

***Құдайберген Жұбановтың
110 жылдығына арналады***

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

**Құдайберген
ЖҰБАНОВ**

**ҚАЗАҚ ТІЛІ
ЖӨНІНДЕГІ
ЗЕРТТЕУЛЕР**

Ішінара өңделген үшінші басылымы

**АЛМАТЫ
2010**

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
КОМИТЕТ НАУКИ
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ИМЕНИ А. БАЙТУРСЫНОВА

**Кудайберген
ЖУБАНОВ**

**ИССЛЕДОВАНИЯ
ПО КАЗАХСКОМУ
ЯЗЫКУ**

Частично переработанное третье издание

**АЛМАТЫ
2010**

УДК 80/81 (07)
ББК 81.2 Қаз-03 я 7
Ж 80

*Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Ғылым комитеті А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Ғалымдар кеңесінің ұсынысымен шығарылып отыр*

Ж а у а п т ы р е д а к т о р ы
филология ғылымдарының докторы, профессор **Ш. Құрманбайұлы**

Р е д а к ц и я а л қ а с ы :
ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы,
профессор **Р. Сыздық**, филология ғылымдарының докторлары,
профессор **А. Қ. Жұбанов**, **Н. Уәли**, **Қ. Күдерінова**,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент **С. Құлманов**

П і к і р ж а з у ш ы л а р :
филология ғылымдарының докторы, профессор **Ф. Ш. Оразбаева**
филология ғылымдарының докторы, профессор **Г. Б. Мадиева**

Ж а у а п т ы ш ы ғ а р у ш ы
Е. Б. Жұбанова

Жұбанов Қ.

Ж 80 Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. — өнд., 3-бас. — Алматы: «Атамұра»,
2010. — 608 бет.

ISBN 978-601-282-146-8

Бұл кітапқа қазақ тіл білімінің ғылыми-теориялық негізін қалаушылардың бірі, аса көрнекті ғалым, ұлттық филологиямыздың тұңғыш профессоры Құдайберген Қуанұлы Жұбановтың қазақ тілінің фонетикасы, грамматикасы; әліпби, емле, терминология; оқу бағдарламалары мен әдістеме және әдебиет, мәдениет, өнер мәселелеріне арналған зерттеулері енгізілді.

Кітап соңында ғалым өмірінің негізгі кезеңдері туралы қысқаша мағлұмат; ғалымның жарияланған еңбектерінің хронологиялық көрсеткіші және ғалым туралы, оның еңбектері жөнінде өткізілген ғылыми-практикалық конференциялардың материалдарында жарияланған және одан басқа да жарық көрген мақалалардың библиографиялық көрсеткіші берілді.

Еңбек түркітанушы ғалымдарға, әсіресе тіл мамандарына, жоғары оқу орындарының оқытушылары, магистранттары мен студенттеріне, сондай-ақ жалпы білім беретін мектеп мұғалімдеріне арналған.

УДК 80/81 (07)
ББК 81.2 Қаз-03 я 7

ISBN 978-601-282-146-8

© Жұбанов Қ., 2010

А Л Ғ Ы С Ө З

Кез келген ғылым саласының бастауында ғасырлар бойы маңыздылығын жоймайтын, уақыт өткен сайын, іздене үңілген сайын келер ұрпақ тың ой, терең пайымдау, жана білім табатын ғұмырлық еңбектер болады. Мұндай еңбектердің қатарына XX ғасыр басында-ақ қазақ тіл білімінің негізін қалауға айрықша үлес қосқан аса көрнекті тілші ғалым, профессор Құдайберген Қуанұлы Жұбановтың зерттеулерін жатқызуға болады.

Қазақ тіл білімінің тұңғыш профессоры, қазақ тілінің майталман зерттеушісі Қ. Жұбанов 1937 жылдың қараша айында нақақтан-нақақ, «халық жауы» ретінде тұтқындалып, бір жылдан соң, 38-ге енді шыққан кезінде ату жазасына кесілген болатын. Аз ғұмыр, қысқа уақыт ішінде қазақ филологиясына мол үлес қосып, қомақты мұра қалдырған талантты ғалымның еңбектері 1937 жылдан кейін жарық көрмей, 20 жыл бойы жұртшылық назарынан сырт қалды. Тек 1957 жылы Құдайберген Жұбановтың азаматтық құқығы қалпына келтіріліп, ғалымның қазақ тілі жөніндегі зерттеулерін оқырман қауымына ұсынуға мүмкіндік туды. Профессор Қ. Жұбановтың өмірі мен шығармашылығын тұңғыш зерттеген жұбановтанушы академик Рәбиға Сыздықтың сөзімен айтсақ, «... өзінің табиғат берген бітімімен, Алла тағала сыйлаған ақыл-парасаттылығымен, үлкен таланттылығымен, ата-анасы мен тәрбиесінен келген қабілеттілігімен, алған білім-танымымен елден ерек тұрған біртуар (феномен) тұлға» өзінің аз жасаған ғұмырында ғылым үшін баға жетпес классикалық зерттеулерін мирас етіп қалдырды.

Абай атындағы Қазақ педагогтік институтының Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, Халық ағарту комиссариаты коллегиясының, Ұлттық мәдениет институтының ғалымдар кеңесінің мүшесі, КСРО Ғылым академиясы Қазақстан филиалы үлкен ғылыми кеңесі мен Президиумының мүшесі, Әдістеме, бағдарламалар мен оқулықтар секторының меңгерушісі, Халық комитетінің оқыту-әдістемелік кеңесінің КазФАН-ның тіл және әдебиет секто-

рының жетекшісі, республиканың Мемлекеттік терминологиялық комиссиясының А. Байтұрсынұлынан кейінгі төрағасы, Бүкілодақтық жаңа әліпби орталық комитетінің мүшесі, Кеңестің Бүкілодақтық 16-съезінің делегаты, КазЦИК мүшесі Құдайберген Қуанұлы Жұбановтың осыншама ғылыми, мәдени-әлеуметтік маңызы зор міндеттер мен жауапты қызметті атқара жүріп, мұншама терең, іргелі зерттеулерді қатар жүргізіп отырғанына қайран қаласын, мақтан тұтасын, үлгі етесін.

Неміс, араб, парсы, моңғол, чуваш, коми, грузин, түркі тілдерін меңгерген полиглот, түркі тілдерінің тарихы бойынша өз зерттеулерінде руна жазулы, ескіұйғыр жазулы, араб жазулы ескерткіштерді, моңғол, тұңғыс-манжұр, қытай, жапон тілдері материалдарын, араб, парсы мәліметтерін, еуропа тілдерінде жазылған әдебиеттерді молынан пайдаланған еуропалық деңгейдегі лингвист, профессор Қ. Жұбанов терең білімі мен зердесін, қажыр-қайратын, еңбегін қазақ тілінің сол кезеңдерде шешімін таппай тұрған жазу (әліпби және орфография), терминология, әдістеме, тілі білімінің фонетика, лексикология, грамматика (морфология және синтаксис) салаларының көкейтесті мәселелеріне арнады.

Ғалымның түркі тілдері дыбыс заңдылықтарының сәйкестігі мен алмасуларының фоносемантикалық негізі, сөз таптарының көнедегі синкреттігі, көне түркі және көне жапон тілдерінің байырғы алтай дәуіріндегі жақындығы туралы концептуалды идеялары, сондай-ақ түркі тілдерінің тарихын гомогенділік негізінде зерттеудің қажеттігі туралы көреген ойлары мен пайымдаулары қазіргі тілтанымда дәлелденіп келеді.

Қ. Жұбанов ғылым тезіне түсіп таразыланған тұңғыш грамматика оқулығы мен қазақ тілінің мемлекеттік бағдарламасын жасады; қазақ тілтанымы саласында академиялық сипаттағы алғашқы монографиялық зерттеудің авторы болды. Сондай-ақ ғалымның 1930 жылдардан басталған Қазақстандағы терминологиялық жұмыстарды ұйымдастырушы, қазақ терминологиясының кеңес дәуіріндегі дамуының бағытын белгілеуші екендігін атап айтуымыз керек. Сонымен қатар ғалымның әдебиеттану, мәдениет пен өнер туралы жазған құнды зерттеулері мен пікірлері – бір төбе.

Қазақтың тұңғыш профессоры, бірнеше ғылыми монографиялық еңбектердің, оқулықтар мен оқу құралдарының, мектептер мен жоғары оқу орындарына арналған бағдарламалардың авторы, жаңа

латын әліпбиінің негізгі авторларының бірі, кең ауқымды түркітанушы ғалым ретінде Қ. Жұбанов болашақ ұрпаққа зор ғылыми мұра қалдырды.

Осы мол мұра ғалым есімі ақталғаннан кейін алғаш 1966 жылы 2400 данамен жарық көрді. Екінші рет 1999 жылы туғанына 100 жыл толуына орай Қазақстан Республикасы Ғылым министрлігі – Ғылым академиясы Тіл білімі институтының ғалымдар кеңесінің ұйғарымы бойынша қайта жаңғыртылып, толықтырылып «Ғылым» баспасынан 600 данамен жарыққа шықты.

Бүгінде аталмыш басылымдар орталық кітапханалардың өзінде өте сирек ұшырасады. Өйткені мұндай еңбектердің әр басылымын қажетсініп, көздің қарашығындай сақтайтын өз оқырмандары бар. Сондықтан да Қ. Жұбановтың еңбектерін мүмкіндігінше толықтырып, дүркін-дүркін жұртшылыққа ұсынып отыруды дәстүрге айналдыру игілікті шаралардың бірі болмақ.

Осы мақсатты көздеген бұл басылым 1999 жылғы жарық көрген кітапты негізге алып, ғалым Құдайберген Қуанұлы Жұбановтың туғанына 110 жыл толуына арналып отыр. Ғалымның зерттеу нысанына іліккен салалардың әралуандығы ескеріліп, кітапқа енгізілген еңбектерді орналастыруда хронологиялық тәртіп ұсталынбай, тақырыптық ұстаным басшылыққа алынып, материалдар тақырыбына қарай алты бөлімге бөлініп берілді, олардың алдыңғы төртеуі – қазақ тілінің фонетикасы, грамматикасы; әдебиет, мәдениет және өнер; әліпби, емле, терминология; оқу бағдарламалары мен әдістеме мәселелеріне арналған қазақ тіліндегі жарияланымдар да, ал соңғы екеуі – орыс тілінде жазылған еңбектер.

Басылым мәтінін беруде негізінен сол кездегі автор қолданған орфографиялық және пунктуациялық рәсімделу сақталғанымен, қазіргі оқырманға, әсіресе жас буын зерттеушілерге түсінікті болуы үшін ішінара өзгерістер енгізілді. Кітаптағы мысалдар, көбінесе, қазіргі графикамен берілді, ал латын жазуы кезіндегі қазақ емлесі туралы жазылған мақалалардағы мысалдар мен жеке әріп-танбалары мақсатты түрде латын харіптерімен терілді.

Кітаптың соңында берілген «Қосымшада» филология ғылымдарының докторы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе университетінің профессоры әрі кафедра меңгерушісі қызметін атқарған Есет Құдайбергенұлы Жұбановтың «Қ. Жұбанов тартқан тілтану желілері» атты библиографиялық зерттемесі (педагогика ғылымда-

рының кандидаты, доцент Шамғали Харесұлы Сарыбаевпен сұхбаты); Қ. Жұбанов өмірінің негізгі кезеңдері туралы қысқаша мағлұмат (қазақша және орысша), ғалымның жарияланған еңбектерінің хронологиялық көрсеткіші және ғалым туралы, оның еңбектері жөнінен жарық көрген мақалалардың тізімі беріліп отыр. Бұл тізім профессор Құдайберген Қуанұлы Жұбановтың туғанына 100, 105, 110 жыл толуына орай республикамыздың түрлі қалаларында өткізілген халықаралық, республикалық ғылыми-теориялық, ғылыми-практикалық конференцияларда жасалған баяндамалар мен ғалымның қазақ және түркі тіл білімі салаларына қатысты зерттеулеріне арналған ғылыми мақалалармен толықтырылғандығын баса айтқымыз келеді. Сондай-ақ оқырманға ыңғайлы болу үшін кітапқа енгізілген тақырыптар басылым мазмұнында толық берілді.

Кітапты баспаға ҚР Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты әзірледі. 1999 жылғы басылымды дайындауда, материалдарды іздеп табуда Қ. Жұбановтың балалары Ақырап және Есет Жұбановтар тікелей қатысып, көп еңбек сіңірсе, бұл кітапты шығаруға А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор Асқар Құдайбергенұлы Жұбанов бастамашы болды.

Редакция алқасы

Академик Исмет КЕҢЕСБАЕВ

ПРОФЕССОР ҚҰДАЙБЕРГЕН ҚУАНҰЛЫ ЖҰБАНОВ*
(1899-1938)

Қазақ тіл білімінің дүниеге келуі мен оның қалыптасуын ауызға алғанда бар өмірін, күш-жігерін отандық ғылымға сарп еткен жандардың есімін зор ізет, құрметпен еске аламыз. Осындай есімдердің бірі – 20-30 жылдарда қазақ филологиясы саласында табысты еңбек еткен профессор Құдайберген Қуанұлы Жұбанов болатын. Қазақ лингвистикасының негізін салған деп ауыз толтырып айтарлық ірі ғалымдарымыздың қатарындағы терең білімдарлық пен зор дарын иесі, ірі оқымысты әрі қоғам қайраткері осы бір жанды шын мәнінде елдің бәрі біле бермейді.

Бұл кісінің ғылымға, өз халқына жан-тәнімен беріле қызмет етіп, қазақ жұртының мәдени қазынасын өркендетуге қосқан үлесі біздің қоғам тарапынан өзіне лайық бағасын алуы қажет екені күмәнсіз. Осы ыңғайда Құдайберген Жұбановты көрген, білген әріптестері – мына біздер ол кісінің өмірі мен еткен еңбегі хақында толығырақ мәлімет бергенді қалап отырмыз¹.

«Қазақ ССР тарихында» («Социализм дәуірі» деген кітапта) республикамыздағы 30-жылдардағы ғылым мен ағарту жұмыстарының жайы жөнінде кең мағлұмат берілген. Кітаптың осы бөлімінен мынандай бір жолдарды оқимыз: «Екінші бесжылдықтың тұсында Қазақтың Абай атындағы педагогтік институты ірі оқу орнына, маңызды мәдени ошаққа айналды... Қазақ әдебиеті мен тіл білімінің, Қазақ ССР тарихының көкейкесті мәселелері осында зерттелетінді. Институттың профессоры Қ. Қ. Жұбанов қазақ тілінің ерекшелі-

* Мақаланың орысша нұсқасы Қ. Жұбановтың «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер» (Алматы: «Ғылым», 1966, 9-31-бб.) деген кітабында жарияланған болатын. Енді осы мақаланың қазақшасын филология ғылымдарының докторы С. Омарбековтың кітаптың 1999 ж. басылымына әзірлеген нұсқасын өзгеріссіз беріп отырмыз. – *Редакция алқасы.*

¹ Қ. Жұбановтың кім екендігіне әділ бағаны берген адам Мұхтар Әуезов болатын. Оны ол кісінің осы жолдардың иесімен бірігіп жазған мақаладан оқуға болады («Учитель Казахстана», 1957 г., 5 декабря).

гіне лайықталған жаңа қазақ жазуы мен емлесін түзіп, қалыптастыруда елеулі еңбек етті. Қазақ тілінің алғашқы оқулықтарын жазу, оның грамматикасы мен тарихын зерттеу Қ. Қ. Жұбанов қаламының үлесіне тиген-ді»².

Құдайберген Жұбанов 1899 жылы Орал облысы Темір үйезі Темір-Орқаш болысындағы Қусуақтам деген жерде орта шаруалы Қуан Жұбан баласының отбасында дүниеге келіпті. Құдайбергеннің дәл қай күні туғаны хат бетіне түсіп белгілене қоймаған, бірақ беріге дейін келіп 1962 жылы 90 жасында дүние салған бұл кісінің анасы Тәңірбергенқызы Жұбан келіні Бибішынар: «Қыс ішінде желтоқсан айының орта тұсында туған», — деп айтатын.

Қуан шаңырағы — көп балалы шаңырақ болатын: бір үйде 14 бала болыпты. Байтақ қазақ сахарасында туып, өсіп-өнген өз замандастарының басындағы жай жас бала Құдайбергеннің де басында болғаны кәміл. Ұлдарының ішіндегі ең үлкені болғандықтан, Құдайбергенді әкесі өзіне көмекші, қолғабыс етуші етіп дайындауды ұйғарыпты. Алайда ол қазақ тұрмысында қалыптасқан көне ізбен кетпей, баласына тәрбиені басқаша беруге тырысты. Баланың үлкенін үй шаруасымен айналысуға баулитын дәстүр ұстанған жоқ...

Құдайбергеннің әкесі Қуан парасат иесі, ақылды адам болған көрінеді. Ауыл арасындағы ұсақ-түйек шаруамен айналысқаннан гөрі балаларының хат біліп, қара танып, оқу-біліммен айналысқанын қалады. Кезінде сауатын арабша ашқан Қуан кейін орыс переселендерімен араласа жүріп, орысша үйренген. Орыстардың кәсібінің тез оңға басатынын көріп-біліп жүріп, Қуан қазақ ауылында алғашқылардың бірі болып егін шаруашылығымен айналысады. Бұлай етуіне Екатеринбург деген көрші орыс селосында тұратын дос-жар адамы Иван Содух деген кісі де бір жағынан себепші болды. Орыс жұртының қоныстануына орай, қазақ даласына ене бастаған жаңа өндірістік қатынастар Қуанды балаларын «орыс оқуына беру керек» деген ойға жетеледі. Алайда ол кездегі қазақ ауылының тұрмыс-тіршілігі ауыр болатын, балалардың орысша хат тануы оңайға соға қоймайтын. Оның үстіне ғасырлар бойы қалыптасқан өмір салтын, мұсылманшылық жолын аттап өтіп, бірден орыс оқуына қарай мойынсұну былайғы жұртқа ерсі көрінетін. Тіптен орысша оқуды

² «История Казахской ССР: Эпоха социализма. Алма-Ата, 1963, С.506-507, 529-531.

«діннен безу» деп түсінетін ыңғайдан да ел құр алақан болмайтын. Сол үшін де Құдайберген сауатын ашуды дін оқуынан, арабшадан бастады. Алты-жетілердің шамасындағы жас баланы әкесі Темір-Орқаш болысындағы Жобал ауылы дейтін жердегі Оспан ишанның мешітіне оқуға береді. Мешіт бере алатын барлық діни ілімді үш жыл ішінде игерген Құдайберген ауылына оралады, баласын оқудан қол үздірмеуді көздеген әке ауылда жаңа тұрпатты мектеп ашқан.

Ол кезде мұсылман дінінің, оқуының қазақ арасындағы ықпалы зор болатын. Қ. Жұбанов мұны кейінірек былай деп түсіндірген: «Патшалық қазақты бұғауда ұстаудың бір амалы дін деп ұқты. Сондықтан да ол халықты ислам дініне жанашырлық еткен боп алдарқатуды көздеді. Император екінші Екатерина 1781, 1784 жылдары қазақ сахарасында мешіттер мен медреселер салу туралы, қазақ балаларын мұсылманша оқыту туралы жарлық шығарды. 1797 жылы Петербургте баспахана ашып, онда «Құранды» басып шығарып, оны қазақ арасына тегін таратып отырды»³.

Мұсылманшылықты қазақ арасына уағыздаушылардың күйі тым тәуір болатын. Сол кезде халық арасында молда, мұғалім аталған дін үйретушілер белгілі бір мерзім ішінде ауылдан ауылға көшіп жүріп, балаларға құран үйрететін. Баланы оқытқаны үшін еңбекақыны ата-анасы төлейтін.

Құдайбергенді жалпы білім беретін мектепке оқуға берер қарсаңында, әкесі Қуан балаларды оқыту ісін ұйымдастыруға белсене араласқан. Шағын ауылдың беделді деген азаматтарының бірі есебінде ол өз қалтасынан қаржы шығарып, мектеп ашып, оған молда-мұғалімді де өзі тапқан. Бұл мектепте молданың балаға құран үйретудің орнына, арабшаны жаңғыртып, орыс жазуының принципіне бейімделген, жалпы білім алуға лайықталған, әліпбиді оқытып жүргенін шәкірттердің ата-аналары біліп қалып, балаларын мектепке жібермей қояды, мектепте бала шәкірт Құдайберген ғана қалады. Бірақ Қуан алған бетінен қайтқан жоқ. Ағайын-туған ауылдастарының жазғырғанына қарамастан, өзінің қыздарына дейін осы мектепке оқуға беріп, мұғалімге еңбекақыны төлеуді өз міндетіне алған.

Сол сәттегі Құдайбергеннің ұстазы Абдолла Беркінов деген кісі болатын. Кейін бұл кісі Қазақ ССР-ның еңбек сіңірген мұғалімі

³ Жұбанов К. Төңкеріс және қазақтың ұлт тілі // Қазақ әдебиеті. 1935, 20 қараша.

атағына ие болып, дербес пенсияға шығып, бертінде ғана дүние салды.

Әкесі берген ақыл-кеңес, ол ашқан мектеп қана Құдайбергенге ықпал етті деуден аулақпыз. Себебі ол кезде халық ағарту ісін прогреске жетелейтін жол деп ұққан жастар қазақ арасында бір шоғыр болып көріне бастады. Құдайбергеннің жас күніндегі жақын досы Жиенғали Тілепбергенов тек қазақ зиялылары арасында осындай бағыт ұстанған болатын. Ж. Тілепбергенов Құдайбергеннен ересектеу еді, ол кезде ол «Ғалия» медресесінде оқитын. Бұл – жастарға жоғары білім берген жақсы бір оқу орны саналатын. Сол кездегі Ақтөбе атырабындағы мәдени қауымға «Ғалия» медресесі зор ықпал етті.

Ж. Тілепбергенов өзінің «Таңбалылар» дейтін повесінде төменгі қауым арасынан шыққан Қалман деген бас кейіпкері арқылы феодалдық дәуірдің тап арасына тигізетін қайшылықтарын сынап, кедей қауымды жақтаушы дара күрескердің бейнесін жасады. Бұдан кейінгі «Сүйіскендер» деп аталатын пьесасының бас кейіпкерінің прототипі етіп Құдайберген Жұбановты алған-ды.

Бұл – Қ. Жұбанов өмірінің жарқын бір бейнесі іспетті шығарма болатын. Мұнда Құдайбергеннің қызыл штабта жұмыс істеп, жас кеңес үкіметін нығайту жолында Темір-Орқаш болысында⁴ белсене іс атқарып жүрген кезі суреттеледі. Кейін Орқаш ауылдық кеңесі аталған бұл қоныстың Құдайбергеннің құрметіне Жұбанов ауылы болып қайта аталғаны мәлім. Ж. Тілепбергеновтің пьесасы жергілікті сауыққойлардың күшімен 20-жылдардың басында Темір қаласында сахнаға шығарылды. Осы Ж. Тілепбергеновтің прогрестік көзқарасының Құдайбергенге белгілі дәрежеде ықпал еткені сөзсіз. Қ. Жұбанов 1914 жылы Орынбордағы Хұсайния медресесіне оқуға барып түсуіне, бәлкі, осы кісінің берген ақыл-кеңесі де себепші болған шығар. Осында жүріп ол жалпы білім беретін пәндерді тереңірек үйреніп, орыс тілін жетік меңгере бастады және Шамғали Харесұлы Сарыбаев, Н. Манаев, Е. Жәрменов сынды абзал жолдас-тар тапты. Шамғали Сарыбаев кейін қазақ тілін оқыту әдістемесінің теориялық курсы жазған әдістеме ғалым атағына ие болды. Н. Манаев, Е. Жәрменов болса, халық ағарту саласында жемісті еңбек еткен белгілі қайраткерлер дәрежесіне көтерілді.

⁴ Кейін ол «Орқаш ауылдық кеңесі» болып аталады.

1917 жылы Жұрындағы екі класты орыс мектебін бітіргеннен кейін Құдайберген Орқаштағы бір кластық орыс мектебінің мұғалімі Құсайын Әшіғалиевтің кеңесімен Күйік қалаға⁵ (г. Илек) барып, ондағы екі кластық училищеге түсіп, білімін әрмен қарай жалғастырады. 1918 жылы Құдайберген осы училищенің 5-6 класстарын бір жыл ішінде үздік бітіріп шығады. Оспан ишанның мешітінен құран үйренуден бастап, Күйік қаладағы орыс училищесінен орта білім тәмамдаған Құдайбергеннің білім алу жолындағы қадамының алғашқы кезеңі осымен аяқталды десек те болады.

Қ. Жұбановтың осы бастапқы білімі оның кейін тіл маманы болуына, тамаша лингвист аталуына ықпал етті деуімізге негіз бар. Ол сол бір жылдарда түркі тілдерімен түбегейлі айналыса жүріп, сонымен қатар өзге араб, парсы, орыс тілдерін де кәдіксіз игерді. Бұл тілдерде еркін сөйлеп, еркін жаза алатын еді ол кісі.

Бала жасында Құдайберген көркем әдебиетке қатты елікті. Жоғарыда айтқанымыздай, әкесі Қуан ескіше де, орысша да сауатты адам болған. Ол кісі сол кездегі газет-журналдарды, қазақша, татарша шыққан кітаптардың бәрін дерлік алдырып отыратын. Құдайберген әдеби шығармаларды, кітаптарды көп оқитын. Мұсылманша оқып, шығыс тілдерін жақсы игеруі оның Фердоусидің «Шахнамасы», Сағдидің «Гүлстаны», Низамидің «Ләйлі-Мәжнүні» сияқты шығыстың классикалық шығармаларын түпнұсқасынан оқуына көмектесті. Әсіресе Қазақтың Абай атындағы педагогикалық институтының профессоры болып істеген кезде, сондай-ақ шығыс халықтарының мәдениеті туралы өтіп жататын түрлі мәдени істерге белсене араласып, солардың басы-қасында жүруге тура келген

⁵ «Құдайбергеннің осы Күйік қала сапарына аттануының өзі бір қызық жағдай болып еді, – деп еске алып еді ол кісінің бірге туған інісі – өнер ғылымының докторы, Ұлттық Ғылым Академиясының академигі Ахмет Қуанұлы Жұбанов. Со бір жылғы Қуанның отбасындағы қиыншылықтарға орай әкеміз Құдайбергенді оқуға жібермей, «үй шаруасымен айналысасын», деп, ауылда қалдырған-ды. Бір күні әкеміз Құдайбергенді Жұрындағы теміржол стансасынан азық-түлік алып келуге жұмсаған еді, ағамыз теміржол стансасына жеткен бойда астындағы атын телеграф бағанына байлапты да Күйік қала қайдасың, деп келе жатқан бір пойызға мініпті де кетіп отырыпты. Стансаға барған ауылдың адамдары әкеміздің атын танып, бағаннан шешіп алып, үйге әкеп тапсырғанда, Құдайбергеннің оқуға кетіп отырғанын бір-ақ білдік» (Бұл туралы А. Жұбановтың «Өнегелі ғұмыр» дейтін мақаласын қараңыз: «Қазақ әдебиеті», 1957 ж., 5 желтоқсан).

кездерде араб, парсы тілдеріне, сондай-ақ өзге де тілдерге жетіктігі ол кісіге мол көмек етті⁶.

Өз қаламының құдіретін ерте байқатқан алғашқы өлеңдері мен фельетон, мақалаларын Қазан төңкерісінен бұрынғы басылымдарда Құдайберген «Шекті», «Қараша бала» деген лақап атпен жариялаған болатын. Сонымен қатар Қ. Жұбанов жас қазақ зиялылары машық еткен бірнеше қолжазба журналдың шығуына ұйытқы болған көрінеді. Мәселен, Күйік қалада жүріп ол «Тез», ал Темірде «Ай» деген қолжазба журналдар шығарған. Бұл журналдарда ол орыс әдебиетінің өкілдері М. Горькийдің, В. Г. Короленконың шығармаларын да жариялаған. Төңкерістен бұрынғы үлгілі романтизм шығармаларын халыққа жеткізуде, оны түсіндіріп беруде Құдайберген мен редакция алқасының мүшелері көп жұмыс атқарған. «Ай» деген эпиграфтың өзінен-ақ журналдың ол кездегі ағартушылық-демократиялық идеямен астасып жатқаны, нені мақсат тұтқаны айқын аңғарылатын. Әсіресе Сұлтанмахмұт Торайғыровтың шығармалары журнал идеясына дөп келетін.

Қ. Жұбанов журналдың беташары етіп жазған шағын ғана «Ай» деген өлеңнен⁷ бұл журналдың көздегені — халықтың көзін ашып, көңілін ояту сияқты асыл іс екені елес береді. Толған айдай боп отанының бір түпкіріне өз жарығын түсіру — журналдың символикалық бейнесі есепті.

1925 жылы Құдайберген Ақтөбе қаласының губерниялық оқу бөлімінде нұсқаушы-методист болып істейді. Сол кезде Ақтөбе губерниясы оқу бөлімі меңгерушісінің орынбасары болып істеген Қазақ ССР-ның еңбек сіңірген мұғалімі, кейін қайтыс болған дербес зейнеткер В. Решетняк Қ. Жұбанов туралы былай деген еді: «Орыс мектебінің методисі болып істеген Прокопий Кобой дегенді тәртібінің нашарлығы, мінезінің дөрекілігі үшін жұмыстан шығарып жібергеніміз әлі күнге есімде. Ол жылдарда оның орнын баса қойғандай методисті қазақ түгіл, орыс мамандары арасынан таба

⁶ Қазақ ССР Ағарту халық комиссариатының архивінде сақталған кадр туралы 20/VII—1935 жылғы бір деректе Қ. Жұбановтың өзі: «Ана тілімнен тыс неміс, орыс, араб, парсы, түрік және моңғол тілін білемін», — деп жазыпты (Қазақтың Орталық мемлекеттік архиві, 81-қор, 3-тіркеме, 318-іс).

⁷ Осы бір шағын өлеңнің мәтінін бізге зор ілтипатпен академик А. Жұбанов берген еді. Біз оны Ұлттық Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі Ғ. Мұсабаев екеуміз жазған мақалаға енгіздік («Жұлдыз», 1958, №6, 108-бет).

қою оңай болмайтын. Бізді бұл қиыншылықтан құтқарған Құдайберген болды. Ол: «Орыс мектептерінің методисі қызметін уақытша өз жұмысыммен қоса атқара тұрсам, қалай қарайсың, – дегенді өзі келіп айтты. Және де «бұл жұмысқа мені сынақ мерзіммен алыңыздар» дегенді өз аузымен айтқанын әлі ұмытқан жоқпын.

Алайда Құдайбергенді сыннан өткізудің бізге қажеті бола қойған жоқ. Өйткені туу дегеннен-ақ ол осы екі бірдей жауапты жұмысты мүлтіксіз атқарып, зор қабілеттілік танытқан еді. Бәрін де еш қиналмастан-ақ атқара білді⁸.

В. Решетняктың айтуына сүйенсек, Құдайберген сол кездің өзінде-ақ неміс, ағылшын, француз тілдерін үйренуге бар ынта-жігерін сала кіріскен екен. Алдымен ол бұл тілдерден сабақты қала мұғалімдерінен үйреніпті де, кейін өз бетімен оқып жаттыға бастапты. Осы жылдарда ол И. П. Павловтың В. М. Бехтеровтың т.б. ғалымдардың еңбектерімен танысып, бар ынтасын психология, педагогика, логика, рефлексология пәндерін тереңірек білуге ерекше ден қояды. Мәскеудің, Қазанның, Бакудің, Тәшкеннің, Петербордың Е. Д. Поливанов, В. А. Богородицкий, И. И. Мещанинов, Ағамалы-оғлы сияқты лингвистерімен хат алысып, пікірлесіп тұрады.

1928 жылдың көктемінде республиканың сол кездегі астанасы Қызылордаға Халық ағарту комиссариатының нұсқаушылық қызметіне шақыртылады да, 1929 жылдың қаңтарында Петербордағы шығыс тілдері институтының түркологиялық семинарына жіберіледі⁹. Сол жерде бір жыл оқығаннан кейін ол СССР Ғылым академиясының Яфет институтына аспирантураға ауысады.

Оқумен қабат Қ. Жұбанов өз бетімен ғылыммен шұғылданады: жалпы тіл білімі, түркология салаларымен айналысады. Латын әліпбиіне көшу жөніндегі барлық жұмыстарға белсене араласады. 1929 жылы ғылыми емле мәселесіне арналған мәслихатта ұзақ сөз сөйлеп, қазақ емлесінің негізгі принциптері қандай болмақ деген жайдан әңгіме қозғайды¹⁰.

Түсініксіз, қисынсыз ойлар туып кетпесі үшін осы жерде мына мәселенің басын аша кеткен жөн. Осы Қызылорда мәслихатына қатыс-

⁸ Решетняк В. Народный интеллигент // Учитель Казахстана. 5 декабря 1957 г.

⁹ Қазақ ССР Халық ағарту комиссариатының 14.01.1929 жылғы «Жұбанов жолдасты ғылыми жұмысқа жегу жөніндегі» хаттамасына назар аударыңыз.

¹⁰ 1929 жылғы 2-4 маусымда Қызылордада өткен ғылыми емле мәслихаты жөнінде стенографиялық есеп.

қандар: «Түркі тілдердің емле ережелері морфологиялық және фонетикалық принципке негізделу керек», дегенді ұсынды. Бұл келісімдердің морфологиялық, фонетикалық деп атап отырғаны – бұл принциптер жөніндегі біздің қазіргі түсінігімізден мүлдем басқашалау еді. Морфологиялық принципті жақтаушылардың бірі Чобан-заде (Баку) бұл термин тек этимологиялық мән берді, бірімен-бірі жарыса қолданылатын бір аффикстің әртүрлі фонетикалық нұсқаларының ішінен этимологиялық ең бастапқы нұсқа деген бір аффиксті ғана тандап алып, соны ғана ережесімен заңдастырып, қалғандарын тек ауызша тілдің игілігі деп қана тану керек дегенді айтты.

Құдайберген Жұбанов бұл ұсынысқа қарсы шығып, өз жобасын ұсынды, өзі ұсынған принципті ол «фонетикалық принцип» деп атады. Бұл терминге Құдайберген жүктеген мағына біздің қазіргі емлеміздің принципімен, соның мазмұнымен толық сәйкес келеді десек болады.

Өз принципін «фонетикалық» деп атағанымен, бұл кісі ұстанған бағыт сөз ішіндегі дыбыстарды қалай естіп, қалай айтсақ, солай жазайық дегендік емес еді. Оның фонетикалық деп отырғаны сөзге жалғанатын қосымшалардың сингармонизм заңына бағынып құбылуын жазуда да сол күйінде сақтау болатын. Бұл жөніндегі пікірін ол кісі былай деп тұжырымдаған-ды: «Бір сөздің жазылу нұсқасында әрізділік болмасы үшін морфологиялық принципке үнемі бас шұлғы берудің қажеті бола қоймас, сәл бір құбылуларын былай қойғанда, біздің тілімізде түбір аса үлкен құбылысқа түсе бермейді. Түбірден гөрі өзгеріске көбірек ұшырайтын – қосымшалар. Сондықтан Чобан-заде айтқан сөздің түбірін сақтап жазу принципінен көз жазып қалмайық деген күдігінен келетін бәлендей қауіп жоқ. Өйткені түбір – әлбетте этимологиялық дүниелік те, қосымша – фонетикалық құбылмалы дүниелік»¹¹.

1930 жылы Алматыда өткен Қазақстанның бірінші Өлкетану съезінде «Мағынасыз сөздердің мағынасы»¹² деген тақырыпта баяндама жасады. Мұның өзі оның түркі текті тілдерді зерттеудегі ізденістерінің жан-жақты екенін аңғартқан еңбек болды. Мал шаруашылығына байланысты қолданылатын қазақ сөздерін өзге тілдердің

¹¹ Жазудағы К. Жұбанов ұстанған принциптің қазіргі емлеміздің морфологиялық-фонетикалық принциптен алшақ кетпейтіні осы айтылған жайдан анық көрінсе керек.

¹² Бұл баяндамасы кейде «Мал шаруашылығына байланысты одағайлар» деп те аталып жүр.

дерегімен салыстыра отырып, бұл салада қолданылып жүрген сөздердің көпшілігінің құрамы күрделі екендігін, оларды құрайтын элементтердің әу баста дербес ұғымды білдірген сөздер болғандығын айқындап берді. Әсіресе автордың асыл тұқымды еркек малдың атын білдіретін сөздердің төркініне қатысты айтқан пікірлері аса көңіл аударарлық.

Мәселен, **қошқар** (М. Қашқариде **قُحْتَاكَار**) және **айғыр** (Орхон жазбасында **𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍**), көнеұйғыр жазбасында **𐰽𐰺𐰍**, хакас тілінде **adsyr//asqyr**, кот тілінде **asqar**, сақа тілінде **at̃:r**, шуаш тілінде **айар**. Әуелде бұлар екі сөзден тұрған: **қошқар қо+қар, айғыр ай+ғыр**.

Мұндағы **қош** қой малына байланысты одағай сөз ретінде қазір де айтылады. Ол **қошақан** деген сөздің құрамында да бар. Қойдың қозысын білдіретін **қозы** дегендегі **қоз** да – осы сөз. Бұл жердегі **а** редукцияға ұшырап, **ы** дыбысына айналған да, қатаң **ш** ұяң з дауыссызымен алмасқан. Бұл ыңғайда **қош, қозы** дегендерді түрікпен тіліндегі **қой** мағынасындағы **қош** сөзімен салыстыруға болады, – дейді Қ. Жұбанов.

Ал **айғыр** сөзінің бірінші бөлігі **ай** дегенге келетін болсақ, мұны Жұбанов **ат** сөзінің бір нұсқасы деп біледі. Қазақтағы **ат** – қыпшақ фонетикасының заңымен жасалған сөз, өзге түркі тілдерде **ай** бұдан басқашарақ фонетикалық үлгіде орныққан. Мәселен, орхон, көнеұйғыр, тува тілінде оның **ад, аз** деген де нұсқалары бар, хакас тілінде **ат** және тағысын-тағыша.

Осы екі сөздің екеуінің соңғы бөлігіндегі **қар (қошқар), ғыр (айғыр)** дегендерді ғалым бір элементтің әртүрлі фонетикалық нұсқалары деп есептейді. Шуваш тілінде жуан айтылатын **ар** сөзі (**еркек**) – қазақ тіліндегі **ер** сөзімен бір сөз. Сонымен, – дейді зерттеуші, – қазақша **қошқар** деген мен **айғыр** дегендегі соңғы элементті малдың еркегін білдіретін сөз деп білсек, **қошқарыңыз** «еркек қой» болады да, **айғырыңыз** «еркек жылқы (**ат**)» болады.

Әрмен қарай **өк** (сиыр малын айдағанда айтылатын сөз), **моһ** (жылқыны суарғанда, шақырғанда айтылатын сөз), **көс-көс** немесе **кәуіс-кәуіс** (түйені шақырғанда айтылады) секілді одағайларға этимологиялық талдау жасап, тарихи тұрғыдан алғанда, мұндағы **өк** дегеннің **өгіз-өкір** дегендермен, **mah** дегеннің екінші әуендегі қытай сөзі **маа** (жылқы) дегенмен, ал **көс-көс** дегеннің түрікпен тіліндегі

көшек (бота, тайлақ) сөзімен өзектес сөздер екенін айтады. Сөйтіп, бұл сияқты одағайлардың әуелде сол малдың өзінің атын білдіретін зат есімдер болғанын айтады.

Бір әттені — бұл баяндама баспа жүзінде жария етілмеген күйінде қалды. Осы баяндамасының тағдыры жөнінде автор былай деп жазған еді: «Съездің қаулысы бойынша жариялауға тиісті болған бұл баяндама мен бастыруға берген жерде Қазақстанды зерттеу Қоғамының қағаздарының арасында жоғалып кетті. Бұл баяндаманы съездің алдында СССР Ғылым академиясының Яфет институтында оқыған болатынмын. Н. Я. Маррдың оған жазбаша түрде берген пікірі менің Ғылым академиясының кадр комитетіндегі жеке ісімнің арасында тігулі тұр»¹³.

Тағы бір әттені: бұл мақала кезінде бір рет жоғалып кеткен соң, кейін қайта жазылыпты. Алайда заман ағымына орай қайтадан жоғалады да оны автор қайта жазып шығуға мәжбүр болады. Қ. Жұбановтың көзі тірі кезінде ғалымның әр дәуірде әр тақырыпқа жазған еңбектері «Қазақ тілі бойынша зерттеулер» деген атпен жеке серия болып жариялана бастаған болатын. Автордың ойы бойынша онда ол кісінің он еңбегі қамтылмақшы екен. Солардың ол кезде екеуі ғана жарыққа шығып үлгеріп, қалғандары жариялауға жетпей ізім-қайым жоқ болған. Республика баспа орындарының архивінен Қ. Жұбановтың осы еңбектерін із салып іздестіргенімізбен, еш жерден таба алмадық. Сонымен, ғалымның құнды-құнды еңбектерінен қазір көз жазып қалып отырған жайымыз бар. Автордың өзі қайта жазып шыққан «Мал шаруашылығы одағайлары» дейтін баяндама да сол еңбектердің ішінде болатын.

Сондықтан қалған деректер мен автордың өзі келтірген дәлелдеріне қарап отырып, ол кісінің лингвистикалық білімінің қаншалық терең болғанын, әр алған тақырыбын, жиған мәліметін ғылыми-теориялық тұрғыдан қалай қорытып, мазмұнын байытып, түйіндегенін көз алдыңызға айқын елестетесіз.

Қ. Жұбановтың лингвистикалық мұраларын жиып, зерттеу жөніндегі Қазақ ССР Ғылым академиясы Тіл білімі институты жанынан құрған комиссияның қорында осы аталған еңбектерге сәйкес келетін біраз қолжазба материал бар көрінеді. Бұл жұмыстардың әлі жан-жақты талқыланбағандығына байланысты басын ашып анықтап айта қою әзір ертерек секілді.

¹³ Жұбанов Х. К. Из истории порядка слов в казахском предложении. Алма-Ата, 1936.

Кейбір мағлұматтар бойынша жоғарыдағы сериядан тыс 1937 жылы Қ. Жұбановтың: «Ғылыми грамматика материалдары» (I том, Фонетика), «Тағы да **де** етістігі хақында» деген еңбектері жарық көруге тиіс еді. Әзір бұл еңбектердің қандай күйге душар болғаны анықтала қойған жоқ.

Қ. Жұбанов тек түрік және басқа тілдердің білгірі ғана емес, сонымен бірге ерекше публицист болатын. Оның «Күй»¹⁴ деген еңбегі мәселенің қойылысы тұрғысынан да, нақтылы деректерінің молдығы тұрғысынан да өте бір тың дүниелік болатын. Мұнда автор *күй, домбыра, қобыз, жыр, толғау, бақсы, сыбызғы, ән, би* тағы басқа музыкалық терминдерге тарихи-лингвистикалық талдау жасайды.

Татар жұрты үшін *ән* де *күй*, *күй* де *күй*, ал қазақтар болса, тек домбыра мен қобызда тартылатын аспаптық музыка жанрын ғана *күй* деп біледі. Бұл сөздің өзге түркі тілдердегі фонетикалық нұсқасы да түрлі-түрлі. Мысалы, шағатай¹⁵, ұйғыр тілдерінде, сондай-ақ анадолы түріктерінде ол *көк* деген нұсқада қолданылады. Мұның дәлелі үшін автор М. Қашқари сөздігінен **Ол көк ләнәр** деген мысал келтіріп, оны қазақша «Ол ән салып тұр» деп аударды. «Қазақ сөзі **ән** дегеннің түріктердегі **көк** сөзімен мәндес келуі, қазақ музыкасында *күй* мен *әннің* бір-бірінен жігінің бірі аспаптық, бірі вокалдык жанрды білдіретін болып жіктеліске түсуі — кейінгі бір дәуірлердің жемісі екенін аңғартады», — дейді зерттеуші. Күйдің дербес музыка жанры болып қалыптасуы жөніндегі алғашқы деректі автор XVI ғасырда жазылған еңбектерден алған. Иран музыкашысы Әбдул-Қадыр Мұрағидың «Зүбдатил Әдвәр» деген кітабында сол XVI ғасырдың өзінде түрік-моңғол мелодиясы үш салаға бөлінетіндігін айтқан көрінеді. Олар: аспаптық түр — **көк һа** және вокалдык түр — **ыр** және **дола**. Осыларды келтіре отырып, Қ. Жұбанов олардың қазақша баламаларын көрсетеді.

Көк һа — бұл *күй* сөзінің көпше тұлғадағы түрі, **ыр** қазақтағы **жыр** сөзімен сәйкес келеді (қырғыздар күні қазір де бұл сөзді **ыр** деп қолданады), **дола** — **толғау** (әндетіп айтатын өлең үлгісі). Қазақ тіліндегі **жырламақ, толғамақ** деген секілді **жыр, толғау** деген сөзден

¹⁴ Жұбанов Қ. Қазақтағы күй жанры туралы тарихи-лингвистикалық очерк. Қызылорда, 1936.

¹⁵ Қазіргі терминология бойынша бұл тілді «ескі өзбек тілі» дейді. Академик А.Н. Самойлович оны «Орта Азиялық әдеби тіл» деп атаған (Қараңыз: Мир-Алишер Навой. Изд-во ЛВИ им. Енукидзе, 1928).

жасалған етістік тұлғасына кей түркі тілдерде, мәселен, түрік тілінде, **даламақ** етістігі тура келеді.

«Қазақ сөзі **әнге** келетін болсақ, – дейді автор, – ол түркі түбірлі сөз емес, ол – кейініректе иран тілінен енген кірме сөз. Оның алғашқы нұсқасы – **оһәник**. Біздегі **ән** сөзінің басындағы **ә** қазақ тілінде кейіннен араб-иран кірмелері арқылы пайда болған, бұл – араб-иран сөзінің ассимиляциялық құбылуға ұшыраған түрі».

Халықтық музыка жанрындағы терминдерді жүйелеу, талдау арқылы түркі тілдердің тарихи-лингвистикалық даму заңдылықтарына сүйене отырып, сондай-ақ Әбдул-Қадыр Мұрағи, Рауар Екта, әл Фараби, Кизеветтер, Беляев, Успенский, профессор Фитрат, профессор Оганезашвили сынды музыка зерттеушілерінің еңбектерінен дәлелдер келтіре отырып, К. Жұбанов бұл ынғайда тек қана фонологтарға қажетті нәрселердің сыр-сипатын түсіндіріп қоймай, бүкіл музыка зерттеушілерге, өнер зерттеушілерге қажетті жаңалықтардың бетін ашып берді.

Қазақ әдебиетінің классигі Абайдың қайтыс болғанына отыз жыл өтуіне байланысты ұлы ақынның тілі туралы жазған мақаласы танымдық жағынан маңызы аса зор тартымды да өзекті еңбек болды. Мұның өзі қазақтың әдебиеттану іліміне қосылған үлкен үлес-олжа болғаны кәміл. Мақала Абай өлеңдерінің өзгеден озық тұрған ерекшелігін тап баса көрсетіп берді. Абайдың халық тілін шеберлікпен пайдалана біліп, жаңалыққа оза шапқан оқшау тұрған даралығын ғалым айқын дәйектермен дәлелдеп шықты. Оқымысты мұнда Абай Құнанбаев қазақ мәдениеті тарихында алатын орнын дұрыс, дәл көрсете отырып, өзінің бүкіл әлем мәдениеті қазынасын, соның ішінде классикалық Шығысты керемет білетін білгір адам ретінде Абайдың өзгеден мойнының озықтығын көрсету мақсатында өткендегі мәдениет тарихына шолу жасағандай болады. Бұл жөнінде ол былай деп жазады:

«Мұсылман күншығысының мәдени қалыбын бұзып, көнерген халық даналығының тар аумағынан шығып, әдебиет маңдайын жаңа арнаға қарай бұрған, жер жүзі әдебиетінің кеуде жеріне жетелеген ақын-жазушы ол кезде Орта Азия былай тұрсын, Ресей күншығысы ғана емес, мемлекетті ел – Түркияда да кем болатын... Абайды көрші елдердегі замандастары, бәсекелестерімен салыстырсақ, оған Мырза-Фаталиден басқа ешкім де шендесе алмайды. Ұлт тіліне, әдебиетіне сіңірген еңбегін бағамдасақ, ақындықтың шеңберінде толысқан сәтінде Абай бәрінен де озып шығады. Өйткені ол кезде

таза халық тілімен жазып тұрып, ол жазғанын классик әдебиет үлгісімен шығарған ол елдерде адам болған жоқ.

Абайдың бірқатар сыншылар ескермей жүрген бір оқшаулығы – осы.

Абайды өзгеден бөліп тұратын оның тағы бір ерекшелігі бар: бұл – Тоқай мен Дәрдімәндей, Ғали Асқар Камал мен Фатих Әмірхандай, тіпті Маржани мен Насридай кезінің қолайлы жағдайы жарыққа шығарған, өсіңкі тұрмыс тілегі тікелей тудырған адам емес. Ол – ояну дәуірінің толқынынан пайда болған неміс Лютері, француз Малербий де емес. Сондықтан Ренессанстай ұлы нәсердің ірі жемістері: Леонардо да Винчи, Альбрехт Дюрер болуы да Абайға бұйырмаған»¹⁶.

Белгілі оқымысты қазақ лингвистінің бағалауындағы ұлы қазақ ақыны Абай осындай кісі болатын.

Қ. Жұбанов – шын мәніндегі ірі зерттеуші түрколог. Петербургтың Шығыс институтында, одан кейін Яфетидология институтында (қазіргі СССР Ғылым академиясы Тіл білімі институты) оқып жүрген кезінде-ақ байқағыштығы нәзік, шығысты жақсы білетін қарымды зерттеуші лингвист ретінде танылған-ды. Осы бір қазақ ғалымының дарыны мен қабілеті әсіресе Қазақтың Абай атындағы педагогтік институтында бірнеше жыл қатарынан сабақ беріп, қазақ тілі кафедрасының меңгерушісі болып істеп жүрген тұста мейлінше айқын да жарқын көрінген болатын. Жалпы тіл білімі, қазіргі қазақ тілі және түркология саласынан ол оқыған лекциялар тек студенттер ғана емес, қазақ зиялыларының қалың қауымының назарын өзіне кеңінен аударған еді. Қ. Жұбанов өз пәнін жетік білетін. Лекцияны оқудың да асқан шебері еді. Лекциялары түркі тілдердің қазіргі жайы мен өткенін баян ететін деректерге аса бай келетін. Ежелгі түркі жазбаларының тілін де еркін білетін, құлпытастардағы орхон-енисей жазуларының сырына да жетік болатын, оның лексикалық, грамматикалық, фонетикалық белгілерінің бәрін бүге-шігесіне дейін игерген адам еді. Өзінің ұстаздық мамандығын қазақ тілі мен түркі тілдерінің қыруар құбылыстарын тынымсыз зерттеумен ұштастырудан қол үзген емес. Оның қаламынан туған ғылыми зерттеулер өзінің нәрі мен мәнін, зәрулігін әлі күнге жоғалтқан

¹⁶ Мусабеев Г. Скромный и требовательный // Учитель Казахстана, 5 декабря 1957 г.

жок. Ол кісінің «Из истории порядка слов в казахском предложении» (1936), «Заметки о вспомогательных и сложных глаголах», «Күй» деп аталатын сериясы, түрлі мәслихаттар мен съездерде сөйлеген сөздері, «Буын жігін қалай табуға болады?», «Жаңа грамматиканың жаналықтары жайында», шылаулар, қос сөздер, біріккен сөздер секілді қыруар зерттеулері арқылы мамандар арасында зор бедел, құрметке ие болғаны талассыз. Оның зерттеулеріне тән бір қасиет – салыстырмалы-тарихи деректердің мол болуы. Әрине, өз заманына тән Н. Я. Маррдың ілімінің жетегіне еріп, кейде мүлт басқан жерлері де жоқ емес.

Қазақ сөйлеміндегі сөздердің орналасу тәртібін зерттеуге арналған еңбегінде тіліміздің қазіргі синтаксистік құрылымындағы сөздердің орын тәртібін бар ынта-жігермен құлшына зерттеп, синтаксистің бұл саласының тарихи даму ерекшелігін, сөздердің орналасу тәртібінің қалыптасуы мен қазіргі жай-күйін бұлтартпас фактілермен талдап, түсіндіріп береді.

«Сөйлем мүшелерінің барша түркі тілдерге ортақ бұлжымас заңдылығын былай көрсетуге болады, – деп жазады Қ. Жұбанов, – анықтауыш анықтайтын сөздің алдында, толықтауыш толықталатын сөздің алдында, ол сөйлемнің барлық мүшелері баяндауыштың алдында тұрады»¹⁷.

Күн ұзаққа деген қазіргі сөйлеуімізде жиі қолданылатын екі сөздің тізбегін алатын болсақ, мұндағы сөздердің орналасу тәртібінің қазақ тіліне тән еместігін оңай байқаймыз, өйткені мұның анықтауыш сөзі анықталатын сөзден кейін тұр, егер қазақ синтаксисіндегі сөздердің тіркесу жөн-жосығына салсақ, мұндағы сөздер **ұзақ күн** болып орналасуы керек еді. Осы жерде автор жоғарыдағы **күн ұзаққа** деген тізбекпен синоним болып келетін **ұзақты күн** деген тіркеске де назар аударады. «Бұл тіркесті **күн ұзаққа** деген тіркеспен синонимдес етіп тұрған – **-ты** деген меншіктік аффикстің қызметі», – деп көрсетеді Қ. Жұбанов. Расында да, бұл жерде меншіктік аффиксті алып тастасақ, тіркесіміз **ұзақ күн** болып шығар еді. Бірақ **ұзақты күн** деген мен **ұзақ күн** дегендер – мағыналары басқа-басқа тіркестер. Кейінгі тіркес күннің ұзақтығын тек астрономиялық тұрғыда ғана білдіреді. Сөйтіп, автор **күн ұзаққа** деген тізбектің **ұзақты күн** деген сөз тізбегімен қатар

¹⁷ Жұбанов Х. К. Исследования по казахскому языку: Из истории порядка слов в казахском предложении. Алма-Ата, 1936, Вып. 1. С. 7.

өмір сүруіне назар аударта келіп: «Қазақ тілінде сөздердің орналасу тәртібі ертеректе қазіргіден басқашарак болған, яғни анықтауыш сөз анықталатын сөздің алдында келмей, одан кейін тұрған. Ал мына **күн ұзаққа** деген тіркес болса, ол қазіргі тілімізде ескі тілдік заңдылықтың қалдығы ретінде сақталған»¹⁸.

Әрине, авторды мұндай қорытындыға жетелеп отырған осы бір ғана мысалдың жай-жапсары емес. Ол қазақ тілінің қазіргі заңдылығына керісінше үлгіде құрылған мұндай сөз тізбектерінің талайын талдап барып, жоғарыдағы қорытындыға келген. Автордың зерттеуіндегі осындай кері үлгіде құрылған тіркестің бірі — **адам тағы**. Бұл — фольклорда кездесетін кейіпкер. Мұнда да **тағы** деген анықтауыш анықталатын **адам** сөзінен кейін тұр.

Қазақтағы кісі аттарында жиі байқалатын, әсіресе әйел адамдардың аттарындағы **Күн сұлу, Ай сұлу, Таң сұлу**, сондай-ақ ер адамдардың есіміндегі **Күн жарық, Ай жарық, Таң жарық** дегендердегі **күн, ай, таң** сөздерінің **сұлу, жарық** деген сын есімдердің алдында келуін автор мысалға келтіреді.

Бұл мысалдар да зерттеушінің болжамының дұрыстығын байқаптып тұр. Ғалымның мысалдары көңілге қонымды, адамға ой салатын мысалдар екені сөзсіз. Ол өзінің қорытындысына тіліміздің қазіргі заңдылығынан ауытқи айтылатын фактілерді арқау еткен. Бірақ «менің айтқаным ғана — ақиқат, осыны ғана ұстанып, осыдан тайман-андар», — деген кеңес бермейді. Осы орайда ол былай деп жазады:

«Сөздердің орналасуындағы көне тәртіптің мысалдары тілімізде, әрине, некен-саяқ қана. Олай болмаған жағдайда көне тәртіптің қазіргі тәртіпті ығыстырып шығаруы кәдік қой. Анықталатын сөздің анықтауыштан бұрын келуі біздің қазіргі грамматикалық түсінігіміз тұрғысынан алғанда оғаш көрінетіні рас. Сондықтан біздің анықталатын сөзді анықтауыш сөз деп қабылдай салуымызға таң қалуға да болмайды».

Историзм болмаған жерде, тіл құбылысына ғылыми талдау жасау мүмкін емес. Алайда сол кездегі елдің бәрі әуестенген яфетидологиялық ілімге еліктеу — Қ. Жұбанов еңбегінің құнын түсіре алмаса керек.

Бұл айтып отырған Қ. Жұбанов теориясының мәні жалғыз сөздердің орналасу тәртібін білу үшін ғана қажет болып қоймай, түркі

¹⁸ Сонда, 10-бет.

тілдерінің тарихын, этимологиялық сырын түсіндіруге қолғабыс етер теория екенін де атауымыз керек. Түркі тілдерінің деректерін салыстырмалы-тарихи әдісті қолдана зерттеудің керектігі бұл жайлардан айқын аңғарылады.

Көмекші етістіктер мен етістіктің күрделі зерттеуге арналған еңбектерінен автордың ана тілінің лексикалық, грамматикалық заңдылықтарын егжей-тегжейлі білетіндігі айқын елес береді¹⁹. Қазақ лингвистикасы топырағында бірінші болып **отыр, тұр, жатыр, жүр** көмекші етістіктеріне ғылыми талдау жасаған адам – осы Қ. Жұбанов. Нақтылы да айқын деректерге сүйене отырып, аталған көмекші етістіктердің грамматикалық қызметін, олардың негізгі етістерге жапсарлас тәуелділігін ашып берген осы кісінің зерттеуі болатын. Жіктік жалғауы жалғанатын грамматикалық тұлға осы көмекші етістіктер болғандықтан, лексикалық мағынаға ие негізгі етістіктердің өзі де бір жағынан оларға тәуелді сияқты боп көрінетіні бекер емес. Оның үстіне бұл көмекші етістіктердің сөйлемде дербес тұрып та предикаттық қызметте жұмсалатын кезі бар. Мысалы: **отыр+мын, жүр+мін, тұр+мын, жатыр+сың** т.б.

Орта мектептің 5-6-кластарына арналған қазақ тілі оқулығын²⁰ терген алғашқы авторлардың бірі осы кісі болғанын еске сала кетудің де орайы бар. Бұл кітабында автор қазақ тіліндегі сөздің құрылымын, фонетикалық құбылыстардың жай-жапсарын жүйелі түрде әңгіме етеді. Ғалымның бұл оқулығы қазақ тіліне арналған одан кейінгі оқулықтардың жасалуына игі ықпал етті.

Грамматиканың пәнін түсіндіре келіп, Қ. Жұбанов мұнда қазақ синтаксисі жөнінде оқушыларға түсінікті тілде мәлімет береді, қазақ лексикасының негізіне талдау жасайды.

Ең қажетті деген материалды оқушыларға қарапайым тілмен түсіндіріп береді. Осының арқасында кітап алғашқы еңбектердің ішіндегі маңыздысының бірі болды. Кітаптан республикадағы сол кездегі лингвистикалық білім берудің деңгейін, шама-шарқын аңғаруға болады.

¹⁹ Жубанов Х. К. Исследования по казахскому языку: Заметки о вспомогательных и сложных глаголах. Алма-Ата, 1936. Вып. 2.

²⁰ Профессор Жұбанов. Қазақ тілінің грамматикасы. I бөлім. Сөздің жалпы құрылысы (жалпы морфология). Орта мектептің 5-класына арналған. 1936, Қазақстан баспасы, 74 бет. 6-класқа арналған II бөлімі баспадан енді шығайын деп тұрғанда Литоның бұйрығымен тыйым салыныпты, 149 бет делінген солардың тізімінде.

Қазақ фонетикасының өзі зерттеген өзекті мәселелерін де автор кітабында қамтуға тырысқан. Мұны қазақ фонетикасы саласындағы бас-аяғы бар тәмамдалған еңбек десек болады. Кітаптан үндестік заңы, екпіннің сөз ішіндегі орны туралы қысқа да болса нұсқа түсінік алуға болады.

Қазақ тілінің дыбыстық құрылымын талдау барысында сөз дыбыстарының мағына ажыратуға қатысты жағын да назардан тыс қалдырмаған. «Мағына жағынан сөздердің бір-бірінен дараланып тұруы үшін оның барлық дыбыстарының өзге сөзден түбегейлі өзгерісі болуы шарт емес, сөз құрамындағы бір ғана фонеманың өзге сөздікінен өзгеше болуы олардың семантикасын ажыратуымызға жетіп жатыр», – дейді Қ. Жұбанов.

Мәселенің ғылыми жағына еш нұқсан келтірместен, фонеманың осындай қасиетін оқулығында шәкірттерге ұғымды тілмен түсіндіріп береді. Сөйтіп, Қ. Жұбанов жалпы фонологияның өзекті бір түйіні – фонеманың жай-жапсары туралы байыпты қорытынды жасайды.

Ғалымның фонеманың сандық және сапалық құрамы жөнінде де айтқан сындарлы пікірлері бар. Қай тілді алсаңыз да, сөз дыбысы атаулы сан жағынан толып жатыр, бірақ олардың бәрі бірдей фонемалық қасиетке ие емес. Сөздердің мағыналық тұрғыдан бір-бірінен ажырата көрсетуге қабілетті дыбыстар аса көп емес. Қ. Жұбановтың бұл тұжырымдары жалпы фонологияның принциптерімен сабақтасып жатыр.

Оқулықтың авторы қазақ тілі дыбыстарының құрамын дауысты, дауыссыз және үнді (сонор) дыбыстар деп аталатын үш топқа бөледі. Тілдің сөйлеген кезде жоғары көтерілу, төмен түсу ыңғайына қарай **а/ә, о/ө, е** дауыстыларын толық дауысты, **ы/і, ұ/ү** дауыстыларын келте дауысты деп атайды. Үнсіз дауыссыздарды екі жікке ажыратып, **б, д, ж, з, ғ, г** дауыссыздарын ұяндар тобына, **п, т, ж, с, қ, к** дауыссыздарын қатандар тобына жатқызады. Жасалу жолына қарай **п-б, т-д, қ-ғ, к-г** дегендерді үздікті дауыссыз, **с-з, ш-ж** дегендерді үздіксіз дауыссыз деп бөлген.

Үнсіз дауыссыздарды жасалу орнына қарай **көмей, тіс, ерін дауыссыздары** деп аталатын үш топқа ажыратады. Оқушылардың түсінуіне жеңіл келу үшін дыбыстардың өзара жіктелісін әдейі қарапайым үлгіде жеткізуге тырысқандығы көрінеді.

Үнді дауыссыздарды Қ. Жұбанов алдымен тура жолды сонорлар, айналма жолды сонорлар деп екі топқа бөліп, оның алғашқысына **ү, и, кейінгісіне р, л, м, н, ң** дауыссыздарын жатқызады.

Соңғы топтағы сонорларды әрмен қарай ауыз жолды, мұрын жолды деп екіге айыра көрсетеді.

Ұзын сөздің қысқасы, Қ. Жұбанов дыбыстардың жасалу жолдарын жан-жақты қарастыра келе, олардың толық топтастыру жүйесін жасап берген.

Лингвист ғалым өзінің бір тиянақталған еңбегін қазақ сөзінің буынын зерттеуге арнады. Буын жасауға қатысатын дыбыстарды санына қарай қазақ тіліндегі буынды төртке, ал дыбыстардың буын ішінде орналасу тәртібіне қарай үшке бөледі. Қазақ сөзіндегі буын санының сөз ішіндегі дауыстылардың санымен бірдей болатындығы жөнінде толық мағлұмат береді. Буынның түрлері оның құрамына енетін дыбыстардың бір-бірімен тіркесу ыңғайына тәуелді. Буындардың бірі мен бірінің бірігіп, жымдасып кететіні де, бірі мен бірінің орындарының ауысып қолданылатын кездері де бар. Қазақ тілі буын құрылысының бұл да бір ерекшелігі деуімізге болады.

Профессор Қ. Жұбанов бұл саладағы зерттеулерінде «қазақ тіліндегі буындардың бірігуі немесе олардың орын алмастыруы, сондай-ақ екпін, әсіресе сингармонизм заңы секілді құбылыстардың һәммесі сөз элементтері арасында берік байланыстың болуы үшін қызмет ететін категориялар» деген ғылыми қорытынды жасайды.

Қ. Жұбанов қазақ фонетикасының пәнін анықтап, дыбыстардың жіктеліс жүйесін саралауда қисапсыз мол еңбек етті. Өзінің қазақ әліпбиі (алфавит), емлесі және өзге де қолданбалы салаларына арналған еңбектерінде сол кездегі фонологиялық ілімнің қағидаларына сүйенді.

Грамматика оқулығынан тыс Қ. Жұбанов 1936 жылы орта мектептің 5-7-кластарының қазақ тілі оқу бағдарламасын түзді. Бұл бағдарлама қазақ тілі пәнін ғылыми зерттеудің объектісіне айналдыруды көздеген алғаш жарық көрген құжаттардың бірі болды. Мұнда ғалымның құрмалас сөйлемнің синтаксисі жөніндегі көзқарасы мейлінше толық баяндалған болатын. Республикадағы ағарту ісі қайраткерлерінің аға өкілдерінің бірі А. Сытдықов бұл бағдарлама туралы былай деп жазған еді: «Жаңа бағдарлама қазақ тілінің өсу, кемелдену жайын ескеріп жасалған тың еңбек болды... Мұнда емлеміздің жаңа жазуымызға лайықталған нұсқасын жасау, қоғамдық-саяси терминдер мен жер-су аттарын жаңаша жазу мәселелері толық қамтылған»²¹.

²¹ *Ситдықов А.* Ученый-педагог. «Учитель Казахстана». 5 декабря 1957 г.

Халық ағарту ісіне жан-тәнімен берілген тамаша педагог Қ. Жұбанов көптеген мектеп мұғалімдерімен толассыз хат жазысып, хат алысып тұратын. Хаттарында методикалық кеңестер беретін, ана тілін қалай оқытудың әдістерін түсіндіретін, грамматиканың, методиканың, терминологиялық сан қилы мәселелері туралы сөз қозғайтын. Осындай хаттарының бірінде қазақ тіліндегі көнеріп, ізі өшіп кеткен тұлғаларды балаларға үйретудің жолын былай нұсқаған-ды: «Кейде оқыту ісіндегі қиындықтың оқулықтың кінәсіне байланысты болмай, мұғалімнің өз басына байланысты болатын кездері бар. Сенің оқулыққа қойып отырған кінәратың, маған кінә сенің өзіннен емес пе екен деген ой салды, өйткені бұл жайында маған сенен бөтен ешкім жаза қойған жоқ. Қандай қиындықтарға душар болсаң да, маған хат арқылы жазып тұр. Егер менен кеткен кемшіліктер болса, дәлелде, мен де өз дегеніме бұрып, қарыса бермеспін». Педагогтік институттың құрметті профессоры бір ауыл мұғаліміне жазған хатында осылай деген еді.

Осындай бір үзік сырлар Қ. Жұбановтың қазақ мектептері тарихында алатын орнының ерекше екенін дәлелдесе керек.

Әрине, әрбір зерттенімпаз ғылым жолында жүрген адамның ісінде кейде селкеу шығып жататын жайлардың да болып қалуы ғажап емес қой. Бұл да бір әр пендеге тән, заңды құбылыс па деп ойлаймыз. Өзі қамшы салдырмай бұрқыратып жазып жүрген кездерінде, тым тәуір-ақ еңбектерін бірінің үстіне бірін беріп, қазақ тілі жөніндегі ғылымның көсегесін көгертіп жүрген кезінде бірер жерде аяғының кібіртіктеп кеткен ыңғайы да байқалған кездері бар. Мәселен, әбден етене боп елдің құлағына сіңіп кеткен терминдерді құбылтып басқаша қолдануын жөн дей алмаймыз; жұрнақ дегенді үстеу деп, жалғаулықты – жалғауыш дегеннен ештеме ұтып тұрмағанымыз кәдіксіз.

Кезінде Қ. Жұбанов жазған оқулықтың мұғалімдер қауымынан жоғары баға алғаны белгілі. Бірақ кісінің жеке басына табыну етек алып тұрған кезде оның еңбектерінің орынсыз сынға ұшырағанын да білеміз. «Қ. Жұбанов еңбектерінде, ол ұсынған грамматикалық қағидаларда зиянкестік бар», – деп жазғандар да болды. Енді, міне, Қ. Жұбановтың құрметті есімі ақталып, аршылған тұста осы бір ғылым еңбекқорының еткен ісін елге таныту – біздердің борышымыз.

Қ. Жұбановтың мақалалар сериясының енді бір тобының қазақ тілінің емле, терминология, методика сияқты практикалық мәселе-

леріне арналғаны мәлім. Ол кісі — республикадағы тілдік құрылыс мәселесіне өте белсене араласқан адам. 30-жылдардағы қазақ емлесінің жайын әңгіме қылатын бір архив дерегінде былай делінген: «Бөгде тілден енген сөздер мен терминологияның емлесінде күні қазірге дейін созылып келе жатқан ала-құлалықтар бұл мәселені мықтап қолға алу туралы Халық ағарту комиссариатына қозғау салғаны сөзсіз. Айталық, «*коммунист* немесе *комиссарша*» деген секілді сөздерді бес-алты үлгіде жазып келгеніміз белгілі. Мұны қалай да жөндейміз керек. Емле жобасын жасау, терминология ережелерін түзу жұмысы Қ. Жұбановқа тапсырылған болатын. Ол өз жобасын алдымен Өлкелік комитеттің үгіт-насихат бөлімінде талқылауға ұсынып, содан кейін оны Алматыдағы мәдениет қызметкерлерінің кең талқысына салды. Талқылау төрт күні ҚазПИ-де өтті. Талқылау өте қызу өтті, оған жергілікті халық өкілдері де, сондай-ақ студенттер де қатынасты²².

Бұл құжатта әрмен қарай Қ. Жұбановтың еткен еңбегінің ғылыми дәлелді екені, оның қисынсыз еместігі, ғалымның бұрыннан белгілі ізбен кетпегені айтылады. Өзінің ғылыми тұжырымдарының бәрін автор мұнда қазақ тілінің табиғатынан шығарып барып, оның фонемалық құрамын ескере отырып айтқан²³.

Жобаның авторы ретінде Қ. Жұбанов қазақ тіліне шет тілден енген мұндай сөздерді бағзы қалпынан өзгертпей жазуды ұсынды. Бірақ бұлай жазу ол кездегі қазақ қауымы үшін аса қиындық келтіретін болғандықтан, жоба қабылданбай қалды. Өйткені ол жылдарда мұны түсінерліктей теориялық дайындығы бар мұғалімдер, сондай-ақ өзге кадрлар республикамызда тым аз еді. Сондықтан жобаны, шет сөздерді жазу туралы ондағы ұсынылған ережелерді уақытша тоқтата тұруға тура келді.

Қ. Жұбановтың бұл жобасын белгілі түрколог С. Е. Малов өте жоғары бағалады. Қазақстандағы мәдени құрылыс жұмысына арналған 1935 жылғы мәслихатта: «Профессор Қ. Жұбановтың жобасы әрі ғылыми, әрі ол принциптік жағынан маңызды»²⁴, — деп атады.

²² «Записка народному комиссару просвещения Казахстана тов. Жургенову по вопросу казахского языкового строительства. ЦГА КазССР, ф. 81, оп. 3, д. 379.

²³ Ауыл мұғалімі, 1934, №2.

²⁴ Қазақстандағы мәдени құрылыс жөніндегі 1935 жылғы съезде сөйлеген сөзінің стенограммасы (ЦГА КазССР, 81-папка, 3-тізбе, 1086-іс.).

Қ. Жұбанов ол жылдарда республика үкіметі жанындағы терминология мен емлені үйлестіру орталығын ұйымдастырушылардың бірі болатын. Мәдени құрылыс жөніндегі съезд қарсаңында Қ. Жұбановтың басшылығымен Мемлекеттік терминкомның бюллетенінің төрт нөмірі басылып шықты. Бюллетень емле жобасы мен көп ғылым саласы бойынша қазақша терминдердің үлгісін жариялады. Қ. Жұбановтың өзі бюллетень бетінде емле мен терминология мәселелерін сөз еткен бірнеше мақала жариялады. Олардың бәрінде терминдердің ерекшелігі, емле мәселелерін сөз етті. Бұл мақалалар мұғалімдер үшін әлі күнге маңызын жойған жоқ.

Қ. Жұбанов емле ережелерін жүйелеу жағына қатты көңіл аударды. Емлені мектеп оқушыларын сауатты жазуға баулу мен республикадағы ересектерге хат білдіріп, қара танытуға қажетті құрал деп есептеді.

Төңкеріске дейін берік дәстүрі болып көрмеген қазақ тілінің емлесі арқаны, негізінен, фонетикалық принципке сүйеді. Ал морфологиялық принцип болса, ол да осы принципке қарайластырыла жүргізілді. Әрине, өзге белгілі ғалымдар сияқты Қ. Жұбанов та фонетикалық принциптің сөздің сыртқы пішініне сүйеніп жүргізілетін, ал морфологиялық принциптің түбір сөзді сақтауға байланысты болатынын жақсы түсінді. Өз зерттеулерінде осы екі принципті бірібіріне орайластыра, жабыстыра отырып пайдаланды.

1938 жылы қазақ емлесінің кей мәселелері ішінара жүйеге түсірілгені мәлім. Қазақ әліпбиінде бұрын жоқ **ф**, **х** дауыссыздарының да енгізілгені осы кез болатын. Бұл латынға негізделген жазу емлемізді орыс емлесіне қарай бейімдей түсуге көмектесті. Асылында, **ф**, **х** әріптерін ендіру жөніндегі идея да Қ. Жұбановтікі болатын, бірақ бір мәнәйі себептермен оны тоқтата тұруға тура келгенді. Олай дейтініміз, Мемлекеттік терминология комиссиясының Халық ағарту комиссариаты жанындағы бағдарлама-методика секторымен 1934 жылдың 27 қарашасында бірігіп өткізілген бір мәжілісінің бағдарламасында: «Қ. Жұбанов өзінің термин жасау мен оны бекітуге арнаған баяндамасында емле жобасын ұсынып, онда халықаралық терминдерді дұрыс жазу үшін қазақ әліпбиіне **ф**, **х** дыбыстарының таңбасын ендірудің қажет екендігін айтты», – деп көрсетілген. Бірақ мәжіліс: «Өкілетті орындармен келісіп алғанға шейін **ф**, **х** әріптерін қазақ жазуына ендіруді әзірге тоқтата тұру

керек. Оған дейін бұл мәселе төңірегінде кең көлемді айтыс ұйымдастыру керек»²⁵, – деп қаулы алып, ұсынысты қабылдамай қойды.

у, и дыбыстарының жазылуын оңайлату жөніндегі ұсыныс та Қ. Жұбановтікі еді. Бұлардың әрқайсысы қосар әріппен белгіленіп келген болатын.

Бұл идеяның тек 1957 жылы ғана жүзеге асқанын бәріміз жақсы білеміз.

Тіл құбылыстарын зерттеуге жана тұрғыдан келуі жағынан болсын, филология саласындағы мамандарды әзірлеуге белсенді араласуы жағынан болсын, Қ. Жұбановты қазақ тіл білімінің негізін салушылардың бірі деп қарауға әбден болады.

Осы бір ғана мақалада Қ. Жұбановтың тіл білімі саласындағы ойға түйген нәрселерінің, идеяларының қаншалықты жүзеге асқанын анықтап шығу, әрине, мүмкін емес. Қ. Жұбановтың тіліміздің грамматикасы, фонологиясы, лексикологиясы және қолданбалы мәселелері хақындағы айтқандары, тұжырым-толғамдары, қағидалары біздің дәуіріміздің зерттеушілерінің еңбектерінде жүзеге асып жатыр, солардың ғылыми жұмыстарында әртүрлі дәрежеде көрініс тауып жатыр десек, артық айтқан болмаймыз. Қ. Жұбанов идеялары мен айтқандарының біздің қазіргі ғылымымызда қаншалықты жүзеге асқанын анықтау – арнаулы зерттеулердің тақырыбы болуға әбден лайық.

Біз Қ. Жұбановтың ғылымда кім екенін ел-жұртқа таныстырмақ болған ойымызға орай, ол кісінің көзін көрген, қазақ тіл білімі саласында бірге қызмет істескен әріптесі ретінде Құдекеңнің жеке басына қатысты жайлардан оқушыларды хабардар ете кетсек пе деп отырмыз.

Ең алдымен, бұл кісінің нағыз еңбеккер адам болғанын айтқым келеді. Әріптестері мен шәкірттері ол кісіні қатты сыйлап, зор ізет, құрмет тұтатын. Өзі қаншалық зор білімдар, асқан мағлұматты адам болғанымен, өзін әлбетте пәс ұстайтын, ғажайып сыпайы адам болатын, бір нәрсеге дауысын қаттырақ көтеріп, күйгелек мінез көрсеткенін өз басым байқаған емен. Бірақ өз пікірін дәлелдеуге келгенде, зор айтыскер адам еді. 20-30 жылдардағы қазақ тіл білімінің проблемалары жөніндегі барлық істің басы-қасында жүретін. Қазақ тіл

²⁵ Қазақ ССР Мемлекеттік терминология комиссиясының хаттамасы (ҚОА, 81-папка, 3-тізбе, 679-іс).

білімінің практикалық мәселелері болсын, теориялық мәселелері болсын, бұлардың дамуына бұл кісінің игі ықпалы мейлінше зор болды. Тіл жөніндегі айтыс-тартыстардың бәрінде де, түптеп келгенде, осы кісінің пікірі өтетін. Ешкіммен қатты сөзге бармай-ақ, білімінің арқасында үнемі жеңіп шығатын. Ауызша сөйлегенде де, жазып сөйлесе де, ойларын қысқа тұжыратын. Ойының дәлелділігінен болуы керек, бұл кісімен сөз жарыстырған қарсыластары тез келісетін. Осы секілді қасиеттері мен зор білімдарлығы ол кісіні қазақ зиялылары арасында зор ізет-ілтипатқа ие етті.

Қ. Жұбанов біреумен дұрдараздыққа еш уақыт барған адам емес. Кісіге еткен жақсылығын әсте міндет етіп көрген емес. Адамның білімге деген құштарлығы мен басына біткен қабілеті, дарыны — ол кісі нағыз қастер тұтатын нәрселер болатын. Бір жастың бойынан ғылымның я өнердің бір саласына деген бейімділікті, талпынысты сезе қалса, соған көмектесуге, қалай да шылбыр ұшын беруге даяр тұратын. Ол үшін өзінің қолынан келгеннің бәрін істеп бағатын. Абай атындағы Қазақтың педагогтік институтында профессор болып істеп жүрген кезінде Ғ. Мұсабаев деген бір ізденгіш, тіл ғылымына бейімділігі бар студентті байқап қалып, ол баланың білім алуына, лингвистика саласына деген талабына қошеметті болып, көмектескенін әлі ұмытқан жоқпын. Ең соңғы курста оқып жүрген Мұсабаевты оқуын бітірмей жатып, Халық ағарту комиссариатындағы бағдарлама-методика секторына нұсқаушы методист етіп жұмысқа алғызғаны бар. Бұл жөнінде кейін Қазақстан ғылым академиясының корреспондент мүшесі болған профессор Ғ. Мұсабаев былай деп айтып отырады: «Студент боп оқып жүрген кезімде, лекциядан босаған сәттерде Ағарту комиссариатына баратынмын, маған жетекші Қ. Жұбанов әр барған сайын топ-топ ғылыми кітап дайындап қойып, «оқып шық, таныс», — дейтін. Оларды белгілі бір уақыт ішінде оқып шығуға тиіс болатынмын. Солармен әбден танысып болғаннан кейін, әлгі кісі не біліп, не қойғанымды тексеріп, менен бейне бір емтихан алып отырған адамша сұрақтар қоятын, әрмен қарай өзі түсіндіріп, өзі айтып кететін. Соның арқасында мен Пешковскийдің, Обнорскийдің, Бодуэн де Куртэнэ, Радлов, Мелиоранский, Казембек еңбектерімен сол кезде-ақ таныс болдым».

Қ. Жұбанов өзінің студенттерінің арасынан ең қабілетті дегендерін таңдап алып, осыдан бірдеме шығады-ау дегендерін ірі оқу орындарына орналастыруға көмектесетін. Осы кісінің көмегі арқа-

сында республикамызға бұл күнде аты мәлім ғалымдар — Қазақстан Ғылым академиясының корреспондент мүшесі, профессор М. Балақаев, филология ғылымының докторы, профессор М. Қаратаев Петерборға аспирантураға жіберілген еді.

Жалғыз жастар ғана емес-ау, кім болса да, ғылымның қай саласымен айналысқысы келсе де, Қ. Жұбанов үшін... бәрібір еді, ол елдің бәріне де көмектесуге әзір тұратын. Оның өнерге, техникаға ұмтылған адамдардың талайына ақыл-кеңес беріп, білімін әрмен қарай жалғастыруға септік еткен жайлары көп. Өзінің туған інісі Ахметтің музыкаға қабілетін ерте танып, өзімен бірге Петерборға ала кетіп, консерваторияға оқуға түсіреді. Ахмет Жұбанов қазақ халқы тарихында — музыкалық жоғары оқу орны — Санкт-Петербург консерваториясын бітірген тұңғыш қазақ болды. Өзіне жақындап кеткен бір ғана адам болса, Құдекең бәріне шарапатын тигізгенше асығатын. Оларды оқуға, білімге тартуды өзінің мойнына біреу міндеттеп қойғандай борыш санайтын. Кейіннен СССР Архитектура академиясының мүшесі болған, ол кезде бала жігіт, белгілі қазақ архитекторы Төлеу Бәсеновтің Петербордағы инженерлік құрылыс институтына түсіп кетуіне тікелей көмек көрсеткен адам — осы Құдайберген болды. Қазақстанның еңбек сіңірген суретшісі Әубәкір Ысмайылов, Қазақстан өнеріне еңбек сіңірген қайраткер Асқар Токпанов, тағы басқа да осындай көп кісілер Қ. Жұбановты өзінің «әкесі» деп есептейді. Қазақтың белгілі жазушысы Хамза Есенжанов Қ. Жұбановты «әти» деп кеткен. Бұл — ол кісіге ерекше ілтипат білдіре айтқан «әке» деген сөз.

Өзінің отбасы, ошақ қасына деген сүйіспеншілігі ғаламат болатын. Балаларына еміреніп тұратын. (Ол кісінің үш ұл, үш қызы бар). Балаларының бәрі де — жоғары білім иелері. Олардың білім алып, ер жетуіне көп еңбек еткен адам — Құдайбергеннің зайыбы Раушан Жұбанова.

Профессор Қ. Жұбановты қазақ зиялылары, ағарту саласының қызметкерлері өте жақсы білетін. И.И. Мещанинов, А.Н. Самойлович, В.В. Бартольд, С.Е. Малов, К.К. Юдахин, А.К. Боровков сынды ірі орыс оқымыстылары Қ. Жұбановты білікті ғалым, лингвист ретінде ерте танып бағалады.

Жастарға деген аралас-құралас болған адамдарға деген шексіз бауырмал, жаны ашығыштығының үстіне Құдайберген Жұбанов оларға сын көзімен қарап, талап қояды да есінен шығарған емес.

Республиканың мәдени өмірінің бірде-бір саласы Қ. Жұбанов назарын өзіне аудармай кеткен емес. Ғылым адамдары, өнер адамдары, әдебиет саласының адамдары – бұлардың бәрі Қ. Жұбановтың білімдарлығын, адамгершілік іс-харакетін жақсы білетін, оны қадірлеп сыйлайтын. Қазақтың Абай атындағы педагогтік институтының қазақ тілі кафедрасының меңгерушісі, беделді профессоры Қ. Жұбанов Қазақ ССР Халық ағарту комиссариаты оқу-методикалық кеңесінің жетекшісі, СССР Ғылым академиясының Қазақстан филиалы Лингвистика секторының меңгерушісі секілді аса абыройлы жұмыстарды қоса атқарғаны белгілі. Қазақ тілі жөніндегі тұңғыш монографиялық зерттеудің авторы, алғашқы мектеп оқулығы мен оқу бағдарламасының авторы ретінде қазақ тіл білімі тарихына аты алтын әріппен жазылатын есімдердің бірі – осы профессор Қ. Жұбанов. Қ. Жұбановтың қазақ филологиясы кадрларын даярлап, түлетіп өсірудегі қызметі ұшан-теңіз. Республикамыздағы аты белгілі ірі-ірі ғалымдар өздерін Қ. Жұбановтың шәкіртімін дегенді мақтан тұтады.

Ғылыми-педагогикалық жұмысымен қатар Қ. Жұбанов – қоғамдық істерге де белсене араласқан адам. Өткен дәуірлердегі ірі тұлғалар – Фирдоусиге, Абайға арналған ғылыми конференцияларды шақыруға мұрындық болып, осы жиындарда мазмұнды бағандама жасаған адам да – осы кісі.

1935 жылы Қазақстан мәдени құрылысшылары съезінің ұйымдастыру комитетінің төрағасы болып, осындай ірі форумды өткізуге тікелей араласқан да – осы кісі. Осыған іле-шала Кеңестердің Бүкілресейлік XVI съезіне делегат болып, онда Татарстан мәдениеті жайлы патриоттық сарында сөз сөйлеген де – осы кісі.

Қ. Жұбанов Қазақ ССР Орталық Атқару Комитетінің мүшесі болды. Оның есімін біз қазақ лингвистикасының негізін салушылардың бірі ретінде бұл күнде ерекше құрметпен еске аламыз.

I. ҚАЗАҚ ТІЛІ ГРАММАТИКАСЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҒЫЛЫМИ КУРСЫ ЖӨНІНЕН ЛЕКЦИЯЛАР¹

I K E C E K

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ФОНЕТИКАСЫ *(Дыбыс жүйесі)*

Бет ашар

Қазақ тілі – осы уаққа шейін жүйелі түрде тексеріліп, ғылым тезіне түспеген тіл. Қазақ тілін алғаш зерттегендер патша үкіметінің отаршыл саясатын іске асыру мақсатымен отар елдердің әдет-ғұрпын, тіл-әдебиетін тексерген миссионерлер, одан қалды күншығысшыл оқымыстылар болды. Бұл топтан шыққандардың басты-бастылары: Н. И. Ильминский, проф. П. М. Мелиоранский, М. Терентьев, И. Лаптев, В. В. Катаринский, академик В. В. Радлов, проф. Е. Д. Поливанов тағы басқалар еді. Бұлардан бұрын қазақ ауыз әдебиетін, тарих, этнографиясын тексерген Уәлиханұлы Шоқанды да қазақ тілін тексеруге қатысқандардан санауға болады.

Беріде қазақтың өз ішінен шығып, қазақ тілін зерттегендер қазақтың ескі оқығандары болды. Олар – Байтұрсынұлы Ахмет, Кемеңгерұлы Қошке, Омарұлы Елдес, Шонанұлы Телжан, Досмұхамбетұлы Халел. Әліппені, термин мәселесін жағалата, қазақ тіліне ұшынан-ұшынан қолын тигізген Төреқұлұлы Нәзір жолдас болды. Бұл өзінің «Жат сөздер туралы» жазған кішкене кітапшасымен бұл майдан жағасына әжептәуір ғана бір тексеріну салындысын шығарып тастаса да, тұтынған методологиясымен өзінен бұрынғылардан ұзап кете алмады. Беріде жастардан Басымұлы Қажым, Аманжолұлы Сәрсен сияқты тіл мәселесіне белсене қатысқандар шығып отыр. Бұлар, әрине, ілгері тілек жастар ғой, ілгеріде

¹ Редакциядан: проф. Құдайберген Жұбановтың 1932-33 оқу жылында Қазақстан педагогика институтында (ҚазПИ) «Қазақ тілінің ғылыми курсы» жөнінен оқыған лекцияларының 1933 жылғы «Политехникалық мектеп» атты журналдың 7-8-сандарында жарияланған нұсқасын ұсынып отырмыз.

ауыз тұшығандай нәтиже берер деп дәмеліміз. Әзірге бұлардан да нақты зерттеу қорытындысын көре алмадық. Компиляция «сөзбен күрес»-тен ұзап шығып, қазақ тілі деректерін тұмсығынан тізіп, айдап сала алмай келе жатыр. Қазақтың ескі оқыған азаматтарынан маңдайын бері бұрған жігіттеріміздің бірі Шонанұлы Телжан жолдастың еңбектеріндегі ерекшелікті айтпай өтіп болмайды. Телжан жаман-жақсы болсын, бұл кездегі грамматика мектептерінің бір ағымын қазақ тіліне ала келді. Оған шейінгі жазылған «Қазақ тілі» кітаптары ескі мағынашыл (логическая) грамматика ізімен кете берген болса, Телжан қазақ тіліне бұрын қиыстырып көрілмеген тұрпатшыл (формальная) мектеп үлгісін әкеп алдымызға тартты. Рас, біз формашыларға қарсымыз: тіл құбылыстарын жалаң түр жағын ғана зерттеумен біліп болмайды. Бұл – сөзсіз сыңаржақтық. Сонда да жоғынан бары игі. Түр – форма деген тілде жоқ белгі емес, бар нәрсе. Бар қасиетін көрсетушілік қашанда пайда болмаса, зиян келтірмейді. Бірақ жеткіліксіз, өйткені түр – тілдің бар тарауы емес, бір тарауы. Әр нәрсенің, әр құбылыстың да әлденеше қыры, сыры, сипаты болмақ. Дұрыс білім – сол қыры, сыры, сипатының бәрін болмағанмен (барлығын түгел қамтып болмайды, ұшы қиыры көп), көбін, негізділерін көрсетіп бере алумен ғана табылмақ. Формашылдықтың бір беткей, сынар езу соғатыны осыдан. Формашылдықтың бұл кемістігінің үстіне Телжанның қара басының кемшілігі – қазақ тілінің деректерін білудегі кемістігі де қосылған. Сонымен Телжанның шығармаларында қазақ тілінің бет-аузы көріне алмай қалған. Оның мақсаты қазақ тілінің қасиеттерін, өзгешеліктерін көрсетіп беру болмай, қазақ тілі заңдарын формашыл грамматика шеңберіне қалай да болса сыйдыру ғана болған. Қойына өлшеп қорасын салмаған. Даяр қораға әкеп қамаған. Сондықтан басқа тілдерге өлшеп салынған форма қорасының түкпірлерінде бос қалған алаңдар да болғаны сияқты, тарлық етіп, тоқты-торымның сыймай қалғаны да болған. Қысқасы, бүгінге дейінгі қазақ тілін тексерулерімізде Ахмет Байтұрсынұлының дәрежесінен әлі көш жер кейін жатырмыз. «Тазын жасырған жазылмайды». Біз мұны бойымызға қаншама мін болса да, жасыра алмаймыз. Біз әлі тек айқайлаумен, құрғақ сөзбен беталды құла дүз боқтаумен, мінеумен жүреміз. Ауызбен орақ орып, құс тістеп, қызыл өнештенгенмен, сөзге келгенде, батпан артықпын деп тұрып, іске келгенде, ширек кем шықсақ, Байтұрсынұлының «Тіл құралын» жамандап тұрып, өзіміз одан

да төмен қып шығарсақ, бұл Байтұрсынұлын мінегеніміз емес, оның беделін өсіргеніміз болып шығады.

Шынында неге осы уақытқа дейін Байтұрсынұлының кітаптары қолданылып келеді? Неге оның «Тіл құралдары» 1-басқыштан бастап жоғары дәрежелі мектептерге (ВУЗ-ға) дейін бәріне де «жарап» жүр. «Тіл – құралмен» оқыту тиылған бола тұрса да, мұғалімдеріміз неге әлі күнге дейін оны құрандай қолтықтап, сабаққа сонан даярланады? Кім бұған айыпты? Әлде, сол мұғалімдер ме? – Жоқ. Бұған біз, тіл зерттеушілері айыптымыз. Бүгінге шейін қазақ тілі жайында жазылған жолбасшы кітаптарымыздың бәрі де «Тіл – құралдан» кем болған. Біздің шығарған кітаптарымыздың кеудесіне нан піскендей мен-мендігі болғанмен, іші қуысырақ соққан. Білімге сусаған қалың мұғалім бұлардан шөлін қандыра алмаса, бірқатар жоғы «Тіл – құралдан» табылып тұрса, ол сусынды содан іздемей, қайдан іздесін? Біздің кітаптарымыз шынында да мүгедек туған. Өйткені бұлар «жеңілдетілген». Жеңілдеткенде, сөз табы 9 екен, оны ауыр көріп, алтауын кесіп түсіріп, үшеуін қалдырған. Етістіктің жіктеулері, райлары, етістері көп екен, «жеңілдетіп» азайтқан, жұрнақтар көп екен, «жеңілдетіп» санын кеміткен.

Мұндай «жеңілдетуге» алғыстан бөтен еш нәрсе айтпас едік-ау, егерде қазағы түскірдің аузына қақпақ қойып, сол артық сөз таптарын, артық рай, шырайларды, жұрнақтарды айтпайтын қылып, бұлар қазақ тілінен біржола аластап қуылса. Бірақ, не пайда?! Кітап бетінде тұжырып, кесіп тастағанмен, тіл өмірінде ол «артықтар» баршылығын қоймайды екен. Сонысын-ақ жеңілдемейді екен.

Барды «жоқ» деп жасырғанмен, жоқ болмайды екен. Сонсын-ақ бұл жасырынбақ ойнаудың арты жеңілдету емес, ауырлату болады екен. Ауырлық басып баратқансын, «суға кеткен тал қармар», «сасқан үйрек артымен ұшып», «жаудан жақсылық күту – тарыққанның салдары» болса да, тарыққан мұғалім байғұс «артымен ұшып», артта қалған «талды қармап», «Тіл – құралдан» сусын күтеді екен.

Міне, біздің бүгіндегі қазақ тілін ғылыми зерттеуіміздің дәрежесі. Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тілін тексеруде өзінен бұрынғы күншығысшыл оқымыстардан ұзап кеткен жоқ еді. Орыс тілінде етістіктің 3-ақ шағы бар екен, Ахмет қазақта да шақ санын 3-еу деді. Қазақ сөйлем құрылысының өзгешелігін мүлде көрсеткен жоқ. Тек сол кездегі орыс тілінің мектеп грамматикаларының ізімен кете барған. Ахметтен бұрынғы, біріндеп онан соңғы, қазақ тілін

зерттеген күншығысшыл ірі оқымыстардың да қол жетпес ірі еңбегі шамалы. Мелиоранский сияқты түрік тілдерінің ірі білімпазы жазған қазақ тілі грамматикасы да ғылым грамматикасы емес, қазақ зерттеушіге жөнді білім қоса алмайды. Ол тек қазақ тілін алғаш зерттегелі тұрған басқа елдің адамдары үшін жазылған.

Қысқасы, бұл уақытқа шейінгі қазақ тілін зерттеудің бәрі де — тиіп-қашты зерттеулер, терең қарамаған, үстірт қана көрініп, сорайып тұрған мүйістерін ғана қалпыған нәрселер. Олай болса, қазақ тілін зерттеу жұмысы әлі күнге шейін ғылым жолына салынбаған, ғылым сатысына көтерілмеген. Әлі күнге шейін кустаршылдықтан, домбалдап соғудан құтыла алмай келе жатыр.

Қазақ тілі ғылымын бір адам ғана жасай алмайды, бір мезгілде ғана ол жасалмайды. Бұл — көп күш, көп қол, көп уақыт керек қылады. Алдарыңызға тартылып отырған «лекциялар» осы жолға тамшыдай да болса пайдасы тимес пе екен деген бір тәжірибе ғана. Оның үстіне мұның шын ғылым зерттеу түрінде болмай, студенттерге оқылған лекциялар болуы, қалың мұғалімге түсінікті қылу үшін жеңілдетілген кескін алуы керек болды. Солай да болса мұны «ғылыми курс» деп атадық. Өйткені мұндағы жазылғандар — 5 (бес) жылдан бері қазақ тілін, оған жақын тілдерді, жалпы тіл ғылымы жүйесін тексерген жұмыстарымның жалпылаңқырап алынған, популяр (жария) түрде тізілген ғана бір қорытындысы еді.

Қазақ тілін ғылым жолымен зерттеу жұмысының өте төмен болғандығы зор кедергі болды. Сондықтан мұнда бірқатар тосандықтар да болатын сияқты, қайбір жерлерінде пікіріңді дәлелдеу үшін, өте алыс экскурстерге кету, шұбаландықтарға ұшырау да болып отырады. Онысыз болмайтын болды.

Бастауыш, орта мектептер, техникумдар жайындағы үкімет қаулылары ғылымның жүйесін бұзбауға, мол білім беруге міндеттеді. Жүйелі білім беру үшін мұғалімнің өзінде жүйеге салынған білім болу керек. Біздің мұғалімдерімізге бұл уақытқа шейін тіл жайынан жүйелі емес, жүйесіз де білім бергендей жағдай болған жоқ. Осы кетікті бітеу үшін бұл лекцияларды осындай жеңілдетілген түрде «Политехникалық мектепте» басып отыруды мақұл таптық. «Лекциялардың» барлығы 30 баспа табақ шамасында болып, әзірге I бөлімі болған «фонетика» кесегін жібердік.

Тіл сабағын беріп жүрген мұғалімдерге аз да болса көмегі тисе, жазушының мақсатының орындалғаны.

Шығарушы.

І ЛЕКЦИЯ

ФОНЕТИКА

(Дыбыс жүйесі)

Фонетика біздіңше нендей ғылым?

Фонетика сөзінің түбірі – алдыңғы үш дыбыс – «фон» сөзін біз басқа жерлерде де ұшыратамыз, мәселен, граммофон, телефон, фонограф сөздерінде. Мұның бәрінде де «фон» дыбыс деген мағына беріп тұрғанын білеміз. Енді фонетика сөзінің аяққы екі буыны болған -тика жалғауын грамматика, косметика сөздерінде де кездесеміз. Мұның бәрінде де -тика жалғауы «жүйе», «ғылым» мағынасында екенін аңғарамыз. Фонетика сөзінің әлгі айтылған екі жұрнағының екі арасына біткен е дыбысы екі жағындағы екі сөзді қосып, ұстап тұрған байлам, дәнекер екенін ескерсек, фонетика дыбыс ғылымы немесе дыбыс жайындағы ғылым деген болып шығады.

Ескі тілтану ғылымы грамматиканы үш бөлімге бөлетін: 1. Фонетика – дыбыс жүйесі, 2. Морфология – сөз тұрпаты жүйесі, 3. Синтаксис – сөйлем жүйесі, сонда фонетика грамматиканың бір бөлімі – тілдің дыбыс жағын тексеретін бөлім болып шығады.

Ескі тілтану ғылымы, шынында да, фонетиканы дыбыс жайындағы ғылым деп танитын. Фонетика тілдің дыбыс жағын тексеретін ғылым екені рас. Бірақ, мұны салмақтаңқырап, дәлденкіреп түсінбесе, үнді-европаша тіл ғылымының бұрмалағаны сияқты, біз де фонетиканы теріс, бұрмалап түсінеміз, сондықтан тексерулерімізден теріс нәтиже шығаруымыз мүмкін.

Әуелі-ақ фонетика дыбыс болған жердің бәрін тексереді деуге болмайды. Күннің күркірегені, арбаның салдыры, мылтықтың тарсылы, қасқырдың ұлығаны – бәрі де дыбыс.

Бұларды фонетика қарамайды. Өйткені бұлар – адамнан тыс қарғы, табиғаттағы болатын дыбыстар.

Екінші, фонетика адамнан шыққан дыбыстың бәрін тексермейді. Адам ыңқылдайды, түшкіреді, қырылдайды, мұның бәрі – адам дыбысы, бірақ, адамның қоғамдық мұны айдап шыққан, қоғамдық қажетіне жұмсалған дыбыстар емес, дене қызметінің салдарынан туған туынды инстинкт дыбыстар. Сол себепті фонетика қарауына бұлар да жатпайды.

Үшінші, фонетика қоғамдық дыбыс болған жердің бәрін қарай бермейді. Музыка да — дыбыс, бұ да — барып тұрған қоғамдық дыбыс. Музыканың бір тарауы ол — адамның дыбыс мүшелері арқылы жарыққа шығады. Сөйте тұра, бұл — тіл дыбысы емес, жылау, күлу қоғамдық күштердің қысаптарымен шығады, сонда да оларды тіл дыбыстары деуге болмайды (әрине, күлуде, әсіресе, жылауда, сөз араласатыны болады. Біз мұнда сөз жағын санамай, тек таза жылауды, таза күлуді алып отырмыз) және бұл дыбыстар мен тіл дыбыстары арасында, дұрысы — жылау, күлу, музыка мен тіл арасында нендей айырма бар. Меніңше мынандай: жылау мен күлуді сол тілмен сөйлейтіндер болмай-ақ, мәселен, қазақтың жылағаны мен күлгені қазақ болмай-ақ, кім болса сол түсінуге болады. Жылап отырған не күліп отырған қазақ болса, мұны көріп, естіп тұрған, өзі қазақша білмейтін орыс, неміс, қытай әлгі қазақтың жылап отырғанын не күліп отырғанын біле алады. Бірақ, қазақша білмейтін орыс, неміс, қытай қазақтың қазақшалап не сөйлеп тұрғанын ұға алмайды. Олай болса, жылау мен күлу — адам болған жердің бәріне түсінікті, ал тіл тек сол тілмен сөйлейтін қоғамға ғана түсінікті. Музыкаға келсек, мұнда да осыған ұқсас, бірақ бұдан көріне бөлек құбылыс көреміз. Музыка шығармаларының да негізгі желісін, бағытын, сол елдің музыкасымен таныс болмай-ақ түсінуге болады. Әннің, күйдің зарлы, мұнды, болмаса шаттықты екенін, судың ағысын, аттың жорғасын кім болса түсінуге болады. Бұл жағынан жылау мен күлуге ұқсастығы бар. Бірақ, музыка мұнымен түгелделмейді. Музыка тіл сияқты әр ұлттың, әр халықтың тарихи мәдениет жөніндегі өзгешеліктеріне қарай өзгеше болады. Сондықтан әр ұлттың, әр халықтың өз музыкасы болады, өз музыкасы өзіне жақынырақ, ұғымдырақ болады. Жылау мен күлуде бұл жоқ не жоққа жақын. Мұнымен музыка тілге жақындайды. Бірақ қосылмайды, музыканың тілден қашықтау жері — музыка бейнемен сөйлейді. Әр заттың не құбылыстың музыка сол зат пен құбылыстың өзіне ұқсас бейнелерімен, болмаса сол әлеумет көзқарасында ұқсас болып көрінетін бейнелерімен түстеп береді. Судың ағысын салса, ағып жатқан судың дыбысын алдына тартады, аттың жорғасының ырғағын ойнап береді, мұң мен зарды, мұңды дауыстар мен мұңды қимылдардың ұласу тәртібімен айтып береді, шаттықты шалқыған көтеріңкі үндермен бейнелейді. Ағын су, жорға жылқы, мұң мен шаттық басыңнан бұрын бір кешкен, естілген, сезілген іс болса,

сондағы қышыған жерінді жыбыршытады, сондағы қызықты қыздырады. Сондағы күйің қайта туғандай болады. Музыка тілі — сара тіл емес. Өлшестіріп, салмақтап барып түсінбейсің, бірақ өткір тіл.

Өзің де байқамастан, берілген бейнелерден ағын су, жорға жылқы, мұң мен шаттықтың жанданып көз алдыңа келіп қалғанын бірақ біліп қаласың. Сөйтіп, музыка әр құбылысты өзіне ұқсас бейнелер арқылы суреттейді. Ал тіл ол құбылыстарға ешбір түрде ұқсамайтын белгілер жүйесімен білдіреді. «Қара жорға» күйінде жорғаның жүрісін, «Ақсақ құланда» құланның құркылдағанын есітеміз. Ал, «жорға» деген сөздердегі **ж, о, р, ғ, а** дыбыстарының құрандысы — жорғалыққа, қимылға, жүріске мың да бір нұсқасы ұқсамайды. «Ағын су» деген сөздерде де іс бір түрлі — сұйықтық, жыбырлау, ағыс, қозғалыс сияқты сыпаттар жоқ.

Міне, осы қасиеттер музыка мен тілдің басын бір жерге қоспайтын қасиеттер болып шығады. Тілдің білдіретін құбылыстары мен тіл белгілерінің арасында көрініп тұрған байланыс жоқ. Сондықтан ол құбылыстармен таныс болып тұрсаң да, сол құбылыстарды көрсететін әр тілдегі әр түрлі белгілер жүйесімен таныс болмасаң, ашық айтқанда сол тілді білмесең, ол құбылыстың тілдегі белгілерін, аттары болған сөздерді ұға алмайсың. Бірақ ол құбылыстардың музыкадағы суреті сол құбылыстардың өзіне көбіне ұқсас болғандықтан, құбылыстардың өзімен таныс болсаң, суретімен таныс болмай-ақ, тани қоясың².

Міне, тіл мен музыканың айырмасы. Сондықтан тіл дыбыстарын тексеретін фонетика бұл секілді жылау, күлу, музыка дыбыстарын да қарамайды.

Төртінші, фонетика бір тілмен сөйлейтін адамдарға ғана түсінікті дыбыс болған жердің бәрін тексермейді.

Малды дегенімізге көндіргіміз келгенде, тоқтатқымыз келгенде шаужайлаймыз, лық-лықтаймыз, жылқыны суға бақтырғанда кіш-кіштейміз.

² Бұл арадағы біздің мақсатымыз тілдің өзгешелігін ашып көрсету керек болғандықтан, музыканың мінездемесін бір беткей, сынар жақ түрде ғана беріп отырмыз. Музыка бейнелерінің әммеге түсініктілігін ғана айттық. Әммеге бірдей түсінікті болмайтын жағын айтпай кеттік. Шынында әрбір құбылысты адам өз тарихи дәуірінің тудырған көзқарастары арқылы көреді. Сондықтан әрбір ұлттың, оның ішінде әрбір таптың өзіне жақын әм алыс құбылыстары болады. Осыларға сәйкес музыка бейнелері болғандықтан, әр таптың ұлы күйі, музыкасы болады. Бұл арасы басқаларға, әрине, түсініксіз.

Жел шақырсақ — ысқырамыз, тағы тағылар. Мұнда да дыбыс шығарамыз. Мұнда да шығарған дыбысымыз түшкіргендегідей, ыңқылдағандай, денеміздің жұмыс атқару салдарынан болғандай өзімізден еріксіз шықпайды. Сөйлегенде қандай ерікті түрде дыбыс-тасак, мұнда да сондай еркін үн шығарамыз. Мұнда да жеке басымыздың дене мұңы айдап шығармайды, қоғам өндірісінің үстінде, өндіріс таласы қыстап шығарады. Сөйтіп, бұлар да — әлеуметтік дыбыстар болып табылады. Музыкадағыдай құбылыстың өзіне ұқсас бейнелер мұнда да жоқ. Бұл жағынан тіл белгілеріне түгел ұқсайды. Оның үстіне бұл дыбыстардың мағынасын тек қазақ тілін білетіндер ғана ұғады, басқалар ұқпайды.

Сөйте тұрса да, тілдік қасиеттер бұл дыбыстарда соншама мол бола тұрса да, бұлар тіл дыбыстары емес. Өйткені тілдің атқаратын негізгі қызметі — адам мен адам арасында пікір қатынастыру. Ал, мұнда адам мен адам арасында емес, адам мен табиғат арасында жұмсалып отыр. Бұл дыбыстардың атқаратын ролі пікір қатынату емес, табиғатқа (малға, желге) адам дегенін істету, табиғатты арбау. Бұл — адамның алғашқы қоғам тұрмысы тудырған магиелі еңбек ісінен (труд-магическ. действо) қалған бір жұрнақ. Дыбыс тілінің арғы атасы — осындай магиелі дыбыстар. Бұларда кем-кемнен дыбыс тілі қазынасына ауысып келе жатыр. Мәселен, осындай магиелі еңбек дыбыстары болған **қош** (қойға), **шек** (ешкіге), **көс** (түйеге), **өк** (сиырға)... дегендер бара-бара тіл дыбысына айналып, сол айтылған малдардың аттары болып кеткен. «**Қош**» дегеннен «*қош-қар*», «*қоша-қан*», «**өк**» дегеннен «*өгіз*», «**көс**» дегеннен «*көш-ек*» (түрікпенше «*бота*») сөздері пайда болған. Бірақ, бүгін таңда тіл дыбысы болып үлгірмегендерін алдын ала тілге кіргізе алмаймыз. Тіл дыбысы болмаған соң, фонетика мұны да қарамайды.

Бесінші, фонетика тіл дыбысы болған жердің бәрін қарай бермейді, дыбыс тілінің дыбыстарын ғана тексереді.

Күншығыста әйелдер тұрмысы ерекше жағдайда болғандықтан, әйелдерге арнаулы түрлі әдет-ғұрып өзгешеліктері мұнда жиі ұшырайды. Сол әдет-ғұрып өзгешеліктерінің бірі — осы күнге шейін Кавказда армян, грузин, түріктер арасында сақталған әйелдердің **ым тілі**. Жаңа түскен келіншек қай жерде бір айға, қай жерде бір жылға шейін ата-енесімен дыбыстап сөйлеспейді, ымдап сөйлеседі. Бұл тілді армяндар «нашнауар» дейді. Нашнауар — сондай бай, сондай ұшталған тіл, мұнымен әйелдер сумандатып ала жөнелгенде,

дыбыс тілінен еш кемдігі жоқ сияқты. Мұндай, әйелдерге ғана арнаулы, жүйелі болмаса да, әйел тілінің өзгешелігі қазақта да жоқ емес. Сол өзгешеліктердің бірі – әйелдерде ғана болатын «ернін шығару» (кеміткенде), «бетін шымшу» (ұятсынғанда), «аузын шылп еткізу» (таңданғанда), «аузын быртылдату» (кекеткенде). Міне, мұның соңғы екеуінде үнсіз ым ғана емес, дыбыс шығару да бар. Бірақ дыбыс айырынды (членораздельный) емес. Аузын шылп еткізгенде еріндері «в» дыбысын шығарады, тілі «д» дыбысын шығарардағы қалыбында болып, дереу іштен келген ауа тілді тіс түбінен, еріндерді бір-бірінен айырып шығады. Жалғыз айырмасы «в» мен «д» бірден шығады және еріндері бір-бірінен тегіс көтеріледі (сондықтан шылп етеді), «в»-ны шығарарда тек ортасы ғана ашылады. Аузын быртылдатқанда, еріндер алдымен «п» дыбысын шығарады да, аз мезгіл «ұ»-ны шығарардағы қалыпта тұрып, сонан кейін қос ерінді «ұ» дыбысын, ақыр аяғында «т» дыбысын шығарады. Бірақ бұларды сондай тез тізіп өтеді, барлығы қосылып кетеді. Міне, бұл дыбыстар – нағыз тіл дыбыстары. Бұлар адам мен адам арасында ғана жүреді. Сөйте тұрса да бұларды фонетика тексермейді, өйткені бұлар – дыбыс тілінің дыбыстары емес, ым тілінен қалған жұрнақтар. Ым тілі белгілерінде дыбыс ымдары да болған, ым тілінің ым қалдықтары бізде көп. Оларды грамматикаға кіргізбегесін солардың бір кезегі болған бұл дыбыстарды да бөліп алып фонетикаға кіргізбейді. Аузын шылп еткізу, аузын быртылданулар – дыбыспен ымды қосып ұстаған синкретизм түрі. Мұның дыбыстарын бөліп алып, дыбыс тілі зауытына салып шығарылмаған. Сондықтан ұйыспалы (диффузный) түрінде қалып қойған. Ол ана ернін шығару, бетін шымшыулар секілді, солармен қатар әйелдердің спецификтілі болып, дыбыс тілінен аулақ ұсталып сақталған.

Фонетика дыбыс тілінің дыбыстары жайындағы ғылым болғандықтан, дыбыс тілі жүйесіне қосылмайтын, ым тілі қалдықтарына жататын дыбыстарды қарамайды.

Сонымен фонетика – дыбыс тілі дыбыстарының тілдік қасиеттерін тексеретін ғылым болып шығады.

II ЛЕКЦИЯ

ТІЛ ДЫБЫСТАРЫНЫҢ ТАБИҒАТЫН ҚАЛАЙ ТАНЫП КЕЛДІК, ҚАЛАЙ ТАНУҒА ТИІСПІЗ?

А. Тіл дыбыстары жөніндегі орныққан көзқарас

Бүгіндегі адам баласының тілі – дыбыс тілі. Бүгінде «сөйлеген» деген – «дыбыстаған» дегенмен бір есеп. Бүгінде дыбыстағанның бәрі бірдей сөйлеген болмағанмен, сөйлегеннің бәрі дыбыстаған болып кеткен. Сөйлеген сөздеріміздің қай-қайсысы да түрлі дыбыстардың түрліше құралысуы, орналасуы сияқты көрінеді. Кірпіш үйдің қабырғасы (дуалы) қабырға болмастан бұрын бөлек-бөлек, ұсақ-ұсақ кірпіштен болып, сол кірпіштен құралып, қаланып барып қабырға (дуал) қалпына келгені сияқты, тіл де дыбыстардан құралып барып буындар, буындардан жиналып келген сөздер, сөздерден топталып алып, сөйлемдер пайда болатын тәрізді. Тәрізді ғана емес, бүгіндегі қандай жақсы деген грамматика кітабын алып қарасаңыз да, дыбыстарды тіл қабырғасын құрастырған кірпіштер қылып көрсетеді.

Осындай ұсыныстың нәтижесінде үйдің қабырғасы болмас бұрын, оны құрастырған кірпіштер болмас бұрын оны құраған құм топырақтар болғаны сияқты, сөз – тіл болмас бұрын дыбыстар, дыбыс болғанда да осы күнгі біз білетін «**а**», «**в**», «**с**» дыбыстары болған сияқты көрінеді. Жеке, айырынды дыбыстар тілдің арғы атасы сияктанады. Тілдердің ілгері басуы, дамуы, өсуі дегеніміз «әлімсақтан бері» келе жатқан өзгермес дыбыстардың құралысу жөніндегі өзгерістер ғана болып көрінеді. Ертедегі грек оқымыстары: «Дүниедегі барлық нәрселер бөлшектене алады; бөліне-бөліне келіп, ақырында, ең кішкене кесегі атомға келіп тіреледі; атом заттың онан әрі бөлінбейтін, ең кішкене бөлігі; дүниедегі барлық заттар да сол атомдардан құралған; заттардың бір-бірінен түрі басқа болушылығы тек атомдардың түрліше құрылысынан келеді», – деп алғаш атом қисынын шығарған еді. Сонан бері бірнеше мың жылдар бойы оқымыстар осылай түсініп келген болатын. Беріде ғана электрон теориясы шығып, атомның да бөлшектенетініне, оның да өзгеретініне сонда ғана ғылым дүниесінің көзі жетіп еді.

Күні бүгінге шейін тіл мамандары тіл дыбыстарын осы түрде, осы грек дәуіріндегі атом түрінде танып келді. Дыбыс – тілдің атомы болып саналады. Онда да біздің заманымыздағы, біздің ұғымы-

мыздағы атом емес, сол мындаған жылдар ілгері грек мәдениеті кезіндегі атом болып саналады. Әрине, біздің заманымызда жаратылыс маманы болмай-ақ, жәй сауаты бар адам «атом – заттың бөлінбейтін, өзгермейтін, ең кішкене бөлшегі» дей қойса, ол сөзсіз өзін-өзі күлкі, мазақ қылған болар еді. Бірақ, лаж нешік, жәй сауатты адам ғана емес, атакты деген тіл мамандарының өзі-ақ, ірі-ірі профессорлар-ақ университет кафедраларына шығып тұрып, ғылыми еңбектеріне жазып тұрып, тіл дыбыстарын грек дәуірінің атомы қылып шығарса да, ешкім оған күлмеуіне, оны мазақ қылауына танданбай болмайды.

Әрине, бұл – танданарлық күй емес, сүйегі бос көңілшектер қамығып, жігері заңғар қайраттылардың жыны қозғандай хал. Бұл тіл ғылымы сондай-ақ артта қалған, ол әлі ескі грек мәдениеті кезіндегі дүниетанудан асып, мандып ұзап кете алмаған деген болады.

Міне, бүгіндегі тіл ғылымы осындай дәрежеде. Бұл кенжелеп қалған ғылымның тіл дыбыстарының табиғатын тануы осы күйде. Осы кезге дейін тіл дыбыстары жайын осылай танып келдік.

Б. Тіл дыбыстарын былайша танып келуіміздің себептері

Бұл – әрине, жабайы, аңқау көзқарас. Үстірт қарағанда ғана осылай көрінуі мүмкін. Шындығында дыбыс, буын, сөз, сөйлем дегендердің тіл тарихында дүниеге келіп шығуы ол жөнмен болмаған. Солай бола тұрып, сөздерді дыбыстардың құрандысы деп таныған болсақ, бұлай тануға бірнеше себептер болды:

1. Бұл кездегі тілдерде дыбысталу жағы барынша жетіскендіктен, әрбір жеке дыбыс бастарын ашықтап, бір-бірінен соншама бөлектенген, бұлардың жігі ашылмаған да кезі болған шығар-ау деп ойға алмаймыз. Дыбыс табиғатын тану жөнінде осылай, бүгінгідей айырмашылықтарына қарап, қашаннан да осындай бола келген екен деген жетпестік.

2. Бұл кезде адам баласының еңбек техникасы өте күшті өркендегендіктен, әрбір зат пен құбылысқа да технология көзімен, үйреншікті, дағдылы көзбен қараймыз. Кірпіштерден құрап үй саламыз, талдардан құрап шетен (шартақ) тоқимыз... осыған қарай әр нәрсені тек құрастырудан, ұластырудан барып жарыққа шыққандай көреміз. Дыбыстар да қаланып барып, сөз жарын (қабырғасын) қаңқитқандай көрінеді.

Бұл – екінші себеп.

3. Бүгіндегі біздің жазу техникеміз де — осы технологияшыл дүниетану жемісінің бірі. Жазу үйренгенде біз бірден сөздерді, сөйлемдерді жазып үйренбейміз, әрбір дыбысқа өз алдына таңба (әріп) белгілеп, сол таңбалардың жазуға, олардың дыбыстық мәнділерін айыруға үйретіп аламыз да, сонан кейін барып қана сол жеке дыбыс белгілерін қостырып, жалғатып, сөз, сөйлем құрастырамыз. Оқу-жазу белгілерде дыбыс сөз элементтері болып, зейінге қонып қалғансын, одан кейін де, дыбыстар сөздерді құраған тіл кірпіштері болып көрінеді де тұрады. Үшінші себебі осы.

Ескерту: Әрине, жазу тарихында дыбыстардың жеке күйін айырып тану, оларды сөз элементі біліп, әр дыбысқа арнаулы әріп белгілеу деген — өте беріде болған нәрсе. Осы күнге шейін қытай жұрты жеке дыбыстарды таңбаламайды. Оларда әр сөзге бір «таңба» (әріп) бар. Жапондықтар әр буынға бір әріп қояды. Дыбысты бұлар да таңбаламайды. Ең ескі түрік жазуы болған Орхон-Енисей жазулары да дыбыс басы, әрпі бар жазу бола тұрып «лт», «нт», «нч» қосарларын айырмай бір әріппен таңбалайтын-ды. «лт» қосағына «м», «нт» қосарына ... «нч» қосарына ... деген бір-бір әріп қана болатын. Дауысты дыбыстарды көбінесе таңбаламайтыны, дауыссыз дыбыстардың жуан-жіңішкелігіне қарай түрлі таңба алатынын ескертсек, Орхон-Енисей жазуы қаншама дыбыс жазуы болса, соншама буын жазуы болғандығы да ашылады.

4. Осыған қарап, қай нәрседі де мәңгілілікті бөлшектер, қашаннан келе жатқан жіктер көреміз. Тілде «әлімсақтан бері қарай» жеке дыбыстар бөліне келген, тіл өзі солардан құрала келген тәрізденеді.

Осы жағдайлардың бәрі қосылып, нәтижесінде, дыбыстардың табиғатын теріс түрде көруімізге себеп болады. Жабайы, аңқау көзқарас құбылыстардың көрініс қалпы (кажимость), шет пұшпақтарын ғана байқайды да олардың ара-арасындағы байланым, ішкі сырын, шын заңын аңғара алмайды. Сондықтан осылай таниды.

Ал ғылым бұған қалай қарайды?

Ғылым да — адам санасының жемісі, адам тәжірибесінің қорытындысы. Бұл уақытқа шейін көрнекі орын ұстап келген тіл ғылымы үнді-европа тілдерін зерттеген, сол зерттеу ісінде белгілі «өдіс тудырған» — ғылым. Бұл кезге шейін басқа тілдерді зерттеушілер

де осы үнді-европа тіл ғылымының басшылығымен, осының әдісімен зерттегендіктен, бұлардың әдісін де үнді-европашыл әдіс деп атаймыз.

Үнді-европа тіл ғылымы өзінен ілгерілер салып кеткен жолмен грамматиканы 3 бөлімге бөлетін:

1. фонетика (дыбыс жүйесі).
2. морфология (сөз тұрпаты жүйесі).
3. синтаксис (сөйлем жүйесі).

Бұлардың әрқайсысын өз алдына жеке күйінде, бір-бірімен байланыстырмай, бір-бірінен аулақ ұстап тексеретін. Сөйтіп, тілді, оның бір бөлшегі болған тіл дыбыстарын тексергенде «тіл семьясы» қорғанына бір қамайтын болса, тілдің әрбір бөлшегін басқа бөлшектеріне жолатпай, сол бөлшектің өз ішіне екі қамайтын. Сөйтіп, қос қорғанды қамалға тіл байғұсқа жарық көрсетпейтін. Өйткені тілдің өсуін, дамуын, ұштасқан шеңберлерден шығарса, бір семья мен екінші семьяның қатынастарын қараса, артта қалған тілдің ілгергі қатар тілдердей бола алады деген болар еді.

Үндістанды мекендеген көп елдің тілі ағылшын тіліндей, Марокконы жерленген халықтардың тілі француз тіліндей бола алады деген болып шығар еді. Онда колония елдері де туысы кемдіктен кем болып отырған жоқ, сілкінсе жұрт қатарына қосыла алады деген болар еді. Сондықтан тіл мамандары, бұлайша, әрбір семьяны дара күйінде қарайды, бір-біріне жолатпайды, бірінің-біріне ауысуын көргісі, дұрысы – көрсеткісі келмейді.

Сонымен қатар тілдің дыбыстарын, сөз тұрпаттарын, сөйлем құрылысын бір-біріне қоспай, аулақ ұстайды. Өйткені бұлардың өзара қатынасын зерттесе, бұлардың өзі де мәңгілікті категория болмай, бірінен-біріне өтіп, ауысып отырғанын көрер еді, тілдің әрбір категориясының да өткіншігін сыпаттаған болар еді. Әрине, оқымыстардың мұндайға баруы мүмкін емес еді, бармады да.

Сөйтіп, үнді-европа лингвистикасы тілдің дыбыстық жағын бөліп алып қарады. Осынысымен олар дыбыстардың тілдік қасиеттерін бүркеп тастады, дыбыстың дыбысталу жағына үңілді. Мұның да өзінше астары бар еді.

Грамматиканың бөлімінің ішіне үнді-европашылдарға ала бөле жаққаны осы фонетика еді. Өйткені фонетика – тілдің табиғатқа

ұштасып, тиіп тұрған бір шеті еді. Тіл дыбыстарын шығаратын дене мүшелері болса, дыбыстың өзі де ауада пайда болатын толқындар салдарынан жүзеге шығатын еді. Мұның үстіне дыбыстың естілуі де құлақ арқылы – адам денесіне орнаған сезім мүшелері арқылы іске асатын еді. Сондықтан осы жағын, осы физикалық, физиологиялық жағын, осы табиғатпен біте қайнап қосылған жағын ала жөнелу, тіл дыбыстарын тілдік қасиеттерден, әлеуметтік астарларынан ажыратып алу – осылай тексеру – осы оқымыстарының мақсатына жетуі үшін үлкен құрал бола алатын еді. Осылай болды. Осылай қылды. Дыбысты тілдік қасиеттерден айырып алып зерттеді. Оның шығатын орнын, ол орындардың түрлі дыбыстарды шығарудағы қызмет атқаруларын, ауыздың кең ашылуы мен тар ашылуын, еріннің шүршиуі мен езудің ыржиюын, тандайға тілдің ұшы тиюі мен ортасы соғуын, жұтқыншақтың қаншама дірілдеуін, іштен шыққан ауаның ауызбен кетуі мен мұрынмен кетуін, міне, осыларды тексереді. Бір дыбыстың екінші дыбысқа бас игенін, бір дыбыстың екінші дыбыстан қорқып-үріккенін, сондағы дыбыс мүшелерінің жалқаулығы мен белсенділігін, осыларды қарастырады.

Мұның бәріне «тілдің жаратылыстық себепкерлері» деп ат қойды. Үнді-европа тіл ғылымының ең көп жұмсаған, ең көп тексерген бөлімі, осы бөлім – фонетика бөлімі болғандықтан, оны да өңшең жаратылыс жағынан тексергендіктен, тіл себепкерлерінің ішіндегі ең айқыны, ең басымы да «жаратылыстық себепкерлер» болып шықты. Дыбыстың әлеуметтік, тілдік компоненттері тексерусіз қалғансын, дыбыс өзгерістері, дыбыс заңдары әлеуметтік жағдайлар мен жалпы салт-сана жүйесімен салмақталған соң, ескі тіл ғылымының фонетика аталған бөлімі тілдің дыбыстау жағын, дыбыстың анатомия, физиологиясын, дыбыстың физика-акустика жағдайын тексеретін бір табиғат ғылымы болып қалды. Қоғам қатынастары жүйесінде ғана адам мен адам арасында ғана жарыққа шығатын тілді, сөйтіп, үнді-европашыл фонетика жеке адам басында ғана, дара адам денесінде ғана болатын физиологиялық, оза ғана, психологиялық құбылыс қылып шығарды. [...] Тілдің деректеніп жарыққа шығатын құралы болған тіл дыбыстарын, бұлайша табиғат батпағына аунатып қоюының өзімен үнді-европашылдар колония мен метрополия арасына өткізбес ор қазған, тумас аранын құрған еді. Мұнысы – колония елдерінің артта қалғандығын, тілдерінің жетімсіздігін жаратылысындағы кемшіліктен келген ем қонбас дерт етіп көрсету еді.

Осы күнге дейін мапаланып, ардактанып, ғылым табысы саналып келген тілтану жүйесіне, оны тудырған тіл «білімпаздарына» біздің бұлайша қатты соқтығуымыз қиястан ұрғандай, ғылым – әдебиет әдебіне симастай өрескелдік, озбырлық болып көрінбес үшін бұл «білімпаздардың», олар жасап берген тіл ғылымының бет-аузын көрсеткендей бір тиянақ келтірелік. Мысалға, тіл мамандарының кішігірім, орта қолдарын да қоя тұрып, ең көрнектілерінен екеуін ғана, бірі – жалпы тілтану ғылымының (общее языкознание) өкілі, екіншісі – колония тілдерінің зерттеушісі – алып, сол екеуінің үндестік заңын қалай ұғындырғанын қарайық.

Жалпы тілтану ғылымының Европадағы атақты білімпазы болған неміс ғалымы Штейнталь (Steintal) өзінің «Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des menschlichen Sprachbaues» («Адам баласының тіл құрылысындағы ең басты кейіпкерлерінің мінездемесі») деген кітабында³ сингармонизмді – дыбыстардың орайласып, бір ыңғайласып, үндесіп келу заңын, түрік-моңғол елдерінің «рухани-жалқаулығынан» (es ist eine geistige Traegheit)⁴, якут тілінің атышулы ірі білімпазы болған академик Бетлинг «Über die Sprache der Jakuten» Петербург, 11 бет. («Якут тілі жайында») деген кітабында сингармонизмнің себебі Орал-Алтай елдерінің сөйлеу мүшелерінің өзгеше құрылғандығынан (auf einer eigentlichen Organisation der Sprachorgane der Ural-Altaj – schegen Volker beruhe)⁵, – дейді.

Сөйтіп, бұл айтылған екі білімпаз екеуі де «Орал-Алтай тілдері» деп аталған тілдердің өзгешелігін бұл тілдер мен сөйлеушілердің «жаратылыстық өзгешелігінен», «сөйлеу мүшелерінің өзгеше құрылғандығынан» көріп, осынысымен Европа елдерінен бұлардың жаратылысы басқалығын, тумыстан тең емес, кем екендігін, бойына біткен «рухани жалқаулық» бұларды ілгері бастырмайтындығын мойындап отыр.

Е с к е р т у: Үндестік заңының шын себебі жайындағы мына «білімпаздардың» мына пікірлерінің қателігі турасында ілгеріде сөз болмақ.

³ Штейнталь. Берлин. 1860. 180-бет.

⁴ Қара: Радловтың «Phonetik der nordlichen Tuerksprachen» (Солтүстік-түрік тілдерінің фонетикасы) деген кітабын. Лейпциг, 1882, 77-51-бб, 1-бөлік (Rent).

⁵ Бетлинг. Петербург. 11-б.

Сонымен, қорыта келгенде, жоғарыдан бергі айтып келген пікірлеріміз мынаған тіреледі:

– тіл дыбыстарын сөздерді құрастырған тіл кірпіштері етіп көрсеткен;

– дыбыс жүйесін тілдің басқа жүйелерінен айырып, оңашалап тексерген, сондықтан;

– тіл категорияларындағы өткіншілікті, бірінен-біріне алма-сып отырушылықты бүркеп кеткен;

– дыбыстардың тілдік жағын, тілдің өз жүйесінің дыбыстарға ететін ықпалын көзге түсірмей жауып қойған;

– дыбысты оңашалап алып тексерумен дыбыстың жаратылыстық жағына ауып кеткен, дыбыс жүйесі жаратылыстық бір ғылым болып қалған;

– дыбыстың жаратылыстық жағын ала бөле терең тексеруімен тіл себепкерлерінің (факторы) ең күштісі жаратылыстық себепкерлер болып табылған.

Міне, осы уаққа шейін тіл дыбыстарының табиғатын осылай танып келдік; үнді-европа тіл ғылымы осылай танытып келді. Бұл туралы орныққан көзқарас осы болды.

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЖОҒАРҒЫ КУРСЫ. «ДӘРІСТЕР»

(Лекциялар желісі)

ДЫБЫСТАРҒА АНЫҚТАМА

XIX ғасыр басында (1816 жыл) немістің Франц Бопп деген адамы Европа тілі мен үнді тілінің дыбыстарын салыстырып барып, екеуін бір тіл деп білген. Бұл – үнді-европа тіл іліміне негіз салушы адам. Бірақ ол аталған тілдердің морфология, синтаксис жағын аспаған, дыбыстарын тексеруден алыстап кете алмаған. Сөйтіп, үнді-европа тіл ілімі жүз жыл бойы дыбыстарды ғана тексерді, онда да дұрыс қорытынды шығара алмады.

«Баба» дегендегі екі **б** – екі басқа, бір емес. Сондықтан бұл екеуінің физиологиясы да басқа. Біз көп **б**-ның бәрін де бір әріппен таңбалап, орта есепке келтіріп, бәрінің басын қосып, бір белгісін ғана алғанбыз. Бірақ бір дыбыс дегеніміз біреу болмай көп болып шықты. Неміс тіл ғалымы Франц Бопп осыны 1816 жылдарда тапқан. Осы еңбектен келіп «экспериментальная фонетика» туған. Одан бұрын дыбыс пен әріптің ажыратылмағандығы байқалады. Орыстың «гласная буква», «согласная буква» деген терминдері де осы соңғы айтқандарымызды білдіреді.

Татарларда Ғалымжан Шараф деген ғалым палатограмма (таңдай жазу) жолымен бір дыбыстың түрленуін 8 жыл зерттеген.

Бұл зерттеулер грамматиканы логикадан айыру үшін бір адым ілгері болғанымен, формализмге апарып, тіл ілімін теріс жолға салған¹.

* * *

Фонетика – морфологияға да, синтаксиске де, лексикаға да – үшеуіне де керек; үшеуінің де қызметін атқарады: **ар-ас** деген мысалдар лексика керегін өтегені; *бар* мен *бер* дегенде жалғанғандар (қосымшалар) қандай болып келетіні (ұстастыру амалы) көрінеді. Бұл морфология міндетін өтегені; *бара* мен *алмады* сөздерінің жапсарын жаба айтсақ, «қолынан келмеді» мағынасында; аша айтсақ,

¹ XIX ғасырдағы техниканың өсуі тілге де әсер етті. Математика, физика сияқты дәл ілімдер шықты. Көптеген ғалымдар тілді де осы жолға салам деп әуреленген, формализм осы тенденциядан туған (Қ. Ж.)

басқа мағынада; мұнда екі сөздің байланысына қызмет қылып тұр, яғни, синтаксис қызметін атқарады; «*бара алмады*» деген тіркестің сөйлемнің бір мүшесі не екі мүшесі екендігі **а**-дан білініп тұр. Демек, **жаба айту** мен **аша айту** – синтаксистік қасиет.

* * *

Фонема бір сөз бен екінші сөзді айыруға жарайды (*бал, бас*). Демек, фонема – бұйым. Фонема дауысты дыбыстардың ұсақ элементтерінен жасалады. Естілуі екі түрлі болғандардың бәрі бірдей екі фонема болмайды. Дауысты мен дауыссыз – бір нәрсенің екі беті.

Мен: «дауыссыз – бұрын, дауысты соң туған» демеймін.

* * *

Тілінде аффрикат дыбыс бар тілдердің өскелең (ведущий) жағына көз салмастан, оларды артта қалған тіл деуге болмайды; дұрысы – аффрикат дегеніміз – диффуздың әлжуазданған түрі. Егер аффрикаттар дара дыбыстан айырып тану үшін жасалса, ол – оның артықшылығы. Бұрын қолымыздан басқа музыканы істеу келмесе, қазір келе тұрып, басқа тембр беру үшін әдейі істейміз.

* * *

Алтай мен шувашта «**с**» пен «**з**» екі дыбыс болғанымен, бір фонема (*кес – кезер, пуз; пузи – басы*). «*Баба*» сөзіндегі соңғы **б** басқаша естіледі, сонда да бұндағы екі **б** – бір фонема. Сондай-ақ *қайыр – хайыр* дегендегі **қ** мен **х** екі дыбыс болғанымен, бір фонема. *Файзолла* мен *Пайзолла* да солай. **П** мен **ф** бір сөзді екінші сөзден айыру үшін тұрмағандықтан, оларды дербес фонема демейміз.

* * *

Бұрын дауысты да, дауыссыз да болмаған (болған). Дауыстыларды кейіннен пайдаланғанбыз (қурай бұрыннан бар, бірақ адам оны сыбызғы ретінде кейін пайдаланды ғой; дыбыстар да осы сияқты). Сондықтан бұрын ым тілі болды.

* * *

Қатаң **қ** мен **к** әрпінен **ң** пайда болған; *жаздық > йаздығыз // йаздыңыз; жалбақта > жалбаңда; қаз. қақпа; тат. қапқа; жалпы түрік.*

қапағ-қапуғ – қапық; қаз. көкпеңбек; тат. көм-гөк; қаз. бүп-бүтін; түркі. бөс-бүтін; қаз. жап-жасыл; тат. йәм-йәсия.

Қазақ тілінде *өкпе – өпке* болып айтыла береді. Демек, **к-п, п-к** болып кездеседі. Грузиндерде үнсіз **t** дыбысының өзі екі түрлі **Vth – th**.

«Фонетиканы» қазақша **дыбыс** дейміз: «фон» – грек тілінен, қазақша мағынасы **дыбыс** деген сөз. Дыбыстар түрліше болады, олар әртүрлі естілген соң «**дыбыс**» деп аталады. Бұрын абхаздың 75 әрпі бар еді, кейін 59 әрпі болды.

* * *

Дифтонг. Буындық дауысты мен буындық емес дауыстының қосындысы дифтонг құрайды. Екі дауысты қатар келіп, бір буын жасайды. Кейбір тілде үш дауысты қатар келеді, бұл – трифтонг. Мысалы, якут *тау* дегенді *тыа* дейді, қытай *қылыш* дегенді *дао* дейді. Дифтонг екі түрлі болады: 1) өрлеме дифтонг – *тыа*; 2) құрама дифтонг – *дао*.

Тыа дегендегі **а** буын жасап түр: «Неслоговое свойство гласного принято изображать значок – под буквой: **а, і** (сл. Ушакова, стр. 37). Слоговое свойство согласного изображает значок – л».

– **у.** *Таусыл* дегендегі **у** – дауысты. Мұны дауысты қылып айтуға да, дауыссыз қылып айтуға да болады.

ј – н. *Той* дегендегі **и** (йот) дыбысын дауысты қылып та, дауыссыз қылып та айтуға болады.

Дауысты. Дауыстымен басталған сөздердің бәрі де – ол дауысты болмай тұрғандағы дауыссыз бен сонар дыбыстың қосындысынан айырылғандар. Татарлардың бір замандардағы JL< типіндегі емлені қабылдауы осыдан (*үрік=қорық; ай+қай=ій*

қай+қай; өгіз+һокіз; айда=һайда; әр=һәр, е+й < ій < е, мысалы:

бұрын *бейім* = бүгінде *бет*, бұрын *бейім* – бүгінде *биім* болулары мүмкін.

* * *

«Фрикативный» деп қандай дыбыстарды айтамыз? – **с-ж, ж-з, ғ-г** дыбыстарын айтамыз. Неге? (дауыстылардың **а, е**-лерін тұрпайы деп, **е, и**-лерін сыпайысы деп жазыппын, бұл қалай екен? (Ш. Х. С.)

* * *

Үнділерді сыбырлап айтсаң, үнсізге айналады. Үнді-үнсіз парлары бұрын бір болып жүрген. Тіпті алғашқыда **к, к, т** дыбыстары бір-бірінен ажыратылмаған. Қазір бізде үнді — бір фонема, үнсіз — бір фонема. Осы күнге шейін осы екеуінің ауыса беретін жерлері де бар (Алтайда): *пұс — пұзы, кес — кезеді (кеседі)*. Қазір түбір дыбыстары бізде орнықты, қосымшада олай емес: *ала құнан* болмай, *ала ғұнан*; *ала келді* болмай, *ала гелді*; *бара алмадының* екі түрлі айтылуы, екі сөзді байлау үшін болған синтаксистік қасиеті тағы басқалар.

* * *

«С» — «з» дыбыстарын сыбырлағанда естілгендіктен, сыбыр дыбыстары дейміз.

КВИНТ.

Ң әрпі (дыбысы) кейін шыққан. Мұның теңі (баламасы) **нк-нг; нқ-нғ; йагмұр — жаңбыр; миңа — маган; маган — минга** (**н** аяққа кеткен). Бұрынғы заманда **ң** дыбысының **нк** болып жазылуы да содан.

الف — *өгіз басы* деген сөз. Бұрынғы қалпы мынау — **А-А**, кішкене А-а. Б бік — үй (ебуй) арабша **بيت** (бәит). **ق** (ү) көз.

Дыбысты таңбалау арабтан, гректен, римнен қалған және осылардан таралған.

Дыбысты түгел таңбалайтын ешбір ел жоқ. Тіпті кей ел *авантюра* деп жазып *аважур* деп оқиды, **а**-дан **нт** оқылмайды, **оу** қатар келсе, **ув** болып оқылады; «**й**» «**оу**»-дан бұрын тұрса, **ж** болады. Орыстардың **ю** әрпі — **иу**; **я** әрпі — **йа**.

* * *

Созылу. Дауыстыны созылады, дауыссызды созылмайды деу — қате, бұл екеуінің айырмасы — басқаша.

Дауысты. Дауыс — дыбыс шымылдығының желбіреуі (физиология жағынан); дыбыстардың гармонды түрде байланысуы; дауыс — ән, ән — дыбыс. Дауысты дыбыста да ән жағы басым; дауыссызда салдыр жағы басым. Таза дауысты, дауыссыз жоқ. Дауыстылар түрлілігі — ауыз қалыбының түрлілігі. Дыбысты басым жағының атымен айтамыз.

а/е, ә, ы. Мұның екі түрлі болуы ауыздағы кедергілердің түріне қарап қана; **ә**-ні айтқанда, тіл арты көмейге жақындайды.

ы-і; и-у. Бұларды «глухой гласный» дейді. **ы-і** әнделгенде, «**е**»-ге айналады, **и-у** әнделгенде, «**о**»-ға айналады. Осы келте дыбыстар бұрын орыста фонема болған (естество, лошадь).

Сыбырлағанда. Дауыс шымылдығы сыбырлағанда дірілдемейді. **ху.** (Бұл дыбыстарға анықтама берілмеген. Е. Ж.)

ей. Бұрынғы **ей** тіркестері бүгінде **ій** болған (Бұл – бірақ біріндеген заң).

ов. Бұрынғы **ов** тіркестері бүгінде **үv** болған.

е. Бұл арабтың **е**- «**ғ**»-сы. Мысалы, мағына (маепа). Кейбір транскрипцияда қолданылады.

аа. *Ағаш* дегенді түріктер **аш** дейді. Екі «**а**»-ның болуы – компенсация заңы.

ғ/г. Буын басы да емес, буын аяғы да емес (буын ортасында келеді).

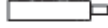

й. «Йай» дегендегі қысқа **й**; ілім тілінде **і** таңбалаңады.

Дыбыс физиологиясы

«Голосовые связи». Тамақта шандыр бар, мұны дауыс шымылдығы дейміз, бұл екі жақтаулы, кейде керіледі, кейде бос тұрады, екеуі де өз еркімізде: демалғанымызда бос тұрады, сөйлегенімізде арасы керіледі, жуықталады (мысық көзінің қарашығы бұған мысал болады). Дауыс шымылдығын керсек, ол дірілдейді, үн осыдан шығады. Қатты керілсе, тез қимылдайды, дауыстың ащы болуы содан. Жәй керілсе, жәй қимылдайды, дауыстың қоңырлығы осыдан.

Дауыстың түрлілік себебі. Жастың дауыс шымылдығы жұқа, даусы ащы; үлкендердікі қалың, сондықтан дауысы қоңыр. Біреулердің даусы қоңыр, біреулердікі ащы болуының себебі әлгі дауыс шымылдығының түрлілігінен; ауыз-мұрын қуыстарының түрлілігі де дауыстың түрлі болуына себепкер.

Резонатор. Ауыз-мұрын қуыстарын резонатор дейміз. Ол – жаңғырықтырушы деген сөз (домбыра шанақтары сияқты ауыз-мұрын қуысы да – резонатор). Резонанс – жаңғырығу деген сөз. Резонатордың формасы түрлі болса, дыбыс та өзгереді; яғни дыбыстық сапасы өзгереді. Түрлі формалардағы бөтелкелердің даусы

бұған дәлел ( ). Сондықтан ауыз қуыстары өзгеріп, көмей жақты кеңейтіп, ауыз жақты тарылтсақ, – бір түрлі дауыс, тағы басқа түрде құбылтсақ, екінші түрлі дауыс шығады.

Фальцет. Кейде көмейдегі шандырдың бір жері ғана дірілдейді. Мұндайда дауыс шымылдығының бір жерінен ғана ауа шығады. Фальцет дегеніміз – осы. Қазақ ән салғанда, дауыс шымылдығын осы халде ұстайды. Европа әндерінде фальцет болмайды.

Вокализм. Дауыстыларды ілім тілінде вокализм деп атайды.

Консонантизм. Дауыссыз дыбыстарды ілім тілінде консонантизм деп атайды. % көп – с (предлог); сонант – дыбыс деген сөз, – согласный.

Дыбыс – физиологиялық құбылыс. Дененің қызмет атқару міндетін физиология дейміз – организм мүшесі. Бұл жағынан қарасақ, дыбыстың естілуі – сезімімізге әсер ететін құбылыс. Құлаққа естілмейтін де дыбыстар бар.

Жіңішке соль-sol' сел-'sol. Бұл S (с) сөз дегендегі «С»-тан көп жіңішке. Шувашта онан да жіңішкесі бар. Демек, жіңішкеліктің белгілі бір мөлшері жоқ.

Жуан. Біздегі жуан дыбыстар орыстағы жуан дыбыстардан көрі жіңішкерек.

Бізде: S – – – 'S

Орыста: S – – – S

Детерминатив (бөлу). *Шек-ішек, сек-ісек, лөк-үлек, русь-орыс, рет-ірет, ағыз-бағыз, лез-ілез.* Мұнда сөз басындығы **і, б, р** дыбыстары кейде түсіп қалады. Осы әдет моңғол, армян тілдерінде де бар екен. Бұрын бір нәрсені не жаман, не жақсыға санаса, ол затты айтпастан, одан бұрын басқа бір сөздерді айтатын болған. Египеттің ескі жазуында патша атына қоршау қойылып жазылған. Орыстың патша аттарын атағанда «Его Императорское Величество» деуі де осы дәстүрден туған. Кейбір сөздердің бас әріппен жазылуы да осыған байланысты. Арабтардағы (үш сөз арабша жазылған) аль-фламдар да осыдан шыққан. Әйелдердің ат атамаулары да содан (атты ру басы қойған не көсемнің аты қойылған).

Шешекті қорасан деу де содан қалған. *Аға – іні* дегендегі **а** мен **і**-лер де – сол. Бізде сөз басында **ар** келуінің бір себебі **ры** элементті сөздің аздығынан. **γ** – грек әрпі (гамма). Біздің **ғ**-мыз шығар.

к ч х ү. Бұл белгілер *среднебные* делінетін әріптерді көрсету үшін алынған.

Палатализация – (смягчение) палатум дегеннен шыққан. Ол – қатты тандай деген сөз.

ј, һ. Бұлар дауыстыдан бұрын келсе, түсіп қалады. Мысалы, *йдақ – аяқ, һөкуз – өгіз*.

Біз дыбыстардың барлығын (бар екендігін) пайдаланғанымыз сияқты, жоқтығын да пайдаланамыз (*тіл, ол, солай бара алмадым...*).

О-дан **у**, **у**-дан **ы** пайда болған.

Сөздің этимологиясын табу үшін дауыстыларын алып тастау керек.

Дауыстылар аз, дауыссыздар көп. Дауыстылар сөздің әнін, ырғағын келтіреді, қай буынның күштілігін білдіреді.

* * *

Дыбыстың мағынасы бар ма? Әр дыбыстың өз мағынасы жоқ, бірақ мағына тудырады, не сөзді басқа мағыналы қылады, не мағынасыз қалдырады (ба-бал-бала+м).

Ал мағына деген не? Ол – көп қызметтің бірін атау деген сөз.

Әріп дегеніміз – акустика жағынан алып қарағанда тұтас емес; буын да солай.

Дыбыстардың жіктелуі

Дыбыстарды айтылуына қарай әрі сөзде білінетін өзгешелігіне қарай жіктеуге болады. Айтылуына қарай жіктегенде былайша бөлінеді: **дауыстылар** – **а, м, н, л, р, в, н, ы, е, о, у**; **дауыссыздар** – **б, п, т, ж, д, з, е, ш, ғ, қ, к, г**. Дауыстылар: 1. Толық дауысты – **а, е, у, ы**; 2. Шала дауысты – **р, л, м, н, ң, в, ј** болып екіге бөлінеді. Толық дауыстылар: кең шығысты – **а, е, ы** (аңғал), **тар шығысты** – **о, у** (кымқыру) болып бөлінеді; **Шала дауыстылар**: 1. **ауыз шығысты** – **р, л, в, ј**. 2. **мұрын шығысты** – **м, н, ң** болып бөлінеді. Ауыз шығысты дыбыстар: **босаң жолды** – **р, в, ј** және **қысаң жолды** – **і** болады. Мұрын шығысты дыбыстар үш түрлі: **босаң бөгеуі** – **ң**, **қысаң бөгеуі** – **н**, **тұйық бөгеуі** – **м**.

* * *

Дауыссыздар: **босаң жолды** – **б, ж, д, з, ғ, г** және **қысаң жолды** – **п, т, с, ш, қ, к** болып екіге бөлінеді. Қысаң жолдылар: ашық

жолды — **с, ш**; тұйық жолды — **п, т, қ, к** болады. Босаң жолдылар: ашық жолды — **ж, з**; тұйық жолды — **б, д**; тұйықтау жолды — **ғ, г** түрінде кездеседі. Бұларды бір-бірінен айыратын факторлар: дауыстыдан соң **-мын**; дауыссыздан соң **-пын** жалғаулары жалғанады.

* * *

Толық дауыстылар буын ішінде дауыссыздардың алдында да, соңында да келе береді. Шала дауыстылар дауыссыздардың алдында ғана келеді, соңында келмейді. Аңғал дауыстылар (**а, е, ы**) орын талғамайды, қымтырулы дауыстылар (**о, у**) бас буыннан басқа жерде келмейді.

Ауыз шығыстылар (**р, л, в, ж**) септегенде **-дың, -дан** болып, жіктегенде **-мыз** болып келеді. Мұрын шығыстылар септегенде **-ның, -нан** болып, жіктегенде **-біз, -бу** болып келеді. Ауыз шығыстылардың **босаны** сөз басында келмейді, **қысаңы** сөз басында келеді.

Мұрын шығыстылардың **босаны** сөз басында келмейді, **қысаңы** алдындағыға әсер етеді, **тұйығы** алдындағыға әсер етпейді. Дауыссыздардың қысаңы мен босаңы бір-біріне жуыспайды. Қысаң дауыссыздың ашығы азбайды, айнымайды; қысаң дауыссыздың тұйығы азады, айниды. Босаң дауыссыздардың ашығы сөздің басында да келе береді; тұйығы сөздің аяғында келмейді; тұйықтауы сөздің басында да, аяғында да келмейді.

* * *

Ауыз мүшелерінің ішінде көп қызмет атқаратыны — тіл. Басқалары оның сепшісі (көмекшісі). Дыбыс атына тіл аты немесе басқа бір мүшенің аты қатысса, сол дыбысты айтқанда сол аталған мүше ғана қызмет қылады екен деп түсіну дұрыс емес. Дыбыстардың айтылу түрі басқа-басқа болатын себебі оларға түрлі мүшенің қатысуы түрліше болатындығынан ғана. Дыбыстарды мүшелердің қатысу түріне қарай қай дыбыс қалай жаралатынын көрсете жіктесек, мынадай болады: 1. **Ауыз арқылы** өтетіндер: **а, е, ы**. Бұлар ауыз мүшелерінің күшіне (кедергісіне) онша тимей, еркін өтеді; **о, у** ерін қымқырыла (қымқырынып) өтеді.

в, ж ерін жабыла ма деп имене өтеді.

Р тіл қақтыра қимылдағандықтан, қақтыға өтеді.

Л тіл келе жатқан бағытын бөгеп алғандықтан, тілдің жан-жағынан өтеді. 2. **Мұрын арқылы** өтетіндер:

М ерін ауызды бөгеп жібермегендіктен, мұрынға қарай кетеді.
Н тіл ауызды бөгеп жібермегендіктен, мұрынға қарай кетеді.
Ң тамақ ауызды бөгеп жібермегендіктен, мұрынға қарай кетеді.

Өткелсіздер:

б, п – ерінге қамалады

т, д – тіске қамалады

қ, к – тамақта қамалады

с/ш, ж/з – тіл ұшы мен таңдайдан сүзіліп шығады

ғ, г – тілдің түбі мен тамақтан сүзіліп шығады.

Қазақ тілінің физиологиясы

Қазақ тілінің қазіргі физиологиясын сөз қылмастан бұрын, физика жағынан қарағанда, дыбыстың қозғалудан, толқыннан болатынын еске алу керек және толқын мен қозғалудың да белгілі бір шекте болуының, белгілі бір мөлшерде болуының шарты екендігін ұмытпау керек. Қозғалу үшін қозғау керектігін, ол қозғаушы күштің де түрлі дәрежеде болатындығын ескеру керек.

Дыбыс шығаратын мүшелеріміз

Өкпе ісінеді – ауа жинайды. Өкпе басылады – ауа шығарады, толқын қылады. Ол ауа кеңірдекпен жағалап келіп, мұрын мен ауыздың бірі арқылы сыртқа шығады. Кеңірдек өкпеге барады (жалғасады).

Құр демалғаннан дыбыс шықпайды ғой. Қозғалыс күшін белгілі дәрежеге жеткізу үшін басқа шаралар керек. Ол – кедергілер. Іштен шыққан ауа түрлі кедергіге ұшырайды. Ол кедергіні не бұзу керек болады (бөтелке пробкасын еске ал). Ауа ағыны қапелімде шықпай, кедергіге жиналады. Ауа сол кедергіге не қатты сүйкеле шығады, не кедергіні бұза шығады.

Бөтелке ішіне су мөлшерін түрліше құйсақ, дыбыстары да түрлі болады (қозғалғанда). Дыбыс ұлғаю үшін толқын жылдамдығына сәйкес басқа бір нәрсе болуы керек. Дыбыс жаңғырығу жолымен де күшейеді, өзгереді. Ауызды түрлі қалыпқа келтіріп, түрлі жерден дыбыс шығарлық қылып кедергілейміз.

* * *

Ауыз тамақ жеу үшін керек: ерін тамақты ұстау үшін, тіл тамақты айдау үшін, дәмін білу үшін (осыған бейімделіп жұмсақ болған, т. т. болған). Оның осы қасиеттерінің дыбыс шығаруға да пайдасы тиген. Біз сол бар нәрселерді пайдаланамыз.

Тілдің кейінгі жағы – көмекей латынша «глоттиде» (итал.) немесе «глотте» (франс.), қазіргі ағылшын тілінде де «глоттал катх» деп аталады. Алғашқы екі термин орысша «голосовая щель» болып аударылады да, ағылшынша атау орыс тіліне «гортанная смычка» деп аударылған. Орыс тілінде бұл «ларенгальный затвор» деп те аталады немесе «смычногортанный согласный звук» деп беріледі.

Қ (ғ) дыбыстарының шығатын жерінен – таңдайдан **к (г)** шығады.

Қ (ғ) көмейден шығады, көмей дыбыстары латынша «велзоле» дейді.

К (г) – тіл арты дыбыстары.

С/ж, ш/з – тіл алды дыбыстары.

Т, б, п – ерін дыбыстары.

Үнсіздер физиологиясы

(еріннен көмейге)

П (б). Ауа ағыны ауызбен өтеді, мұрын жолы жабық тұрады. Тіл астыңғы иекке жабысып, өз қалпында жатады. Екі ерін бір-біріне жабысып, ауа жолын бөгейді. Бірақ, ауа ағынының күші бөгеуді бұзып, ерінді ашып кетеді. Осылай ерін ашылып қалғанда шығатын салдыр **п, б** дыбыстары болады. Оның үстіне дауыс шымылдығының дірілі қосылса, **б** үнді болады.

Ф, Б, V, М, П. Бір жерден – еріннен шығады. Демек, бәрі бірдей болуы керек еді, бірақ олай емес, бірінің орнына бірі жүреді. Мысалы: *жап–жауып–жабады–жамыл*. Бұлар бұрын бір дыбыс болған, келе-келе – айырылған.

Т (д, н). Тілдің ұшы сүйірленіп барып, үстіңгі күрек тістің іш жағына жабысып, ауа жолын кедергілейді. Ауа бұған тоқтамай, кедергіні бұзып шығады. **Т** – осының салдары. Мұрын – жабық, ерін – қашыңқы. Осыған **Т – – = д** (д екі дауыстының арасында болса, тіл босаң тиеді, буынның басында болса, тіл қатты тиеді). Оған мұрын жолының ашылуы қосылса, **н** пайда болады. Мұнда

тілдің ұшы тістен айырылмай тұрып қалады да ауа кейін қайтып, мұрыннан шығады (т-ны айтқанда кейде тіл жабылады дегендегі бір жерде ... дұрыс па?). Тіл ұшы күрек тіске тиеді, орыстар т-ны айтқанда, күрек тістің қызыл иек жағына тиеді де, ағылшындар айтқанда, тілдің ұшы қызыл етке соғады.

С (з). Бұл дыбысты айтқанда, мұрын жабық, ерін қашыңқы тұрады. Тіл өзінің арқасын (үстін) тегіс тақтайдай қылып ұстап көтеріледі де, астыңғы жағы астыңғы күрек тісті жауып, олай қарай ауа жібермей тұрады. Үстіңгі күрек тіске жуықтап (босаң тиіп), ауа осы екі арадан сүзіліп өткендей қылады. Тілдің үстімен жағалап келген ауа тура күрек тіске соғып барып, қуыс-қуысқа ыдырап шығады. Осы салдырдан **с** жасалады. Бұған ауа толқыны қосылса, **з** болады. Сондықтан **с-ш, ж-з** дыбыстарын **тіс дыбыстары** деп те атаймыз.

Ауыз жолды сонорлардың физиологиясы

Ж – дыбысы тандайдан шығады; жуысыңқы, созылады. Оны айтқанда, тілдің жоғарғы жағы тандайға жуысады, шығатын жері, жасалу түрі **и (е)** дыбысына жақын, бірақ **и**-ден гөрі **ж**-ді айтқанда, тіл мен тандай бір-біріне жуысыңқырайды (араб сөзі), ауа жолы (өткелі) тарылады. Сондықтан салдыр **у** мен **и**-ден гөрі артығырақ. **Ж**-ді айтқанда, ауа бұлтармайды: **тура жолды сонор** деу себебіміз содан. **Ж** Европада дауыссыз дыбыс ретінде таңбаланады. Оны айтқанда, астыңғы иек тіпті төмен түседі. *Бара жатыр* деген сөздерді «бариатр» деп сөйлейтін елдер бар. Бұның себебі: **Ж** мен **ж** дыбысының шығатын жері бір болғандықтан.

В – еріннен шығады. Жасалу түрі мен созымдылығы жуысыңқы (сықылды). Ауа сыртқа шығарда екі ерін бір-біріне жуысады, дыбыстың шығатын орны да, жасалу түрі де **у**-ға жақын; айырмасы – **у**-дағыдан гөрі екі ерін жуысыңқырайды. **У** мен **В** жасалу түрі де, шығатын жері де бір болғандықтан, қатар келгенде қосылып кетіп, бір дауысты болады. *Тау В* – дауыссыз, *таВ* – дауысты. **В** – айтқанда екі ерінді жақындатсақ, сонор болады, жақындатпасақ дауысты болады.

Л – тіс дыбысы, оны айтқанда, тілдің ұшы тістің етіне не тістің өзіне тіреледі. Тілдің екі не бір жағында ауаға жол қалады, демек, жабысыңқы емес, жуысыңқы. Дүниеде екі **Л** бар: 1. «велеризован-

ный»; 2. «невелеризованный». *Бала* дегендегі **L**-ды айтқанда, тілдің көмекейге жуық түп жағы таңдай артына, кішкене тілге жақындайды. Бұл – әлгі бірінші **L**. *Мүләйім* дегендегі **L** «невелеризованный» **L**-ға жатады. Оны «неевропейский» **L** деп те атайды.

P – әдетте тіс дыбысы. Оны айтқанда, тіл ұшы жоғарғы күрек тістің етіне жақындайды, орыс пен қазақтың тілінің ұшы дірілдейді. Кішкене тілдің дірілінен пайда болатын **p** бар, бұл французда да бар. Оны – «гаркавий» **P** деп атайды. Атты тоқтатқанда шығатын **P**-ды еріндік **P** дейміз.

P/L, V/J – дыбыстарын сонор дейміз. Бұлар жуысады, бұл – бірінші белгісі, **p, л** – түскіш (сусымалы) (арабша термині бар) әріп **жанғыз–жалғыз; жарық–жақ**. Хақаста «жалғызды» «жанғыз» дейді.

Үнділердің физиологиясы

Дауыс шымылдығының дірілдерін біз ирек сызықпен былайша белгіледік:

б=п+
 ғ=қ+
 г=к+
 з=с+
 ж=ш+
 д=т+

Мұрын жолды сонорлардың физиологиясы

жуаны		жіңішкесі	
м=п+	 +N	м=п+	 N+J
н=т+	 +N	н=т+	 N+J
ң=қ/к+	 +N	ң=қ/к+	 N+J

Ескерту: **N** – назал, назал = мұрын; **J** – жіңішкелік белгісі. Сонор – үні бар. **С-р** дейтініміз – бұл әріптердің бір табан дыбысқа жақындығы. Бастауыш мектепте дауыссыздарды егіздеп (по-парно) бөле келгенде, сонорлар шығып қалады. Дауыстыларға тек дауысты дыбыстар ғана жатады десек, қате [сонорлар да қосылады].

Дыбыс дәрежелері

Үнсіз – жалаң дыбыс (1-дәрежедегі). Өйткені тек салдыр ғана бар (үн жоқ).

Үнді – күрделі дыбыс (2-дәрежедегі). Формуласы: **салдыр+үн=үнді**.

Мұрын жолды сонор – күрделі дыбыс (3-дәрежедегі) формуласы: **М/с-р=салдыр + үн + N**.

Дауыстылардың физиологиясы

Горизонтальный (жатқы бағыт)

ілгері (ерін)	орта	кейінгі	(көмей)
і, ү і, ү (қазақтікі) е	ы (орыста – ый)	ы, у, у, о а	жабық (1) орташа (2) ашық (3)

Дауыстыны айтқанда ауыз ілгері жақтан тарылса, **ілгергі дауысты** дейміз. Дауыстыны айтқанда ауыз орта жақтан тарылса, **орта дауысты** дейміз.

Дауыстыны айтқанда, ауыз кейінгі жақтан тарылса, **кейінгі (көмей) дауысты** дейміз.

Жабық (1) – тіл жоғары көтеріледі.

Орташа (2) – тіл төмен де түспейді, жоғары да көтерілмейді.

Ашық (3) – тіл төмен түседі.

Ашқыш:

ыдыс – ыдыс (қазақша оқығанда)

қы-қый (« _____//_____ »)

сұр-сұр (« _____//_____ »)

су-су V (« _____//_____ »)

сүт-сүт (« _____//_____ »)

сүрет-сүVрет (« _____//_____ »)

іні-іні (« _____//_____ »)

ине-іне (« _____//_____ »)

Шартты белгілер:

Қысқалық белгі

Ұзындық белгі – (то)

* * *

Дауыстыларды осылайша ұяға бөлуіміз – шама ғана. Әйтпесе бір **о** дыбысының өзі өз ұясының әр жерінде тұра береді. Басқа дыбыстар да солай. Мысалы, **е** дыбысын **ә** дыбысына да, **і** дыбысына да жақындатуға болады. Тіл кейін кеткен сайын дыбыс жуандайды, тіл ілгері кеткен сайын жіңішкереді (Мыс: *Пайзлла*).

Дауыстылар алғашқы кезде мағына беруші болмай, әр коллективтің ұраны, оның қай елден екендігін білдіретін дабыл болған. Сондықтан дауыстылар қатынас (отношение) белгісі делінеді. Бұрын олар фонема болмаған. Ертедегі рулардың аты, таңбасы болғаны секілді дауыстылар да сондай ру белгісі қызметін атқарған (звуковой корреспондент) [үнді-еуропа ғалымдарыныңша]. **А, О** дыбыстары қатысқан сөздер тұрпайы (топас) сөз болады-мыс. Дауыстының ішінде дауыссыз да бар.

Дауыстының емлеге байланысты жері

Богородицкий – үнді-еуропа тіл ғалымы. Бұл кісі *білек* сөзіндегі **і** дыбысы ашық буында тұрып, екпінінен айрылған соң түсіп қалған дейді. Радлов та осылай айтқан. Богородицкий «**ы**», «**і**» дыбыстары бітеу буында да жоғалады дейді. Мысалы, *тыс-тстық*. Бұндай ережені татарлар 1929 жылы қабылдап, 1934 жылы тастап кеткен болатын. Бұлар да Богородицкийге еріп: «Екпінді буындағы «**ы**» дыбысын жазу керек, екпінсіз буындағы «**ы**»-ны жазбау керек» дегенді. Татар сөзінің соңғы буынында ғана екпін болады деп түсінген олар «**ы**» дыбысын тек соңғы буында жазған. Ал біз «**ы**» дыбысының жазылатын не жазылмайтын жерлерін буынның таптастырылуына қарай белгілегенбіз. Әйтпесе қай буында екпін барлығын белгілеу қиын. Буынның қайсысында екпін барлығын белгілеу үшін сол сөздегі түрлі буынға екпін салып көру қажет. Осыншалық қиындығы болған соң татарлардың осы жөніндегі ережесі кәдеге аспай қалды.

Ғылымда дауысты дыбысты **v** таңбасымен, дауыссыз дыбысты **c** таңбасымен көрсетеді. Бір **ы** дыбысының ішінде дауысты да, дауыссыз да бар дегенді былай көрсетеміз:

Д-Ы – v
Д-З – c

Богородицкий «тыстық» сөзінің бірінші буынындағы **ы** дыбысы жоғалады деп есептеп, оны мына формада көрсетеді: **тыстық** = $\frac{V}{C}$ {**ы**. Шынына келгенде, «тыстық» деген сөздегі «**ы**» дыбысының салдыры да, ауыз қалпы да жоғалмайды. Ал әні жоғалса, «**ы**»-ның салдыры жоғалады деу дұрыс емес, негізгі фонема дауысты емес, дауыссыз (салдыр) дегенбіз.

Дыбыстың физикалық жағы

Ашшылық – қоңырлық. Дыбысталған заттың қалтырауы (дірілі) – дыбыс (физикаша). Дыбыс болғанда (шыққанда) ауа бірде қоюлана, бірде сирекси жан-жаққа толқиды. Бұдан келіп құлақ пердесі әрі-бері қалтырайды. Ауа қоюланса, құлақ пердесі тартылады, ауа сиресе, құлақ пердесі сыртқа тебеді. Белгілі уақыт мөлшерінде ауа көп қалтыраса, дауыс ашшы болады (высокий звук). Белгілі уақыт мөлшерінде ауа аз қалтыраса, дыбыс қоңыр болады (низкий звук). Ауа секундiне 16 000 рет қалтыраса, дыбыс өте баяу естіледі; 40 000 рет қалтыраса, ең ашшы дыбыс шығады. Одан көп болса (40 000-нан) дыбыс естілмейді. Адамның есту шамасынан тыс көп қалтырауын «ультра» дейміз, есту шамасынан кем, аз қалтырауын «инфра» дейміз. Демек, ең қоңыр дауыс 16 қалтыраудан шығады, ең ашшы дауыс 40 000 қалтыраудан шығады. Дыбыс – қозғалыс категориясының көп тарамдарының бірі (физикаша). Естілуі дегеніміз – дыбыс толқынының шапшандығы мен күшінің белгілі бір кезеңі. Дыбыс естілуі үшін сол кезеңнен артық та, кем де болмауы керек.

Домбыраның бірде ашшы, бірде қоңыр дыбыс шығару себебі: біріншіден, ішек неғұрлым жуан болса, дыбыс солғұрлым қоңыр (қалтырауы сирек) болады. Екіншіден, жіңішке ішекке ауа көп бөгет болмайды (жуан ішекке қарағанда). Қатты ішек қатты бұрылса, дыбысы ашшы болады. Қатты ішек бос бұрылса, дыбысы қоңыр болады. Ішек қысқа болса, дыбыс ашшы болады. Ішек ұзын болса, дыбыс қоңыр болады.

Гармонның тілі жұқа да, қалың да болады. Сондықтан оның дыбысы ашшы да, қоңыр да болады.

Гармон тілінің жұқалығы мен қалыңдығы бірдей болғанымен, олардың материалы әр түрлі болса, дыбыстың қоңырлығы мен

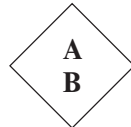
ашшылығы түрліше болады. Өйткені олар материалына қарай да түрленеді.

Дыбыс үшін қозғалу керек, қозғаушы күш керек. Қозғалыстың әлді-әлсіздігіне қарай, яғни қандай күшпен қозғалуына қарай дыбыс түрленіп шығады. Әр түрлі затты бір темппен қозғауға болады, бірақ бұлардың бітісіне қарай дыбысы түрлі-түрлі естіледі. Себебі олардың құрылысы, қозғалудағы шапшандығы әр түрлі.

Дыбыстың күші (амплитуда)

Бұл ұғым қатты, ақырын деп те аталады, құлаш деп те аталады.

Кей дыбыс алысқа естіледі. Кей дыбыс жақынға естіледі. Бұл неден? Домбыраның шегін тартқанда, оның созылып барып қайтқан жері құлашы деп аталады. Мысалы: **а** мен **б**-ның арасындағы құлаш тең амплитуда.

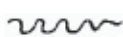

Амплитуда бірте-бірте қысқарады, бара-бара ноль болады, демек, дыбыс тоқталады. Амплитуда неғұрлым ұзын болса, солғұрлым дыбыс күшті болады; қысқа болса, күшсіз болады. Амплитуданың ұзындығы мен қысқалығы былайша белгіленеді:

ұзындығы → (дыбыс күші, қатты),

қысқалығы → (дыбыс күшсіз, ақырын). Мұны **құла-**

шы алыс, құлашы жақын деп атау керек.

Амплитуда (қысқа) болса, дыбыс ашшы болады, (ұзын) болса, дыбыс коңыр болады. Бұл көрсетілгеннің бәрі де дыбыстың жалаң түрі (простые звуки).

А **Д** **С** **Д** **В**. Бұл – амплитуданың шегі. **С** секундтіне 20 рет қалтыраса, **Д** секундтіне 40 рет қалтырайды. **А** мен **С**-тің арасы бірдей деп, кесіндіні үшке бөлсек, оларға **С+Д**, **Д+Е**, **Е+А** деп ат қойсақ, жоғарғы есеп бойынша **Д+Е** шегінің арасы 80 рет қалтырайды. Демек, толқын шетке кеткен сайын әрі жиі, әрі әрбір есесі екіге көбейтіле береді.

Қорытынды: Шектің әрбір ноқаты әртүрлі дыбыс шығарады.

Дыбыс амплитудасына маңындағы заттардың үні де қосылады. Мысалы, домбыра тартысының. Қосылатын дыбыс та әр заттың материалы түріне, формына, үлкен-кішілігіне, қалың-жұқалығына қарай үн шығарады. Яғни дыбыс шыққан аймақтағы заттың бәрі де үн қосуға ат салысады.

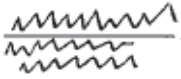
Осыдан келіп дыбыстардың естілуі жалаң болмай, күрделі болып шығады (сложный звук). Құлаққа естілетін түрліше дыбыстар саны мен сапасына қарай түрліше болады. Мысалы, домбыра даусы мен скрипка даусы бір емес, өйткені олардың тембрі басқа, екі түрлі музыка құралының не дыбыс шығарушы басқа заттардың дыбыстарының түрлілігін тембр дейміз (Тембр жөнінде Ушаков Д. Н. 2-бет).

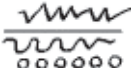
Дыбыстарды екі түрге бөліп қарастыруға болады: 1) гармониялы дыбыс (гармонический звук); 2) гармониясыз дыбыс (ангармонический звук). Бірінші түріне музыка дыбысы, екіншісінде салдыр (шуыл) естіледі. Схемамен көрсеткенде бірінші түрін былайша

көрсетуге болады: , екінші түрін былайша көрсетуге болады: .

Дауыстылар – гармонды дыбыс, бірақ шуылдан таза емес; дауыссыздар – шуыл дыбыс, бірақ гармоннан таза емес. Мысалы: **А** мен **Ы** бір-бірінен басқа бола тұрып, екеуі бір-біріне жақын; себебі екеуі де гармонды. Гармонды не гармонсыз дегеніміз – дыбыстың бір қалыпқа түсуі не түспеуі.

Құлаққа естілгенде, дыбыстар жалаң күйінде емес, көп заттардың қозғалысының жинағынан шыққан, белгілі бір тәртіппен қайта формаланған дыбыстардың қосындысы ретінде естіледі. Бұны схемамен көрсеткенде былай болады:

№1 схема: + . Демек, ашшылық, қоңырлық бірдей, бірақ күші екі еселенген екі дыбыстың қосындысы қатты айтылады да, алысқа естіледі.

№2 схема: + толқындар қарама-қарсы келіп, күші

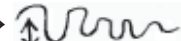
де, жиілігі де бірдейлескен кезде бірін-бірі жоқ қылады (асылы, екінші толқынды «қарама-қарсы» деп атаған жөн секілді).

Қозғалыстың қаншалықты шапшандығына қарай дыбыстың түрі өзгереді. Қозғаушы күштің әлді-әлсіздігіне қарай да дыбыстың түрі өзгереді. Толқынның жиілігі мен сиректігіне қарай да дыбыстың түрі өзгереді. Бұлар дыбыс түрін жасайды.

Дыбысты таратушы жағдайдың түрі көп, сондықтан дыбыс түрі де көп. Бұның өзі қозғалыс жағдайының көптігін білдіреді.

Толқын деген не? Нәрсе бөлшектерінің біресе жиналып, біресе сиреуі (таралуы) толқын туғызады. Толқынның жиілігіне мысал:

 (ашшы дауыс, әйел даусы); Толқынның сиректігіне мысал: (бұл – қоңыр дауыс).

Суға тас тастасаң, су жайылады, дөңгеленеді, толқын осыдан пайда болады. Суға үлкен не кішкене тас тастағаныңа қарай толқын күші де түрліше болады. Толқын жасаушы күштің шамасы – толқын шамасы болады. Толқынның құлашы (орысша амплитудасы) → .

Толқын күші ашшы дауысты пайды қылады (высота голоса).

Қозғалыстың қандай түрі толқын туғызады? Толқынның белгілі түрде қайталап отыратыны бар (периодический). Ол бір қалыпқа соғып отырады. Қайталап кездесіп отырады (арба дөңгелегіне қыстырылған зат). Периодты қозғалыстағы толқын тудыру үшін белгілі күш, белгілі өлшеу, белгілі уақыт керек.

Жоғарыда дыбысты таратушы жағдай туралы айттық. Толқынның төңірегі, толқынның қандай нәрсе арқылы өтетіндігі немесе оны қоршаған орта дыбыстың анық-қанығын, жетіліп-жетілмеу жағдайын белгілейді. Дыбыстың ашшы болуы мен қоңыр болуы толқынның жиілігі мен сиректігінен, қозғалушы нәрсенің қандай екендігінен (мысалы, домбыра шегінің жуан, жіңішкелігінен, пернесінің аз, көптігінен) болады.

Домбыра бармақпен баспай (пернені) шертсе, ішек аз қозғалады, ішекті орта жерінен басса, екі есе көп қозғалады, ашшы дауыс шығады.

Күшті мен ашшының айырмасы: — мысал

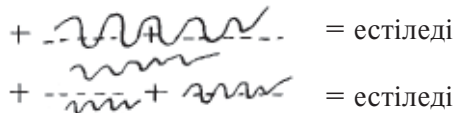
Әлсіз бен қоңырды айыру керек: берілмеген

Құлаш ұзындығы
Дауыстың күші
(громкость)

Дыбыстың жалаң түрінен басқа бұлардың қосынды түрі бар. Шынында «ф» деген бір дыбыстың өзі әлденеше дыбыстан құралған. Құлаққа естілген дыбыстың бәрі дерлік қосынды, жалаң емес. Дауыс құрамының (состав) түрлілігіне қарап, тембріне қарап, кімнің даусы екендігін қараңғыда тұрып-ақ танимыз. Қобыз бен скрипка тембрі екі басқа. Сондықтан дауыстары да екі басқа.

Күші мынадай бір дыбысты алайық — — — — }
ашшылығы мынадай бір дыбысты алайық, осы екеуінің қосындысынан үшінші бір дыбыс естіледі, ал жоғарыдағы екі графадағы екі дыбыстың екеуі де естілмейді. Мысалы, мына екі түрлі дыбыстан:

Дауыстың естілуінен көп нәрсені білуге болады: жерді бұрғылау арқылы, жерде қандай металл барлығын білеміз; эхолот арқылы теңіздің тереңдігін білеміз; атылған зеңбірек даусының қайдан шыққанына қарап, қаншалықты қашықтықта екендігін білеміз; мотор даусына қарап, машинаның қай жері бүлінгенін білеміз; акустикасына қарап, аудиторияны қалай салу керектігін білеміз. Қосынды дыбыстар арасындағы біреуі әрі күшті, әрі гармонды болса, бөтендері оған өз бояуын береді. Дыбыстың тембрі де — осы бояу. Күші де, ашшылығы да бірдей екі адамның дауыстарын айырып, тануымыз әлгі бояушы дыбыстардың қызметіне байланысты.

Е с к е р т у: Орта мектептің 8-классына арналған физика оқулығының акустика бөлімін қараңыз.

Дыбыстардың бөлінуі (таптастырылуы)

Дыбыстар дегеніміз — бір-біріне таяу тұрған, тұтасынан жатқан бір нәрсе. Біз оларды үнінің көптігіне, аздығына немесе жоқтығына қарап, дауысты, сонор, үнді (дауыссыз, үнсіз) дауыссыз деп бөліп

қарастырамыз. Бөлінудегі объект қалпын сақтап, әріптерді бүтін көрсетсек, мынадай тәртіппен тізіледі:

Д-ы (нағыз дауысты), **С-р** үнді / **Д-з** үнсіз / **Д-з** (нағыз дауыссыз).

Бұлардың арасын пышақ кескендей айыру қиын, өйткені сонордың бірқатары дауыстыға жақын (**v, j**), бірқатары дауыссызға жақын. Жоғарыдағыша бөлуіміз сан тәртібінің бір-бірінің жақындығы сияқты. Мысалы, екі саны, бір жағынан, 1-ге жақын, екінші жағынан, 3-ке жақын, дыбыстар да солай. Сондықтан санды тәртібін сақтамақ болғанда, 3, 1, 4, 2, 5 деп жазбайтынымыз сияқты, дыбысты да ішкі тәртібін сақтап жазамыз. Шындыққа жақын болғандықтан, осы жолды сонор тобына да қабылдап отырмыз.

Дыбыстарды таптастырғанда екі дауысты, екі сонор, екі дауыссыздардың бір буында сиыспайтынын да ескердік.

* * *

Сөз ішіндегі дыбыстардың бәрін өзгерту шарт емес, біреуі өзгерсе де өзге сөз болады. Мысалы, *мал, шал* деген екі сөздің ұйқастығы **м, ш** дыбыстардан басқаларының бірдей болғандығынан. **М, ш** бөлек дыбыс дейміз. Олар сөздің мағынасын өзгертті, басқа дыбыстарды өзгерткен жоқ. Сөз бөлшектерінің дыбыстары бірдей болса, мағынасы да бірдей (көбінесе) болмақ. Оларды сөз алқасынан танымыз. Дыбысы бір болғанмен, мағынасы басқа болса не мағынасы бір болғанымен, дыбыстары басқа болса, ол бір сөз болмайды. Мысалы: *ат* – жылқы, *ат* – есім, *ат* – етістік; *адам* – кісі. Алғашқы мысалдағы «*ат*» сөздерінің дыбысы бірдей де, мағынасы басқа, соңғы мысалдағы «адам» мен «кісі» сөздерінің мағыналары бірдей де, дыбысталуы басқаша.

Бір дыбысы басқа болса, мағына артық не кем болып өзгереді. Олай болмай-ақ, дыбыстардың тізілу тәртібі басқа болса, сөздер бірінен-бірі басқаша болады. Мысалы «семсер» деген сөздегі дыбыстар саны – 6, сапасы – 4. Бізде сапасы әр түрлі болатын дыбыстың арнаулы саны бар. Дауыссыздар созымды, созымсыз болады.

қ, т, к, п	ш, с
б, ғ, г, д	ж, з

Бір дыбысты айтқанда ауыз мүшелерінің қай жері қай жеріне тисе, дыбыстың шығатын жері сол дейміз.

дыбыстар	көмей дыбыс	ерін дыбыс	тіс дыбыс
қатаң (үнсіз)	к, қ	п	т, с, ш
ұян (үнді)	ғ, г	б	д, ж, з

Ауыз мүшелері бір-біріне жабысып ашылса, **жабысыңқы дауыссыз дыбыс** болады. Ауыз мүшелері біріне-бірі жабыспай, жуысып кетсе, **жуысыңқы дауыссыз** дейміз.

«С» сыбырлап сөйлегенде де анық естіледі, «ш» ысқырып сыбыс берген дыбысқа ұқсайды. Оларды сыбыр/сыбыс деуіміз сол. Жабысыңқының бәрі созымсыз, жуысыңқының бәрі созымды.

(v, j). j-дің жасалу түрі, шығатын жері «і»-мен, «е»-мен бірдей, тек «j»-де тіл мен тандай бір-біріне жуысыңқырайды. V-да j-ден гөрі екі ерін жуысыңқырайды. Дауыссыздар толқын дірілінен пайда болады.

Жасалу түрі дегеніміз айналмалы (р, н, л, н, м), тура (v, j) жолды болады.

Сонор не шала дауысты (не плавный)

Шығатын орындары		Ерін		Тіс		Тандай		Көмей	
				күрек	азу				
Шығатын жолы	Ауыз				л	р			
	Мұрын		м	н					ң
жасалу түрі		т	айнал-малы	тура	айнал-малы	т	айнал-малы	т	айнал-малы
		у				у		у	
		р				р		р	
		а				а		а	

Фонетика

Фонетика – дыбыс жайындағы ілім деу дұрыс емес. Өйткені ол дыбыс біткеннің бәрін қарамайды. Ал фонетика сөз дыбыстарын қарайды деушілердің пікірі дұрыс сияқты, бірақ ол да жүз процент

дұрыс емес. Себебі дыбыстың ұзын, қысқасы бар, ерін арасын алыс-жақын қоюы бар, дыбыстың әні бар, «жоқ» дегенді таңдай қағып білдіру бар т. б. Бірақ фонетика мұның бәрін қарамайды. Енді қалай? Фонетика тілдің дыбысты пайдалану техникасын қарайды.

Дыбыс сөз үшін жасалмаған, ол бұрыннан (әлимсақтан) бар. Қурай сыбызғы болу үшін өспейді, сия да жазу үшін шыққан жоқ. Барлық халықтың дыбысты пайдалануы бірдей емес. Бір тіл дыбыстың жуан-жіңішкелігін пайдаланады. Соның өзінде де әртүрлі: өте жіңішкесін не орташасын пайдаланады. Бір халық пайдаланғанды екіншісі де пайдаланады («Ә» бізде де, немісте де, ағылшында да бар. f -лер де мысал болады). Біздің «жол» дегенімізді шуваштар уул (бұндағы екі у-дың бірі жуан, екіншісі жуан естіледі) дейді. Біздің **ый** дегеніміз орыста да болған (**ѣ** = **ѣ**; олардың **ѣ** белгісі бұрын біздің осы күнгі у мен **ы** дыбыстарымызды білдірген). Дауыссыздың үндесуі бізде де, орыста да бар. Бұл әдет бірде бір-біріне ұқсауы, енді бірде ұқсамауы мүмкін. Яфет тілінде үнді [үнсіздер (дің)] аралық дыбысы бар. Кей елде **ә** таза айтылады, кейде мұрыннан шығады. Дыбыстар **ғалам, ғәлам, ғалым** болып та пайдаланылады. Дыбыстар екі сөзді айыру үшін, сөз құрау үшін керек. Дыбыстардың жалпы мақсаты бір (Тымақ – түрлі, бірақ мақсаты бір болады).

Бүгін де Телжан келді (Телжан да бүгін келді). Мантық (логика) үшін бізде кейде шылау сөздер де қолданылады (*да*). Дыбыстарды әр елдің түрліше пайдалануы бүгінгіше бірігу жағдайы болмағанынан. Қазақ тілінің фонетикасы дегеніміз – қазақ тілінің дыбысты пайдалану техникасы. Сықылық (сықылықтау) – дыбыс жүйесіне кірмейді.

Ән

Ән – дыбыс басындағы зат емес, буын басындағы зат. Сондықтан әр буын жіңішке де, жуан да, ашшы да, қоңыр да, созылып та, қысқа да айтыла алады.

Әнді тіл біткеннің бәрі пайдаланады. Бірақ түрліше (пайдаланады). Бір сөздің мағына нышанын (отенок) білдіру үшін, көңіл райын (настроение) білдіру үшін т. б.; бұйрықтар бір-бірінен әнімен айырылады (*отыр, тұр*). Мұны бұрмалау да бар: күліп сөйлеп, істеп жүріп, іштей ренжу бар; ренжіген болып жүріп, іштей қуануы бар. Дұшпан ниеттілер әнді осылай пайдаланады. Ән Қытайда фонема

орнына жүреді. «**Ма**» қытайша – *ағаш, шиша, жылқы* деген үш сөзді білдіреді. Ол мағыналарды «*ма*» сөзінің үш түрлі әнмен айтылуына қарап айырамыз. Олардың айтылулары: **қоңыр+ашшы; қоңыр+қоңыр; ашшы+қоңыр; ашшы+ашшы** болып келеді. Біз «*ал*» деген сөзді сыбырлап айтсақ та, дауыстап айтсақ та, бәрібір бір мағынада қолданамыз. Африкада боспен (бушмен) деген халықта составы (құрамы) дыбыстарының тәртібі де бірдей бір лебізді сыбырлап айтса, бір мағына білдіреді; дауыстап айтса, екінші мағына береді. Демек, біз бұдан әр тілдің әнді пайдалануы да түрліше болатынын аңғарамыз.

Тілдің музыкалық «оформлениесі» (әуені) ортақ. Сондықтан басқа халықтың тіліне түсінбесек те, сөз әуенінің қайғылылығын не қуаныштылығын сезінеміз. Тіл-тілге ортақ ән де бар, әр тілдің өзіне меншікті басыбайлы әні де болады. Бір нәрсе сұрағанда, дауыс 5 тон көтеріледі. Қабат нокат (қос нүкте) интонациясы мен жай нокат интонациясы бір емес; сұрау (өтіну), бұйыру, қайғыру, тандану – бәрі де ән арқылы білінеді. Айқындауыш пен айқындалғыштың жапсарын жаба айтамыз; баяндауыш есім болғанда, бастауышпен екеуінің жапсарын аша айтамыз. Анықтауыш пен анықталғыш қатар тұрғанда, басым екпін анықтауышта болады. Мысалы, *ақ қар, көк мұз* (Абай).

Демек, сөз музыкасын халық сөйлеу синтаксисіне де пайдаланады. Мәселен, *қар төсеніп, мұз жастанып* дегенде де екпін *қар, мұз* сөздеріне түсіп тұр. Дауыстылар – әнші дыбыстар. Оларда мелодия жағы жақын. Халық буын ішінде әннің барлығын пайдаланған сияқты оның тіл құрамында жоқтығын да пайдаланады. Мысалы, *бала-ақ; бала ақ*.

Біз сөз мағынасын түрлендіргенде де, ырғақты пайдаланамыз. Сөздің сөз екендігін ғана түсініп қоймаймыз, оның әні арқылы басқа мүмкіндіктерін түсінеміз. Мәселен, жеку үшін. Бұл соңғы мағына нышанын морфология тәсілімен білдіру мүмкін емес. Сондықтан қырғыз, түрікпен, якут, араб жұрттары дыбыстың ұзақ не қысқа айтылуын тіл заңына сәйкес мағына нышанын білдіру үшін қолданады. Біз бұл ретте тек біріндеген сөздерді ғана кәдеге жаратамыз. Мысалы, *бала-ақ > бала/қ*.

Бала мен *бала-/қ* – осы екі сөз балаға көңілі тынғанда айтылады. Бірақ соңғысының (ұзынының) мағынасы басқашарак, оны біз лек-

сикадан да, морфологиядан да айыра алмаймыз, тек сөздің музыкасынан ғана айырамыз. Бұндай мағына нышандары (әндер) графикадан көріне бермейді. Дауыстылар – ән. Бұлар өзгергіш. Бұрынғы кездегі ролі белгілі. Төмендегі тіркестен түрліше мағына шығуы әнге ғана байланысты, яғни түрлілігінен. Мысалы, к + е + +л + м + а + ғ + а + м + б + е + т.

Мұны түрлендіруге де болады:

Көл маған бет;

Кел, маған бет;

Жуан-жіңішкелікті пайдалану да түрлі-түрлі болады. Мысалы, бірде жуан, бірде жіңішке болып келетін дыбыстар орыста да, бізде де, шуашта да бар, бірақ солардың өзі әртүрлі: орыстың жуан л дыбысынан біздің жуан л-мыз жуанырақ, орыстың жіңішке л дыбысынан біздің жіңішке л-мыз жіңішкерек. Біз жуан-жіңішкелікті былай белгілеп отырмыз: жуан естілетін «л», жіңішке естілетін «л».

Біз дауыстының да, дауыссыздың да ұзындығын (ташвид-а) фонема ретінде пайдаланбаймыз. Бір дыбыстың бір жерде ұзын, екінші жерде қысқа айтылуы кездесе берсе (бірен-сарандық болмаса), екі сөзді бір-бірінен айырса фонема дер едік. – *Оның әлі келмеді* деген бір сөйлемді екі түрлі түсінуге болады: 1. Ол адамың осы уақытқа дейін келмеді; 2. Ол адамның қолынан (арабша бір сөз бар) келмеді. Осы екі мағынаны ән арқылы (басымдығына қарап) ғана айырамыз.

Мәселен, *Адам көркі – шүберек* дегенде (*көрігі* емес), – *Үстанның көрігі* дегенде (*көркі* емес), екі «*көрікті*» айырып тұрған нәрсе – олардың әні. Ал *бөрік – бөркі* десең де, *бөрігі* десең де, олардың мағыналары өзгермейді. Өйткені *көрік* сияқты *бөріктің* мағынасын шатастыратын сыңары (лебіздесі) жоқ. Бұл сияқтылар – фонемаға сүйенгендіктен емес, орыстың «*стоит*» және «*стоит*» дегендері сықылды бір нәрсе. Біз «*қазақ халығы*» демей, «*қазақ халқы*» деп бір-ақ түрлі әнмен айтамыз.

Буын

Буынның бұрынғы анықтамасы (определениесі) физиологиялық еді. Онда: «өкпедегі ауа ағысы ауыздан үздік-үздік болып шығады, содан бірнеше дыбыс пайда болады», – делінетін. Бұл, әрине, дұрыс. Бірақ, біз доктор емеспіз ғой, мұның (буынның) тілге не керегі (қатысы) бар, соны қарауымыз керек емес пе?

Буынға мағынаның керегі жоқ. Буын тілден бұрын пайда болған. Әуелі *до, ре, ми* т. б. әуендерді шығарып алып, әнді содан кейін шығармағанымыз секілді, адам баласы әуелі ән шығарып, кейін сол *до, ре, ми*-лерді әннің керегіне жаратқан. Буын мен тілдің арақатысы да сондай. Н. Маррдың айтуынша, адам баласы алдымен дыбыстаған, бірақ ол тіл үшін емес. Үй салу үшін әуелі керпіш соғып үйренгендік – дағдысы бізді: дыбыс – буын үшін, буын – сөз үшін жасалған деп үйренуге (түсінуге) бейімдеген.

Бұрын буынды не үшін қолданған?

Би мен ән жұмысты (еңбекті) ұйымдастыру үшін шыққан. Келе-келе ән, би ритмдерін дін де пайдаланған. Буын да содан шыққан. Ән мен буын (арабша бір сөз бар) – органик бір зат; ритм мен әнді буыннан ажыратып алуға болмайды. Буын – айтылуы жағынан бір бүтін (самостоятельно-акустический целый), әріп ондай емес. Әр буын жіңішке де, жуан да, қоңыр да, ашшы да, ұзын да, қысқа да айтыла алады. Буын жазуда емес, айтуда бой көрсетеді. Жазуда әріп пен сөз ғана мағына құрайды (басым болады). Жазудан буын іздеу, ән іздеу – надандық. Аудиторияда дәріс оқығанда, біз жиі-жиі сөйлейміз, ал митингіде (жиындарда) олай емес, сөзді бөліп-бөліп сөйлейміз. Біз қазір буынды да осыған пайдаланамыз:

– буын көбінесе бірнеше фонемадан құралады, сондықтан оны «фонемалар синтаксисі» деуге де болады;

– ритм (ырғақ) дегеніміз белгілі – бір сөзде сөз бөлшектерін қайталап, **симметрия** жасау;

– буын түрліше айтылады: біреулері ала бөлек күшті естіледі, мұны «**эксператорное ударение**» дейді (Шынында дыбыс күшінің басымы – ентігу деуге де болады).

– Бір буында сиыспайтын әріптер: екі дауысты, екі сонор, екі дауыссыз қатар тұра алмайды. Әйтсе де әр елдің тілінде буын әр түрлі болады.

Мысалы, абхаз елінде тек ашық буын ғана бар.

Маррдың айтуынша, бұрынғы замандарда буын құрамы мынадай болған:

1. Сал: тіл// дауыссыз + дауысты + ауыз жолды сонор;
2. Бер: еріндік дауыссыз + дауысты + ауыз жолды сонор;
3. Йон: тіл// дауыссыз + дауысты + мұрын жолды сонор;
4. Рош: сонор + дауысты + тіл// дауыссыз.

Сөздердің жақындығы

Еріндік дауыссыз дыбыстардың бірін-бірі ауыстыра беретіндігін **жап, жабыл, жамыл, жауып** деген мысалдардан да көреміз.

«*Жақтас*» пен «*жауластың*» мағынасы бір болған: *жақтас* ұйғыр тілінің нормасы бойынша, *жаулас* – қыпшақ тілінің нормасы бойынша қалыптасқан.

– *Тау, тағ, ту; суық, сұғық, ...**, *су, сау* сөздері де бір түбірден өрбіген.

– *Жақын, жуық (-ық – қосымша); жабыс, жуыс, жұғыс* – бәрі бір түбір.

– *Азақ* (қыпшақ тілінің нормасы, қазақшасы – **аяқ**). Біздің «*ез*» дегендегі **-з** – «*ер*» дегендегі **-р** дыбысының өзгерімі. Ер ізіне түсу: *із=ей; ей+ер=ейер=ер*. Осы күні *ер* деп те, *ез* деп те айтамыз.

– *Ыңыршақ – ыңғыршақ.*

– *Магна, мән, мағана, мәні, мәніс, мәнісі, ...** Кейде тәуелді сөз тәуелсіздік қатарында алынады да, бұрынғы тәуелдік жалғаудың үстіне тағы бір жамама тәуелдік пайда болады: *отағасы – отағасысы, қайсы – қайсысы.*

– *Саз=сар (сарын); сеспей қатты (сес=дыбыс); сарын* – моңғол тілінің нормасы, олар *өгізді өгір* дейді, *саз* – түрікше, түрік тілінің нормасы.

– *йадақ=айақ* (қара. *азақ*.)

– *қар + на* = пышақпен жарып жіберу. Бұрын **о**-дан **ұ**, **ұ**-дан **ы** пайда болған;

қыр + на; қар > құр > қыр.

– *қыр + на = жону, қыру / қырқу / қыршу.*

– *қыр + қыру (қырғыш), қырқу (қырықтық).*

Е с к е р т у: сөздердің этимологиясын табу үшін оның ішіндегі дауыстыларды алып тастау керек.

* Анықталмаған сөздер.

Грузин «мама» дегенді «әке» деп түсінеді.

Қар монғолша қол деген сөз. Күш, бұз, қирату, кесетін, тесетін заттардың бәрі де (құралдар) қол сөзімен байланысты.

Біздегі айт деген сөз шағатай тілінде ай болып айтылады, соңғы т – өзгелік етістің жұрнағы (үстеуі). Айық (салық)= айтатын (нәрсе).

Қайтар, қайыр сөздерінің бұрынғы түбірі – қай.

«Өлтір» бұрын өзгелік етіс болған, бүгінгі (қазіргі) нормасы бойынша, өлдір болар еді.

Еміз – әуелде емгіз.

Ол + сол: о +со = осы.

Шағаламақ=балаламақ (бала-шаға), демек, татарша (қырым татары тілінде) семантика жағынан бір сөз.

Қадақ (қада) – шеге;

Құтты болсын – құттымышты ындыр йұрт (жұрт) – үй.

йренә сиына – еріне сиына (күйеуіне сүйкеліп жанасуы болуы керек).

Кездік пышақ=кес деген сөз.

Жау жұмыр: жау = йағ (май).

Жау қазын: қазын сөзінің соңындағы н дыбысы мен егін сөзінің соңындағы н дыбысы бір.

Өбу = емдеу: өп = ем (бұрынғыда түкірудің ем екендігін ескеру қажет).

Сеп = су + ла; түкіру, сүймек – себмек (түрікше)

Целовать: мұның негізі де емдеу целевная трава.

Кәрі-құртаң: құртақ – құртқа (кемпір).

Есік=ауыз үй: бұл екеуінің бір-біріне жақындығы бар, қалайша?

Ұмай, құдай, ұма = май.

«Ана – құдай» – «еміз»-ден шыққан.

Парсыша: мән=«мен»; қарлұқша: мен; орысша: меня.

Түріктердің «ер ұған», «қыз ұған» деуіне қарағанда, «ұған» деген сөз бұрын бала мағынасында болуы керек.

Үрік/қорық: бұл екі сөздің түбір бір болуы керек: (өйткені) сөз басында үрік дегендегі ү-ден бұрын бір дыбыс болған; к мен қ – бұрын бір фонема, осы күнге дейін ғ – шаларда (бұл сөз танылмады) бір фонема.

Баһа () деген парсының сөзін батыстағы қазақ (осы сөзді батыстан алғандар) баға дейді. Ал Орта Азия арқылы алған қазақ елі бәсі дейді.

Қайтпаңыз деген сөзді *қайман* деушілер де бар.

Дөңгелек – төбе – тау («дөң» сөзінің де бұған қатынасы болуы керек).

Көз – *күн* (бұрын).

Қол – *су – әйел* – бір нәрсенің бір беті.

й=г; шүй (татарша) = *шеге* (қазақша).

Қосымшалар тарихына

Оқып дегендегі **п** әуел баста **мен** деген көмектес септіктен шыққан. «**Мен**» – жалғау ғой, сондықтан **п** қосымшасын да жалғау ретінде қарау керек тәрізді.

Ата-еркек; «атан» дегендегі соңғы **н** не? *Инген=ене*. Ұйғырлар ұрғашы сиырды *енгек* дейді. Сонда *ін+ген* дегендегі «**ін**» не? «**ген**» не? басқа бір ретте (Маррша) «**кен**» дегендегі **к** түсіп қалып, «**ен**» қалған дейді. Бұл «**ен**» інген дегендегі «**ін**» буынына қатысты ма, жоқ па, араларында байланыс бар ма? Сондай-ақ **кен** түбіріндегі **к** дыбысын буын құрамынан түсіп қалатын (сусымалы) **ғ, г** дыбыстарының қатаң варианты есебінде көрсеткен. Бұны қалай түсіну керек?!

Тәуелдік «ы» бұрынғы замандағы *ол* есімдігінен жасалған: соңғы **л** дыбысы уақыт өте келе түсіп қалып, жалғыз «**о**» дыбысы қалған. Сөздің соңғы буынында келгенде **о** дыбысының өз қалпын сақтап тұра алмайтындығы белгілі. Бұған қазіргі *ыштан* сөзінің бір кездері *іш+тон* деген екі түбірден біріккендігі де дәлел бола алады. Бұнда соңғы **тон** буынының «**о**» дыбысы «**а**» болып өзгергені секілді, тәуелдік жалғауына айналған «**о**» дыбысы да «**ы**» болып әлсіреген. Осы заңдылық бойынша, *ол+сол* деген есімдіктер кірігіп барып біріккенде, соңғы **л** дыбыстары түсіп қалып, *о+со* болған да, сөз соңындағы «**о**» езулік «**ы**» дыбысы болып қалыптасқан. Еріншіл дауыстылардың аяқ буынында сақталып тұра алмауына көне түркілік «*йагмұр*» сөзінің қазақ тілінде *жаңбыр* болып айтылатындығы да (**ұ > ы**) дәлел бола алады.

Ілік жалғауы: -ның=ны+ң. Мұндағы алғашқы **н** қосымшасы бір кездегі табыс жалғауының көрсеткіші. Ол бұрын «*не*» деген сұрау болған, демек табыстық мәндегі «*не?*». Бұл сұрау пассив мағынада тұрып, зат ұғымын берген. Зат болған соң сөйлем ішінде оның пассив мәнде тұратыны белгілі. Соңғы **ң** тәуелдік жалғауының екінші жағы болуы да мүмкін [...].

Конец-тің (көмектестің ?! мен – менен) соңындағы «ен» – кішірейту.

-да жалғауы: «да» – «тағы» сөзінен қысқарған. Тағы=ру=бала. «Ұру» (ұрық) да, бала да адамдар арасындағы дәнекер болған; -да жалғауы да сөйлемдегі мүшелер арасындағы дәнекер «да» – парсыша бала деген сөз.

3. Егіз дегендегі **з** коллективті білдіреді. Жалғыз (жалқы).

Мен: Менен – мелен – меллен – бір+ле+ин. Мұндағы **ін** бұрын инструментальный (көмектес) падеж болған. Қолма қол деген күрделі сөздегі **ма** бұрынғы **мен**. Йадағын = аяқпен.

Жіктеу. Бұл – есімге тура жалғанады, етістікке тура жалғанбайды; демек, ол алғашқыда септікке ұқсап келіп, кейін жік жалғауы болып кетуі мүмкін. Мысалы, келіп = келубан (келіппін); «барған».

Мен, мі; (менім?)

=кес: айлан – әйленкес; =кес – парсының үстеуі (жұрнағы);

парсыша – . Мысалы, арба – кеш, пайда – кес.

=лан: Бұл – әрі көптік, әрі белгілік көрсеткіші.

Жекелік. Бұл әрі бірлік (даралық), әрі белгісіздік.

«Мынау» деген сөздің соңында қазірде «у» бар. Ол «у» бұрын =ку / =ку, =ғу/=ғу деген қосымша болған.

«Масақ» сөзінің **мас** түбірі *бас* деген сөзден өзгерген (**м//б**) сөздің соңындағы =ақ – қосымша, кішірейту қосымшасы.

Құрлы (сұрлы) қосалқысы деген сөз.

Жапсыр: жап + с + ыр (жабыстыр).

Алмалы (қ) дегенді ұйғырлар алмалық дейді.

Грамматика нені қарайды, қандай пәндерден құралады?

Лингвистика оны нендей ғылым деп жүр? Қазақ халқынан бұрын да талай жыл жасап, әлденеше жүз жыл бұрын туып, өзінің қандай ғылым екенін білмейтін пән бар. Осы өзі бар, бірақ не екендігін білмей, қарайтын мәселенің көлемін білмей, басқа пәндерден іргесін аша алмай: психология адамның жанын қарайтын ғылым делініп келеді (көбінесе). Осы күнгі рух психика мағынасында болмай, барып тұрған мистика, спиритизм – жан деп келді. Қазірде де мандайын түзеп алды деуге болмайды. Бірақ диалектика-

лық материализм әдісін ұстанғаннан бері жүріп өткен жолындағы бұлтарыстарын білу үшін өткендегі тарихына қарау керек болды. Тарих пәнінің өзі де қоғамның шын тарихы деп нені түсіну керектігін білмей келді. Осындай тұйыққа тірелудің себебін іздегенде буржуазия ғалымдары ғылым дағдарысының барлығы грамматика жайындағы жоғарыдағы сұраққа жауап таба алмағандықтан деп білді.

Грамматика өз алдына ғылым деп танылған соң және ол бірнеше ғылымдардан құралып пайда болған деп білгесін, алдымен грамматикаға кіретін ғылымдардың бәріне ортақ жалпы қасиетін ашып алу керек еді; әрі мұның бәрін де осы жалпы қасиет желісімен матастырып, өзара біріктіріп басын қосу керек еді; сондай-ақ тіл ғылымының басқа тарауларымен грамматика пәндерінің арасында қандай айырмашылық барын ашу керек еді. Буржуазия тіл ғылымы өскен сайын бұл шешілмеді, қайта шиеленісе берді.

Грамматика = фонетика + морфология-синтаксис деу салт болып кетті. Бұның өзі ежелгі гректерден, тағы басқалардан қалған бұрынғы әдет болатын. Бұл ұшын тілдің басқа тарауларынан айырып алып, бірін-біріне қосқанда табан тірері не екенін буржуазия ғалымдары білмейтін еді. Бұл – жай табиғи құбылыс болатын-ды. Өйткені ол дәуір тіл ғылымының өспеген кезі еді. Сондықтан ғалымдар грамматиканы логиканың бір тарауы деп түсінетін; басқа ілімдерден бөлек-телмеген соң, оның ішкі жіктері де ашылмаған болатын.

Лингвистиканың өзіне сай зерттеу әдісі туып, ғылым болғаны XIX ғасырдың басынан, үнді-еуропа тіл ғылымы шыққаннан кейін ғана еді. Алайда мұның да ескіше жолмен жүруі көбірек болды, соның бірі – грамматика мәселесі. Ол кезде ескі көзқарастарға әлі тиісті баға берілген жоқ еді. Үнді-европалықтар жақын тілдер арасындағы дыбыс өзгешелігін қараумен болды. Сөйтіп, үнді-европа тілі ғылыми грамматиканың салыстырма түрін шығарды. Бұл сол тұстағы ғылымның ең көрнекті табысы болғанымен, шын мәнінде салыстырмалы грамматика емес, фонетика еді. Негізінде фонетика ол замандағы ғылым үшін тексеру объектісі болмай, етікшінің бізі сияқты іс құралы ғана болатын. Фонетикаға айырықша көңіл бөлудің себебі де сондықтан еді. Ғалымдар XIX ғасырдың соңғы жартысындағы техникалық прогресті сөйлеу дыбыстарының құбылысын тексеруге пайдаланады: олар дыбыстың физиологиясын, акустикасын қалдырмай зерттеді. Экспериментал фонетика көмекші ғылым да жасап шығарды, яғни бір дыбыстың түрлі жерде түрліше естілетінін, тіпті құлақ сезбейтін дыбыстардың да болатынын ашты. Бірақ, фонетиканы лин-

гвистиканың басқа бөлімдерінен бөліп қарағаннан кейін олардың еңбектері далаға кетті деуге болады; дыбысты адам баласы әлденеше түрлендіріп айтатындықтан, оның үдесіне жете алмады.

XIX ғасырда жаратылыс ғылымы ілгеріледі; оларды зерттеуге түрлі метод қолданылады. Объектив әдісімен іс істеу тілшілерге де жұқты. Бұрын тіл логика негізді әдіспен зерттелетін еді (сағызша созыла беретін белгілі өлшеуге келмей, көбіне субъектив жорамалға сүйенетін). Табиғат ғылымдарынша нақты ғылыми әдістермен, дәлдеп өлшеуге келетін әдістермен зерттеу керек деп фонетиканы экспериментке айналдырған болса, кейін осы фонетикада өзін-өзі ақтаған техницизм әдісі грамматиканың басқа тарауларына да жарайды деген көзқарас туды; морфология мен синтаксисті логикалық зерттеуден құтқармақ болып, бұған да объектив критерий іздей бастады. Бірақ (грамматикалық құрылымдардың) сыртқы белгілеріне сүйенуден формализм туды. Сөйтіп, морфология жеке сөздердің формасын, синтаксис сөз тіркестерінің формасын тексеретін ғылым деп танылды. Бұл екеуін жалпы тіл формасы жайындағы ғылым деп танып, бұрынғы грамматика деген атақты осыған берді. Сонда «Грамматика нені қарайтын ғылым» болып шықты? Демек, басқа тараудан бөлініп грамматика форманы қарайтын зат болып шықты; лексикология, семантика, фонетика сияқтылар бұл өлшеуге келмейтін болғандықтан, грамматикадан бөлек ғылым болып қалып, грамматика дегеніміз тек морфология мен синтаксис болып саналды. Синтаксистің өзі де бұрынғы ұғымдағы сөйлем жүйесін тексеретін синтаксис емес, сөйлем болып құрылсын мейлі немесе жәй әшейін сөз тіркестері болсын мейлі, әйтеуір тіркескен сөздердің тіркесу формасын қарайтын ғана ғылым болды.

Сөйлем дегеніміз — бұрын логика сөйлеміне, психология коммуникациясына тура келетін, сөзбен айтылған лебіз болатын (аяқталған ойды білдіретін сөздер). Формалистер «ой» десе-ақ зірк ете қалатын болды («ғылыми» өлшемнен шығып кетпек қой). Формалистер: «сөйлем ойда болса болар, бірақ сөзде болмайды», — дейді. Мәселен, Петерсон: «Кісі жақсы» мен «жақсы кісінің» айырмасы жоқ, тең мағыналы тіркес дейді. Шындығында бұлардың біреуі сөйлем де, енді біреуі сөйлем емес қой. Бірақ аталған ғалым баяндалатын ойдың аяқталғанына немесе аяқталмағанына қарамай, тіркескен сөздердің байланысына ғана қараған (Мағынаны мүлде жауып қоятындарын осы ғалымдардың басқалары ультра-формалист деп атайды). Орыстағы мұның геройы — Петерсон (У — П — С). Бұл

ғалымдардың бірқатары (орташа формалистері) сөйлемді түгел жоғалтып жібермей, «сөйлем – сөз тіркесінің бір түрі; мұның да формал белгісі бар, ол белгі – дыбыс заңы (интонация)» дейді.² Бұлар да синтаксисті сөйлем жайындағы ғылым демей, сөздердің тіркесу формасын қарайтын ғылым дейді. Сөйлем сол тіркестердің түрі ғана болып табылады. Бұл идеяның геройы орыста – Пешковский.

Форманы жүйелі түрде ұсынушы батыста Фердинанд де Соссюр, Ресейде академик Фортунатов болды. Ресей лингвистері бұл жөнінде алда келеді. Петерсон, Пешковский – өрбінділер (солардан өрбігендер). Грамматистердің сынына фонетика толмаған соң, оны грамматикадан шығарып тастаған.

Формашылар методологиясының тірегі – үнді-европашылардың салыстырмалы жолы еді. Сөйте тұра, олар фонетиканы грамматикаға кіргізбей, өзі мініп отырған бұтағын өзі кескен «қожаға» ұсаған. Сөздеріміз жалаңаш қалмау үшін Пешковскийді сөйлетейік: «Грамматиканың жеке сөздердің формаларын зерттейтін бөлімі морфология болады», «Грамматиканың сөз тіркестерінің формаларын зерттейтін бөлімі синтаксис болады»...

Сонда грамматиканың өзі тіл формаларын тексеретін тіл ғылымының бөлімі болып шығады.

Тіл ғылымының басқа бөлімдері дегеніміз: 1. Фонетика (дыбыстар жайындағы ілім); 2. Семасиология – сөздердің мағынасы жайындағы ілім (грамматикалық мағыналары еместері); 3. Лексикология – сөздер жайындағы ілім (тілдің сөз байлығы).

Әдетте тілдің дыбысын сөздің грамматикалық құрамынан бөлек зерттеу (чередование мәселесінде), формаларды өздерін құрастырып тұрған дыбыстан бөлек зерттеу мүмкін емес болғандықтан, фонетиканы грамматикаға кіргізе тексерген (Қара: Пешковский. Орыс тілінің ғылыми синтаксисі. Мәскеу, 4 басылуы, 1934 жыл, 34 бет).

Осы пікір әлі де үстемдік етуде. Шапионың орта мектепке арналған стабил оқымдығында: «Грамматика нендей ғылым?» деген сұрауға былай деп жауап береді. – Грамматика екі тараудан құралады, оның бірі – морфология да, екіншісі – синтаксис. Ал, әдетте, грамматиканың жанына дыбыс жүйесін – фонетиканы да қосып қояды.

РСФСР-дың осы күнгі оқу халық комиссариатының жоғары дәрежелі педагогикалық мектепке арнап шығарған тіл ғылымының

² Саз емес пе ? (Ш. Х. С.)

(пәнінің) програмында грамматиканы: «морфология мен синтаксистен құралатын ғылым», — дейді, фонетиканы бөліп алып, баяғы Ф. де Соссюрдің екі бөлген ізімен «фонетика және фонология» деп екіге айырған. Мұнда да фонетиканы грамматиканың тарауы деп танымай, грамматиканың қанжығасындағы нәрсе деп қараған.

Шапиро — бірде мағынашыл, бірде формашыл. Ол эклектизм жолымен кетеді. Грамматика жөніндегі бұл пікір орныққанымен, тіл ғылымының бірауыздан шығарған тұжырымы емес, басқа да пікірлер бар: проф. Богородицкий (үнді-европа тілдерінің ғалымы, грамматика мәселесінде психологизм ағымын қолдаушы) «Орыс тілінің жалпы курсы» деген кітабында (Қазан, 4 басылуы, 1913 жыл, 4-5-6-беттер) грамматиканың нені қарайтынын, нендей пәндерден құралатынын айта келіп, былай дейді: «Грамматика тіл ілімінің бір тарауы. Ол үш тараудан (бөлімнен) құралады — фонетика, морфология, синтаксис». Сөйтіп, фонетиканы грамматиканың бірінші бөлімі дейді. Грамматиканың составын (құрамын) ашады, бірақ ол пәндер арасындағы ортақ қасиеттерді айтпайды; грамматикаға қосылмайтын басқа тараулардың (лексикология) қандай айырмасы барын атамайды. Оның түсініктерінде грамматика нендей ғылым? дегенге жауап жоқ, қандай тараулардан құралады дегенге ғана жауап бар.

Тағы бір пікір: Фердинанд де Соссюрдің (Швейцария французы, атақты білімпаз) айтуынша, грамматика тілдің бір дәуірдегі қалпын бейнелейді, екінші сөзбен айтқанда, Ф. де Соссюрдің статика лингвистика дейтіні — осы грамматика. «Сондықтан тарихи грамматика болуы мүмкін емес», — дейді. Тілдің бір дәуірдегі қалпын баяндайтын болғандықтан, тіл қалпының ішіне тілдің сөздігі де кіретін болғандықтан, Ф. де Соссюр лексикологияны да грамматиканың бір тарауы дейді (Ф. де Соссюр. «Жалпы лингвистиканың курсы», орысша аудармасы. Мәскеу, 1933 жыл, 129-130-131-беттер). Бұл кісі фонетиканы грамматикаға қоспайды, бірақ жаңадан бір тарау қосады. Осы негізбен конкрет грамматика жасап берген жоқ, шәкірттері де оны істеген жоқ. Бірақ Карцевский «Орыс тілінің пысықтауыш курсы» дегенді осы негізде құрмақ болды, басқа грамматикадан ол да өзгеше болып шықпады. Ф. де Соссюрдің бұл әрекетінен іс шығар емес болды, себебі ол былай дейді: «Тілдің бір дәуірдегі қалпын көрсетіп тұрған білгірлердің бәрі де не синтагма теориясына, не ассоциация теориясына табан тірей білулері керек еді. Қазірақ бұрынғы грамматика бөлімдерін осы екі группаға (топқа) айыруға болады. Сөз өзгерту құбылысы — бұл сөйлеушінің санасындағы

ассоциация; сөз өзгерту ассоциация грамматикасына жатады; екінші жағынан ең көп таралған ұғым бойынша сөз тіркестерінің теориясы деп аталатын синтаксиске, синтагматикаға да қарайды. Себебі сөз тіркестері қашан да болса ең кем болғанда екі бөлшекті ілгеріліктейінді орналастыру болып шығады. Синтагматика құбылысының барлығы бірдей синтаксиске қатысты болмайды, бірақ синтаксис құбылыстарының бәрі де синтагматикаға жатады» (Жоғарыдағы кітаптың 131-беті).

Сөйтіп, Ф. де Соссюр сөз өзгерту құбылыстарын синтаксис құбылыстарынан бөлек қарағысы келеді, бұл екеуін грамматиканың екі бөлімі дегісі келеді, демек, бұдан іс шықпайды, өйткені сөз өзгерту құбылыстары деген – синтаксистің кәдесін өтеу үшін, бір сөзбен екінші сөзді байланыстыру үшін жұмсайтын тілдің амалдары ғана.

Жоғарыдағы сұрауға үш түрлі көзқарас барын білдік:

1. **Формашылдар:** грамматика екі пәннен құралады, бұған фонетика кірмейді, лексикология да кірмейді.

2. **Психологистер:** грамматика үш пәннен құралады, бұған фонетика кіреді, лексикология кірмейді.

3. **Ф. де Соссюр:** грамматика үш пәннен құралады, бұған фонетика кірмейді, лексикология кіреді.

Бұл – грамматиканың қандай пәндерден құралатындығы жайындағы пікір. Ал грамматиканың нендей пән екендігіне келсек, бұның жауабы алғашқы сұраудың жауабынан да гөрі алашұбар:

1. **Формашылдар:** грамматика тілдің формасын зерттейді.

2. **Психологистер:** (Богородицкий) бұл сұрауға жауап бермейді, білмейді.

3. **Ф. де Соссюр:** грамматика тілдің бір дәуірдегі күйін түгел баяндайды.

Шапиро: грамматиканың құрамын формашылдарша түсіндіреді, оның қандай пән екендігіне келгенде, тілдің құрылысын қарайтын ғылым дейді, мұнысында (бұл қисында) фонетика болмай шығады; материалсыз құрылыс бола ма?

Шапиро құрылыс теориясын Маррдан алған, бірақ нендей құрылыс екендігін өзі де түсінбеген, сондықтан дыбыстарды шығарып тастаған; грамматика морфология мен синтаксистен құралады, бұған дыбыс кірмейді деген қисынды ол формашылдардан алған.

Шапироның пайымдаулары жоғарыдағы ағымдардың біреуінікі де емес, өзінікі де емес, қойыртпақ.

Ал жоғарыдағы формашылдарға келсек, олар тіл құрылысына лексикологияны да кіргізген, сөйте тұрып, грамматиканы өз алдына көрсеткен (бұлардың қойыртпағы тым қою).

Міне, сөйтіп бір сабаға құйылған пікір жоқ. Ал, грамматика – бар ілім, осы, жазушысы бар, бірақ сұрауға жауап жоқ. Бұл – парадокс сияқты нәрсе. Бірақ амал қайсы, хал осындай!

12 февраль 1937 жыл.

Грамматика тараулары жайындағы жоғарыда айтылғандарға толықтыру есебінде мына төмендегі таблицаны береміз.

А. Тіл ғылымының таза өзі	а) грамматика – әдебиет тілінің де, халық тілінің де грамматикасы; бұларды әрі осы күнгі қалпы жағынан, әрі тарихи даму жағынан қараймыз; б) лексикология немесе сөздік. Сөздерді және олардың мағынасын (әдебиет тілінің де, халық тілінің де), бұлардың осы күнгі қалпын да, бұрынғы жазба түрін де қарайды.	1. Фонетика 2. Морфология (әрі мағына жағынан, әрі форма жағынан) 3. Синтаксис
Б. Тіл ғылымының қолданылуы	а) мәдениет тарихы мәселелерінде; б) оқыту-педагогика істерінде.	

Е с к е р т у: Синтаксис – абстракт.

Сұраулар:

1. Лексиканы неге грамматика демейміз?
2. Ана үшеуін неге грамматика дейміз? (үшеуі дегені фонетика, морфология, синтаксис болуы керек).
3. Грек заманынан (Александровскийден бері бұл үшеуін сол заманның өзінде неге грамматика деп атаған, олар логика жолымен жүруші еді ғой?)
4. Тіл ғылымының басқа тарауларын грамматика демеуіміздің себебі не? Грамматика АЙСА тумастан 200 жыл бұрын пайда болған деседі, дұрыс па?

ГРАММАТИКА ДЕГЕН НЕ?

(Шолу)

Мына менің қолымдағы зат – бор. Онымен жазуға болады. Ол кара тақтаға ақ болып жұғады. Ал, *бор* деген сөз – осы зат жөнінен мағлұмат беруші атау. Мұнда екі элемент бар: біреуі – субъект, екіншісі – предикат. Латынның *суб+ъектум* сөзі қазақша «бастауыш», орысша «подлежащее» деп аталады.

Бұл – оның сөйлемдегі атқаратын қызметіне қарай берілген атауы. Басқаша айтқанда, бастауыш – істі істеуші, ал латынның «предикат» сөзі – орысша – «сказуемое», қазақша – «баяндауыш». Латынның «субстанция» деген сөзі «суб» – зат; «станция» – сипаттылығы, өз беттілігі бар зат немесе соның мәні – «сущность». Сонда «субстанция» = негіз = предмет. Мұның аты – есім = «существительное», «субстантив».

Объект = істелуші; ол латынша «об+ъектум». Сөйлемдегі мүшелер осы екі топтың, яғни субъект мен предикаттың біріне жатады. Мұндай сөйлем «психологическое предложение» деп аталады. Ол заманда тіл білімі логика шылауында болған. Сондықтан сөйлем мүшелерін бастауыш, баяндауыш деп атаған. Бұлайша тану – Аристотельден қалған логикалық жол. Орыстардың «подлежащее», «сказуемое» дегендері де – сол логиктердің термині. Біз соларды әлі күнге пайдаланып келе жатырмыз. Бірақ кейде терминдік атау ескіден қалған сөз болғанымен, оны тұтынатын ғылым өсіп, жана мәнге ауысып кететінін есте ұстауымыз қажет.

XIX ғасырда табиғат ғылымдарының, техниканың өсуі тіл іліміне де мықтап әсер етті. Математика, физика саласындағы нақтылы танымдар сияқты тіл құбылыстарын білуге де дәл өлшеуіштер керек деген көзқарастар қалыптасты. Шындығында, бұл дұрыс емес еді. Ашығын айтқанда, мұның өзі тілді объектив жолмен тексерем деп барып, жаңылысу болатын. Осы қателіктің нәтижесінде формализм ағымы келіп шықты. Сол қисынға сүйеніп, орыстар барлық сөздерді сыртқы тұлғасына қарап таптастыратын болды; оларша, сөз септелсе, есім болады, жіктелсе, етістік болады, түрлі родтық белгіге айналдыруға көнсе, сын болады деген.

Формалистердің көрнекті өкілдері Швейцарияда Ф. де Соссюр болса, Ресейде Фортунатов еді. Ал осы формашылардың өзі екі түрлі болатын: әсіре формашылар=ультро формалист; орташа формалист=умеренний формалист болмаса экзист.

Акад. Самойлович түрік грамматикасын формал жолға салды (танымы формаға негізделді); Петерсон сырттан оқитын орыс кітабын осы жолмен жазды. **Формашыларша**, фонетика грамматикаға кірмейді. Мысалы: *оқимын* деген бір сөзде объектік те, субъектік те, предикаттық та элементтер бар; бұл – пәлсәфә жағы. Шынында, сөз біткеннің бәрі де адам үшін объект. Солай бола тұрып, адамның өзі де бір-біріне объект те, субъект те бола алады. Себебі адам көп және бұрынғы тұрмыс оларды бір-біріне сондай қатынасқа келтірген. Сөйлемдегі сөздердің бір-біріне объект те, субъект те болуы осындай тарихи шарттастыққа (историческая обусловленность) байланысты.

Атрибут; өз беттілігі жоқ, тек қана біреудің меншікті белгісі.

Объект – өзінен тыс деген сөз. Тақырып – субъект, сол тақырыпқа қатысты нәрсе – объект. Суб – заттың көзге көрінбей тұратын мәні; станция – сол заттың көрінісі (*Осы терминдердің арабша баламалары да берілген, бірақ біз оны жазбадық, кейінен толықтыра кетпекшіміз* – Е. Ж., М. М.).

1. Фердинанд де Соссюр.

Тіл болу үшін уақыт пен орынның бір болуы шарт. Мысалы, біз қазақ тілі жөнінде айтатын болсақ, белгілі бір территориядағы белгілі бір жылдарда тіршілік еткен белгілі бір халықтың нақты тілі жайында айтқан боламыз. Өйткені тіл бас-аяғы шектеулі бір ғана заманда жасалмақ емес, ол талай замандарды басынан өткереді. Тілді синхроника (син – біргелік, хроника – заман) жолымен тексеру деген сөз бірнеше замандардың нәтижесін бір заманға әкеліп, сәйкестігін қарау болып табылады. Ал бір замандағы тіл фактысын қосып (жинақтап) айтсақ, онда грамматика болады...

«Историческая грамматика» деген болмайды-мыс. Өйткені барлық замандарға лайықты грамматика жоқ. Бір тілдің лексика арқылы білдіретін ұғымын екінші тіл грамматика арқылы білдіреді.

Диахроника. Тілдің жеке фактілерін аламыз да, мысалы, осы күнгі *адамшылық* деген сөз бұрын *адамшалық* болған, келе-келе **-ша** өзгеріп, **-шы** тұлғасына айналған; орыстың *день* деген сөзі бұрын *дин* болған, *сон* деген сөзі бұрын *сын* деген сөз болған десек, яғни заманды қуалай тексерсек, «диахроническое языкознание» болады. Бірақ, жеке сөздердің тарихын тексеру дегеніміз – барлық сөздердің тарихын тексеру деген сөз емес (диа = меж, аралық; хроник = заман).

Ф. де Соссюрдің айтуынша, фонетика, морфология, синтаксис дегендерді жинап тастап, синтагма реті, ассоциация реті деген «ретті»

(қатарды) алуымыз керек; өйткені буынды айтқанда болсын, сөзді, сөйлемді, сөйлеуді айтқанда болсын, оларды бірінен соң бірін тізіп айтамыз. Бұл – синтагма (құрау), дәлірек айтқанда, синтагма қатары. Бұларды айтқанда әуелі біреуі (сөздің дыбыстары: **с, ө, з**), кейін өз тәртібімен қалғандары айтылады. Демек, бұдан синтагмалық қатардың уақытқа байланыстылығы көрінеді. Мұның үстіне бұл тізбектегі объектілердің орындарын ауыстыруға да болмайды. Бұл айтылғандар – морфемдерден бастап, сөйлеуге дейінгі элементтердің тізбегі синтагма қатары болып табылады.

Ал ассоциация қатарына келсек, оның түзілісі мынадай.

N1		N2	
Ағаш	қа	Ағаш	тың
Есік	ке	Ағаш	ым
Адам	ға	Баласы	ның
Боры	на	Бала	м

Міне, осы кестеден әрі түрлі сөздің аяғына қосылған қосымшаның бірлігін, бір түрде екендігін көреміз, әрі түрлі қосымша таңтауда «ағаш» сөздерінің бірыңғайлылығын сеземіз. Осы сезуіміз қайталай-қайталай келгенде, ақырында бұлардың арасында белгілі бір ассоциация пайда болады. Осылайша талдай келіп, **Ф. де Соссюр** синтаксисті синтагма деп атайды, бірақ оның синтагмасы синтаксис емес болып шығады. Менің өз түсінуімше, бұл қисын бойынша осы күнгі морфология дегеніміз ассоциация қатары болып шығады.

Ф. де Соссюрдің тілге көзқарасы

Бұл – тіл білімінде әлеуметтік бағыт ұстаған әйгілі Женева мектебі деген көрнекті мектептің адамы. **Ф. де Соссюр** – «синхроническое языкознание» деген бағыттың негізін салған ғалым. Аталған бағыт тілдің бір дәуірдегі қалпын ғана қарайды. Осы идеяға берілген ғалым әр заманда тіл жүйесі әр басқа болады деген жаңсақ көзқараста болады. Оның қателігі тілді еш уақыт өзгермейтін қатып қалған зат деген түсініктен туған. Соның нәтижесінде тілтану ілімі «статическое языкознание» деген жасанды жолға түседі. Статика – *станция* деген сөз. Бұл көзқарас бойынша, тілдің болмысы көлденеңнен (горизонталь) қарастырылмай, тігінен, яғни өн бойын қуалай (вертикаль) зерттелуі тиіс. Мәселен, етістік категориясын заман-

дарды қуалай зерттеуге болады. Мұны «диахроническое языкознание» дейді. Алдыңғысын, яғни синхронды белгілерді грамматика деп қараған. Қазіргі қазақ тілінің барлық құрамды бөлшектерін – дыбысты, морфологияны грамматика тексереді деп білген. Оның грамматика тарауына лексикология да кіреді, өйткені бір кезеңдегі тіл болған соң лексиканы да қамту қажет деп есептеген. Соңғы диахроникалық тіл білімін грамматикадан басқа деп түсіндіреді. Сонымен, Ф. де Соссюр грамматиканың құрамын фонетика, морфология, синтаксис, лексика тараулары деп белгілеген. Демек, ол біздің морфологияға кіреді деген категорияларымызды синтаксиске кіреді деп, ал синтаксиске кіреді деген объектілерімізді морфологияға (сарфқа) кіреді деуі де мүмкін. Мысалы: *Мен оқушымын* деген тіркестің құрамындағы *мен=мын* дейтін есімдіктердің біріншісін айтқанда, екіншісін айтпай немесе екіншісін айтқанда, біріншісін айтпай қоюға болатыны мәлім. Осы ілгері-кейінділікті Ф. де Соссюр синтагма дейді де, бірінші мен екіншіні қосып, синтагма тізбегі деп атайды. Сөйтіп, Ф. де Соссюрдің синтагмасы дыбыс болсын, басқа болсын, қайсысы бұрын, қайсысы соң келу тәртібін қарайды. Жоғарыдағы тіркестің екінші сыңарындағы сөз мүшелерінің орналасуын синтагма тізбегі деп түсіндіре отырып, *оқушымын* дегендегі морфемдердің тәртібін бұзбасақ қана ол дұрыс ұғым береді, әйтпесе сөз болмай шығады не басқа сөзге айналып кетеді. Демек, мағынасын дұрыс беру үшін әуелі «о» дыбысын, одан кейін «к», одан соң «у» дыбысын тағысын тағыларды айту керек.

Содан әрі «*мен де оқушымын*» деген мысал келтіріп, оны ассоциация қатары деп түсіндіреді. Өйткені бұлайша тіркескен сөз тәртібінің де өз мағынасы бар деп қарайды. Сөйтіп, морфология мен синтаксистің еншілерін бөлгенде, «**мын**», «**мен**» элементтеріне қатысты пікір білдіреді, яғни оларды морфологияның қарайтын объектісі дейді, ал сол сөз бөлшектерінің ілгерлі-кейінді тіркесуін синтаксистің объектісіне жатқызып, олардың мағына жағын лексика қарайды деп түйеді. Шынында, «**-мын**» жалғауы *оқушы* сөзін «**мен**» есімдігіне байлап тұр, сондықтан бұл элементтер синтаксистік қатынасқа түскен. Соның нәтижесінде мағыналық тұтастыққа ие болған, ал мағына мен форманы өзара ұштастырмай бөлек қарау формашылдық болып табылады. Қысқасы, Ф. де Соссюрдің көзқарасы динамикалы емес, қатып қалған догма, динамика өзгерісті білдіреді, динамикалық көзқарас та даму, өзгеру үстінде болады.

Ф. де Соссюрдің бір шәкірті осы мәселелерге арнап кітап шығарды, бірақ ол да жарытып ештеңе айта алмады.

Нағыз формашылар (ультра) сөз тіркесін ғана сөйлем дейді. А.М.Пешковский «Сөйлем әрі сөз тіркестері» дейді.

А. В. Богородицкий (логик) фонетика, морфология, синтаксис үшеуі грамматикаға кіреді деген, бірақ неге олай екендігін түсіндірмеген.

Буржуазия тіл мамандары праязык (ата тіл) тұсындағы тіл мен осы күнгі тіл бір; о заманда да жіктеулер, септеулер болған, қазірде де бар; тіл әлмисақтан бері бар, оның түрлі формалары да сол кезден басталады. Тек кейіннен ағылшын тілінде еркектік-ұрғашылық родтар жоқ болып кеткен дейді. Олай болғанда тіл өспейтін ілгерлемейтін болып шығады. Бұл қисынның терістігі де – осында. Буржуазия тіл ғалымдары тілдің бұрынғы қалпын да білмейді.

Марр және грамматика

Н. Я. Марр грамматика жасамағанымен, бұл салада да, басқа мәселелер жөнінен де кесек-кесек пікір тастап кетті. Ол: «Грамматика тілдің құрылысын қарайды» деген; сондай-ақ «грамматика – стройка» деген де сөзі бар. Оның айтуынша, морфология – синтаксистің техникасы болса, фонетика – морфологияның материалы. Синтаксис түпкі мақсатты көздесе, морфология оның қызметін атқарады, фонетика да сондай. Бұлардың арасында тығыз байланыс бар. Маррдан бұрынғылар бұл үшеуін бөлек белгілеп (түстеп), араларындағы байланысты ашпаған болатын. Олар фонетика – дыбыс жайындағы ғылым деп өте шығатын.

Грамматика категориясының тіл дамуы тарихында қалай пайда болғанын ашқан – Н. Я. Марр. Оның айтуынша, грамматика категориясының әр тарамы әр заманда қалыптасқан. Ерте дәуірдегі тіл грамматикалық категорияларға бөлінбеген; ым тілі мен сөз тілі аралас болған; есімдер, яғни зат атаулары аталған, ал етістік ұғымдарын ыммен білдірген. Бұрынғы кезде сөз мағынасы қимылмен орындалғаны (түсіндірілгені) осы күнгі сөздердің бірқатар семантикалық мазмұнынан көрінеді. «Сөз» – шақыру деген сөз – «зов», зовут – шақырып жатыр.

Егер есім болмаса, етістік те болмас еді, бірлік пен көптік ұғымдары да солай. Коллектив (ұжым) меншігінен соң есім категория-

сында жіктеу пайда болған, етістіктің жіктелетіндігі де соған байланысты.

«*Ат аунаған жерде түк қалады*» деген сөз бар. Тарих артқыларға белгі тастап отырады. Марр – археолог, этнолог ретінде жансыз заттарды да сөйлеткен. Ол сабленің (сәлде?) жылан образды болуын тапқан. Морфология лексиканың, фонетиканың, синтаксистің техникасын қарайды; фонетика синтаксистің, лексиканың, морфологияның техникасын қарайды деген пікір айтқан.

Өткен бір сабақта лексиканы грамматикаға кірмейді деуіміздің себебі не? Олай дейтініміз – грамматика даяр нәрсені қарамайды, ал лексика – даяр материал. Тіл (өзіне керектің) даярын, даяр емесін біледі, сөз мүшелерін біледі, ал біз солардан құрап аламыз (Алматыдан үй салатын екі мекемені мысалға келтіреді). Демек, лексика бұрыннан дербес сөз болып, даяр болып тұрған соң грамматикаға кірмейді.

Әріп материалы әзір.

Буын материалы әзір.

Сөз материалы әзір.

Шылау таптың материалы әзір. (Жалаңы болсын, жайылмасы болсын).

Грамматика сөз құраудың (речь) техникасын, әдісін қарайды.

Морфология лексиканың керегін, синтаксистің керегін құрайды. Осы екеуінің керегін құрайтын морфология, екінші сөзбен айтқанда, сөз бұйымының жасалу техникасын қарайды; сөз материалының түр сипатын қарайды.

Фонетика синтаксис пен морфологияға және лексикаға керек; осы үшеуінің қызметін атқарады (**аз** – **ас** мысалынан лексиканың керегін өтегенін білеміз; **ат** пен **+ ет** сөздеріне жалғанғандар қандай тұлғада болып келеді, соны қарайды); фонетика дыбыстардың ұстасу амалын қарайды, демек, морфологияның міндетін қарайды, фонетика синтаксисті де қарайды (*бара алмады* деген екі сөздің жапсарын жаба айтудан бір түрлі, аша айтудан екінші түрлі синтаксистік тіркес (мағына) пайда болады; осылай айтқанда, оның бір мүше екендігі не екі мүше екендігі белгілі болады. Сөздердің жапсарын жаба айту мен аша айту – синтаксистік қасиетін тану болып табылады).

Морфо = форма (морфо – грек сөзі, форма – латын сөзі).

Фонема бір сөзді екінші сөзден айыру үшін керек. Айыруға жарағандықтан, оны бұйым дейміз. Фонема дыбыстың ұсақ эле-

менттерінен жасалады. Бір дыбыстың өзі түбір құрамында фонема болып, қосымшада фонема болмайтындығын да ескеруіміз керек.

Лексика *етік, етікші* сөздерінің қалай жасалғанын қарамайды. Сондықтан ол грамматикаға да кірмейді, тек даяр материалды ғана қарайды. Тегінде материалдың сыр-сипатын қарайтын ілім – технология; сондықтан сөз жасау технологиясын қарайтын ілімді грамматика десе де болар еді.

Грамматика процесті қарайды. Екінші түрлі айтқанда морфология – қызметші; ол лексиканың қызметшісі болғандықтан, түбірлер тудырады (үш негізді еске ал); синтаксистің қызметшісі болғандықтан жалғау, жалғауыштықты қарайды.

Морфология морфемдерді қарайды (морфем – сөз мүшесі); морфем дегеннен гөрі лексема деген жақсы. Морфемдер (лексема) синтаксисі – сөз.

Грамматика бұл терминнің мәнісі түрлі сөздердің жақын-алыстығын тергей, әр тобына белгілі форма тағатын, сөздер ауыл-үй қонғанда, оларға тиісті орын сайлап беретін ғылым саласы дегенді білдіреді. Сөздің грамматикалық мағынасы дегеніміз сөз бен сөздің арасындағы осы жуықтықты көрсететін жағы. Сондықтан сөз бен аталған заттардың, құбылыстардың ұқсастығын осы грамматикадан білеміз. Мысалы, *темір, ағаш* дегендер конкрет заттар, сөзде (тіл ішінде) бұл екеуі ылғи бірөңкей формаланады, сөйлем ішінде бірөңкей қалыпта болады, зат есімнің тонын киеді. Басқа сөз таптары да солай.

Демек, грамматиканың арқасында сөздердің жақындығын да біліп отырмыз (Қ. Жұбанов коммуникацияны түсіндіргенде алдымен осыларды айтқан).

Этимология әр сөздің тарихын қарайды (*Айлан – әйлеңкес = кес* парсының қосымшасы). *Арбакеш, пайдакес* дегендегі **кес** те осы *кес*. Осы: *-ол+сол* деген екі сөзден құралған. Мұндағы «**о**» = ол, «**с**» = сол.

Грамматиканы кім, қалай жазған

И. Я. Яковлев әуелі синтаксисті, одан соң морфологияны, одан кейін дыбыстарды баяндау тәртібімен жазған. Олай жазу себебі тіл категорияларының сол ретпен пайда болғандығынан емес, ол тек үнді-еуропа ғалымдарының бөркін теріс айналдырып кигендігі ғана болатын.

А. Б. Шапиро әуелі сөйлем, одан кейін дыбыс, одан кейін сөзді баяндау тәртібімен жазған. Қырым татарлары да осы жолмен жүрген.

(Қ. Жұбанов фонетикадан бастап жазған. Себебі ол фонетиканы етікшінің бізі сияқты қару етіп пайдаланған).

Тіл бірлігі неден?

Тіл – бір адам үшін керек емес, тіл – жеке адам үшін жасалған нәрсе. Тіл деген не? дегенде, алдымен осыны ескеру керек.

Бір тілмен сөйлесу үшін адамдар бір-бірімен аралас болуы керек, істес болуы керек. Мұндай бір топтың бәрі бір тілді емес, бір цехтағы адамдар да түрлі-түрлі тілмен сөйлейді. Сондықтан істес болу, бірге болу дегеннің өзі де жеткіліксіз. Тіл бірігу үшін бір мезгілдік топ құру емес, ұзақ замандар бойы бірге болу керек.

Біздің бірөнкей қазақша сөйлеуіміз неліктен? Ол атамыз бір болғандықтан емес. Ата-тегі түрліше болса да, бір тілде сөйлейтіндер аз емес. Мысалы, Анатолиға, Америкаға қожа болып отырған, көп нәсілден құралған құранды келімсектер бір тілде сөйлесе, түп нәсілі бір еврейлер әртүрлі тілде сөйлейді. Тілдің бірлігіне дін де себеп бола алмайды. Тілі, тегі бір бола тұрып, адамдардың кескіні бір-біріне ұқсамау, басқа болуы да мүмкін. Мысалы: татар тілдес, әзербайжан тілдес көптеген халықтардың түрлері ұқсас емес.

Сонымен, тіл бірлігі неден? Адам – қоғамның үйіншігі емес, ұжым. Мұны ескеру қажет. Үнді-европа тіл мамандары әртүрлі халықтардың тілінің бір болу себебін олардың тегі (нәсілі) бір болғандықтан деп түсіндіреді. Әуелдегі біртұтас тілдер келе-келе бөлінген деп біледі. Шындығында, тілдің бірлігі халықтардың тарихының бірлігінен, нәсіл бірлігінен емес. Үнді-европашылдардың айтуынша, орыс, парсы, иран, үнді жұрттары бір атадан тараптымыс. Тіл жақындығын өтірік демейміз. Ол – рас. Мәселен, поляк, серб, бұлғар тілдері орыс тіліне жақын.

Дүниеде таза тіл жоқ. Бір біз емес, барлық халықтың тілі солай (қамтама = арабша). Корейде жылқыны *мал* дейді, арабта да *мал*, бізде де солай, орыста да *мерин* т. б. тілдер де *морен*, *мар* болулары түрліше жорылады. Арабтың *мән* деген сөзі, орыстың *меня* дегені, қазақтың *мен*, өңге түркілердегі *бән*, *біз*, *бәрі* дегендерді айырып тастау қиын.

ТІЛ ДЕГЕН НЕ?

Зат пен құбылысқа тағылған аттардың қалай пайда болуы мен олардың мағыналарының өршуі

Грек пәлсәпәшыларының арасында тілдің шығу жөнінен түрлі ағымдар болған:

1) Бір зат пен сол затты атайтын сөз арасында байланыс бар (қарқылдаған құсты «қарға» деп атаған) дегендей алжастықтар туған (Руссо). Былайша тілді жаратылыс құбылысы деп түсіну қате болатын (сатыр-сұтыр, жылжу...). Ал ағаш біз бір түрлі, немісте екінші түрлі емес қой, жоғарыдағы қисынның қателігі де осы. Сөз (атау) еліктеуден туған десек, адам пассив болады, бұл – бір; еліктеу ерте дәуірде адамдардың қолынан келмеген, бұл – екі.

2) Кейбір философтардың айтуынша, әр затқа шартты түрде ат қойған. Мысалы, «*мынаны ағаш дейік!*» деп, өзара ағаш атына келіскен (Аристотель). Мұны кейін Руссо мен Мейер де қуаттады (Мұның қателігін көрсету үшін қызық бір мысал – «Тоқал қатынның (ешкінің) тойы»).

Алайда, алдыңғы топтағы пәлсәпәшылар бұған келіспейді. Бұл дұрыс болса, коңырау, сурет, музыкалар да тіл болар еді ғой; сиырдың атын өзгертіп қоя берер едік қой, – дейді. Ал соңғы топтағылар: «Бір заттың атын жеке адам қоймайды, группа (топ) болып қояды; бір қойылып қалған соң ол атты өзгертпейді», – деп дәлелдейді. Бұл орайда Құдайдан мүйіз сұрап, құлағынан айырылған ешкінің әңгімесін ескерген жөн. Қазіргі кезде буржуазия ғалымдары осы Аристотель жолында.

Дұрысы – ауызекі тілге қарағанда, жазуда шарттылық бар. Біздің әріптерімізді өзгертуіміз де содан. Бұл – аз ұшыраса да болмай тұрмайтын шара.

* * *

Бұл мәселені білу үшін тарихи шолу керек.

Құбылыс – көп, сөз – аз.

Орыста *қой* сөзінің баламасы жоқ. Олардың *овца* дегені – саулық, *баран* дегені – қошқар. Орысша *корова* – сауын сиыр; *рогатый скот* – мүйізді мал; *толстый* дегені бірде – жуан, бірде – қалың; *лошадь* – жылқы; бірақ *ат*, *байтал*, *айғыр* емес.

Ал біздің *ісек, тұсақ, құнан, құнажын, дөнен, дөнежін* деген сөздеріміз басқаларда жоқ. Қазақ *синий, голубой, зеленый* деген түстердің бәрін *көк* дейді. Адайларда, арабтарда түйе түлігінің аттары көп; Еділ, Каспий (Атырау) бойының қазақтары балық түрлерінің аттарын көп біледі. Демек, қолданылмаған затқа ат жоқ.

Халықтардың тұрмыс қалпы түрлі-түрлі болған соң, олардың әр затқа қоятын аттары да түрлі-түрлі. Тіл ұзақ заман жасалады, бірден өзгермейді, оның өзгерісі тұрмысқа байланысты.

Бір сөз мағынасының кеңейіп тарауы

Бұрын «*алақанның ауданындай*» деп, *аудан* сөзін конкрет орында қолданбайтын едік (*үй ауданы...*). Қазір *аудан* сөзі *әкімшілік, территория* дегенді білдіреді. Бұл мағынаның шақталғанына мысал.

Қатын деген сөз ерте замандарда ханның әйелдеріне ғана арналған атау болған, кейін келе ханның уәзірлерінің әйелдерін де солай деп атаған, ақыр соңында байға тиген барлық әйелдерді *қатын* деп атап кеткен.

Микро-космический период

(*Кішкене космос дәуірі; кішкене дүние дәуірі*)

Адам баласының табиғатында әуелі басқаны біліп алып, өзін кейіннен білу қасиеті бар. Мысалы: адам фотографияны танып білгеннен кейін ғана өзінің көру аппаратын (көзін) білген. Ежелгі дәуір адамдарының алдымен өзінен басқа заттарға ат қоятыны өзін сол басқаларға ұқсата атайтыны — өз басын кіші дүние деп біліп, оны ана үлкен дүниеге ұқсатуынан болған. Осы таным тілге де әсер еткен. Мысалы, орысша *небо — аспан, неба — таңдай*; қазақ тіліндегі *таң = аспан* әлемінің аты, яғни жоғарғы жаққа тән қасиеттің иесі; *таңдай = адам денесінің жоғарғы жағы*.

Көз, жүз деген сөздер бет мағынасын білдірген; көне түркідегі *беңіз=бет, екі бет* деген ұғымды білдіреді (*беңзе=меңзе*). Ай, *күн = көз, жүз; сөз = жүз ағыз* — бәрі бір мағынада болған. Бұрын сөз деген қимылды білдірген; демек *қол қимылы, бет қимылы (жүз қимылы)*. «Сөз» атауының «жүз» дегеннен шығуы осыған байланысты;

бас=*биік* деген сөз. Біз *биікті* нұсқау үшін «*таудың басы*», «*үйдің төбесі*» дейміз.

Ал *адамның басы* деген қазіргі қолданыс кейіннен қалыптасқан болу керек. «*Көмей*» мен «*көк*» сөздерінің де байланысы болуы ықтимал (Қасымов дәптерінен:). *Көз, жүз, ауыз* деген сөздер бұрын бір сөзбен айтылған. *Ай* мен *күн* = *аспан көз* (*жүз* = *ай*, *күн* = *көз*). *Ай аз*=*ай юз* (Алпаров).

Тотемизм (идеология)

Ежелгі дәуір адамдары әр заттың нәрсенің не жақсы, не жаман иесі бар деп түсінген. Сондықтан жақсы жақтағыларды Құдай, періште, пайғамбар, әулие деп атап, жаман жақтағыларды шайтан, албасты, пері (мұның да екі түрі бар) деп сенген. Алғашқы қоғамдағы адам бұларды нақты өмір сүретін нәрселер деп білген. Осы күнге дейін «*ҚазПИ пәлен қылып жатыр*» деуіміз бұған дәлел. Төрт түліктің пірі, қолдаушысы ретінде сиыр атасын — *Ойсылқара*, түйе атасы — *Зеңгі баба*, жылқы иесі — *Қамбар ата*, қой малының иесі — *Шопан ата*, ешкінің пірі — *Шек-шек ата* деп атау сол кезден қалған.

Ол заманда әйелдер құдайының аты **Ұмай** болған. Кейіннен сөз басындағы қысаң ұ дыбысы түсіп қалып, *май* деп айтылып кеткен. Қазақтың: «*От ана, май ана, жарылқа!*» дейтін және «*Май әулие, майсыз жарылқайтын қай әулие?*» — деген мақалдары да осы ұғымнан туған (Ұйғыр мақалы...).

Құт сөзінің *бақыт* мағынасында екені белгілі. *Құт*=*Құдай*=*бақыт* — бұлар мағыналас. «*Құтыр*» деген сөздің түбірі де — сол *құт*; соңғы **-ыр** үстеу (жұрнақ). Осы ұғым-түсініктерге сай адамға ат қойылған (Қасым: Мұны туғызған шаруашылық пайдасы болу керек).

Адам баласы: әлемде бір күш бар, біз соның құралы, — деп түсінген. Ол заманда «*Қойшы ән салды*» дегенді әлгі күш қойшымен ән салады деп түсінгенбіз.

Дүниеге көзқарас арқылы да нәрсеге ат қойылады

Біз ол кезде дүниедегі заттың біріне пассив, екіншісіне актив деп қарағанбыз. Рама бұрын әйел жынысты сөз емес, пассив болған. Бұл мәселе Пайыздың кітабы деген мысалды еске түсіреді. Бұрын біз бірінші сөзді (Пайыз) актив деп ұғынғанбыз, қазір не деп ұғамыз.

Қазір екінші сөзді (кітап) пассив деп ұғынғанбыз, қазір мүлік деп ұғамыз. Бұлайша түсінуіміздің өзгеріп кетуі тұрмыста «ие», «мүлік» ұғымдарының пайда болуынан. Әуелі көзқарасымызды тұрмыс өзгерткен бұрынғы сөзге жаңа мағына теліген. Әрине, мұның да кері әсері бар – ол өрлемелі әсер. Аналық дәуірде женский род, аталық дәуірде мужской род пайда болған (Пайыз).

Пайыздың кітабы дегенде, оның иелік мағынасы да, мүліктік мағынасы да бар дегенді түсінеміз.

Себебі: меншік тұрмысты жақында ғана басымыздан өткеріп бара жатқандығымыздан. Бұл екі сөздің бірі – «производитель», енді біреуі – «продукт» мағынасында екендігін ұмытқанбыз. Себебі – ол мағынаны соңғы иелік мағына басып озған. Сөйтіп, ескі формаға жана мағына беру жолымен де тіл өрлеп отырған.

Тіл – идеологияның бірі; сондықтан оның сөздігі бұрын туған болады да, талай мағынаны ішіне алып отырады. Тілдің грамматикасы өте жай өзгереді.

Сөз – мағына. Мағынаның қалай өсетіндігін айттық.

Функциональная семантика

(Атқаратын қызметіне қарап затқа ат тағылады)

Құбылыс көп және олар әр түрлі; бір халық оның, бір заттың бір сипатын біліп, екінші жағын білмейді; мұның үстіне біреуін көп, екіншісін аз біледі. Содан келіп атауда түрлілік, көптік туады.

Тұрмыста пайдаға асқан затқа ат қойылады немесе бір зат зиянды болса, соған ат қойылады (глобусқа не деп ат қояр еді).

Киіз үйдің түндігінен жарық түседі, терезе де жарық түсіреді. Сондықтан Алтай елінде терезені «түндік» дейді. Орысша «перо» деген сөз «қауырсын» емес, «каламұшты» білдіреді. Себебі ол жазудың құралына айналған. «Косилканы» «орақ» деуіміз де осыдан. Демек, заттың аты оны атқаратын қызметіне қарай қойылады. Академик Марр бұл құбылысты функционал семантика деп атаған (*ит, ат, ад, ай + ақ; шырақ, шыра; кереге – стена...*); «да» қосымшасы «тағы» сөзінен қысқарған. *Тағы – ру, бала* деген сөз. *Бала* мен *ру* – адамдар арасындағы байланыс болғандығы белгілі. Демек, синтаксистегі байланыс осы айтылған тарихи байланысқа ұқсатылған (исторический обусловленный); «да» – парсыша *бала*.

Бүтіннің мағынасының бөлшекке көшуі

Қол – иықтан бастап саусақ басына дейінгі адам мүшесінің аты. *Шынтақ, білек, қар, саусақ* бұрын **қол** болған. Монғол тілінде осы күнге шейін *қол* дегенді *қар* дейді (*қош* = *қой*, *қар* = *еркек*; *қошқар* = *еркек қой*; бұрын *қошқар, қозы* сөздері *қой* мағынасында болған).

Түрікпенде қойды **қож** дейді **ж=и**; *жоқ* = *йоқ*; *қож* = *қар*; **ж** өзгеріп, **ш** дыбысына айналуы – ассимиляция заңы; **қошақан** = *қоша*+*қан* (**қан** – кішірейту); *қоша*=*қозы*. Қой шаруашылығының өсуі қой атын көбейткен. Өгіз = *өк*, *әукім* = менің өгізім. *Мошка* – мысық; маңыз = *мағыз*; мән = *мағына*; (**ң=к, ң=ғ**). *Өкімет* – власть; *үкімет* – правительство.

Бөлшектің мағынасы бүтінге көшеді

Силхи = «*жал*»; бұл шуваштың сөзі (*жилхи*). Мүйіз бен сиыр деген – бір сөз; *үш тұяқ* = үш мал; *бес бас* = бес адам («*жал*» бұрын жылқы деген сөз, қазір «*жал*» шуваш тілінде жылқы).

Сөз өзгешелігі мен сөз қызметі

Сөйлеу – хабар беру, коллективтік көрініс. Бұған ең азы екі адам қатысуы керек. Ұжым болып қатынасудың (хабарласудың) басқа да амалдары бар. Тіліміздің олардан айырмасы не? Хабар қалайша, қай жолмен беріледі? – мәселенің түйінді жері міне осы екеуі.

Біздің жоғарыда «басқа да амалдар бар» дегеніміздің мәнісі мынау: сүгрет арқылы да көп оқиғаны білдіруге болады; операның алдындағы увертюрасы да сол операда не болатындығын білдіреді; белгілі бір сюжетті музыкамен сүйемелдеу арқылы да, үлкен ғимараттардың, мәселен кеңестер сарайының, Мысырдағы мұнаралардың (пирамида) әшекейлері де сол құрылыстардың не екендігінен хабар береді. Өйткені ұлы ғимараттар мен пирамидалар – құр үйінді тас емес, мақсат-тілекке қарай салынған нәрселер. Әр алуан дабылдар да (сигнал) мезгілді, келе жатқан жақсылық, жамандық (жаугершілік) жайларынан жұртты хабардар етеді.

Сонау Аристотельден бастап, көпке аян болған, осы күнге дейін буржуазия ғалымдары қайталап айтып келе жатқан қисын бойынша, тіл дегеніміз – шартты таңба ғана болып табылады. Олай болса, біз айтып отырған табиғи тілден басқа хабарласу амалдарының бәрін де тіл ретінде тануымыз керек болмай ма?!

Біз сөз етіп отырған қарым-қатынастың алдыңғы (бірінші) түрі мен соңғы (екінші) түрінің арасында хабарласу амалынан басқа ұқсастық бар ма? Иә, бар: 1) екеуінде де психологиялық қиялдаудан туған жорамал бар; біреудің өзін көрмей тұрып, бөркінен тану сықылды, енді ғана сөйлей бастаған адамға: – *Білдім-білдім, қоя ғой!* – десек, әңгіме түгел айтылмай тоқтап қалады, бірақ осы түгелсіздіктен қызықтаушылық туады. Оның қызық болатындығы ізденуді қажет ететіндіктен. Бұл фактор мәселенің дұрыс-бұрысын, қайшылығын ашуға себеп болады. Оның нәтижелері, яғни хабардың екі жақты мазмұны достың да, дұшпанның да кәдесіне жарауы әбден ықтимал. ҚазПИ деген маңдайшадағы жазу «*осы алдыңда тұрған үй – ҚазПИ-дің үйі*» дегенді білдіреді. Демек, бұндағы сөз зат арқылы айғақталып тұр. Кітап аттары да солай. Сөйтіп, тілде де (оны жұмсауда) шалалық болады. Ол – әңгіменің мазмұнын түгел айтпай, шала айту. Мұның аты – берілуге тиісті хабардың керегін ғана айтып, керек емесін ішке бүгіп қалу. Осы шала айтылған формалар да айтушының негізгі ойымен, мақсатымен астарлас. 2) Хабарласудың осы екі амалында да образдылық бар. Сол тәсіл ұқсастығының өзі хабарласудың екі жақты қасиетінің арасындағы ұқсастық болып табылады (шошқа түмсығын тығып көрсінші...).

Сөйте тұра, бұл екі амалдың бірқатары санғатқа (басқаша оқылмады) жақын жағы болса, бірқатары – сөзге жақын жағы болмақ.

Бір замандарда сөз бен ым қатар жүрген кезі де болған. Есіктен қарап тұрып, біреудің атын атап алып ымдап шақырамыз ғой. Мұның заттық жағы – сөз, етістік жағы – ым, – дейді Марр. Демек, сөз+ым=сөйлем. Сөйлем болудың шарты – сөйлеу (речь) емес. Адам сөйлегенде біртүрлі айтып, негізгі ойы басқа болуы да мүмкін. Ақылсыз адамды да «*осы кісі ақылды!*» дейтініміз де содан; үндемей сөйлесетін тәсіл де бар. Тілдің осындай табиғаты болмаса, буржуазияшыл оқымыстылар сөзді біртүрлі сөйлеп, істі екінші түрлі істей алмас еді (сталиндік конституция жөнінде шет мемлекеттердің үндемей қалуы – сынаудың бір түрі).

Сонымен, тіл арқылы хабарласудың екі түрінің арасында қандай айырмашылық бар? Алдыңғы тәсіл бойынша хабарды тұтас

күйінде емес, бөлшек күйінде білдіреді, ал соңғы жол мен хабарды бөлшек күйінде емес, тұтас күйінде білдіреді. Тілдің тыңдаушыны адастыру амалы осы бөлшектеу табиғатына қатысты. Л. Фейербах: «Құдайлар сын есімдердің жинағы» – деген.

Біз хабарласудың екі амалының **хабарласу қасиетін** алып басқа жақтарын қоя тұрдық; олар (біз атамағандар): көркемдік, таптық, әлеуметтік мақсаттар; біз бұл мәселелерді қоя тұрып, хабарласудың тілге ғана тән жағын сөз етіп отырмыз.

Тілдің өзіндік өзгешелігі – затқа ат қою, ол аттарды бір-бірінен айыру. Мысалы: *жылқы – түйе емес, қой – сиыр емес, сиыр – жылқы емес*. Атаулардың мағынасын осылайша айыруды – **сигнификация** дейміз. Әр нәрсенің өзін жеке көрсету, даралап айту қасиетіне ие болған сөз – зат, сипат, құбылыс аттары болып қалыптасқан. Бұл аталғандар – тілдің негізгі өзгешеліктері. Тілдегі осы айтылған ат қою мүмкіншілігін **номинация** дейміз. Тілдің бұдан басқа тағы бір негізгі қызметі – хабар беру. Оның бұл өзгешелігін **коммуникация** дейміз. Оның мағынасы орысша – общение, қазақша – қауымдасу, хабарласу дегенді білдіреді. Номинация – атау, номинат – ат, номинатив – атаушылық. Номинатив функциясы – стабил (тұрақтылық). Мысалы, өсіп тұрған ағашқа күн сайын жана ат қойып отырсақ, номинатив функциясына қайшы келер еді.

Қағаз деген сөз – әрі заттың аты, әрі оны басқа заттың атынан айырып атауға қажетті амалы. Демек, бұл жерде номинатив бар; сондай-ақ бұнда коммуникациялық та бар (хабарлылықтың мүшесі, яғни бөлшек). Солай бола тұра, мұны *қағаз* сөзі біресе бүтін (номинация), екінші ретте бөлшек (коммуникация) деп бөлу қайшылық болар еді. Бұл жердегі ерекшелік мынада: тіл элементі атау қызметін өтесе, сөз болғаны; егер хабар беру қызметін өтесе, сөйлем болғаны. Бұл келтірілген екі түрлі өзгеше қасиет барлық сөздерге де тән, өйткені олар әрі номинативтік, әрі коммуникациялық қызмет атқарады. Сөздің бір басында екі функция (қызмет) болады: бірінші – хабар беру қызметі, коммуникация функциясы; екінші – таңбалау қызметі, номинатив функция не сигнификация.

Сөз хабарласу үшін керек, егер осы керекке жарамаса, ол – сөз емес. Сөйлеп хабарласқанда, әр нәрсенің аттарын (номинативтерді) құрап, хабар беріледі. Осылайша номинативтерден құралмай жасалған хабар жоқ. Ат болмаса, сөз де болмайды.

Номинатив сөзді бірінен-бірін айыру үшін ат қоямыз. Атты неге қоямыз? Оны заттардың өздері жоқ жерде сөз қылу үшін қоямыз.

Нәрсенің, сипаттың бәрі түгел қасымызда болса, онда сөзді шығын қылмай-ақ ымдап өте шығар едік, сонымен де бірталай хабар берер едік (алқашқы адамдар, осы күнгі мылқаулар солай сөйлеседі ғой).

Зат пен оған қойылған атты тексерейік: столдың төрт аяғы бар, үсті, асты, түсі, ұзындық, қысқалығы бар; ал оған қойылған ат та ондай белгілердің бірі де жоқ, тек ұғым ғана бар. Демек, сөз оймен байланысты, ал басқа белгілер жоқ. Сондай-ақ тілде заттың ұғымы бар, мәні (сущность) жоқ. Ойымызбен бір заттың өзін быт-шыт қыламыз. Сондықтан заттың саны, сипаты, аты тағы басқалары бөлек айтылып талданады; ол заттың өзінде оның бөлшектік белгілері талданса, ол зат зат болудан қалады. Өйткені столдың төрт аяғы, биіктігі, ұзындығы сол затпен бірге жүр.

Сөз белгілі тәртіппен тізіліп барып, хабар болады. Сөздер жеке-жеке жүреді, бірақ олар жекелік үшін жасалған емес, басқаға жанасым тауып, үйлесерлік болып жасалған. Өз басы атау болуға жаралаған сөзді **бүтін** дейміз. Бүтін, әрине, бөлшек емес. Сөйте тұра олар құрамды бөлшек болып барып материал болып, тұтас ой тұғызатындықтан, жеке сөздерді үйлесім табушылар тобының бір бөлшегі дейміз. Бұл айтылған бүтіндік пен бөлшектілік бірінсіз бірі өмір сүре алмайды (семасиология мен лексика бір зат, бірақ ілім ол екеуін бір-бірінен айырып қарайды; лексика – сөздің денесі болса, семасиология – мағынасы).

Ескерту: қолжазбада лексика мен семасиологияның мағыналары арабша түсіндірілген (Е. Ж., М. М.).

Синтагматика – латынша құрау, құрастыру дегенді білдіреді. Лексика дегеніміз сөздерді мағына жағынан бір-бірінен айыру болып табылады. *Кітап, қалам, оқы, сөйле* деген сөздердің әрқайсысы бір-бір лексика (бірыңғай етістіктер лексика) ретінде бір-біріне жақын да емес, қашық та емес. Алайда олар өз ішінен айыруға жараса, лексикон болады, есімдер де солай. Мысалы: *масақ* пен *басақ* – бір түбірден өрбіген сөздер. Бірақ екеуі – екі лексикон. Себебі олардың мағынасында айырмашылық бар. Бір түбірден жасалғанымен, мәнісі екі басқа болса, дербес сөз болады.

Сондықтан *бас, басшы, бастық, бастар* деген сөздердің әрқайсысы – бір-бір лексикон. Ал *бордың, борға, борды* деген сөздердің әрқайсысы жеке лексикон бола алмайды (соңғы ескертуді қосқан Ш. Х. С. болу керек).

Хабар – стандарт емес. Солай болған соң сөйлем мүшелері бірде құралса, екінші жолы таратылып, қайта құрыла береді (изменчивый), олар баспахананың харіптері сияқты. Ал лексиканың тұрақты екенін, заттың атын өзгертуге болмайтындығын жоғарыда айттық. Сөйтіп, тілдің бір басына сиысатын екі түрлі қайшылықтан – бүтін мен бөлшектен – екі жақтың теңдігі туады (*кітап бер*). Кейде бұл екі жақтың бірі басым болады (*ала бер, тайға таңба басқандай, әй!...*). Бұл мысалдардың алғашқы екеуінде лексика жағы басым болып кеткен де, синтаксистік жағы – хабар беру жағы – басым болып кеткен. Себебі алғашқысында анық заттық ұғым бар, соңғысында зат мағынасы көмескіленіп кеткен.

Лексиканың атау ретіндегі, мағына айырмашылығындағы кемшілігін синтагма толтырады (жылқышы) – бұл бір; лексиканың жарамды-жарамсыздығына байланысты кемшілігін де синтагма толтырады (жылқымның жарымы) – бұл екі.

Біз жоғарыда лексиканың стабилдік тенденциясы бар да, синтаксистің өзгергіштік тенденциясы бар дегенбіз. Бірақ ешбір тенденция таза күйінде ұшыраспайды. Демек, лексиканың бір басында стабилдік тенденцияға қоса өзгергіштік тенденция да болады. Синтаксис те солай.

Синтагма лексиканы жеңеді. Бұл не деген сөз? Сөз негізінің үшке бөлінуі, үш негіз тууы, осы тенденциядан (*«адамшылық»* деген сөз – лексика, бірақ бұрынғыдай қатып қалған сөз емес, өйткені сөздің соңындағы **-шылық** қосымшасы алмалы-салмалы, бұрын *адамшалық* болған). Әр сөздің табиғатында болатын осы екі тенденциядан: айыру, атау-хабарлау – сөз таптары бөлінген. Табиғаты осындай болғандықтан, әр сөз табының, мысалы, зат есімнің лексикалық категориясы, синтаксистік категориясы бар дейміз. Басқа сөз таптарын да осылай қарастырамыз. Бұл орында **амеба** және **инфузория** құбылыстарын еске алу керек. Осыған орай белгілі бір заттың товар болуы үшін әрі тұтыну құны, әрі айырбас құны болуы керектігі сияқты жоғарыда аталған құбылыстар бір сөздің басындағы екі міндетін түсіну үшін жақсы мысал бола алады.

«*Тайға таңба басқандай*» сияқты тіркестер **идиом** деп аталады. (Идиоматология дегеніміз – идиоматиканы қарайтын ілім). Идиомаға мысалдар: баратын, ашудас, су ағар т. б. Мұнда лексика тенденциясын синтагма тенденциясы басып кеткен. «*Сегіз көз*», «*қой үстіне бозторғай жұмыртқалап тұр*» деген мысалдардың құрылысы

синтаксистік болғанымен, өздері — тіркес күйінде лексикалық құрылыстағы идиома.

Одағайлар сөз табы ретінде өз орнында толық айтылады. Біз бұл жерде әңгімелеп отырған тақырыбымызға одағайларды байланыстыра ғана сөз айтамыз.

Ескі тіл ілімі одағайларды «алғашқы тілдің қалдығы, сөз содан жасалған, одағайлар адамның сезімін білдіреді» деген. Олар бұл жөнінде көптеген пікірлер айтты, бірақ одағайлардың табиғатын аша алмады. Сондықтан олардың тұжырымдары дұрыс емес еді.

Әңгіме мынада: сөз заттың ісін, өзін, сынын айыра атайтын болса, одағайларда ол жоқ. Ол тұтас күйде тұрып, кейде бір сөзді немесе бір сөйлемді білдіруі мүмкін. Мысалы, бір нәрсені «*жақсы істеген екенсің*» десек те, «*жаман істеген екенсің*» десек те *бәрекелде!* деуге болады. Оның қай мағынада айтылғандығын сөйлемдегі тұрған орнына қарап және дауыс ырғағына қарап айырамыз. Өйткені одағай — жіктелмеген, дифференцияланбаған сөз табы. Мысалы, *Әй! — сен бері қара!* Одағай сезім үшін айтылмайды, оны әлдекім қуанған боп айтып, ішінен жылап тұруы мүмкін. Одағай әрі зат атауына, әрі іс-қимыл (етістік) атауына жақын — сараланбаған сөз (Малдың қай түлік екендігіне қарап айтылатын арнаулы одағайлар бар). Осылайша қатыстылық жағынан айырылғаннан кейін *көс-көс, кәус-кәус* (түйеге), *шәуім-шәуім* (сиырға) деген одағайларды зат есімге жақын дейміз. Сөйте тұра олардың шақыру мағынасы да болғандықтан (*мұнда кел*), етістікке жақындығын да ескереміз. Сөйтіп, бұл одағай екі сөз табына да қатысты болып шығады. *Пай-пай* деген одағайды хабар беру үшін де пайдалануға болады. Біреу түшкірсе, оның еріксіз дыбыс шығарғандығын (түшкіргендігін) білеміз.

— *Әй! мә!* деген одағайлардың кімге айтылғандығы, кімді шақыратыны белгісіз. *Қап, әттеген-ай!* дегендер нағыз одағай. Бұларды басқалардан бұрын жасалған деу — қате. *Ә деген-ай! Атта* дегендегі *тт* — екі дыбыс емес, созылған бір дыбыс. Айтуға оңай болу үшін бір дыбысты екіге бөліп (таштид) буындаймыз. «*Әттеген-ай*» дегендегі *т*-да сол созудан келіп шыққан. «*Мә, саған*» дегенді одағай ретінде айтқанда *мәссаған* деп бір «*с*»-ны бөліп, екі буынға жіберу де осы созым дегендіктен.

Одағай еліктеуден шықты деушілердің пікірі де дұрыс емес. «*Жалт-жұлт*», «*жылт-жылт*» дегендер — құбылыстың тұрақты, тұрақсыздығын, бір қалыпта болатынын-болмайтынын білдіретін қолда-

ныстар ғана. Одағайдың сурет сияқты бүтін күйде болуы тілде искусство әдісін пайдаланып, түйдек көріністі білдіруге байланысты. Адам баласы аң болып жүріп те санғаттан (түсініксіз) пайдаланған ғой.

Біз одағайды қолдан жасаймыз, тіпті тұтас сөйлемнен де одағай жасап аламыз: – *Өй, жүзің айдай болғыр!*

Лексика мен синтаксистің байланысы

Z – лексика, S – синтаксис; үстеу – жұрнақ; үстеуіш – демеулік; жалғауыш – демеулік.

Сөз өзгешелігі мен оның қызметі (Жақындық-аулақтық тенденциясы)

Тіл өзгереді, бірақ барлық саласы бір қалыпта өзгермейді. Грамматика құрылысы өте шабан өзгереді. Токтамай калейдоскоп сияқты өзгерсе, грамматика да болмас еді. Демек, грамматика дегеніміз – тілдің бір қалпының белгілі уақыт ішінде тұрақтауы, орнығуы. Осы арқылы ол дыбыс құрылысының өзгеруіне де кедергі болады. Сондықтан бір мағынадан өрбіген туынды мағыналар, бір сөзден өрбіген ұялас сөздер ұзақ замандар бойы дыбыс құрылысы жағынан бір-бірінен алыстап кетпейді. Бұдан олардың ұяластығы байқалады.

Осыдан келіп бір құрылымның екі сөз болуы немесе екі құрылымның бір сөз болуы сияқты өзара қайшылықтар туады. Бұның өзі – тілдің дыбыс құрылысының сүйегіне біткен қайшылық. Негізінде сөздің дыбысы мағынасына қарай өзгеру керек: мағынасы бір болса, екі сөздің дыбысы да бір болып, мағыналары түрліше

болса, дыбыстары да түрленіп немесе қосымшалары өзгеріп, екі сөз болып, егізделіп отыруы керек. Нәтижесінде осы екі сөздегі байланыс әлсіреп отыруы тиіс.

Өсу үшін тіл жаңа сөздер шығарады. Ол үшін бұрынғы ескі сөздерді пайдаланады. Бір сөз сол бір сөз күйінде қалмай, екі сөз болуы үшін олар бір-бірінен барынша қашықтауы керек. Дыбыстарында айырмашылық болуы керек, әйтпесе сөз байлығы артпайды. Сондықтан **бас** (голова) мүшені атағанда, «бас» десек, сол бастан өрбіген **басақты** атағанда, *масақ* деппіз (*мақ+ақ=колос, головка*; татар, анатолы түріктері **келдекбасты** *басақ* дейді. Бұл *мойын=ақ, түб=ек* сөздерімен құрылыстас). Мағыналары сәйкесетін «б» дыбысының «м» болып өзгеруі бұл жерде *басақ* сөзін *масақтан* қашықтап, ізін жасырып тұр. Болмаса *басақ* сөзінің *масақ* болып өзгеруінде дыбыс алмасуын тудыратын жағдай жоқ. Ал *жап* сөзінің *жамыл* болып өзгеруі дыбыс құбылыстарының заңдылығынан туған.

Сыық сөзінің *сиақты* болып тұлғалануында жоғарыда айтылған екі халықтың екеуі де бар: **ы** өзгеріп **а** болған, **л** өзгеріп **т** болған. *Адым, атта, аттау* дегендердің бәрі бір түбірден өрбісе де, *атым* болмай, *адым* болуы **т** дыбысының екі дауысты арасынан қалуынан: *адым – аттау мөлшері*.

Тіл тенденциясы екі сөздің бір-бірімен байланысы жоқ сияқты етіп көрсетіп, сол арқылы аулақтату тенденциясын байқатып отыр. Ол – бір сөзден екінші сөздің сыртқы көрінісінің басқалығы. Бұл тенденция күш алса, бір сөз екінші сөзге ұқсамас еді, түбір дыбыстарына да өзгелік кіргізер еді (бұған да таңбасын басар еді), қосымшалар арқылы ғана бір-бірінен айырылмас еді. Бірақ мұны *жуықтық тенденциясы* тұсаулайды.

Жуықтық тенденциясы

Мағынасында өзгешелік тенденциясы бар екі сөздің арғы жағында жақындық бола қойса, соның жақындығын білдірем деген тенденция бір сөзден өрбігендігін сездіру тенденциясы болады (*басшы, бастық, баста...*). Келтірілген мысалдарда үш сөздің де *бас* ұғымымен байланыстылығы қоса таңбаланған.

Нәтиже: мәнісі бір ұғымнан өрбіген өзі бір сөзден жасалған сөздердің біріне-бірі жақын болушылығы мағына жағынан байланыстылығын, дыбыс жағынан ұқсастығын көрсете отыруы – **жуықтық тенденциясы** болады.

Тілде жуықтық тенденциясы ғана болса, бір сөзбен екінші сөздің дыбыс құрылысы бір болып, бір сөз екінші сөзден айырылмай қалар еді.

Тілде аулақтық тенденциясы ғана болса, бір сөзге екінші сөз ұқсамас еді, сөз бен сөздің арасындағы алыс-жақындықты білмес едік. Нәрселердің, құбылыстардың ұшы-қиыры жоқ, көп, біз оларға сөз жеткізе алмай ақырында ештемені айырып атай алмай қалар едік.

Қорытынды: әрбір сөз формасы – осы екі жаққа тартқан екі түрлі ішкі тенденция күресінің нәтижесі. Тіл қызметінде осы екі тенденцияның бір жағы ғана билеп кете алмайды, екеуі де өздеріне тиесілі сыбаға алады. Бір-біріне қарсы мәнді екі тенденция дегеніміз – осы.

Кейде жуықтық тенденциясы басым болуы да мүмкін. Қазіргі «*аяғыңды атта*» дегендегі «*атта*» сөзі «*жылқы болу*», «*ат болу*» дегенді білдірген. Осы күнде ол «*жүр*» деген бұйрық мағынасында. Бүгінде *ат* (жылқы) деген мағына мен *жүр* деген ұғым – бір-біріне ұқсамайды, екі ұғым, екі сөз. Солай да болса дыбыстары бір, мағынасы бір сөздердің формасы да жақын болу тенденциясы басып кеткен. Бұндағы қоғамдық мақсат – бір буынның (ұрпақтың) тілін екінші буынға түсіндіріп отыру. Мұндайлар тілде сирек кездеседі, бірақ бар. Егер тіл қазіргіден жылдам өзгерсе, бұдан 10 жыл бұрын жасаған ұрпақтың (буынның) тілін түсінбей қалар едік. Ал сирек те болса бұндай өзгерістер тілді дамытады, байытады.

Аулақтық тенденциясының басым болуы

Жоғарыда біз *басақ* деген сөз *масақ* болып өзгерген дедік. Бұлайша өзгеруі де, егізделіп өзгеруі де – сирек құбылыстар. Өзгеріс жиі болса, бір буынның тілін екінші буын түсінбес еді дегенді айттық. Жалқы есімдерде жуықтық тенденциясы өте аз. Ал басқа сөздер, әсіресе, жалпы есімдер ондай емес. Жуықтық тенденциясы сөздің түрлі қалыпқа түсуін тұсайды. Сондықтан жалқы есімнің аз өзгеретін себебі оның сөз бен сөзді айырып, неғұрлым ұқсатпау мақсатына байланысты. Ағайынды кісілердің аттары бір түбірлі сөздерден болуы шарт емес. Бұлардың грамматикалық жағынан бірдей таңбалануы да шарт емес. Өйткені сөздің жақынын таңбалау мақсат емес, қайта олардың басқалығын білдіру шарт. Сондықтан жалқы есімдер аулақтық тенденциясымен тез үйлеседі. Сонын

нәтижесінде жалқы есімдерден болған сөз түбірлері өзгеріп отырады; кездейсоқ түрде ұшыраған дыбыс басқалығы – жалқы есім үшін сирек нәрсе. Мысалы, әлдеқалай екі түрлі айтылып кеткен бір жалқы есім кейде екі кісіге ат бола кетеді (*Ғали, Әли, Қали, Қалима, Мұханбет, Махамбет* т.б.); кейде бір аттың (есімнің) кіші формасы да өз алдына дербес ат болып кетеді (*Мұқан, Мұқаш, Шонан, Шонтық, Шонай*).

Соңғы есімдерде кездесетін **шон** түбірі *оқшантай* дегендегі «шон». Натуралды шаруашылық кезінде **көнек, талыс** сияқты теріден жасалатын ыдыстардың бір түрі *шон* деп аталған.

Бұқар жыраудың:

*Сен бұзау терісі – шөншіксің,
Мен өгіз терісі – талыспын, –*

деуі – бұған дәлел (*шөншік* – кішкене дорба, кішкене қап, XVIII ғ. әдебиетінен). Ираннан кездеме алып *дорбаны* матадан жасайтын болғанда, олардың аты қазақта *қалта* болып қабылданған. Сөйтіп, *мес, саба, торсықтан* басқалары ыдыс мағынасын жойған. *Оқшантай* – оқ-дәрі салатын, қошқардың ұмасынан бітеу сойып алған тері қалта.

Бәтима-Бәтіш, Гүләйім-Күләш, Мағрипа-Мағыш сияқты сөздердің әрқайсысы – өз алдына дербес жалқы есімдер. Жалқы есімдерде болатын мұндай қасиет жалпы есімдер мен етістіктерде бола бермейді; кішірейту формасы болмағандықтан, түбірден бөлініп, басқа бір сөз жасалмайды, жасалса да сирек, онда да ұзақ замандар өткеннен кейін, жаңа заман ұғымы ескі заманнан өзгеше болғанда ғана жасалады. Мысалы: парсының қоразын «*кішкене ата*» деп танығандықтан, *әтеш* деген сөз шыққан (татардан келген). Бұрын іші қуыс заттың бәрін *күбі* деген, *күпшек* пен *келіншекті* олардың түбіріндегі сөздердің кішіреюі деп танымай басқаша таныған. Жалпы есімнің бұлай болуы әрі ұқсастығын, әрі айырмасын білдіру үшін қажет болған. Ал жалқы есімдерде олай емес, олардың кішірейген сыңарлары туынды сөз түрінде болады (*Мырза, Мырзаши*); мұндай ұқсас сөздердің басқалығы сол есім иелерінің әкесінің аты мен фамилиясынан айқындалады.

Қазақта бір кісінің баласы екендігін көрсететін ұқсастық көріністері де бар. Оларды ұйқас аттар дейміз (*Она-Сапа, Шамғали-Мұфтиғали*). Бұл – түбірлестігін көргеннен емес, лексика жағының

түбірін жақындату емес, ұйқастығын жақындату жолымен ғана жасалған (*Ona* – берік, *Sana* – қызық). Сондықтан жоғарыдағыларды ұқсас ету үшін аллитерация, ассонанстар шыққан.

Сөздің негіздік мағынасы мен грамматикалық мағынасы

Сөздің құрылысы мағынаға сәйкес өзгереді. Бір мағынаның өзі әр жерде әр қырынан танылады. Сол мағынаның тарихымен байланысты сөз құрылысы сөз шығарғыштық әдетке ие болады.

Сөйлем – суждение (мысль) осының сыртқы түрі (көрінісі). Әр сөз өз алдына жеке ұғым (представление). Мысалы, «**бор**» дегеннің не екенін білмек болсақ, соның неше түрлі қасиеттерін біліп үйренеміз. Осы үйренуіміздің жинағы ұғым (представление) болады. Ал сол ұғымдардың жинағы сөйлем болады деген қисын бар. Бірақ бұл бұрынғы көзқарас, ол шындыққа сай емес. Себебі тіл дегеніміздің өзі де біркелкі емес, түрлі-түрлі ғой.

Сөз мағынасы екі түрлі болады: **негіздік мағына, грамматикалық мағына.**

Сөздің атау ретіндегі мағынасын негіздік мағына дейміз. Мысалы, **бас** (голова) деген сөзді алсақ, оның зат есімдік, жекелік, атаулық (септеусіз мағынасында), тәуелсіздік, болымдылық мағыналары бар. Осындағы соңғы мағыналарды грамматикалық мағына дейміз. Зат есімдік, әрі етістікке тән белгілер қатар келсе, оны да грамматикалық мағына дейміз. Себебі мұндай сөздер дербес сөз табына ажыратылмаған. Сөз таптары бұлайша әрі зат есім, әрі етістік болып, бір-бірінен айырылмаған кезде олардың есім не етістік екендігі қосымша арқылы ғана белгілі болады. Грамматикалық мағынаның түрлі болуы әр елдің тілінің өзіндік өзгешеліктеріне байланысты (бізде меншік – тәуелдік, арабтарда – термин сөздер арабша жазылған).

Түбір сөздің мағынасы толық болуы үшін ол сөйлем ішінде тиісті шылаулармен түгелденіп келуі тиіс. Өйткені сөздер тек ат болып аталуы үшін ғана емес, басқа сөздермен байланысуы үшін де жұмсалады. Демек, сөз дегеніміз – заттың (құбылыстың) аты + байланысу құралы. Сөз заттың атын ғана емес, басқа нәрсе мен құбылыстарға қандай қатынасы барлығын қоса білдіретін сілтеулер; сөз – жалаң ұғым емес, күрделі ұғым. Сілтеу амалы мен сөздің басқаларға қарым-қатынастары тіл-тілде түрліше болуы мүмкін.

Мысалы, *темір, ұзын, оқы, екі, мен, кесе* сөздерінің осы қалпынан-ақ **объект, субъект, бірік, қарға** деген, ұғымдарға қандай байланысы барлығы көрініп тұр (тәуелсіздігі, жекелік, көптігі белгілі жағдайда объект, субъект, предикат екендігін де білдіреді). Қысқасы, әр сөздің абсолют мағынасының үстіне реалатив мағынасы да бар (құбылысқа, затқа ат болу). Соңғылары реалатив, яғни грамматикалық мағына.

Сөз – құр сөздің аты емес. Қандай қатынаста тұрғандығын қоса білдіретін сілтеу белгісі дедік. Мысалы, құр «*жаздым*» деп хабарлап, қағазды айтпасақ, «*жаздым*» жеке тұрып пайдаға аспайды. Сабакты етістік жеке тұрса, мағынасы толық болмайды.

Сөз құрамы (составы)

Сөз составы: Түбір+қосымшалар
Түбір+түбір+түбір бір сөзде
Түбір+қосалқы бір екпін.

Кейбір тілдерде жалғау – екпін болып қызмет атқарады; кейбір тілдерде қосымшасыз түбір сөз өзі жеке тұра алмайды (*книга – кни-ги*; бұл – флекциялы тілдерде). Флектив тілдерде (орыс тілінде) жеке сөздердің өзіне тән формасы шектеулі болады. Мысалы, **стол** – әрі атау септік, әрі табыс септікте тұрған сөз. Шынында, орыстардың жеке сөздері – жеке сөз емес. Олар қалай болғанда да, бір падеждің не басқа бір категорияның формасында тұрады.

Сөздің жеке формасы болмайды, басқа сөздер арасында ғана формаланады. Мысалы, қытайда *чун* (жұмыс), *жөн* (адам) *чун жөн* болып қосылып, бір екпінмен айтылса, *жұмысшы* деген сөз, егер екеуі екі екпінмен айтылса, *жан-жөн* (тау адамы), біздегі «шы» үстеуі (жұрнағы) адам мағынасында, сондықтан бұл үстеу адам, кісі, адам аттары сияқты сөздерге қосылмайды; *ту-чун, жөн* (жер қазушы – землякоп), *ту* – жер. Европада да бір тілдің бір сөзбен білдіретінін екінші бір тіл әлденеше сөзбен білдіреді. Мысалы, дирмен –

Қайбір тілде түбірлер жиылып барып, бір сөз болады. Мысалы америкадағы пәйет тілінде

1	2	3	4	5	6	7	8	9
vii-	tu-	kuxum-	punku-	rijgani-	jugri-	wa-	nty-	m (y)

деген *қасапшылар* деген бір сөзді ғана білдіреді. Мұндай тіл инкорпорациялық тілдер деп аталады.

түбір «1» – пышақ	1 мен 5-тің арасы алшақ
түбір «2» – қара	болуы бәрі бір сөз дегені
түбір «3» – қодас	
түбір «4» – асыранды	vii gij ganı - <i>сою асыранды</i>
түбір «5» – кесу	<i>қодас</i> деуі басқа сиырдан айыру
түбір «6» – отыру	үшін айтылған. <i>Қара мал</i>
қосымша «7» – келер шақ	дегендегі « <i>қара</i> » түс емес.
қосымша «8» – есімше	
қосымша «9» – көптік	

Выход-вход-ход – көмекші етістік. «*Әжел*» сөзінің түбірі *кел* деп қате айтамыз (кейде осылай түбірді жалғау деп, жалғауды түбір деп алжасамыз). Сөз осылайша ізін жасырмаса тіл ілгерілемес еді. *Қарт* сөзінің соңындағы *т* дыбысын алып тастағанда сөз болмайды деуіміз бекер. Оны *қарт* күйінде тұрған сөзден басқа сөз болады деуіміз керек.

Түбір мүшенің өзгешелігі

Сөз – хабардың белгілі бір бітім бөлшегі.

- а) біз хабарласу үшін сөйлейміз;
- ә) хабарласу жеке сөздерден құралады.

Сөзбен берілген хабардың өзге хабарлардан өзгешелігі мұнда зат пен оның ісін, зат пен оның сипатын айыра таңбалаймыз. Демек, түбір сөз – заттың не істің әр алуан түрін не зат пен істің сипатының түрлерін айырып көрсететін таңба (заттың тек өзін, сипаттың тек өзін ғана білдіреді). Сөздердің топқа айырылу себебі осыдан (зат есім, есімдік, сын есім...).

Сөйлеу дегеніміз – белгілі бір заттың, істің, сипаттың аттарын белгілі тәртіппен тізіп, бірімен-бірін байланыстырып барып, солар арқылы хабар беру. Сөйлегенде іс пен сипатты белгілі бір заттарға апарып таңамыз. Сөз түбірі басқа бір сөздермен үйлесуге ыңғайлана, икемделе жасалған (*қызылдар, қағаз, таяқ* деген сөздердің аттарына басқа бір сөздердің аттарына үйлесерлік болып жалғанады, *оқу* – **ларға** үйлеспейтін болып жалғанған, **тер** – керісінше). Демек, қосымшалар түбірдің біріне үйлесерлік, екіншісіне үйлеспейтін

болып жалғанған. Сөз екі түрлі керекке асарлық болып жасалған: 1) бірдеменің аты болуы (зат, сипат, іс); 2) белгілі жағдайда үйлесерлік, байланысарлық мүмкіндігі бар.

Қосымшалы сөз бен қосымшасыз сөз: бұлар да – солай сөз емес. Осы екі міндеттің бірін атқара алмаған категория – сөз бола алмайды.

Сөздің екі формасы: 1) Бірдеменің аты болуға жарайтын форма; 2) Басқа сөздердің біріне, болмаса басқа біріне үйлесетін форма.

Сөз – ат болады, сипат – іс аты болады, басқа сөздермен үйлеседі. Демек, атау қызметін де, үйлесу қызметін де атқарғанда сөзді өзгертіп, толықтыруға болады. Сондықтан түбірге жаңа сөз қоспай-ақ, қосымша не қосалқы жалғауға да болады. Басқа сөздерге үйлестіру де солай. Жалғау, жалғауыштар өздігінен үйлесе алмайтын сөздерді үйлесу қалпына түсіреді не бұрын бір түрлі үйлесетін екі түбір сөзді екінші түрлі қалыпқа түсіреді.

Түбір мүшенің таптары

Шылау: (анықтамасы берілген сияқты ... Е. Ж.).

Демек, шылаулардың бір түрі түбірге тек мағына үстеу қызметімен қанағаттанбай, оны басқа түбірлермен байланыстыру қызметін де атқарады.

Тапқа бөлуде: әр сөз табының өзіне арнаулы қосымшасы болады, басқалардың қосымшасын жолатпайды. Бұл сөздердің бірінен-бірін айыруға себеп болады. Демек, әр сөз табының морфологиялық қосымшасы бар дейміз.

Барлық сөз табы сөз арқылы хабар беру үшін жасалған. Етістіктер тек баяндауыш, зат есім сөйлемнің қай мүшесі де бола алады, әсіресе, толықтауыш болуға ыңғайланып жасалған. Себебі: басқа сөз таптары толықтауыш болса, зат есім мағынасына ие болып қана толықтауыш бола алады.

Сипат есімдер тегінде анықтауыш болу үшін жасалған. Басқа мүше болу үшін ол сипаттан басқа мағына қосып алуы қажет. Демек, сөз таптарының кейбірі белгілі бір сөйлем мүшесі болады. Алайда мүше бола алмайтыны да бар; белгілі орында тұратыны да, тұрмайтыны да бар; зат есім сөйлемнің қай мүшесі де бола алады, етістік таза тұлғасында тұрып анықтауыш бола алмайды. Сөздің қай сөз табына жататындығын сөйлем құрылысындағы қызметі мен тұрған орнына қарай айту керек. Сондықтан сөз таптарының син-

таксистік қасиетін ескеру керек. Оны әр сөз табының арнаулы қасиеті деу керек.

Тапқа айырғанда үш түрлі негізге сүйенеміз:

- 1) лексикалық қасиеттеріне қарай;
- 2) морфологиялық қасиеттеріне қарай: қандай қосымша, қандай қосалқы ерітетіндігіне қарай;
- 3) сөйлемде қай мүше болатындығына, қай орында тұратындығына қарай.

Осы үш сипаттың үшеуі бірдей табылса, сонда ғана түбірді белгілі бір сөз табы деп санауға болады. Енді сөз таптарын жекелейміз...

Тіл және дыбыстың шығуы

Қол бір кезде аяқ міндетін атқарып, кейін ол міндеттен босаған. Бірақ бұл босауы – қоғамдық мақсаттан емес. Акад. Н. Я. Марр бұрынғы кезде дыбыс тілінің алдында ым тілі (қол тілі) болғандығын айтады. Бірақ ол тіл де еңбектен ажырамаған, сондықтан ол өндіріс тілі болған. Марр дыбыс болмады дегенді қай тілдің басымырақ қолданылуы, қолданылмауы ретінде айтады. Әйтпесе ол заманда да дыбыс тілі болған. Бірақ ол дыбыстар пайдаға асырылмаған. Құрайды кейінгі заманда сыбызғы қылдық қой, тіл дыбыстарын да кейінірек пайдаландық. Дыбыстарды қатынас құралы еткенде де алғашында дефузды түрде пайдаланғанбыз. Дыбыстар дауысты, дауыссыз болып тапқа бөлінген кезде дауыстыларды сонырақ пайдаланғанбыз. Дене мүшелеріміздің ішіндегі ең алдымен біздің дегенімізге көнген мүше – қол. Қол бәрін істейді, бұл мүше бәрінен бұрын жетіледі. Сондықтан қол сөйлеу құралы да болды. Сөйлеу тілінің кеш шыққандығы соншалық, адам баласы қару істеп үйренгеннің өзінде де жақсы сөйлесе алмаған. Ол кезеңде сөйлеудің пайдасынан қолдың пайдасы көп болған. Адам табиғатты арбаған: ысқырса жел келеді (шығады); ежелгі қауым мүшелері табиғаттың жасырын сырымен астарласып, оны жеңем деген; айқайласаң – киік қашады екен деп түсінген (магическое действие). Ол күнде дыбысты тіл ретінде емес, дабыл, шақыру есебінде, келе-келе дұғаға пайдаланған.

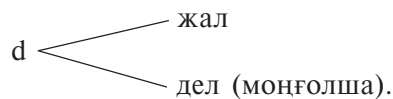
Осы заманда Африкада да, Австралияда да қол тілі бар, сонымен бірге сөйлеу тілі де қолданылады. Сондықтан бір ауыл әрі қол тілін, әрі сөйлеу тілін пайдаланады. Екі тіл қатар жүреді. Олардың

айырмасы сол – қол тіл ауыл-ауылға ортақ болса, дыбыс тілі әр ауылдың өзінде ғана түсінікті. Әуел қол тілімен түсініскендігі осы күнгі дыбыс тілінен де көрінеді. Мәселен, орыста *сказать* пен *указать* сөздерінің түбірлес болуы – көрсету мен айтудың бір функция міндетін атқарғанына дәлел болады.

Дыбыс тілі шығып сараланғаннан кейін де, кейбір дыбыстар бірінің орнына бірі жүре берген, көп заманға шейін олар диффузды болған (бұған **ч-дж** құбылысы дәлел, сондықтан суға «жүз» деп те, «дүз» деп те атаймыз).

д түрінде көрсетілген әріп **д** мен **ј** дыбыстарының қосындысын таңбалайды. Сондықтан *жүз/дүз* болып екі түрлі айтылатын бір сөзді жазбақ болсақ, *дүз* түрінде ғана жазуымыз керек. Сонда ол *жүз* болып та, *дүз* болып та оқылады.

Демек, **ж** әрпі өз дыбысын таңбалай алмайды:

Демек, сөз басында «д» келсе де, «ж» келсе де, бәрібір, екі сөз емес, бір сөз болады.

Біздің тілімізде *жыбыр*, *дыбыр* деген сөздер бар. Бұл да – әлгі сөздің бұрын қимылды білдіргендігін білдіреді (*бетін жыбырлатып сөйлесу*).

Қазірде «*жыбырды*» жек көру себебіміз сөйлеу тілінің, ым тілін жеңгендігінен болу керек (бет пішінімен айту).

Слово – слова=*атақ-даңқ*. *Даңқылдау* – *дүңкілдеу vox (ата)* – сөз, дыбыс, ән – вокальная музыка. *vo vx* – вокал-дыбыс, сөз (латынша). Дыбыс шығару, дыбыстану вокализация делінеді.

«*Ұятсыз*» дегенді «*бетсіз*» деуіміз сөзді материямен байланыстырып айтатындығымыздан. «*Бас*» сөзін жоғарылық, биіктікпен байланыстырамыз. Орыс тіліндегі *выражение (выразить)* – көрсету, ойын білдіру.

Ымдағандағы дыбыс шығару процесі осы күнгі тіл дыбыстарының жүйесіне келмейді, ол – біреуге ернін шығарғандағы дыбыс.

К, д, ж, р әріптері тандай қағуда түйдектеліп бір жүреді (диффузды – физика термині).

Диффуз деп дыбыстардың бірінен соң бірі айтылмай, бәрі бірге қосылып естілуін айтамыз.

Әндетіле, аяқ қозғалысының ырғағына сала жүре, айқайлай жүре дыбыстан жіктеледі. Әнді дыбыстар бір нәрсені атау үшін, сөйлеу, сөйлесу үшін емес, табиғатқа әсер ету үшін қажет.

Дыбыстар бірден жіктелмеген. Әуелі дауыссыз+дауысты+ сонор түрінде топ-топ болып айрылған. Сөйтіп, алғашқы буындар пайда болған. Маррдың айтуынша, төрт буын пайда болған. Олар «Маррдың төрт элементі» деп аталады:

1-А, 2-В, 3-С, 4-Д.

1 – сал, 2 – бер, 3 – ион, 4 – рош. Бұлар ішіндегі дыбыстарды формулдағанда былайша бөлінеді:

1 – Тіл/Дз + Ды + а/с-р	осының әрқайсысы бір
2 – Ерін/Дз + Ды + а/с-р	дыбыс болып, бір буын
3 – Тіл/Дз + Ды + м/с-р	болып бір жүрген,
4 – Ср + Ды + Тіл/Дз	диффуз болған.

Біз адам болмастан бұрын да дыбысымыз болған. Ол кезде тіл дыбысын шығарайын дегендіктен емес, қорыққанда, шақырғанда шығарғанбыз. Марр жалаң дыбыстар патриархат заманында пайда болған, ал диффуз (түйдек дыбыстар) матриархат заманында пайда болған дейді. Кейбір елдерде аффрикат дыбыстар (**д=д+и+дж**) сақталған. **Йон** буынындағы **й** әрпі **рл** тобына кірмейді, **h** дыбысының ағайыны.

Бұлар – тіл керек үшін болмай, би керек үшін, еңбек өнімін арттыру үшін шыққан дыбыстар. Орыстың **ц, ч** сияқты әріптері диффуз дыбыстарды таңбалайды: **ч=т+ш** **ц=т+с**.

Моңғолдың **дз** сияқты әріптері де диффуз **дз=д + ж**.

Бұл көрсетілгендер – екіқабат қосындылардың мысалы. Абхаз тілінде төрт қабат қосынды, үш қабат қосынды дыбыстар да бар:

$$=t + ш + w + y: \quad =t; =t+ш; \quad =t+ш+w$$

$$=t + ш + w + y$$

Jiəagops= _____

əeos=Құдай (грекше)

Бұрынғыдағы **л** мен **р** дыбыстарының бірлігі белгілі. Мысалы, корей *ат* дегенді *мал* дейді, *малдың* дегенді – *мари*. Ол заманда сөйлеу аппараттары еңбек бөліспеген. Тегінде ауыз – тамақ жеу үшін жасалған ғой. Құрайдың сыбызғы болуы үшін өспейтіні секілді, ауыз да сөйлеу үшін жаратылмаған. Тіл өзіне арналмаған материалды

да пайдаланған (Кейбір құстың өзiр ұяны пайдаланатындығы сияқты). Ауыздың қазiргi дәрежеге жетуi табиғаттан емес, адамның өзi үшін еңбек етуiнен.

Тiл дыбыстарының да қазiргi дәрежеге жетуi үшін көп себептер керек болған. Арбау, айқайлау, құс шақыру, аң үркiту, қырман басында жел шақыру, табиғатты балталау, күн жайлату – магия. Магиядан келiп әдебиет, пәлсапа туады. Ат тоқтатқанда *дырр* деуiмiз – арбау. Дыбыстардың диффуздіктен, сөздердiң ымнан ажырап шығуы да бiрден бола қалмаған. Бұндай ажырау процесiнiң өн бойында әлденеше стадия болған. Осы күнде де бiр нәрсенi ұсынбастан бұрын «мә!» – деп айтпаймыз ғой.

Тiл елiктеуден басталған деген пікір де – қате, ғылым тұрғысынан анықталмаған нәрсе. Алдымен ескертетiн жәйт – ол заманда адам елiктей алмаған; елiктеу үшін әркім өз аппаратын өзi билеуi керек қой, олай болмаған; елiктеудiң еңбекке пайдасы бар деудiң өзi бағы замандар үшін шындыққа сәйкеспейдi; бұлай деу – адамды актив болған жоқ, пассив қалпында күн кештi дегендік болып шығады.

Синтаксис тарихы

(Сөйлем мүшелерінің тарихы)

Бұл туралы жазба дерек жоқ, болса да жетiмсiз. Өйткенi жазу кейiнгi дәуiрде шыққан. Бiрақ осы күнгi тiлдiң өз материалы да тарихтан көп хабар бередi. Оның себебi тiлдiң сөздiк жағы алақұла өзгередi де, грамматикалық жағы мейлiнше шабан өзгередi. Сөйлеу тiлi тұрақты қатынас құралы болу үшін орнықты болуы шарт; грамматикалық құрылыстың шабан өзгертiндiгi де содан. Ол тез өзгерiп тұрса, тiл де болмас едi. Сөйтiп, үнемі өзгерiс үстiнде болатын тiл жүйесi кенжелеп қалып отырады, оның мағынасынан гөрi де формасы өте баяу өзгередi, бұған әйел жынысты, еркек жынысты сөздер дәлел бола алады. Бұл категорияның қазiргi мiндетi – екi сөздi қиыстырып, бiр-бiрiмен байлау ғана. Мағынаның өзгерiсiне де толып жатқан мысалдар бар: *күн+елту (ерту) = күндi ертiп жүру* = қазiргi мағынасы – тiршiлiк қылу.

Сөздердiң осы байланысына қарап та синтаксис тарихы жайында бiраз нәрсе бiлуге болады. Байланысудың екi амалын – жалғау, жалғауыш арқылы байланысу амалдарын есте ұстау керек (*мать любит дочь, дочь любит мать; агаиш үй, үй агаиш* деген мысалдардағы

сөздер орын тәртібі арқылы байланысқан; ал *мама увидела сестру, мен барамын* деген мысалдардағы сөздер байланысудың алғашқы амалына сәйкес қосымшалар арқылы жүзеге асқан).

Сөйлемдегі сөз тәртібінің қатал сақталуы сөйлем мүшелерінің аморфтылығынан болады.

Бұрынғы замандағы сөйлем мүшелерінің байланысы соңғы амал ғана, яғни сөздердің ілгерінді, кейінді келу тәртібіне ғана негізделген; жалғау, жалғауыштар кейін пайда болған. Сөздерді қосымшалар арқылы ұстастыру – синтаксистік байланыстың жаңа амалы. Біздің қазіргі сөйлеу тілімізде осы екі амалдың екеуі де бар. Сөйлем мүшелері бұрынғы кезде белгілі-бір орынға ие болып, тұрақтасып қалғандықтан, тіпті жалғаулы мүшелер де сөйлемнен белгілі-бір орын алып жүр (*Оқыдым мен бұл кітапты* десек, кітаптан кейін «*жаздым*» болып, *жазған* мен *оқығанның* шатасып кетуі мүмкін.

Бұрын бастауыш баяндауыштан соң болған; анықтауыш анықталғыштан кейін келген. Оның мәнісі былай: осы күнгі *оқыдым* деген сөзіміз бұрын *оқы+тұр+мен* болып айтылған. Демек, осы күнгі өткен шақтың **-ды** жұрнағы бұрынғы «тұр» деген сөзден қысқарған. Қазіргі *оқитын* сөзінің = *оқы+й+тұғын* тұлғасынан қысқарғаны, бұл сөздің ұйғырда *оқы+й+дығын*, татарда *оғы+й+тұрған* болатындығы белгілі. Бұл сөздердегі («*тұр*» сөзіндегі) **-р** дыбысының түсіп қалуына карап, әуел бастағы тұйық буындарда келетін **р, л, н** дыбыстарының түскіштігін (сусымалы) білуге болады. Бұған *ал+бар (алып+бар)* күрделі **ал+бар (алып бар)** етістіктерінің *апар; ал+кел (алып кел)* етістіктерінің *әкел* түрінде ықшамдалуы дәлел бола алады. Сондай-ақ, *ол, бұл, мен, сен* сөздеріндегі **л, н** дыбыстарының түсіп қалып, *о+ның, бұ+ған, се+нің, ме+нің* болып ықшамдалуы да тұйық буын ішінде келгенде **р, л, н** әріптерінің түскіштігін білдіреді. Осы айтылғандарға бұрынғы кездерде екі дауыстының арасында келген үнсіз дыбыстардың үндіге айналып кету фактісін қоссақ, *тұр* дегендегі «**т**» дыбысының «**д**» болғандығын түсінеміз. Ал осыған соңғы буындағы «**у**» дыбысының түсіп қалғыштық қасиетін тағы қосуға болады (**р** дыбысының жоғарыда айтылғандай сусымалылығына дәлел есебінде біздегі *аттар* деген сөзді ұйғыр тілінде *атлар* дейтіндігін мысал етуге болады). Бұл айтылғандарға кешегі бір замандардағы неке қиюшылардың *куә-куә, куәдүрміз, куәлікке жүрә-дүрміз* дегендегі **-дүр** қосалқысы әуелде «**тұр**» болғандығын да ескеруіміз керек. Осындағы *тұр* – қазіргі жік жалғауының көрсет-

кіші болып кеткен **-ды** элементінің бастапқы тұлғасы. Оның мағынасы орысша «*находится*» дегенге саятын *жатыр* көмекші етістігінде сақталған. Сөйлем ішінде қолданылғанда, бұл қосымша бір нәрсенің бар екендігін мензейді.

Біз бұл жерде синтаксис тарихын қоя тұрып, «*тұр*» сөзінің тарихына ойысып кеттік. Әйтсе де біздің түпкі мақсатымыз қазіргі жік жалғауларының бәрі де бір замандарда *мен, біз, сен, сіз, ол, олар* мағынасында болғандығын, ал синтаксистік құрылымда келгенде бұл сөздердің бәрі де бастауыш болатындығын және ол заманда сөйлемнің бастауыш мүшесі қазіргідей препозицияда емес, постпозицияда тұрғандығын, яғни синтаксистік құрылымның соңында келетіндігін айтпақшы едік. Демек, сол негізгі ойымыздан біз бұл ретте де ауытқыған жоқпыз дегенді ескерте кетуіміз қажет.

Сонымен қазіргі жалғаулардың бірқатары — ерте замандардағы бастауыш қызметін атқарған дербес мағыналы сөздер.

* * *

Енді анықтауыш тарихына келейік: алдымен есте болатын нәрсе — бірқатар тілдерде «*қыз*» деген атау «*бала әйел*», «*кішкене әйел*» деген мағынада қолданылатындығы. Моңғол тілінде қызды *кеукін* дейді екен. Мұндағы **-кін** — «*ботақан*» дегендегі **қан**; **қан** — **кішкене**; *кішкене* — сын есім; сын есім — анықтауыш.

Грузиннің *кали швили* деген сөзіндегі **шв** ұл, *бала* деген сөз екен; осы мысалдағы **шв** — *қапшық* сөзіндегі **-шық**; осы кішірейткіш **-шық** — *бала-шаға* деген қос сөздегі **шаға** сыңарына тең; Қырым татарлар, түрікпендер, әзірбайжандар *бала* деген сөзді *шаға* дейді. Біздің тіліміздегі *қызыл шақалақ* (*қызыл шақа*) дегендегі *шақалақ* та жоғарыдағы *шаға* сөзіне қатысты екені даусыз. Олай болса, *құлыншақ* дегендегі **шақ** та сол *бала* мағынасындағы — **шаға**. Біздің «*бала-шаға*» деген қос сөзіміздің екі сыңары да — *бала* мағынасында. Демек, *құлыншақ* — бала құлын. Нәтижесінде *құлыншақ*, *тоқтышақ*, *келіншек* дегендегі «**шақ**» сыңарлары анықталатын сөзден соң тұрған анықтауыштар екенін көреміз. Кейінгі заманда **шақ** сөзі кішірейткіш қосымша болып қалған да, оның тұлғасы **-ша/-ше** болып ықшамдалған: *тайын+ша*, *өгіз+ше*, *ту+ша*, *құнан+ша*, *дөнен+ше* (**құнажын**, **дөнежін**).

Қазіргі кезде *еркек қой*, *еркек тоқты* деп сөйлейміз; бұл құрылымдағы *еркек* — анықтауыш. Ол анықталатын сөзден бұрын тұр.

Енді осының бұрын қандай болғандығын тексерейік: «қошқар» деген сөздегі **қош** — *қой* дегенді білдіреді, **қар** — *еркек*; *айғыр* дегендегі **ай** — *ат*, соңындағы **ғыр** — жоғарғы **қар** сөзінің редукциясы; кейінен осы **қар** сөзінің басындағы **қ** түсіп қалып, **-ар** болып ықшамдалған. Ал **-ар** тұлғасының **-ер** болуы әбден ықтимал (*ар+лан* — *ит* тұқымдас хайуанның еркегі). Олай дейтініміз — бір замандарда түркі тілдерінің дауыстыдан басталатын сөздерінің бәрінде де дауыстының алдында дауыссыз (сонор дыбыстардың бірі) болған; *ар* сөзінің басындағы **а** дыбысы «е» болып та айтыла беруі мүмкін. Өйткені бұрынғы замандарда дауыстылар бірінің орнына екіншісі қолданыла берген. Нәтижесінде жоғарыдағы «қар» сөзі жүре келе «ер» болып кеткен демекпіз (*айғыр* дегендегі «**ай**» — қазақ-қыпшақ тілінің нормасы; біз **ай** сөзін бөлек айтпаймыз, **ат** дейміз; **ат** — якут тілінің нормасы, **ай** — біздің тіліміздің нормасы).

Бұл келтірілген мысалда ерте уақытта анықтауыштың анықталатын сөзден бұрын орналасатынын көрсетеді.

XI ғасырдағы Қашқари сөздігінде *еркеж* деген сөз ұшырайды. Бұл — *теке* дегенді білдіреді; **ер** — еркек, **кеж** — ешкі (түрікте *кежі*, татарларда *казакэй*, орысша **коза**).

Бізбен тілдес татарларда *атасарық*, *атақаз* деген сөздер көп ұшырайды: *ата* — еркек. Татарлардың *әтеш* деген сөзіндегі *әте-ата*, соңындағы **ш** кішкене дегенді білдіреді. Бұл да — жоғарыдағы айтқандарымызды дәлелдейді.

Қытай тілінде *дао* — қылыш, *дза* — бала, осы екеуі қосылып *дао+дза* болса, *пышақ* деген сөз болады; Ал, *сияо* — *дао* + *дза* = кездік (кішкен пышақ) болады. Қытайша *жөн* — адам, *жөн* — *дза* — сурет; *дза* — кішрейту, *дзы* — бала (кәдімгі бала).

Нәтижесінде, қытай тілінде де анықтауыштың анықталатын сөзден соң келетіні анықталады.

Жалғаулар бұрынғы кездегі не бастауыш, не баяндауыш болған

Сөйтіп, біз сөйлеу тілінің өткендегісі мен қазіргісін салыстыра тексере келіп, тіл тарихын өз қолымызбен жасаймыз. Орыс тілінің IX–XII ғасырлардағы жазба деректері (славянша болса да) бар болғанымен, олар тіл тарихын түгел қамти алмайды. Өйткені тіл тарихының өмірі жазу тарихындай емес, одан анағұрлым ұзақ, тереңде жатыр.

Диалектология

Ғылымның бұл саласы тіл диалектілерін қарайды. Бір тілдің өз ішіндегі ала шұбарлық, яғни диалект түрліше болады:

1) дыбыс диалект: *даяр/таяр, аишы/аишты, чай/шәй, ж/дж.*

2) морфологиялық диалект: Қазақстанның батысында айтылатын: «Ол Мәскеуде оқулы» дегендегі **-улы** осыған жатады. Бұл «*бітулі киім*» дегендегі үлгі емес.

3) лексикалық диалект: *бақыр – бақыраш (шелек – шөміш мағынасында).*

Диалект сөйлем түрінде де болуы мүмкін. Қазіргі тіл біліміндегі наречие, говор деп аталып жүргендер осы диалектіге жатады: говор – ұсағы; наречие – ірісі.

Бір елдің белгілі бір ауданында қолданылатын тілдің өзге елдің сөзінен өзгешелігі – жергілікті ерекшелік болып табылады. Дүниеде диалектісіз тіл болған емес. Халық тілі дегеніміз – сол диалектілердің жинағы.

Радловтар, оған еріп Мелиоранскийлер сөз басындағы «**е**» дыбысын «**ие**» түрінде айтатын да ел бар деген екен. Сол «**е**» дыбысында, «**ие**» дыбысын да айтатын – біздің қазақ. Радловша, Орынбор жағының қазағы «**ие**» дейді екен (ол Семейден Алматыға дейін аралаған). Айтпақшы, ол (Радлов) қазақта диалект жоқ, жеке адамдар сөздерінде ғана өзгешелік бар деген. Мелиоранский бұған ерген. Бір адамның өзі бірде – *бармадым*, бірде – *барғам жоқ*, енді бірде – *барған емеспін* түрінде сөйлейді. Меніңше, бұларды диалект деу дұрыс болмаса керек. Бұлардың әрқайсысының өзіне тән формасы болғаны сияқты, соларға лайық мағыналары барлығы да сөзсіз. Алашордашылардың қазақта диалект жоқ деуі – елді алжастыру, ұлтшылдық.

Бірге жасасқан ел бір-бірінен тіл (сөз) алмай тұрмайды. Сондықтан моңғол *темір, алдан* деп сөйлесе, қазақта *темір, алтын* деп сөйлейді. Маррдың айтуынша, көршілес халықтар бірінен-бірі тіл алып қана қоймайды, олардың ортақ сөздері де болады екен (қазақ пен моңғол темір мен алтынды соны тапқан елден алған; Ол заманда қазақ, моңғол деген жеке ел де болмаған, тек аралас жүрген халық болған).

Қазақ тілінің тарихына

Адам бұрын абстрактілі түрде сөйлей алмаған, конкрет түрінде ойлаған. Сондықтан ол кездегі сөздер де – конкрет. Кейіннен абстракт түрде ойлай алатын болған соң, әлгі конкрет сөздерін әкеліп бұған да тыққыштаған. Сан санау қабілеті ойлауға да байланысты санға қатысты дыбыс, әртіптердің өзгеріп *сан –сай – сайла – саған – сайын* болуы бұлардың о баста бір сөз екендігін білдіреді. *Адам сайын* деген *адамның санымен* тең (қанша адам болса сонша) деген; *сағын – сағыш – ойлау*.

Алғашқыда бір түбірдің екі рет айтылғаны *айқай* деген сөзімізден-ақ белгілі: *Қай + қай = айқай* болған, бірінші сөздің басындағы **қ** түсіп қалған. Маррдың сөз басындағы дауыстыдан бұрын бұл орында бір дыбыс болатын, ол түсіп қалған дегені тағы да расталып отыр.

«*Ете*» дегенді «*ет*» дейміз (*олай ет, бұлай ет*). Ескілікті кітаптарда бұл сөз бұрын *әйләді* түрінде болған. Ол сөзді *ейледі* түрінде оқыған дұрыс. *Ейледі – істеді*, демек, «**е**» мен «**и**» қосылғанда, не **йй**, не жалаң «**е**» болуы тиіс.

Осы соңғы «**е**» түбіріне өзгелік етіс «**т**» жұрнағын қоссақ, «**ет**» болады, ал «**т**»-ны алып тастасақ, «**е**» қалады. Бұл – «**е**» түбірлі етістікті айырып тану үшін қажет.

Осы деректерді қорыта келіп, тіл ғылымдары қазіргі сабақты етістіктің көбі бұрын өзгелік етіс болған дейді. Бұған мысал ретінде *батыр, өлдір, еміз* деген сөздерді келтіреді:

(*ба+т+ыр, өл+д+ір, е+м+із*).

«Е» етістігі

Екен: е+кен (кеткен: кет+кен сияқты); «е» бұрын «ер» болған. Ер болу деген мағынада (*стать* мағынасында). *Етті* дегендегі «**е**» де осы «**е**» – *болдырды* деген мағынада. Мұндағы **т** – өзгелік етіс. *Ағар: ақ+ар*. Мұндағы «**ар**» да – сол «**ер**». **Ер=е** болғаны белгілі. Сонда *ағар – ақ бол* деген мағынада. *Көбейді: көп+е+й+ді* (мұндағы «**е**» мен «**й**» әлгі «**ер**» емес пе екен, өйткені «**р**»-да «**и**» секілді ауыз жолды сонор ғой).

«**Ер**»-дің түрленуі:

бұрын: ерді еркен ермес

қазір: еді екен емес

(Мұның *ер, ар* формасы жоғалды ма екен?).

Сөздердің тапқа бөлінбеген дәуірі және адамның конкрет түсінуі

Бұрын есім сөз бен етістік сөз ажыратылмаған: *ат* деген сөз бен *атта* деген сөз бір болған. $At = at + ta = at$ бол (ол кездегі түсінік конкрет болған: *Аттығы бар адам – ат болуға жарайтын*).

Жылы – сын есім, *жылы* – етістік. «*Жазу*» әрі есім, әрі етістік (бұрын). Бір ғана *керек* деген сөздің бірде етістік, бірде есім болуын қосымшасынан байқаймыз. Мысалы: *керекті* – етістік, *керегі жоқ* – есім.

Полиазият (Азияның солтүстігіндегі халық) тілінде қосымшаларының түріне қарай бір сөздің өзі бірде етістік, бірде есім болады.

Конкрет түсінуге байланысты айтарымыз: бұрынғы ұйғыр тілінде *жел* деген мағынада *есін* сөзін қолданған. $Есіне = есін + e = жел$ болу (*жел есті* деген тіркесті еске түсірейік).

«*Есіне*» сөзінің құрылысы *ойна* деген сияқты: $ой + n + a = есін + e; a - e;$

Таңырқады – *таңқалды*; *таңыр* = *таң + ыр* = *тәң + ір*; *Таң* = *аспан бөлегі*; *ір* – *аспан*. Бұрын адам өзін кішкене дүние деп есептеген. Бет-ауызды аспанға ұқсатқан бет – *таң атып келе жатыр*. «*Таң қалу*» деген тіркесті кейде қысқартып *таңырқау* дейміз. *Ұятсыз* деуді *бетсіз* деуімізде де осы конкреттік бар. Бұл қолданыстың да ым тілінен шыққандығы байқалады (бетін сызу – ым тілінен қалған қалдық; заттық көрсеткіші (материальное выражение) – бет.

Қазақ тілінің тарихы

09.XII. 1936 ж.

Дүниедегі халықтардың барлығы да құранды, «таза» ел жоқ. Білімпаздар қазақты XV–XVI ғасырларда құралған деседі. Ел құранды болғандықтан, тіл де құранды болмақ: *шаруа, сән, ән, әңгіме, баға, найза* деген сөздердің барлығы да парсынікі. Тілдің қалай өсіп, дамитындығын білу керек. Тілдің тарихын білу деген сөз – оның өніп-өскен жолы білу деген. Демек, тіліміздің сонау ұзақ жолда қандай өзгерістерге ұшырағанын, оған неге ұшырағанын білу керек. Бұрынғыны білу – жай әшейін мақсат емес, тілді меңгерудің бір амалы. Біз тілді меңгеріп болғанымыз жоқ, толық меңгерсек қана оны дұрыс бағытта өзгерте аламыз.

Тіліміздегі кей сөздер қазақ тілінің осы күнгі қолданылу заңына сай емес. Мысалы, «*ат*» сөзінің «*аттас*» болмай, «*адас*» болуы (*адас* – ат жөнінен жолдас), *күніне* деудің орнына кейде *күніге* деуіміз (бұл өзбек тілінің нормасы), осы күндегі *оқымыч, келміч* деп сөйлейтін елдерде біздің де *өтеміс, төлеміс* деп сөйлеуіміз – бұған дәлел. Бұл да – сол баяғы таза тілдің жоқтығын дәлелдейді. Буржуазияның тілші мамандары мәдениет жұқпалы дейді. Бұл – дұрыс емес. *Ауылнай* деген сияқты сөздер біздің тілімізге күшпен кірген; *агар* сөзін басқа сөз жоқтықтан алған деседі. Бұл да – дұрыс емес, ол да молдалардың зорлығымен көпке тараған (Бір-екі араб әрпімен жазылған мысал танылмады – Е. Ж.). Қоғамдық жағдай керек қылмаса, екі ел араласқанмен, бірінің тілі екінші тілге ауыса бермейді. Біздің қазіргі тіліміздегі шеттен келген көптеген сөздер қажеттілік жағдайға байланысты сіңіскен. Буржуазия ғалымдары тіл тарихын жазу тіліне қарап қана зерттейді. Жазу тіліне біз де қараймыз, бірақ ол тілді зерттеудің негізгі жолы емес. Жазба тіл бұрынғы кезде соған қолы жеткен үстем таптың құралы ғана болған. Жазба әдеби тіл дегеніміз кейде ел (халық) тілінен алыстайды, кейде жақындайды. Буржуазия ұлт тіліне XVIII ғасырдан бергі жерде ғана көшті. Бұрын латынша жазушы еді. Соған қарап, бұрынғы кезде ұлт тілі болмаған деп Еуроазия тілдеріне жала жабуға болмайды ғой. Баяғы (арабша сөз жазылған – Е. Ж.) кітаптарын жазушы араб емес; Түркияда XVII-XVIII ғасырға дейін араб тілі қолданылған, бұған қарап, бұрын түрік тілі болмаған дей аламыз ба? (Түсініксіз тілмен сөйлеуі де кейін оны ұлт тіліне бейімдеуі де буржуазияның өз пайдасы еді. Мысалға, крепостной дәуірі мен капитал дәуірін еске түсіріңіз).

Біз тілді палеонтология жолымен тексереміз. Мұның аты бөлшегіне қарай отырып, бүтінін табу (Бұл мамонт айуанын қалай тапқанмызды еске түсіреді). Мысалы, *әтеш, ата+ш – әтеш*.

Сөз ұзарып та, қысқарып та тұрады: қазақтың *бала-шаға* дегеніндегі «**шаға**»-сы *бала*; *бала* – кішкене, үлкен емес, балалық пен кішкенемен байланысты, бұған *қапшық, үйшік, кішкене* дегендегі **-шық, -кен** қосымшалары туған, **шаға** қысқарған. Осы күнге шейін түрікпендер баланы *шаға* дейді, монғолдар *шаган* дейді.

Екі тілдің арасындағы байланысқа қарап, салыстыра отырып тіл тарихын білуге болады. *Орақтың* түбірі «**ор**» екенін ескеріп, *пышақ* дегендегі **-ақ** қосымшасын қопарып алып, **пыш** түбірін қалдырып, оның мағынасының **піш, піс (инені пісіп алды)** деген етіс-

тіктермен жақындығын ескеріп, ақырында *орақ* дегендегі **ақ** пен **пышқы** дегендегі **-қы** қосымшаларының еңбек құралын атайтын аффикс екенін білеміз де, *пісетін, кесетін, пішетін, тесетін* құралдар жайындағы ұғымдар бұрын бір болғандығын байқаймыз. Ол заманда бірінің орнына бірінің жүре беретіндігін, келе-келе мағыналарымен бірге сол сөздердің өзі де лайықты түр тапқанын аңғарамыз (*біз* бен *піс*), бір айырмасы – есімдерде **з**-ның, етістіктерде **с** қосымшаларының болуы ғана; *біз, піс; кез(дік), кес*. Алтайда *кездік* дегенді *кестік* дейді. *Кезе: кез+е*. *Қасық* дегендегі **-ық** *қазық* дегендегі **-ық** сияқты, бұл да қазудан алынған. Чувашта *пышақ* дегенді *пізе* дейді. Мұндағы **е** *пышақтың* соңындағы **-ақ** жұрнағына тең: *піз-піс*. Біздің етік тігетін **бізіміз** осы – **піс**. Біздегі *шапқы, жонғы* дегендегі **-қы, -ғы** – татардың *пышқы* сөзінде кездесетін **-қы**. Бұл қосымша – біздің *пышақ* дегеніміздегі **-ақ**. Түрік *сүңгі* дегенді *сүңгек* дейді, ол *сүйек* мағынасында. Бұндағы **-ақ** пен **-ек** *пышақтағы -ақ* (құрал үстеуі). Сөздің шығуын зат міндетімен салыстыру керек. *Пышақ, пышқы, біз* дегендер – бір күнде шыққан емес, әр кезеңнің жемісі. Бұған қарап отырып, бізге жақын тіл мен өз тілімізді салыстырғанда, *масақ* сөзінің басқаларда *бачақ* болуын, соңындағы **-ақ** қосымшасын алып тастағанда, түбірде *мас* қалатынын көреміз, сөйтіп, ерте заманда **м, б, в, п** дыбыстарының бірлікте болғандығын еске аламыз: *жап, жауып, жабу, жамыл*. Өзбектің *иағ* деген сөзін білгендіктен, қазақтың *жауқазын* деген сөзін білеміз: *жау+қаз+ын – иағ+қаз+ын (иағ – май, тамақ болатын зат, нәрсе деген зат)*. Бұл сияқтыларды тексергенде, дыбыстардың өзгеру заңдарын білу де керек; **ғ** дыбысының **в** болып өзгеруін мынадан білеміз; *тағ, бағ, бұғ* сияқты сөздер қазақ тілінде *тау, бау, бу* болып айтылады.

Дыбыс өзгерістерін білу үшін бізбен тілдес елдердің дыбыс заңдарын білу қажет. Қазақша *бас, аяқ, әділ*; чувашша *бұус, атақ, еділ*. *Бас* дегендегі **а** дыбысы, чувашта **ұу**; *бас – нус, басы – нузи, қаз – қас*. Дауыстыдан бұрын **с** өзгеріп, **з** болады. Қазақтағы *кесер* дегенді алтайда *кезер* дейді. Демек, оларда үнді мен үнсіз дыбыстар осы күнге дейін бір фонема болғанын көреміз. Қазақ арасында әлі күнге дейін *жұмысты бітір* деудің орнына *жұмысты пітір* деушілер бар. Бұл да **б-п** дыбыстарының бір фонема екендігін білдіреді. Чуваштар *ат* дегенді *ұт* деп; *ата* дегенді (*ат+а*) *ұт+а, уда* деуінде де көп мән бар.

Чуваш етікті *ад+ы* дейді, тәуелденгенде *адысы* дейді. **Ай-ақ** – «кішкене ат» деген сөз. Өзінен басқаны біліп келіп, кейін өзін білген

адам. Ат пен итті бұрын білген, аяқты кейін білген: *ат-ад; атта* – *ат бол, ад+ын; ыдыс – ыд-ад*. Аяқ: *ай – ат (ад, ай); ақ – ыдыс*. Аяқ *ыдыс* демек. Татарлар *итік* дейді. Демек, **а-е-и** бәрі бір фонема болғандығы байқалады. *Ыдыс*-тың да *ат*-қа байланысы бар. Өйткені *ыдыс* бұрын малдың (аттың) тұяғынан жасалуы керек. Ол заман ат пен оның тұяғын айырған ба (бүтін мен бөлшек аралас жүрген заман ғой). Осы күнге дейін *қой*-ға оның барлық бөлшектері кіреді. Біздің *құдық* деген сөзімізді татарлардың *құйы* деуі, кейбір елдердің *құйығы* деуі, біздің *аяқ* деген сөзімізді олардың *азақ* (сабақ азағында) деуі (татарлар), якутта *атақ* деуі; *айғыр* сөзін **ай** – ат; **ғыр** – басқа мағынадағы сөз болуы *ел адақта* дегендегі *адақ-аяқ* болуы *ит-ат-ай-ад-аз* түбірлерінің бір болып шығатындығын білдіреді. *Суық* сөзінің *сұлық* болуы, *адарғы* сөзінің *айырғы* мағынасында екендігі де бұған дәлел. Татардың *әтеш* сөзіндегі **әт** – **ат**, **еш** – кішірейту екендігін еске алу керек. Өз тіліміздегі *қада* деген сөздің барлығы татардағы *қадақ (шеге), қадақша (шегеле)* деген сөзі; *қи, қай+шы, қаз* деген сөздерді ескерсек, бұлардың мағыналарының жақындығын мойындасақ, **з, д, и** дыбыстарының өзара жақындығы да ашыла береді. Бір жағынан, жоғарыдағы сөздердің бұрынғы кезде бір сөз болғанын білдіреді. Бүгінгідей сөздердің бұтақталып болмаған кезін танытады.

«*Артымнан ер*» дегендегі *ер – із; ізертте – ізер+ле; ізер – ід+ер* (Бұл* халқынша деген сөз). **Кес** түбірінен *кездік* тууы, *кезе, керт* деген сөздердің алғашқы мысалдарымен түбірлес болуы, бізде түрлі тілдің нормасы болғандығын, ашық айтқанда, Орал-Алтай тілдерінің нормасы барлығын білдіреді. Сөйтіп, ешбір тілдің «**таза**» болмайтындығы дәлелденеді. Біздегі **з** дыбысын олар (моңғолдар) **р** қылып айтады. Мысалы, *өгіз, өкір*.

Біз жақын тілдерді жоғарыдағыша бір-бірімен салыстыра отырып, жақындығы жоқ тілдермен де байланысын айтамыз: арабтың дегені, парсының дегені, қазақтың *ес* деген сөзі; арабтың дегені, қазақтың *мен* дегені, орыстың *меня* дегені, арабтың *кітабы* дегендердің жақындығы барлығын білеміз.

Буржуазия тіл ғалымдары қан жақын болса ғана тіл жақын болады дейді, тілі бір болса, қандас болады дейді. Бұл – дұрыс емес. Бірақ әлгі ғалымдар Европадағы халықтар үндіден көшіп келген,

* Көп нүкте (.....) – анықталмаған сөздер.

бұл екеуі — қандас, нәсілдес дейді. Олар *мама, papa, фадар* (арабша), *фаша, мадры, муттер* (неміс) сөздері түрлі ұлттікі бола тұрып, бір-біріне жақын екендігін елемейді.

Бүгіндегі бір-біріне қарсы мағынадағы *құт-құтар* сияқты (жындану) мағынасындағы екі сөз бұрын бір мағынада болған. Мысалы, *ес* (сознание), *есей*: $ес+е+й=ес=ақыл$. **Е** — болу; **и** — өзі; бәрі жиылып *үлкен болу, естияр болу* дегенді білдіреді. Енді осы сөздің аяғына **-ір** қосымшасын жалғағанда, *ес* деген сөзге мүлде қарсы мағына туатындығы — табиғи нәрсе. Бұрын **ес** сөзін *сыйлы* деп түсінген. *Жын, жан* — бұл екеуі бір сөз. — есірік деген сөз.

Ол заманда *көз* — жарық, қараңғы; «*жүзің айдай болсын* — әрі алғыс, әрі қарғыс». Якутта *көз* дегенді *қарақ* дейді, біз *көздің қарашығы* дейміз, демек, *қарақ* (*көзі қарақты адам, қара, қарашық, көз, көр* — бәрі бір сөз болған). Ол күнде екі (ұғымның) бір сөз атауын еске алсақ, «*су қарағы (қараңғы)*» дегеннің де сыры ашылады.

Айта кету керек, Маррдың бұрын сөз дауысты дыбыстан басталмаған дегенін еске алсақ, *еңкей* мен *тоңқай*-дың да сыры ашылады (*айда-һайда, арыды-һарыды, қорық-үрік...*).

Тіл тарихында сөздің дамуы үшін ескі сөзге жаңа мағына (атқаратын қызметіне қарап) берушілік бар. Орыстың **перо** — дегені *қалам*, Алтайдың *түндік* дегені *терезе* екендігі — бұған дәлел.

Сөз мағынасын жекеден жалпыға, жалпыдан жекеге тарту да тіл тарихында көп кездеседі, бұрын «*үй ауданындай*» деп ауданға нақты конкрет бермей сөйлесек, қазір районды *аудан* дейміз (яғни, әкімшілік жер бөлінісі).

Жаңа мағына демекші, бірқатар *айуан, аң* — бұрынғы құдайымыз. *Қасқырбай, Түйебай, Құлыншақ* деп ат қоюымыз — соларды ардақтап, кастерлегенімізден. Мұндай қылық орыстарда да бар — *Собакевич, Волков* т. б. Мұндай сөздердің өзі қалғанымен мазмұны жаңарып, өзгеріп отырады. Өйткені адамның өмірге көзқарасы, ұғымы үнемі өзгеріп отырады. Америка елінде кесірткеге тимейтін халық әлі бар. Адам табиғаттағы танып, білген нәрсесін актив, пассив деп жорамалдаған. Орыстардың түрлі заттарды, жан-жануарларды **кім, не** деп түрліше сұрайтын себебі сол ескі көзқарастардың өзгергендігінен. Ал бүгіндегі заттардың міндеті сөйлемдегі сөздерді бір-біріне байланыстыратын грамматикалық амал болып қана қалған.

Кейбір елдерде құлды **кім?** демей, **не?** деп сұрайды екен. Бұл оларды пассив нәрсе ретінде қарап, кемсітуден туған.

Тіл адам баласының барлық табыстарын білдіреді. Адам баласының өрлеу жолындағы ізінің тілге беделі түскен. Бұл жоғарыдағы айтылғандардан да белгілі. Қазақтың «*балам*» деуі – патриархат замананың қалдығы, өйткені бұл сөз *ру* деген сөзге байланысты: *ұру-ұрық-ұрығ-ұру*. Бұл *хасыл (асыл)* – тек. Көрінген баланы «*балам*» деуі – некесіз заманнан қалған мұра. Ол заманда әйелдің жасы үлкені *ана, апа* болған. Бұлар да *ру* аты сияқты аталған. Еркектің үлкені *ата* болып аталған, *қыз* – кішкене әйел дегенді білдіретін сөз, оны монғолша – *кеукім*.

Айтты деген сөздің тарихы. *Айтты: ай+т+ты*. *Айт* түбіріндегі *т* – өзгелік етістің көрсеткіші. *Айт!* – «*аузыңды сөйлет*» деген сөз. Ескілікті кітаптарда ол *айды* деп беріледі, *сөйледі* деген сөз. Мұндағы *-ды -ү* болған; *ү* – «*болу*» деген сөз. Бұл сөз қазіргі тілімізден шығып қалған.

Қайтар: қай+т+ар; қай=кейін дегенді білдіреді.

Қазақ тілі бұрын зерттелмеді. Оның жазба мұрасы болмады. Буржуазия тіл ғалымдарының жолымен кетсек, қазақ тілінің тарихы болмас еді. Себебі олар тарихты тек жазудан ғана іздестіреді.

Қап ыдыс мағынасында болуы керек. Бұрынғы кездегі *а* мен *е* дыбысының, *қ-к* дыбысының, *в-б, б-п* дыбыстарының бірлікте болғандығын ескерсек, мәселенің сыры ашыла түседі. Мына төмендегі сөздердің дыбысталуы мен мағыналарының жақындығы олардың бір түбірден өрбігендігін білдіреді: *қап, қабық, кебек (кеуек), қауыз (ыз-кішірейту), қам-а, көм, киім (киіт), хабар* (татарша, бізше *істе* деген мағынада), *қауақ (асқабақ), кеуек (кебек), қақпа=қап+қа (қ/п) (құманның қақпағы), кеп (ішің кепсін), кеп-кепеш (таз кепеш); кеп-кебін кию; кебін*.

Қауыз сөзінің соңындағы *з* дыбысы кішірейту үстеу (жұрнағы) екендігін бұрынғы заманда сөз дауысты дыбыстан басталғанда, ауыз болып, оның *қап* (ыдыс) сөзіне жақындығын ескеруге болады.

Әр дәуірдің өз тілі болады: *мемлекет, саясат, мұғалім, үкімет* деген сөздер тілімізге жаңа әлеуметтік жағдайларға байланысты енген. Көне түріктер бұрын *бала* деген жалпы атауды *ұлан* деп қолданып, реалистік мәнін ашу мақсатында *ер ұлан, қыз ұлан* деп жыныстық ұғымды айырып атаған.

Қазіргі тілімізде *ұлан* сөзі – көтеріңкі немесе асқақ стильде қолданылатын лексема. Ол *оғыл – оғлан – оғлақ – ұғыл – ұл* деген варианттармен бірге *ер бала, ұлан* дегенді білдіреді. Бұл сөз *қыз* эпитетімен бұл күнде қолданылмайды.

Одағай

1. Таптасқан сөздер: *Мен бүгін келдім.*
2. Таптаспаған сөздер: *әй, е, бәсе*; заттың өзі, ісі, сипаты айрылмай, түйдек күйінде жүреді (*шөк – түйе жат*).

Кітап, құс – заттарды атайтын сөздер. Себебі бір затты екінші заттан айыру үшін айтылады (кітап пен құстан басқа зат бұлай аталмайды). *Шөк* те – сол сияқты, оны түйенің атын ғана емес, ісін атауға да қолданамыз; ол және түйенің барлық ісі емес (кел, кет емес), белгілі бір ісі. Таптасқан сөздердің тіліне аударсақ, «*түйе, сен, жат*» болады.

Таптасқан сөздер – атау сөздер. Бұлар заттың өзін, сипатын, ісін айырып атау үшін қажет; таптасқан сөздер жеке тұрып хабар беру үшін емес, бірнешеуі қосылып барып, хабар беру үшін жасалған.

Таптаспаған сөздер – заттың өзін, ісін, сипатын, түйдегін жазбай атау үшін қажет. Олар хабарлауыш сөздер, жеке тұрып-ақ хабар беру үшін жасалған. Бұлар құрылысы жағынан жеке сөз, атқаратын қызметі жағынан сөйлем не сөйлемдер жинағы.

Таптасқан сөзді сөйлемдерде бұлар одағайланып тұрады – одағай. Оның түрлері мыналар:

1. Шаруашылық одағайлары.
2. Қатынас одағайлары.
3. Көңіл одағайлары.

I. Шаруашылық одағайлары

Тіл адамдар арасында жұмсалады, ол – адамның өз ойын жеткізу, сөйлесу құралы. Шаруашылық одағайы тілге тән сөз емес, өйткені ол адамдар арасында қолданылмайды. Адамнан басқа жан-жануарларға қолданылады. Шаруашылық одағайының мысалы: **жылқыға айтылатын одағайлар**: *құру-құру!* (шақырғанда); *құр-құр, лық-лық* (асауды тоқтатқанда), *мах-мах* (жемге шақырғанда), *кіш-кіш* (суарғанда), жазуға келмейтіндері де бар.

Сиырды шақырғанда – *ау-хау*; тәуір көргенде – *әукім-әукім*; қайтарғанда – *өк (әк)*, суарғанда – *шәуім-шәуім*; саууға шақырғанда – *шәуім-шәуім*; борзданың басына шыққасын жегулі өгізге – *соп-соп*.

Түйені шақырғанда – *көс-көс, кәуіс-кәуіс*; қайтарғанда –*, шөгергенде – *шөк-шөк!*; суарғанда – *соран-соран*.

* Сөз анықталмады.

Қойды шақырғанда – сыбыс береді, қайтарғанда – *шәйт! қош!*
суарғанда – *құрай-құрай!*
Ешкіні шақырғанда – *шөре-шөре!* қайтарғанда – *шек-шек!*
Итті шақырғанда – *кәһ-кәһ! күш-күш! көйт-көйт!*
Аң құсын қайта шақырғанда – *nah-nah! қайт-кел!*
Мысықты шақырғанда – *мыш-мыш*; тәуір көргенде – *мышым-мышым*, қайтарғанда – *пырс.*

Малшылық одағайынан таптасқан сөз туады

Одағай – түбір де емес, шылау да емес. Қазақ тілінің бір әдегі – түбір емес сөздерді де түбірге ұксатып, жаңа сөз тудыра береді. Сондықтан: «*білмеймін дейтінің не?*» деудің орына – *білмеймінің не?* – *білмеймініңе жол болсын!* – дейді. Осы ретпен шаруашылық одағайына **ла** қосып, туынды сөз жасаймыз. Солай сөз тудыра жүргенде бұлардың бірқатары таптасқан сөзге айналып кетеді. Мысалы, *шөгіп қалды – отырып қалды, жатып қалды* деген мағынада; *соран-тау* – бір нәрсені ұзақ ішу; *айтақтау* – ит қосу, біреуді-біреуге айдап салу; бұл туынды сөздер тура мағынасында, алдыңғы екеуі түйеге, соңғысы (айтақтау) итке ғана айтылатын болса да, ауыс мағынада адамға қаратыла да айтыла береді. Осының нәтижесінде кейбір одағайлар таптасқан сөз мәртебесіне ие болып та жүр.

II. Шаруашылық одағайының тарихы

Шаруашылық одағайының көбі бұрын белгілі бір малдың аты болған. Мысалы, *қош!* – *қошқар – қой* (*қошқар* екі мүшелі сөз); қозыны еркелеткенде *қошақан* дейміз; *қош+а+қан*. Соңғы **-қан** – *бұзауқан, ботақан, балақан* дегендегі кішірейту қосымшасы. Бірқатар елдерде қошқарды *қоша, құша* деп атайды. Бұрын *қой, қошқар, қозы, қошақан* деп бөлектеу болмаған. Бәрі *қой* атымен жүрген.

Біздегі *өк, әк, әукім – өгіз* деген атауларды *өкүз, үгез, өкүр* дейтін де елдер бар. *Көс-көс!* – түйенің аты болуы тиіс. Түрікпендер ботаны *көш-әк* дейді (мағынасы – «кішкене түйе»).

Жылқыны жемге шақырғанда айтылатын *mah-mah* – қытай тілінде *жылқы* деген сөз (қазақ тілінде сиректеу айтылатын *мама бие* – сақа бие, *мама ағаш* – ат байлайтын ағаш (керме), *мәстек* – жылқының нашары *маса+естек*, яғни *ат-ешек* т. б. сөздер осы жылқы атауына қатысты болуы керек).

Күш-күш, күшім-күшім! — деп шақыру күшік атауына байланысты; *мыш-мыш — мышық-мысық*.

Қазақтың қойға қарата айтатын *құрай!* одағайы екі түбірден біріккен: *құра+ай*. Соңғы **-ай** — шақыру қосымшасы. Түбірдегі *құра* — моңғолша *қозы* деген сөз. Моңғолдың *құрақан* сөзі де осы *құра-мен* байланысты, түбірлес. Соңғы **-қан/-ған** кішірейту: *ботақан, бұзауқан*. Сонда *құра-ай* дегендегі *құра* — қой мағынасында, **ай** — шақыру одағайы — *әй!*; Алғашқыда *қой-ай!* деген қаратпа сөз болған.

Жылқы малына айтылатын *құр-құр, құр-оу, құр-у* дегендегі соңғы **оу, у** — шақыру қосымшасы, түбірі *құр*, бұл сөз басында жылқы дегенді білдірсе керек. «*Құр ат*» дегендегі тіркес те осы — *құр*. Жылқы шаруашылығына байланысты қолданылатын *құрық, құрмалау (қамалау)* сөздері осы *құр* түбіріне қатысты болса керек.

Түйеге айтылатын *сорап* сөзі де екі элементтен біріккен. Алғашқы түбірі *сор* — «*суды сор!*» дегендегі етістік, соңғы **ап** — парсының *су* дегенді білдіретін «*аб*» сөзі болуы тиіс.

Шаруашылық одағайлары — сөз емес, сөз екі адамның арасындағы ойды білдіру үшін, түсінісу үшін керек. Ал одағайлар екі адам емес, адам мен табиғат арасында ғана қолданылады; сөз айтылған жерде сөйлесу болады, ал одағайларды айтқанда, бір жақты сөйлеу бар да, екі жақты сөйлесу жоқ. Онда да одағайлар жауап сөз күтпейді, тек жұмысты өндіру үшін айтылады, яғни одағайлар — өндірістік сөздер.

Адамдар арасында да айтылатын одағайлар бар: біреуді коштағанда, бір нәрсеге назар аударғанда немесе керісінше коштамағанда, амандасқанда, коштасқанда айтылатын сөздер кейде біреу болса да тұтас сөйлем орнына жүреді. Мұндайлардың өз мағынасы түсініксіз де болады, ал, тіпті, түсінікті болғанның өзінде де олар өз мағынасында тұрмайды. Мысалы, «*салаймағаликум*» — түсініксіз; *арма, бар бол* — дегендер түсінікті, бірақ өз мағынасында емес. Жөн сұрағанда: *танымадық, жол болсын!* дейтін қаратпалар жай сөз ретінде түсінікті болғанымен, бұлар әншейіндегі беретін өз мағыналарынан артық мағынаға не, тіпті, басқа мағынаға ие болған. *Танымадық* — дегеннің мәнісі: *танымай тұрмын, өз жөніңіз қалай еді? кім едіңіз?* дегенге келіп саяды. Ал біреуге «*жол болсын!*» дегенде алғыс айту, тілегін тілеу емес, *негіп жүрген адамсың* дегендей сұрау жатыр. *Хайыр, хош* дегендер — араб, парсынікі. Бұлар сөйлемге тән жалпы заңдылық бойынша құралмаса да, сөйлем болып табылады. Сондықтан одағай қатарына қосылады.

Сәлемдесу одағайы екі түрлі болады:

1) еңбек түрі; 2) жағдай түрі. Бұлар тілекті сөйлем ретінде айтылады. Мысалы, *қырман тасысын! Ат үсті оңды болсын! Сауар көбейсін! Кеңес біріксін!* Осының бәрі – тілекті сөйлем болып құралған сәлемдесу сөздер. Кешкі сәлем – *кеш жарық!*; құдық қазушыларға – *су басы жоғары*. Бұлар – сөйлемді түрден одағайлы түрге ауысқандар. Өйткені «*кеш жарық!*» деген күн кешкірсе, жарық болсын деген, яғни «*жарығың жарық болсын!*» деген екі сөздің орнына айтылса, «*су басы жоғары!*» деген «*құдығыңның суы тайыздан шықсын!*» деген тілекті білдіреді. Бұл сөйлемдерде «*болсын!*» деген тілек сөзді де өз алдына көрсетпей *жарық, жоғары, су басы жоғары* деген сипаттарымен ғана таңбалаған.

Сәлемдесу, жөн сұрау, қоштасу формулаларынан басқа да қатынас одағайлары бар. Мысалы, *әй, ау, о, мә* деген одағайлар тыңдаушының көңілін өзіне аудару үшін айтылады. Бұндағы *мә* одағайы бір нәрсені ұсыну ретінде айтылса, басқалары сөзге құлақ сал деген тілекті білдіреді. Таптасқан сөздердің қолданысы бойынша «*әй, бері қара!*», «*ау, байқасайшы!*», «*ау, мынаны беріп жатырмын!*», «*қара! а? не? а?*» – сұрау қосалқысы (*солдай гой, а?*). Бұл одағай сұраулы сөзді пысықтау үшін де қолданылады. «*Екеуміз жарысқа түсеміз гой, а?*».

Демеу сөздер: *ал, әйде, сал, айда*; «*ал, басталық, келіңдер!*» – дегенде «*ал*» бастау ісін демеу түр. «*Ал, салшы, Рақыметтің алғанын сал, жеті қадақты бір алды, он екі қадақты бір алды...*». Мұндағы *ал* салу ісін демеу түр. «*Әйдә, жүр!*» дегендегі *әйдә* жүру ісін демеу түр.

Иә, пәлі, әләй – осының дұрыс. Бұл қатынас одағайына *жақсы, жарайды, мақұл, дұрыс* деген таптасқан сөздер де кейде қосылады:

– *Бұл жұмысқа сенің барғаның мақұл (мақұл – таптасқан сөз).*

– *Осыны сен істеші!*

– *Мақұл!* (Бұл қатынас одағайының қостау түрі).

Осылар сияқты екі жақты ұғым беретін одағайлар: *жоқ! тек! қой! тәйт!*

Қатынас одағайының сілтеу түрі: *әне, міне, әнеки, мінеки* т. б. *Қане? қанеки?* дегендер де осыларға қосылады.

III. Көңіл одағайлары

Сөйлеу – бір оқиғаның жайын хабарлау. Ондай хабар әр адамға әр түрлі әсер етеді: қуантады, ренжітеді (Челюскин, Бусыгиндер оқиғасы). Сөйлеу дегеніміз – хабарлап қана қою емес; белгілі ойды, ниетті білдіру. Сондықтан көздеген мақсатымызға қарай оқиғаның

өзімізге тигізген әсерін білдіре де, білдірмей де сөйлейміз; сұрай, өтіне, бұйыра, тыңдаушыға белгілі бір талап қоя сөйлейтін кездеріміз де болады. Қысқасы, біз өзіміздің хабарымызға тиісті өң бере сөйлейміз. Тыңдаушыға айтар хабарымызбен бірге өз көңіліміздің мейірін қоса білдіреміз.

Хабар – қуанта, тандандыра, күлдіре, ызаландыра, өтіне, кеке-сіндей, сұрай, бұйыра, қандай әсері барын ашпай да айтылады.

Тілде көңіл райын қоса білдіретін амалдар өте көп. Өйткені көңілдің әртүрлі райының өзіне тән әртүрлі әні бар (сөйлемнің әртүрлі әні болады). Айтушының көңіл райын сөйлемнің әніне қарай танымыз. Жазуда көңіл райын тыныстық белгілерден, сөйлемдегі сөздерден, сол сөздердің сөйлемде орналасу тәртібінен білеміз. Көңіл райын білдіру үшін қосымша, қосалқылар да (демеуліктер) қолданылады. Сұраудың **ма** деген қосалқысы бар; болжалдың *шығар* қосалқысы бар. Сеніммен сөйлесек, «*ол барған*» деп кесімді айтамыз. (Көмекші етістік қосалқы қызметін атқарады деу дұрыс па?...).

Таптасқан сөздерден құралған сөйлемдер арқылы да көңіл райы білінеді. Кейде ақындар сөйлемді өзгеше құрап, суреттеп айту арқылы да көңіл райын танытады. Мысалы,

*Жерді жонған, тасты опырған әлді қол,
Ұрандасты, ұлы күшті қосты мол!
Жерді жарды, шамын шашты, тірілтті,
Кең даланы кесіп-пішіп келді жол!
Жүрек тулайд қыр қозғалған айқайдан,
Жарқырап қыр, сарқырайды бел, сайдан...*

(*Илияс*)

Қуаныш райын ақын «*жүрек тулайды*» деп білдіреді.

Арнаулы одағай сөздермен де (түбір, шылау, тапсыз-ақ) көңіл райын білдіруге болады.

*Па, шіркін! Өмір болсаң, бол осындай!
Болалсаң, болып тұрсаң болатындай.
Шекспир, Пушкин, Байрон, Аристотель
Ойға ерік бере алмаған о да осындай*

(*Асқар*)

*Мырқымбай, Мырқымбай!
Бай-бай-бай
Жүрмейсің жай*

(*Бейімбет*)

Бай-бай-бай – ызалануды білдіретін одағай.

Қап – опыну одағайы (*қап, байқамай қалған екем!*).

Ишша – жиіркену (*ишша, күннің суығы ай!*).

Алақай! – қуану одағайы (*алақай, әкем келді!*),

Бәрекелде – ұнату одағайы (*бәрекелде, ризамын*).

Бұлар – көңіл одағайы, өйткені көңіл райын хабарлайды. Құрылысы жағынан – жеке сөз, мағынасы жағынан – сөйлем.

Көңіл райын білдіретін амалдардың ең негізгісі – сөздің әні. Сондықтан бұлар осы одағайға арналып жасалғанмен, әніне қарай көңілдің әр райын білдіріп кете береді. *Ойбай* – шошыну одағайы; бірақ ол тандану әнімен айтылса, тандану одағайы болады; «*бәрекелде*» де өзгереді.

Мысалдар: *алақай, әттең, әттегене-ай, қап! Ойбай* (жұлып алғандай айту, жай айту); *қап, сені ме! қап, бәлем* (кіжіну); *ойбой* (тандану орнына ұнатпау); *апырмай, япырмай, ойпырмай* (әніне қарай: үрейлену, тандану, күйзелу). *Пай, паһ, па* (тандану); *ишша, ишшаһ* (тону, жиіркену); *түү, түүһ* (кейде тандану, ұнатпау); *уһ* (қайғыру, шаршау); *оһ, аһ* (қайғыру, опыну, тандану); *айхай* (рақаттану); *әй, өй, ей, ай, ой* – тиісті әнімен айтылса тандану, кемсіну, онай көру т. б. мағыналарда. *Иә, пәлі* – кейде кекесін; *омай! омай, шіркін!* – кем тұту, кекету.

Тәуелдеулі, жіктеулі сөздерден жасалған: *қарағым, айналайын, қалқам, сәулем* сияқты тәуір көру, кекету одағайлары да бар; бұлар да, осы тәрізді басқа сөздер де тиісті әнінде тұрса ғана одағай болады.

Әні сай келсе, таптасқан сөздер де, сөйлемдер де одағай болады. Одағайланған атауыш сөздердің мысалы: *сабай-ай! қасқа-ай! сабылан-ай (саңлақ-ай(?)), сөз-ақ! мәссаған!*

Одағайланған сөйлемдер: *ісің бар болсын! жүзің айдай болсын! келбетіңе болайын!*

(Автор жазушылардан көп мысалдарды теріп алған).

IV. Көңіл одағайының тарихы

Хабарлағалы тұрған оқиғасының жәйін де, сөйлеушінің көңілін де, талабын да білдіру – тілдің кәрі әдеті. Келе-келе көңіл білдіруге арнап бір нәрсенің затын, сипатын, ісін танытатын біраз атаулар жасаған. Мұның үстіне зат, іс, көңіл күй деп бөлшектемей бүтін образ, тұтас хабар беретін одағай есебінде хабарлауыш сөздер жасап алған. Атауыш сөздер тілге қандай керек болса (бір нәрсенің

анықтығын, дәлдігін білдіру үшін), одағай хабарлауыш сөздер де тілге сондай керек (өткірлігін, әсерлілігін күшейту үшін).

Атауыш сөздер де, одағайлар да тілдің өз материалынан жасалады. Одағайлардан атауыш сөздер, олқы сөйлемдер жасалып отырады. Атауыш сөздерден, олқы сөйлемдерден жасалған одағайлар мысалы: *құр-құр – құрық; шөк-шөк – шөгу, шөгер; ah-yh – ахылау, ухілеу; ай-қай (ай-хай)*; бұлар – одағайдан жасалған атауыш сөздер.

Араб сөзі қазақ тіліне беріде араласқан. Бірақ сол араб сөздерінен де одағайлар жасалған. Бұдан одағайлардың тіліміздің алғашқы дәуірінен сақталып қалған сөздер еместігін, одан беріде жасалғандығын осы күнде де жасалып жатқан тіл элементтерінің бірі екендігін көреміз.

«Тек» – тек тұр – *сен тек тұр* (бастауыш, айқындауыш, баяндауыш). Соңғы нұсқада сөйлем толық күйінде тұр, *тек* – айқындауыш. Алғаш *тек* өзін де, басқа мүшелерді де жалғыз тұрып аңғартады. Демек, ол мағынасы жағынан – сөйлем, хабарлауыш сөз. Одағай – басаяғы түгелденбей, шала-шарпы айтылған сөйлем не сондай сөз. Құрылысы кеміс болса да одағай толық мағына береді. «Тек!» – сен тек тұр. Соңғы «*тұр*» сөзінен *сен* деген екінші жақтық мағына байқалады. «Тек» сөзі сөйлем ішінде қимылдама деген мағынаны береді: қимылдамау – тұру ғой. Демек, «*тек*» – тек тұр. Бірақ *тек* сөзінде сен ұғымы жоқ, бұйыру жоқ (*тұр* етістігінде бұл екі сапа да бар. *Тұр* етістігіне *сен* деген екінші жақ мағынасы шығатын себебі – тұруға тиісті болған адам осы сөзді тыңдап тұрған адам болатындығы. Сөз соған қарата айтылғандығы, *тек* жекіруінде бұл да бар). *Тұр* етістігінде бұйыру мағынасы бар; бұйыру мағынасы *тек* сөзіне телулі. Демек, бұйыру әні сол *тек* сөзіне тиесілі («*Ғалымдар далада тұр*» дегендегі *тұр* сөзінде бұйырық әні жоқ, сондықтан ол үшінші жақты білдіреді – *ол тұр*). *Тек* одағайының олқылығы осылай толады.

Одағайдың кемістігін толтыру үшін осындай жағдай қажет, керекті әні болмаса, одағай пайдаға аспайды.

Қап! – *қапы қалған екенмін, демек, қап!* – әрі шала сөйлем, әрі шала сөз (соңғы **ы** дыбысы түсіп қалып тұр).

«*Айналайын*» сөйлемдік жағынан да, сөз мағынасы жағынан да кеміс емес (алдыңғы айтылғанның керісінше), бірақ мағына жағы шала, тасада тұрған «*садақа*» – құрбандықтың образы. Бұл – шырқ көбелек айналу емес: «*мен сені сондай жақсы көрем, сен үшін өліп кетуге дайынмын*» деген мағынада. Ол мағына «*айналайында*» түгел емес.

Бір одағайға бір түрлі жағдай керек, ал екіншісі – басқа жағдайды керек етеді. Мысалы, *тек, тәйт, қой, әй, а?* сөздері тыңдаушысы болмаса, одағай болмайды, *әрине, ия, пәлі, жақсы, мақұл, дұрыс, рас, жарайды, жөн* сияқты қоштау одағайларына тиісті сөз алқасы керек; *ал, мә* одағайларының пайдаға асуы үшін тыңдаушы да, беретін нәрсе де, оны ұсыну да керек, бұл соңғылары болмаса, *ал, мә* сөздері сорақылық одағайы болады. Онда да сорақылық одағайының әніне салу керек, ал оған салмаса және алдыңғы үшеуі де болмаса, бұл сөздер босқа қалады.

V. Одағайдың дыбысталуы

Ән – тілде көңіл райын білдіру үшін қажетті амалдардың маңыздысы. Көңіл одағайы көңіл райын білдіруге арналған, демек, оның әнінің түрі де ала-бөле. Бір одағай әлденеше көңіл райын білдіреді, сондықтан түрлі ән болады. Олар көңіл одағайының дыбыс құрылысын билеп кетеді, ондай дыбыстар әнге бейімделу үшін 1) кейде жоғала; 2) кейде өзгере; 3) тұрақсыз өзгеріп барып, тұрақтайды, *қапы* сөзінің соңындағы **ы** дыбысының да түсіп калуы да содан; «**ы**» әнделмейді (түседі).

Япырмай, апырмай, япырмой, апырмой, ойпырмай секілді одағайлардың дыбыстарының түрленуі көңілдің түрлі райының түрлі әніне байланысты. Бұлар әуел басында *иә, пірім-ай, аһ, пірім-ай, ой, пірім-ой* деген тәрізді бөлшектерден бірігіп, соңғы қосымшалары мен сөз басындағы қаратпалары түбірмен тұтасып кеткен. Осы кірігу барысында әр одағайдың айтылу әуеніне қарай соңғы дауысты дыбыстары бірде **а**, бірде **е**, бірде **о** болып түрленген. Тіліміздегі *ойбай* мен *ойбой* одағайларының қалыптасуы да солай. Осы себептен әртүрлі әнге қолайлы түрлі дауысты дыбыстардың әрқайсысы әр одағайға таңылып тұрақтасады. Мысалы, жақсы көргенде **а**, **балам** деп, кіжінгенде **әб**, **бәлем** деу осыдан. Асылы, көңілсіздік одағайлары жіңішке дауыстыны қаласа, көңілділік одағайлары жуан дауыстыны, оның ішінде де **о** дыбысын қалайтын тәрізді. Себебі – көңілсіз әндер ащы (высокий голос) дауыспен, көңілді әндер қоңыр (низкий голос) дауыспен айтылады. Мысалы, **ай!** одағайы әніне қарай тандануды да, опынуды да, сүйсінуді де білдіреді. «*Жарайды*», «*әй!*» одағайларын қоңыр дауыспен созып айтса, тандануды білдіреді, ащы дауыспен айтылса, жекіріп біреудің назарын өзіне аударуға болады, одан да гөрі жіңішкертіп *йй-йй* десек, жиіркену одағайы болады.

Паһ!, па!, ной-ной!, бай-бай! одағайлары әніне қарай (тандану, ызалану) түрлі раймен айтылады. Ал *бе-е-еу (бе-еу)* десек, ыза ғана шығады.

Одағай – дауыстысының көңіл райының әніне бейімделіп, тұрақты сөз болуы, осы әртүрлі дыбысталуының өзі біртіндеп орнығып, әртүрлі мағына беруін керек қылған. Осыдан келіп бір одағайдан өрбіген *а, ә, о, е (уа, уо) ау, әу, еу, ай, әй* сөздері қалыптасқан. Бұлар – негізінде **хабарлау, шақыру одағайлары**.

Мұның қандай көңілмен айтылған хабар не шақыру екендігін бұрын әнінен білінген, қазір дауыстыларының түрінен де білінеді (онда да кейінгі кезде).

Сөйлемде шақыру одағайы басқа одағайлардың алдынан не артынан, не екі жағынан жанамалап отырады. Мысалы, *шырағым-ау!, шырағым-ай!, ой-пірім!, ой-пірім-ай!, па!* одағайына *ай* одағайы қосылып, *па + ай! (пай!), ба+ай! (бай!), ой+ба+ай!* болады. Мұндағы **б, п** дыбыстары **м** дыбысына айналып, *о-ма-ай (омай, шіркін)* деген кекесін одағайы туған.

Одағайлардың дауыссыз дыбыстары да өзгереді. Қалай өзгерісін қапелімде білмей де қаламыз. Мысалы, *мәссаған!* деген одағайдың *мә саған* дейтін екі сөзден тұратынын білеміз; ал, *әттеген-ай!* сөзінің түбірін білмейміз – *әәә! деген-ай! Мәссаған!* дегендегі *мә* сөзінің **ә** дыбысы созылады. Сондықтан *саған* дегендегі басқы **с** дыбысы да созылады. Нәтижесінде **с** екеу болып, екі буынға бөлініп кетеді. Ал, *ә деген ай!* – *әәд-деген-ай!* дегендегі **д** тұйық буында сақталып қала алмаған. Сондықтан қатаң **т** дыбысына айналған. Сөйтіп «*ұмтыла үндесу*» заңымен *әттеген-ай* болып қалыптасқан.

VI. Бірқатар одағай сөздеріміздің жасалуы

Көңіл-күйі одағайларының бірқатары араб-парсы сөздері: *бәрекелді, гапыл, ой-пір-ім-ай (ой, ай* – қазақтың шақыру одағайы, *пір* – ұстаз; *ие* – парсы; **м (ім: пір-ім)** – тәуелдеу қосымшасы; *шырақ (ым)* – парсы).

Одағайдың бірқатары атауыш сөздерге шақыру одағайын, тәуелдеу жалғауын қосып жасалған (*жарқын+ым, шырақ+ым, қарақ+ым, қалқа+м, сәуле+м*).

Сабаз-ай, қабылан-ай (қайратты дәріптеу; *сабаз – шаһ – баз – сұңқар*; парсы); *қабылан* – арыстанның бір түрі, қазақтікі; бұған қосылған *ай* – шақыру одағайы.

Шырағым-ау (тәуелді сөз + шақыру одағайы) – бұл беріде жасалған тұлға, осы күнде жасала беретін түрі. Одағайлардың бәріне ірге (негіз) болған нәрсе – бесінші тараудағы шақыру, хабарлау одағайлары *па, nah, най, бай-бай* (таңдану, күйзелу); *мә* (назар салдыру); *бе (еу!)* – ызалану; *ой-бо-ой* (шошыну); таңдану одағайларында *па, ба, мә, бе* түрлеріндегі қаратпа сөз. Бұл сөз *баба* дегенде екі рет, *ана* дегенде бір рет ұшырайтын бүгіндегі тумалық термин (бұрын ру бастығын осылай атаған). Осы қалыппен басқа одағайлардың дені де қаратпа сөз болып жасалған. Адамдар бұрын табиғат сырының күштерін білмеген. Сондықтан олар табиғатқа адамша (жанды затша) тіл қатқан. Желді ысқырып шақырған, құйынды қуалаған, ауруды көшірген, түрлі жақсылық-жамандықтың иесі бар деп түсініп, оларды бірде шошындырып, бірде тамақ беріп ырза қылып отырған. Әр рудың иесі, қорғаны бар деп есептеп, соларды жәрдемге шақыратын болған. Келе-келе осы ұғым-түсініктен дін туған. Одағайдың қаратпа сөзсіз (шақыру сөзінсіз) болмайтыны – сол әр түрлі табиғат күштеріне: Ай, Күнге, малға т. т. қарап сөйлеп, соларға көңіл айтып, соларды жәрдемге шақырудан қалған қалдық. Кейін адам баласы оны ұмытып, әр одағай өзінің әніне қарай түрліше көңіл райын білдіретін сөз болып кеткен.

VII. Одағай сөздердің тынысқа қатыстылығы

Одағай – сөйлемнің орынбасары, сөйлем соңындағы тыныстық белгілер де мұнікі. *Ө* – оңаша одағай; хабарды аяқтай, тұйықтайды (леп, сұрау белгілерінің бірі керек). Өзінен кейінгі сөйлеммен тығыз байланыспай, ойды аяқтай, оңаша тұра береді, соңынан ноқат (нүкте) қойылады:

- *Осы жұмысқа сен баршы!*
- *Мақұл.*
- *Жиылысты аша берсем деймін.*
- *Дұрыс.*
- *Бүгін театрға барсақ қайтеді?*
- *Жарайды.*
- *Мұны сен жаза гой!*
- *Жақсы.*
- *Жолдасың келді ме?*
- *Жоқ.*
- *Мынау маған беретін кітабың ба?*
- *Ия.*

Леп белгісі

Бұл да оңаша (жаңағыдай).

Бұйыру, тыйу, назар аудару түріндегі көңіл, шаруашылық, қатынас одағайларынан соң леп белгісі қойылады.

а) көңіл одағайы.

Мысалдар:

– *Бәрекелде-е-е! Ис деп осыны айт!*

– *Ұят-тағы!*

– *О, немене?*

– *Әлгі Үсен та тыныс белгілерін қалай қою керектігін білмейді екен.*

– *Ойбой! Өзіңнің тіпті жібің тарқатылып барады ғой? Бері жүрші, бері, ширатып жіберейін! (Ғабит, «Қыз Жібек»).*

– *Мәссаған! Осыны да сөз деп, ұялмай айтты ма екен?*

– *Қап! Кетті, кетті! Апырмай, тұрмас па екен? Тізгіндеп ілер басы бұрмас па екен. Бізғыған сырғанақты теуіп барып, Теңізге, жарға құлап ұрмас па екен. Дегенде бір ыргалып қалды тоқтап, Жүгірді лагерь халқы тегіс қаптап (Ілияс, «Жорық»).*

Осындағы: *бәрекелде, мәссаған, ойбой, қап, ұяттағай* т. б. көңіл одағайларынан кейін леп белгісі керек.

ә) шаруашылық одағайы.

– *Шек! Көрдің бе, мұның қас қылғандай теріс тарта беруін!*

– *Әукім, әукім! Мал деп осы көк сиырды айтсайшы!*

Мұнда *шек, әукім* сөздері кейінгі сөйлемнен аулақтанып тұрған болса, одағайлардан соң леп белгісі қойылады.

б) қатынас одағайы.

«Тек», «әй» сияқты тыйу, шақыру одағайы кейінгі сөйлеммен тығыз байланыспаса, оңаша тұрса, олардан соң леп белгісі керек (Бұл сөздер тұрпайы болғандықтан, аз қолданылады, затсыз айтады). Леп сөзді сөйлем түрімен айтылса, леп қойылады.

Сұрау белгісі

Қатынас одағайы сұрау сазымен де айтылады, бірақ кейінгі сөйлеммен тығыз байланысады. Сондықтан өз соңынан сұрау белгісі қойылмайды: – *Ау, бұлары қалай.*

Сұрау одағайы сөйлемнің соңында болып, сұрау сазымен айтылса, сұрау белгісін жазамыз:

– *Егісті осы бескүндіктің ішінде бітіреміз, ә?*

– *Биыл планды ерте орындағанымыз трактордың арқасы-ау?*

Кейбір тыныс белгілері жайында

Мағынасы жуық бірнеше одағай не бір одағай салаластарша тізбектелді. Бір не бірнеше одағай мағына жағынан өзімен тығыз байланысы бар сөйлемнің не басында, не аяғында, не ортасында тұрады.

Тізбектеліп, бірін-бірі толықтырып тұрған одағайды салалас дейміз, арасында кіші тыныс (үтір) қойылады. Кейінгі сөйлемнен окшауланып тұрса, не ноқат, не сұрау, не леп белгісі жазылады (Одағай көбінесе ойды салалас болып аяқтайды): *Па, шіркін! Уа, бәрекезде! Ә-ә-әй, жоқ! Қап, ойбай-ай! Қап, әттеген-ай! Оу, шырағым! Па, деген! Ой, алақай-ой! Әттең, қап! Әйт, боразна! Әй, білмеймін! Тек, әй! Пай, сабаз-ай!* (бұлар – салалас одағайлар; қайталасақ да үтір жазылады: *бай-бай-бай! Жоқ, жоқ, жоқ!*).

– *Ай, әй, ей, ой, өй, ау* – дейтін шақыру одағайлары басқа одағайлардан бұрын келсе, бөлек жазылады және бір-бірінен кейбір тыныс белгілері арқылы айрылады; ал басқа одағайлардан кейін келсе, қосылып жазылады. Мысалы, – *Әй, шырағым – шырағымай; ай, жоқ – жоғау; о, бәрекезде – обалдағай.*

Қаратпа болып тұрған таптасқан сөздің аяғында шақыру одағайы келсе, ол бөлек жазылады; араларына ешбір белгі қойылмайды (*солай ау!? Үсен ау, келіпті-ау*).

Одағайлы сөйлемдер

Шінде одағайы бар сөйлем – одағайлы сөйлем (Сөйлемнің басында да, ортасында да, аяғында да келе береді).

Сөйлемнің басында тұрса, одағайдан соң кіші тыныс қойылады (*жарайды, барайық, әй, о не дегенің?*). Мұндай одағайдың оңаша болуы да не салалас болуы да шарт емес. Сөйлемнің ортасында тұрса: – *Олай болса, жарайды, бар!* Сөйлемнің соңында тұрса: – *Ол ойынды мен көрмедім-ау, қап!*

Шақыру одағайы – атын атамай шақыратын сөздер. Есімдерден жасалған қаратпа сөздер – атын атап шақыратын сөздер болады. Сондықтан ондай қаратпа сөздер де одағайдың орнына жұмсалады;

Тыныс таңбалары да одағайлармен бірдей. Мысалы:

*Бекежан, жүрген жерің жорық майдан!
Тентек ең бар жиганың осындайдан...
Бар, жеңеше, хабар айт!
Туыспай кеткір, алты аға,
Бармысың, ойбай, қайдасың?!.*

23.00. сағат. 30.06.1937 жыл.

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЕМЛЕСІ МЕН ГРАММАТИКАСЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ¹

Жанғазы!

Тегіс аманбыз. Жәлештің де дені сау. Сұрауларына жауап берейін.

1. Қазақ тілінің тұрақты емлесі биыл бекір деп ойлаймын.

Сеніңше, осы күнгі емленің нендей кемістігі, нендей қиындығы бар? Терминдерді қоя тұрып, қазақтың өз сөздерін жазуға кемістік келтіретін не бар? Өзіңше ондайын қайтіп түзеу жөн? Осылардың жауабын сен де жаз.

2. Халықаралық терминдердің емлесі де үзілді-кесілді шешілген жоқ. Орысша жазылуынша болсын деген жалпы бағытқа ешкімнің көріне дауы жоқ сияқты. Бірақ жалпы бағыт бар да, ереже бар. Бұл екеуі – бір емес қой. Нағыз толық ереже беру мәселесі әліппе мен емлені түгел қарастырмай шешілмек емес. Сондықтан бұл да кешігіп тұр.

Еруліге қарулы болып, сұрауына сұрау төлеп бағасын өтейін, сен мынаны айтшы:

Білек, тыраш, ыстағын (мес) сияқты қазақ сөздері, осылай басқы ашық буында келте дауысты **ы, і**-лермен жазыла тұрып, *пленум, трактор, стахановшы* сияқты сөздер **ы, і**-лерсіз жазылатын болса, жеңіл соғар ма еді? Балаға мұны қалай түсіндірер едің? Шеттен келген сөздерді жаттатқаннан басқа амал табар ма едің?

Егер *блек, траш, стаган* деп жазуды дұрыс таба қойсақ, *біл, тыр, ыс* сияқты сөздерді осылай жаза тұрып, *біледі, қырағы, ыстау* сындыларын *бледі, қрағы, стау* түрінде – бір түбірді екі түрде (*біл, бл; қыр, қр; ыс, с*) жазар ма едік? Бұл – қиын болмас па еді? Әлде түбір емлесін біріктіру үшін бір буындыларына да **ы, і** жазбай, **бл, қр, с** жазар ма едік? Бұл соңғының көзге қораш көрінгеннен басқа не міні болар еді? (Буын айыртуды есепке алма. Қандай емле болса да, соған қарай буын жігін таптыру методикасын шығаруға болады). Осы күні *хал(ы)қ – халқ-ы, мұр(ы)н – мұрн-ы* сияқтыларда түбірдің **ы, і** дыбыстары бірде жазылып (*халық, мұрын*), бірде жазылмай

¹ Бұл хатты проф. Қ. Жұбанов ауыл мұғалімі Жанғазы Жолаевқа 1936 жылы жазған. Баспа бетінде тұңғыш рет «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналының 1958 жылғы 2-санында жарияланған. – *Редакция алқасы.*

(халқ-ы, мұр-ны) жүр. Осыдан көріп жүрген қиындығымыз жоқ. Сонда *біл* мен *біл+еді*, *қыр* мен *қыр+у* сияқтылардағы **ы**, **і**-лердің ойнамалылығы қалайша қиындық көрсетпек?

3. Құрмалас сөйлемге қазіргі кітаптардың тісі батпаған. Бәрінікі де дұрыс емес.

Құрмалас (менінше, күрделі) сөйлем екі түрлі:

а) сөйлемнің бір мүшесі **لفظه مفرده** (жалаң сөз – парсыша) жасалмай, ішін жарып ақтарғанда, өзі бір сөйлем болып **لفظه مرکب** (күрделі сөз – п.) болса, осындай күрделі мүшесі бар сөйлем күрделі сөйлемнің (құрмаластың) бір түрі – сабақтасы болады: *мақтаулы жырау – осы*. *Жырау* – бастауыш, *осы* – баяндауыш, *мақтаулы* – бастауыштың анықтауышы. Мұндағы мүшелердің бәрі де жалаң **لفظه مفرد** жалаң сөз – п.). Сондықтан бұл жай сөйлем. Ал, *жұрт мақтайтын жырау – осы* десек, күрделі сөйлем болады, күрделінің сабақтасы болады. Неге десек, мұнда анықтауыш емес, өзі – бір сөйлем: *жұрт мақтайтын* солайымен тұрып бір-ақ анықтауыш. Бірақ ішін жарып қарасақ, өзара бір сөйлем: *жұрт* – бастауыш, *мақтайтын* – баяндауыш, екеуі қосылып барып *жырау*-дың анықтауышы болады. Өйткені *мақтайтын*-ның тек өзі бұл арада анықтауыш емес: *мақтайтын жырау* десек, мағынасы өзгеріп, өзін өзгелер мақтайтын емес, өзін өзі мақтайтын Науаш сықылды құдай ұрған болып шығады.

Сөйлемнің қай мүшесі де күрделі бола алады: *Білегі жуан бірді жығады* (бастауышы күрделі). *Біздің мектеп – өзің көрген* (баяндауышы күрделі). *Біз ай туа жүріп кеттік* (мезгіл анықтауышы күрделі). *Су қайтқасын барып қайтармын* (бұ да). *Ел жатқанша жүрдік* (бұ да). *Біз келгенде сен ояудің* (бұ да). *Сөзі көптің ісі өнбейді* (толықтауышы күрделі). *Еңбегі аздан өнбек аз* (толықтауышы күрделі). *Ол аты бәйгеден келгенге мақтанып отыр* (толықтауышы күрделі). *Оның оқуы көп болғанмен, өсуі кем екен. Жасы жетсе де, өзі қартаймапты* (анықтауыштары күрделі).

Күрделі сөйлем болу үшін күрделі мүшенің бастауышы да, баяндауышы да болуы шарт.

б) жалғасқан сөйлемдердің жинағы – күрделінің салаласы болады.

Жаңғазы – жуас та, Ақжарқын – асау. Бұл – салалас.

Екеуінің айырмасы: Сабақтаста күрделі сөйлем бас сөйлемнің бір мүшесіне ғана байланысты да, салаласта олай емес, бір сөйлем екіншісіне солайымен байланысты болады, біріне-бірі мүше емес.

4. Тыныс белгілеріне ереже шыққан жоқ. Бұл синтаксис шешілмей, шешілмейді ғой. Ұсыныстар бар.

5. *Бар, жоқ* – зат есім. *Жылдам, аз, көп* – сын есім. *Кеше, бүгін*

اسم زمان (мезгілдік зат есім – п.). Абаттың грамматикасында, дұрысты қоя тұрып, дұрыс емес те бағыт жоқ. Бұл – тіл құралдарынан, менің кітабымнан, Телжандікінен теріп алған шөпшек.

«Мәні ретінде қазақ сөзі неше тапқа бөлінеді?» – депсің. Жал-

ғыз мәнмен мәселе шешілмейді. Бұл – тіл, *منطق* (логика – п.)

емес. Орыс тілінде «рама» (женский род), «окно» – *موسط* (средний род – и.). Бұл тек формалануы, әйтпесе олар «раманы»

ұрғашы, «окноны» *خیشی* (қызметке, п.) деп білмейді. Сондықтан сөз табын ашу үшін әр тілдің өзіндегі әр мағына қалай формаланған? Осыны тиек қылу керек? Бұл, *البار* (Алпар – татар

ғалымы) марқұмша *شکلی* «nigezgə toz» деген емес.

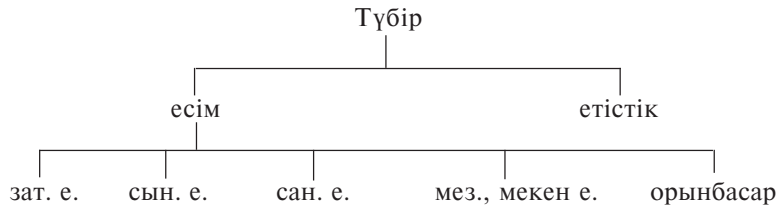
Формаланудың өзі әр тілде әртүрлі. Біздің тілімізде 3 түрлі өлшеуді қабат алып отыру дұрыс. Үшеуінің бірдей сынына толса, сонда ғана бұл пәлендей сөз табы деуіміз керек. Ол үшеудің бірі – мағына,

екіншісі – морфология, үшіншісі – синтаксис (*کلمات نموی*)

ای معنوی معث اشکال – п.). Оның үстіне бірден таптас-тыра салмай, баспалдақтап тізу керек. Кісі мен үшінді қатар қойып, сөздің бір табы демеу-деу – қарыс пен құлашты қосып санап, 2 құлаш пен 3 қарыстың жиыны 5-еу дегенмен бір есеп. Дұрысы бір өңкейлеп алу емес пе? Бір сом мен 50 тиынды қосып 51 шығарғанмен есеп бола ма? «Кісі» – түбір сөз, «үшін» – шылау. Бұларды тең тап деп санау сом мен тиынды тең көру емес пе? Мен былай таптастырам:

Матау жалғауыш (союз)		Жетек жалғауыш (послелог)
«мен», «да», т.т. бұлар бір сөзді екінші сөзге бағындырмай, жетектпей, тек матастырады.		«үшін», «сияқты», «арқылы», «сайын» т.т. Бұлар септеулер есепті, өздері тағылып тұрған сөзді басқа бір сөзге жетектетеді.

Есім – (мағынаша) заттың өзін не тұрғылықты белгісін көрсетеді; морфологияда көптеледі, септеледі, тәуелденеді, жіктеледі; синтаксисте сөйлем мүшелерінің қайсысы да бола алады. **Етістік** (мағ.) заттың өзгермелі белгісін көрсетеді (морфологияда жіктелмейді, септелмейді, тәуелденбейді, көптелмейді. Етіс қосымшаларын, бо-

лымсыз «**ма**»-ны, түрлеуіштерді ғана ерітеді. Синтаксисте бастауыш *сен* сөзі болғанда ғана баяндауыш болады, басқа мүше бола алмайды).

Есімді өзара жіктегенде де әр жігінің арнаулы белгілері болады. Тегінде, жоғарғы есім белгісі деп отырғанымыз зат есімдікі. Өйткені сын есім, сан есімдер септелгенде, жіктелгенде, тәуелденгенде, көптелгенде өз мағынасынан шығып, зат есім мағынасына ауысып кетеді.

Қызыл бояуға салған шүберек десек, *қызыл* – сын есім болып, *бояу* деген затқа сүйеніп тұрады. Ал, *қызылға бояған шүберек* десек те, *қызыл* бояуға бояған мағынасында болады. Мұндай сын есімнің ішінде жасырын тұрған зат мағынасы бар. Осы сияқты «*Онға алып, беске сататын болсын саудагер!*» дегенде *онға*, *беске* дегендер тек сан емес, сан мен заттың мәнісін бірге қосып арқалап тұр.

Сонымен, зат есім дегеніміз – мағына жағынан септік, тәуелдік, жіктік, көптік қосымшаларын ертетін сөз, синтаксис жағынан сөйлемнің анықтауыш мүшесі болғанда, тек затты анықтайтын, істі анықтай алмайтын сөз болады (Мұны былай түсіну керек: сын есім мен сан есім заттың да, істің де сыны мен санын көрсете алады: *жақсы кісі*, *жақсы жазады*; *екі кісі екі келді* сияқты. Зат есім тек зат есімді ғана анықтай алады. *Тас үй* дегендегі *тас* сияқты. Бірақ *жақсы келдің*, *екі келдің* дегендегі *жақсы* мен *екінің* орнына зат есім жарамайды. Өйткені зат есім етістікке байланысып, істің жайын айта келсе, ол істің не *مسند إليه* (субъект – п.), не *مورد* (объект – п.) ғана болады да, сипатын көрсетпейді. Оның үстіне, зат есім өзге бір зат есімге анықтауыш болып келсе, анықтауыш сөзіне тете ғана тұра алады, арасына сөз сала алмайды (мұны былай түсіндіру керек: *биік үй* дегенде анықтауыш сын есім – *биік*). Бұл арада өзінің анықталуышына (үй-ге) тете тұр. Бірақ арасына зат анықтауыш салып, *биік тас үй* сияқты бір табан шегіне алады. Ал, *тас үй* дегендегі *тас* өзі мен *үйдің* арасына сөз салдырмайды: *тас биік үй* болмайды. Зат есімге *-шы*; *-ші* қосымшасы да жалғанады (*темір+ші*), сын есім, сан есім, мезгіл-мекен есім, есімдік, етістік түбірлер мұны істей алмайды (*ұзын-шы*, *бес-ші*, *бүгін-ші*, *оқы-шы* болмайды).

Сөйтіп, **зат есім** заттың өзін көрсететін септік, тәуелдік, көптік, *-шы* (кәсіп) қосымшаларын ертетін затты ғана анықтап, анықталушы сөзіне жалғас қана тұра алатын түбір болады.

Есімнің бірқатары заттың өзін емес, заттың не істің тұрғылықты белгісін көрсетеді. Мұның өзі екі түрлі: сан белгі, сыпат белгі. Осыған қарай бірін сан есім, бірін сын есім дейміз. Сын есім морфологияда *-рақ, -рек, -лау; -леу* қосымшаларын, қосақты қосар буынды өзіне ерте алады: *қызыл-қызылырақ, қызылдау, қып-қызыл*; сан есім морфологияда *-ншы* қосымшасын тағына алады: *бес-бесінші*. Сын есім мен сан есімнің екеуі де синтаксисте затты да, істі де анықтай алады, анықтауыш күйінде анықталушы мен екі араға зат есім анықтауышты не бірі бірін сала алады: *биік* (сын есім, анықтауыш), *тас* (зат есім, анықтауыш), *үй* (анықталушы); *бес биік үй; биік бес үй* дегендер сияқты.

Сөйтіп, *сын есім* деген заттың не істің сыпат белгісін көрсететін, шырай үстеулері мен үстеуіштерін ертетін, зат есімге де, етістікке де анықтауыш бола алатын, анықтауыш болғанда анықталушысы мен өзінің арасына зат есім анықтауышты амалсыз салатын, сан есім анықтауышты еркін салатын түбір болып шығады.

Сан есім деген заттың не істің сан белгісін көрсететін, реттік үстеуін ертетін, зат есімге де, етістікке де анықтауыш бола алатын, анықтауыш күйінде өзі мен анықталушысының аралығына зат есім анықтауышты амалсыз салатын, сын есім анықтауышты еркін салатын түбір болып шығады.

Зат есім анықтауышты амалсыз араға салып, сын есімнің сан есім анықтауышты, сан есімнің сын есім анықтауышты араға еркін салатыны қалай?

Бұл былай. *Үй* деген сөздің, мәселен, екі анықтауышы бар екен: бірі – *биік* (с. ес.), бірі – *тас* (з. ес.). Кәне, бұл екеуінің қайсысы бұрын, қайсысы соң тұру керек? *Биік* бұрын, *тас* соң тұру керек – *биік тас үй* түрінде. *Тас* сөзін *үй* сөзімен екі араға жібермеске *биік* сөзінің амалы жоқ. *Екі тас үй* десек, *тас* сөзін өзі мен *үй* сөзінің арасына салмасқа *екі* сөзінің амалы жоқ.

Ал, олай болмай, *үй* сөзінің бірі *биік*, бірі *екі* деген екі анықтауышы болса, *биік* пен *екі* сөзінің қайсысы бұрын тұру керек? Мұнда да бірі ілгері ғана, бірі кейін ғана тұрмасқа болмайтын амалсыздық бар ма? – Жоқ. Мұнда *биік екі үй* деуге де, *екі биік үй* деуге болады. Әңгіме мағына екпінінің қайсысында екендігінде ғана: биіктігіне ала-бөле назар салдырғымыз келсе, *биік* сөзін бұрын, *екі* сөзін соң айтамыз (*биік екі үй*); екеулігін басып айтқымыз келсе, сан анықтауышты бұрын келтіреміз де, *екі биік үй* дейміз. Сондықтан сын есім

мен сан есім анықталушыға тете орынды бір-біріне еркін береді дейміз. *Биік тас үй* дегенде бұл еркіндік жоқ.

Ескерту: Сөз таптарының бір-бірінен енші алысып болғандары да, болмағандары да бар: *ағаш, темір* сияқтылар тек зат есім болып, *жақсы, ұзын* сияқтылар тек сын есім болып, шекараларын түгел ашып болған таптар. Енді бұлардай емес, зат есім мен сын есімге ортақ, шөре-шөре есімдер де (әрі зат есім, әрі сын есім болатын) бар. Мысалы: *бала, жас, жарық, сұлу, бай, батыр, жарлы, кедей* т.т. Бұлар – әрі зат есім, әрі сын есім. Сондықтан *жақсырақ, ұзынырақ сияқты баларақ, жап-жас, жап-жарық, байырақ, батырырақ, жарлырақ, кедейірек* т.т. бола алады. Таза зат есімге бұл мүмкін емес: *темірірек, ағашырақ* болмайды.

Мезгіл-мекен есім. Бұл орыстың наречиесі мен арабтың – *اسم مكان وزمان* есім мекен уа замандарының (үстеудің – п.) бірқатар қызметін атқарады. А. Байтұрсыновтың «үстеу» деп атағандарының бірқатары осыған тура келеді де, бірқатары түгелімен жанаспайды.

Мезгіл-мекен есім болатындар: *кеше, бүгін, мана, енді, әлі, қазір, бұрын, соң, жоғары, төмен, ас, үст, орта, ал, арт, ілгері, кейін, алғаш, бас, бастап, аяқ* т.т.

Мағынасы – істің мезгілін не мекенін көрсету. **Морфологиялық белгісі** – *-қы (-ғы, -кі, -гі)* үстеуін ертетіндігі: *кеше+гі, бұрын+ғы, ілгер+гі, бастап+қы, ақыр+ғы* т.т.

Синтаксистік белгісі – анықталушысына жалғаусыз жетектеле тұрып, орны (өйтеуір ілгері тұрса болады) еркін болатыны (жанас сөздер).

Бүгін мен Жанғазыдан хат алдым.

Мен *бүгін* Жанғазыдан хат алдым.

Мен Жанғазыдан *бүгін* хат алдым.

Мен Жанғазыдан хатты *бүгін* алдым. Бұл сияқты орны еркін болушылық септеусіз сөздің басқа таптарында болмайтын, тек мезгіл-мекен есімдерде ғана немесе септеулі сөзде ғана болатын нәрсе.

Мезгіл-мекен есімге *-ғы* жалғанса, сын есімденеді. Зат есімнен *-лы* үстеуі, сан есімнен *-шы* үстеуі, мезгіл-мекен есімнен *-ғы* үстеуі

арқылы жасалған сын есімдер тек зат есімді ғана анықтай алады да, етістікті анықтай алмайды.

Ескерту: I. Мезгіл-мекен есім мен зат есімге шөре-шөре болатын сөздер де бар: *жыл, күн, жаз, күз, бас, аяқ, орта, шет* т.т. сияқты. Бұлар — әрі зат есім, әрі мезгіл-мекен есім. Сондықтан екеуінің белгісі де бұлардан табылып қала береді.

Ескерту: II. Басқа есімдер, басқа сөз таптары сияқты, мезгіл-мекен есімдер де екі түрлі болады: бірі — негізгі түрі (жоғарғы келтірілген сөздер сияқты), екіншісі — туынды түрі. Басқа есімдер мен есімшелерге мезгіл-мекен үстеуі (жұрнағы) болған *-да* қосымшасын жалғап, мезгіл-мекен есім жасаймыз. Мысалы: *ағашта, ауылда, ұзында, сегізде, жазғанда, оқығанда* сияқты. Мұндай туынды мезгіл-мекен есімдер де морфология жағынан ана негізгілер сияқты: *ағашта+ғы, ауылда+ғы, ұзында+ғы, сегізде+гі, жазғанда+ғы, оқығанда+ғы* болады. *Оқығанда* жарық сол жағыннан түссін. Жарық *оқығанда* сол жағыннан түссін. Жарық сол жағыннан *оқығанда* түссін.

Мұны екінші сөзбен айтқанда, бұрынғы жатыс жалғау дегенді септеулердің қатарынан, тіпті жалғаулардың қатарынан шығарып, үстеу (жұрнақ) қатарына қосқан десек болады.

Сөйтіп, **мезгіл-мекен есім** деген істің мезгілін көрсететін, сын үстеуі *-ғы*-ны ертетін, сөйлемде анықталушысынан бұрын келе тұрып, қай жерде болу жағынан орны еркін болатын түбірлер болып шығады.

Орынбасар есім (есімдік) деп түбірдің де, қосалқы шылаулардың да орындарына жүре беретін түбірлерді айтамыз: *мен, сен, ол* (зат есім орнына), *бұл, сол, ол* (зат пен есім орнына), *мұндай, сондай* (сын есім орнына), *сонша, мұнша* (бұ да), *олай, бұлай* (бұ да), *өйтпін, сөйтмеді* (етістік орнына), *өйткені, онда* (жалғауыш орнына) т.т.

Морфология, синтаксис жағы да қай сөз табының орнына жүргеніне қарай, есімдер мен етістіктердің тонын кие береді.

Етістік те есімдер сияқты, өзара сала-салаға бөлінеді. Мұны былтырғы программадан (орта мектептердің) қарарсың. Түсінбегенінді сұрасаң айтармын.

Сөз таптары туралы берер жауабым осы.

6-сұрауына. «Қазақ тілінің грамматикасы» (V кластікі).

V класс програмының бәріне емес, жартысына арналған. V кластың жартысынан VI кластың жартысына дейін оқылатын кітап II бөлімі, ол биыл шығады. V класта, менің кітабымдағының үстіне, сөз таптарынан есімдер (есімдіктен басқасы) өтілер деп шамаладық. Көп десең, ойынды жаз.

7-сұрауына. «Өлі қосымша, өлі түбір V класқа ауыр соғатын сияқты», – депсің. Сенбеймін. Меніңше, бұларды оқытпасан, ауыр соғатын сияқты. V класта түбір мен қосымшаны оқытпасқа ғой амалың жоқ. Оқыттың. Ал, бір күні бір бала тұрып, ұят, оян деген сөздердің түбірі қайсысы? деп сұраса, не дейсің? Ұят тұтас түбір десең, ұял болғанда -т-ның орнына -л қалай келді демей ме? Оян тұтас десең, оят болғанда -т келіп -н-ның орнын қалай алды демей ме? Сонда, ұят-тың түбірі өлі ұя: -т – есім жасаушы (ки-ит, құры-т сияқты) өлі қосымша; оят-тың түбірі – өлі оя; мұндағы -т қара-т дегендегі сияқты өзгелік етістің тірі қосымшасы деп, шынды айтқан оңай емес пе?

Оңай болу мен қиын болу кітаптан болмай, мұғалімнен де болып қалады. Сол себепті бұл жөнінде сенің менде... شكك (шәгін)

болса, менің сенде شوبام (шубам) бар. Өйткені басқа мұғалімдер мұнан қиындық көрдік деп айтқан жоқ. Бұларды қалай оқытып едің? Неден бастап, нені үлгіге алып, нені іздеп, нешік жаттықтырып, немен аяқтадың? Неден нендей қиыншылық көрдің? Осыны түгел жаз, сендіре алсаң, мен өзеленбеймін, қол қоямын.

Сәлеммен ҚҰДАЙБЕРГЕН.

1936 жыл.

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ГРАММАТИКАСЫ¹

I БӨЛІМ

СӨЗДІҢ ЖАЛПЫ ҚҰРЫЛЫСЫ

(Жалпы морфология)

Орта мектептің V класына арналған

ТАНЫСТЫРУ

§ 1. Грамматика нендей ғылым?

1. Сөз бөлшектері

Сөз ауызекі де сөйленеді, қағазға да жазылады. Жазылған сөз түгел бір кітап болуы да, шағын бір хат болуы да, тек бір кісінің аты болуы да, тіпті бір ғана әріп болуы да мүмкін.

Осы сияқты, ауызекі сөйленген сөз де ұзақ бір әңгіме, тұтас бір баяндама болуы да, немесе бір-ақ ауыз сөз болып, не бір нәрсенің ғана аты, тіпті, бір ғана дыбыс болуы да мүмкін.

Осылардың бәрі де сөз бөлшектері болады.

Сөз бөлшектерінің **кітап, әңгіме** сияқты ірілері бол, **әріп, дыбыс** сияқты ұсақтары бол, – қай-қайсысы да, бітулі киімдей, айналасы көмкерілген бір бүтін нәрсе. Сүйте тұра бұлардың бүтіндігі бір тұтас, сом бүтіндік емес; киімнің өңір, шабу, арт бой, жең, жаға бөлшектерден құралатыны сияқты, әр бөлшектің өзінің ішкі бөлшектері бар; әрқайсысы сол ішкі бөлшектерден қиындалып, құралып барып жасалады.

2. Сөз бөлшектерінің құралуы

Сөз бөлшектерінің жасалуы үйдің салынуы сияқты. Ағаш, тас, кірпіш, балшықтарды қалай болса, солай құрастырып, үйе салса, үй болмайды, тек үйіншік болады. Үй болу үшін **қыйынын тауып қалап, байлауын тауып ұстатып**; адам тұратын бөлме ме, мал қамай-

¹ Бұл еңбек бірінші рет 1936 жылы Қазақстан баспасында жеке оқулық түрінде басылып шықты. – *Редакция алқасы.*

тын қора ма, астық жинайтын сарай ма? қайсысы екеніне — **керегіне қарай тиісті түр беру керек.**

Қиынын тауып қаламасаң, байлауын тауып ұстатпасаң, сөз бөлшектері де сөгіліп кетеді. Ондай **сөгіліп кеткен сөз не тіпті сөз болмай шығады да**, немесе, адамға арнап салған үйін құстың күркесі болып шыққандай, **керекті сөзін болмай**, басқа бір сөз болып шығады.

3. С ө з б ұ й ы м ы м е н с ө з м а т е р и а л ы

Тігіліп біткен киім, тоқылып шыққан өрмек, иіріліп болған жіп сияқты, сол күйінде адам керегіне жарарлық болып жасалған затты **бұйым** дейміз. Бұйым жасауда керекті затты **материал** дейміз. Ағаш, тас, кірпіш, балшық, шеге, әйнек сияқтылар — **үй деген бұйымды** жасауда керекті **материалдар**. Жүн, мақта, жібек, кендір сықылдылар — **жіп деген бұйымды** жасауда керекті **материалдар**.

Бұйым біткеннің бәрі бірдей **ағаш, жүн** сықылды шикі материалдан ғана жасала бермейді, **бір бұйым екінші бір бұйымнан да жасалады**. Сөйтіп, бір бұйымның өзі екінші бір бұйымға материал болуы мүмкін. Мәселен, жүн, мақта, жібек сияқты материалдардан жасалған жіп деген бұйымның өзінен өрмек деген екінші бір бұйым жасалады. Сөйтіп, **өрмекке жіп материал** болады. Осы өрмек деген **бұйымның өзінен киім** деген екінші бұйым жасалады. Сөйтіп, **өрмек киімге материал** болады.

Сөз бөлшектерінің бәрі де — шикізат емес, бұйым. Өйткені, бәрі де — ірісі де, ұсағы да — сол күйінде-ақ сөздің бір керегіне жарарлық болып жасалады. Ең аяғы — жеке дыбыс та бір сөзді екінші сөзден айыруға жарайды.

Сөйте тұра сөз **бұйымдарының бірі біріне материал** болады. **Сөз бөлшектерінің әрбір ірісі — өзіне тете ұсағынан жасалған бұйым, әрбір ұсағы — өзіне тете ірісін жасайтын материал.**

Әрбір ауыз сөз — бір бітулі бұйым. Бұл бұйым нәрселердің аттарынан құралып жасалады. Сондықтан нәрсенің аттары оны жасайтын материал болады.

Сөйте тұра, нәрсенің аттарының өзі — бір бітулі бұйым. Мұны жасайтын материал — дыбыстар.

Жеке дыбыстың өзі де сом нәрсе емес. Бұл да — түрліше **салдыр** мен **үннен** құралған бір бітулі бұйым.

4. Сөз материалының сыр-сыпаты мен сөз бұйымдарының жасалу жолы

Бұйымды дұрыс жасап шығу үшін оның қалай жасалатынын, қандай материалдан жасалатынын, ол материалдың сыр-сыпатын білу керек. Темірден құрап жасайтын да, ағаштан құрап жасайтын да бұйымдар бола береді. Темірді пісіріп, ағашты желімдеп ұстатамыз. Темірді ағашша желімдеп; ағашты темірше пісіріп ұстатпак болсақ, материалдың сыр-сыпатын, қалай құрастыру әдісін білмегеніміз болады.

Сөз бұйымын дұрыс жасап шығу үшін де оның жасалу жолын, материалының сыр-сыпатын білу керек. Білмесе, мұнда да темірді желімдеп, ағашты пісіргендегідей нәтиже шыға береді.

Сөзді дұрыс құраудың жолын білу – жазылатын сөзге ала-бөле керек. Өйткені, ауызекі сөйленетін сөздің андай-мұндай қисығын елетпейтін басқа жағдайлар бар.

Дыбыстап сөйленген сөздің олқысы, көбінесе, ыммен толады. Тіпті бірінің тілін бірі білмеген, я болмаса, бірінің тілі мүлде жоқ болған уақытта да, ыммен ылаждап түсінісуге болады. Оның үстіне, сөз-сөздің жігін дыбыс сазымен бірде айырып, бірде қосып айтқасын, сөздің орны жылжып кеткені де онша байқалмайды. Сөздің әні де басқа жағынан ұқсас сөздерді айырып тұрады. Дұрыс айтылмағанын сезсе, сөйлеушінің өзі де сөзін қайта түзеп айтып, түсінікті қылады. Мұның бәрі де жеткіліксіз болса, ауызба-ауыз сөйлескен адам қайта сұрап алуына болады.

Жазулы сөзде бұл кеңшіліктердің бірі де жоқ. Кітаптың сөзі қисық болсын, дұрыс болсын, қалай жазылған болса, солай оқылады; қалай оқылса, солай түсініледі, немесе түсініксіз күйімен қалып қояды. Мұнда жазған кісіден қайта сұрап алуға болмайды. Жазылған сөздің бөлшек-бөлшегін және тыныс белгілерін өте сақтықпен өз орнына қоймасаң, мұнда оның олқысын толтыратын ым да, дыбыс әні де жоқ.

Сондықтан, әсіресе, жазылатын сөздің қалай құру тетігін білу өте қажет.

Сөзді қалай құрудың тетігін білу ауызекі сөз үшін де аса керекті. Өйткені, топта сөйленетін сөз де жазу тілі сияқты. Мұнда да екі кісі отырып сөйлескендегі кеңшілік жоқ.

Сөз бұйымының қалай құралатынын, сөз материалының сыр-сыпатын білдіретін ғылым грамматика аталады.

Грамматика – грек халқының сөзі. **Мағынасы – жазу танытқыш** деген. Бұлай аталу себебі – ерте кезде грамматика тек жазылған сөзді оқып түсінуге ғана кілт болған. Бүгінде грамматика жазылатын сөзді де, айтылатын сөзді де дұрыс құруға, дұрыс түсінуге үйрететін ғылым болып кетті.

§ 2. Сөз деген не?

Сөз дегенді екі мағынада қолданамыз:

Бірінші: **жазылған, сөйленген сөздің бәрін де сөз** дейміз. Мысалы, *Мен жиылыста пионерлер атынан құттықтап сөз сөйледім* дегенде, немесе *Қатесі көп болғансын, жазғаның сөз болмай шығыпты* дегенде сөз – **айтылған, жазылған сөздің бәрі** деген мағынада.

Екінші, **нәрсенің атының бір өзін ғана сөз** дейміз. Мысалы, *Жер жүзінің пролетарлары, бірігіңдер!* деген ұранда төрт **сөз бар десек, мұнда сөз деп нәрсенің атының бір өзін ғана атаған** боламыз.

Грамматикада сөз дегенді, көбінесе, **осы соңғы мағынада** қолданамыз. Айырып айтқымыз келсе, бұл соңғы мағынасындағы сөзді жеке сөз дейміз.

1. Жеке сөз – заттың өзінің, я заттың бір белгісінің аты. Мәселен:

Бала, тас, үй – деген сөздердің әрқайсысы бір-бір заттың аты; *Биік, аласа, қызыл* – дегендер заттың **сыпат белгісінің аттары**; *Екі, бес, он* – дегендер заттың **сан белгісінің аттары**; *Жаз-у, ойна-у* дегендер заттың **іс белгісінің аттары**.

Сөйлегенде жеке заттың, немесе заттың белгілерінің өзді-өзін ғана айтқымыз келсе, *үй, тас, бала, биік, қызыл, екі, он, ойна, жаз* деп **айырым сөздерді** айтамыз.

2. Әрбір сөз, осылай, айырым-айырым айтуға да келеді.

Бірақ, көбінесе сөйлегенде жеке заттардың, немесе зат белгілерінің өзді-өзін ғана айтып қоймаймыз, ол заттың **қандай** екенін, **қанша** екенін, **не істейтінін**, **не болатынын** да білдіреміз. Мәселен: **үй** деген заттың, **қандай екенін** де **қоса** білдіргіміз келсе, *биік* деген белгінің атын қосып, *биік үй* дейміз; *тас* деген заттың **нешеу** екенін көрсеткіміз келсе, заттың сан белгісін білдіретін *он* деген сөзді қосып, *он тас* дейміз; *бала* деген заттың **не істейтінін** айтқымыз келсе, *бала ойнайды, бала жазады* деп, *ойнау, жазу* деген, іс аттарын көрсететін сөздер қосамыз.

Нәрсенің белгісі біреу болып қоймайды, әлденешеу бола береді. Сондықтан, оның белгілерінің **қаншасын** білдіргіміз келгеніне қарай, бір заттың атына **бірнеше** белгінің атын да қосып айтамыз. *Бес биік үй салынды* десек, *үй* деген сөздің **сан белгісін көрсететін бес** деген сөзді, **сыпат белгісін көрсететін биік** деген сөзді, **іс белгісін көрсететін салынды** деген сөзді қосып айтқан боламыз.

3. Осылардағы сияқты, сөз деген – **айырым түрде ғана болып қоймай, бір-бірімен қосылып та айтылады.**

Сөз деген – зат біткеннің бәрінің аты емес, әр елдің өзінің **білген затының, білген құбылысының** ғана аты.

Ел-елдің білмеген заты да, білмеген құбылысы да толып жатыр. Танымаған кісінің атын білмегеніміз сияқты, білмеген нәрсенің аты да тілімізде болмайды. Мәселен, шөптер мен жәндіктердің көбінің тілімізде аты жоқ. Өйткені, олармен көп аса кездеспегенбіз, кездесек те елемегенбіз.

Адам өзінің тіршілік тартысында кездесіп, **пайдасын я зиянын көрген нәрселерді ғана елеген**, соларды ғана **білген**. Шөптердің ішінде мал жейтіндерін, отын болатын, бояу болатын, ем болатын, у болатындарын ғана білген де, соларға ғана ат қойған. Басқа заттардың аты да осылайша қойылған.

Сонымен, **білінген нәрселерге қойылған атты сөз дейміз.**

§ 3. Сөйлеу

Сөйлеген адам өзіне сөйлемейді, басқа біреуге сөйлейді. Екі атты кісі келіп, түсіп жатқанын көрсек, оны өзіміз білеміз де қоямыз. Ал, *«Екі атты кісі келіп түсіп жатыр»* десек, онда сол өзіміз **білгенді басқа біреуге білдірген** боламыз. Жазып жатқан қағазымызды бітіріп болып, үндемей отырсақ, жазып болғанымызды өзіміз ғана білеміз. Ал, *«Мен жазып болдым»* деп **сөйлесек**, сол өзіміз ғана **білгенді** енді **басқаларға да білдірген** боламыз. Аяғым тонғанын ешкімге айтпаса, өзім ғана білем. Ал, *«Аяғым тоңды»* десем, осы **сөзімді есіткен жұрттың бәріне де білдірген** болам.

Ертең демалыс күн. Сонда менің сырғанақ тепкім келеді. Бірақ, менің ойымда, ішімде не барын басқалар білмейді. **Басқалар білсін десем**, *«Ертең менің сырғанақ тепкім келеді»* деп айтуым керек.

Қысқасы, мен не деп сөйлесем де, басқа біреуге өзімнің ойымнан хабар беру үшін сөйлеген болам.

Сөйлегендегі мақсат – біреудің екінші біреуге өзінің ойын білдіруі.

§ 4. Сөз бен ой

«Екі атты кісі келіп түсіп жатыр» дегенде **көріп** білгенімді білдірдім. «Аяғым тоңды» дегенде **тоңып** білгенімді білдірдім. «Баяғыда біздің ауыл көшіп жүрген екен» десем, **есітіп** білгенімді білдірем. «Есектен ат жүйрік» десем де, есек пен аттың шабысын талай көріп, сезіп барып білгенімді айттым. Қысқасы, нендей ойымды білдірсем де, **бәрі де өзімнің білгенімді білдіру болып** шықты.

Ой деген адамның, өзі жайлы болмаса төңіректегілер жайлы білгені. Сөз деген – сол білген нәрселерінің аты.

Сондықтан адам, заттар мен құбылыстар жайында **білгенін** (ойын) білдіргісі келсе, сол заттар менен құбылыстардың **аттарын** (сөздерді) айтып білдіреді – **ойды сөзбен білдіреді.**

§ 5. Сөйлем

Сөзбен білдірілген ой аяқталған түгел ой болуы да, аяқталмаған шала ой болуы да мүмкін. «Балалар бүгін...» деп айта түсіп, сөзді осымен үзе қойсақ, балалар жайындағы айтпақ ойымыз аяқталмай қалған болады. Ал *балалар бүгін ойнады* десек, онда айтатын ойымыз түгенделіп, әңгіме түсінікті болады.

Ойды бір сөзбен де, бірнеше сөзбен де түгел білдіруге болады. *Қыс. Күн боран. Жердің үстін қар жапқан*, – дегенде *қыс* деген жалғыз сөздің өзі де түгел бір ойды білдіріп тұр. *Күн боран* дегенде сондай түгел бір ой *күн* және *боран* деген **екі сөзбен** білдірген. *Жердің үстін қар жапқан* дегенде түгел бір ойды төрт сөздің жинағы білдіріп тұр.

Балалар мектепке келді. Қоңырау дауысы естілді. Бәріміз де ішке кірдік, – деген әңгіме – біріне-бірі тіркес, аралары жақын істер жайында. Бірақ, әр істің іргесі бөлек тұр. Сондықтан, мұнда әрқайсысын бөлек-бөлек түйіп кеткен **үш түрлі ой** көреміз: бірі – **балалардың мектепке кіруі**; екіншісі – **қоңырау дауысы естілуі**, үшіншісі – **ішке кіруіміз**.

Осындай, аяқталған ойды білдіретін бір я бірнеше сөзді сөйлем дейміз.

Сөйлемнің қандай түрлері болады, қандай бөлшектері болады, ол бөлшектерден сөйлем қалай құралады? – міне, грамматиканың осыларды қарайтын бір бөлімі бар. Грамматиканың бұл бөлімін **сөйлем жүйесі** немесе **синтаксис** дейміз.

Синтаксис – грек сөзі. Қазақшасы *қоспа* деген. Сөздерді бір-біріне қосып барып сөйлем жасалатын болғандықтан, **қоспа** деп аталған.

II БӨЛІМ

СӨЙЛЕМ ЖҮЙЕСІНЕН БАСТАУЫШ БІЛІМ

§ 6. Сөйлемнің сазы

Сөйлем түрлі сазбен айтылады. Қандай сазбен айтылатынына қарай, сөйлем үш түрлі болады.

1. Хабар сазды сөйлем.
2. Сұрау сазды сөйлем.
3. Леп сазды сөйлем.

1. Хабар сазды сөйлем. Болған, болып жатқан немесе болашақ оқиғалардың жайын **хабарлай сөйленген болса, сөйлем хабар сазды** болады.

М ы с а л ы:

Жаз шықты. Күн жылы. Жуырда құс келіп болады.

2. Сұрау сазды сөйлем. Бір нәрсе жайынан **сұрала сөйленген болса, сөйлем сұрау сазды** болады.

М ы с а л ы:

Каспийдің сұлулығы сұрғылт құм ба?

Кавказдың сұлулығы зәулім шың ба?

(Илияс).

3. Леп сазды сөйлем. Бір нәрсеге **таңдана, опына, біреуге өтіне, бұйыра, ашулана, қуана** сөйленген немесе **хабар өте көтеріңкі я өте басылықы көңілмен берілген болса, сөйлем леп сазды** болады. **Тілек, ұран сөйлемдер** де леп сазды сөйлемдерге қосылады.

М ы с а л ы:

Апырай, мынау бір қызық екен!

Қап, кеше келмеген екенмін!

Менің кітаптарымды осы барған кісіден қалдырмай жібере көр!

Соргала, тіл, соргала!

Жасасын Кеңес елі!

Хабар сазды сөйлем біткеннен кейін ұлы тыныс белгісі (.) – ноқат қойылады.

Сұрау сазды сөйлемнің аяғына сұрау белгісі (?) қойылады. Леп сазды сөйлемнің соңынан леп белгісі (!) қойылады.

Кейде сөйлем бітпей үзіліп қалады. Мұндай үзілген сөйлемді жазғанда, соңына **көп ноқат** қойылады.

Мысалы:

Тірі келсе, көресің ғой! Бірақ мен...

Тығылған жасқа булығып, сөзін де айта алмады... (Бейімбет «Шұға»).

§ 7. Сөйлем мүшелері

1. Т а н ы с т ы р у

Сөйлем түгел бір ойды білдіреді. Түгел ойды сөйлем бір сөзбен де, көп сөзбен де білдіреді. Бірақ, бір сөздің бір өзі сөйлем болуы сирек болады. **Көбінесе, сөйлемде бірнеше сөз болады.**

Бір сөзді сөйлемде түгел бір ойды бір сөздің бір өзі-ақ білдіреді. Көп сөзді сөйлемде түгел бір ойды сөйлемдегі сөздердің бәрі жиналып барып білдіреді.

Бір сөзді сөйлем – басы, қол-аяғы жоқ тас-томалақ дене сияқты. Мұның бөлек-бөлек мүшелері болмайды. Көп сөзді сөйлем – басы, кеудесі, қолы, аяғы бар дене сияқты. Мұның әр сөзі тұтас бір дененің мүшелері сияқтанып, әрқайсысы түгел бір бөлшегін көрсетеді.

Сондықтан, көп сөзді сөйлемнің осындай түгел ойдың бір бөлшегін білдіретін әр сөзін **сөйлем мүшесі** дейміз.

Құс ұшады. Бала ойнайды. Күн суық деген үш сөйлемнің әрқайсысында екі-екіден мүше бар.

Боздаған үн шыққан абыржыға қарай Айша қызыл атты аяңда-тып келе жатты (Сәкен) деген сөйлемде он бір мүше бар.

2. Б а я н д а у ы ш

Сөйлем деген – түгенделген ойды ауызекі, я қағаз жүзінде баяндап беретін бір сөз, я бір топ сөз. Сөйлем мүшелерінің ішінде **біреудің, не бірдеменің не қылғанын, я не болғанын баяндап тұратын бір мүше болады. Оны баяндауыш дейміз.** *Құс ұшады. Бала ойнайды* дегенде құстың, баланың **не қылатынын, күн суық** дегенде күннің **нешік** екенін *ұшады, ойнайды, суық* деген мүшелер баяндап тұр. Сондықтан бұларды *баяндауыш мүше* дейміз.

Баяндауышты тауып алу оңай. Ол – қашан да сөйлемнің ең соңында тұрады.

«Теңдік» колхозы екі жылдық өмірді артына салғанда адам танымастық боп өзгерді. Бұрынғы ауылдың орнына жаңа ауыл, жаңа үйлер

салынды... *Бай-құлақтар айдалып, кедей-орташаның іргесі бірікті. Ауыл жастарының ішінен белсенді, іскер жастар шықты. Соның бірі болып Шекер де көтерілді* (Бейімбет).

Міне, осындағы сөйлемдердің бәрінің де баяндауыштары аяғындағылары.

Ескерту: I. Баяндауыш – сөйлемнің соңында келмейтін екі жері бар: **Бірі – ұран сөздерде; бірі – төл сөзге жалғаса, деу** сөзі баяндауыш болған жерде.

1. Ұрандарда *«жасасын!»*, *«жоғалсын!»* сияқты сөздер баяндауыш болғанда, күшейту үшін, бұлар сөйлемнің басына қойылады. Мысалы: *Жасасын, кеңес үкіметі!*

Бітсін байлар!

2. Баяндауыш *«де»* сөзі болғанда (*«де»* етістігі) басқа мүшелердің алдына да шығарылады:

– *Құжырайған шал ғой – не хабар біледі дейсің, – дейді бір келіншек* (Бейімбет).

Мұнда баяндауыш – *дейді*.

– *Ондай ойы барларың осы бастан ашып айтыңдар? – деді Жарықпас, қалың топты көзімен бір шолып өтіп* (Бейімбет).

Мұнда баяндауыш – *деді*.

Ескерту: II. Өлең сөздерде өлеңнің ұйқасы үшін сөз орны алмасып тұра береді. Соның ішінде, баяндауыш та орнынан ығысып кете береді:

Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман (Абай).

Арман ұлғайды десе, өлең ұйқаспайтын болғасын, *ұлғайды* деген баяндауышты *арман* дегеннің алдына шығарған.

Еріксіз алған баурап шалдың күйі,

Жырлаған дертті жүрек, улы миы

(*Лияс*).

Сөз-сөзді өз орнына қойса, *«Шалдың күйі еріксіз баурап алған. Дертті жүрек, улы миы жырлаған»* болар еді. *Баурап алған, жырлаған* деген баяндауыштар өлеңнің ұйқасымы үшін орындарынан қозғалған.

3. Б а с т а у ы ш

Сөйлем қашанда біреудің, я бірдеменің жайынан сөйленген болады: *Құс ұшады* деген сөйлем, *құс жайында*, *бала ойнайды* деген сөйлем *бала жайында*, *күн суық* деген сөйлем *күн жайында*. Осылардағы *құс*, *бала*, *күн* деген сөздер сөйлемнің **кімнің жайынан, я ненің жайынан** сөйленгендігін көрсетіп тұр.

Осындай, **сөйлемнің кімнің, я ненің жайынан сөйленгендігін көрсететін мүшесін бас мүше** немесе қысқартып, **бастауыш** дейміз. Жоғарғы үш сөйлемнің бастауыштары: *құс*, *бала*, *күн* деген мүшелері.

Баяндауыштың алдына **кім? не?** деген сұрауларды қойып, бастауышты тауып алуға болады: *не ұшады?* – *құс*. *Құс* – бастауыш. *Кім ойнайды?* – *бала*. Бастауыш – *бала*. *Не суық?* – *күн*. Бастауыш – *күн*.

Е с к е р т у: Бастауыштың сұрауы кейде қайсысы? қандайы? қаншасы? дегендер болып келеді.
Мектебіміздегі екі жүз оқушының биыл жиырма бесі бітіріп шықты.
Қаншасы бітіріп шықты? – *Жиырма бесі*. Бастауыш – *жиырма бесі*.
Сияның қарасы жақсы. Сияның қандайы жақсы? – *қарасы*. Бастауыш – *қарасы*. *Сияның қызылынан қарасы жақсы. Сияның қызылы мен қарасының қайсысы жақсы?* – *қарасы*. Бастауыш – *қарасы*.

4. А й қ ы н д а у ы ш

Сөйлемде бастауыш пен баяндауыштан басқа да мүшелер болады. Олар я бастауышты, я баяндауышты анығырақ, айқынырақ аңғарту үшін тұрады.

Мәселен:

*Жылы-жылы жел соқты,
Жылгалардан су соқты.*

(*Ілияс*).

Алдыңғы сөйлемнің баяндауышы – *соқты*, бастауышы – *жел*. *Жылы-жылы* сөздері *жел* деген бастауышты айқындап тұр. Тек *Жел*

соқты деп қойсақ, желдің суық екенін, болмаса, жылы екенін білмес едік. **Қандай жел** екенін айқындау үшін *жылы-жылы* деген сөздер қосылған.

Соңғы сөйлемнің баяндауышы *соқты*, бастауышы – *су*. Тек *су соқты* деп қойсақ, судың қайдан келіп соққанын білмес едік. Қайдан соққанын көрсетіп, *соқты* деген баяндауышты айқындау үшін *жылгалардан* деген сөз қосылған.

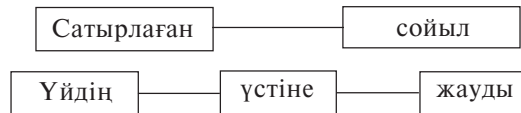
Алдыңғы сөйлемдегі *жылы-жылы*, соңғыдағы *жылгалардан* сияқты, бастауышты я баяндауышты **айқындау үшін** тұрған сөздерді **айқындауыш** дейміз.

Бастауыш пен баяндауышты **негізгі мүшелер** дейміз. Айқындауыштың өзінің айқындауышы, ол айқындауыштың тағы айқындауышы... бола беруі мүмкін.

Сатырлаған сойыл үйдің үстіне жауды (Бейімбет).

Бұл сөйлемнің баяндауышы – *жауды*, бастауышы – *сойыл*. *Сойыл жауды* деген сөздер негізгі мүшелер. Қалғандарының бәрі де айқындауыштар. *Үстіне* деген сөз қайда жауғанын көрсетіп, *жауды* деген баяндауышты айқындап тұр. *Үйдің* деген сөз *ненің үстіне* жауғанын білдіріп, *үстіне* деген айқындауыштың айқындауышы болып тұр. *Сатырлаған* деген сөз *қандай, қайткен* сойыл екенін аңғартып, *сойыл* деген бастауыштың айқындауышы болып тұр.

Айқындауышты өзінің айқындап тұрған сөзімен сызық арқылы байланыстырып көрсетсек мынадай болады:

Бір сөздің өзінің бірнеше айқындауышы болуы мүмкін:

Тас ұршықтың тесігі
Мамадан бидай сорады

(Илияс).

Мұнда *сорады* деген баяндауыштың бір өзінің екі айқындауышы бар.

5. Жалаң сөйлем мен жайылма сөйлем

Негізгі мүшелер ғана (бастауышы мен баяндауышы ғана) бар да, айқындауыш мүшелері жоқ сөйлемді **жалаң сөйлем** дейміз.

Мен оқыдым. Сен жаздың. Оқу басталды. Егін бітік. Мал күйлі. Ауыл гүлденуде.

Міне бұл сөйлемдердің бәрі де жай сөйлемдер.

Айқындауыш мүшелері де бар болса, сөйлем – **жайылма сөйлем** болады. Мысалы:

Мен жақсы оқыдым. Сен әдемі жазасың. Оқу жаңа басталды. Колхозымыздың егін өте бітік. Биыл қай мал да тым күйлі. Колхозданған жаңа ауыл гүлденуде.

Міне, бұл сөйлемдердегі жуан әріппен жазылған сөздер айқындауыштар. Сондықтан бұлар жайылма сөйлем болады.

6. Толық сөйлем мен олқы сөйлем

Негізгі мүшелері түгел (бастауышы да, баяндауышы да бар) сөйлемді **толық сөйлем** дейміз. Жоғарғы 5-тармақтағы сөйлемдердің бәрі де толық сөйлемдер.

Қартайдық. Қайғы ойладық. Ұлғайды арман (Абай) деген бір жол өлеңнің соңғы сөйлемі толық сөйлем.

Негізгі мүшелерінің (бастауышы мен баяндауышының) не біреуі, не екеуі де жоқ болса, сөйлем **олқы сөйлем** атанады.

Қартайдық. Қайғы ойладық. Ұлғайды арман дегендегі алдыңғы екі сөйлем олқы сөйлемдер. Өйткені олардың негізгі мүшелерінің біреуі (бастауыштары) жоқ.

§ 8. Сөз қиыны

Сөйлемде бір сөз болмай, бірнеше сөз болса, бұл сөздер бір-бірімен қиындасып тұруы керек. Қиынын келтірмей құрастырған сөйлем, не тіпті сөз болмай шығады да немесе айтайын деген сөзін болмай, басқа бірдеме болып шығады.

Жоғарғы:

*Тас ұршықтың тесігі,
Мамадан бидай сорады, –*

деген өлеңнің алдыңғы жолындағы сөздерді тұрған орындарынан қозғап, *Тас тесігі ұршықтың* деп, я *Тесігі тас ұршықтың* деп өзгертсек, сөз болмай шығады. Соңғы жолын *мамадан бидай сорады* деудің орнына *Мама бидай сорады* деп *Мамадан* деген сөздің *-дан* дегенін алып тастасақ, *Бидайды мама сорады* болады да, айтайын деген сөзің болмай, басқа болып шығады.

Сөздің қиыны келу үшін екі шарт керек:

Алдымен, әр сөзді орны-орнына дұрыс қою керек; тиісті орны ауысып кетсе де, қиыны келмейді.

Екінші, оның үстіне, бір сөзді екінші сөзге байлап беретін жалғаулар бар; соны дұрыс жалғау керек; тиісті жалғауы жалғанбай қалса да, я теріс жалғанса да, сөздің қиыны келмейді.

Жоғарғы *Тас ұршықтың тесігі* дегенді *ұршықтың тесігі тас* деп, я *тас тесігі ұршықтың* деп өзгерткенде қиыны қашып кетуі – сөз-сөздің орны алмасып, тиісті тәртібі бұзылғаннан.

Мамадан бидай сорады, – дегенді *мама бидай сорады* деп өзгерткенде сөздің қиыны келмеуі – *мама* деген сөздің тиісті жалғасы (**дан**) жалғанбай қалғаннан. *Біз мектепке келді-к* деудің орнына *біз мектепке келді-м* десек те дұрыс болмай, сөздің қиыны қашады. Мұндағы бұзып тұрған – жалғауды дұрыс жалғамай, теріс жалғағандық (**-к** орнына **-м** жалғағандық).

§ 9. Сөздің тура күйі мен бұрма күйі

Сөздер сөйлем ішінде екі күйде кездеседі: **1. Тура күйде; 2. Бұрма күйде.** Жоғарғы *тас ұршықтың тесігі* деген үш сөздің *тас* деген біреуі-ақ тура күйде тұр, қалған екеуі: *1. Ұршық-тың 2. Тесіг-і* дегендер бұрма күйде. Тура күйінде бұл екеуі *ұршық, тесік* түрінде болар еді.

Сөз, жеке тұрғанда, тек тура күйде болады. Мәселен, *тесік, ұршық* деген сөздерді бөлек-бөлек айтқанда еш уақытта да *тесігі, ұршықтың* демейміз, *тесік, ұршық* дейміз.

Сөйлем ішінде сөз тура күйде де, бұрма күйде де бола береді.

*Көкке жеткен зәулім үйдің
Терезесі – жұлдыз шам*

(Бейімбет).

дегенде *жеткен, зәулім, жұлдыз, шам* деген төртеуі тура күйде тұр да, *көкке, үйдің, терезесі* деген үшеуі бұрма күйде тұр. Тура күйінде бұл үшеуі *көк, үй, терезе* болар еді.

Сөйлем ішіндегі сөздердің бірде тура күйде, бірде бұрма күйде болатыны – сөздің қиындасуы үшін керек. Жеке тұрған сөздің тек тура күйде болатыны – басқа сөз бен қиындасудың керегі жоқтықтан.

Сөйлем ішіндегі сөздер тура күйде тұрып-ақ қиындаса беруі мүмкін.

Жас қартаймақ. Жоқ тумақ. Туған өлмек (Абай) дегенде сөздер тура күйде қиындасып тұр. Тура күйде қиыны келмейтін болса, бұрып әкеліп қиындастырамыз.

Бәрі – осының, Бибіш-ау, бесжылдықтың олжасы! (Бейімбет) дегенде «*Бибіш-ау*» деген қаратпа сөзден басқасының бәрі де бұрма күйде тұр. Өйткені, бір-біріне қиындастыру үшін «осы» дегенді *осының* деп, бар дегенді (бары) бәрі деп бұрып әкелу керек болған. «Бес жылдық» деген сөз бен «олжа» деген сөзді байланыстыру үшін алдыңғысын *бесжылдықтың* деп, соңғысын *олжасы* деп бұруы керек болған. Бұрма сөздің осындағы «ы», «сы», «ның», «тың» сияқты бөлшектерін жалғау дейміз.

Тура сөзден бұрма сөз жасау үшін – тура сөзге жалғау жалғау керек. Бұрма сөзден тура сөз жасау үшін – жалғауын алып тастау керек.

§ 10. Жалғауыштар

Сөз тәртібі мен жалғаудан басқа да сөз-сөзді байланыстырып, қиынын келтіретін бір сөздер бар. Ондай сөздерді **жалғауыш** дейміз.

Жылқы да, сиыр да – мал.

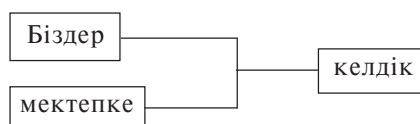
Колхозшылардың *жеке меншігіндегі қой мен сиыр көбейіп келеді*, – дегендегі **да, мен** дегендер жалғауыш. Бұлар *жылқы* мен *сиырдың*, *сиыр* мен *қойың* араларына дәнекер болып, оларды бір-біріне байланыстырып тұр. Осы сияқты *үшін, сайын, шейін* дегендер де жалғауыш болады. Көп білу **үшін** көп оқимын дегенде *үшін* жалғауышы *білу* деген сөзді *оқимын* деген сөзбен байланыстырып тұр. Ол болмай, *көп білу көп оқимын* деп қойсақ, сөздер байланыспай, қиыны келмей шығар еді. *Колхозымыздың малы жыл сайын көбейіп келеді* дегенде *сайын* деген жалғауыш *жыл* деген сөзді *көбейіп* деген сөзбен байланыстырып тұр. Ол болмаса, *колхозымыздың малы жыл көбейіп келеді* болып, сөз қиыны қашар еді.

Да, мен, үшін, сайын сияқты сөздер бұрма күйде тұра алмайды, үйткені бұларға жалғау жалғанбайды. **Бұлар тура сөз бола алмайды.** Өйткені, тура сөздердей оңаша күйде айтылмайды, басқа бір сөздің шылауында ғана тұра алады.

§ 11. Жетек сөз бен жетекші сөз

Сөйлем ішінде сөздер бірін-бірі ерте де, біріне-бірі ере де байланысады. Еруші сөзді **жетек сөз**, ертуші сөзді **жетекші сөз** дейміз.

Біздер мектепке келді-к деген сөйлемдегі үш сөздің байланысуы мынадай: бірінші – *біздер* деген сөз бен *келдік* деген сөз бір байланысқан: *кім келді? – Біздер келдік.* Екінші – сол *келдік* деген сөз бен *мектепке* деген сөз тағы байланысқан – *Қайда келдік? Мектепке келдік.* Сүйтіп, бұл үш сөз жағалай матастырылмаған. *Біздер* деген мен *мектепке* дегеннің екеуі жиналып *келдік* деген бір сөзге арқандалған. Мұның арқандалу ретін сызықпен көрсетсек, мынадай болады:

Енді, осы байланысқан әрбір екі сөздің өзара қалайша байланысқанын қарасақ, бірін-бірі ертіп, біріне-бірі еріп тұрғанын көреміз. *Біздер* деген сөз *келдік* деген сөзді ертіп тұр, *келдік* деген сөз *мектепке* деген сөзді ертіп тұр.

Қайсысының ертіп, қайсысының еріп тұрғанын жалғауынан білуге болады. *Біздер* деген сөздің орнына *мен* деген сөзді қойсақ, *келді-к* сөзінде *-к* жалғауы тұра алмайды: *мен келді-к* деп айтуға болмайды, *мен келді-м* деп *к*-нің орнына *-м* жалғауын қойып айту керек. Өйткені, *-к* жалғауын керек қылып тұрған *біздер* деген сөз еді, оны алып тастап, орнына басқа сөз қойғасын, ол басқа сөз басқа жалғауды керек қылып тұр. *-м* жалғауын керек қылған *мен* деген сөз. *Келді* деген сөз тура күйінде *біздер* деген сөз бен қыйындаспайды. Оны қыйындастыру үшін *келді* сөзіне *-к* жалғауын жалғап, бұрып әкелу керек. **Тура күйінен айрылып, бұрма күйде түскен сөз басқа бір сөздің жетегіне ерген жетек сөз болады.** Оны жетектеген сөз жетекші сөз болады. Мұнда *келдік* – жетек сөз, *біздер* – жетекші сөз.

Енді, *келдік* пен *мектепке* деген екі сөздің өзара байланысын қарасақ, мұнда *келдік* – жетекші де, *мектепке* жетек сөз. Өйткені, *мектепке* сөзіндегі **-ке** жалғауын керек қылып тұрған – *келдік* сөзі, мұның орнына *көрдік* деген сөзді әкеліп қойсақ, *мектепке көрдік* деуге болмайды, *мектепті көрдік* деп, **-ке** жалғауының орнына **-ті** жалғауын қою керек болар еді. Сөйтіп, *келдік* деген сөз бұл арада бір сөзге жетек бола тұрып, енді бір сөзге өзі жетекші болып тұр.

Жоғарыда бұл сөздердің байланысын сызықпен таңбалағанда тек қай сөз бен қай сөздің байланысып тұрғанын ғана көрсетіп едік. Енді *қай сөз, қай сөзді жетектеп тұрғанын да сызықпен таңбаласақ, мынадай болады* (саржаның ұшы қараған жағы – жетектеген – жағы):

Біздер деген сөз **келдік** деген сөзді жетектеп тұр; *келдік* – *мектепке*-ні жетектеп тұр.

Бұрма сөздің (жалғаулы сөздің) **бәрі де жетек сөздер, тура сөз етек те, жетекші де** бола алады.

Ескерту: Бұрма сөз бір сөзге жетек бола тұрып, басқа сөздерге өзі жетекші де болады (*Біздер мектепке келдік* дегендегі *келдік* сияқты). Бірақ, басқа сөзге жетекші болсын, болмасын, жалғауы бар сөз әйтеуір бір сөзге жетек болмай қалмайды.

§ 12. Анықтауыш пен толықтауыш

Сөйлемнің айқындауыш мүшелері екі түрлі болады: бірі өзінің айқындайтын мүшелеріне **жалғау жалғап барып** жетектеледі, бірі **жалғаусыз** жетектеледі. Жалғаулы айқындауышты **толықтауыш** дейміз. Жалғаусыз айқындауышты **анықтауыш** дейміз. Сөйлемдегі бастауыш пен баяндауыштан басқа жалғаусыз сөздің бәрі де анықтауыш болады. Баяндауыштан басқа жалғаулы сөздің бәрі де **толықтауыш** болады.

Жақып ұзақ сөйледі. Дәуіттің, Қасымның жаман жағын түгел ашып берді. (Бейімбет) дегенде *ұзақ, жаман, түгел* деген сөздер – **анықтауыш**. *Дәуіттің, Қасымның, жағын* деген үшеуі – **толықтауыш**.

§ 13. Сөйлем мүшелерінің орын-орны

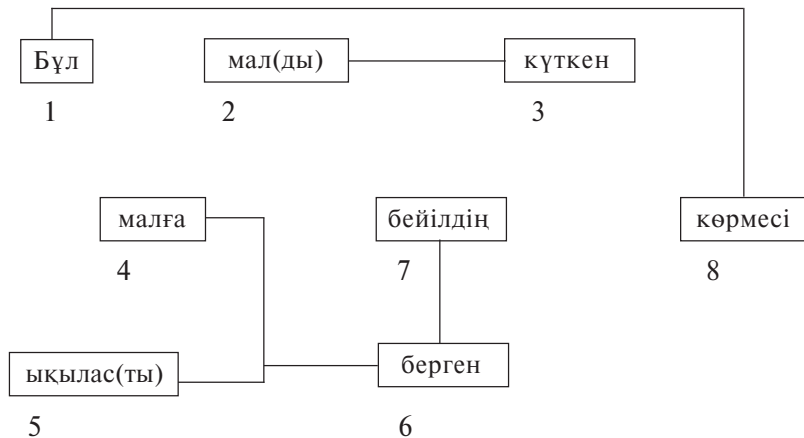
Баяндауыш сөйлемнің ең аяғында, бастауыш өз баяндауышынан бұрын келеді (§ 7).

Анықтауыш өзінің анықтаған сөзінен, толықтауыш өзінің толықтаған сөзінен бұрын келеді.

1 2 3 4 5 6 7 8

Бұл – мал күткен, малға ықылас берген бейілдің көрмесі (Мұқтар).

Мұнда бастауыш – *бұл*, баяндауыш – *көрмесі*. *Көрмесі* деген сөздің толықтауышы – *бейілдің*. Бұл сөз өз толықтауышысы *көрмесі* дегеннен бұрын келген. *Бейілдің* деген сөздің екі анықтауышы бар: бірі – *берген*, бірі – *күткен*. Екеуі де өзінің анықтаушысынан (*бейілдің* дегеннен) бұрын келген. *Берген* деген сөздің екі толықтауышы бар: бірі – *ықылас*, бірі – *малға*. Мұның екеуі де өз анықтауышысынан (*берген-нен*) ілгері тұр. *Күткен* деген сөздің бір толықтауышы бар. Ол – *мал*. Бұл өзінің толықталушы сөзінің (*күткен-нің*) алдында тұр. Мұндағы сөздердің қалайша қыйындасып тұрғанын сызықпен көрсетсек, мынандай болады:

III БӨЛІМ

СӨЗ ТҰЛҒАЛАРЫ

§ 14. Таныстыру

Сөздің бір қалыпта тұрмайтын, бір сөздің өзі бірде тура күйде, бірде бұрма күйде болып, өзгеріп, түрленіп отыратынын бұрыннан да білуші едік.

*Ауылдың алды айдын көл,
Айдын көлде шағала.
Айдын көлді жағала! –
(Илияс)*

дегенде *айдын* деген сөз үш рет келген. Үшеуінде де бір қалыпта, бірінің-бірінен айырмасы жоқ. *Көл* деген сөз де үш рет келген, бірақ, бұл – үшеуінде үш түрлі:

бірінші жолда – *көл* түрінде,
екінші жолда – *көлде* түрінде,
үшінші жолда – *көлді* түрінде.

Осындағы сияқты бір сөздің өзі түрлі орында түрліше кейіпке кіруі мүмкін. **Сөздің сыртқы көрінісін сөздің тұлғасы** дейміз. Сыртқы көрінісінің (кейпінің) түрленуін сөз тұлғасының түрленуі дейміз. Анау – *көл, көлде, көлді* – дегендердің бәрі де сөз тұлғасының түрленулері.

Сөз тұлғасының түрленуі, я сөздің түпкі мағынасына жаңа мағына үстеу үшін ғана керек; я болмаса, сол сөзді басқа бір сөзбен байланыстыру үшін керек.

Сөз тұлғасының түріне қарай, мынадай алты арыс болады:

1. **Түбір сөз,**
2. **Қосымшалы сөз,**
3. **Кіріккен сөз,**
4. **Қыйулы сөз,**
5. **Қосар сөз,**
6. **Қосалқылы сөз.**

Сөз-сөздің қалай құралатынын жалпы түрде қарайтын ғылымды жалпы морфология дейміз.

§ 15. Түбір сөз бен қосымшалы сөз

Сөздің түп мағынасын беретін бөлшегін **түп бөлшек** немесе қысқартып, **түбір** дейміз.

Айдын көл-де шағала.

Айдын көл-ді жағала, —

дегенде тұлғасы бірде *көл-де*, бірде *көл-ді* болып, екі түрде тұрған сөздің екеуінің де түп бөлшегі *көл* дегені.

Көл дегенің көлшік-тағы дегендегі *көлшік* сөзінің де түп бөлшегі көл. *Көл-де, көл-ді, көл-шік* сөздерінің түп мағынасын беріп тұрған **түбірі** — осы *көл* деген бөлшек. Қалған **-де, -ді, -шік** деген бөлшектері **қосымша**.

Сөздің түбірі, осындағыдай, қосымша алып та, қосымшасыз тек өзі де тұра береді. *Ауылдың алды айдын көл, көл дегенің көл-шік-тағы* дегендерде *көл* сөзі түбір болғандықтан, қосымшасыз онаша да тұр.

Сөздің қосымша бөлшегі түбірі бар сөзге қосылмай тұра алмайды. Оңаша күйде пайдаға аспайды.

Сөздің түбірі қосымшасыз, өзі ғана тұрса, түбір сөз дейміз. *Айдын көл, көл дегенің* дегендегі қосымшасыз тұрған **көл** сөздері — **түбір сөздер**.

Сөздің түбірі оңаша тұрмай, қосымша қосып алып тұрса, қосымшалы сөз дейміз.

Көлде, көлді, көлшік түрінде тұрған сөздердің бәрі де **қосымшалы** сөздер.

§ 16. Жалғаулы сөз бен үстеулі сөз

Қосымша екі түрлі: бір түрі өзі жалғанған сөзді басқа бір сөзбен қыйындау үшін керек; екінші түрі өзі жалғанған сөздің түп мағынасына ғана мағына үстеу үшін керек.

Айдын көлде шағала (отыр),

Айдын көлді жағала! —

дегенде *де* қосымшасы *көл* деген сөзді *шағала* деген сөзбен қыйындастыру үшін тұр. Бұл *де* қосымшасын жалғамай, *айдын көл шағала* деп қойсақ, сөздер қыйындаспас еді, *көл-ді* дегендегі *-ді* қосымшасы да *көл* сөзін *жағала* деген сөзбен қиындастыру үшін тұр.

Осындай, **бір сөзді басқа бір сөзбен қиындастыру үшін жалғанатын қосымшаны жалғау дейміз.**

Көл дегенің көл-шік тағы? дегендегі *көл* сөзіне жалғанған **-шік** қосымшасы бұл сөзді басқа сөзбен қыйындау үшін емес, *көл* сөзіне ғана мағына үстеу үшін тұр. *Көлшік* десек, үлкен емес, *кішкене көл* екенін көрсеткен боламыз.

Осындай, **сөздің түп мағынасына үстеме мағына қосатын қосымшаны үстеу дейміз.**

Түбір сөзге жалғау қосылса, **жалғаулы сөз** болады. *Көл-де, көл-ді* дегендер, осындай, **жалғаулы сөздер.**

Түбір сөзге үстеу қосылса, **үстеулі сөз** болады. *Көлшік* деген **үстеулі сөз.**

Үстеу көп болады да, жалғау аз болады.

Қазақ тілінде қосымшаның бәрі де түбірдің соңғы жағынан жалғанады. *Көл-де, көл-ді, көл-шік* деген сөздердің бәрінде де *көл* деген түбірі алдында, қосымшалары онан кейін тұр.

Үстеу мен жалғаудың түбірге екеуі де жалғанса, үстеу бұрын келеді де, ең сонынан жалғау келеді.

*Орақшының орағын алды,
Сушының шелегін алды, —*

дегенде, *орақ-шы-ның, су-шы-ның* деген сөздер әрі үстеулі, әрі жалғаулы сөздер. Бұлардың аяғындағы **-ның** қосымшасы — жалғау. Бұл жалғау *орағын, шелегін* деген келесі сөздермен байланыстырып тұр. Жалғаудан ілгері тұрған *-сы* қосымшасы — үстеу. Бұл *орақ, су* дегендер сөздердің мағынасын үстеп тұр. *Орақ, су* дегендер заттың аты еді, енді *орақ-шы, су-шы* болып үстелгеннен кейін **орақ жұмысын, су жұмысын істейтін адам** деген мағына шығып тұр.

Жалғау, көбінесе, бір сөзде біреу-ақ болады да, бір жалғаудың үстіне екінші жалғау жалғанбайды.

Үстеу бірінің үстіне бірі жалғана береді де, бір сөзде біреуі ғана болмай, бірнешеуі бола береді. *Сушы* деген сөздің түбірі — *су*, үстеуі *-шы*. Мұнда үстеуі біреу-ақ. Ал, *орақшы* деген сөздің түбірі *ор*, үстеулері бірінші — *-ақ*, екінші *-шы*. Мұнда екі үстеу бар. *Ор-ақ-шылық* десек, бір сөздің өзінде-ақ *-ақ, -шы, -лық* деген үш үстеу болады.

Үстеу нешеу де болса, түбір мен жалғаудың екі аралығында ғана болады да, жалғаудан кейін келмейді. Жалғау түбірге де, үстеуге де жалғанады.

Ескерту: *Орақшының орағын алды, сушының шелегін алды* дегендегі, *орағ-ы-н, шелег-і-н*, деген сөздерде жалғау екі-екіден. Бірінші жалғау (ы-і) алдыңғы *орақшы, сушы* деген сөздер мен қиындасу үшін тұр да, екінші жалғау (-н) соңындағы алды деген сөзбен қиындасу үшін тұр. *Орағ-ы, шелег-і* сияқты сөздердегі жалғау тура жалғау атанады. Өйткені бұлар жалғанғаннан кейін де, сөз бұрма күйге түспей, тура күйде қала береді. Басқа жалғаулар **бұрма жалғау** атанады. Өйткені, бұлар сөзді тура күйде қалдырмай, бұрма күйге салып жібереді. Тура жалғаулы сөз жалғаусыз, тура күйде тұрған сөз есеп, оның соңынан бұрма жалғау жалғана береді. *Шелег-і-н, орағ-ы-н* деген сөздерде екі жалғау бірінің артынан бірі келген себебі – бірі (алдыңғысы) тура жалғау, бірі (соңғысы) бұрма жалғау болғаннан. Тура жалғау мен бұрма жалғаудың әрқайсысы өзді-өзі тіркесіп келмейді.

Ескерту: Өзінің соңынан үстеу келтіретін екі-ақ жалғау бар. Бірі – *көлде, ауылда* деген сөздердегі *-да, -де* жалғауы. Мұның соңына *-ғы, -гі* үстеуі тіркеле алады. *Ауыл-да-ғы, көл-де-гі* деуге болады. *-Да, -де*-ден басқа жалғаудың соңынан үстеу келмейді де, *-да, -де* жалғауының соңынан *-ғы, -гі*-ден басқа үстеу келмейді. Екіншісі – *көл-дей, нар-дай* дегендегі *-дай, -дей* жалғауы. Мұнан кейін көптік үстеуі *-лар* келе алады. *Үй-дейлер-і, нар-дай-лар-ы-н* сықылды.

Осы екі ескертудегіден басқа жердің бөрінде де жалғау, жалғаулы сөздің аяғында ғана тұрады.

Үстеу де, жалғау да өздігінен пайдаға аспайтын, тек түбірлі сөзге қосылып қана тұра алатын болғандықтан, екеуін бір қосып **қосымша** дейміз. **Үстеулі я жалғаулы сөзді қосымшалы сөз** дейміз.

Түбір сөз де, үстеулі сөз де сөздің өз басының мағынасын беретін болғандықтан бұл екеуін бір қосып **негіз сөз** дейміз.

Түбір негізді **түп негіз**, үстеулі негізді **туынды негіз** дейміз. *Көл-де, көл-шік-те* деген екі сөздің негіздері алдыңғысында *көл*, соңғысында *көлшік*. *Көл* – түп негіз, *көлшік* – туынды негіз.

Түбір сөз, үстеулі сөз, жалғаулы сөздердің емлесі

Түбір сөз, үстеулі сөз, жалғаулы сөздердің әрқайсысы бір бір тұтас сөз саналады да, өзге сөзден бөлек, әр түбір өзінің қосымшаларымен қосылып жазылады. Мысалы: *ор, орақшы, орақшының, көл, көлшік, көлшіктерде*.

§ 17. Өлі қосымша

Қосымшалардың осы күнде де үстеулі сөз жасай алатынын немесе бір сөзбен екінші сөзді осы күні де байланыстыруға жарайтынын тірі қосымша дейміз.

Мысалы: *Темір-ші, ойн-а, колхоз-дың, ауыл-да* деген сөздегі **-шы, -а, -дың, -да** қосымшалары, осындай, тірі қосымшалар.

Бірқатар сөздердің түбір қанаты анық көрініп тұрса да, қосымша қанаты сол сөзден айрылып, басқа сөзге жалғауға келмейтін болады. Мысалы: *ертең* деген сөзде — *ерте, соңыра* деген сөзде — *соң, жоңқа* деген сөзде — *жон* түбірлері бөлек шығып-ақ тұр. Өйткені, *ерте, жон, соң* деген түбірлер жеке тұрып та қолданыла береді. Бірақ, *ертең*-дегі **-н**, *соңыра*-дағы **-ра**, *жоңқа*-дағы **-қа** ана сөздерден бөлініп, басқа сөзге жалғанбайды. Олар бір кезде тірі қосымша болып жүрген де, бүгінде қосымша болуды қойып, түбірмен бірігіп қатып қалған.

Осындай, **бүгінде қолданылудан шығып қалған қосымшаларды өлі қосымша** дейміз.

§ 18. Өлі түбір

Түбірдің де өлісі, тірісі болады. Мысалы: *күрес, жарыс* деген түбірлердің соңғы **-с, -ыс** дыбысы осы күні де тірі қосымша. Мұны *соқ* деген түбірге қоссақ, *соғ-ыс, айт* деген түбірге қоссақ, *айтыс* болады. Соңындағы **-с** үстеу болған соң, оның алдыңғысы — түбір болмақ.

Сонда, *күрес, жарыс* деген сөздердің түбірі *күре, жар* болып шығады. Бірақ, қазақ тілі бүгінде *күресу, жарысу* мағынасындағы *күре, жар* деген түбірлерді білмейді. Сондықтан: бұларды **өлі түбірлер** дейміз.

Үстеулі сөз бен жалғаулы сөздің түбірі өлісі де, үстеулі я жалғауы өлісі де қосымшаларымен қосылып барып бір түбірге есептеледі.

Қ о с ы м ш а л а р д ы ң т а р и х ы

Қосымшалар тілге тура біткен нәрсе емес. Түбір сөздердің бірқатары басқа түбірмен қосақталып жүре-жүре азып барып, қосымша болып кеткен. Мысалы: *оқушы-мын, оқушы-сың, оқушы-мыз, оқушы-сыз* дегендегі *мын* қосымшасы *мен* деген түбірден, *сыз* қосымшасы *сіз* деген түбірден азып барып жасалған. Қосымша болғаннан кейін түрі бұдан да гөрі өзгеріп, танымастай болып кете береді. Мәселен: *осы, мен* деген түбірден жасалған *мын* қосымшасы қысқарып тек *м* деген бір дыбыс та болып қалады: *жазамын* деп те, *жаза-м* деп те айтамыз; осыған қарағанда *ата-м, ана-м* дегендегі *м* қосымшасы да *мен* деген түбірден жасалған деуге болады.

Кіта-бы, бала-сы дегендегі **-ы, -сы** қосымшалары да *о(ол) со(сол)* деген түбірлерден жасалып барып, танымастай болып өзгерген. *Жаза-тын, оқый-тын* деген сөздердегі *тын* қосымшасын *тұғын (жазатұғын, оқитұғын)* деп те айтамыз. Бұл қосымша *о* бастағы *тұрған* деген қосымшалы сөзден қысқарып барып жасалған.

Қосымшалардың бәрінің де жасалуы осылар тәрізді.

Осыларға қарағанда, бір кезде қосымша деген болмай, тілде өңкей түбір сөздер ғана болғандығы байқалады. Қосымша қолданбайтын, өңкей түбір сөз ғана жұмсайтын тілдер осы күнде де бар.

§ 19. Кіріккен түбірлер

Өлі түбірлі, не өлі қосымшалы сөздер сияқты, ішкі жігін бүгінде жоғалтып, бірігіп кеткен сөздердің бірсыпырасы, түбір мен жалғаудан құралмай, өңшей түбірлерден құралған:

Мысалы: *ашудас* сөзі – *ашу+тас* деген екі түбірден,

күндіз – *күн+дүз (жүз, бет)* деген екі түбірден,

айаз – *ай+юз* деген екі түбірден,

белбеу – *бел+бау* деген екі түбірден,

*қаралат*² – *қара+ала+ат* деген үш түбірден құралған.

Осындай екі түбір, үш түбірден құралып тұрып, бір түбір болып кеткен сөздерді **кіріккен түбірлер** дейміз.

² Бұл мысал кіріккен сөзге жатпайды. – Редакция алқасы.

§ 20. Кіріккен сөздердің көнесі мен жаңасы

Кіріккен сөздер алғашқы қалпын жоғалтып, бірімен-бірі қыйындасып кеткен. Қиындасқанда не екеуінің дыбысын бірыңғайластырып қиындасқан, не, оның үстіне, аралығындағы дыбыстардың бірсыпырасын ысырмалап, қуып шыққан.

Мысалы: *белбеу* деген кіріккен сөзде *бел+беу* деген екі сөз қиындасып, бір сөз болып кету үшін, соңғысының **а** дыбысы **е** дыбысына айналып, алдыңғысының қалпына түскен. *Кішкене* деген кіріккен сөзде *ғана* қосалқысы жіңішкеріп, *кене* болғанының үстіне, *кіші* сөзінің соңғы **і** дыбысы түсіп қалып, қиындасқан. *Келі+сап* деген екі сөз бір сөз болып кіріккенде, *келі* сөзінің соңғы дауысты дыбысы (**і**) жоғалып кеткен.

Кіріккен сөздердің бәрі бірдей қиындасып үлгірмеген. Бірсыпырасы, мәселен: *қаралат*, *аяз* сияқты сөздер, ізін таптырмастай болып жымдасып, ішкі жігін жасырған. Енді бірсыпырасы, мәселен, *жермай*, *бесжылдық* сияқтылары, әлі кірігіп кетпеген.

Ерте құралып, арасының жігін жоғалтып кеткен сөздерді **кіріккен сөздердің көнесі** дейміз.

Жаңадан құралып, әлі жігін жоғалтпағандарын — **жаңасы** дейміз. Кіріккен сөздердің көнесін қосып жазамыз. Жаңасының *қолғап* (*қол+қап*), *күнбағыс*, *айғабақ*, *асқабақ*, *белбуар* (*белуар*) сияқты, бір мағына беретін дауыссыздарын қосып жазамыз да, бірқатарының емлесі әлі орнықпағандықтан, бірде олай, бірде былай жазылып келеді.

Кіріккен сөздердің қандайын қосып жазу керектігін **емле сөздігінен** қарау керек.

Т ү б і р л е р д і ң қ ұ р а л у т а р и х ы

Түбір сөздер бүгінде бөлшектеуге келмейді. Сондықтан олар біртұтас, сом нәрселер сияқты болып көрінеді. Бірақ, байқап қарағанда түбір сөздердің де көбісі құрама болғандығы, бүгінде бөлшектерінің жігі білінбей кеткендігі байқалады.

Күндіз, *аяз*, *белбеу* сөздері сияқты, бірқатар түбірлер екі түбір, үш түбірден құралып барып, жігін білдірмей, бір түбір болып кеткен.

Пышақ, *бүйрек*, *көкрек*, *жарыс*, *күрес*, *айт*, *қайт*, *өлтір*, *жамыл*, *жапсыр*, *кезе* сияқты бөлшектенбейді дейтін түбірлер: *пыш+ақ*, *бүйір+ек*, *көкір+ек*, *жар+ыс*, *күре+с*, *ай+т*, *қай+т*, *өл+тір*, *жам+ыл*,

кез+е деген бір түбір, бір үстеуден, жапсыр сөзі *жап+с+ыр* деген бір түбір, екі үстеуден құралған.

Бұлардың ішінде *піш, бүйір, өл, жап, кез* деген түбірлер мен барлық үстеулер осы күнде де бар. Бұлар – тірі түбір, тірі үстеулер. *Жамыл* деген сөздің түбірі *жам*; бұл – *жап* деген түбірдің бір түрі. Ал *көкір, қай, ай* деген түбірлер біздегі *көкірек, қайт, айт* мағынасымен осы күнгі тілдердің бірқатарында әлі күнге шейін жұмсалады. *Жар, күре* деген түбірлер ешқайда да болмағанмен, соңындағы *-с* үстеуі бұлардың бұрын түбір болғанын айтып тұр.

Сонымен, түбір сөздердің де тұтастығы туа біткен тұтастық емес, бұрын құрама болып тұрып, келе-келе жігін жоғалтып барып тұтас сөз болып кеткендігі анықталады.

§ 21. Қиюлы сөз

Еңбеккүн, белбеу, қолғап, ашудас, жермай сияқты сөздердің әрқайсысы екі сөзден құралып бір нәрсенің атын көрсетіп тұрғанын, сондықтан мұндайлардың әрқайсысы о баста екі сөз болғанмен, бүгінде бір сөз болып кеткенін білуші едік. Мұндай кіріккен сөздердің құрылысы осы күнгі қазақ тілінде екі түрлі. Бірін – **жалғасулы кіріккен**, екіншісін – **қиюлы кіріккен сөз** дейміз.

Жалғасулы кіріккен сөз тұтас күйінде тұрып-ақ тек жалғасып кірігеді. Ол – ана *қол+ғап, ашу+дас* сияқтылар. Мұнда *қол* сөзі мен *қап* сөзі, *ашу (ащы)* сөзі мен *тас* сөзі бұзылмай-жарылмай ғана жалғасып барып кіріккен.

Қиюлы кіріккен сөздер, ондай, тұтас тұрып жалғаспайды, жарықшақталып, қиюы келтіріліп барып кірігеді. *Ауатком, аухалтер, партком* сөздері, осындай, қиюлы сөздер *ау+ат+ком* сөзі *аудандық атқару комитеті* деген үш сөзді қиюлап барып жасалған. *Ау+хал+тер* сөзі *аудандық халық тергеушісі* деген үш сөзді қиюлап барып жасалған. *Парт+ком* сөзі *партия комитеті* деген екі сөздің қиюын келтіріп жасалған.

Қиюлы сөздердің құрылысы үш түрлі болады:

- а) буын қиюлылар,
- в) әріп қиюлылар,
- с) аралас қиюлылар.

Қазатком сияқты қиюлы сөздер, әр сөздің бас буынын қиып алып жасалған. *Қазақстан* дегеннің *қаз* – деген буынын, *атқару* дегеннің *ат* – деген буынын, *комитет* дегеннің *ком* – деген

буындарын қиып алып, *қаз+ат+ком* деп құрастырған. Бұл — **буын қиюлы** болғаны.

ҚазПИ (Қазақстан Педагогика институты) сияқты қиюлы сөзде біреуінің бас буыны (*Қаз*), қалған екі сөздің бас буындары емес, тек бас әріптері ғана (*педагогика* сөзінің **п әрпі**), *институты* дегеннің **и әрпі**) алынып қиюланған.

Қиып алынғаны бірде буын, бірде әріп болып, араласып келгендіктен, мұндайды **аралас қиюлы** дейміз.

Қазақ баспа сөзінен әлі орын теуіп жарымаған енді бір түрі бар оны **әріп қиюлы** дейміз. *Халық комиссарының советі* деген үш сөздің кілең бас әріптерін алып қосып *ХКС* деген бір сөз жасауға болады. Міне, бұл — **әріп қиюлы** сөз болады.

Жазылғанда буын қиюлылар жай сөздерше жазылады. Мысалы: *ауатком*. Әріп қиюлылардың бар әріптері де бас әріппен жазылады. Мысалы: *ХКС*. Аралас қиюлылардың буын қиюлы жері кіші әріптермен, әріп қиюлы жері бас әріппен жазылады. *ҚазПИ* (*Қаз* деген буынның бірінші әрпі бас әріп болуы — жалқы есім болғаннан).

Қиюлы сөз жасау амалы қазақ тілінің Октябрьден бері тапқан олжасы. Сондықтан, бұл — сөз жасаудың басқа түрлеріндей тегіс жайылып болмаған, жаңа нәрсе. Бірақ, бұл өзі өте ыңғайлы болғандықтан, күннен-күнге көбейіп, қазақ тілінен де орнықты орын теуіп келеді. Сондықтан, туынды сөздің қалай жасалатынын білу қандай керек болса, қиюлы сөздердің қалай жасалатынын білу де сондай керек.

Қиюлы сөздің жасау амалының сонылығына бола, мұны жатсынып жатырқауға болмайды. Өйткені, жалғыз бұл емес, сөз құрудың басқа амалдарының да бәрі бір күнде пайда болмаған, әрқайсысы әр кезде шығып, тілдің байлығын өсіріп отырған. Үстеу жалғап туынды сөз жасау, жалғау я қосалқы қосып сөз қиындау амалы да қазақ тіліне туа біткен емес, оларды да тіл жүре-жүре тауып алған.

§ 22. Қосар сөздер

Түбір сөзден туынды сөз жасаудың жалғыз амалы түбірге қосымша жалғау ғана емес, түбір сөздің я туынды сөздің өзді-өзін қосақтап та сөзге үстеме мағына беруге болады. Мысалы: *балашаға, үлкен-кіші, үлкенді-кішілі, ұзын-қысқа, сатыр-сатыр, көзбе-көз, шай-пай, қап-қара, сап-сары*. Мұндай, **қосарынан айтылатын сөздерді қосар сөздер** дейміз.

Құрылысына қарай, қосар сөздер мынадай бес арыс болады.

1. Теңдес қосар

Екі тең сөз бір қосақталса, теңдес қосар дейміз. Теңдес қосар үш түрлі:

а) *Бала-шаға, қатын-қалаш, қыз-қырқын, бақсы-бәлгер, көзді-қарақты* сияқтылар. Бұларды **мәндес қосар** дейміз. Өйткені оларда қосақталған сөздердің екеуі де бір мағынада болады.

Ескерту: *шаға, қалаш, қырқын, қарақ* сияқты сөздердің мағынасы бүгінде ұмытылып кеткен. Бұрынғы мағыналары қосағындағы *бала, қатын, қыз, көз* деген сөздердікімен бір.

б) *Үлкен-кіші, аға-іні, ұлы-қызы, азды-көпті, ұзынды-қысқалы* сияқтылар. Бұларды **қайшы мәнді қосар** дейміз. Өйткені, бұлардағы қосақталған сөздердің мағыналары бір-біріне қайшы келеді.

в) *Тау-төбе, әке-шеше, аяқ-табақ, ән-күй, оқу-жазу, қалам-сия, кітап-қағаз, жыртық-тесік, ағаш-тас* сияқтылар. Бұларды **көрші мәнді қосар** дейміз. Өйткені, бұлардағы қосақталған сөздер мағыналас та емес, мағыналары бір-біріне қайшы да емес. Бұлар бір-біріне мағыналары жуық, көрші сөздер. *Аяқ-табақ, ән-күй, жыртық-тесік* дегенде мағыналары шынымен жуық. *Ағаш-тас, қалам-сия* сияқтылар жұмсалатын орны жағынан жуық сөздер.

Теңдес қосар, қосақталған сөздердің екеуінің мағынасын бір қосып, сөзге жалпылық ұғым береді. Жай тұрғанда *аяқ* дегеннің бір мағынасы, *табақ* дегеннің бір мағынасы бар. Екеуі бір қосылғанда **жалпы тамаққа арналған ыдыстың бәрі** деген мағына шығады. *Ұзын-қысқа* дегенде **ұзыны бар, қысқасы бар – бәрі** деген мағына шығады. *Азды-көпті* дегенде **азы-көбі – бәрі бірге** деген мағына шығады.

2. Сөздес қосар

Екі тең сөз бір қосақталмай, бір сөздің өзі екі қайтара айтылса, **сөздес қосар** дейміз. *Ұзын-ұзын, бара-бара, орны-орны, үй-үйдің, сатыр-сұтыр* сияқтылар **сөздес қосар** болады.

Сөздес қосар екі түрлі:

а) жалпы үні бірдей бір сөз бола тұрып, өңделуі екі түрлі болатын: *сатыр-сұтыр, қаңғыр-күңгір, жарық-жұрық, қабыл-құбыл* сияқтыларын **үндес қосар** дейміз.

Ұзын-ұзын, жылы-жылы, бара-бара, қарап-қарап, жүрген-жүрген, алатын-алатын, сөз-сөз(дің), үй-үй(де), қаңғыр-қаңғыр, сарт-сарт сияқтыларын **өндес қосар** дейміз.

Үндес қосарда қосақталған сөздердің бірінің дыбысына өзгеше өң берілген болады. Мысалы: *сатыр-сұтыр* дегенде алдыңғысындағы **а** дыбысының орнына соңғысында **ұ** дыбысы қойылған. *Даңғыр-дұңгір* дегенде алдыңғысындағы жуан дыбыстың орнына екіншісінде жіңішке дыбыстар қойылған.

Үндес қосарда, сүйтіп, екі түрлі өң берілген бір сөз қосақталды. Өндес қосарда қосақталған екі сөз үндес болғанының үстіне өндес те болады, *сатыр-сатыр, даңғыр-даңғыр* дегенде қосақталған сөздердің дыбыстарында айырма жоқ.

Сөздердің бәрі де өндес қосар бола алады. Бірақ, бәрі бірдей үндес қосар бола алмайды, **дыбыстың, түстің, қимылдың түрін көрсететін** бірқатар **сөздер ғана үндес қосар** бола алады.

Сөздес қосарлар істі, қимылды, мезгілді көрсетсе, ол істің, қимылдың, мезгілдің бір рет болып қоймай, қайта-қайта болғанын, көп болғанын білдіреді.

Сөйлей-сөйлей шешен болар деген – сан рет сөйлеп барып шешен болар деген болады. *Қараң етті* десек, бір рет қарандаған, *қараң-қараң етті* десек, бірнеше рет қарандаған болады. *Қалбаң етті* десек, бір рет, *қалбаң-қалбаң етті* десек, бірнеше рет қалбандаған деген болып шығады. *Ойнап шаршадым* десең, не қыламын деп шаршағаныңды ғана айтқан боласың да, *ойнап-ойнап шаршадым* десең, қайта-қайта ойнап, көп ойнап шаршадым деген болады.

Сөздес қосарлар нәрсенің, істің сыпатын, сынын көрсеткенде *ылғи, өңшең* деген мағынаны, **таңдамалы бір өңкейлік** мағынасын береді: *судың тайыз-тайыз жерлеріне түстім* деген – *ылғи тайыз жеріне түстім* деген сөз. *Алыс-алыс жерлерден, биік-биік таулардан* деген – *ылғи алыс жерлерден, өңшең биік таулардан* деген болады.

Сөздес қосар заттың атын көрсететін сөздердің тура күйінде болмайды, тек бұрма күйінде ғана болады. Мұндайда *әрқайсысы* деген мағына – заттың әрқайсысын бөлек-бөлек алу мағынасы – шығады: *ауыл-ауылға хабар айтылды* деген – *ауылдың әрқайсысына да хабар айтылды* деген болады. *Үй-үйдің арасы* деген – *үйдің әрқайсысының бір-бірімен екі арасы* деген болады.

Сөздес қосардың өндес түрі өзгермелі құбылыстарды көрсеткенде бірқалыпты өзгеріс екенін көрсетеді. Мәселен: *даңғыр-даңғыр* деп, қайта-қайта жаңа бір қалыпта даңғырлауды айтамыз, *жарық-жарық* деп қайта-қайта жаңа бір қалыпта жарқылдағанды айтамыз.

Сөздес қосардың үндес түрі өзгермелі ала-құла қалыпты көрсетеді. Мәселен: *даңғыр-дұңғыр* деп, дыбыстың даңғыры мен дүңгірі аралас болғанда айтамыз. *Қалбаң-қалбаң* десек, бір қалыпта, *қалбаң-құлбаң* десек, түрлі қалыпта қалбаңдағанын айтқан боламыз.

3. М а т а у л ы қ о с а р

Қосақталған сөздердің өздері ғана бір-бірімен жалғасып тұрмай, арасында матастырып тұрған дәнекер болса, матаулы қосар дейміз. *Қолма-қол, жүзбе-жүз, көзбе-көз, ауызба-ауыз* дегендер матаулы қосар болады. Матаулы қосар да сөздес қосар.

Матаулы қосар араға ешкімді салмауды немесе екі нәрсенің жалғастығын көрсетеді. *Көзбе-көз тұрып айттым* деген көз алдында айттым (сырттан айтқаным жоқ) деген сөз. *Ақшаны қолма-қол бердім* деген — (біреуден бермей) өз қолымнан бердім деген сөз, *үйме-үй отырдық* деген — оның үйі мен біздің үй жалғас (арасында басқа үй жоқ) болды деген сөз.

Матаулы қосар бола алатын сөздер тіпті аз. Бұлар, тегінде, *бас, көз, жүз, бет, ауыз, қол* деген сөздер ғана. Осыларға ұқсатып, *үй, ауыл* деген сияқты сөздерден де *үйме-үй, ауылма-ауыл* деген матаулы қосар жасалады.

4. Т і р к е у л і қ о с а р

Өздігінен айтылмайтын бір сөз екінші бір сөздің артынан тіркеле қосақталса, тіркеулі қосар дейміз.

Жылқы-мылқы, шай-пай, нан-пан, астық-мастық, азық-мазық, ойын-пойын, өлең-сөлең дегендер, осындай, **тіркеулі қосарлар.**

Тіркеулі қосардың негізгі мағынасы бір нәрсенің өзін, соған ұқсаған басқа нәрселерге қосып атау.

Жолға азық-мазық ала шығу керек деген — азық және соған ұқсағандарды ала шығу керек деген болады. Бірақ көбінесе бір нәрсені кемсіне сөйлегенде айтылады. *Ұйқы-тұйқыны қойып жұмысты тез бітіру керек* дегенде *ұйқы* сияқтыны *қойып* деген мағынада бола тұрып, *ұйқыны* кем тұтына сөйлеу мағынасы да бар; *бақсы-мақсының не керегі бар, доқтырға қарату керек* десек, *бақсы сияқтылардың не керегі бар?* деген бола тұрып, *бақсы сықылды түкке татымайтындардың не керегі бар?* деген ұғым да аңғарылады. Сөз болған жердің бөрінен де тіркеулі қосар жасауға болады.

5. Қосақты қосар

Сөздің алдына бір буын қосылып айтылатыны да болады.

Қап-қара, қып-қызыл, ұп-ұзын, кіп-кішкене, дөп-дөңгелек, әп-әдемі, жап-жазық, ап-арық дегендер сияқты. Мұндайларды **қосақты қосар** дейміз.

Сөз, қосақты қосар түрінде айтылса, сол сөзбен білдіретін сыпатты күшейтіп көрсетеді. *Ұп-ұзын* деген — *ұзын-ақ* деген сөз. *Әп-әдемі* деген *өте әдемі* деген сөз.

Тіркеулі қосардың тіркеуі де, қосақты қосардың қосағы да өз алдына бір сөз емес, тіркеп, қосақтап тұрған сөзді түгелімен я бір бөлшегін өзгертіп жасалғандар.

Тіркеулі қосар жасау үшін мынаны істеу керек: *ат, ұйқы* сияқты дауысты дыбыстан басталатын сөздің алдына **м** дыбысын қосып *мат, мұйқы* түріне шығарып алып, осыны сөздің өз түрінің артына тіркеу керек. Сонда *ат-мат, ұйқы-мұйқы* деген тіркеулі қосар болып шығады. *Жылқы, бақсы* сияқты дауыссыздардан басталатын сөздің басқы дауыссызын алып тастап, соның орнына **м** дыбысын қою керек. Сонда *жылқы-мылқы, бақсы-мақсы* деген тіркеулі қосар жасалады. Сөздің соңғы дыбысы **м, н, ң** дыбыстарының бірі болса тіркеу сөзге қойылатын **м-ның** орнына **с** не **п** дыбысы қойылып: *нан-пан, қалам-салам, өлең-сөлең* болады.

Қосақты қосар жасау үшін мынаны істеу керек: сөздің бас дыбысы дауысты болса, сол басқы бір дауыстының бас дыбысы дауыссыз болса, басқы бір дауысты, бір дауыссызын бөліп алып, осыған **п** дыбысын қосса, қосақ болады. Осыны сөздің алдыңғы жағынан қосақтап, *әп-әдемі, қып-қызыл* деген қосақты қосар жасаймыз.

Ескерту: *Ақ* деген сөздің қосақты қосары *аппақ, көк* деген сөздікі *көкпеңбек* болады.

Қосар сөздердің жазылуы

1. Қосар сөздердің бәрінің де ара-арасына сызықша қойылып жазылады: *бала-шаға, ұзын-қысқа, жыртық-тесік* деген сияқты.

2. Матаулы қосардың матауын алдыңғысына қосып, соңғысымен екі арасына сызықша қойып жазамыз: *қолма-қол, көзбе-көз* сияқты.

3. *Аппақ, көкпеңбек* деген екі қосақты қосарды сызықша да қоймай, бөлмей де тұтас жазамыз.

§ 23. Қосалқы сөз

Қайсыбір сөздер түбірше, оңаша жұмсала алмай, басқа бір түбір сөз, үстеулі сөз, жалғаулы сөздердің біріне қосалқы болып ғана жүре алады. Ондай сөздерге көбінесе жаңадан үстеу де, жалғау да жалғанбайды. Осындай сөздерді **қосалқы сөз** дейміз. *Шейін, сайын, менен, да, қой, ақ, тым, әрең, бек, қас, өте, ең, тап* дегендер осы қосалқы сөздер.

Қосалқы сөзі бар түбір сөз бен қосымшалы сөзді **қосалқылы сөз** дейміз.

Қосалқы сөздердің тұратын орны екі түрлі:

Бірінде сөз түбірінің алдында тұрады. Ондайларын дәйек қосалқы дейміз. Дәйек қосалқылар: *тым* (ауыр), *әрең* (бітірдім), *бек* (жақсы), *қас* (батыр), *өте* (күшті), *ең* (оңайы), *тап* (осы) сияқтылар;

Бірінде – түбір сөз, үстеулі сөз, жалғаулы сөздердің соңынан келеді. Ондайын аяқ қосарлы дейміз. Аяқ қосалқы болатын: — (жазға) *шейін*, (ай) *сайын*, (қой) *мен* (сиыр), (оқу) *да*, (жазу) *да*, (сен) *ақ*, (көрдім) *ғой* сияқтылар.

Е с к е р т у: 1. Қосалқылардың үстеулі сөзден жасалғандары да бар. Мәселен: *туралы* деген қосалқы тура деген түбірге *лы* деген үстеуіш жалғап жасалған, *өте* қосалқысы *өт* деген түбірге **-е** деген үстеу қосып жасалған. Қосалқы сөзге қосымша жалғанбайды дегенде, мұндай қатып қалған, айрылмайтын ішкі қосымшаларын айт паймыз, соның үстіне жаңадан жалғанбайтынын айтамыз.

Е с к е р т у: 2. Қайсыбір қосалқылар жаңадан ғана жасалған да, әлі қосалқы әдетіне көндігіп үлгірмеген. Сондықтан ондайларының қосымша жалғап қоятындары бар. Мысалы: *дәл* деген қосалқыға *де* үстеуін қосып, *дәлде* деген туынды етістік жасауға болады. Бірақ, мұндайлар — азғантай.

Дәйек қосалқылардың бәрі, аяқ қосалқылардың бір азырағы өзі тағылып тұрған сөздің қара басының ғана мағынасын үстеу үшін жұмсалады. Мысалы: *сирек* деген сөзге *өте* қосалқысын тағып, *өте сирек* десек, *сирек* деген сөздің тек өз мағынасы ғана күшейеді. Бірақ, бұдан төңірегіндегі сөзге келер-кетер жоқ. *Осы біреу-ақ* деп *ақ*

қосалқысын тіркесек те осындай болады. Мысалы: *егін сирек шыққан екен* десек те, *өте сирек екен* десек те – бәрі бір – *сирек* сөзінің жалғыз тұрғаны мен үстеуіш қосалқыланып тұрғанынан сөйлемдегі сөздердің қиыны қашпайды.

Аяқ қосалқылардың көпшілігі өзінің тағылып тұрған сөзінің өз мағынасын үстеу үшін ғана емес, сол сөзді басқа бір сөзбен немесе бір сөйлемді басқа бір сөйлеммен байланыстырып қиындау үшін жұмсалады.

Мысалы: *білу үшін оқимын* дегендегі *үшін* қосалқыны *білу* деген сөздің тек өз мағынасын үстеу үшін ғана емес, сол сөзді кейінгі *оқимын* деген сөзбен байланыстыру үшін тұр. *Білу оқимын* десек, бұл екі сөз қиындаспас еді, *білу үшін оқимын* дегенде *үшін* қосалқысының арқасында қиындасып тұр.

Бір сөздің өз мағынасын ғана үстейтін қосалқыларды, үстеуге ұқсағандықтан, **үстеуіш қосалқы** дейміз.

Бір сөзді бір сөзбен, я бір сөйлемді бір сөйлеммен қиындастыру үшін тұратын қосалқыларды, жалғауға ұқсағандықтан, **жалғауыш қосалқы** дейміз.

Қ о с а л қ ы с ө з д е р д і ң е м л е с і

1. **Қосалқы сөздер өзін ерткен сөздерден бөлек жазылады.** Мысалы: *дәл өзі, тым жақсы, тақ сол, тым ауыр, ең оңайы, жазды ғой. Оқушы ғой, осы-ақ³, сендер ші? Көпке шейін, одан гөрі, сол құрлы, келген сайын, жолдасым мен, барған мен.*

2. Қайсы бір қосалқы сөздер мен қосымшалардың сыртқы түрі бірдей болады да, сондықтан, оның қай жердегісі қосымша, қай жердегісі қосалқы екенін айыру қиын болады. Айыра алмаса, қай жерде қосымшаша қосып жазу керек те, қай жерде қосалқыша бөлек жазу керек екенін де айыра алмай, бірде олай, бірде былай жазу мүмкін. Жазуды осылай шатастырмас үшін, ондайлар бір-ақ түрде – я қосымшаша қосылып, я қосалқыша айырылып жазылады.

Мысалы: қосымшада да *мен* бар. *Қаламмен жаздым, атпен келдім* дегендегі *мен-дер*, осындай, қосымша. Қосалқыда да *мен* бар. *Ат пен түйе, барған мен болмайды* дегендер сияқты. Жазуды

³ Ақ шылауы қазіргі емле бойынша дефис арқылы жазылады – *Редакция алқасы*

қиындатпау үшін, *мен* болған жердің бәрін де қосалқыша бөлек жазамыз⁴.

Қосымшада да *ша, ше* бар, қосалқыда да **ша, ше** бар. *Патефон адамша сөйлейді* дегенде *ша* қосымша. *Онда барғанша мында келсең болмады ма?* дегенде *ша* бір түрлі қосалқы. *Үйге барғанша жүрдім* дегенде *ша* тағы бір түрлі қосалқы. Жазуды қиындатпау үшін, *ша, ше* болған жердің бәрін де, қосымшаша бірге жазамыз.

3. Қосымшамен түрлес бола тұрып, қосымша түрінде бір түрлі (қосылып), қосалқы түрінде бір түрлі (бөлек) жазылатын екі қосалқы бар: бірі – *да (де, та, те)*, екіншісі – *ма (ме, ба, бе, па, пе)*. **Да мен ма қосымша болса, қосылып жазылады да, қосалқы болса, қосылмай, бөлек жазылады.** Мысалы:

1. *Жылқыда жал бар.* Мұнда да қосымша болғасын, бірге жазылған. *Жылқы да, түйе де мал* дегенде *да* қосалқы болғасын бөлек жазылған.

2. *Сен онда барма!* Мұнда *ма* қосымша болғасын, қосылып жазылған. *Сенің қаламың бар ма?* дегенде *ма* қосалқы болғасын бөлек жазылған. **Ма** қосалқысының соңынан қосымша жалғанса, *ма*-ның соңындағы *а* дыбысы *ы, і* дыбыстарына айналып, кейде тіпті жоғалып кететіні бар. Ондайда *ма* қосалқысы қосылып жазылады. Мысалы: *Барғансың ба?* дегенде *ба* бөлек жазылады да, *Барғанбысың?* дегенде *бы* бірге жазылады. *Барасың ба?* десек *ба* бөлек жазылады да, *барамысың* десек *мы* бірге жазылады.

Бұл екі қосалқыны жалғаудағы түрінше жазбай, айырып жазатынымыз – сөздің мағынасын шатыстырмау үшін.

СӨЗ МҮШЕЛЕРІ

§ 24. Бір мүшелі сөз бен көп мүшелі сөз

Сөйлем бір мүшелі де, көп мүшелі де болатын еді. Мәселен: *Қыс. Жердің үстін қар жапқан* деген екі сөйлемнің әуелгісінде бірақ сөз бар. Ол – бір мүшелі сөйлем. Екіншісінде үш сөз бар. Бұл – көп мүшелі сөйлем.

⁴ **Мен** бұл күнде көмектес жалғауы ретінде келгенде ғана сөзге қосылып жазылады – *Редакция алқасы*

Сөздің құрылысы да **сөйлемнің құрылысы сияқты**. Жоғарғы екі сөйлемдегі *қыс, қар* деген екі сөз бөлшектеуге келмейді. Ондай сөзді бір мүшелі сөз дейміз. Ал *жердің, үстін, жапқан* деген үш сөзді бөлшектеп, түбірі мен қосымшаларына айыруға келеді. Мұндағы *жер-дің* деген сөзде екі бөлшек, *үст-і-н* дегенде үш бөлшек, *жап-қан* дегенде екі бөлшек бар. Бұлар көп мүшелі сөздер.

Сөз тұлғаларының қандайы болса да, бәрі де түбір, қосымша, қосалқы – үшеуінен құралады. Сондықтан, бұл үшеуін **сөз мүшелері** дейміз. Сөз тек түбір сөздің өзі болса, бір мүшелі болады. Кіріккен сөз, қиюлы сөз, қосар сөз, қосымшалы сөз, қосалқылы сөздердің бірі болса, көп мүшелі болады.

§ 25. Түп мүше мен жамау мүше

Сөздің түп мағынасын беретін – түбір. Түбірсіз жерде сөз болмайды. Түбір бір өзі тұрып та, басқа мүшелерді ертіп алып та сөз бола береді. Түбірден басқа мүшелер өздігінен сөз бола алмайды, тек түбірге жамалып тұрып, түбір сөзді толықтыруға жарайды. Сондықтан түбірді **түп мүше** дейміз де, қосымша мен қосалқыны **жамау мүше** дейміз.

§ 26. Жамау мүшелердің түр-түрі

Жамау мүше болатын – қосымша мен қосалқы. Қосымша мен қосалқының бір-бірінен айырмасы сол: 1) **қосымша түбір** сөзге тығызырақ байланысқан. Сондықтан, қосалқымен қабат келсе, түбір жағында қосымша тұрады да, қосалқы аяққа кетеді. Мысалы: *жылқының да, сиырдың да* дегенде **-ның, -дың** деген қосымшалар түбір жағында тұр да, *да* қосалқысы олардан соң келіп тұр. 2) Қосымшаның бәрі де түбірден соң ғана келеді; қосалқының ішінде түбірден бұрын келетіні де бар.

Мысалы: *нақ осының да қате*, десек, *осы* деген түбірден *нақ* деген дәйек қосалқы бұрын келген; *-ның* деген қосымша түбірден соң келген; *да* деген енді бір қосалқы одан да соң келген.

Қосымшаның үстеуі, қосалқының үстеуіші өздері қосылған сөздің мағынасын толықтыру үшін жұмсалады да, қосымшаның жалғауы мен қосалқының жалғауышы өздері қосылған сөзді басқа бір сөзбен байланыстыру үшін жұмсалады. Үстеу мен жалғаудың, үстеуіш пен жалғауыштың сөз ішінде тұратын орны да басқа.

§ 27. Сөз мүшелерінің орын-орны

Сөз мүшелерін қалай-солай құрай салғанмен, сөз болмайды. Сөз қылып шығару үшін сөз мүшелерін белгілі тәртіппен орналас-тыру керек. Сөздің әр мүшесінің өзіне арнаулы орны бар. Сол ар-наулы орнына қойылмаса, сөз болмайды.

Сөздің түп мүшесі – түбір. Түбірдің бір өзі де сөз болады, жамау мүшелердің қайсысы болса, сонысын алып та тұра алады. Жамау мүшелердің ішінде жалғыз дәйек қосалқы ғана түбірден бұрын келе-ді, өзгелердің бәрі де түбірден соң келеді. Сондықтан сөзде бір түбір, бір жамау мүше болғанда мына түрде болады:

1. Үстеулі сөз	1	2
	-жеңіл-дік	
2. Жалғаулы сөз	1	2
	-жеңіл-ге	
3. Жалғауыш қосалқылы сөз	1	2
	-жеңіл де	
4. Аяқ үстеуішті сөз	1	2
	-жеңіл ғой	
5. Дәйек үстеуішті сөз	1	2
	-тым жеңіл.	

Сөзде жамау мүше біреу болмай, бірнешеу болғанда, мына-дай тәртіппен орналасады:

- Ең баста – дәйек үстеуіш (*тым*).
- Екінші орында – түбір (*жеңіл*).
- Үшінші орында – үстеулер (*дік*).
- Төртінші орында – жалғау (*ке*).
- Бесінші орында – жалғауыш (*шейін*).
- Алтыншы орында – аяқ үстеуіш (*ақ*).

Мұны тізіп көрсетсек мынадай болады: *тым жеңіл-дік-ке шейін ақ*.

Міне, осындағы сөз мүшелерінің бәрі де ішіндегі *жеңіл* деген бір мүшеге иегін сүйеп тұрғандар.

Ескерту: *Ақ* үстеуішін *-ақ* үстеуімен шатастырмау керек. *Жазуың жақсы-ақ екен; кітабың кітап-ақ екен* дегендегі *-ақ* қосымша. Ал, *сенің жазуың-ақ таусылмас екен; ерте тұрып-ақ келгенім* дегендегі *-ақ* қосалқы. Бұл

екеуінің айтылудағы айырмасы сол — алдыңғысында а дыбысы ұзын, соңғысында қысқа шығады. Алдыңғы ақ қосымшасынан кейін *-мын, -мыз, -сың, -сыңдар, -сыз* қосымшалары, сұрау қосалқысы *ма* келе алады: *жақсы-ақ-сың гой, жақсы-ақ-пысың* сияқты. Қосалқы ақ-тан кейін жамау мүше келмейді.

IV БӨЛІМ

СӨЗДІҢ ДЫБЫС ҚҰРЫЛЫСЫ

§ 28. Бір сөзді бір сөзден қалай айырамыз?

Сөйлегенде дыбыстаймыз. Сөзді естігенде сол дыбыстарды есітеміз. Сөз көп. Бірақ, әр сөздің дыбысталуы әр түрлі. Сондықтан, сөз қаншама көп бола тұрса да, бірін-бірінен айыру қиын болмайды.

Бір сөзді екінші сөзден айырғанда, екеуінің дыбысталуында бір айырмашылық болғаннан айырамыз.

*Быж-тыж қып бай-жуанды осы маңда,
Кенеледі-ау кедей біткен бүгін таңда! —*

(Илияс)

дегендегі *маңда* деген мен *таңда* деген бір емес, екеуі екі басқа сөз. Үйткені, екеуінің дыбысталуы екі басқа, сондықтан, есітілуі де екі басқа болып тұр.

§ 29. Дыбыс деген не?

1. Бір сөз екінші сөзден өзге болу үшін біреуінің бір-ақ бөлшегінің өзгеше дыбысталуы жеткілікті, түгелімен өзгеше дыбысталуы шарт емес.

Жоғарғы *таңда* деген сөз бен *маңда* деген сөздің бір-бірінен өзгешелігі бір-ақ бөлшегінде: біреуінің басқы бөлшегі **т**, біреуінікі **м**. Қалған жағының дыбысталуы екеуінде де бірдей (бұл екі сөздің біріне-бірі ұйқасып тұрғаны да ішіндегі бөлшектерінің көбінің дыбысталуы бірдей болғаннан).

2. Біреуі ғана өзгерсе де сөзді өзгертіп (я сөз қылмай, я басқа сөз кылып) жіберуге жарайтын сөз бөлшектерін дыбыс дейміз.

Маңда сөзіндегі **м** бөлшегі де, *таңда* сөзіндегі **т** бөлшегі де дыбыс; **м**, **т** сияқты бөлшектерді дыбыс дейтін себебіміз — бұлардың

әрқайсысының дыбысталуы әр басқа болады. **М** бір түрлі дыбысталады да, **т** бір түрлі дыбысталады.

3. Әрбір сөз мүшесінде әрқайсысы әртүрлі дыбысталатын бір я бірнеше дыбыс болады. *Бала* деген сөзде **б, а, л, а** деген төрт дыбыс бар, *жаз* деген сөзде **ж, а, з** деген үш дыбыс бар. *Жазсын* деген сөздің *-сын* деген мүшесінде **с, ы, н** деген үш дыбыс бар.

§ 30. Дыбыс пен мағына

1. Дыбыстары бірдей сөздердің, көбінесе мағыналары да бірдей болады.

Ауылдың алды айдын көл,
Айдын көлде шағала,
Айдын көлді жағала! —

деген үш жол өлеңнің әр жолында да *айдын* деген сөз бар. Үшеуінің де дыбыстары бірдей. Сондықтан үшеуінің де мағынасы бір. Үшеуі де бір сөз.

2. Сөз мүшелерінің, дыбыстары бірдей болғанда, мағынасы әртүрлі болуы сирек кездеседі.

Ат (жылқы), *ат* (біреуді атайтын сөз), *ат* (мылтық ат) деген үш сөздің дыбыстарында айырма жоқ бола тұрып, мағыналары үшеуінде үш түрлі. Болмаса, мылтық *ат-ты* дегендегі, *ат* түбіріне жалғанған, *ты* үстеуімен *ат-ты суардым* дегендегі *ат* түбіріне жалғанған *ты* — жалғауының дыбыстары бірдей бола тұрып, мағыналары екеуінде екі басқа. Мұндайлар көп кездеспейді. Кездесе қойса я сөз тұлғасына қарап, я сөз алқасына қарап, қай мағынада екенін ашып аламыз. Сөздің дыбыстас мүшелері адас кісілер сияқты нәрсе. Екі кісінің аты бір болғаннан шатасып қалмайтынымыз сияқты, екі сөздің дыбыстары бірдей болғаннан да шатаспаймыз.

3. Бір сөз болу үшін дыбыстары да, мағынасы да бірдей болу керек.

а) Дыбыстары бірдей болғанмен, мағынасы бірдей болмаса, бір сөз болмайды. Жоғарғы *ат* түріндегі үш сөздің дыбыстары бірдей болғанмен, мағыналары әртүрлі болғандықтан, әрқайсысы өз алдына бір сөз болып тұр.

б) Мағыналары бірдей болғанмен, дыбыстары әртүрлі болса да, бір сөз болмайды. *Адам* деген сөз бен *кісі* деген сөздің мағынасы бір. Сүйтсе де, дыбыстары түрлі болғансын, екеуі екі сөз болып саналады.

в) Бір ғана дыбысы басқа болса да, бір ғана дыбысы артық я кем болса да немесе бір дыбысы да басқа, я артық кем болмай-ақ,

дыбыстарының тек тізілу тәртібі басқа болса да, сөздер бірінен-бірі басқа болады.

Зат деген сөзден *сам* деген сөздің бір дыбысы ғана басқа: біріндегі *з* дыбысының орнында бірінде *с* дыбысы бар. Осы бір дыбысы басқа болуының өзі-ақ екеуін екі сөз қылып тұр. *Ат* деген сөздің *сам* деген сөзден бір-ақ дыбысы кем, *сам* дегеннің бір-ақ дыбысы артық. Соның өзі-ақ екеуін екі сөз қылып тұр. *Сам* деген сөз бен *тас* деген сөздің дыбыстарында түк айырма жоқ: екеуінің дыбыстары да: **т, а, с** үшеуі. Солай бола тұрып, бұл екеуі екі сөз болып тұр, үйткені дыбыстардың тізілу тәртібі екеуінде екі басқа.

§ 31. Дыбыстардың саны мен сапасы

1. Дыбыстың саны бар да, сапасы бар. Дыбыстың сапасы бірдей бола тұрып, саны әлденешеу бола береді.

Баба деген сөзде де 4 дыбыс бар, *бөле* деген сөзде де 4 дыбыс бар. Бұл екі сөздің дыбыстарының жалпы саны бірдей. Бірақ, сүйте тұрып, *бөле* деген сөздегі 4 дыбыстың сапасы да 4 түрлі, мұндағы 4 дыбыс **б, ө, л, е** біріне-бірі ұқсамайды; ал *баба* деген сөздегі 4 дыбыстың сапасы 4 түрлі емес, екі-ақ түрлі. Мұнда **а** мен **б**-ның әрқайсысы екі-екіден келіп төртеу болып тұр.

Бір тілде жұмсалатын дыбыстардың жалпы санының ұшы-қиыры жоқ, бірақ, оның бәрінің бірдей сапасы әртүрлі бола бермейді. Сапасы әртүрлі болатын дыбыстар белгілі мөлшерде ғана болады да, көп болмайды.

Әр сөзде бірнеше дыбыстан болғасын, сөйлеген сайын бірнеше дыбыстан шығара беру керек болғасын, дыбыстың жалпы санының ұшы-қиыры болмайды. Бірақ, сөзде кездесетін дыбыстың бәрінің бірдей сапасы әртүрлі бола бермейді. Сөйлеген кісінің әрқайсысы бір түрлі дыбыс та шығара бермейді. Бір дыбыстың өзі әлденеше рет оралып соғып отырады. Кім сөйлесе де, не сөйлесе де, қанша сөйлесе де, бір сөйленген сөз болса, ондағы сапасы әр түрлі дыбыстар белгілі мөлшерден аспайды.

Илиястың не бары 12 жол, «Қойшы ойы» деген, кішкене өлеңінде 488 дыбыс бар. Бірақ, бұл 488 дыбыс 488 түрлі емес, мұнда не бары 28-ақ түрлі дыбыс бар. Осы 28 түрлі дыбыстың бірі 10, бірі 50 рет қайталап барып 488 болған.

Қазақ тілінде де сапасы әр түрлі болатын дыбыстардың арнаулы саны бар.

§ 32. Қазақ тілінің дыбыстары

Қазақ тілінде сапасы 26 түрлі дыбыс бар.

Олар мыналар: а, б, ш, ж, д, е, г, ғ, й, к, л, м, н, ң, қ, р, п, с, т, ұ, у, ұу, з, ы, ый.

Бұлардың **е-ден басқаларының бәрі де** бірде жуан, бірде жіңішке болып, екі түрлі айтылады да, 51 дыбыстың орнына жүреді.

Дыбысталу түріне қарай бұл дыбыстар мынадай үш тапқа айырылады.

1. Дауысты дыбыстар;
2. Дауыссыз дыбыстар;
3. Сонор дыбыстар.

Дауысты дыбыс болатын – а, е, о, у, ы, ұу, ый – жетеуі.

Жазуда дауысты дыбыстардың жуанын бір әріппен, жіңішкесін бір әріппен таңбалаймыз да, дауыссыздар мен сонорлардың жуанын да, жіңішкесін де бір-ақ әріппен таңбалаймыз.

Дауыстылардың әріптері мыналар: Жуаны – **а, о, у, ы, ұу, ый.** Жіңішкесі – **ә, ө, у, і, үу, ій.**

§ 33. Дауыстылар

Қ а н д а й д ы б ы с д а у ы с т ы б о л а д ы ?

Сөздің дыбысталуының түрлі болатыны әр сөздің ішіндегі дыбыстардың түрлілігінен деп едік. Осы әртүрлі дыбыстың әрқайсысы тек бір-ақ түрде дыбысталып қоймайды. Бір дыбыстың өзі әр орында әр түрлі – бірде бәсең, бірде қатаң, бірде ұзын, бірде қысқа, бірде ащы, бірде солғын, бірде тегіс, бірде көтеріңкі – басылық түрде дыбысталуы мүмкін.

Сөздің, осындай, өзінше әні болады.

Мысалы:

Жазба (кітап)
(кітапты) *жазба!*
(қыс па?) *жаз ба?*

деген үш сөздің дыбыстарының түрі де, тізілу тәртібі де бірдей. Сөз мүшелерінің саны мен реті де бірыңғай: үшеуінде де түбірдің дыбыстары **ж, а, з** үшеуінде де бір-бір жамау мүше бар, оның дыбыстары да бірдей. Солай бола тұрса да, бұл үш сөздің дыбыста-

луында айырма бар: **үшеуінің әні үш түрлі**. Сондықтан, дыбыстарының түрі бір болса да, әні түрлі болғасын, бұл үш сөздің үш түрлі екенін сеземіз.

Әр сөйлемнің, әр сөздің басын, аяғын, мағынасының түрлі бояуын көрсетіп тұратын өзінің әні болады.

Сөзге ән беретін – дауысты дыбыстар.

Дауысты дыбыс әнделеді де, дауыссыз дыбыс пен сонор дыбыс әнделмейді. Сөздің даусын керегіне қарай шақтап отыратын осы дыбыстар болғандықтан, бұларды **дауысты дыбыстар** дейміз.

§ 34. Дауыстылардың түр-түрі

Дыбыстардың әрқайсысы әртүрлі бола тұрып, бірінің дыбысталуы біріне, өзгелерінен гөрі, жуығырақ болып отырады. Мысалы, дауысты дыбыстардың әрқайсысы өз алдына бір дыбыс бола тұрып, барлық дауыстылар бір-біріне өзге дыбыстардан гөрі жуығырақ болады. Сондықтан дыбыстарды үйір-үйір қылып топтауға болады. Дауысты дыбыстардың өзді-өзін де осылай үйір-үйірге бөлуге болады.

А. Дыбыстау түріне қарай, дауыс дыбыстар үш тап болады:

1. Толық дауыстылар;

2. Келте дауыстылар;

3. Қосынды дауыстылар.

Толық дауысты болатын: **а/ә, е, о/ө,**

Келте дауысты болатын: **ы/і** мен **ұ/у,**

Қосынды дауысты болатын: **ыу/іу** мен **ый/ій.**

Толық дауысты дыбыстардың дауыстылығы толық, жеткілікті болғандықтан, қандай жағдайда да өз сапасын жойып жарымайды, сол күйінде айтылады.

Келте дауыстылар өте мүкі айтылатын болғандықтан, бірде сапасынан айрылып, жоғалып кетеді де, бірде – әнмен айтқанда – толық дауыстыға айналып кетеді. Бұлар тегінде толық дауыстылардың келтеленген түрі ғана.

Қосынды дауыстылар бір дауысты, бір дауыссыз екі дыбыстан құралған: **ұу – ұ+у, ый – ы+й.** Сондықтан бірде таза дауысты дыбыс бола тұрып, бірде тігісінен сөгіліп екі дыбыс болып кетеді.

Б. Жасалу түріне қарай, дауыстылар екі тап болады.

1. Ерін дауыстылары;

2. Езу дауыстылары.

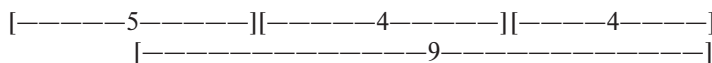
о/ө мен ұ/ү ерін дауыстылары болады:

а/ә, ы/i, е дыбыстары езу дауыстылары болады.

Ерін дауыстыларын шығарғанда ерін сүйриіп ілгері ұмтылады да, езу жиылады; езу дыбыстарын айтқанда езу жиылмайды, ерін сүйримейді.

Дауысты дыбыстардың дыбысталу түріне қарай жіктелуі мен жасалу түріне қарай жіктелуінің екеуін қосып, таблицаға салсақ, мынадай болады.

	Ашық дауыстылар		Келте дауыстылар		Қосынды дауыстылар	
	ерін-шілдері	езу-шілдері	ерін-шілдері	езу-шілдері	ерін-шілдері	езу-шілдері
Жуаны	о	а	ұ	ы	ұу	ый
Жіңішкесі	ө	ә, е	ү	і	үу	ій
Барлығы	2	3	2	2	2	2

ДАУЫССЫЗДАР

§ 35. Қандай дыбыс дауыссыз болады?

Дыбыс екі түрлі болады: бірі салдыр, бірі үн. Жолсыз жерде бара жатқан арбаның дыбысы, есікті жауып қалғанда шығатын дыбыс сияқтылар салдыр болады. Домбыраның, сыбызғының, ауызбен салған әннің дыбысы сияқтылар үн болады. Дыбыстың осы екі түрі сөз дыбыстарында да бар.

Сөз дыбыстарының қайбіреулері ана домбыраның, сыбызғының ауызекі салынған әннің дыбысы сияқты, үн дыбыс болады. Ол — өзіміз көрген дауыстылар.

Өңшең дауысты дыбысты қатарынан тізіп айта берсек, сөздеріміз де өлеңсіз салынған ән сияқты, жігі жоқ, жапсары жоқ, бір шұбатылған үн болар еді. Онда бір сөзді бір сөзден айыра да алмас едік. Бір сөзді бір сөзден айыртып тұрған — сөз мүшелерінің жік-жік болып, әр жігі өз алдына дыбысталып тұрғандығы. Сөз мүшелерін жік-жік қылып тұрған — үн мен салдырдың белгілі мөлшерде

араласып отырғандығы. Сөз дыбыстарында ана, арбаның салдыры сияқты болып шығатын да дыбыстар бар. Сөздің дыбысталуын түрлендіруде кеуде орын ұстайтын осындай дыбыстар. Сондықтан олардың түрі де көп.

Осындай, **салдыр болып, я салдыры басым болып шығатын дыбыстарды дауыссыз дыбыстар дейміз.**

Дауыссыздар мыналар: **к, қ, ш, с, т, п, б, д, з, ж, г, ғ.**

§ 36. Дауыссыздардың түр-түрі

1. Үнділер мен үнсіздер

Дауыссыз дыбыстың бәрі де егіз болады. Егіздің бір сыңарының дыбысы тек салдыр болады да, бір сыңарының дыбысында сол салдырға болар-болмас үн қосылған болады.

Дыбысы тек салдыр болып шығатын сыңарын үнсіз дауыссыз дейміз.

Дыбысында салдырға үн аралас болатын сыңарын үнді дейміз.

Дауыссыз дыбыстың егіздері

әр	Үнсіз сыңары	к	қ	ш	с	т	п
егіздің	Үнді сыңары	ғ	г	ж	з	д	б

2. Үздіктілер мен үздіксіздер

Дыбысының созымды-созымсыздығына қарай дауыссыздар екі тарау болады:

- а) үздікті,
- б) үздіксіз.

	Үздіктілер			Үздіксіздер		
Үнсіздер	к	қ	т	п	ш	с
Үнділер	ғ	г	д	б	ж	з

Үздікті дауыстылар үздік-үздік шығады да, созымға келмейді.

Үздіксіздер шұбатылып шығады да, созып айтуға келеді.

3. Көмей дауыссызы, тіс дауыссызы, ерін дауыссызы

Дауыссыз дыбыс дегеніміз – салдыр дыбыс деп едік. Сол салдыр қалай пайда болады? Қай жерде пайда болады?

Салдыр ауыздың ішінде пайда болады. Ауыздың бір жері бір жеріне я соғып қалады, я жуысып қалады. Салдыр шығатыны осыдан. Ауыздың әр жерінің салдыры әртүрлі болады. Мәселен, екі ерін біріне-бірі соғып, не жуысып қалса, бір түрлі салдыр болады; тіл тіске соғып қалса, не жуысып қалса, екінші түрлі салдыр болады, тіл көмейге соқса, я жуысса тағы бір түрлі салдыр болады.

Қай дыбыс шыққанда ауыздың қай жері салдырласа, сол жерді сол дыбыстың шығатын жері дейміз.

п, б дыбыстары ерінде болатын салдыр; сондықтан **бұл екеуін ерін дауыссыздары** дейміз.

к, қ, ғ, г дыбыстары тілдің көмейде соққан салдырынан пайда болады; сондықтан, **бұл төртеуін көмей дауыссыздары** дейміз.

т, д, с, з, ш, ж дыбыстары тілдің үстінгі күрек тіске не соғып қалуынан, не жуысып қалуынан пайда болады; сондықтан, **бұл алтауын тіс дауыссыздары** дейміз.

Дауыссыздардың шығатын орнына қарай жіктелу кестесі, сонымен, мынандай болады:

	Көмей дауыссыздары		Ерін дауыссыздары	Тіс дауыссыздары
Үнсіздері	қ	к	п	т ш с
Үнділері	ғ	г	б	д ж з

4. Жабысқы дауыссыздар мен жуысқы дауыссыздар

Дауыссыздар бір жерден шыға тұрып та әртүрлі болуы мүмкін. Мәселен, **т** дыбысы да, **с** дыбысы да тілдің үшінші үстінгі күрек тіске не жабысқан (соқтыққан), не жуысқан салдырынан пайда болады. Бұл екеуінің екі түрлі болуы – жабысқандағы салдыр мен жуысқандағы салдырдың екеуі екі түрлі болғаннан, **т** дыбысы шығарда тілдің үшінші үстінгі күрек тіске жабысып қалады; ал, **с** дыбысы шығарда тілдің үшінші үстінгі күрек тіске жабыспайды, тек жуысады.

Ауыздың екі жері бір-біріне жабысып ашылғаннан пайда болған дыбысты жабысқы дауыссыз дейміз.

Жабыспай, тек жуысқаннан пайда болған дыбысты жуысыңқы дауыссыз дейміз.

Үздікті дауыссыздар, жасалу түріне қарай, жабысыңқы болады. Үздіксіз дауыссыздар, жасалу түріне қарай, жуысыңқы болады.

Жабысыңқы дыбыстардың салдыры есікті жауып қалғандағы я ашып қалғандағы секілді болады да, бір жауып, бір ашып тұрма-саң дыбыс шықпайды. Бір жауып, бір ашып тұрғаннан шыққан дыбыс болғасын, үздік-үздік болып шығады.

Жуысыңқы дыбыстардың салдыры үздіксіз болатыны – мұнда сыбызғының түтігінен өткендегідей, ауа тар қуыстан сүзіліп өтеді де, жолы бекітілмейді. Сондықтан соза беруге келеді.

5. С ы б ы р д ы б ы с т а р ы м е н с ы б ы с д ы б ы с т а р ы

Жуысыңқы дыбыстар, дыбысталу түріне қарай, өзара

а) сыбыр дыбыстары,

б) сыбыс дыбыстары

деген екі жікке айрылады.

Сыбыр дыбысы болатын **-с** мен **з**,

сыбыс дыбысы болатын **-ш** мен **ж**.

Бұлай аталған себебі **-с** дыбысы сыбырлап сөйлегенде де анық есітіліп тұрады; **ш** дыбысы – ысқырып сыбыс бергендегі дыбысқа ұқсас.

6. Д а у ы с с ы з д а р т а б л и ц а с ы

Дауыссыздардың жоғарыда айтылған түрлерінің бәрін жиып, бір таблицаға салсақ, мынандай болады:

Жасалу түріне қарай		Жабысыңқы	Жуысыңқы	
Созымдылығына қарай		Үздікті	Үздіксіз	
Дауысталуына қарай			Сыбыр	Сыбыс
Үн түріне қарай	Үнсіз Үнді	Қ К П Ғ Г Б	Т С Д З	Ш Ж
Шығатын орнына қарай		Арғы-бергі ----- Ерін көмей	Тіс	

СОНОРЛАР

§ 37. Қандай дыбыс сонор болады?

Дауыстылар мен дауыссыздарды салыстырғанда, оңайлық үшін, бірін үн дыбыс, бірін салдыр дыбыс деп өте шығып едік.

Шынында, дауысты дыбыстың өзі де салдырдан аман болмайды. Дауыстылардың бірі – **а**, бірі – **е**, бірі – **о** болып әртүрлі айтылуының өзі бұлардың үні әртүрлі болғаннан емес, салдыры әртүрлі болғаннан.

Сөйтіп, дауысты дыбыстарда да үн мен салдыр аралас болады, үнді дауыссыздарда да салдыр мен үн аралас болады.

Дауыстылар мен үнді дауыссыздардың бар айырмасы сол: дауыстыларда үн басым болады да, салдыр шағын болады; үнді дауыссыздарда салдыр басым болады да, үн кеміс болады.

Бұлардан басқа, **үні мен салдыры тең бірқатар дыбыстар бар, оларды сонор дыбыстар дейміз.**

Сонор болатын: **у, й, р, л, м, н, ң** – жетеуі.

Сонорлар, дауыстылардай, әнделмейді, дауыссыздардай, егізделмейді.

§ 38. Сонорлардың түр-түрі

Сонор дыбыстар алдымен

1) тура жолды,

2) айналма жолды

болып екі жікке айрылады.

Тура жолды болатын – **у** мен **й** екеуі.

Айналма жолды болатын – **р, л, н, ң, м** бесеуі.

1. Тура жолды сонорлар

а) Шығатын орындары.

Сонор **у** еріннен шығады;

Сонор **й** таңдайдан шығады.

б) Жасалу түрі мен созымдылығы. Екеуі де жуысыңқы дыбыс, сондықтан, екеуі де созуға келетін үздіксіз дыбыстар.

у дыбысы шығарда екі ерін біріне-бірі жуысады.

й дыбысы шығарда тілдің үстінгі жағы тандайға жуысады.
у-дің шығатын жері де, жасалу түрі де дауысты **ұ** дыбысына жақын;

й-дің шығатын жері мен жасалу түрі дауысты **і(е)** дыбысына жақын; жалғыз-ақ айырмасы сол: **у** дыбысында екі ерін **ұ** дыбысындағыдан гөрі, **й** дыбысында тіл мен тандай **і** дыбысындағыдан гөрі бір-біріне жуысыңқырайды. Сондықтан ауа жолының өткелі тарылып, салдыры **ұ** мен **і**-дегіден гөрі болар-болмас артық шығады.

ұ дыбысы мен **у** дыбысының, **і** дыбысы мен **й** дыбысының шығатын орындары да, жасалу түрі де бір болғандықтан, екеуінің дыбыстары да жақын болады. Сондықтан, екеуі қатар келгенде бірігіп кетіп, бір дауысты болып кете береді.

у мен **й** дыбыстарын тура жолды сонор дейтін себебіміз – бұлар шығарда ауа тура шығып кетеді; мұрынға кетіп, не ауыз ішінің өзінде бұрылып, бұлтақтамайды.

2. А й н а л м а ж о л д ы с о н о р л а р

Айналма жолды сонорлар **у** мен **й** дыбысынша, тура шығып кеткен демнің салдыры емес, бұрылып, айналып өтетін демнен шыққан салдырлар.

Сонор дыбыстар шығарда ауа жолы артықша тар болмағандықтан, бәрінің де салдыры дауыссыздардан аз, үні көп болады да, осынысымен дауыстыларға бір табан жуық болады. Бірақ, айналма жолды сонорлардың жолы тура болмағандықтан, салдыры **у** мен **й**-ден гөрі көбірек болады.

Айналма жолды сонорлар өзара екі арыс:

а) мұрын жолды айналма: бұл **н, м, ң**;

б) ауыз жолды айналма: бұл **р** мен **л**.

а) Мұрын жолды айналма сонорлар

Шығатын орындары **н** дыбысы д шығатын жерден (тілдің үшінің үстінгі күрек тіске соғуынан) **ң** дыбысы **ғ** мен **г** шығатын жерден (тілдің көмейге жуысуынан), **м** дыбысы **б** дыбысы шығатын жерден (еріннен) шығады. **н** дыбысының **д**-ға, **ң** дыбысының **ғ** мен **г**-ге, **м** дыбысының **б**-ға ұқсамайтын себебі сол – **бұларда дем тура ауыз-**

дан шықпай, кеңсірікпен айналып барып, мұрыннан шығады. Мұрын жолды айналма дейтініміз осыдан.

б) Ауыз жолды айналма сонорлар

Ауыз жолды айналма сонорлар шығарда дем мұрынмен айналып өтпейді, ауыздың өзінен шығады. Бірақ, басқа дыбыстардай тура шықпайды, ауыздың өзінің ішінде-ақ бұлттарып жүріп барып шығады.

л дыбысы шығарда тілдің үші, **д** дыбысындағыша, үстіңгі күрек тіске жабысып тұрады да, тілдің екі бүйірі азуға тимей тұрады. Шығатын дем екі жарылып, тілдің екі бүйіріндегі осы қуыстан өтеді. **р** дыбысы шығарда тілдің екі бүйірі үстіңгі азуға жабысып тұрады да, үші үстіңгі қызыл иектің жоғарғы жағына бір тиіп, бір қашып жыбыршып тұрады.

Айналма жолды сонорлардың шығатын орнына қарай атағанда, **н** күрек тіс дыбысы, **ң** көмей дыбысы, **м** ерін дыбысы **л** азу дыбысы, **р** қызыл иек дыбысы болады.

3. А й н а л м а ж о л д ы
с о н о р л а р д ы ң ж а с а л у т ү р і

Айналма жолды сонорлардың жасалу түрі екі жақты жабысыңқы, жуысыңқы келеді. Дыбыстау мүшелерінің бір жағы жабысып жатады да, бір жағы жуысып жатады.

н дыбысында тілдің үші үстіңгі күрек тіске жабысады да, бірақ мұрын жолы ашық болып, дем сонымен келеді.

ң дыбысында тілдің көмекей жағы көмейге тиер-тимес болады да, мұрын жолы ашық тұрып, демнің көбі сонымен кетеді;

м дыбысында екі ерін бір-біріне жабысады да, мұрын жолы ашық тұрып, ауа сонымен кетеді;

л дыбысында тілдің үші үстіңгі күрек тіске жабысады да, екі бүйірі үстіңгі азуға тимей тұрғансын, дем осы қуыспен кетеді;

р дыбысында тілдің екі бүйірі үстіңгі азуға жабысып тұрғанмен, үші үстіңгі қызыл иекке бір тиіп, бір қашып тұрғасын, дем осы ашылмалы-жабылмалы жолдан үздік-үздік шығып тұрады.

Сонорлардың шығатын орнына, жасалу түріне, шығатын жолына қарай жіктелуінің бәрін бір жерге жиып, таблицаға салсақ, мынандай болады:

		Шығатын орындары									
		ерін		тіс				тандай		көмей	
				күрек тіс		азу					
шыға- тын жолы	ауыз	у	-	-	-	-	л	й	р	-	-
	мұрын	-	м	-	н	-	-	-	-	-	ң
		тура	ай- налма	тура	ай- налма	тура	ай- налма	тура	ай- налма	тура	ай- налма

§ 39. Дыбыс қалай шығады?

Қай дыбыс та болса, бір нәрсенің толқып, дірілдеуінен пайда болады.

Жүріп бара жатқан арбаның доңғалағы жерге соқтығып дірілдейді. Доңғалақ арбаның басқа бөлшектерін толқытады. Осының бәрінен қосылып салдыр пайда болады.

Домбыра тартсақ, ішек дірілдейді. Осы дірілден дыбыс пайда болады.

Сыбызғы тартқанда үрген демнің күшімен сыбызғының түтігі де дірілдейді, түтіктің ішімен кеткен ауа да ұйлығып толқиды. Осы дірілдеу, толқудан дыбыс пайда болады. Сырнай тартқанда оның тілшелері дірілдеп, желбіреді. Сырнайдың даусы осы тілшелердің даусы.

Толқыған нәрсенің қатты толқуы мен жай толқуына, жиі толқуы мен сирек толқуына қарай, дыбыс та бірде күшті, бірде әлсіз, бірде ащы, бірде қоңыр шығады.

Толқып дыбыс шығарған нәрсені толқытатын бір күш болу керек. Домбырада ішекті қолмен қағып толқытамыз; сыбызғыда ауаны ауызбен үріп толқытамыз; сырнайда, ауыз сырнай болса, мұның тілшесін де ауызбен үріп дірілдетеміз. Ал, көрігі бар, қол сырнай болса, ауызбен үрудің орнына, көрікке үргізіп барып тілшелерін дірілдетеміз.

§ 40. Дыбыстаушы аппаратымыз

1. Өкпе, ауыз, мұрын

Адамның дыбыс шығаратын аппараты да сырнай мен сыбызғыша жасалған.

Өкпе, сырнайдың көрігінше ісініп-басылып, ауаны біресе сыртқа теуіп, біресе ішке тартып тұрады. Өкпенің айдаған ауасы кеңірдектің ішімен келіп, я ауыздан, я мұрыннан шығады. Ауаны толқытатын – осы өкпенің күші.

Жұтқыншақ пен еріннің екі арасынан әр жерден ауа ағынына кедергі ұшырайды. Осыдан түрлі салдыр пайда болады. Сөйлегенде шығатын дыбыстар – осы салдыр.

Домбыраның түбі, сыбызғының түтігі шыққан дауысты зорайту үшін керек. **Ауыздың іші мен мұрынның ішінің қуыстары да сол құсап шыққан дыбысты зорайтып тұрады.**

2. Кедергі мүшелер

Ауа ағынына кедергі бір жерден ұшырамайды. Сыбызғының тесігін, домбыраның пернесін басқандағыдай қыдырыстап, бірде еріннен, бірде тіс түбінен, бірде тандайдан, бірде көмейден бөгеліп, ауа ағыны кедергіленеді. Осыған қарай және кедергілеу түріне қарай, дыбыс та түрлі-түрлі болып шығады.

Екі ерін бір-біріне қабысып, не жуысып қалса, осыған іркіліп, не сығылып қалған ауаның салдырынан ерін дыбыстары пайда болады.

Тіл деген ауыз ішінің ұзын бойына созылып жатқан мүше. Тілдің әр жері әртүрлі қимылдап, бірде кеңсірікке, бірде тандайға, бірде тіске соғып, немесе, жуысып кедергілей береді. Сондықтан дыбыстың көбі тілдің қимылынан пайда болады. Бірақ, тіл дыбыстарын бірінен-бірін айыру үшін, қай жерде бөгелсе, сол жердің атымен атап, **тіс дыбыстары, тандай дыбыстары, көмей дыбыстары** дейміз.

3. Ауыз жолы мен мұрын жолы

Кішкене тілдің арғы түбінде жоғары қарай кеткен бір тесік бар. Осы тесікпен ауыздан мұрынға, мұрыннан ішке қарай дем қатынайды. Кішкене тіл – сол тесіктің қақпағы – бірде тесікті жауып

тұрады да, бірде төмен салбырап, тесікті ашық қалдырады. Тесік жабық тұрса, іштен шыққан ауа ауызбен кетеді, ашық тұрса, мұрын жолымен кетеді.

Осыған қарай, дыбыстардың бірқатары ауыз жолды, бір сыпырасы мұрын жолды болады.

4. Дыбыстың үнді болатыны неліктен?

Кеңірдектің көмейге тақалып келіп біткен жерін **жұтқыншақ** дейміз. Жұтынғанда жоғарылы-төменді қозғалып тұратын алқымдағы томпақ осы жұтқыншақ болады. Жұтқыншақтың ішінде сыртқа шығатын ауаның жолына кесе-көлденең құрылған бір шымылдық бар. Шымылдық екі жағына қарай ортасынан жарылып ашылады. Осыны дауыс шымылдығы дейміз.

Дауыс шымылдығы керіліп те, іркіліп те тұра алады. Іркіліп тұрса, арасы ашық болады да, ауа ағыны осы ашықтан еркін өтеді. Онда үн болмайды. Керіліп тұрса, екі қанаты бір-біріне қабысып, арасында сызат қана қалады да, ауа ағыны осы сызаттан сығылып өтіп шымылдықты желбіретеді. Күйге келтіріп қойған домбыраның ішегіндей керулі тұрған шымылдықтың желбіреуінен ызындаған үн пайда болады. **Дыбыстың үнді болатыны осы дауыс шымылдығының желбіреуінен.**

Дауысты, сонор, үнді дыбыстар шығарда, ауыз ішіндегі салдырдың үстіне дауыс шымылдығының желбіреуінен пайда болған үн қосылады. Үнсіз дауыссыздарда дауыс шымылдығы желбіремейді.

5. Дауыс шымылдығының өз салдыры.

Һ дыбысы

Һ әрпі қазақ әліппесінде бар бола тұрса да, жоғарыда, қазақ дыбыстарын жіктеген жерде, мұны сөз қылмай өттік. Үйткені, бұл дыбыс қазақ сөздерінде ұшырап жарымайды. Арап-парсы тілдерінен келген *қаһарман* сияқты сөздерде болса да, ондайлар тіпті аз.

He-he-he; ah; uh; tuh; oha! — дегендер сияқты одағай сөздерде ғана **һ** дыбысы кездеседі. Бірақ, одағайларда кездесетін дыбыстың үші-қиыры жоқ. Атқа лық-лықтағанда, көлікті тұрғызарда, қойды шақырғанда айтылатын одағай сөздердің дыбыстарын жазып та болмайды. Ондайдың бәрін бірдей тілдің айрықша дыбыстарының қатарына қосуға болмайды.

h дыбысы қалай шығады?

Дауыс шымылдығы ірку күйінде тұрып-ақ біріне-бірі жақынданқырауы мүмкін. Осындай ірку шымылдықтың арасынан сүзіліп өткен ауа ағынының сыбдыры **h** дыбысы болады.

Сүйтіп, **h** дыбысы дегеніміз – ірку туған дауыс шымылдығының өз салдыры болып шығады.

б. Дыбыстау аппараты қалай жасалып шыққан?

Адамда бар дыбыс шығаратын аппарат (өкпе, ауыз, мұрын, тіл, тіс, ерін) басқа жәндіктерде де бар. Сондықтан, сиыр мөңіреп, түйе боздап, ит үріп дыбыс шығара алады. Бірақ адам сөйлейді де, адамнан басқа жәндіктің ешқайсысы да сөйлемейді, оларда тіл жоқ. Үйткені, анау дыбыс шығаратын мүшелердің негізгі қызметі дыбыс шығару емес. Ерін, тіл, тіс сияқтылары – **ас сіңіру, дәм сезу** мүшелері. Өкпе мен кеңірдек – **дем алыс мүшелері**. Бұлардың құрылысы дыбыс шығаруға ыңғайлы болған соң, сөйлеу аспабы етіп, адам өзі ыңғайлап алған.

Қурайды сыбызғы қылып тартамыз. Үйткені, оның ішінің қуыс болуы үріп дыбыс шығаруға қолайлы. Бірақ, жерге өсіп шыққан қурай сыбызғы болу үшін шықпаған, сыбызғы болу үшін қуыс болмаған, сонда да оның қолайлылығынан пайдаланып, адам оны кесіп, тесіп, музыка аспабы жасап алған. Осы қурайды икемдеп сыбызғы жасап алғаны секілді, адам өзінің ас сіңіру, дем алу мүшелерін де бейімдеп, дыбыстау аспабы, дыбыстап сөйлеу аспабы жасап алған. Бара-бара бұл аспап жетісіп, осы күндегідей түрлі дыбыстарды дәл шығара алатын болған.

СӨЗДІҢ БУЫН ҚҰРЫЛЫСЫ

§ 41. Буын деген не?

1. Сөздің әр дыбысы өз алдына дыбысталып, бірінен-бірінің іргесі бөлек бола тұрса да, **жеке дыбыс жеке бөліп айтуға келе бермейді**.

Мысалы: *балалар* деген сөздің бас дыбысын (**б**-ны) бөлек айтар болсақ, не **бы** деп, не **ыб** деп ғана айта аламыз. Осы *балалар* деген сөздің соңғы дыбысын (**р**-ды) бөлек айтамыз десек те, не **ыр** деп, немесе, **ры** деп ғана айту мүмкін. **бы, ры** деп айтқанда **б** мен **р**-дың

сонынан, **ыб, ыр** деп айтқанда, алдынан дауысты **ы** дыбысын қосып отырмыз. Үйткені **дауыссыз дыбыс пен сонор дыбыс, алдынан, не артынан бір дауысты дыбыс қоспай, өздігінен бөлек айтылмайды.**

2. Сөз ішінде де дауыссыздар мен сонорлар дауысты дыбыстардың төңірегіне жиналып тұрады да, **әр дауысты дыбыс өзіне ерген дауыссыздарды, сонорларымен бірігіп бір үйір болып, өзге үйірлерден бөлініп тұрады.**

Мысалы: *ба-ла* деген сөзде осындай екі үйір бар; *бала-лар* дегенде үш үйір бар.

3. **Сөзді бөліп-бөліп айту керек болғанда үйір-үйірменен бөлсе, дыбыстары өзгермейді.** Үйірін бұзып бөлсе, омыртқаны буынсыз жерден бөлгендегідей болып, сөздің дыбыстарының бірі үзіліп, біріне артық дыбыс қосылып, қалпы бұзылады.

Балалар деген сөзді *ба-ла-лар* деп өз жігінен бөлмей, *б-ала-ла-р* деп, **б**-ны бір бөлек, **р**-ды бір бөлек айтам дегенде сөздің дыбыс қалпы бұзылып тұрғаны осы буынсыз жерден бөлгеннен.

4. **Сөзді дыбыстарының қалпын бұзбай, бөлшектегенде пайда болатын дыбыс үйірлерін буын дейміз.**

Балалар деген сөзде 3 буын бар:

1) *ба*, 2) *ла*, 3) *лар*.

5. Буынға толмаса немесе дыбыстары буын-буын болып құралмаса, сөз айтуға келмес еді. Сондықтан буынға толмайтын, не буын-буын болып жіктелмейтін сөз болмайды.

Сөз не бір буынды немесе көп буынды болады. *Бал* деген сөз бір буынды; *ба-ла-лар*; *ба-ла-лар-ға* деген сөздер көп буынды.

6. Сөз мүшелерінің ішінде еш уақытта да бөлек жұмсалмайтыны — қосымша. Сондықтан, **қосымшаның буынға толмайтыны да болады.** Мысалы, *қара-й-қара-й* дегендегі **-й** қосымшасы *қара-п*, *оқы-п* дегендегі **-п** қосымшасы осындай буынға толмайтын қосымшалар.

Түбір мүше мен қосалқы мүшенің буынға толмайтыны болмайды.

§ 42. Бір буында қандай дыбыс, қанша дыбыс болады?

1. Д а у ы с т ы д ы б ы с

Балалар деген сөздегі **б** мен **р** дыбыстарының бөлек айтылмауы буынға толмағаннан. Бұларды **бы, ры** түрінде, немесе **ыб, ыр** түрінде айтуға болатыны — бұлай айтқанда буынға толғандықтан. **б, р**

дыбыстары дауысты дыбыссыз буын бола алмай тұр. **бы, ры, ыб, ыр** деп айтқанда дауысты дыбыс қосылып, буын жасап тұр.

Сөзді буынды қылатын – дауысты дыбыс. Сондықтан:

а) Дауысты дыбыссыз буын болмайды;

б) Дауысты дыбыстың бір өзі де буын бола алады;

в) Дауысты дыбыстың әрқайсысы да бір-бір буынға ие бола алады. Сондықтан, бір буында бірден артық дауысты болмайды.

Және

г) Сөзде қанша дауысты дыбыс болса, сонша буын болады.

Бал деген сөзде дауысты дыбыс біреу;

Бала деген сөзде дауысты дыбыс екеу;

Балалар деген сөзде дауысты дыбыс үшеу.

Балаларға деген сөзде дауысты дыбыс төртеу.

Осыған қарай, *бал* деген сөз бір буынды.

Ба-ла деген – екі буынды, *ба-ла-лар* деген – үш буынды; *ба-ла-лар-ға* деген төрт буынды болып тұр.

2. Дауыссыз бен сонор

а) Дауысты дыбыстың бір өзі де буын бола алады деп едік. Ондай буында дауыссыз бен сонордың бірі де болмайды.

Мысалы: *о-қы, е-кі, а-ға* деген сөздердің бас буындарында **о, е, а** деген дауыстылардың өзді-өзінен басқа дыбыс жоқ.

б) Дауыссыз бен сонор бір буында бір-бірден болуы да, екі-екіден болуы да мүмкін. **Ат** деген буында бір дауыссыз, **ән** деген буында бір сонор бар. **Хат** деген буында екі дауыссыз, **нар** деген буында екі сонор бар.

Бір буында екіден артық дауыссыз да, екіден артық сонор да болмайды.

в) Бір буында дауыссыз бен сонор аралас келсе, бір-бірден де болады; *лақ, қал, айт* деген буындарда бір сонор, бір дауыссыздан бар; немесе, екі дауыссыз, бір сонор, я бір дауыссыз, екі сонор да болады; *қайт, жорт* деген буындарда екі дауыссыз бір сонордан, *мұрт* деген буын мен *құ-майт* деген сөздің соңғы буынында екі сонор, бір дауыссыздан бар.

Екі соноры бар буында дауыссыз бірден артық болмайды; екі дауыссызы бар буында сонор бірден артық болмайды.

3. Дыбыстарының санына қарай 4 түрлі буын бар

Сонымен, дыбыстардың санына қарай, қазақ сөзінің буындары а) бір дыбысты, б) екі дыбысты, в) үш дыбысты, г) төрт дыбысты болып шығады.

а) Буын бір дыбысты болса, бір дауысты дыбыстың бір өзі бір буын болып тұрады. *О-қы, е-кі* деген сөздердің бас буындары осындай бір дыбысты буын.

б) Буын екі дыбысты болса, бірі дауысты, бірі дауыссыз, немесе, бірі дауысты бірі сонор болады. *Ат, ел, да-ла* деген буындар екі дыбысты буындар.

в) Буын 3 дыбысты болса, бірі дауысты, екеуі дауыссыз, не бірі дауысты, екеуі сонор, немесе, бірі дауысты, бірі дауыссыз, бірі сонор болады. *Хат, қар, мал, айт* деген буындар осындай 3 дыбысты буындар.

г) Буын 4 дыбысты болса, бірі дауысты, екеуі дауыссыз, бірі сонор болады; немесе бірі – дауысты, бірі – дауыссыз, екеуі сонор болады.

Жұрт, мұрт деген буындар осындай 4 дыбысты буындар. Қазақ сөзінің бір буынында төрттен артық дыбыс болмайды.

§ 43. Буынның түр-түрі

Дауысты, дауыссыз, сонор дегендер – дыбыстардың бір буынға сыйысып тұра алатын түрлері. Дыбыстың осы 3 түрінің қайсысы бар, қайсысы жоғына, қайсысы қай орында тұратынына қарай, буын да әртүрлі болады.

Қазақ тіліндегі буындар алты түрлі:

1. Жалаң буын, немесе Ды буын.
2. Ашық буын, немесе (Дз/Ср+Ды);
3. Жеңіл тұйық буын, немесе (Ды+Дз/Ср);
4. Жеңіл бітеу буын, немесе (Дз/Ср+Ды+Дз/Ср);
5. Ауыр тұйық буын, немесе (Ды+Ср+Дз);
6. Ауыр бітеу буын, немесе (Дз/Ср+Ды+Ср+Дз).

1. Ж а л а ң б у ы н – (Д ы)

Дауысты дыбыстың бір өзі де буын бола алатынын жоғарыда бір-екі рет айтып едік. **Осындай бір дауысты дыбыстың бір өзінен болған буынды жалаң буын дейміз.**

Бұл буынды жалаң дейміз. Үйткені, мұнда дауысты дыбыстың жалаң өзі ғана бар да, басқа дыбыс жоқ.

Ішінде қандай дыбыс барын көрсету үшін **Ды** дейміз. Ол дауысты дегеніміз. **Ды** дегенде «дауысты» деген сөздің бар әрпін жазбай, қысқартып, тек бас дыбысы (**Д**) мен аяқ дыбысы (**ы**) ғана жазылған.

Жалаң буын, немесе **Ды** буын, не сөздің басы буынында ғана келеді, немесе бір өзі бір сөз болып кездеседі.

А-қын, ә-кел, е-рік, о-рын, ө-кіл, ұ-зын, ү-лес, ы-зың, і-шік деген сөздердің бас буындары, осындай, жалаң буындар.

О, осының дұрыс! Е, солай де! А, нағыл дейсің? дегендегі бас әріппен жазылған о, е, а буындары да жалаң. Бұларда жалаң буынының бір өзі бір сөз болып тұр.

Сөздің ортасы мен аяғында жалаң буын еш уақытта да келмейді.

2. А ш ы қ б у ы н (Д з / С р + Д ы)

Екі дыбысты буынның алдыңғы дыбысы дауыссыз, не сонор болып, соңғысы дауысты болса, ашық буын дейміз. *Иә, де, не, со, бұ* деген сөздер, осындай ашық буындар. *Ба-ла, те-ре-зе, жа-ға-ла* деген сөздердің бар буындары да ашық.

Бұл буынды **ашық буын** дейміз. Үйткені, мұнда буынның басы дауыссыз бен сонордың бірінен басталады да, аяғы дауысты дыбыс болып, ашық тұрады. Ішінде қандай дыбыстары болатынын көрсету үшін **Дауыссыз не + Дауысты** дейміз. Бірақ, жазғанда көп орын алмас үшін «дауыссыз» деген сөзді қысқартып **Дз** дейміз, «сонор» деген сөзді қысқартып **Ср** дейміз; не **Дз**, не **Ср** деудің орнына қысқартып, **Дз/Ср** дейміз. «Дауысты» деген сөзді **Ды** деп қысқартып, барлығын **Дз/Ср+Ды** деп таңбалаймыз.

Ашық буын бір өзі бір сөз болып та, сөздің басында да, ортасында да, аяғында да келе береді.

3. Ж е ң і л т ұ й ы қ б у ы н (Д ы + Д з / С р)

Екі дыбысты буынның бас дыбысы дауысты болып, соңғы дыбысы дауыссыз бен сонордың бірі болса, тұйық буын дейміз: *ат, от, ер, ән, ес, ұл, ұр, ық, іс* сөздері осындай, тұйық буындар.

Мұны тұйық буын дейміз. Үйткені мұнда буынның басы дауыстыдан басталады да, аяғы дауыссыз, не сонор болып тұйықталады. Ішінде қандай дыбыстары болатынын көрсету үшін **Дауысты+Дау-**

ыссыз не Сонор дейміз. Бірақ, жазғанда көп орын алмас үшін, «**дауысты**» деген сөзді қысқартып **Ды** дейміз. «**Дауыссыз**» деген сөзді қысқартып **Дз** дейміз. «**Сонор**» деген сөзді қысқартып **Ср** дейміз, «**не Дз, не Ср**» деудің орнына қысқартып, **Дз/Ср** дейміз де, барлығын **Ды+Дз/Ср** дейміз.

Тұйық буын, не бір өзі бір сөз болып, не сөздің бас буынында ғана келеді.

4. Ж ең і л б і т е у б у ы н (Д з / С р + Д ы + Д з / С р)

Үш дыбысты буынның бас дыбысы дауыссыз не сонор, екінші дыбысы дауысты болып, үшінші дыбысы тағы дауыссыз не сонор болса, жеңіл бітеу буын дейміз.

Қар, жел, тұр, сыз, жон сөздері мен *жаң-быр, сын-дар, құн-дыз* сөздеріндегі буындар, осындай, бітеу буындар.

Бұл буынды **жеңіл бітеу буын** дейміз. Үйткені, мұнда буынның басы мен аяғы дауыссыз бен сонор (не екеуі де сонор, не екеуі де дауыссыз, не біреуі дауыссыз, біреуі сонор) дыбыс болады да, ортасы дауысты дыбыс болып бітеу тұрады. Ішінде қандай дыбыстары болатынын көрсету үшін **(Дз/Ср+Ды+Дз/Ср)** дейміз.

Бітеу буын бір өзі бір сөз болып та, сөздің басында да, ортасында да, аяғында да келе береді.

5. А у ы р т ұ й ы қ б у ы н (Д ы + С р + Д з).

Үш дыбысты буынның алдыңғы дыбысы дауысты, ортадағысы сонор, аяғындағы дыбысы дауыссыз болса, ауыр тұйық буын дейміз.

Айт, ант, елт, ерт, аңқ деген сөздер, осындай, ауыр тұйық буындар. Ішінде қандай дыбыстар болатынын көрсету үшін **Ды+Ср+Дз** дейміз.

6. А у ы р б і т е у б у ы н (Д з / С р + Д ы + С р + Д з)

Төрт дыбысты буынның алдыңғысы дауыссыз, не сонор, екіншісі дауысты, үшіншісі сонор, төртіншісі дауыссыз болса, ауыр бітеу буын дейміз.

Қарт, қант, сүйт, жорт, күмп деген сөздер, осындай, ауыр бітеу буындар.

Соңғы екі түрлі буынның бір өзгешелігі сол – бұл екеуінің соңғы дыбысы қашан да үнсіз дауыссыз болады (*айт, қант* сияқты), үнсіз болғанда, көбінесе **т** дыбысы болады.

Ауыр буындардың ұшырайтын орындары өздері тектес жеңіл буындардікіндей; ауыр, тұйық буын не бір өзі бір сөз болып (*айт, ерт* сияқты), немесе тек бас буында ғана келеді (*айт-ты, ерт-кен* сияқты). Ауыр бітеу буын бір өзі бір сөз болып та келеді (*құрт, сүйт* сияқты), сөздің басында да, ортасында да, аяғында да келе береді (*кент, Жар-кент, Жар-кент-ке* сияқты).

§ 44. Буынның жылысуы мен кірігуі

1. Буын-буынның жігі бір қалыпта тұра бермей, сөз ішінде ауысып отырады.

Мысалы: *ал-ды, айт-ты, жаз-ды* дегенде басқы буынның соңында **л, т, з** деген сонор, дауыссыз дыбыстар бар. Бұлардың алдыңғысы *жеңіл тұйық*, ортаңғысы *ауыр тұйық буындар* да, соңғысы *бітеу буын*. Бірақ, *а-ла-ды, ай-та-ды, жа-за-ды* дегенде олардың соңғы дауыссызы, не соноры, келесі буынға көшіп, өздері басқа түрге көшкен: **жеңіл тұйық буын – жалаң буынға, ауыр тұйық буын – жеңіл тұйыққа, бітеу буын – ашық буынға айналған.**

Немесе *бара алмайды* дегенде (ауыз екі айтқанда) *бара* деген сөздің соңғы дауыстысы мен *алмайдының* басқы дауыстысы бірігіп кетіп, *баралмайды* болған да, бір буынның саны кеміген.

2. Сөз ішінде, не сөйлем ішінде буын жігінің ауысуы екі түрлі болады:

Бірінде – **буындар жылысады.**

Екіншісінде – **буындар кірігеді.**

а) Тұйық буын мен бітеу буыннан кейін жалаң, не тұйық буын келіп, екі арасында дауыс тынысы болмаса, буындар жылысады.

Мысалы: *ат, айт* (тұйық буындар), *жаз, қайт* (бітеу буындар) деген буындардан кейін **а** (жалаң), **ар** (тұйық) деген буындар келіп, арасында дауыс кідірмесе, *ат-а, айт-а, жаз-а, қайт-а, ат-ар, жаз-ар, қайт-ар* болудың орнына *а-тар, ай-тар, қай-тар, а-та, жа-за, қай-та* болады.

Буындар жылысса бір буынның дыбысы екінші буынға ауысады да, буынның жалпы саны кемімейді.

б) Жалаң буын мен ашық буыннан кейін жалаң не тұйық буындардың бірі келіп, арасында дауыс үзілмесе, буындар кірігеді.

Мысалы: *ата ене, аға еке, жақсы ат* деген сөздер айтуда *атене, агеке, жақсат* болып кетеді.

Буындар кіріксе, буын-буынның шегі өзгеріп қана қоймайды, саны да кемиді.

Буындар жылысса тек шегі өзгереді.

Бір сөздің ішіндегі буындар, ретіне қарай, жылысып отырады (*жаз-ды, жа-за-ды* сияқты).

Бірақ, бір сөздің өз буындарының кірігері кірігіп болған болады да, сондықтан буынның кірігуі екі сөз түйісіп қалған жерде ғана ұшырайды (*жақсы ат* сияқты).

§ 45. Буынның жуаны мен жіңішкесі

1. Қазақ тілінің дыбыстарының е-ден басқалары бірде жуан, бірде жіңішке болып екі түрлі айтылады.

Мысалы: *сыз* деген сөздің дыбыстары жуан, ал, *сіз* дегенде сол дыбыстар жіңішке айтылып тұр. Осы сияқты *өр* дегенде жуан айтылған дыбыстар *өр* дегенде жіңішке айтылып тұр.

2. Қазақ тілінде бір дыбыстың өзінің жуан түрі бір дыбысқа, жіңішке түрі бір дыбысқа татиды. Сондықтан, бір дыбыстан екінші дыбыстың басқа түрлі айырмасы болмай-ақ, тек бірі жуан, бірі жіңішке болуына қарай, бір сөз екінші сөзден айырылады.

Мысалы: ана *ор* деген сөз бен *өр* деген сөздің екеуінің дыбыстары бірдей. Жалғыз-ақ айырмасы — алдыңғысында **о** мен **р** жуан да, соңғысында сол **ө** мен **р**-дың өзі жіңішке. Осы бірінде жуан, бірінде жіңішке айтылғанының өзі-ақ, басқа ешбір айырма болмаса да, екі сөзді бірін-бірінен айыруға жарап тұр. *Сыз, сіз* деген екі сөз де, осындай бірінің дыбыстары жуан, бірінікі жіңішке айтылғаннан ғана бір-бірінен айрылып тұр.

Осындай, сөз айыруға жарайтын болған соң, дыбыстың жуан түрі мен жіңішке түрінің екеуі екі дыбысқа татыған болады.

3. Қазақ тілінде бір дыбыстың жеке басы бөлініп шығып жуан да, жіңішке де бола алмайды. Бір буындағы дыбыстар түгелімен жуан, не түгелімен жіңішке болады. Екінші сөзбен айтқанда, **қазақ тілінде жуан, жіңішке болатын жеке дыбыс емес, буын.** *Ор* деген сөздің **о**-сы ғана жуан болып, **р**-ы жіңішке айтылмайды. **О** да, **р** да — екеуі де жуан айтылады, *өр* дегенде **ө** мен **р**-дың екеуі де жіңішке айтылады. Үйткені, екеуі де бір буында.

Сыз деген сөздің де бір дыбысы ғана жуан емес, **с, ы, з** дыбыстарының үшеуі де жуан, *сіз* деген сөздің тек бір ғана **і** дыбысы емес,

үш дыбысы бірдей жіңішке. Үйткені үшеуі де бір буында. Бір буындағы дыбыстардың бірі жуан, бірі жіңішке бола алмайды, не түгелімен жуан, не түгелімен жіңішке ғана бола алады.

4. Қазақ тілінде бір буындағы дыбыстар тегісімен жуан, не тегісімен жіңішке болатын болған соң, **жазғанда да дыбыстың жуан-жіңішкелігін таңбаламай-ақ, буын-буынның ғана жуан-жіңішкелігін таңбалаймыз.**

с дыбысы мен **з** дыбысына *сыз* деген жуан буында да, *сіз* деген жіңішке буында да бір-ақ түрлі әрпі жазамыз. Екінші сөзбен айтқанда **с**, **з** дыбыстарының қай жерде жуан, қай жерде жіңішке айтылатынын жазуда айырып көрсетпейміз. Сонда да *сыз* болып жазылғанда **с** мен **з**-ны жуан оқимыз да, *сіз* түрінде жазылса, бұларды жіңішке айтамыз. Үйткені *сыз* буынының жуан айтылатындығын көрсету үшін **ы** әрпі жазылған да, *сіз* деген буынның жіңішке екендігін білдіру үшін **і** әрпі қойылған. **і**, **ы** әріптері өз дыбыстарының ғана жуандығы мен жіңішкелігін көрсету үшін тұрған жоқ. Ол – бүтін буынның жуан-жіңішкелігін көрсетуге қойылған қарақшы.

5. Бір буындағы дыбыстардың бірі жуан болса, бәрі жуан, бірі жіңішке болса, бәрі жіңішке болатын болғандықтан, **жазуда буын сайын бір дыбыстың ғана жуан-жіңішкелігін айырып таңбаласақ, сонымен бүтін буынның жуан-жіңішкелігін таңбалаған боламыз.**

Ор деген буында екі дыбыс бар. Екеуі де жуан айтылады. Бірақ, жазуда, екеуінің бірдей жуандығын көрсетпей-ақ, біреуінің ғана **о** дыбысының ғана жуандығы көрсетілулі. *Өр* деген буындағы екі дыбыстың екеуінің бірдей жіңішкелігі көрсетілмей-ақ, біреуінің ғана **ө**-нің ғана жіңішкелігі көрсетілген. Осы, біреуінің жуандығын көрсеткеніміз, екеуінің де жуандығын көрсетуге жарап тұр. Біреуінің жіңішкелігіне ғана салған таңбамыз екеуінің де жіңішке екендігін айтып тұр. *Сыз*, *сіз* деген буындарда бір дыбыстың жуан-жіңішкелігін көрсетумен үш дыбыстың *тарт*, *сұрт* деген буындарда бір дыбыстың жуан-жіңішкелігіне салынған белгі төрт дыбыстың жуан-жіңішкелігін көрсетуге жарап тұр. Үйткені, *ор* деген буындағы **о** жуан болса, одан бөлініп сол буындағы **р**-дің жалғыз басы жіңішке бола алмайды. *Сіз* деген буында тұрған **с** мен **з** жуан болғанда, ол екеуінен бөлек шығып **і**-нің бір өзі жіңішке бола алмас еді. Сондықтан, жазуда буын сайын бір дыбыстың ғана жуандық-жіңішкелігін айырумен, сол буындағы барлық дыбыстың жуандық-жіңішкелігін айырып шығамыз.

6. Жазуда буын сайын бір дыбыстың жуан-жіңішкелігін айырып таңбалағанда, әр буынның дауысты дыбысының ғана жуан-жіңішкелігін айырып таңбалаймыз.

Ор, өр деген буындардың жуан-жіңішкелігін айыру үшін дауысты дыбысын бірінде (жуанында) **о** түрінде, бірінде (жіңішкесінде) **ө** түрінде айырып таңбалаймыз. *Сыз, сіз* деген буындарда да дауысты дыбысты бірінде **ы** әрпімен, бірінде **і** әрпімен таңбалап, сонымен буынның жуан-жіңішкелігін айырамыз. Үйткені, буын сайын бір-бір дауысты дыбыс болады. Ал, дауыссыз бен сонор бір буында біреуден де, екеуден де бола береді, тіпті болмай да қалады. Сондықтан, буын жүрген жерде бір-бірден жүретін дауысты дыбысты айырып таңбалау қолайлы. Оның үстіне дауыстының саны азғантай. Сондықтан, дауыстылардың жуанына бір әріп, жіңішкесіне бір әріп алсақ та, әліппемізде әріптің саны тым көбейіп кетпейді.

Е с к е р т у: Егер бұлай етпей, дыбыс біткеннің бәрінің бірдей жуанына бір әріп, жіңішкесіне бір әріп жазатын болсақ, онда әліппеміздегі барлық әріптің саны 51 болар еді де, осы күнгіден екі есе көп болар еді. Қазақ сөзін жазуға онда да болар еді. Бірақ, әріптің тым көптігі басы артық салмақ болып, қиындық келтірер еді. Дыбыс біткеннің бәрінің емес, тек дауыссыздары мен сонорлардың ғана жуандық-жіңішкелігін жазуда айырып таңбаласақ та (дауыстылардың жуан-жіңішкесін айырмай-ақ) болар еді. Онда әрпіміздің саны **h**-ны қоспағанның өзінде – 45 болар еді. Бұ да көптік етер еді.

Сондықтан, шама келгенше әріп санын азайту үшін, тек дауыстылардың ғана жуан-жіңішкелігін айырып таңбалап, әрпіміздің санын 33-ке түсіргенбіз (**ыу, іу, ый, ій**-лерді де бір-бір әріпке санағанда).

Қазақ тілінде жуандық-жіңішкелік жеке дыбыстар емес, буында ғана болған сон, дауысты дыбыстардың да әрқайсысына екі әріп алып әурелемей-ақ, буын-буынның ғана жуандығын я жіңішкелігін айыртқандай бір-ақ белгі қоятын болсақ, әрпіміздің санын бүгіндегімізден де азайтып, 26-ға түсіруге болар еді.

7. Бір сөздің ішіндегі буындардың бірі жуан, бірі жіңішке бола беруі мүмкін. Мысалы, *Тел-жан* деген кісі атында екі буын бар.

Оның алдыңғы *Тел* – деген буыны жіңішке де, соңғы *жан* деген буыны жуан. *Қа-лен* деген кісі атында да екі буын бар. Мұның алдыңғысы *Қа* деген буыны жуан да, соңғы *лен* деген буыны жіңішке. Кісі аты емес, жай сөздерде де осындай бір буын жіңішке, бір буын жуан бола береді. *Кө-гал* деген сөздің алғашқы буыны жіңішке де, соңғысы жуан, *Қо-рен* деген сөздің бірінші буыны жуан да, екіншісі жіңішке.

Сүйтіп, әр дыбыстың өз алдына салдыры болғаны секілді, әр буынның өз алдына жуан, жіңішкелігі болады.

V БӨЛІМ

СӨЗ МҮШЕЛЕРІНІҢ ҚИЫНДАСУЫ

§ 46. Буынның күші. Сөз екпіні

1. Буын – сөздің өз алдына айтуға көнетін бөлшегі. Сондықтан, әр буын әртүрлі үнмен айтуға келе береді. **Сөздің әр буыны жуан да, жіңішке де бола алатыны секілді, күшті де, әлсіз де болып айтылады.** *Қағазды олай жазба!* дегенде соңғы сөздің *жаз* деген буыны күшті айтылады да, *ба* деген екінші буыны одан әлсіз айтылады. Ал, *кітап әуелі жазба болады да, содан кейін басылып шығады* дегенде *жазба* деген сөздің соңғы *ба* деген буыны алдыңғы *жаз* деген буынынан күшті айтылады.

2. Сөздің әр буыны әртүрлі күшпен айтыла тұрып, соның ішінде әр сөздің бір буыны басқасынан ала-бөле күшті айтылады. *Мек-теп* деген сөздің екінші (соңғы) буыны күшті айтылып тұр. *Мек-теп-тер* дегенде үшінші буыны күшті айтылып тұр. *Мек-теп-те-рі* дегенде де үшінші (*те*-деген) буыны күшті айтылып тұр.

Әр сөзде, осындай бір буынның ала-бөле күшті айтылуын сөздің екпіні дейміз. Күшті айтылған буынды екпінді буын дейміз.

3. Сөз екпінінің қай буында екенін жазуда көрсету керек болса, екпінді буындағы дауысты дыбыстың әрпінің үстіне көлбеу сызықша (´) қойылады. Мысалы, *мектеп, мектептер, мектептері*.

4. Әрбір түбір сөзде, әрбір қосымшалы сөзде бір-бір екпін болады. Мысалы:

Түбірлер: *бала, қалам, жаз.*

Қосымшалар: *Балалар, баламын, жазамын.*

5. Дәйек қосалқылардың бәрінде де бір-бір екпін болады да, дәйек қосалқысы бар түбір сөз бен қосымшалы сөздің екпіні азайып, көбіне, мүлде жоғалып кетеді. Мысалы:

Тым жақсы, өте тығыз, қып-қызыл, әрең жетерсің.

6. Аяқ қосалқыларда екпін болмайды. Мысалы: *жазғанмен бітірмегенсің* (қосалқы – *мен*), *жаза ғой* (қосалқы – *ғой*).

Ескерту: *сияқты, секілді, (сықылды)* дейтін аяқ қосалқыларға қосымша жалғанса, екпін пайда болады да, екпін ретіне қарай, бірде өзінде, бірде қосымшасында болады. Мысалы: *сияқтылар, сықылдының, сол сықылданба*. Көмекші етістік деп аталатын қосалқылар да осылар сияқты. *Жаза бер, жаза берсең.*

7. Түбір сөздің екпіні қосымша жалғанғанда, кейде қосымшасына көшеді де, кейде өзінде тұрып қалады: *ал, алма, алмассың.*

8. Қазақ тілінде түбір сөздің екпіні соңғы буынында болады. Қосымшалы сөздерде де екпін, көбінесе аяқта болады. Бірақ, қайсыбір қосымшалар екпінді өзіне жолатпайды да, сонан, екпін аяққа бара алмай тоқтап қалады. *Ауыл, қала, калхоз* деген түбір сөздердің, *егіндік, шаруашылық, күзетші* сияқты қосымшалы сөздердің бәрінің де екпіндері соңғы буындарында. *Ал, бүгін сен күзетші* дегенде *күзетші* сөзінің екпіні ортаңғы буынында, *оқимын, жазбақсың* дегендерде де соңғы *мын, сың* қосымшалары екпінді жоғалтпай тұр.

Ескерту: Екпінді жолатпайтын қандай қосымшалар екені кейін өз тұсында көрсетіледі.

9. Әр буын өз алдына айтуға келетін болған соң, буын-буынының жігін аша айтуға да, қоса айтуға да болады. **Бір сөздің буындарының ара-арасын қоса сөйлейміз де, сөз-сөздің жігіне тура келгенде буын жігін де аша сөйлейміз.**

Мысалы: *жас+ат* деген екі буын тұр. Екеуінің басын қосып айтпақ болсақ, алдымен, бұл екі буын бір сөздікі ме, жоқ екеуі екі сөз бе? – соны ашып алуымыз керек. Екеуі екі сөз болса, осы тұрған жапсарын аша сөйлейміз. Онда *жас ат* (*жас жылқы* деген мағынада) болады. Ал, бұл екі буын бір сөздікі болса, осы тұрған жігін жаба сөйлейміз. Онда *жасат* (бір нәрсені істет) деген болады. Сөйтіп, бір сөздің буындарын жылыстырып байланыстырамыз да,

сөз-сөздің жігіне тура келгенде жылыстырмай тоқтап, буын жігін аша сөйлейміз.

10. Сөз-сөздің жігіне дауыс тоқтай бермейді. Сондықтан, **жалғыз тұрған буындар бір сөздікі ме, жоқ, әр сөздікі ме? – Оны сөз екпінінен айырамыз. Бір сөздің буындары бір-ақ екпінге қарайды.**

Мысалы: *су-ал-ма-ған* деген төрт буын тұр екен. Бұл төртеуі бір-ақ сөз болуы да, екі сөз болуы да, үш сөз болуы да мүмкін.

Төртеуі бір-ақ екпінге қатар тұрса, *суалмаған сиыр* дегендегідей, бір-ақ сөз болғаны.

Төрт буында екпін екеу болса, бұл *құдықтан су алмаған* дегендегі сияқты, екі сөз болғаны.

Бұл төрт буында үш екпін болып, төртеуі үш сөздікі болуы да мүмкін. Онда *су ал, маған!* болады.

Міне, осы үш түрлі ұласудың ең соңғысында ғана *маған* деген сөздің алдында дауыс тоқтайды. Мұнда *су* мен *ал*-дың арасында, алдыңғы екеуінің қай жерінде де, дауыс үзілмейді.

Сонымен, **екпін – бір сөздегі буындарды тарқатпай матастырып ұстау үшін керек болып шығады.**

§ 47. Сингармонизм. Үндестік заңы

1. Сөз де тұтас, сом нәрсе емес, сөйлем сияқты жік-жік, мүше-мүше болатынын білетінбіз. Мүшелері бір-бірімен қиындасып, ілінеспесе, сөйлем – сөйлем болмай, сөгіліп кететіні сияқты, мүшелері өзара матаспаса, сөз де болмай сөгіліп кетеді. Сөйлем мүшелерін бір-біріне ұштастырып, байлап беретін **жалғау, жалғауыш, сөз тәртiбi** сияқты, амалдары болса, сөз мүшелерін де тарқатпай, қосып ұстайтын дәнекерлер болады.

Жоғарыдағы, **буындардың жылысуы мен кірігуі, сөз екпіні** дегендердің бәрі де осы сөз мүшелерін өзара байланыстырып тұрған дәнекерлер болатын.

Сөз мүшелерін матастырып ұстайтын арқанның ең күштісі – түбір мүше мен қосымша мүшелердің үндесуі. Бұл заңды сингармонизм дейміз.

Сингармонизм – грек сөзі. Қазақшалағанда – **үндесу** деген болады.

2. Үндесу екі түрлі.

Бірінде – түбір мүшенің соңғы буыны жуан айтылса, қосым-

шалардың бар буыны да жуан айтылады; түбірдің соңғы буыны жіңішке болса, қосымшалар да жіңішке айтылады.

Мысалы: *колхоз* деген, соңғы буыны жуан түбірге жалғанған қосымша буыны жуан болады да, *мектеп* сияқты, соңғы буыны жіңішке түбірге жалғанған қосымша жіңішке айтылады:

колхоз-ым-ыз-дың,
мектеб-ім-із-дің.

а) Қосымша буындары жуан айтылғанда дауысты дыбыс **а** болса, жіңішке түрінде **а**-ның орнына **е** дыбысы келеді. *Бала-лар* (қосымша *-лар* – жуан. Дауыстысы – **а**), *бөбек-тер* (қосымша *-тер* – жіңішке. Дауыстысы – **е**).

б) Қосымша буындары жуан айтылғанда **қ, ғ** дауыссыздары болса, жіңішке түрінде бұлардың орнына **к, г** дауыссыздары келеді.

ат-қа, мал-ға (қосымша жуан, дауыссыз – **қ, ғ**) *мектеп-ке, үй-ге* (қосымша жіңішке, дауыссызы – **к, г**)

в) **-нікі (-дікі, -тікі), -кер (-гер)** дейтін қосымшалар, түбірдің соңғы буынының жуан-жіңішкелігіне ермей, өнемейіне бір түрде – жіңішке түрде кездеседі.

Колхоз-дікі болғаны – біз-дікі болғаны ғой деген мысалда *хоз* деген буыннан кейін де, *біз* деген жіңішке буыннан кейін де бір түрде (*-дікі* түрінде) қосымша жіңішке болып тұр. Осы сияқты *жұмыскер, жауынгер* сөздеріндегі *-кер, -гер* қосымшалары да жуандамайды.

г) *ақ* дейтін қосымшада түбірге ермей, кіл жуан түрде ғана болады; *жақсы-ақ, кісі-ақ* деген сияқты бөлек жазылады.

Е с к е р т у: *Ақ* деген мұндай орында қосымша болса да, осы *біреу-ақ* дегендегі қосалқы *ақ*-тан айыру қиын болғандықтан, қосалқыша, бөлек жазылады.

Қой, қор, наз дейтін қосымшалар да осы *ақ* сияқты – түбірі жіңішке болса да, жіңішкермей, *әзіл-қой, бейнетқор, әнпаз* түрінде болады. Бұларды осылай естілуінше жуан күйінде жазамыз.

д) Түбірдің соңғы буыны жуан бол, жіңішке бол, **оған үндеспейтін қосымша жалғана қойса, бұдан кейінгі қосымшалар осы тоң мойын қосымшаның ауанымен не жуан, не жіңішке болады.** Мысалы: *колхоз-дікі-нің* (*қолқоз-дікі-ның* емес), *кісі-ақсың ғой* (*кісі ақсің ғой* емес).

е) Түбірдің соңғы буынына, немесе, тоң мойын қосымшаға еріп жуандаған, не жіңішкерген қосымша буындарының бәрін де ес-

тілуінше – жуан жерінде жуан, жіңішке жерінде жіңішке жаза-мыз; *бар-сын* болса, (*сін* емес), *-сын* жазамыз да, *кел-сін* болса (*сын* емес) *-сін* жазамыз.

ж) Көп буынды түбірдің соңғы буынындағы дауысты дыбыстың **а** дыбысы екені мен **ә** дыбысы екені дұдамал болса, немесе, дұдамал болмай-ақ анық **ә** дыбысы болса да, қосымша жуан түбірге жалғанғандағыдай жуан айтылады да, **а** мен **е**, **қ** мен **к**, **ғ** мен **г**-нің бірі келетін қосымшаларда **а**, **қ**, **ғ** жазылады. Оңайлық үшін ондай түбірдің соңғы буынына да **ә** жазылмай, **а** жазылады: *кітап-қа* (*кітәп-ке* емес), *Әлиядан* (*Әлиеден* емес), *Илиясыңа* (*Илиәсіңе* емес), *Күлашқа* (*Күләшке* емес).

3. Үндесудің екінші түрінде:

а) Түбір мүшенің соңғы дыбысы үнсіз дауыссыз болса, оған жалғасқан қосымшаның басқы дауыссыз дыбысы (сыбыр дыбыстары мен сыбыс дыбыстарынан басқалары) да үнсіз болады.

Мысалы : *ат+(-ға/-қа) – ат+қа* (*атға* емес)

мектеп+(-ге/-ке) – мектеп+ке (*мектепге* емес).

в) Түбірдің соңғы дауыссызы үнді болса, оған жалғасқан қосымшаның басқы дауыссызы да (сыбыр не сыбыс емесі) үнді болады.

Мысалы: *колхоз(-ға/-қа) – колхоз-ға* (*колхозқа* емес); *тұз (-дың/-тың) – тұз-дың* (*тұз-тың* емес).

Қосымшаның бас дыбысы дауыссыз болмай, сонор болса, ретіне қарай, бірде сонор, бірде үнсіз дауыссыз, бірде үнді дауыссыз болып, алмасып отырады. Сонда:

а) Түбірдің соңғы дыбысы дауысты болса, қосымшаның бас дыбысы сонор ғана болады. Мысалы: түбірдің аяқ дыбысы **а** мен **е** (*бала*, *бөле*), қосымшаның бас дыбысы **л**, **н**, **м** (*лар*, *лық*, *ла*, *ны*, *нікі*, *ма*, *мын*) болса, *бала-лар*, *бөле-лік*, *ба-ла-лау*, *бала-ны*, *бөле-нікі*, *бөле-ме*, *бала-мын* болады (*-дар*, *-тар*, *-ды*, *-ты*, *-ба*, *-па* болмайды).

б) Түбірдің соңғы дыбысы **л**-дан басқа ауыз жолды сонор болып, қосымшаның бас дыбысы **л** мен **м** сонорларының бірі болса, қосымшаның бас дыбысы дауыссызданбайды, сонор (**л** мен **м**) болады.

Мысалы: *қар*, *тау*, *тай* деген түбірлерге қосымша *қар-лар*, *тау-лар*, *тай-лы*, *қар-мен*, *тау-мен*, *тай-ма* түрінде жалғанады.

в) Түбірдің соңғы дыбысы **л** болса, **л**-дан басталған қосымша **д** болады да, **м**-нан басталған қосымша **м** күйінде қалады:

мал-дар (*-лар* емес), бірақ *ал-ма* (*ба* емес).

г) Түбірдің соңғы соноры мұрын жолды болып, қосымшаның бас дыбысы да, аяқ дыбысы да мұрын жолды сонор болса, қосымшасының бас дыбысы мұрын жолды сонорға айналады:

құм-ның, ұн-нан, таң-мын.

Бірақ, бір буынды қосымшаның аяқ дыбысы, көп буынды қосымшаның бас буынының соңғы дыбысы мұрын жолды сонор болмаса, түбірдің соңғы сонорына жалғас келген қосымшаның басқы соноры үнді дауыссызға айналады.

құм-дар, ұн-ды, таң-ба, ұн-дікі сияқты.

д) Түбірдің соңғы дыбысы **қ, к, п** дыбыстарының бірі болып, қосымшаның бас дыбысы дауысты болса мынау үшеуі үнді түрге көшіп, **ғ, г, б** дыбыстарына айналады:

ақ – ағ-ы, көк – көг-і, көп – кө-бі.

Үндесудің бұл түрлерінің бәрінде де есітілуінше жазамыз.

е) Түбірдің соңғы дауыссызы сыбыр дыбыстары мен сыбыс дыбыстарының үндісі болып, қосымшасының бас дыбысы үнсізі болса, айтуда түбірдің соңғы дауыссызы үнсізденеді, бірақ, мұны жазуда елемейміз:

айтуда: *ос-са, ес-се* болғанмен,

жазуда: *оз-са, ез-се* деп жазамыз.

Түбірдің соңғы сыбырлысы қосымшаның басқы сыбыстысына еріп, сыбысты болатыны бар. Сонда да түбірді өзгертпей, сыбырлы жазамыз: *колхошшы, башшы* болып айтылғанмен, *колхозшы, басшы* деп жазамыз.

ж) Қосымшаның бас дыбысы сыбыр не сыбыс дыбыстары болса, түбірдің соңғы дыбысына ермей бір қалыпта тұра береді: *жазасың, жүр-сің, мал-шы* сияқты.

з) Түбірдің соңғы дыбысы дауыссыз болып, қосымша жалғыз-ақ дауыссыз, не сонор болса, екеуінің аралығына **ы, і** дыбысы қатыстырылады:

кітап+м – кітаб+(ы)м, жаз+п – жаз(ы)п, айт+с – айт+(ы)с.

Қосымша жалғыз **у** дыбысы болып, түбірдің соңғы дыбысы дауыссыз бен сонордың бірі болса, бұлардың арасына қыстырылған келте дауысты дыбыс **ы, і** болмай **ұ, ү** болады:

Жаз+у – жаз(ү)у; кез+у – кез(ү)у.

Түбірдің соңғы дыбысы келте дауысты **ы, і** болып, қосымша **у** дыбысы болса да, түбірдің соңғы келте дауысты **ы, і** дыбыстарын **ұ, ү** дауыстыларына айналдырамыз:

оқы+у – оқұу, ер+у – ерүү.

Мұндай жерлерде келте дауысты **ы, і, ұ, ү**-лер сонор **у** мен бірігіп кетеді де, екеуі қосылып бір-ақ дауысты дыбыс болады. Әліппемізде бұған лайық әріп жоқ болғандықтан, мұндай қосынды дауыстыны **ұу, үу** түрінде қос-қос әріппен таңбалаймыз.

и) Түбірдің соңғы дыбысы **н** болып, қосымшаның бас дыбысы **қ, ғ, к, г** дауыссыздарының бірі болса, түбірдің аяғындағы **н** соноры **ң** болып айтылатыны бар, бірақ, жазуда мұны елемей, **ң** жазбай, **н** жазамыз:

Ақан+ға – *Ақанға* болып жазылады (*Ақаңға* емес).

Жән+ге – *жәнге* болып жазылады (*жөңге* емес).

к) Түбірдің соңғы дыбысы **н** болып, қосымшаның басқы дыбысы ерін дыбыстарының бірі болса, түбірдің аяғындағы **н** дыбысы **м** дыбысына айналып кететіні бар. Бірақ, ондай орындарда түбірінше **н** жазамыз. Мысалы:

ән+бе деген *әмбе* болып естілсе де, *әнбе* деп жазамыз; *жан+мын* деген *жаммын* болып естілсе де, *жанмын* деп жазамыз.

л) Түбір дыбыстары мен қосымша дыбыстарының үндесу бағыты екі түрлі: **бірінде** – түбірдің соңғы дыбысының, не соңғы буынының ауанына қарай, қосымша дыбыстары өзгереді, **екіншісінде** – қосымша дыбыстарының ықпалымен түбір дыбыстары өзгереді. **Алдыңғысын ұмтыла үндесу дейміз де, соңғысын тартына үндесу дейміз.**

Үндесу салдарынан болған дыбыс өзгерістерінің жазу ережесін қорытқанда мынадай болады:

Түбір дыбыстарының ықпалымен қосымша дыбыстары өзгерген ұмтыла үндесу болса, қосымша дыбыстарын өзгерген күйінде естілуінше жазамыз.

Е с к е р т у: Түбірдің аяғындағы сыбыс дыбыстарының тепкісімен өзгерген сыбыр дыбыстары бұған кірмейді (*аш-ша* емес, *ашса*).

Қосымша дыбыстарының ықпалымен түбір дыбыстары өзгерген тартына үндесу болса, мұны елемей, түбір дыбысын оңаша күйдегісінше жазамыз: *башшылар* емес, *басшылар*; *тұмба* емес *тұнба*; *сыңған* емес, *сынған*.

Е с к е р т у: Қосымшаның басқы дауыстысының ықпалымен **қ, к, п** дыбыстарының **ғ, г, б** дыбыстарына айналып үнденетіні бұған кірмейді (*көкі* емес *көгі*).

4) Үндесу сөз мүшелерінің ғана емес, сөйлем мүшелерінің де байланысын көрсетеді. Сондықтан, бір сөздің ықпалы екінші сөзге де тиеді: *бері гара, келе гал* сияқты. Мұндайды жазуда елемей, *бері қара, келе қал* деп жазамыз. Сүйтіп, екі тең сөздің бір-біріне тигізетін ықпалын жазуда елемейміз.

5) Кіріккен сөздердің көнесін, өлі қосымшалы сөздерді, кісі аттарының қосындыларын, дыбыстарының үндескен түрінде, естілуінше жазамыз. Мысалы:

Жамбас (жанбас емес), жоңқа, жаңқа (жонқа емес), ашудас (ашутас емес), Ешиан (Есжан емес), Имамбай (Иманбай емес).

Ескерту: Күрделі сандардың әр сөзі жеке сөзге саналады да, әрқайсысы өз алдына ғана түбірінше жазылады. Мысалы: *он бір (омбір емес), бір мың тоғыз жүз отыз алтыншы жыл, февральдың он бесі.*

ЖАҢА ГРАММАТИКАНЫҢ ЖАҢАЛЫҚТАРЫ ЖАЙЫНАН¹

I. Сөйлемнің сазы

Сөйлемнің түр-түрі толып жатыр. Сондықтан әр түрін айырып, таптастыруға болады. Мысалы, жай сөйлем, жайылма сөйлем, күрделі сөйлем т.т. немесе, леп сазды сөйлем. Мұның алдыңғы үшеуі сөйлемнің қандай мүшелері бар, қандай мүшелері жоқ болу жағынан, екінші сөзбен айтқанда, сөйлемнің қандай мүшелерден құралғанын, қысқасы, сөйлемнің мүше құрылысы жағынан қарап айырғандағымыз. Соңғысы олай емес, басқа түрлі белгісіне қарай айырғандығымыз.

Сөйлемнің тек бастауыш мүшесі мен баяндауыш мүшесі ғана болып, тұрлаусыз мүшесі болмаса, оны жалаң сөйлем дейміз. Мысалы: *бала оқиды*. Мұнда бастауыш – *бала*, баяндауыш – *оқиды*. Бұл екеуінен басқа мүше бұл сөйлемде жоқ. Егер, *бала жақсы оқиды* десек, онда бастауыш пен баяндауыштан басқа *жақсы* деген тұрлаусыз мүше де бар болып шығады. Бұл *оқиды* деген мүшені анықтап тұр. Тұрлаусыз мүшесі болғандықтан, бұл сөйлем жайылма сөйлем болады. Осы сияқты *ақылды бала жақсы оқиды* деген сөйлем де жайылма болады. Өйткені, мұнда, бірінші – *ақылды*, екінші – *жақсы* деген тұрлаусыз мүшелер бар. Жайылма сөйлемнің тұрлаусыз жетегі бар мүшесін жайылма мүше дейміз. Сөйлемнің бір мүшесі тек жайылма болып қоймай, өзі бір сөйлем болып құралса, өзін сөгіп алып ішін ақтарғанда, бірі бастауыш, бірі баяндауыш болып шықса, ондай сөйлемді күрделі сөйлем дейміз. Мысалы, *ақылы көп бала жақсы оқиды*. Бұл сөйлемнің бастауышы – *бала*. Баяндауыштың жетегі тек *көп* деген сөздің өзі емес. Мұның өзі бір сөйлем: *ақылы* – бастауыш, *көп* – баяндауыш, бұл 2 сөз бір қосылып, сөйлем

¹ Бұл материал алғаш рет «Ауыл мұғалімі» журналының 1937 жылғы 1-3 сандарында жарияланған. Қ. Жұбанов мұнда өзінен бұрынғы қазақ тіліндегі грамматика авторларының бірқатар анықтамалары мен қолданған терминдерін сынға алған. 1966 жылғы «Ғылым» баспасында жарияланған Қ. Жұбановтың «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер» атты кітабында, сол кездегі саяси жағдайға байланысты, аталған мақаланың біраз жері (7-8 бет) қысқартылып берілген болатын.

Осы басылымға біз 1937 жылғы жарияланған тексін қысқартпай беруді жөн көрдік. – *Редакция алқасы*.

болады да, сол сөйлем күйімен барып бала деген бастауышқа анықтауыш болады. Осы сияқты, сөйлемнің басқа мүшелері де күрделі бола береді.

Сөйлем түрлерінің басқаларын қоя тұрып, осы *жалаң, жайылма, күрделі* деген үш түрінің өзін қалайша таптастырғанымызды көру қиын емес. Біреуі – тұрлаусыз мүшесі болғасын жайылма атанған, енді біреуі – бір мүшенің өзі жайылма бола тұрып, бөтен жайылмалардай емес, бір сөйлем болып құрылғандығына қарай, күрделі деп атанған. Қысқасы, сөйлемді бұлайша таптастыру – сөйлем мүшелерінің белгілі түрде құралуына қарай таптастыру болып шығады. Сөйлемді екінші түрде таптастыруға да болады. Сөйлемді қандай мүшесі бар, қандай мүшесі жоқ деп, немесе қай мүшесі қалай құрылған деп айырмай-ақ, айтқанда оны қандай *үнмен*, қандай *сазбен* айтқанымызға қарай да таптастыруға да болады. Мысалы, *сен оқысайшы* деген сөйлемді бір түрлі сазбен айтсақ, бұйырып айтқан болады да, екінші түрлі сазбен айтсақ, жалынып айтқан болып шығады. Міне, мұнда біз сөйлемнің бұйрық ретінде айтылғаны мен жалыныш ретінде айтылғанын қалай айырып отырмыз? Қандай мүшесі бар, қандай мүшесі жоқтығына қарап па? – жоқ, олай емес. Өйткені, екі түрлі айтқанда да сөйлем мүшелері өзгерген жоқ, екеуінде де мүше екеу-екеуден; оның бірі – бастауыш (*сен*), екіншісі – баяндауыш (*оқысайшы*). Құрылысы жағынан мұның екеуі де жалаң сөйлем. Оның үстіне екеуінің мүшелерінің құрылысы ғана емес, сөздері де бірдей. Сөйте тұрып, осы *сен оқысайшы* деген бір сөйлемнің өзін екі түрлі айтқанда екі түрлі мағына ұғамыз. Бұл екі түрлі мағына қалайша білініп тұр? Сөйлемнің әнінен, үнінен (*сазынан*). Өйткені, сөйлемдегі сөздердің мағынасы түрленсе ғана дыбыс сазы (*әні*) түрленеді. Сөзде бос тұрған нәрсе жоқ, бәрі де бір керекке жарап тұрады. Дыбыс сазы да сөздің бір керегін өтеп тұрады. Бұл арада дыбыс сазының әр түрлі болуы мағынаның әр түрлі болғанын көрсетіп тұр.

Сөздің мағынасын түрлендіру үшін:

Бірде оған басқа бір сөз әкеліп қосамыз. Мысалы, *көк* дегенге *қара* деген сөзді қоссақ, қандай көк екені анықталып, *жасыл, көк* не басқа *көк* емес, *қара көк* екені байқалады.

Бірде басқа бір түгел сөз болмай-ақ, қосалқы қосып, *шым көк* дейміз. Мұнда *көк* дегеннің қанық түс екені ашылады.

Бірде қосымша жалғап, *көгіс, көгілдір* сияқты түрге енгіземіз. Мұнда да түстің көкке бейім екені аңғарылады.

Енді бірде сөз мағынасын түрлендіру үшін жаңа сөз де, қосалқы да, қосымша да қоспай, сөздің тек әнін (сазын) құбылтамыз.

– *Менің кітабымның түсі көк.*

– *Көк? Қой, қайдан көк болсын, қара шығар.*

Міне, мұндағы екі сөйлемде де *көк* деген сөз бар. Бірақ алдыңғы сөйлемдегі *көк* пен соңғысының басындағы *көктің* айтылуында айырма бар. Үйткені алдыңғы сөйлемдегі *көк* мойындай айтылған, соңғы сөйлемдегі бірінші *көк* сұрай, күмәндана айтылған. Сондықтан екеуінің әні екі түрлі болып тұр. Сұрау мағынасын білдіру үшін кейде, осылай, сөзді сұрауға арналған әнмен айтамыз да қоямыз, кейде, оның үстіне, кімде? не? қай? сияқты сұрау қосалқылардың бірін артынан қосамыз. Мысалы, *Қай бала? Оқушы бала. Оқушы бала ма? Я, оқушы бала. Әнші бала ше? Ол бала кетіп қалыпты.* Сұрай сөйленген сөздердің, сөйлемдердің өзіне тән арнаулы әні болады. Сұрау екендігін осы әнінен білеміз.

Осы сияқты, бір сөздің өзін қандай көңілмен айтуымызға қарай, әр түрлі сазбен айта аламыз. Бұйырғанды, жалынғанды, опынғанды, мақтанғанды, зекіргенді т.т. осындайларды бәрін көбіне сөздің сазымен (әнімен) білдіреміз. Дыбыс сазы болмаса, сөздер көп нәрсені білдіре алмай қалар еді.

Сөйлеу деген – біреудің екінші біреуге хабар беруі. Сөйлеушінің тыңдаушыға беретін хабары өзіне әр түрлі әсер ететін болады. Өзінің бір жақын не дос адамының өлгенін хабарлап тұрса, бұл хабар сөйлеушінің өзіне қайғы туғызады. Өзінің бір жолдасының бір ірі табысын сөз қылып тұрса, бұл хабар сөйлеушінің өзіне қуаныш, шаттық енгізеді. Қолынан келетұғын бір істі кезінде істемей, енді істеуге мезгілі өтіп кеткенін білдіріп тұрған болса, сөйлеушінің осы хабарының өзі өзіне опық туғызады т.т. Сөйлеуші бірдеменің жайын хабарлай тұрып, сонымен бірге, сол хабары өз басына қандай әсер ететінін де – қайғыратынын, қуанатынын, опындыратынын т.т. да, көбінесе қоса білдіреді. Өйткені сөйлеуші тас емес, тірі адам, сезімі бар, жүрегі бар адам. Сондықтан оған дүниедегі болып жатқан әр түрлі құбылыстар әр түрлі әсер етпей қоймайды. Біріне қуанады, біріне салқын қанмен қарайды. Рас, кейде сөйлеуші өзіне хабарының қалай әсер ететінін тыңдаушыға білдірмей, жасыруы немесе теріс білдіруі де, қуанбай тұрып, қуанған адамша сөйлеуі, күлкісі келіп тұрып, жылап сөйлеуі не жылағысы келіп тұрып-ақ, күліп сөйлеуі мүмкін т.т.

Осының бәрінен де сөйлеушінің өз хабары өзіне қандай әсер еткенін білдіретін немесе қандай әсер қылып көрсететін амалы – сөздің әні, дауыс сазы. Ол өзінің қуанғанын да, күйінгенін де, опынғанын да... немесе бұл хабары өзіне түк әсер етпегенін де – осының бәрін де (шын болсын мейлі, жалған болсын мейлі) білдіргісі келсе немесе білдірмеске лажы болмаса, тек дауысын құбылтып, сөзінің әнін, сазын түрлендіріп қана білдіре алады. Мұндай әсерлердің қайсыбіреулерін қосалқы қосымша, одағай сөзбен де білдіреді. Сонда да ең мықты амалы дауыс сазы болады. Сөйтіп, адамның көңілінің түрлі күйіне сөздің түрлі әні сәйкес келеді. Сондықтан сөздің әнінің арқасында хабардың өзін ғана емес, сөйлеушінің көңіліне сол хабардың қалай немесе қалай тиген қылып көрсеткісі келетінін білеміз.

Адамның көңілінің қобалжуының түрі көп, тіпті ұшы-қиыры жоқ десек те болады. Бұларды білдіруге арналған амалдың – дауыс сазының да түрі көп. Мұның бәрін бұл арада тізіп жатудың керегі де шамалы, бұл жерде оған әліміз де келмейді. Сондықтан бұларды топтастырып қана көрсетпекпіз.

Сөздің дауыс сазын негізінде үш ірі топқа айыруға болады.

1. Хабар сазы. Сөйленген сөздің тек хабар болу жағын ғана көздеп, өзіне бұл хабардың қандай әсер еткенін сөйлеуші білдірмесе, немесе білдірмегенін, сөз осы хабар сазымен айтылады. Мұнда дауыс тыныш бір қалыппен, әр сөз сөйлемнің қай мүшесі екеніне, өзінің байланысқан сөзінен қаншама аулақ тұрғанына қарай ғана (сөйлемнің жетек мүшесі, жетекші мүшесінің өз әні болады; қай орында тұрғанына, хабарда қандай орын ұсталғанына қарай, бұл әнінің өзі тағы өзгеріп отырады (әнделіп қояды), әрине. Бұлай аталған сөздің өзінің түрлі бояуы болмақ. Онысын елемедік. Сөйлем осы сазбен айтылса хабар сазды сөйлем дейміз. Жазуда мұндай сөйлемнің аяғына ноқат (.) қоямыз.

2. Леп сазы. Сөйленген сөздің тек хабар болу жағын ғана көздеп қоймай, оның үстіне, бұл хабар сөйлеушінің өзіне белгілі бір түрде әсер еткенін – қуантқанын, мұңайтқанын, тандандырғанын, опындырғанын т.т. да қоса білдіргісі келсе, сөйлеуші сөзін осы леп сазымен айтады. Мұнда дауыс, анағыдай тыныш әнделмей не көтеріңкі, не басыңқы, шұбалыңқы, не жиылыңқы түрде, әйтеуір, бір есеппен айтылады.

Сөйлем осы сазбен айтылса, леп сазды сөйлем дейміз. Жазуда мұндай сөйлемнің аяғына леп белгісін (!) қоямыз.

3. *Сұрау сазы*. Сұрала сөйленген сөз осы сазда болады. Сұрау есімдік, сұрау қосалқыларды сөзге қосып айтсақ та, қоспасақ та, бәрібір, сұрай сөйленсе, сөз осы әнмен айтылмақ. Осы сазбен сөйленген сөйлем сұрау сазды атанады. Жазуда мұның соңынан сұрау белгісін (?) қоямыз.

Сөйтіп, дауыс сазы деген – қосалқы, қосымша қосып білдіретініміз сияқты, сөз мағынасының түрленгенін білдіретін бір амал болып шығады. Сөйлемді *хабар сазды, леп сазды, сұрау сазды* деп таптастыру, сөйтіп, берген хабарына айтушының өзі қалай қарайтындығын, өзінің көңілін қандай сазбен білдіргеніне қарай, қысқасы, сөйлемді дауыс сазына қарай таптастыру болады.

Жалаң сөйлем, жайылма сөйлем, сабақтас сөйлем т.т. әрқайсысы хабар сазды да, леп сазды да, сұрау сазды да бола береді. Мұның керісінше бұл соңғылардың әрқайсысы жалаң да, жайылма да, сабақтас та т.т. бола береді. Өйткені сөйлемді жалаң жайылма, күрделі жеткіліксіз деп таптастыру – сөйлемнің мүше құрылысына, сөз құрылысына қарай таптастырғанымыз да, *хабар сазы, сұрау сазы* деп жіктеу – сөйлемнің дауыс құрылысына, әніне, сазына қарай таптастырғанымыз. Сондықтан мүше құрылысы, тіпті сөздігі (лексикасы) жағынан бір-ақ түрлі болатын сөйлем, сазы жағынан түрлі-түрлі болуы мүмкін. Өйткені бір сөздің өзі түрліше әнделе береді. Мүше құрылысына қарай жіктеу мен дауыс құрылысына қарай таптастырудың екеуі бір сөйлемнің басына сыймастай нәрселер емес, бұл – тек бір нәрсенің өзін екі түрлі өлшеуішпен өлшегендік қана. *Ұзын бойлы қараша жігіт* деп бір жігіттің өзін екі айырып сыпаттауға болады. Сонда ұзын бойлы болған жігіт қараша болмайды екен деп ойласақ, дұрыс болмас еді. Өйткені ұзын бойлылық пен қарашалық бір жігіттің басына сыймастай сыпаттар емес; бір жігіттің өзі-ақ әрі ұзын бойлы, әрі қараша болуы мүмкін. Бұл екі түрлі сыпаттау бір жігітті белгісіне қарай айырғандық. Бірі – *ұзын бойлы* деу – бойына қарай, екіншісі – *қараша* деу түсіне қарай сыпаттағандық. Осы сияқты бір сөйлемнің өзін екі түрлі белгісіне қарай екі түрлі жіктеуге болады.

Ал, енді, бұларды тек хабарлы, лепті, сұраулы деп бұрынғыша атай салмай, «саз» деген сөзді енгізіп, терминді шұбалтудың қанша қажеті болады?

Бұлай аталған себебі – сөйлемді бұлайша таптастырудың негізі терминнен-ақ көрініп тұрсын дегендік. Жалаң, жайылма, жеткіліксіз, бастауышсыз деп таптастыру – сөйлемнің мүше құрылысына

жіктелгенін білдіріп тұратын болса, бұларда да дауыс сазына қарай таптастыру барлығы ашылып тұрсын дегендік.

Бұрынғы грамматикаларда бұлардың қандай принципке сүйеніп жасаған топтастыру екенін не ашпай кететін еді, немесе мағынасына қарай таптастыру дейтін, мәселен, «Тіл құралда».

Қандай негізге сүйеніп таптастырылғаны ашық айтылмаса, мұның не екенін айыра алмай, ана мүше құрылысына қарай таптастырудан мұның нендей айырмасы барын біле алмай, оқушылар бірімен-бірін шатастырып, араластырып алады.

Мағынасына қарай таптастыру десе, дұрыс болмайды. Өйткені, сөйлемнің мағынасы тек дауыс сазы түрленгенде ғана түрленіп отырмайды, сөздері өзгерсе де өзгереді. *Бала оқиды* деген жалаң сөйлем мен *бала жақсы оқиды* деген жайылма сөйлемнің мағынасы бір деуге болмайды. Сөйлемнің дыбысын қозғасаң да, сөзін қозғасаң да, әнін қозғасаң да, бәрібір, оның мағынасы да осымен бірге қобалжымақ. Екінші жағынан, тек лепті сөйлемнің өзі бірде қуану мағынасын, бірде мұңаю мағынасын т.т. бере береді. Сондықтан мұны мағына жағынан бір тапқа жатқызып, бір атпен атау дұрыс болмас еді. Ал, сазына қарай айырғанда, леппен сөйлеудің түрі де, мағынасы да көп болғанмен, әнінде, сазында бір тектілік бар. Мұның бәрі де не қызғын, не солғын әуезбен – әйтеуір тепе-теңдіктен айырылған сазбен айтылады. Мағынаға қалғанда сұрау форманың өзі де тек сұрау мағыналы бола бермейді. Әңгіме мағынаның өзінде емес. Өйткені біздің қарайтынымыз мағына жүйесі семантика емес, грамматика. Сондықтан, біздің мақсатымыз мағынаны баяндау емес, мағынаны қандай амалмен білдіреміз – осыны баяндау болу керек. Сөйлемнің бұл жағы мағынаны дауыс сазымен білдіру жағы. Сондықтан таптастыру да, термин де осы негізге құрылуға тиіс.

«Саз» деген сөзді қосқан себебіміз осы.

Бұрынғы *аңызды сөйлем* деп аталып жүрген түрді *хабар сазды* деу себебіміз – оңайына, ұғымдысына қашқандық. *Аңыз* деген сирек қолданылатын сөз. Оның мағынасы жұрттың көбіне анық емес. Термин арнаудың мағынасы тек бір категорияны екінші категориядан айыру ғана емес, ненедей категория екенін де өзі айтып тұратын қылу, категорияны түсінуге де ат салысу. Көптен келе жатқан әдебиеті бар елге бұл соңғы мақсатты орындап отыру қолайлы соға бермейді. Бірақ, біз сияқты грамматика категориялары енді-енді байқалып келе жатқан жұртқа мұның қиындығы жоқ.

II. Сөйлемнің тұрлаусыз (айқындауыш) мүшелері

Бұрынғы грамматикалардағы бір сөзбен *тұрлаусыз мүшелер* делініп жүрген сөйлем мүшелері жаңа грамматикада айқындауыш деп аталған. Өйткені, бұл мүшелердің өзгешелігі тұрлаулы-тұрлаусыздығында емес, басқа жағында. Бұларды А. Байтұрсыновтың «Тіл құралында» анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш деген үш топқа айырып, үш түрлі терминмен атайтын. Т. Шонановтың кітаптарында олай үшке айырмай, екі ғана жікке айырып, бірін анықтауыш, екіншісін толықтауыш деп өте шыққан. А. Байтұрсыновтың толықтауыш, пысықтауыш деп екі жікке айырғанын Т. Шонанов айырмай, бір-ақ топқа иіріп, бір-ақ толықтауыш деген терминмен атайды. Біздің грамматикамызда бұлардың қанша жікке айырылатындығын жоғарғы кластарға қалдыра тұрып, алдымен бәрін қосып, бір-ақ сөзбен «айқындауыш» деп аталған.

Кәне, неліктен бұларды әр жазушы әр түрлі атап жүр? Неліктен біз, бұрынғыларша жіктемей бөлек кеттік?

Оның себебі болды. Бұлар өзара нешеу болса да, бөрінің арасында бір жақындық бар. Бастауыш пен баяндауыш – сөйлемнің іргесі. Сол екеуі сөйлем болмайтынды сөйлем болдыру үшін керек. Ал мыналардың қай-қайсысы да сөйлем болмай тұрған сөздерді сөйлем болдыру үшін емес, сөйлем болып тұрған сөз тіркестерінің үстіне жамалып, бастауыш пен баяндауыштың мағыналарын бұрынғыдан гөрі ашығырақ, айқынырақ аңғарту үшін керек. Сондықтан, бұлардың бәрін қосып, бір топқа иіріп, бір атпен атап алу – бұлардың өзара айырмашылығы болса, ондай ішкі бөліктерін кейін тағы тарау-тарауға айыру керек болды. Осы күнгі орыс грамматикалары да осылай етіп жүр. Бірақ олардың «пояснительные слова» деп атаған тобын онан әрі жіктеу жолы бір басқа да, біздікі бір басқа. Олар әуелі айқындауыш деп, мағынасына қарай бір атап алып тұрып, оның ар жағындағы ұсақ жіктерін айырғанда тағы да мағынасына қарай жіктеп, себеп айқындауыш, орын айқындауыш, мезгіл айқындауыш т.т. деп таптастырады. Бұлай жіктеу сыңар жақты болады. Өйткені, айқындауыш деген аттың өзі мағынасына қарай қойылған; онан кейін, сол айқындауыштың өзін тағы да мағынасына қарай айырғасын – сөздердің формалану, тіркесу жағын есепке алмағасын, бір өңкей мағынашылдық жолына түсіп кеткендік болады. Тілде жалғыз мағына ғана емес, форма да бар. Дұрысын айтқанда, әр мағына әр түрлі формаға түсіп отырады. Оның үстіне бір

мағынаның формасы біреу ғана болмай немесе бір форманың мағынасы біреу болып қоймай бұлардың арасында қайшылықтар болып отырады. Сондықтан, грамматиканы тек мағына жүйесіне негіздесе де немесе тек форма жүйесіне негіздесе де, тілдің табиғатын көрсете алмайтын сыңар езулік болады. Грамматиканың қай жерінде болса да мағына, форманың екеуін де естен шығармай отыру керек болатыны осыдан. Бұл, әрине, қиынырақ, бірақ осылай етпесе, дұрыс шықпайды.

Мағынаны да, форманы да, екеуін де ескеру керек деген – әр категорияның өзінің мағынасы мен формасын қабаттастырып, қатар алып отыру керек деген емес. Бір категорияның өзін мағынасына қарай бір таптастырсақ, одан кейін, әр мағынаны формасына қарай тағы таптастырып алу немесе ретіне қарай, кейде формасына қарай бір таптастырып алып, онан кейін әр форманы мағынасына қарай тағы да бір таптастырып алу дұрыс. Тілдің табиғатына осы лайық.

Біз осылай етіп отырамыз. Біз мағынасына қарай, әуелі *айқындауыш* деп бір бөліп алып, онан кейін сол айқындауышты формасына қарай тағы да тарау-тарауға айырып отырамыз. Формасына қарай алынған тарау-тараудың әрқайсысын оның ар жағында мағынасына қарай тағы да жік-жікке айырып отырмыз. Сөйтіп, біздің таптарымыз тілдің баспалдақтап өсетіндігіне лайық түрде сатылы таптастыру болып отыр. Бұрын бұлардың қай-қайсысын да бір қабат өлшей салған үстірт таптастырулар ғана болушы еді.

Тілдің өсуі ала-құла келеді. Бір жағы ілгері, бір жағы кейін жатады да, сөздің мағынасы мен формасының арасы да үздік-создық келеді. Сондықтан, жалғыз мағынаға ие жалғыз ғана формаға сүйенген өлшеу, тіпті форма мен мағынаның екеуін қабаттастырып өлшеушілік – мұның қай-қайсысы да – тілді өлшеуге жарамай жүреді. Тіл қай жерде ондай өлшеуге сыймай қалушы еді де, қай жерде толмай қалушы еді. Осы кемшілікті қайталамау үшін, біз баспалдақтап таптастыру әдісін мақұл таптық.

Олай болғанда, айқындауыш мүшелердің бәріне ортақ қасиеті барлығына қарап, бұларды бір топқа иіріп, бір сөзбен атау керек болғанда, бұрынғы тұрлаусыз мүшелер деп, бір сөзбен атағанның өзі жетпейтін бе еді? Неліктен оған жаңа термин шығарып, айқындауыш деп атау керек болды?

Тұрлаусыз мүше деп атау – өз орнында, бастауыш пен баяндауышты тұрлаулы мүше деп атаған жерде, жеткілікті болса болар, бірақ бұл арада жеткіліксіз болады. Өйткені бастауыш пен баян-

дауыш деген терминдер бұл мүшелердің тұрақты-тұрақсыздығына қарап емес, сөйлемде қандай қызмет атқаратындығына қарай қойған аттар. Сөйлемде баяндау қызметін атқарып тұрғанына қарай баяндауыш деп атағанымыз сияқты, басқа мүшелерді айқындап тұрғанына қарай айқындауыш деп атау дұрыс болады.

Қашан да, қайда болса да, таптастырудың негізгі шарты – бір негізге құралған, бір өлшеумен өлшенген болу.

Мысалы, қатар тұрған екі ағаштың біреуін құлаштап өлшеп, бес құлаш екенін біліп, екіншісін қарыстап өлшеп, елу қарыс екенін біліп алып, онан кейін бұл екі санды қосып: «*Екі ағаштың ұзындығы – елу бес қарыс*» деуге де, «*елу бес құлаш*» деуге де болмайды. Өйткені, мұндағы *елу бес* деген сан бір өңкей өлшеулерден пайда болған қосынды емес, әр түрлі өлшеуден құралған. Сондықтан бұл күйінде екеуін қосып, бір санмен атауға болмайды. Егер бұл екі ағаштың екеуі қосылғанда қандай ұзындық пайда қылатынын санмен көрсеткіміз келсе, не қарыстап қана, не тек құлаштап қана өлшеп, немесе қарыштап өлшегенді құлашқа, болмаса, құлаштап өлшегеннен шыққан санды қарысқа айналдырып, бір өңкейлеп алып, сонан кейін ғана неше құлаш екенін немесе неше қарыс екенін айтуға болады.

Қай нәрсені өлшегенде де бір өңкейлеп алмай болмайды. Сөйлемде де осылай. Сөйлемнің бірқатар мүшесін мағынасына қарай атап тұрып, енді бірқатарын тұрақты-тұрақсыздығына қарай атаушылық – жаңағы қарыс пен құлашты қосып жіберіп санаған сияқты болады. Осындай болмасын десек, бастауыш пен баяндауышты мағынасына қарай топтап, айқындауыш деп атаған жөн.

Қазақ тілінің бұрынғы грамматикаларында айқындауышты бірде үш топ қылып, бірде екі топ қылып көрсететіндігін жоғарыда айтып едік. Олардың таптастыруы неге дұрыс емес? Енді осыған келелік. А. Байтұрсынов бұларды тек мағынасына қарай айырған. Онда да қазақ тілінің өзі тудырған мағыналары емес, орыс тілінің мағынашыл грамматикасындағы жіктеулерді әкеліп, өлшемей-шақтамай, қазақ тілінің мойнына қамытша кигізе салған. А. Байтұрсыновша сөйлемнің басқа бір мүшесін анықтап тұрған сөзді анықтауыш дейміз; толықтап тұрған сөзді толықтауыш дейміз, пысықтап тұрған сөзді пысықтауыш дейміз.

Міне, А. Байтұрсыновтың бар айтқаны осы ғана. Бұлардың әрқайсысының формасында, басқа сөздермен қатынасуында қандай айырмашылық бар – оны А. Байтұрсынов сөз қылмайды. Сон-

дықтан әлгідей қылып түсіндіру — анықтап тұрған болса — анықтауыш, толықтап тұрған болса — толықтауыш, пысықтап тұрған болса — пысықтауыш дейміз деп таптастыру «сиыр дегеніміз — сиыр» деп түсіндіргеніміз сияқты жалаңаш тавтология болады. Шынында, анықтаудың пысықтаудан, толықтаудан қандай айырмасы бар екенін А. Байтұрсыновтың өзі де түсіне алмаған. Осының кесірінен «Тіл құралға» сүйенген мұғалімдер анықтауыш пен пысықтауыштың, пысықтауыш пен толықтауыштың арасын аша алмаушы еді. Өйткені, бір сөздің өзі бір мағынада, бір формада тұрып-ақ бірде анықтауыш болып немесе бірде пысықтауыш, бірде толықтауыш болып саналушы еді. Мысалы *жақсы* деген сын есім мен *екі* деген сан есімді алалық, *жақсы бала*, *екі бала* деген тіркестерде бұларды анықтауыш дейді. Ал *жақсы келдің*, *екі келдің* деген тіркестерде сол *жақсы* мен *екі*-нің өзін пысықтауыш дейді. Сонда анықтауыш пысықтауыштың ара-арасын олар, өздері мағынасында деп біледі.

Сол мағынасының өзін-ақ қарастыралық. *Жақсы* деген сөз *бала* деген сөздің мағынасын айқындағанда, *жақсы* мағынасында болып, *келдің* деген сөздің мағынасын айқындағанда, *жаман* мағынасында болып тұра ма? Немесе, *екі* деген сөз, *бала* деген сөзге қосылғанда, сан мағынасын беріп тұрып, *келдің* деген сөзге қосылғанда сан мағынасын бермей түс мағынасын беріп тұра ма? Болмаса, *екі* деген санның мағынасын бермей, басқа бір санның мағынасын беріп тұра ма? — Жоқ, мұның екеуінде де *жақсының* да, *екінің* де мағыналары өзгерген жоқ.

Жақсы деген сөз *бала* деген сөзге қосылғанда *бала* деген заттың жақсылығын, *келдің* деген сөзге қосылғанда, келгендіктің жақсылығын, *келу* деген істің жақсылығын ғана көрсетіп тұр. Мұның екеуінде де жақсылықтан басқа мағына жоқ. Осы сияқты, *екі* деген сөз де, *бала* деген сөзге қосылғанда *бала* екеу екендігін, *келдің* деген сөзге қосылғанда, *келудің* екеу екендігін көрсетіп тұр. Жақсылық деген — сыпат, *екі* деген — сан, белгілі бір затқа жабысып қалған нәрселер емес. Бірде бір зат жақсы болса, екіншіде екінші бір зат жақсы болады. Адамның да жақсысы болатыны сияқты, малдың да жақсысы болады, істің де жақсысы болады. Оның мағынасы қандай нәрсені, қандай ұғымды сыпаттауына қарап, бірде жақсы, бірде жақсы емес болып кетпейді. Зат бол, іс бол — бәрінің де тек жақсы екендігін ғана көрсетеді. Осы сияқты, *екі* деген сөз белгілі бір санды ғана көрсетеді. Ол — бірде адамның саны, бірде келудің, кетудің, қысқасы, бір істің саны бола береді. Сондықтан ол санмен, — бұл

арада екі деген санмен, — санауға келетін ұғымдардың қайсысын айқындауына да бола береді. Баланы санайсың ба, бұзауды санайсың ба, біреудің келген-кеткенін санайсың ба, тіпті аспандағы жұлдызды санайсың ба? — бәрібір. Екінің сан мағынасына оның келер-кетері жоқ. *Бала* деген сөзге қосақталғанда да, *келдің* деген сөзге қосақталғанда да, екі сөзі бір-ақ мағынада — сан мағынасында. Сондықтан, оны зат есімді айқындаса да, етістікті айқындаса да, екеуінде де бір-ақ түрлі айқындауыш мүше деп түсінуге болады. Біздің грамматиктеріміз олай қылудың орнына, орыс тілінің заңына еліктеп, орыс тілінде *жақсы* мен *екі* деген сөздер бір жерде, өздерінің айқындалушы сөздермен жарасып, сын есім түрінде, енді бірде өз айқындауыштарымен морфология жағынан жараспай, наречие түрінде болатындығына қарап, бір *жақсының* өзін немесе бір *екінің* өзін екіге айырып, бір жерде анықтауыш, бір жерде пысықтауыш деген.

Қазақ сөздерін бұл негізбен таптастыра бастағанда мұнымен ғана қанағаттанбай, бұдан да әрі кетуге болар еді. Онда сол *жақсы* мен *екі* деген сөздің бір жерде еркек жынысты сөз, бір жерде әйел жынысты сөз екенін де айыру керек болар еді. Өйткені, орыс тілінде бұл сөздер бір жерде *хороший, два*, бір жерде *хорошая, две* болып, анықталатын сөзінің ыңғайына қарап не еркек жынысты, не әйел жынысты болады. Соған қарап, біз де *жақсы жігіт* дегендегі *жақсы* еркек жынысты да, *жақсы қыз* дегендегі *жақсы* әйел жынысты деуге немесе *екі жігіт* дегендегі *екі* — еркек жынысты да, *екі қыз* дегендегі *екі* — әйел жынысты деуге болар еді. Әрине, бұл ғылым болмас еді, ойын болар еді. Өйткені мұнда сөздерді таптастырғанда әр сөздің өз басының ерекшелігіне қарай таптастырудың орнына, оны айқындалушы сөзінің түріне қарай таптастыру болып шығар еді.

Жақсы бала, екі бала деген мысалдарда айқындалушы — *бала*. Бұл — зат есім. Соған қарап, *жақсы, екі* сөздерін, өзінің не болғанына қарамастан, морфологияда — сын есім, синтаксисте — анықтауыш десек. *Жақсы келдің, екі келдің* деген мысалдарда айқындалушы сөз — *келдің* деген етістік болғандықтан, *жақсы* мен *екі* сөздерін өз басының не болғанына қарамай-ақ, морфологияда — үстеу, синтаксисте пысықтауыш десек, бұл ана, *жақсы жігіт, жақсы қыз* деген уақытта, өз басының белгілеріне қарай шешпей, қай жыныстың жақсылығын көрсетуіне қарап, өмірде бойына еркектік пен ұрғашылық бітіп көрмеген *жақсы, екі* деген сөздерді бір жерде еркек, бір жерде ұрғашы сөз деп айырған сияқты болар еді.

Сөзді былай таптастыруға болмайды. Айқындалушысы қандай сөз болғанына қарап, айқындауышты таптастыру – адасқандық. Айқындауыштың өз басының қандай екендігіне қарап қана таптастыруға болады. Біз осылай етіп отырмыз.

Жақсы деген сөз бен *екі* деген сөз еркектің жақсылығы мен екеулігін көрсете ме? Әйелдің жақсылығы мен екеулігін көрсете ме? Немесе заттың я істің жақсы мен екеулігін көрсете ме? Онда біздің ісіміз жоқ. Осы *жақсы*, *екі* деген сөздердің өз басы қандай күйге түседі? – сонысына қарап қана, бірде сөйлемнің ана мүшесі, бірде мына мүшесі деп таптастырамыз. Дұрысы да осы болу керек.

«Тіл құралда» бірімен-бірі шатасып жүрген мүшелер жалғыз анықтауыш пен пысықтауыш қана емес еді. Пысықтауыш пен толықтауыш та шатаса беруші еді. *Қалтасынан түсті десек, қалтасынан* деген сөз толықтауыш болып саналатын еді де, *шалқасынан түсті* десек, *шалқасынан* деген сөз – пысықтауыш болып саналатын еді. Екеуі де шығыс жалғаулы сөздер бола тұрып, сөйлемнің бір түрлі мүшесі болмай, әр түрлі мүшесі болып кетуші еді. Сондықтан мұндайлардың қайсысы анықтауыш, қайсысы пысықтауыш, қайсысы толықтауыш екенін айыру қиын еді. Қиын ғана емес, айырудың мүмкіншілігі жоқ еді. Олай ету мұғалімдерді, оқушыларды тек шатастыру үшін, сандалту үшін ғана болмаса, сөйлем мүшесін айырып білу үшін керегі жоқ еді.

«Тіл құралдың» сөйлем мүшелерін айыруға өлшеу қылатын жалғыз құралы сұрау болатын. Сөйлемнің әр мүшесінің әр түрлі сұрауы болады деп түсіндіреді де, сонан кейін анықтауыштың сұрауы: қандай? пысықтауыштың сұрауы қалай? нешік? қайтіп? неліктен? не үшін? т.т. деп, сұрау болған жердің бәрін тізетін. Бұл сұраулар бірде бір мүшеге тура келсе, екіншіде екінші мүшеге тура келеді. Сондықтан, сөйлем мүшелерін сұрауға сүйеніп қана айыра алмай, жұрттың басы қатушы еді. Мысалы, *тас үй* деген сөз тіркесінде *тас* деген сөз – анықтауыш. «Тіл құралда» мұны анықтауыш дейді. Бірақ «Тіл құралдың» анықтауышқа арналған сұрауларының ішінде бұған лайық сұрау жоқ. Өйткені, *тас* деген зат есім, зат есімнің сұрауы не? кім? дегендер ғана болады деп, «Тіл құралдың» өзі жазады. Сондықтан *мынау не үй?* деп сұрап, оған: *бұл тас үй* деп жауап беруге де болады. Қазақ тілінде сөз таптарының бәрі де баяндауыш бола алады. Сондықтан баяндауышқа сұрау болған жердің бәрін де беруге болады. Бірақ «Тіл құрал» сөйлем мүшелерін айырарда қазақ тілінің өз заңына сүйенбей, басқа

тілдерге арналған заңдарға сүйеніп, баяндауыштың жайын бұрмалап кеткен. Сондықтан «Тіл құралша» тек сұрауға ғана сүйенсек, анықтауыш пен толықтауыш былай тұрсын, баяндауышты да тауып алуға болмайды. Өйткені, бастауыштың сұрауы – кім? мен не? деп үйреткеннен кейін, кім? не? деген сұрауларға жауап болатын сөз тек бастауыш болу керек болады. Бірақ, қазақ тілінде олай емес. *Мынау кісі. Мынау кітап* деген сөйлемдерде *кісі, кітап* деген баяндауыштар зат есім болғандықтан, мынау кім, мынау не? деген сұрауларға жауап болып тұр. Бастауыш пен баяндауыштың өзін «Тіл құралда» осылайша шатастырып қойса, тұрлаусыз мүшелерге келгенде онан да жаман шатастырған. Өйткені, бір сөздің өзі бірнеше түрлі сұрауларға жауап беруі мүмкін. Ал «Тіл құрал» сұрауларды күні бұрын сөйлемнің әр мүшесіне үлестіріп қойғандықтан, «Тіл құралша» бір сөздің өзі ана мүше де, мына мүше де бола беруге мүмкін. Мысалы, *кітап оқығанда жарық сол жағынан түссін* деген сөйлемдегі *кітап оқығанда* деген мүшелерге әр түрлі сұрау қоюға болады: не қылғанда? қайткенде? қашан? дегендер сияқты; «Тіл құралша» қайткенде? не ғылғанда? деген сұрауларға жауап болғандықтан, *оқығанда* деген сөз толықтауыш болу керек. Сонымен қатар, қашан? деген сұрауға жауап болғандықтан, сол *оқығанда* деген сөздің өзі мезгіл пысықтауыш та болу керек. *Оқуға барам* дегендегі *оқуға* деген сөз қайда? деген сұрауға да, не үшін? деген сұрауға да жауап бола алады. Сондықтан ол толықтауыш та, пысықтауыш та бола алады. «Тіл құралша» істің мекенін көрсететін сөз мекен пысықтауыш та болу керек. Сонымен қатар, кейде? неден? кімнен? деген сұрауларға жауап болатын сөздер толықтауыш болу керек. Сондықтан *ауылдан келдім, қалаға барам* дегендегі *ауылдан, қалаға* дегендер қайдан? қайда? деген сұрауларға жауап болып, шыққан я маңдайланған орынды көрсететін болғандықтан мекен пысықтауышы да болу керек. Сонымен қатар, сұрауына қарай (қайда? қайдан?) толықтауыш та болу керек. *Әжем үйде* десеңіз, *үйде* деген сөз баяндауыш болады. Бірақ, «Тіл құралша» пысықтауыш та болады. Сөйтіп, «Тіл құралдың» жолымен сөйлем мүшелерін сұрауға ғана сүйеніп табамын десеңіз, шешілмейтін шиіе түйінге қаласыз.

Шонанов Телжанның жазған кітаптарында сөйлем мүшелерін айыру мәселесі «Тіл құралдағыдан» оңайланбаған, қайта онан көрі де шатақты көбейтіңкіреген. Өйткені, Телжан өзінің баяғы «Сырттан оқытатын техникум» деген, «Тіл дамыту» деген кітаптарында грамматиканы формашылдық жолына салмақ болған еді. Грамма-

тика категорияларын белгілегенде мағынаны есепке алмай, тек формаға сүйеніп қана белгілемек болған еді. Осылай формашыл, сынар езулікке түскенінің үстіне формашыл грамматиканың басты-бастыларымен таныс болмағандықтан және қазақ тілінің өз формаларын жеткілікті түрде тексермей, басқа тілдердің формаларын негізге алғандықтан, бұл талабынан іс шықпаған еді. Осы күнгі 3-4-класқа арналған грамматикасында Телжан ондағы формашылдығының ізімен түгел кетіп отыра алмай, бір жағынан Афанасьев, Шопошниковтардың кітаптарына еліктеп, мағынашыл ағымға түсіп, оған бұрынғы формашылдығын қоса қабаттап, екеуін араластырып, қойыртпа жасап алыпты. Сондықтан, сөйлем мүшелерін белгілегенде, бірде мағынашыл түрде, бірде формашыл түрде белгілеп, бір ізбен шыға алмай, адасумен болыпты. Кейде өзінің не айтып отырғанын ұмытып кетіп, бұрынғы «Тіл құралдан» көргеніне де кетіп қалып, өзіне-өзі қайшы да соғып отырыпты. Бұл сөзіміз жалаңаш жала сияктанып көрінбес үшін мысал келтірелік.

Телжан 3-4-кластарға арнаған «Қазақ тілі» деген кітабының 16-17-18-19-беттерінде сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері жайын түсіндірмек болған. Бірақ, мұндағы түсіндіргені тұрлаусыз мүшелер емес, сұрауға жаттықтыру ғана болып шыққан. Өйткені, кітабының атын грамматика деп атай тұрса да, шынында грамматика қылып жазбай, бағыты теріс бақылау әдісімен жазып, сөйлемнің тұрлаусыз мүшелерін бұл арада бақылаумен ғана тынған. Мұнда тұрлаусыз мүшелерді жіктемеген де, атын да қоймаған. Бұл кітаптың 59-60-беттерінде сөйлем мүшелерінің жайын сөз қылып, тұрлаусыз мүшелер анықтауыш және толықтауыш деген екі жікке айырылатындығын айтқан. Бұған қарағанда, Телжан бұрынғы пысықтауыш деп аталатын тұрлаусыз мүшені осы екеуіне теңеп, бөліп жіберген. Сөйтіп, «Тіл құралдың» пысықтауыш деп атайтын мүшесін Телжан керексіз деп, шығарып тастаған. Бірақ, сөйте тұрып, сол кітабының 85-бетінде сөйлем мүшелерінің тұратын орындары жайында сөз қылғанда былай дейді: *«кімді? нені? деген сұрауларға жауап беретін табыс жалғаудағы толықтауыш, анықтауыштың тіке алдында тұрады. Қимыл пысықтауыш болмаса, баяндауыштың тіке алдында тұрады»* (34 жылғы басылуы, 85-бет). Мұндағы сөйлем мүшелерінің орындары жайында айтқан сөздерінің бәрі де дұрыс емес. Онысын бұл арада сөз қылмай қоя тұрып, *қимыл пысықтауыш* дегенін ескерсеңіз, Телжанның өзіне-өзі қарсы келгенін байқауға болады. Өйткені, ол *пысықтауыш* деген болады деп, еш жерде де жазбайды.

Тұрлаусыз мүшелер не анықтауыш, не толықтауыш қана болады дейді. Сөйтіп отырып, бұл арада *қимыл пысықтауыш* дегенді қайдан әкелгенін, кім білсін? (әрине, оны «Тіл құралдан» алғанын айтып жатудың да қажеті жоқ қой).

Енді Телжанның анықтауыш пен толықтауышты қалай түсіндіргеніне келелік. Кітабының 59-бетінде былай деп жазады: «Сөйлем басқа мүшелерінің *белгісін, санын, сан ретін* анықтайтын сөзді анықтауыш дейді.

Анықтауыш қандай? қалай? қайтіп? не қылған? неше? (қанша?) ненің? нешінші? қай? (қайсы?) деген сұрауларға жауап береді. Көбінесе сын есім анықтауыш болады». Кітабының 60-бетінде толықтауыш жайын әңгіме қылып келіп, былай дейді: «*Баяндауышты толықтыратын тұрлаусыз мүшені толықтауыш дейді*. Толықтауыш септеу сұрауларында (неге? кейде? қайда? неден? кімнен? қайдан? кіммен? қашан? нені? кімді? кімде? неде? қай кезде?) жауап береді. *Толықтауыш сөйлемде баяндауышпен байланысты*».

Кәне, бұдан не көреміз? Бұдан Телжанның жазылмайтын шырғалаңға түскенін, өзі түскенімен тұрмай, бүтін оқушыларды, оқытушыларды қоса түсіргенін көреміз. Өйткені анықтауышты бір түрлі, толықтауышты бір түрлі өлшеумен белгілеген. Анықтауышты мағынасына қарай (сөйлем мүшелерінің белгісін, санын, сан ретін анықтайтын сөз деп), белгілейді де, толықтауышты олай қылмай, сөйлемнің қай мүшесімен байланысатынына қарай белгілейді (баяндауышты толықтыратын тұрлаусыз мүшені толықтауыш дейді деп). Бір сөздің өзі әрі баяндауышпен байланысып, әрі баяндауыштың белгісін, санын, сан ретін (сан реті деген саны болмай ма екен?) көрсетіп тұрса, Телжанша, ол сөз анықтауыш та, толықтауыш та болу керек. Өйткені, белгісін, санын көрсететін сөз анықтауыш болу керек те, баяндауышпен байланысқан сөз толықтауыш болу керек. Сондықтан *жаяу келдім, екі келдім* дегендегі *жаяу* мен *екі*, келудің *белгісі* мен *санын* көрсеткендіктен, анықтауыш болу керек. Сонымен қатар, *келдім* мен (баяндауышпен) байланысып тұрғандықтан, толықтауыш та болу керек.

Кәне, енді қалай адаспасқа болады? Бұл шатағын жеңілдетпек болып, Телжан жәрдемге сұрауларды алып келді. Бірақ, сұраудың ұшы-қиыры жоқ қой. Сондықтан, сұраудың бәрін келтіре алмаған. Мысалы, неліктен? нендей? сияқты сұраулардың көбі жоқ. Сондықтан *құстай ұшады* дегендегі *құстай* деген сөз, *күн ыстық болғандықтан* *біз суға түстік* дегендегі *болғандықтан* сияқты сөздерді

анықтауыш пен толықтауыштың қайсысына қосатынын Телжанның өзі білмесе, ешкім де білмейді. Өйткені, бұлар анықтауыш деуге де, толықтауыш деуге де сия береді (әрине, Телжанша). Телжанның өзі кітабының 75-бетінде *күн ыстық болғандықтан* дегенді анықтауыш бағыныңқы деген. Сұрауына қарасақ немесе септеуіне қарасақ, бұл да шығыс жалғаулы сөз сияқты. Толықтауышты түсіндіргенде септеу сұрауларына жауап береді дей тұрып, септеудің бірі болған ілік жалғаудың сұрауын (кімнің? ненің?) анықтауыштың белгісіне апарып қосқан. Сондықтан, *біздің мектеп* дегендегі *біздің* деген сөз, Телжанша, анықтауыш та, толықтауыш та бола береді. Үйткені, кімнің? ненің? қай? деген сұрауларға жауап берсе, анықтауыш болады дейді. *Біздің* деген сөз бұл арада қай? деген сұрауға жауап болып тұр. Сондықтан ол Телжанша анықтауыш болу керек. Сөйте тұрып, ол сілтеу сұрауларына жауап берсе, толықтауыш болады дейді. Бұған қарағанда, *біздің* деген ілік жалғау болғандықтан, толықтауыш та болу керек (шынында, Телжанның өзі ілік жалғаулы сөздің қай жерде қандай сұрауға жауап болатынын онша айыра алмайтын болса керек, өйткені, кітабының 17-бетінде *біздің мектеп* дегендегі *біздің* деген сөздің сұрауын *қай?* деп түсіндіреді де, келесі 18-бетінде *біздің колхоз* дегендегі *біздің* деген сөздің сұрауын *кімнің* деп түсіндіреді).

Телжанның кітабының айтуына сүйенгенде, сөйлемнің тұрлаусыз мүшелерін табудың өзі тұрлаусыз. Мысалға толықтауышты аламыз. Телжанша, толықтауыш баяндауышпен байланыста болу керек. Бұл — бір! Екінші, септеу сұрауларына жауап беру керек. Бұл септеу сұрауларының ішінде ілік жалғау жоқ-ақ болсын. Көне, осының бәрін де дұрыс деп-ақ танылды. Сонда осы өлшеумен толықтауышты табуға болар ма еді? Мәселен, бір сөз септеу сұрауларына жауап бере тұрып, өзі баяндауышқа байланысты болмаса қайтеміз? Онда мұны анықтауыш демекпіз бе, толықтауыш демекпіз бе? Телжанның кітабында бұған жауап жоқ. Ал, бұл — мүмкін нәрсе. Өйткені, қазақ тілінде септеу сұраулары тек баяндауышқа байланысты сөзде ғана болмай, басқа жерде де ұшырап отырады. *Мен сенен бұрын келдім* дегенде, *сенен* деген сөздегі шығыс жалғау баяндауышқа байланысты емес, баяндауыш болмай тұрған *қарсы* деген сөзге байланысты. *Маған тиісті жұмысты бөліп қой!* дегендегі *маған* деген септеулі сөз баяндауышқа байланысып тұрған жоқ, тиісті анықтауышқа байланысты тұр. Көне, осылардағы *сенен*, *үйге*, *маған* деген септеулі сөздерді, септеу сұрауларына жауап береді деп,

толықтауыш деуіміз керек пе? Жоқ, баяндауышқа байланыспай тұр деп, толықтауыш емес дейміз бе? Онда бұлар қай мүше болмақ? Шешілмейтін шырғалаңға түскен дейтін осы болады.

Көне, бұрынғы грамматикалардың, оның ішінде А. Байтұрсынов пен Т. Шонанов грамматикаларының тұрлаусыз мүшелерді айыру жөнінде шырғалаңға түсу себебі неліктен?

Оның себебі:

1. Қазақ тілін өз заңымен қарастырмай, басқа тілдердің заңдарын, дұрысында заңдары емес, басқа тілдер жайында жазылған кітаптардың сөздерін солайымен көшіріп әкеліп, қазақ тілінің алдына төге салғаннан:

2. Сөйлем мүшелерін тек сұрауына қарай ғана айыруға болады деп сеніп, сұрауларға көтере алмайтын жүк артқаннан:

3. Оның үстіне, Телжанда принципсіздік, бір ізбен жүрмеушілік бар. Сөйлем мүшелеріне қоятын саны бірыңғай болмай, біреуіне бір өлшеу, екіншісіне екі өлшеу алып, қарыстап өлшегенді құлаштап өлшеген санға қосып, былықтырып жіберген. Сондықтан, толықтауышқа қойған критерий анықтауышқа да келетін болып, анықтауышқа қойған критерийіне толықтауыш та сиып кететін болып шыққан. Осының бәрі қосылып оқушылар мен оқытушыларды шырғалаңға салған.

Біз бұл жолмен кете алмадық. Оқушылар мен оқытушыларды шырғалаңға салғымыз келмеді. Сондықтан тұрлаусыз мүшелерді топтастырғанда, соқырға таяқ ұстатқандай анық критерий беру керек болады.

Біз әуелі сөйлем мүшелерін мағынасына қарай таптастырдық. Бұл жағынан сөйлем мүшелері: бастауыш, баяндауыш, айқындауыш деген үш топқа айырылады. Бастауыш пен баяндауыштан басқа мүшелердің бәрін де айқындауыш деп атадық. Онан кейін айқындауыш мүшелерді айқындауыш сөздерге *қалайша*, *қандай* амалмен байланысатынына қарай, екі ірі жікке айырдық: жалғаусыз, тура күйде тұрып-ақ айқындауыш болғандарын анықтауыш дедік; жалғау не жалғауыштың күшімен басқа бір сөзге жетектеліп, соны айқындап тұрған болса, ондайларын толықтауыш дедік. Сондықтан мұның алдыңғысы тура айқындауыш, соңғысын бұрма айқындауыш деуге де болатын еді. Бірақ, біз бұрынғы қолданылып жүрген терминдерді тастамай-ақ қоялық деп, алдыңғысын анықтауыш, соңғысын толықтауыш деп атап отырмыз.

Міне, осы арасын жақсы түсіну керек. Біздің *анықтауыш* деген терминіміздің бұрынғы анықтауыш жайындағы ұғыммен, біздің толықтауыш деген терминіміздің бұрынғы толықтауыш жайындағы ұғымымен үш қайнаса сорпасы қосылмайды. Өйткені, біз анықтауыш, толықтауыш деп атағанда, анықтайтын не толықтайтын болғаннан емес, тек даяр тұрған көне терминді жаңа мағынамен алып отырмыз. Біз ондай мағынамен анықтауыш не толықтауыш деп отырғанымыз жоқ. Мағына жағынан, мұның екеуі де – айқындауыш. Сондықтан, біздің анықтауыш, толықтауыш деген терминдерімізді бұрын Байтұрсыновтағы, болмаса Шонановтағы анықтауыш, толықтауыш дегендермен шатастырмау керек. Бұрынғы грамматикалардың анықтауыш дегендерінің бірқатары бізде толықтауыштың қатарына қосылып кетіп отыр. Мәселен, ілік жалғаулы сөзді Байтұрсынов та, Шонанов та анықтауыш деген еді. Біз жалғаулы сөздің бәрін де толықтауыш деп атағандықтан, ілік жалғаулы сөздерді де толықтауышқа қосып отырмыз. Сөйтіп, бізде *аттың жалы* дегендегі *аттың* деген сөз толықтауыш болып саналады. Байтұрсыновта бірде пысықтауыш, бірде толықтауыш деп саналатын. Шонановтың толықтауыш қатарына қосылатын сөздердің бірқатары бізде анықтауыш болып кетер еді. Мысалы, *бүгін келдім* дегендегі *бүгін* деген сөзді А. Байтұрсынов пысықтауыш (мезгіл пысықтауыш) дейді де, Шонанов толықтауыш дейді. Біз мұны анықтауышқа қосып отырмыз. Өйткені, бұл – жалғаусыз сөз. Қай сөздің жалғауы, жалғауышы бар, қай сөздікі жоқ екендігін жұрттың бәрі де көре алады. Бұдан ешкім де шатаспайды. Олай болса, анықтауыш пен толықтауышты жаңа грамматикаша айырудан да ешкім шатаспақ емес.

Қазақ тілінде табыс жалғау мен ілік жалғау кейде жалғанбай, тасаланып тұрады; барыс, шығыс жалғауларда да тасалану болады, бірақ бұл сирек кездеседі. Мысалы, *хат жаздым, қала мектебі* дегендегі *хат* деген сөз – табыс септеулі, *қала* деген – сөз ілік септеулі сөздер. Толық күйінде бұлар *хатты жаздым, қаланың мектебі* болар еді. Олай болмай, алдыңғысында табыс жалғау, соңғысында ілік жалғау тасаланып тұр. Сондықтан, осындағы *хат, қала* деген сияқты, жалғаулары тасаланып тұрған сөздер де жаңа грамматикаша толықтауыш болады. Мұндай тасаланып тұрған жалғауды тауып алу да қиын емес. Тура күйде сияктанып тұрған сөздердің ілік не табыс жалғаулары бар-жоғын білу үшін, мұндай жетек сөздердің жетекшісі мен аралығына басқа бір сөз салып байқауға бола-

ды. Мысалы, *хат* деген сөз бен оның жетекшісі *жаздым* деген сөздің аралығына *бүгін* деген сөзді қыстырсақ, *қала* деген сөз бен *мектебі* деген сөздің аралығына *үлгілі* деген сөзді қыстырсақ, алдыңғысында табыс жалғау, соңғысында ілік жалғау бар екендігі анықталады. *Хат бүгін жаздым, қала үлгілі мектеп* деп айтуға болмайды. *Хатты бүгін жаздым, қаланың үлгілі мектебі* деп қана айтуға болады. Өйткені, табыс жалғау мен ілік жалғау жетекші сөзге жалғас тұрған жетек сөзде ғана тасаланып тұра алады. Бұлардың осы жалғас тұрғандығын бұзып, арасына сөз салсақ, жалғауы жарыққа шығады.

Міне, осындай орындарда табыс жалғау мен ілік жалғаудың, бірінде шығыс жалғау мен барыс жалғаудың тасаланып тұра алатындығын ғана ескеру керек.

Сөйтіп, жаңа грамматикада анықтауыш, толықтауыш делінген категориялар мағынасына қарай жіктеуден туған емес, сөздердің бір-бірімен байланысу амалына, екінші сөзбен айтқанда, сыртқы белгісіне қарай ғана жіктелгеннен туған таптар. Бірақ, бұған қарап, біздің таптастыруымыз тек форма жағына қарай таптастыру екен деп түсінуге болмайды. Үйткені, бұл біздің таптастыру басқышымыздың бір сатысы ғана. Мұның ар жағында анықтауыштардың өзін бірнеше, толықтауыштардың өзін бірнеше тапқа айырып, онда да жалғасу амалына қарай айырып алып, онан кейін тағы да әр амалдың беретін мағынасына қарай тағы таптастырамыз. Сонымен біздің таптастыруымызда сөйлем мүшелерінің мағынасы да, формасы да ақсамайтын болады. Барлық айырмасы – тек сол бұрынғылар не тек мағынаны есепке алып, не тек формасына қарап, немесе екеуін сапырылыстырып таптастыратын болса, біз мағынаны да, форманы да түгел ескере отырып, оның үстіне принципті араластырып былықтырмай, баспалдақтап таптастырамыз. Соның арқасында бұл таптастыру әрі түсінуге оңай, әрі тілдің табиғатына лайық болып шығып отыр.

III. Шылаулар

ҚОСЫМША. ҚОСАЛҚЫ. ҮСТЕУ. ЖАЛҒАУ. ЖАЛҒАУЫШ

Бұрынғы грамматикалардан жаңа грамматиканың бір айырмашылық жері – бірқатар терминдерінде. Бірде бұрынғы терминдердің орнына басқа, жаңа термин алынған. Бірде бұрынғы терминдерді бұрынғы өз мағынасында емес, басқа мағынада қолданған. Енді

бірде бұрынғы терминнің орнына емес, жаңа ұғымдарды айтатын жаңа терминдер пайда болған.

Қане, неліктен бұлай болды?

Бұрынғы жұрнақ деген терминнің орнына үстеу деген термин алынған. Бұрынғы үстеу деген термин, бұрынғы өз мағынасында емес, басқа мағынада, бұрынғыша айтқанда, жұрнақ мағынасында алынған. Онан кейін, бұрынғы қосалқы дейтін терминді бұрынғы өз мағынасында қолдана отырып, оның үстіне, бұрын қосалқы қатарына қосылмайтын бірқатар сөздерді де енді қосалқы деп атандырған. Онысын, бұрынғы грамматикаларда жоқ **дәйек қосалқы**, **аяқ қосалқы** деген таптастырулар пайда болған. Сонымен қатар, бұрынғы бірде **демеу**, бірде **жалғаулық**, бірде **үстеу** қатарына қосылып жүрген бірқатар сөздер жаңадан **жалғауыш**, **үстеуіш** атанған. Бұлайша «өзгерту» неге керек болды? Мұның бұрынғыдан нендей артықшылығы бар? Осыған келелік.

1. Үстеу. Бұрын «Тіл құралда» үстеу атанып, онан кейінгі грамматикаларда бірде ұшырап, бірде ұшырамайтын сөз таптарын байқап қарасақ, бір сөз табына сыйысатын нәрселер емес екен. Мысалы, анау **айқындауыш мүшелер** мәселесінде айтылып кеткен, «*жақсы*», «*екі*» сияқты сөздерді бір жерде бір сөз табына, екінші жерде екінші сөз табына қосқандықтан бұлар бір қатар орында **үстеу** деп те аталған. Бұрын «*жақсы бала*» дегендегі «*жақсыны*» сын есім деп, «*екі бала*» дегендегі «*екіні*» сан есім деп тұрып, «*жақсы келдің*», «*екі келдің*» дегендегі «*жақсы*» мен «*екіні*» **сын есім** ия **сан есім** демей, **үстеу** деуші еді. Мұнысы, әрине, дұрыс емес еді. Өйткені, «*жақсы*» сөзі бір-ақ түрлі сөз табы бола алады да, бір өзі екі бірдей тапқа жата алмайды. Бір мал тек сиыр ғана немесе тек жылқы ғана бола алады да, әрі сиыр, әрі жылқы бола алмайды. Сол сияқты «*жақсы*» деген бір сөз әрі **сын есім**, әрі **үстеу**, «*екі*» деген бір сөз әрі **сан есім**, әрі **үстеу** бола алмайды. Олай болса, «*жақсы*» деген не **сын есім** ғана, не **үстеу** ғана, немесе басқа бір сөз табы ғана бола алады. «*Екі*» деген де не тек **сан есім**, не тек **үстеу**; не басқа бір сөз табы ғана бола алмақ. Оның қайсысы екендігі жөнінде таласып жатудың қажеті де жоқ қой деймін. «*Жақсының*» **сын есім** екендігі, «*екінің*» **сан есім** екендігі даусыз ғой деймін. Сондықтан, «*жақсы*» мен «*екі*» сияқты сөздер **үстеу** категориясынан шығып қалады.

Онан кейін, «*ең*», «*нақ*», «*тым*» дегендер сияқты сөз мүшелерін «Тіл құрал» үстеу табына жатқызған. **Үстеудің** ішінде бұларды **нықтаулық үстеу** деп атаған. «Тіл құралдың» **үстеу** табына қосқан сөз-

дерінің барлығын алып карағанда, мұның **үстеу** деп отырғаны — орыстың **наречіесі**», ғылым тілімен айтқанда — **адвербиум** дейтін категория сияқты. Олай болса, бұл сөйлем мүшесі бола алатын сөз табы. Мысалы, орыс тіліндегі (*очень*), (*точно*) сияқты формалар осындай **наречие** болады да, өзі сөйлем мүшесі болады. «Тіл құралдың» да **үстеу** деп атаған сөздерінің көпшілігі, мысалы, «*жақсы*», «*екі*», «*мана*», «*шалқасынан*» деген сияқтылардың бәрі де сөйлем мүшесі бола алатын сөздер. Ал, мына **нықтаулық үстеу** деп аталып отырған «*тым*», «*ең*», «*нақ*» сияқтылар сөйлемде өз алдына мүше бола алмайтын, тек басқа бір түбір сөзге, онсыз да мүше болып тұрған сөзге қосылып қана жүре алатын нәрселер. Сөйлемге мүше бола алмайтын сөз мүшелерін сөйлемге мүше бола алатын сөз таптарымен теңестіруге болмайды. Бұлар басқа сөздерге қосақталып қана жүре алатын «Тіл құралдың» өзінде де *қосалқы* деп аталған, тапқа тиісті нәрселер болып шығады. Сондықтан, **үстеу** категориясынан бұлар да шығып қалды.

«Тіл құралдың» үстеу деп атаған сөздерінің бірқатары, мәселен, «*сайын*», «*таман*», «*есе*», «*арқылы*» сияқтылар әуелі-ақ «Тіл құралдың» өзінде бір жерде үстеуге қосылса, екінші жерде жалғаулықтарға, үшінші жерде демеулерге қосылған. Сөйтіп, бұларды қандай категорияға қосқанын «Тіл құралдың» өзі де біле алмай, шатасқан. Сондықтан, бұларды бірде **үстеу**, бірде **жалғаулық**, бірде **демеу** деген. Әрине, бұлай болуының мүмкіншілігі жоқ. Бұлар не **үстеу**, не **жалғаулық**, не **демеу**, немесе басқа бір нәрсе ғана бола алады. Бұлар тұрған орны жағынан да, атқаратын қызметі жағынан да, қай жағынан да бізде **жалғауыш**, **үстеуіш** деп аталған. «Тіл құралда» әр жерде әр түрлі аталып жүрген топқа жататын сөздер екен. Солай болғансын, үстеу табынан бұлар да шығарылады. А. Байтұрсыновтың **үстеу** деп атаған сөздердің бірқатары — **көсемшелер** де, енді бірқатары — **септеулі есімдер**. Әрине, бұларды да өз үйіріне қосу керек болды. Сонымен, **үстеу** қатарынан бұлар да шығып, өзінің дағдылы қалыбынша, бірде **көсемше**, бірде **есім** болып жөніне кетті.

Сөйтіп, А. Байтұрсыновтың **үстеу** деп атаған категориясында қалып қойған сөздер «*мана*», «*әлгі*», «*енді*», «*кешкі*» сияқтылар ғана болды. «*Әрі*», «*бері*», «*жоғары*», «*ілгері*», «*кейін*» сияқты сөздер де осы қатарға қосылады.

Қане, бұл сөздерді қалай деп атау лайық? Біздіңше, **үстеу** деп атаудың түк мәнісі жоқ сияқты. А. Байтұрсыновтың **үстеу** деп атағаны — орыстың **наречие** дегенін (қазақшалағанда, сөздің үсті деген сөз) тікелей аударылып алған ғана болады. Орыстар да бұл терминді

жасағанда мұнымен атаған категориясының сырына түсінгендіктен емес, Байтұрсыновтарша, бұрынғы латын, грек грамматиктерінің терминдерін сол күйінде аударма салған болатын. Орыстың **наречие** дегені — латынның (адвербиум), гректің (епиррема) дегендерінің тура аудармасы болатын. Бірақ, ол ескі грек, латын грамматиктері қаншама ерте заманда болып, қаншама аңқау да болса, бұл терминді тауып қойған деуге болады. Өйткені, латында етістікті **вербиум**, гректе **рема** дейді. Бұл **вербиум**, **рема** деген сөздердің өзі, жай қолдануда **сөз**, **сөйлеу** деген мағынада болады. **Адвербиум**, **епиррема** деген сөз таптары етістікке байланысты ғана сөздер болғандықтан, оларды етістікке тән сөздер деп атаған. **Адвербиум**, **епиррема** — етістіктің жанындағы деген сөз. Орыстар да соларға еліктеп, алғашқы әзірде етістікті **речь** (перь) деп атаған. Ал, мына **адвербиум**, **епиррема** деген сөздерді **наречие** — «етістікті жамылған», «етістіктің үстіндегі» деп атаған. Орыстың осы күнгі **глагол** деген терминінің өзі де — ескі славян тілінде «сөз» деген сөз. Сөйтіп, орыстар да, латын, грек грамматиктері де терминді адасып қоймаған, біліп қойған. Бірақ, олардың терминін қазақ тіліне аударғанда түбірін аудармай, тек жалғауын аударып, не (на) деген предлогін ғана аударып, үстеу дей салуды тауып қойған ат деуге болмайды. Әр категорияны атайтын термин сол категорияның өзін бірқатар түсіндіріп тұра алғандай болу керек. Мұндағы **үстеу** еншісіне тиген категория — етістікпен аталатын істің не мезгілін, не мекенін көрсететін сөздер. Сондықтан, бұл мағынаны үстеу деген термин бере алмайтын болды. «Әр нәрсені өз атымен атау керек» дейтін орыс халқының жақсы мақалы бар. Біз де бұл категорияны өз атымен атағымыз келіп, келіндерше «көз жақсым», «төре жігіт» деп атты бұрып қойған А. Байтұрсыновтың әдісін тастап, бұларды **мезгіл-мекен есім** деп атадық. Өйткені, бұл сөздер әуелі-ақ қосалқы емес, қосымша емес, *түбір сөздер*. Түбір сөздер екі-ақ түрде: не **есім**, не **етістік** қана бола алады. Ал, бұл сөздер **етістік** емес, **есім** сөздер. **Есім** болса, ол не **заттың есімі**, не **сыпаттың есімі**, не **санның есімі** — әйтеуір осындай бір белгілі заттың, не **құбылыстың есімі** болмақ.

Қане, бұлар ненің **есімі**?

Бұлардың *«мана»*, *«кеше»*, *«ертең»* сияқтылары мезгілдің есімі, жоғары, ілгері сияқтылар **мекеннің (орынның) есімі**. Сондықтан, бұларды жасырмай, өз атымен атап, **мезгіл-мекен есім** деу дұрыс болады. Осылай атадық.

Сонымен, **үстеу** дегеннің еншісіне тиетін еш нәрсе қалмады. Бұл термин босап қалды. Енді мұны қосалқы бір орында жұмсау

керек болды. Бұған қандай орын қолайлы еді? Біздіңше, бұған бұрынғы **жұрнақ** деген терминнің орны қолайлы. Сондықтан, **жұрнақ** деген терминді тастап, оны **үстеу** деп атадық.

Ал, **жұрнақтың** не жазығы бар? **Үстеу** босап қалса, босап қалсын. Оны солай, бос тастап-ақ, бұрынғы **жұрнақ** деген терминімізді өзгертпей, сол бойымен қолданып жүре беруге болмайтын ба еді?

Болмайтын болды. Әуелі-ақ, **жұрнақ** деген терминнің өзі түсініксіз болды. Екінші, түсінгеннің өзінде де, **жұрнақ** деген сөздің мағынасы бұл атап отырған категорияға жоламайтын болды. **Жұрнақ** деген – қазақ тілінде ескіден қалған, ескі уақыттағы түгел бір нәрсенің бір сарқыншағы, қалдығы деген мағынада. Ал, мұның жана грамматикада **үстеу** деп аталып отырған қосымшаларға қандай жуықтығы бар? Ешбір жуықтығы жоқ. Мүмкін, бұл атты қойғанда, А. Байтұрсынов басқа бір нәрсе ойлаған болар. **Жұрнақтар** – бұрынғы кезде түбір сөздер болған. Ол түбір сөздер басқа түбір сөздердің шылауында жүре-жүре тозып, мүжіліп, бұрынғы кейпінен айырылған. Сондықтан, ол бұрынғы түбір мағынасында, түбір орнында қолданылудан қалып, тек түбірлі сөзге қосымша болып қосылып қана жүретін болған. Сондықтан, **жұрнақ** дегенді бұрынғы түбір сөздердің қалдығы, жұрнағы деген ұғымда осындай тарихи ұғымда алып, қосымшаның белгілі бір түрін атаған болар. Бұған, әуелі-ақ, біздің күмәніміз бар. Үйткені «Тіл құрал» шыққан әзірде қазақ тілінің қосымшалары тексеріліп, олардың бұрынғы түбір төркіні табылған жоқ еді. Сондықтан, ол кезде жұрнақтардың түбірдің жұрнағы екендігін А. Байтұрсынов біле қойды деуге аузымыз бармайды.

Тіпті біле қойғанда да, осы негізге сүйеніп қосымшаның бір тарауының атын **жұрнақ** қойғанда да, осының өзінде де **жұрнақ** деген термин өз атын атамайды. Өйткені бұрынғы кезде түбір болып, бірде азып, мүжіліп барып, шылаулыққа айналған нәрселер жалғыз жұрнақтар ғана емес. **Жалғаулар** да, қосалқы болған жердің бәрі де бір кездегі түбір сөздердің жұрнағы (қалдығы). Олай болғанда **жұрнақ** деп қосымшаның тек бір түрін атамай, бүтін қосымша болған жердің, қысқасы, **шылау** болған жердің бәрін атау керек еді. Қосымшаның «Тіл құралда» **жұрнақ** деп аталған тарауының ала-бөле, өзгеден өзгеше сарқыншақ, өзгеше қалдық, өзгеше жұрнақ болатын еш нәрсесі де жоқ. Сондықтан, бұл термин, **жұрнақ** деген термин, жұрнақтың өзгешелігін, басқа қосымшадан басқалығын ашып бере алмайды. Бұл – бір.

Екінші, бұрынғы **жұрнақ** деп аталған қосымшаларды **үстеу** деп атау қолайлырақ болды. Үйткені, бұл қосымшалардың атқаратын

қызметі – өзі жалғанған түбірге тек жаңа мағына үстеу ғана. Қосымшаның басқа түрлері де бар. Олардың атқарып тұрған қызметі – тек мағына үстеу ғана емес, өзі жалғанып тұрған түбірлі сөзді басқа бір сөзбен байланыстыру, басқа бір сөзбен жалғастыру. Сөйтіп, барлық қосымша болған жер екі түрлі қызмет атқаратын болып, сонысына қарай, екі түрлі жікке айырылады.

Бір түрі – өзінің жалғанған сөзіне жаңа мағына үстейді де қояды.

Екінші түрі – жаңа мағына үстегеннің үстіне, ол сөзді басқа бір сөзбен байланыстырады.

Осы соңғы түрі қашаннан қазақ грамматикаларында **жалғау** делініп келген. Бұл аты затына жанасады да. Сондықтан, оны өзгертудің, орнына басқа термин алудың ешбір қажеттілігі де, қолайлылығы да жоқ. Оны біз де өзгертпей жалғау деп атадық.

Ал, ана екінші түрін, өзінің жалғанған түбіріне тек мағына үстеп қана қоятын түрін, жұрнақ деп атағаннан гөрі, осы мағына үстейтіндігін көрсету үшін **үстеу** деп атау, әрине, қолайлы. Осыны ескеріп, жұрнақ деген терминнің қолайсыздығын ойлап, оны алып тастап, босап қалған үстеу деген терминді осы жұрнақтың орнына бердік. Сөйтіп, қосымша екі түрлі болатын болды да, оның бір түрін **жалғау**, бір түрін **үстеу** деп атадық.

Екі термин бір категорияның екі тармағы болғандықтан, екеуінің егіздігін көрсету үшін, екеуінің грамматика, морфология жағынан формалануы да бір түсті болғаны өте қолайлы көрінді. Жалға деген түбірге -у қосымшасын қосып, тұйық есімше түріне айналдырып, **жалғау** деп алғаннан кейін, бұл егіздің екінші сыңарына қойылған атты да осы түрде үсте деген түбірге -у қосымшасын қосып, тұйық есімше қалыбына салып, **үстеу** деп атау лайықтырақ көрінді.

Бұл терминді **үстеу** деп атаудың тағы да бір қолайлы жері бар. Бұрынғы бірде **демеу**, бірде **жалғаулық**, бірде **үстеу** деп жігін аша алмай, бірде олай, бірде бұлай аталып жүрген бірқатар сөз мүшелерін байқап қарасақ, бұлардың бәрі де өз бетімен жұмсалуға жарамайтын, тек түбір сөзге қосақталып қана жүре алатын, осылай қосақталғанда ғана белгілі мағына алып, пайдаға асатын сөздер екен. Бұларды бұрынғыша **қосалқы** деп атадық.

Сөз мүшелерін жалпы алып таптастырғанда, екі түрлі мүше болады. Оның бірін – дара өзі тұрып та белгілі мағына бере алатын; басқа, өздігінен пайдаға аспайтын мүшелерді ертіп алып та мағыналы бола алатын, сөйлем ішінде сөйлемнің белгілі бір мүшесі бола алатын сөз мүшелерін **түп мүше** немесе қысқартып, **түбір** деп атадық.

Бұл термин де бұрынғы өз орнында.

Екінші түрлі сөз мүшелері, түбіршілеп, өздігінен пайдаға аса алмайды екен; тек түбірге жамалып, жалғанып қана, түбірдің шылауында тұрып қана белгілі мағына шығара алады екен. Бұлардың осы қасиетіне қарай, **жамау мүше** немесе **шылау мүше** деп атадық. Шылау деген термин де біз жасаған емес, бұрыннан бар-ды.

Бұл шылау мүшелерінің өзі құрылысына қарай екі ірі жікке айырылады.

Оның бірі – өздігін сонша жоғалтқан, түбірдің маңынан аулақ кете алмай, түбірге қабысып қана тұра алады. Оның үстіне, түбірдің соңғы буынындағы дыбыстардың ықпалына қарай, дыбыс құрылысы өзгеріп, бірде жуан, бірде жіңішке болып, бірде үнді, бірде үнсіз болып өзгеріп отырады екен. Бұлардың көбісінде жуандық–жіңішкелік, үнді-үнсіздік жағынан тұрақтылық жоқ. Түбірдің ауанымен бірде жуандап, бірде жіңішкеріп, бірде үнденіп, бірде үнсізденіп отырады екен. Осы қасиеттерінің себебінен бұлар түбірге өте тығыз байланысқан шылаулар болады екен. Міне, осы шылауларды **қосымша** деп атадық. Атқаратын қызметіне қарай қосымшаны екі айырып, бір түрін **жалғау**, бір түрін **үстеу** деп атағанымызды әлгіде де айттық қой.

Шылаулардың енді бір түрі қосымшалардай азып жетпеген. Сондықтан, бұлар өздігін сақтаңқыраған. Сондықтан, бұлар түбір мүшеге қосымшадай қатаң жабыспай-ақ, аулағырақ та тұрып алады екен. Бірқатары түбірдің алдында, бірқатары түбірден кейін, кейін болғанда, қосымшалардан да кейін тұра алады екен. Оның үстіне бұлардың дені қосымшаларша түбірдің дыбыс ықпалына көндігіп болмаған, сондықтан, олар жуандық-жіңішкелік жағынан, көбіне түбірге ермейді екен. Бұлардың енді бір айырмашылығы – қосымшалардың бәрі де түбірден кейін ғана тұра алатын болса, бұлардың бірқатары түбірден ілгері де тұра алады екен. Оның үстіне, мұндай **шылаулар** осы күнде де жасалып жатады екен. Жасалғанда түбір сөздердің бірқатары өзінің негізгі мағынасынан ауысып, шылау мағынасына бейімделіп кетеді де, бара-бара түгелімен шылау болып кетеді екен. Бірақ, бұлардың бәрі бірдей шылаудың бар мінезіне түсе бермейтін көрінеді. Мәселен, түбірлер қосымша жалғай алу керек те, **шылаулар** қосымша жалғай алмау керек. Осылай бола тұрып, қайсібір шылаулардың қосымша ертіп алатыны да бар. Мысалы, *сияқты*, *дәл* деген шылаулар *сияқтылар*, *дәлдеу* болып қосымша ертіп алады. Міне, осы қасиеттері шылаудың бұл түрлерін түбірден де, қосымшадан да өзгеше бір сөз мүшесі қылып шығарады.

Сондықтан, бұларды өз алдына бір терминмен атамасқа болмады. Сондықтан, бұларды қосымшадан айырып **қосалқы** деп атадық.

Бұл – осындай, құрылысына қарай атағанымыз. Сөз ішінде қандай орында тұратынына, сөз мүшелерінің басқаларымен қандай байланыста болатынына қарай атағанымыз. Ал, атқаратын қызметі жағынан **қосалқылар** да, **қосымшалар** сияқты, екі тарау болады екен. **Қосымшалар** сияқты болғанда да, мұның тараулары дәл қосымшаның тарауларындай болады. Мұның да бірқатары өзі ерген түбірлі сөзіне тек мағына үстеу үшін ғана қосақталады екен де, енді бірқатары, оның үстіне өзін ерткен түбірлі сөзін басқа бір сөзбен байланыстыру, жалғастыру үшін жұмсалады екен. Сөйтіп, **қосалқының** атқаратын қызметі де дәл **қосымшаның** қызметіндей болады екен. Сондықтан, мұның екі тарауына ат қойғанда да, мұндағы қосымшаның екі тарауына қойған атпен ұқсас ат қою керек болды. Үйткені, **қосалқының** бірқатары атқаратын қызметтеріне қарай қосымшаның жалғаулары сияқты болады екен де, енді бірқатары қосымшаның үстеулері сияқты болады екен. Осы ұқсастық, осы жақындықты бұл категорияға қойылған аттардың – терминдердің де көрсетіп тұруы керек болды.

Біріне-бірі ұқсас категорияларды ұқсас аттармен атасак, терминіміздің өзі тек өзінің нендей қызмет атқаратынын ғана көрсетіп қоймай, басқа категорияларға да қандай жақындығы, қандай алыстығы барын көрсете кететін болады. Сондықтан, **қосалқының** жалғауға ұқсап, өзін ерткен сөзді басқа бір сөзбен жалғастыру үшін жұмсалатындарын, **жалғауыш** деп, қосымшадағы үстеуге ұқсас, өзін ерткен сөзге тек мағына үстеп қана қоятындарын **үстеуіш** деп атадық. **Үстеуіш** пен **жалғауыштың** екеуі бір категорияның негіздері екендігін осы сөздердің өзінің формасы – аяғындағы *уіш* деген буыны көрсетеді де, жалғауыштың жалғауға, үстеуіштің үстеуге жақын екендігін **жалға**, **үсте** деген түбірлері көрсетеді. Егер біз **жұрнақ** деген терминді өзгертпеген болсақ, бұл мүмкіншіліктердің бірі де болмас еді. Онда **қосалқы** мен **қосымшаның**, **жалғауыш** пен **үстеуіштің**, **үстеу** мен **үстеуіштің** арасындағы жақындықтарын терминмен көрсете алмаған болар едік.

Міне, осы үш түрлі себеп **жұрнақ** деген терминді тастауға, оның орнына жаңа грамматикадағы терминдерді осы мағынада алуға күштеді.

Сонымен, сөздің **шылау мүшелері** әуелі қосалқы мен қосымша болып айрылады. Онан кейін қосымшалар **жалғау** мен **үстеу** болып айрылады, қосалқылар **жалғауыш** пен **үстеуіш** болып айрылады.

ҚОСАР СӨЗДЕР

1. «Қос сөз» демей, «қосар сөз» деп неге атадық?

Жаңа грамматиканың бірқатар басқаша келетін жері – қосар сөздерді баяндау мен қосарлардың терминдерінде. Алдымен, бұрынғыша қос сөз деудің орнына қосар сөздер деп, термин өзгертілген. Оның себебі қазақ тілінде қос деп – қосылып, бітіп қалған нәрсені айтады. Қосары жазылмайтын болып, жаңадан қосылмайтын болып, әуелден, туа бітісінен қосақталып біткен нәрсені ғана қос нәрсе деуге болады. Сондай қосағы жазылмайтын, бір бөлекте сөздер де болады. Соларды қос деуге болар еді. Біздің қосар сөз деп отырғанымыз ондай қосағы жазылмайтын сөздер емес. Қолдан қосақталып, қолдан ажыратылатын жанды құбылыс.

Жаңа грамматикада қосар сөздер сөз тудырудың өзгеше бір амалы екендігі айтылған. Ондағы 22-параграфта «түбір сөзден туынды сөз жасаудың жалғыз амалы – түбірге қосымша жалғау ғана емес, түбір сөзді я туынды сөзді өзді-өзін қосақтап та сөзге үстеме мағына беруге болады»– делінген. Сөйтіп, жаңа грамматика сөзді қосарынан айтуды, қосымша жалғаған сияқты, сөз тудырудың бір түрлі амалы деп түсіндіреді. Сөздердің қосымшалануы бірде болып, бірде болмайтын өзгермелі құбылыс болғаны сияқты, қосарлануы да бірде пайда болып, бірде ажырап кететін айнымалы нәрсе. Сондықтан, сөздің қосарлануын әлі формадан, қосақталып бітіп қалған формалардан айыру үшін қос сөз деп атағаннан гөрі қосар сөз деп атау дұрысырақ болды.

2. Қосарларды Байтұрсыновша таптастыру неге дұрыс емес?

Онан кейін, жаңа грамматиканың бұрынғы грамматикалардан бір өзгешелігі – қосар сөздерді жіктеуі, таптастыруында. Бұрын қосар сөзді екі-ақ түрлі деуші еді: бірінші, жалпылағыш қос сөздер (*аяқ-табақ, төсек-орын* сияқты); екінші, жалқылағыш қос сөздер (*белбеу, беторамал* сияқты).

Қосар сөздерді былайша таптастыру, бірінші, жеткіліксіз; екіншіден, дұрыс емес. Жеткіліксіздігі сол: қосар сөздердің беретін мағынасы жалғыз-ақ жалпылау я жалқылау емес. Екінші, сол жалпылағыш деп атап отырған қосар сөздердің өзінің құрылыс жағынан

түрлері көп. Мысалы, анау, *аяқ-табақ*, *төсек-орын* сияқтылар, біріне-бірі мағынасы жақын екі сөзден құралған түрлер; *бала-шаға*, *қыз-қырқын* сияқтылар бірі түсінікті, бірі түсініксіз екі сөзден құралған түрлер; *үлкен-кіші*, *алыс-жақын* сияқтылар біріне-бірі қарсы мәнді екі сөзден құралған түрлер т.т. Сөздің қосарланып айтылатынын баяндап тұрып, қандай элементтерден қосарланатынын айтпасақ, онда қосар сөзді әңгіме қылудың да қажеті жоқ. Грамматиканың мақсаты жалғыз-ақ сөздің қандай мағыналары болатындығын баяндау ғана емес, қандай формаларға қандай мағыналар сәйкес келетінін баяндап, дұрысы, қандай мағына шығу үшін сөзді қалайша құрастыру керек екендігін баяндау. Сондықтан, құрастыру, құрылыс жағын елемейтін грамматика грамматика да болмақ емес. «Тіл құрал» қосар сөздерді баяндауда тек мағына жағын алды да, жалпылау мағынасы мен жалқылау мағынасын айырып берумен қанағаттанады. Ал, қалайша құрағанда жалпылау мағынасы шығады, қалай құрағанда жалқылау мағынасы шығады — ол жағын айтпайды.

Міне, осынысы жеткіліксіз.

3. Қосар сөз бен кіріккен сөз

Онан кейін, «Тіл құралдың» қосар сөздерді баяндауда бұрыс кеткен жері сол — қосар сөздер мен кіріккен сөздерді айырмайды. Кіріккен сөздер дегеніміз — бірімен-бірі біте қайнап қосылып, ажырамастық күйге түскен қосарлар. Олар тек бірқатар сөздерде болады да, басқа сөздерден олардың қалпына салып жасай беруге болмайды. Мысалы, *белбеу* деген кіріккен сөзде *бау* деген сөз *беу* формасына көшкен екен. Осы сияқтандырып, *бау* сөзін *беу* формасына салып, *жел* деген сөзге қосарлап, *желбеу* деуге болмайды. Мұнда *желбау* болады. *Бел* сөзіне қосақталғанда жарайтын форма дәл сол сияқты екінші сөзге, *жел* сөзіне, қосақталғанда жарамай қалады. Немесе, *кіші* деген сөз бен *ғана* деген қосалқы кірігіп барып *кішкене* формасына түскен екен; енді осы сияқтандырып *ғананы үлкен* деген сөзге қосақтап, *кене* формасына саламыз десек, бұл оған көнбейді: *үлкен кене* болмайды, *ғана* қосалқысының *кене* формасы *кіші* деген сөзге жалғағанда жарайды да, *үлкен* деген сөзге жарамайды. Олай болатын болса, кіріккен сөздердің құралысу амалы жалпы заңға айналған амал емес. Тек бірқатар сөздерге, кейде бір ғана сөзге жарайтын амал болып шығады.

Грамматика жалпы амал болып, жалпы заң болып кеткен құбылыстарды қарайтын ғылым. Сондықтан, формалардың қайсысы жалпы заңға айналғанын, қайсысы тек белгілі орындарда ғана іске асатынын айыру грамматика үшін өте маңызды. Бұрын мұны ескермей, кіріккен сөз, қосар сөздердің бәрін бір қораға қамап, қос сөз деп атаған. Сондықтан, бұл мәселені баяндау да дұрыс шықпай, бұрыс шыққан.

«Тіл құралының» жалқылағыш қос сөз деп отырғаны – тіпті қос сөз емес. *Бет орамал* деген екі сөзді қос дейтін болсақ, *темір күрек, ағаш қасық, тас үй* деген сөздерді де қос сөз деп санау керек. Олай болғанда екі зат есім тіркесіп келіп, оның алдыңғысы соңғысына анықтауыш болып тұрса, оның бәрін қос сөз деу керек болады. Онда анықтауыш дегенді алып тастап, басқа бір сөзді анықтап тұрған сөзді синтаксисте өз алдына сөйлем мүшесі деп санамай, екеуін қосып бір сөз – қос сөз деп санау керек болып шығар еді.

Тегінде, Байтұрсынов тілдегі синтаксис қарайтын нәрселер мен морфология қарайтын нәрселердің шегарасын аша алмаған. *Бет орамал, темір күрек* сияқты бірі анықтауыш, бірі анықталушы болып тіркескен сөздерді синтаксис қарайды. Үйткені, бұларда бір сөз емес, бірнеше сөз болады. Әр сөз өз алдына сөйлем мүшесі бола алады. *Бет* деген сөз сөйлемнің бір мүшесі – анықтауыш, *орамал* деген сөйлемнің екінші мүшесі – анықтаушысы болады. *Ал, белуар, ашудас, белбеу, қолғап* сияқты сөздердегі кірігіп кеткен жеке сөздер анадағыдай, өз алдына сөйлем мүшесі бола алмайды. *Белбеу* деген қосынды, түгелімен тұрып, сөйлемде бір-ақ мүше бола алады. *Белуар* дегендегі *бел* бір мүше де, *уар (буар)* бір мүше емес, екеуі қосылып барып, бір-ақ мүше бола алады. Сондықтан, мұндай, кіріккен сөздерді синтаксис қарамай, морфология қарайтын болады.

Бұлар алғашқы әзірде синтаксис қарайтын тіркестер болып жүрген: *қолғап* дегеннің *қол-ы* бір мүше болып, *ғап-ы* екінші мүше болып ұсталған. Бірақ, келе-келе екеуі бірігіп, бір ғана нәрсенің аты болып кеткендіктен, *қол* бір сөз, *ғап* бір сөз болып саналудан қалып, екеуі бір сөз болып, бір сөз орнына жүріп кеткен. Сонан бері бұл *белбеу, қолғап, белуар* сияқты сөздер синтаксис қарауынан шығып, морфология қарайтын тарауға түскен. Сондықтан, бұларды – *қолғап* пен *бет орамалды*, біріне-бірі қаншама ұқсас бола тұрса да, бірінен-бірін айыру керек болды. Жаңа грамматикада кіріккен сөздер, анау

темір күрек, тас үй деген сияқты тіркестерден де, мынау қосар сөздерден де ажыратылып, бөлек көрсетілген. Дұрысы да осы.

Ал, қосар сөздерге келсек, бұлар да бір сөздер емес, бірнеше сөзден құралатын, сөйте тұрып-ақ бір сөз орнына жүретін сөздер. Сондықтан бұлар *темір күрек, тас үй* сияқты, синтаксис қарайтын тіркестерден гөрі *белуар, ашудас* сияқты кіріккен сөздерге жақынырақ. Үйткені, бұлардың екеуі де – морфология қарайтын түрлер. Үйткені, бұлардың екеуі де, екі сөзден құрала тұрса да, бір сөз орнына жұмсалатын түрлер. Сөйте тұрып, бұл екеуінің арасында айырма да жоқ емес: кіріккен сөздер дегеніміз – заңды түрде кірікпей, әлдеқалай арасының жігі бітіп қалған қосындылар да, қосар сөздер дегеніміз – қолдан қосып, қолдан айыруға келетін, қосақталу түрі белгілі заңда негізделген формалар.

Азды-көпті деген – кіріккен сөз емес, қосар сөз. Үйткені, мұның екеуінің қосақталу негізі тек осы қосардың өз басында ғана емес, басқа, осыларға ұқсас сөздердің, екінші сөзбен айтқанда, сын есімнің бәріне жарайтын заң болып кеткен. Біріне-бірі қайшы мағыналы, не көрші мағыналы болып келетін екі сын есімді осы, *азды-көптінің* формасына салып, *ұзынды-қысқалы, қызылды-жасылды* сияқты қосақтай беруге болады. *Азды-көпті* дегенде бар *-ды, -лы, -ты* қосымшаларын қосып, қайшы мәнді я көрші мәнді сын есімдердің бәрінен осындай қосар сөз жасай аламыз. Олай болса, бұлардың қосақталу негізінде белгілі бір заң бар.

Ал, кіріккен сөздер олай емес, *ашу* деген сөз бен *тас* деген сөз қосылып, бір кіріккен сөз болып, мұнда *тас* деген сөздің басындағы үнсіз дыбыс үндіге айналып, *дас* түріне көшіпті. Осы ретпен басқа да кіріккен сөздер жасамақ болсақ, мысалы, *ащы су, ащы шөп* деген мағынада *ашу-зу, ашу-шөп* демек болсақ, оған келмейді. *Белбеу* деген сөздің орнына салып, *желбеу* дейміз десек, оған келмейді. Сонымен, кіріккен сөз дегеніміз – екі сөзден, не үш сөзден кірігіп барып, бір сөз орнына жүретін, бірақ қосақталу амалы заңды күйге түспеген қосындылар болып шығады да, қосар сөз дегеніміз – екі сөзден, не үш сөзден қосақталып барып, бір сөз орнына жүретін, оның үстіне, қосақталу амалы белгілі бір заңға негізделген қосындылар болып шығады. Сөйтіп, кіріккен сөздер дегеніміз – заңсыз қосынды, қосар сөздер дегеніміз – заңды қосынды болып шығады. Сондықтан, кіріккен сөздер өлі форма болып шығады да, қосар сөздер тірі форма, жанды форма болып шығады.

4. Қандай сөзді кіріккен сөз дейміз?

Кіріккен сөздердің осы заңсыздығы бұларды кірікпеген жай сөз тіркестерінен айырып алуды қиындатады. Біздің қазіргі емлемізде осы уақытқа дейін шешіліп болмаған мәселенің бірі де осы кіріккен сөздердің емлесі. Сөз тіркестерінің қандайын кірігіп, бір сөз болып кеткен деп есептеп, қосып жазу керек те, қандайын кірікпеген сөздер деп, айырып жазу керек? – міне, осы мәселеге үзілді-кесілді жауап бере алмай келе жатырмыз. Үйткені, емле деген көпшілікке арналған нәрсе. Ереже қылып, қолына ұстататын заңның сол көпшілікке ұғымды болуы керек. Ал, кіріккен сөздерді, ондай, көпшілікке ұғымды заңға сыйдыру қиын. Үйткені, бұлардың өзінде орныққан, бір қалыпқа түскен заң жоқ.

Әйткенмен, мұғалімдерге кіріккен сөздерді қалай тану керектігі жөнінде бірқатар сілтеу беруге болады.

5. Кіріккен сөздердің қандай белгісі болады?

Бірінші, неше сөзден құралған болса да, кіріккен сөздер бір-ақ нәрсені атайтын, бір-ақ сөздің орнына жүретін болу керек.

Рас, бұл өлшеудің өзі қиын өлшеу. Тегінде, тек мағынаны өлшеу қылумен анықтық таныла қоймайды. Мысалы, *қолғап* деген бір нәрсенің аты ма, сондықтан, бір-ақ сөз бе, немесе екі сөз бе? Бөлек-бөлек алғанда, *қол* деген сөздің өз мағынасы бар, *қап* деген сөздің де өз мағынасы бар. Бірақ, екеуі қосылғанда, *қолғап* дейтін бір-ақ нәрсенің аты болып тұр. Осы сияқты, *қарақұс* деген бір сөз бе, екі сөз бе? – деп те сұрақ қоюға болады. Бір сөз дейін десең, *қара* дегеннің де өз алдына мағынасы бар, *құс* дегеннің де өз алдына мағынасы бар. Бірақ, екеуі қосылып келіп, бұл арада бір нәрсенің аты болып тұр. Ал, бұларды бір дейін десең, дәл осылар сияқты болып жасалған *өгіз арба*, *темір қасық* т. т. да бір сөз болуы керек сияқты. Олай болғанда анықтауыш сөз бен анықталушы сөздің екеуі қосылып бір сөз болып санала беруге керек сияқты. Міне, жалғыз мағынаға сүйенгенде айырып алу қиын болатыны осыдан. Сондықтан, мағынаны өлшеу қылуға алып тұрып, бірақ жалғыз мағынаның өзіне ғана сүйенбей, басқа өлшеулерді де қосып қарау керек болады.

Екінші, кіріккен сөз болу үшін мұның ішіндегі жеке сөздердің әрқайсысы сөйлемде өз алдына бір-бір мүше болмай, бәрі жиналып барып, сөйлемнің бір-ақ мүшесі болу керек.

Мысалы, *қолғап*, *қарақұс* деген сөздердің *қол*, *қара* дегендері өз алдына, *қап*, *құс* дегендер өз алдына бір-бір мүше емес, сөйлемде *қол* мен *қап*-тың екеуіне қосылып бір-ақ мүше, *қара* мен *құстың* екеуі қосылып бір-ақ мүше. Үйткені, бұларда *қол*, *қара* деген сөздер анықтауыш емес: «*қандай қап?*» – *қолғап*, «*қандай құс?*» – *қара құс* деп айыра алмаймыз. Ал, *қара жылқы*, *ала қап* деген сөздерде *қандай жылқы?* – «*қара жылқы*», «*қандай қап?*» – «*ала қап*» деп аша аламыз. Бұларда *қара*, *ала* деген сөздер анықтауыш. *Қарақұс* деген тіркестің өзі де *құстың* белгілі бір түсінің аты болмай, бір *құстардың* түсін ашу үшін айтылған болса, онда екі сөз болып, *қара* мен *құстың* екеуі сөйлемде екі мүше бола алады. Мысалы, *қарға* – *қара құс* десек, *қандай құс* деп сұрауға болады. Сонда, *қарға ақ құс емес*, *қара құс* деп түсін ашып беруге болады. Ал, *қарақұс* дегендегі *қараны* бұлайша бөліп ала алмаймыз. Үйткені, мұндағы *қара* әуелде *құстың* түсін көрсету үшін жұмсалғанмен, бірде онысынан қалып, *құс* деген сөзбен қосылып, *құстың* белгілі бір атасының ұлын атайтын сөз болып кеткен. Сондықтан *қара құс* деп, кейде, түсі қара болмайтын *құстарды* да атай береміз. Мысалы, *қара құстың* қазақ тілінде *ақсары* деп аталатын түрі бар. Мұның түсі қара емес, сары болады. Солай да болса, оны да *қарақұс* дейміз. Сондықтан, қарға, қара құс болғанмен де, «қара құс» емес, ақсары, қара құс болмағанмен де, «*қара құс*» деуге болады. Міне, бұл арада *қара* деген сөз өзінің бұрынғы мағынасын жоғалтып, *құс* деген сөзбен қосылып барып бір мағына алып кеткенін көреміз.

Қолғап деген де осы сияқты, *қап* деген сөздің бөлек тұрған уақытта екі мағынасы бар: бірі – орыс тіліндегі *мешок* деген сөздің мағынасы; екіншісі – бір нәрсенің сыртынан кигізілген ыдыстың атауы. Егер де *қолғап* дегендегі *қап* оңаша тұрғандағы мағынасынан айырылмаған болса, онда осы екі мағынаның екеуі де мұнда болған болар еді. Бірақ, *қолғап* дегендегі *қап* та *мешок* мағынасы қалмаған, тек екінші мағынасы *чехол* мағынасы ғана қалған. Олай болса, мұндағы *қаптың* мағынасы оңаша тұрғандағы *қап* сөздің мағынасымен бірдей емес, оның бірқатарын жойған, кеміген, жұқарған. Сөйтіп, *қолғап*-тағы *қол* деген сөз өз мағынасында тұрса да, *қап* деген сөз өз мағынасын өзгерткен. Өйткені, *қап* деп астық, жүн т. т. осындай заттарды салып қоятын белгілі бір ыдысты атайтын болсақ, *қолғап* дегендегі *қапта* бұл мағына қалмаған. Сондықтан, *қолғап* дегендегі *қап* бөлек тұрғандағы *қап* деген сөздің дәл өзі емес, мағынасы бірқатары өзгерген сөз болып шығады. Сондықтан, ол *қол* сөзімен

бірігіп барып, бір-ақ сөз болып кірігіп, орыс тілінде *рукавицы, перчатка* дейтін бір-ақ нәрсенің аты болып кеткен.

Кіріккен сөздердің ішіндегі жеке сөздердің әрқайсысының өз алдына жеке мағынасы болмай, бәрі бірігіп барып, бір-ақ мағына береді деп осындайды айтамыз.

Тағы да бірер мысал алып көрейік: *сармай* деген сөз кіріккен бір сөз бе, жоқ, *сарысы* өз алдына бір сөз де, *майы* өз алдына бір сөз бе? Мұны білу үшін *сары* деген сөз бұл арада өзінің әншейіндегі түс мағынасында тұр ма, жоқ, одан өзгерген бе? Осыны ашып алу керек. Егерде *сармай* деп аталатын заттың түсі әр уақытта да *сары* болатын болса, онда мұндағы *сары* сөзі өз мағынасында дер едік. Олай емес: *сармайдың* сары емесі де – ағы да, көгілдірі де болады. Сондықтан, «*мынау сармай сары екен, мынау сармай ақ екен*» деп айта аламыз. Міне, мұнда *сармай* дегендегі *сары* түстің аты емес екендігін, бір кезде *майдың* түсін көрсету үшін жұмсалғанмен де, бүгінде *майдың* түсін ашу үшін емес, тегін ашу үшін – *қаймақтан жасалған май* екендігін ашу үшін жұмсалатын кіріккен сөздің бір бөлшегі екенін көреміз. Өйткені, түсі сары емес майды да (түсі ақ, көгілдір майларды да) *сармай* дейтін болсақ, мұндағы *сары* түс мағынасында болмағаны болады. Сондықтан, мұндағы *сарыны сары, сарырақ* дегендегі *сары* мағынасынан айырылған деп тану керек болады. Олай болса, *сармай* деген кіріккен сөз болып шығады.

Біздің *сым темір* деген сөзімізді татар тілінде *тимір шыбық* дейді. Әрине, әуелде мұндағы *тимір (темір)* деген сөз *шыбықтың* ағаш шыбық емес, темірден жасалған екендігін көрсету үшін қосылған. Бірақ, бүгінде татардың *тимір шыбық* дегендегі *тимір* деген сөзі темір мағынасында емес. Өйткені, сымның қандай металдан жасалған екендігін ашып айтқысы келсе, татарлар: «*бұсы бақыр тимір шыбық, басы тимір тимір шыбық*» деп айырады. *Тимір шыбық* дегендегі темір өз мағынасында тұрған болса, бақырдан жасалған сымды бақыр шыбық дер еді де қояр еді. *Тимір шыбық* деген сөзге бақыр деген сөзді әкеліп анықтауыш қоймас еді. Өйткені, бұл нәрсе әрі темір, әрі бақыр болуы мүмкін емес қой. *Таяқты* не *ағаш таяқ* деп, не *темір таяқ* деп қана айта аламыз ғой, «*бұл таяқ – ағаш темір таяқ*» деп айта аламыз ба? Оның үстіне, *темір* деген сөздің өзін екі қайтара айтып, *темір темір шыбық* демес еді. *Темір* деген сөзді мұндай екі қайтара айтып отырғаны екі темірдің біреуі темір мағынасынан айырылып қалғандықтан.

Осылай болып, екі сөзден, немесе үш сөзден құралған тіркестегі бір сөздің, не барлық сөздің мағынасы өзгеріп, бұрынғы мағынасынан шығысқан болса, ондай тіркестің бәрі жиналып, бір мағынаны көрсетеді де, бір-ақ сөз болады. Сондықтан, сөйлемде де бәрі жиналып барып бір-ақ мүше болады.

Үшінші, кіріккен сөздердің қайсы біреулерінде біреуінің не екеуінің де формасы жай қалпындағыдан өзгеріп, басқа түрге түседі. Мысалы, *ашудас, белбеу* т. т.

Қолған деген кіріккен сөздегі *қан* деген сөздің басындағы *қ* дыбысы алдыңғы сөздің соңғы сонор дыбысымен өзгеріп, үнденіп *г* дыбысына айналған да *ған* түріне көшкен. Бірақ бұл – *қан* сөзінің түрі өзгергендігінен емес. Қазақ тілінде *қ, к, п* дыбыстарынан басталатын сөз өзінен бұрын келген сөздің соңғы дыбысының ықпалымен өзгеріп, басындағы *қ* дыбысы *г* дыбысына, *к* дыбысы *г* дыбысына, *п* дыбысы *б* дыбысына немесе, мұның керісінше, *б* дыбысы *п* дыбысына айнала береді. Жазуда елемегенмен, айтуда біз *алаған, қарагөл, ақпалық* деп сөйлейміз. Әрине, бұлар кіріккен сөздер емес. *Қолған* дегенде де *қан* сөзіндегі *қ* дыбысының *г*-ға айналып, *ған* болуы кіріккен сөз болғандығынан емес. Бұл кіріккен сөздерде де, кірікпеген сөздерде де бола беретін жалпы заң.

Ал, мына *ашудас, белбеу* сияқты сөздерде *тас* деген сөздің басындағы *т* дыбысы үнденіп, *д* дыбысына айналушылығы немесе *белбеу* дегендегі *бау* дегеннің *а* дыбысы *е* дыбысына айналушылығы, бұл – қазақ тілінде бар заңдар емес, тек осы сөздерде ғана кездесіп қалатын заңсыз өзгеріс. *Алатау* дегендегі, бұ да кіріккен сөз бола тұрса да, *аладау* демейміз, *көне бау* деген кірікпеген сөз тіркесін *көнебау* демейміз. Үйткені, қазақ тілінде бір сөздің дыбыстарының екінші сөздің дыбыстарына тигізетін ықпалы арнаулы мөлшерде ғана болады. *Т, С, Ш* дыбыстарынан басталатын сөздің бас дыбысы немесе осылармен аяқталатын сөздің аяқ дыбысы қатарындағы сөздің ықпалымен еш уақытта да өзгермейді. Осы сияқты, бір сөздің ішіндегі *а* дыбысы маңындағы сөздің ықпалымен еш уақытта да *е* дыбысына айналмайды. Сондықтан *ашудас* сөзінде *т* дыбысының *д*-ға айналушылығы, *белбеу* сөзінде *а* дыбысының *е*-ге айналушылығы – осындай жалпы заңнан шығып кеткен, кіріккен сөздердің қайсібірінде ғана болатын өзгеріс. Осы сияқты дыбыс өзгерісі бар кіріккен сөздерді осы белгісіне қарап танып алу оңай.

Міне, кіріккен сөздердің қайсыбіреулерінде кірігуші сөздердің бірінің не бәрінің формасы жай қалпындағыдан өзгеріп, басқа түрде

болады деп осыны айтамыз. Жай қалпында *тас* түрде болатын сөз *ашудас* дегенде *дас* түрінде тұр да, жай қалпында *бау* түрінде болатын сөз *белбеу* сөзінде *беу* түрінде тұр. Осы заңға сүйеніп, *бүгін*, *тәңертең*, *үйт*, *бүйт*, *сүйт* деген сөздерді де кіріккен сөздер деп, әрқайсысын бір ғана сөзге санаймыз. Үйткені, *бүгін* дегенде *бұл* немесе *бұ* деген сөздің жуан ү дыбысынан жінішке ү дыбысына айналып, сол сияқты, осы, *бұ* деген және *о*, *со* деген есімдіктер *бүйт*, *сүйт* деген сөздерде *бұ*, *ү*, *сү* формаларына көшкен. Оның үстіне *ет* деген сөз *ит* формасына түскен. Сөйтіп, кіріккен сөздердің қай кезде осылай сыртқы кейпі де өзгеріп кеткені бар. Әрине, мұндайлардың кіріккен сөз екенін танып алу оңай. Бірақ, кіріккен сөздердің бәрі бірдей бұлар сияқты кейпі өзгере бермейді. Сондықтан оларды танып алу қиын болады.

Төртінші, кіріккен сөздердің бір айырмасы – мұнда екпін біреу-ақ болып, о да кірігуші сөздердің ең соңғысында ғана болатындығы.

Екпінді буынның әріптерін екпін таңбасымен көрсетсек, жоғарғы кіріккен сөздердің екпіні мынау орындарда болады: *қолған*, *қарағұс*, *сармай*, *алатау*, *бүгін*, т. т. Кірікпеген сөз тіркестерінің әр сөзінде бір-бір екпін болады, мысалы: *қол ет*, *қара жылқы*, *сары жапырақ*, *ала қой*, *бұл іс*, т. т.

Әр сөздің бір-бір екпіні болмақ. Екі сөзде екі екпін болады. Егер бұл екі сөз кірігіп, бір сөз болып кеткен болса, онда алдыңғысы екпіннен айырылады да, қалған жалғыз екпін соңғысында ғана болады.

Қатар тұрған екі сөз бір-біріне байланысты болса, бұлар екпін жағынан да байланысып, бірінің екпіні күшейіп, бірінікі әлсіреп, орнынан жылысады. Бірақ, толық сөздің екпіні ешқашан да мүлдем жоғалып кетпейді.

Қатар тұрған екі сөздің алдыңғысы соңғысының анықтауышы не толықтауышы болса, басым екпін алдыңғысында болады да, соңғысының екпіні бәсеңдейді. Мысалы, *қара май*, *қара ат*, *колхоздан келдім*, т. т. (басым екпіннің қия сызықшасын аяқ жаққа, бәсең екпіндісін бас жаққа қарай көлбете қойдық. Мысалы, *қара* дегендегі басым екпін де, *май* дегендегі бәсең екпін).

Кіріккен сөз бен кірікпеген сөз тіркесінің қайсысы екенін айыруға ең қолайлы, әрі ең сенімді жол – осы екпініне қарау. Үйткені, кірікпеген тіркесте алдыңғы сөздің екпіні жай екпін де емес, басым екпін болғандықтан, ала-бөле сарайып, байқалып тұрады. Мысалы: «*қарға қара құс*» десек, мұндағы *қара құс* кірікпеген тіркес екені анық. Үйткені *қара* сөзінде екпін бар, әрі ол екпін соңындағы

құс сөзінің екпінінен анағұрлым басым. Ал, «*бүркіт — қарақұс тұқымынан*» десек, мұндағы *қарақұс* кіріккен сөз екені анық. Үйткені, мұнда *қара* деген бөлшекте түк екпін жоқ, *қара* мен *құстың* екеуіне ортақ жалғыз-ақ екпін бар, о да *қара* сөзінде емес, *құс* сөзінде.

Жоғарғы айтылғандарды қорыта келе, жоғарғы «кіріккен сөз деп нені айтамыз?» деген сұрауға қысқаша былай деп жауап беруге болады.

Бірнеше сөздер қосылып, бір ғана екпінге — ең соңғысының екпініне бағынып, кейде бәрінің не біреуінің сыртқы формасы өзгеріп, не өзгермей-ақ, бәрінің не біреуінің бұрынғы мағынасы өзгеріп, сондықтан, бәрі жиналып, бір-ақ нәрсенің аты болып, бір-ақ мағына беретін, сөйлемде бір-ақ мүше болып, бір-ақ сөздің орнына жүретін болса, осыны кіріккен сөз дейміз.

Әрине, кіріккен сөз болған жердің бәрінде бірдей сыртқы белгісі жоқ болғандықтан, бұлар, қосар сөздер сияқты, заңды құбылыс болмай, заңсыз құбылыс болып шығады. Қысқасы, қосар сөздерді тірі қосымша, тірі түбірлерден құралған қосымшалы сөздерге ұқсатсақ, кіріккен сөздерді өлі қосымшалы немесе өлі түбірлі сөздердің құрылысына ұқсатуға болады.

Кіріккен сөздердің осындай заңсыздығын ескеріп, біздің грамматикамызда қиюлы сөздер өз алдына баяндалған. Үйткені, қиюлы сөздер, кіріккен сөздерге қаншама ұқсас болғанмен де, ұқсамайтын жағы басымырақ. Қиюлы сөздердің қиысуының белгілі заңы бар: бұлар не буын қиюлы, не дыбыс қиюлы немесе аралас қиюлы болып, құрылысының өзінде белгілі заңға бағынады. Ал, кіріккен сөздерде құрылыс жағынан ондай заң жоқ екенін көрдік.

Сөйтіп, бұрынғы Байтұрсыновтың грамматикасында кіріккен сөздер мен қосар сөздер айырылмаған болса, жаңа грамматикада бұлар айырылып, бөлек-бөлек көрсетілген. Онан кейін «Тіл құралда» қос сөздердің қатарына қосылып, жалқылағыш қос сөздер аталған сөз тіркестері бірде кіріккен сөздерге тура келеді екен де, бірде жай, қатар тұрған екі сөзге тура келеді екен.

Сондықтан, «Тіл құралда» «жалқылағыш қос сөздерінің» бірқатары синтаксис қарауына кетті де, бірқатары морфология қарауында қалғанмен де, қосар сөздерге қосылмай, кіріккен сөздердің қатарынан шығып кетті. Сонымен, бұрынғы біз білетін қос сөздердің ішінен қолымызда қалғаны жалғыз-ақ жалпылағыш қос сөздер аталғандары болды. Бірақ, жаңа грамматикада қосар сөздерді жалғыз түрлі демейді, оның атын жалпылағыш деп те айтпайды.

II. ӘДЕБИЕТ, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР МӘСЕЛЕЛЕРІ

АБАЙ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ КЛАССИГІ¹

*Сонда жауап бере алман мен бишара!
Сіздерге еркін тиер байқап қара!*

АБАЙ

1. Еленбеген ерекшелік

Қазақ әдебиетінің тарихындағы Абайдың ұстайтын орнын босағаға қарай ысырмалаушылар, оған да мүсе тұтпай, табалдырықтан шығарып тастаушылар, менің байқауымша, даусыз бір моментті ескермей жүр; ол – өз тұсында, жалғыз қазақ қана емес, басқа көршілес елдерден де Абайдың әдебиеттегі үздіктігі.

Армения мен Грузияны былай қойып, басқа бастас елдердің өткенін шолып қарасақ, ең озығы Қазан татарлары екен де, өңгері содан кейін қарай тізіледі екен.

Өзбекстан, Түркіменстан, Тәжікстан, Қырғызстан, Қарақалпақстан – қысқасы, – бүтін Орта Азия ХІХ ғасырдың ұзына бойында ескі Күншығыс ислам мәдениетінің кірлі көрпесін қалың жамылып, батыс ауасынан әлі тыныс ала қойған жоқ еді.

Түрікпен әдебиетінің атасы саналатын Мағтұмқұлидың де күрделі еңбегі – ескі шағатай әдебиетінің шеңберінен шығып, аз да болса, халық әдебиетінің үлгісіне жуыса жүргендігі ғана еді. Бірақ, тозған мұсылман күншығысының мәдени қалыбын бұзып, көнерген халық даналығының тар аумағынан шығып, әдебиет мандайын жаңа арнаға қарай бұрған, жер жүзі әдебиетінің кеуде жеріне қарай жетелеген ақын-жазушы ол кезде, Орта Азия былай тұрсын, – Ресей күншығысы ғана емес, мемлекетті ел – Түркиеде де кем болған. Онда да «бармақ өлшеуі»², өлең «қаба ділі»³ «қара халық»

¹ Абай туралы кітапшаның үзіндісі. Алғаш рет 1934 жылы «Әдебиет майданы» журналының 11-12 сандарында жарияланған. – *Редакция алқасы.*

² «Бармақ өлшеуі» деп түріктер буын негізді метриканы айтады.

³ «Қаба діл» – тұрпайы тіл дегені.

белгісі болып саналып, «нәфис әдебиетте»⁴ араб-парсы «ғарузының»⁵ «қаңсығы таңсық» көрінетін-ді.

Башқұртстанға келсек, мұнда төңкеріске шейін башқұрт тілі татар тілінің сақауланған азғын түрі деп танылатын. Шығарған кітаптарын татар тілінде ғана жазған Зәки Уәлиди сияқтыларды санамағанда, Шайықзада Бабич секілді талантты ақындары да өз тілімен жазып жарымаған.

Татарстанда Абаймен бастас екі-ақ адам бар еді. Мұның бірі – Чиһабудтин Мәржани, екіншісі – Қаяум Насири.

Еділ бойын басқан ескі фанатизм тұманының арасынан алғаш сәуле берген, татардың жаңа өсіп келе жатқан жас буржуазиясына мәдениет жөнінен жол ашпақшы болған ХІХ ғасырдың соңғы жарымындағы татар жаңашылары осы екеуі болатын.

Мәржани – тозған ісләм іргесін ақыл кездемесімен жамамақ болған, схолостикаға қарсы шығып, енді ақылға бағындырып, мектепке дейінгі ғылымы мен орыс тілін енгізу қамында өткен, өзінше, Қазанның Лютері⁶ еді. Дін жөнінде Абайдың ұстаған жолы да осы жол болатын.

Бірақ, Лютер шіркеудің, «Авгий азбарын»⁷ ғана тазалап қоймай, неміс тілінің азбарын тазартып, осы күнгі неміс прозасының іргесін қалаған...⁸ болса, Мәржани дін реформасын ұсынған, тарих жайында біріндеп зерттеу жүргізгеннен әрі аспаған; татар тілін ісләм ласынан арылтудың орнына, шығарған кітаптарын араб тілімен жазып, ауызекі сөзін де, көбінесе, арабша сөйлеген оқымысты бір молда ғана еді.

Мәржанидің бұл кетігін толтырған – Қ. Насири болды. Бұл да Мәржани сияқты, ескіше оқыған молда болғанның үстіне, орысша

⁴ «Нәфис әдебиет» – көркем әдебиет.

⁵ «Ғаруз» – араб-парсының өлең өлшеу жүйесі, дауысты дыбыстардың кезектесуіне сүйенген болады. Абайдың 1858 жылдарда жазған: «юзі раушан, көзі гауһар, лавилдек бет үші әһмәр...» дейтін өлеңі осы жүйемен жазылған.

⁶ Мартин Лютер – 1483-1546 жылдарда жасаған, «Ояну» дәуірінің атақты дін реформашысы; неміс тіліне библиені (тәурат) аударған, өз жанынан да дінге қатысты көп нәрселер жазған адам.

⁷ Авгий азбары (авгиеви конюшни). Ескі грек мифологиясында Эллада елінің патшасы Авгийдің малы өте көп болған, қора-азбары неше жылдай тазартылмайды екен, мұның арасынан өзен ағызып, тек Геркулес қана тазартыпты-мыс дейді. Бұрып айтқанда «Авгий азбары» деп қоқып жатқан нәрсені айтады.

⁸ Ф. Энгельс. «Диалектика природы» М., 1931, С. 110.

білімі бар, Қазанның ғылым орындарына қатынасып жүрген адам еді. Ескі түркі кітаптарындағы шағатай тілі үлгісін жойып, татар әдебиеті тілін Қазан төңірегінiң сөйлейтiн тiлiнше құруға ең алғаш еңбек сiңiрген адам осы Насири едi. Бiрақ, соның өзiнiң, Насиридiң «таза татаршасы» да Абайдың қазақшасындай таза бола алмай, араб-парсы сөздерiн көп кiргiзген бүйрелеткi тiл болатын.

Сөйтiп, XV–XVI ғасырларда немиc Лютерiнiң бiр өзi атқарған қызметiн XIX ғасырдың соңғы жарымындағы Татарстанда Маржани мен Насири екеуi бiрiгiп барып атқарған. Онда да дiн жамау мен тiл тазарту жөнiнде ғана. Әйтпесе, XVI ғасырға марсельеза болып кеткен Лютердiң хоралындай (хоралл) музыка мен әдебиет майданында мынау екеуiнiң еңбектерi болмаған. Ал Абайға келсек, мұның жөнi басқарак секiлдi.

Энгельс ренессанстың тарихи iрi мәнiн айта келiп, ол дәуiрдiң iрi адамдар керек қылғанын, сол дәуiр тудырған титандардың бiрi Лютер екенiн айтады⁹. Сол Лютердiң Энгельс көрсеткен еңбегi жоғарыда айтқандай, дiн реформасын жасау үстiне, дiн жайында жазған кiтаптарын немиc тiлiмен жазғандығы, жана шiркеу музыкасын жазып, оған жана түрлi дұғалар шығарып беруi болды. Бiр елдiң әдебиетiн, тiлiн жасауда мұндай еңбек сiңiрген адамды бiз Энгельсше бағалай бiлетiн болсақ, XIX ғасырда қазақ ауылында жасаған, сеңсең тон, шидем күпi киiп, Шынғысты жайлаған Абайдан «пролетариат төңкерiсiне» басшы болуды, немесе «Капиталдың» авторы болуды талап етуiмiз орынсыз; бойына шақтап тон пiшуiмiз керек.

Немиc прозасының iргесiн қалаған М. Лютердiң тырнақ алды еңбегi «Жаңа өсиеттi» («Новый завет») аударғаны болатын. Оның 1521 жылдан 1534 жылға дейiн 13 жыл ұдайынан iстеген әдебиет қызметi тәуратты (библиенi) немиc тiлiне аудару болған. Сонда да оған Энгельс «библиенi неге аудардың?» деп ұрыспай, тiлге сiңiрген еңбегiн бағалап отыр. Абайдың аударғаны – Байрон мен Лермонтов, Пушкин мен Гете, Крылов. Өз жанынан жазғандары да дiнге қатысты трактаттар ғана емес, «Өткiрдiң жүзi, кестенiң бiзi...» өрнегiн ондай сала алмайтын сұлу өлең сөз. Сонда да оған «дiншiлсiң» деп ұрысып:

«Мен» – менен «менiкi»-нiң айырылғанын
«Өлдi» деп ат қойыпты өңкей бiлмес, –

дедiң, идеализмге түсiп кеттiң, – деп өкпелеймiз-ау!

⁹ Сонда.

Бұл әрине,

Түзу кел, қисық, қыңыр, қырын келмей,
Сыртын танып іс бітпес, ішін көрмей! –

деп, жалынып кеткен Абайдың «арызын» құлаққа ілмегеніміз ғой.
Әйтпесе:

«Өлді» деуге сыйа ма, ойлардаршы,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған?–

деген сияқты даусыз ақиқатты да көрген, образды көркем сөз бен пәлсепелік концепциясының қайсысы қай жерде жүргенін де аңғарған болар едік.

Асау жүйрік аяғын шалыс басқан
Жерін тауып артқыға сөз... –

болса да бірсар, қай кезде дұрыс басқан жерін де «шалыс» деп, шатаспаған болар едік.

Абайдың ақындығын, басқа қасиеттерін былай қойып, тек әдебиет тілімізді жасаудағы еңбегінің өзін ғана алсақ та, онда ақымыз кететін түрі жоқ. Оның үстіне Абайдың ірі ақын болғанын, оның өлеңі бол, қара сөзі бол, бұрынғы халық ақындарынан да, шағатайшыл молда ақындардан да озып шығып, соны жол салғанын ескерсек, Абай бейнелі ақын, ол кезде, қазақта ғана емес, көрші елдерде де болып жарымағанын көру қиын емес.

Өйткені, алғаш «Мұхаммедие» ізімен, түрік тілінде жазып жүріп барып, бері келе Европа үлгісіне түскен, сөйтіп, татар өлеңі тарихында жана дәуір ашқан Абдолла Тоқайлар «Қан сонарда бүркітші шығады аңға» жазылғанда туған да жоқ еді¹⁰.

Қырымда сол жылы Ресей пантүркизмінің атасы Ысмайыл Гаспринский «Тілде, істе, пікірде бірлік», «жоғалсын татаршылық!» ұрандарын көтеріп «Тәржіман» газетіне шығарады. «Тәржіманның» тілі біраз жеңілтіп алған Осман түрігінің тілі еді. Оның «Тілде бірлігінің астары» – бүкіл түрік-татар халықтарының ана тілін құртып, бәрінде Осман түріктерінің тіліне шоқындыруы еді. Соның әлегінен Қырым татарлары енді-енді құтылуға айналып, өзінің ана

¹⁰ Бұл өлеңді Абай 1882 жылы жазған. Тоқай 1886 жылы туған.

тілін жаңа-жаңа тауып келе жатыр. Жуырда болып өткен «Тіл, емле конференциясы» ғана Қырым-татар әдебиет тіліне орнықты, тура жол белгіледі.

Әзербайжанда Абай өлгеннен екі жыл соң «Шелале», «Пиюзат» журналдарының басында Ақмет Кемал, Сабрибей-зада Налид, Һүсейін-зада сияқты түрікшілдер отырып алып, «Сенің тілің бұзылған Осман тілі... Сенің өзінде тіл жоқ...»¹¹ деп, Әзербайжан еңбекшілерінің өз тілін өзіне бермей, осынысы үшін Гаспринскийден Һүсейін-зада алғыс алып еді¹². Әзербайжан халқының ана тіліне жеңдіріңкіреп жазылған Нариман жолдастың «Тойы» Абай өлгеннен көп кейін жазылған еді.

Рас, Әзербайжанның бұл жөніндегі бас бәйгі алатын бір реті бар. Өйткені, темір жол барып ұштасып, Бакуды капитализм арнасына жіберген кезден – 1900-жылдардан көп ілік, ХІХ ғасырдың орта шенінде, ескіліктің қай тарауына да төтепкі беруге талаптанған онда бір адам болды. Ол – Мырза-Фатали Ахундов болды. Мырза-Фатали араб жазуынан қашумен бірге ескі шығыс мәдениетінің, ескі халық надандығының әр түріне де қарсы күш жұмсаған, сонымен қатар, бірнеше әдеби мұра да қалдырып, кеткен адам еді. Әзербайжан халқының ана тілі де алдымен соның шығармаларында ғана болмашы орын алған еді. Бірақ, түркіешілдік ауруынан ол да тазарып болмаған еді.

Сөйтіп, Абайды көрші елдердегі замандастары, бастастарымен салыстырғанда Мырза-Фаталиден басқа ешкім де шендесе алмай шығады. Ұлт тіліне, әдебиетіне сіңірген еңбегін, ақындық күшін алғанда Абай бәрінен де озат шығады. Өйткені ол кезде таза халық тілімен жазып тұрып, ол жазғанын классик әдебиет үлгісімен шығарған ол елдерде адам болған жоқ.

Абайдың, бір қатар сыншылар ескермей жүрген, бір оқшаулығы осы.

Абайды өзгеден өңге қылатын оның тағы бір ерекшелігі: бұл – Тоқай мен Дәрдімәндәй, Ғали Асқар Камал мен Фатих Әмірхандай, тіпті Мәржани мен Насиридай – кезінің қолайлы жағдайы жарыққа шығарған, өсіңкі тұрмыс тілегі тікелей тудырған адам емес. Ол – ояну дәуірінің толқынынан пайда болған неміс Лютері, француз

¹¹ «Пиюзат» журналының 21-саны.

¹² «Шелале» журналының 1-санындағы Гаспринскийдің хатын қара.

Малербі де емес. Сондықтан, Ренессанстай ұлы нөсердің ірі жемістері: Леонардо да Винчи, Албрехт Дюрер болуы да Абайға «бұйырмаған».

Абай – жағдайының жағдайсыздығы тудырған басып тұрған қараңғылық ішінен келер таңның шолпаны болып елестеп, тұнып тұрған тымырсықта келер дауылдың дауылпазы болып күңіренген адам. Бұл – өз ортасының Дантесі сияқты. Бірақ Данте – ескінің соны, жаңаның алды еді. Орта дәуір мен ояну дәуірінің аралығындағы көпір еді. Ал Абайдың алды жоққа жуық та, арты ғана бар; ол – соны дәуірдің басы, жаңалық желісінің шет бұршағы сияқты. Үйткені, оның төңірегі Эгей теңізі емес, Сарыарқаның шөлі де, өткені – классик Рим емес, үдере көшкен қайшылық өмір ғой.

Абайдың осы алды жоққа жуықтығы, салған жолының сонылығы еленбеген ерекшелігінің бірі.

2. Абай және шағатай әдебиеті

Абайдың алды жоқ емес, жоққа жуық. Өйткені Абайдың алдында да әдебиет болды. Ата мұрасы болып, Абайдың еншісіне тиген әдебиет қазынасы екі түлік болатын.

Бірі – емшек сүтімен қатар құлағына кіріп, сүйегіне сіңген ананың «әлди-әлди, ақ бөпемі», атаның «сал-сал білек, сал білегі», қойшының әні, қыздың сынсуы, қаралы қатынның жоқтауынан бастап көркемдік сезімін шарбыдай шырғаған халық әдебиеті.

Екіншісі – қажылы ауыл, молдалы ауыл болған Құнанбай ауылына ала-бөле таныс ескі Орта Азия үлгісі – шағатай әдебиеті.

Абайдың алды осы екеуі ғана. Абайдан бұрынғы қазақ әдебиеті бұл екеуінің шарасынан шығып көрмеген-ді. Абайды кернеген ақындық қуаты алғаш тасып төгілгенде осы қолда бар қалыпқа құйылған. Бірқатар сыншылар соңғы кезде де Абай шағатай әдебиетінің шеңгелінен шыға алған жоқ деп мойындайтын сияқты. Бірақ менің байқауымша, Абай мұны 13-19 жастарында ғана жалтыратып тағынып, сонан кейін суынып, тастап кеткен тәрізді.

Шағатай әдебиетінің алдымен көзге түсер ерекшелігі – мистцизм, дуаналық лирика. Онда бастан аяқ өртенген ғашықтықтан басқа нәрсе болып жарымайды. Оның ғашықтығының түрі де бөлек, объекті кім екені белгісіз: құдай ма, әйел ме? – тіпті, еркек пе?

Ғашықтығы жыныссыз ғашықтық. Көне, Абайда бұл бар ма? Ұшқыны да жоқ.

«Жам-у жәм ішрә һузур суы насибумдур мәдам,
Сағия!-та тәркі жам әйләп, геда болдум сена».

«Рюмке ішіндегі салдуарлық суы мәңгілік несібем (еді), Ей, арақ құюшы – рюмкеден баз кешуге де бардым саған («саған» – деп ғашығына айтады Қ. Ж.). Бенде (кедей) болдым!» деген сияқты дуаналықты Абайдан тауып болмайды. Абай, «Шырақтар, ынталарың «менікінде» болмасын», – деуімен дүниеге қол сілтеген сұпы болып шықпайды. Ол «мен»-ді кірлететін «менікіне» ғана қарсы. Иран-шағатай мистицизмінің қашып құтыла алмайтыны – сол «мен» нәпсі емес пе? Сондықтан Абай ғашықтықты қаншама өзегін өртей суреттесе де, ғашығының «аяғын жалап», басын бүкпейді. Берілгені соншама, «Саған құрбан мал мен бас» деп, өліп кетуге даяр, бірақ Абайдың көксеген өлімі «еңкейіп өлу» емес, «мендігін» сақтай, шалқайып өлу. Абай шағатайшылап:

Дедім заукың тұтып, шытақыңы өбей,
Көз, қашыңа сүртүбән, қабағыңы өбей,
Гүлдік жүзің исләбән дудағыңы өбей,
«Юк, юк!» әгәр десен аяғыңны өбей.

Қызығыңды көріп, қызылыңнан (бетіңнен – Қ. Ж.) сүйем деп едім, көзіңе, қасыңа үйкеп, қабағыңнан сүйем деп едім, гүлдей жүзіңнен иіскеп, ерніңнен сүйейін деп едім, «Жоқ, жоқ» десен егер, аяғыңнан сүйейін деп едім – демейді.

Дүние азабының тізесі батып, көресіні көре-көре «құдай салдыға» көнген, өлім мен тіршіліктің жігін жоғалтқан, қарсыласар дәрмен көксемей, тағдырдың лағынет қамытына мойынын өзі сұққан көнбістілік, құлдық идеялылық – міне, шағатай әдебиет мистицизмі салған жол осы.

Абай бұдан аулақ. Бұл – қолмен болмаса да, оймен бостандық іздеп, «көппен көрген ұлы тойды» бұзбақ болған адам. Тағдыр қамытынан қалай босанудың жолын, әдісін, рас, таба алмаған. Бірақ, бұлқынбады деу зорлық.

Міне, осы біріндегі «меннен» қашу, біріндегі «менді» ардақтауы – осы Абай мен шағатайдың басын бір қазанға сидырмайтын.

Бұл жағынан Абайды шағатайға ұқсатушы да жоқ болу керек. Бірақ біз Абайдың пікір бағыты, әдеби нысанасы сопышылдық жо-

лынан аулақ екенін айтумен, осы аулақтықтың Абай өлеңінен поэтикалық техникесіне де шалығын тигізгендігін мойындағымыз келеді. Үйткені, Абайдағы тұтастық, түгелдік, гармония оны шалағайлыққа жібермеген. Абай ойшыл ақын. Өлеңін пікір кернеп тұр. Оның сезімі ойшыл сезім. Бірақ оның ойы да – сезімшіл ой. Сондықтан Абай өлеңінің мазмұны түрін көрсетіп тұрады да, түрі мазмұнын көрсетіп тұрады. Абайдың тілінің сөздігі (лексикасы), грамматикасы, Абай өлеңінің өлшеуі, ырғағы, ұйқасымы, Абай суретінің бейнесі – бәрі бірге қосылып та, жеке тұрып та негізгі тақырыптың күйіне билеп тұрады. Оның сөздері тек бермек ұғымын жеткізерлік амал болып, поэтикасы өлең қалыбына сиярлық қана болып қоймайды; бірі олай, бірі бұлай да кетпейді; солардың әрқайсысы, үлкен симфония оркестріндегі жеке музыка аспаптары сияқты, өздері бір-бір күй тартып тұрады да, бәрі қосылып негізгі күйді шығарады, тақырып соның бәріне дирижер болып тұрады. Дін, құдай жайын өлең қылса, «Мәкен берген, налық қылған – ол ләмекен», «Уә кутубиһи дегенмен ісі бар ма?» деп, арабшылап кетеді; орыс мектебі, Салтыков, Толстойларды сөз қылса, жаңа кәсіпке шақырса, «здравомыслящий», «занимайся промыслом» деп, орысшалап та қояды. Берілген көңілдің шабытына, көтеріңкі, бәсендігіне қарай түрленіп, грамматикалық формалары бірде есім, бірде етістік болса, өлең өлшеуі, ырғағы бірде шұбалаң, бірде жүрдек бола келеді. Сөйтіп, Абай өлеңінің мазмұны өзіне лайық түрге орана келсе, түрі де бойына шақ мазмұнын жамылып келеді. Түр мен мазмұн тек жарасып отырмайды, «бірі біріне ауысып, бірінен біріне құйылып» отырады.

Осындай іш пен сырттың біте қайнап қосылған Абайда шағатайдай іші болып, сырты болмауы немесе сырты болып тұрып, іші болмауы мүмкін де емес. Ондай диссонансты Абай гармониясы көтермейді.

Рас, алғашқы әзірде, өлең дүниесіне қадам басқан кезде, шағатай қарамағына Абай да ілінген. Бірақ көп ұзамай ол қармақтан бұлқынып шығып кеткен сияқты. Әзірге белгілі бір кезеңіне жататын 3-ақ өлеңі бар. Оның да бірінің бас-аяғы жоқ. Бірақ, осы аз өлеңінің өзін жазылған мезгілдері мен формалары арасындағы үйлесімі жағынан алып қарағанда, шағатай қаумасынан Абайдың бір аттаса-ақ шығайын деп тұрғанын көру қиын емес.

Үш өлеңінің екеуі 1858 жылы (13 жасында) жазылған да, қалған біреуі бұдан алты жыл кейін 1864 жылы жазылған. Міне, осы алты жылдың өзі шағатай әдебиеті мен Абай арасында едәуір сына бо-

лып табылған. 1858 жылы жазылған өлеңдерінің екеуі екі басқа өлең екеніне ешкім таласа алмас. Өйткені, бірін қызға айтқанда, біреуі иран-шағатай ақындарына арналған. Екі өлеңнің өлшеуі де екі басқа. Бірақ солай бола тұрып, осы екі өлең бір-біріне сондай ұқсас, бұл ұқсастықты әлде қалай бола қалған деуге сияр емес. Бұл екеуінде мезгіл бірлігіне Абайдың әдеби көз қарасының, әдеби техникасының бірлігі де сай келіп, осы Абайдың қай Абай екенін айтып тұр. Ол – иран, шағатай әдебиетінің классиктерімен танысқан, оларды ұғынған, шеберлігіне қол қойған, сондықтан:

Физули, Шамси, Сайхали,
Навои, Сағди, Фирдоуси,
Хожа-Хафиз-бу һәммәси
Мәдет бер, я, шағири – фәрияд, –

деп солардан мәдет-жәрдем тілеген Абай. Ол әлі бұлардың өнеріне өз көзімен қарауға шамасы келмеген, тек еліктей берген Абай.

Міне, Абайдың бұл өлеңдері, осы екі өлең – шын мағынасымен шағатайша шыққан. Өлең ұйқасының лажсыздығы (заруата шағрия) қуып әкеп тыққан да, әсіресе, артықша орын алатын араб-парсы сөздері – шұбар тіл керек пе? Халық метрикесін менсінбей, ғаруз өлшеуін қолдану керек пе? Халық кәдесіндегі өлең ұйқасын, жолын жинап қойып:

«Йузи – рәушан, көзи – гәуһар,
Лағылдек бет үши әһмәр,
Тамағи қардан һәм биһтар
Қаши құдрет, қолы шигә», –

сияқты үш рет жалғасынан ұйқасып келіп, төртіншіден бір түйіп отыру керек пе? Бұл екі өлеңде осының бәрі де бар. Мұндағы теңеулер де, көбінесе, шағатай ақындарының мініп-мініп жауыр қылып тастағандары – қазақ сезіміне ұғымсыз бейнелер: – «гәуһар көз», «лағылдай (маржандай) үші қызыл бет», «Сүлеймен», «Шәмши», «Ескендір» патшалардай мүлікті байлығы мол адамдар. Кейінгі кезде тұрмыстың қандай қараңғы түпкірлеріне де жанары түскен қырағы көз әлі онда жоқ. Сондықтан, тұрмыстан алынған бейне де жоқ. Күншығыс ақындарынан қалған, тозған бейнелерден шетке шықса-ақ «қасы құдірет, қолы шиге» сықылды үйлесімсіз сорлы суреттерге ұшырайды. «Қақтаған ақ күмістей кең маңдай-

лы», «Айттым сәлем, қаламқастарды» жазған кезде Абай сүйген сұлуына «қолың шегедей» демеген болар еді, қасты құдіретке теңеудің де орнын таба алмаған болар еді.

Міне, бұл – ақындық беті ашылмаған балаң Абай кезі. Абайда, осындай, түгелімен шағатай тұтқынында болған дәуір болды, осы екі өлеңнің екеуінің бір жылда жазылуы, түрінің ұқсастығы осыны көрсетеді: екеуінде де шұбар тіл, екеуінде де ғаруз, екеуінде де үштен тастап, төрттен түйген тізгін ұйқасы, бірінде шағатай ақындарына сиыну болып, екіншісінде солардан қалған жауыр бейне болуы – осының бәрі, осыншама ұқсастық, бұл әлде қалай, кездейсоқ нәрсе емес. Бұл – Абай ақындығының бір кезеңі, шағатайға еліктеу кезеңі, олардан шығып кетпек түгіл, оларды сынамақ түгіл, әлі олардың өз ішіндегі тәуірін таңдай алуға да, өзінше түр іздеуге де шамасы келмеген кезеңі.

Енді үшінші өлеңге («Әліп деп ай жүзіңе ғыбрат еттім») келсек, мұны жазған кезде Абайдың бір аяғы шағатайда тұрса да, бір аяғы шетке аттауға таянған кезі көрінеді.

Мұнда алдымен көзге көрінетін – Абайдың шағатай әдебиетіндегі өлең техникасының бұлтарыстарын тегіс аралағандығы өмірден безіп, кейіпті кескін таба алмай, алдындағы жазудың әріптерін бейне қылып пайдаланған шағатай ақындарының поэтикалық ойынына шейін барғандығы.

Я – ярым! қалай болар жауап сөзің?
Мәт – қасың, тәштит – кірпік, сәкін – көзің
Үтірмен асты-үсті жазуда бар...

Араб әрпінің **ас, үс, үтір, секін, тәштиттерінен** көркемдік бейнесін іздеу шағатай ақындарына үйреншікті әдет болатын. Навоидін:

Қашларыңдан, кім ірәр қаниг көңіл ішре қиял,
О – қызыл кәғәда НУН болұр, – шапақ ішреһилал.

(Қастарыңа көңілдегі қиял қанағаттанады. Ол – қызыл қағазды НУН әрпі, шапақ қызылдығына тұрған ай болып көрінеді») дегеніндегі қасты «нун» әрпіне ұқсатуы, немесе:

«Жанымдағы» жем – ол екі далаңға пида;
Анден соң әліп – таза ниналінға пида,
НҮНІ дағы – ғанбарлық һилалинға пида,
Қалған екі Нукта – екі қалыңға пида!

(Жанымның «ж» әріп ол екі қасына құрмандық, Онан соң «а» әрпі таза бойына құрмандық, «н» әрпі дағы жақсы иісті ай жүзіне құрмандық, Қалған екі ноқат (бірі «ж»-ның, бірі «н» ноқаттары) бетіндегі екі қалына құрмандық!), – деген өлеңіндегі **ж, д, а, н** әріптері мен ноқаттардың бірін ол, бірін бұл мүшелерге меңзетуі – осы әріп бейнесін ісіне асырған ақындық ойыны болатын. Абай осыған шейін барып, шағатай үлгісінің ұшығына шыққан түрі бар. Бұл алты жыл ішінде Абайдың түр іздеу екпіні көп өскендігін көрсетсе, оның үстіне әріп бейнесін шағатайша бейне түрінде қолдануға мүсе тұтпай, әріп орнына дыбыс алғанын, әр дыбысты сол дыбыспен басталатын сөзге нышан есебінде ұстағанын көрсетеді: **а – ай, б – бәле, т – тіл, с – саламат, ш – шекер, к – кәміл, м – мейрім, н – нала,** тағы басқалар. Осының өзі шағатай үлгісін ішінен шіріте бастағаны болу керек.

Шынында да «Әліп дей ай жүзіне ғибрат еттім» өлеңі алдыңғы екі өлеңнен көріне басқа. Бұл – шағатайдан қашықтай бастаған, қазақтың өз үлгісіне қайта бейімделе бастаған кезі болу керек. Тіліндегі шұбарлық нәлі қалмаған да болса, алдыңғы екі өлеңнен көп жеңіл, араб сөзі сирек кездеседі. Өлеңнің өлшеуі де ғарузша емес, буын өлшемі, ұйқасым қазақтың кара өлеңінше. Бұл кәдімгі 11 буынды қазақ өлеңі. Мұнда да ғарузша құрылған дәуірлер болуы мүмкін. Ондай күман тудыратын екі-ақ жол бар, ол:

Би – бала и дөртіне нисбәт еттім,
Си – Сәна и мәдхiна хұрмәт еттім.

Бұл екеуін күмәнді қылып тұрған – екеуінде де парсы изафетімен байланыстырылған «бала-и-дәрт». «сәна-и-мәдх» деген араб-парсы сөздері болуы, изафеттің алдыңғы буыны созылып айтылған болғандықтан, «ұзындық-қысқалық» негізіне құрылған ғарузға ұқсап тұруы мүмкін. Бірақ бір өлеңнің құрылыс жүйесін, өзгесіне қарамай, тек екі жолына қарап шешуге болмайды. Бұл өлеңнің осы екі жолдан басқаларының бәрі, оның үстіне ұйқасымы қазақша құрылғанына дау қалдырмайды.

Ескі күншығыс ақынының әріп бейнесін дөп қолдануы өмірден қашықтап, қаламымен әрпіне ғана қарап, тізесін құшақтап қалған қастылық жағдайын көрсетеді. Абай осы белеске шейін өрмелеп барып, шағатай жолының сорлылық үшін шығып болып, одан безген сықылды. Осы өлеңнен кейін шығыс жұртына қонуды тоқтатқан.

Бұдан соңғы Абай өлеңдерінен шағатай үлгісін іздеу, менінше, құр арам тер.

Абай енгізген өлеңнің жана өлшеулерінің кейбірі, кім біледі, ғарузға ұқсап та тұрған шығар. Арабтың 28 әрпіне келетін комбинациясының ешқайсысын қалдырмай ұйқасын қуалаған шығыс ақындарының тоқсан тарау өлең ұйқасымы мен өлшеуі Абайдың кейбір өлеңіне тура келіп те кететін шығар. Бірақ оған қарап, оп-онай шеше салуға бұл мәселе көнбейді. Қазақтың өлеңінің бар өлшеуін созып айтып, бұрмалап қараса, ғаруздан шығаруға болады. Абайдың жана үлгілерінен де осыны істеуге болатын болар. Бірақ, шағатай әдебиеті, ғаруз үш ұйықтаса түсіне кірмеген Міржақып:

Сен жоғында бұл жалғанда,
Сен келгенде арамызға
Қанша орасан толды кем?

дейтін жоқтау өлеңін:

Ләгул мүлке, лу ул камдо,
Лә шурко, ләнуннеғма

уәзінмен жазды деп қалай нандыруға болар?

Сонымен, 1864 жылдан кейінгі Абайдан шағатай ықпалын іздеу – бос арам тер болып шығады. Өйткені: 1) шағатай әдебиетінің негізгі бағыты мистицизм. Абайда бұл жоқ; 2) шағатай әдебиетінің тілі араб-парсымен шұбарланған шұбар тіл. Абайда бұл – машықтау үшін болмаса, ұшырамайды; 3) шағатай әдебиетінде өлең өлшеуі – араб-парсының ғаруз өлшеуі. Абай мұны ерте тастаған; 4) Абай сияқты төрт аяғы тең жорға акын шағатайдың ғарузын сүйсінген болса, жазып алып сүйсінбей басқа да бір қасиеттерін қосып ала жүрген болар еді; Абайдың еш қылуасында олармен әдеби оты өрелі жанатын қылық жоқ.

Абай шығыс үлгісін көрмей, білмей аман кеткен акын емес, белшесінен кешіп барып, батпағына аунап барып, одан шығып тастап кеткен акын.

3. Абай және халық әдебиеті

Абайға ана сүтімен кіріп, сүйегіне сіңген әдебиет үлгісінің бірі – халық әдебиеті деп едік. Он жасынан бастап «түйе қайырған қатынға», көңілі ауған қызға Абайдың жұмсаған сөз қаруы осы қа-

лыпқа соғылған. Бірақ ол, мұның да қызығына ерте тояттап, ескірген ел даналығынан көп ұзамай-ақ өзіне мұра санаудан қалған сияқты. Халық әдебиетінің заман таптап даңғылдаған көне жолы Абайға тарлық еткен. Ол соныдан жол салмақшы болған. «Мәдет бер» деп, 13 жасында Навои, Сағди, Фердаусилерге жалбарынған Абай, келелі кенестің кеуде биі болмақ болып, ескі бише қосарлап сөйлемек болған. Абай ескі ақынша «көр-жерді өлең қылмақ» болған. Абай енді бұларды қомсына бастайды. Классик әдебиет дөңіне шығып, артына қарағанда оған енді:

Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау
Өлеңі бірі – жамау, бірі – құрау, –

болып, олардың «кемшілігі әр жерде-ақ көрініп тұрады». Ол – қазақтың сөз өнерінің өзіне сын көзімен қарап, ескі әдебиет мұрасының ескірген жерлерін көзі шала бастайды. Ол жалғыз қыссашыларды ғана мінеп, шөп татыған «Өзірет Әли», Айдаһарлы ертегіні термектікті ғана кемшілік деп тоқтамайды. Өлеңнің ұйқасы үшін «ауылда қонған жерін», «астына мінген атын», «айтамын айт дегеннен дерді» сүйреп әкеп, сөз арасы бөтен сөзбен былғанса, онда Абай: «ол ақынның білімсіз бишарасы» – дейді. Сөздің қасын түзеймін деп, «көзін шығарып», бітпейтін кейіпті суреттеген нәрсесінің жанына жарып тығып, өз сөзін өзі есептемей айтып, «алтын иек, сары ала қыз» табатын өлең арналарын қатаң сынайды. Сонымен қатар Абай «қазақтың өзге жұрттан сөзі ұзын» екендігін, өйткені онда басы артық қосарлар жүретінін байқайды.

Бұрынғы ескі биді тұрсам барлап,
Мақалдап, айтады екен сөз қосарлап, –

деп, қырағы көзбен бұл кемшілікті шолып өтеді де, өзі «ескі бише отырман бос мақалдап» деп, ондайдан аулақ болатындығын айтады.

Жұрттың бәрі сөз сатқан,
Сатып алып не керек.
Ескі сөзді, антатқан,
Шыр айналған дөңгелек? –

дейді. Өткен өмір арбасының дөңгелегімен қоса айналып дөңгеленген ескі, тозған сөз үлгісін тастап, Абай «тіл ұстартып, өнер шашпақ» болады. Басы артық бір сөз де өлең ішінде тұрмауын,

өлеңнің «теп-тегіс жұмыр келсін айналасы!» деген шарттарды қояды Абай. Осындай қатаң шарт, ауыр сынның арқасында Абайдың сөздері, Ильяс айтқандай, «қиюынан қыл өтпейтін» нығыз болып, мағынаға малынып келеді. Сондықтан, оны ағызып оқып, сыдыратып өте шықсаң, ішкі мәніне жетпей қаламын деп кідіріп, салмақтап, ақынның кестелеген айшықтары, қошқар мүйіздерімен оралып өтуге тура келеді. Абай айтар сөзінің бәрін айтып, орнын тақырлап кетпейді, оқушыға да шығарғыштық сыбаға қалдырып кетеді.

Міне, Абай сөзінің осы қасиеттері, Абайдың өлеңге қойған осы шарттары күні бүгінге шейін құнын жоғалтпаған артықшылықтарының бірі. «Алтын иек, сары ала қыз» сияқты жалаң, жалған, жалтыр бейнелер (образдар), ұйқасым қуалап, өлеңнің кетігін басқа сөздермен тығындаулар бүгінгі әдебиетімізден де әлі кетіп болған жоқ.

Халық өлеңінде тақырыптан тысқары басы артық сөз болмай тұрмайды. Ондай артықтар жаман өлеңде сорайып көрініп тұрады да, тәуірлерінде бойын жасырып, бірде құрғақ пәлсепе жамылып, бірде мақал, жұмбақ бүркеніп, бірде орынсыз пейзажға оранып келеді. Қалай болғанда да бұлар өлеңнің мәнін сұйылтып, дәнін жұқартпақ. Абайдың алдындағы әдебиет үлгісі осы сұйық мәнді, жұқа дәнді өлеңдер, тозығы жеткен мақалдар, бірөңкей тізіліп, жалықтырғыш келетін ертегілер еді.

Айдын көл батпақ атанар
Айдыны құрып, суалса...
Арғымақ аттың белгісі
Аса бір шауып бұланбас...
Ағарып тұрған ай да өлер
Қызарып тұрған күн де өлер,
Алшандаған бай да өлер
Ардақтаған хан да өлер....»

Осы сияқты арзан ақиқат, тозған шындық, керексіз тақпақ — ескі өлеңнің мазмұнын да, түрін де билеп алған ескілік ауру болатын. «Ескі бише отырман бос мақалдап» дегенде Абай осыларды айтқан болуы керек. Абайдан бұрынғы, Абаймен замандас ақындардың не жақсы дегені де осы бос мақалдан құтыла алмаған. Бұдан құтылмай тұрып, шын мағынасымен әдебиет тілін жасау да мүмкін емес еді. Абайдың сіңірген бір еңбегі әдебиетті осындай артық жүктен тазартуы болса керек.

Халық әдебиеті – халықпен құрдас, бірге жасасып келе жатқан кәрі нәрсе. Оның жаңалығы жарытусыз, бұрынғының үстіне жаңа бояу жағу түрінде ғана болады. Жаңа шығармасы да сол ескі тамырға көктеп өседі. Мұның бәрі өмір ағынының тігісін сөгіп, ыдыратқандай, халық өмірінде ұлы өзгеріс болмағанын көрсетеді. Сонымен, атам заманда пайда болып, бір кезде жаңа болған, бірақ бүгінде тозған бір нәрсені, көнерген сөзді халық әдебиеті қайталап, немесе болмашы бояу жағып алып, сүйрете береді. Халық әдебиетінің сақталатыны да, оның таусылмайтыны да осыдан келеді.

Оның үстіне басы артық, қосар сөздердің ескі өлеңнен қалмайтын, сонымен сөздің мәнін сұйылтатын тағы бір себебі бар: ол – әдебиеттің ауыз әдебиеті болушылығы. Ауыз екі сөйлеген сөз бір айтылғанын өтіп кетеді де, қайта тыңдауға келмейді. Айтушының өзі де, қайтарып айтқанда, алдыңғысын (жаттап алған болмаса) түгел қайта айтып шыға алмайды. Ал, жазылған сөзді ескермей қалсақ, қайтадан әлденеше рет қарап алуға, түсінбеген жерімізді түсініп алуға болады. Сондықтан жазылған сөзді мейлінше нығыздауға, сөйлемін орамды, мағынасын терең қылып жіберуге болады. Бірақ ауызекі сөзге мұны істеуге болмайды. Жазылған сөзді қаншама жандандырып-ақ ауызекі айтсақ та, бәрі бір, өлі сөз болып шығады. Маяковский жазған өлеңдерін декламация үшін қайта өндейтінді. Пьесалардың сөздерін де Мейрхольд ешуақытта өз күйінде қалдырмайды, тыңдауға қолайлы етіп, өзгертіп шығарады. Қазақтың халық әдебиеті де сахна әдебиеті болатын; көпшіліктің тыңдауына бейімделген шығарма болатын. Тыңдалатын шығарма мағынаның артық қоюлығын көтермейді. Ондай болса тыңдаушының миын шаршатады. Сондықтан, халық шығармасында шығарманың тақырыбына қатысты сөздердің аралығына, тыңдаушының миына гимнастика болғандай, «басы артық» сөздер енгізілетін. Мұндай қыстырма сөздер, шығарушының шеберлігіне қарай, бірде тақырыптан өте алыс кетіп, тек ұйқасым үшін тұрады да, бірде алыстап, орағытып келіп, тақырыптың бір жерінен жанасатын. Ауыз әдебиетте мұндай қыстырма әңгімесінің мынандай үш түрлі пайдасы бар:

1) Тақырыптан тыс әңгіме болғандықтан, тыңдамасаң да не түсінбесең де әңгіменің ұзын ұрғасын ұғуға кемшілік қылмайды. Сонымен ол тыңдаушыға демалыс болады;

2) Тақырыптан тыс әңгіме болғандықтан, тыңдаушының зейінін аударып, миға гимнастика болады;

3) Тақырыптан тыс әңгіменің өзі бір шетімен тақырыпқа байланысып жатса, әрі логика, образ жағынан дұрыс құрылса, тындаушыны күн ілгері даярлап, негізгі тақырыпты жақсы, жанды түрде түсінуге себеп болады.

Шора батырдың ханға өкпелеп, елін сағынып, өзінің Қазанға қайтқысы келгенін ханға айту түрі осылайша құрылған:

Арғымақ үйірін сағынар,
Сағынғанда не қылар,
Тұяғын тарпып қағынар
«Тау кебелей желсем!» – дер,
«Үйірімді көрсем!» – дер.

Ақ сұңқар ұя сағынар,
Сағынғанда не қылар:
Тұғырында тұра алмай,
Тапыл-тапыл қағынар.
«Көк бұлттың ішінде
Көлденендеп ұшсам!» – дер,
«Дәмді қанды ішсем!» – дер,
«Ұяласын көрсем!» – дер.
Ер туғанын сағынар,
Сағынғанда не қылар:
«Күдеріден бау тағып,
Көбе тонды кисем!» – дер.
«Ауыр қолды ертсем!» – дер,
«Дұшпанымды көрсем!» – дер.
Жұрт ойламас ер болмас,
Үйір демес ат болмас,
Ұя демес құс болмас
Мәнзілді күнде, падишам!
Өзінің жұртын сағынар.
Қауыста қайтқан қараша
Қиқулап қонар көліне –
Өсіп-өнген жеріне.
Қазандай ішім қайналып,
Садағым сала байланып,
Ниет қылдым еліме.

Міне, осы отыз жолдың ішінде мақсатты ойын айтатын тек соңғы «ниет қылдым еліме» деген жол, оның үстіне елін сағынғандығы. Арғымақтың үйірін, сұңқардың ұясын, қараша қаздың көлін,

жалпы ер жігіттің елін сағынатындығы, олардың қайсысы қалай сағынғандығы, қалай тыпырлайтындығы негізгі тақырыпқа керек те емес. Айтпақшы сөзі ол емес. Сол себепті мұның бәрі де басы артық, қыстырма әңгіме болып шығады. Бірақ, ақын осы тоқсан тарау қыстырма әңгімені негізгі тақырыпқа сондай шеберлікпен байланыстырған, әр қайсысын сондай дұрыс құрған – бұлардың тақырыптан тысқары әңгіме екендігіне таласуға да болады. Бұлардың бәрін байланыстырып тұрған бас арқау бәрінде де сағынудың барлығы: оның үстіне, сұңқардың ұясы, арғымақтың үйірі, қаздың көлі, ердің елі – бәрі де сағынудың объектісі болғанының үстіне, араларында толық ассоциация бар. Сондықтан бұл ұзын қыстырманың бірін де артық қыла алмай, бәрі жиналып зейінді негізгі әңгімеге қарай аударуға себеп болып тұр. Сонымен қатар, негізгі мәселенің өзін баяндап тұрмағандықтан, олардың бірін тындамай не ұқпай кеткеннен зиян да жоқ.

Міне, бұл халық әдебиеті шығармаларының тыңдаушының ынтасына қарай құрылғандығы ең үлкен шеберлікпен, ірі өнермен жасалған түрі.

Өлгенді естіртушілер де қазақта осы әдісті қолданады. Оларда адам атадан бастап, неше түрлі жұрт білетін ірі өлім, аянышты өлімнің бәрін санап келіп, аяғында мақсатының бетін бірақ ашады. Онда да бір өлімнің бар екенін сезесің де, бірақ кім үшін айтылып отырғанын, кім өлгені белгісіз. Сол белгісіздіктің өзі тыншытпай, тыңдауға айдап салады. Бірақ бір қатарын тыңдамағаннан да зиян келмейді. Соңғы түйінін ғана тындасан, ұқсаң болады. Осыны тыңдауға, ұғуға алдыңғы қыстырма әңгімелердің өзі үлкен себеп болады. Ауыз әдебиет үлгісінде бұл – таптырмайтын әдіс. Бірақ жазба әдебиетте мұндайлар мағынаны сұйылтып әкетеді. Сондықтан мұнда ұзақ қыстырма әңгімеге орын қалмайды. Мұнда оның орнын сөздің образдылығы ұстайды.

Абай біздің жазба әдебиетіміздің атасы болғанда, өлеңін, қара сөздерін тек қағазға жазғандығымен ғана емес, жазба әдебиет пен ауыз әдебиеттің осы айырмашылығын ашқандығымен де атасы болады. Қазақ әдебиетін ауыз әдебиеті дәрежесінен шығарып, неше мың жылдай көнігіп, етке, қанға сіңісіп болған ескі ауыз әдебиет дағдысынан құтқарған адам – Абай. Ескі ауыз әдебиетіндегі артық қыстырмалардан алғаш тазартқан да Абай.

Абай сынаған «қазақтың ұзын сөзділігі», «ескі бидің сөз қосарлап, бос мақалдайтындығы», «ескі ақынның жоқтан қармап, көр-

жерді өлең қылатындығы» дегендер — осы басы артық, қыстырынды әңгімелер болатын. Абай сөзінің «киюынан қыл өтпейтін» ықшам, тығыз болатыны да осы басы артықтан аман болғаннан келетін-ді.

Абай ескінің шұбалаң қыстырмасын икемді бейнеге (образға) айналдырды:

Іздеп табар сұңқармын
Жарастықты сүйгенде.
Қылығында жоқ оғат ...
Сіз — қырғауыл жез қанат,
Аш бетінді, бер қарат...

Ескі халық ақыны болғанда, «сұңқар» мен «қырғауылдың» өз романын жарыстырып, жігіт пен қыздың әңгімесін оның көлеңкесімен бүркеңкіреп қояр еді. Абай олай сөзді ұзатпайды. Ұзатпау үшін «сұңқар» мен «қырғауылдың» арасын алыстатып, арасына негізгі тақырыпты кіргізеді: «сұңқар», «қырғауыл» дегендер, «жігіт», «қыздармен» теңбе-тең жасайтын, өз бетілік кейіп болмай, «сұңқар» — жігіттің, «қырғауыл» — қыздың бір мезгілдік қана кейпіне ұқсатылады да, негізгі суреттің анықталуына, толығына себеп болады.

Абайдың өлеңдері бейнелі, суретті келіп, шын мағынасымен көркемдік шартын орындап отырады. Сонда Абай образды қолдан жасап, жат кейіп қылып шығармайды. Қазақтың өзіне қашаннан таныс, оны келтіргенде бермекші суретінің бояуын қандырып, ашып кететін суреттерден алады. Суретті ойдағыдай, күшейтіп жіберетін болса, Абай ондай-мұндай ерсі, әдепке шеттігіне де қарамайды. Кәрі шалдың жас қызды еріксіз қатын қылғысы келгенін улы тілмен шаққысы келсе, «тұсап қойып қашырап бұқа ма екен?» деп сөгеді. Елдегі құлардың ұнамсыз қылығын біле отырып, оны тоқтатуға мұршасы келмейтінін айтқанда:

Ойнасшы, қатын болса қар,
Андыған ерде қалама ар?» —

деп жібереді. Ақы алып өлең айтқан ақын — тындаушыны да, сөз асылын да танымай айтады, оны тындама деп, ондайдан бездіргісі келсе:

«Сатып алма, сөз сатса,
Ол — асылды аңдамас.

Білеткенің байы ақша
Ер жақсысын таңдамас» —

деуге де аузы бара салады.

Абай қазақтың мақалын да, ертегісін де, салтын да — бәрін де суретке пайдаланады. Бірақ, осының бәрінде қазаққа таныс образдардың өзі бұрынғы құрысып, қатып қалған күйінде тұрмайды, жүріп кетеді, жан бітеді; жетіліп, өсіп, ашылып, жарқырап кетеді. Өз қалпында қалып қоймай, уақиғаның өзіне біте қайнап қосылып кетеді. Мақалдар Абайда босқа қосарланып, «солай дегендей-ақ» болып жүрмейді, жанды суретке, қозғалысқа, протеске айналады. «Адам басы алланың добы» деген дөрекі фатализм мақалы ғашықтың материяланған жүрегі болып, бірде теріс ұшып, бірде қайта түседі:

Тәңірі добы — бұл ғаріп бас
Кетті амалсыз, қайла болмас,
Келді, түсті ордана!

Бұл аудармада кездессе де, (Пушкинде мұндай сөз жоқ), Абайдың өзі тағдырды осылай доп қылып, ойнатып қойған. Дәлдеп аударған жерінде де Пушкиннің:

Мои сомнения разреши.
Быть может все это пустое,
Обман неопытной души
И суждено свое, иное, —

дегенін кім біледі, мұның бәрі тәжірибесіз жанның алдануы шығар да, жазмыстың ұйғарғаны басқа болар. Біздегі көп аударғыштарша тікелемейді:

Шеш көңілімнің жұмбағын,
Әлде бәрі — алданыс?
Жас жүрек жайып саусағын
Талпынған шығар айға алыс? —

деп, әрі тура, әрі сұлу, суретті қылып, үлгілі әдеби аударма береді. Міне, мұнда «алыс айға саусағын талпынған жас жүрек» бейнесі қазақтың «арыстан айға шауып мерт болған» дейтін мөтелінен алынған. Сондай таныс нәрсе екені білініп тұр, бірақ ол кейіптен ешнәрсе қалып жарыған жоқ, бәрі де Абайдың өз қолымен жаңартылған. Мұнда арыстанның жыртқыштығы, тәккаппарлығынан, сол

«бейілінен тапқандығынан» мерт болған артқы аяғы екендігінен ырым да жоқ. Мұнда жүрегі таза жас сәби айды алмақ болып, балдыр саусағын шолтаңдатқан кінәсіз қылық қана бар. Сонымен бірге жай қалмай, мерт болып қалатыны да көрініп тұр.

Абайдың қыз бен жігіті ғана құс пен аңға ұқсап қоймайды, құсы мен аны да қызға, жігітке ұқсай береді. Түлкіні бүркіт басып, екеуінің алысқаны қара шашы төгіліп, иықтары бүркілдеп, суға шомылып жатқан сұлуға мензеп қояды.

Жер-ана деген қай жұртта да бар. Бірақ, Абайдың жер-анасы не қалыңдық ойнаған қыз болып, ұрын келген күйеуі күнмен жымындасып, күліп ойнап кетеді, немесе ол ана елжіреп емізіп кетеді.

Қысқасы, Абайдың образ қолданудағы өзгешелігі: әуелі, – катесіз анық, таныс бейне алады; екінші – образы ескі өлі қалыбында қалмай, жанданып кетеді, үйткені, үшінші – ескі образды өсіріп, жаңартып, жалғап өкетеді. Оның ескі, таныс образ алуы – тек таныс жағымен тартып, жуықтатып алып, келгеннен кейін басқа жаққа бұрып жіберейін деген сияқты. Ескі әдебиет мұрасын Абайдың пайдалануының бәрі осылай. Ол ескіні де, өз заманын да дәріптемейді. Ескі образды алғанда оны сүйдіру үшін емес, ескіні бұзып, жаңа қылып, сонымен жаңаны ұғындыру үшін алады. Абайдың әдебиет, мәдениет істеріне қолы тиіп кетсе, ол тек сипап, сүртіп, шаңын кетіріп шықпайды, өзінше бұзып, өзінше түзеп, өз қолының ізін қалдырады. Өлеңнің ырғағы да, ұйқасы да, буыны да, әні де, тақырыбы да, сөз төсегі де, суреті де Абайдың қолынан өткенде бұрын көрмеген жаңа нәрсе болып шығады. Қайсы біреудің құлағын «шу!» дегенде тосаңсытады. Бірақ, сүйте тұра, Абай өлеңі – қазақ өлеңі, қазақ өмірінің суреті, қазақ тілімен жазылған, қазаққа түсінікті болып шығады. Ол Пушкинді, Лермонтовты, Крыловты қазақша сөйлетеді, күпілі қазақты Пушкинше, Лермонтовша сөйлетеді. Абайдың арқасында ХІХ ғасырдың соңғы ширегінде қазақ ауылындағы қыз ойнаққа Онегин мен Татьяна «қатысады». Абайдың арқасында ХІХ ғасырда қазақтың әдебиеті өзінің атам заманғы «азалы ақ көрпесін сілке тастап», Европаның классик әдебиетінің қалыбына түседі, сүйте тұра қазақ әдебиеті болушылығын да бұзбайды.

Бұлайша ескіні жаңаға ұштастырып, жан бітіру үлкен шеберлікпен ғана болатын іс. Абайдан біз осы ірі шеберлікті көреміз. Абай ақын болғанының үстіне ескі мәдениет мұрасын дұрыс пайдалана білген ақын. Абай ескі күншығыстың экзотик өнерінің бірі –

шағатай әдебиетімен де жақсы таныс болып, онан жанына азық таба алмай, ілгері басқан Европа үлгісін тандап, ұстағанының үстіне, қазақтың халық әдебиет мұрасын да жете тексерген, оны барынша бағалаған, онан бар керегін ала білген адам. Абайдың баласы Тұрағұлдың естелігінде «қазақтың ертегілерінен есітпеген ертегісі кем шығар». Сонда, қазақтың ескі ертегісінен – бұрын қай жерлерде жүргені, көршілес күндес елдері қай жұрттар екені, елдің ескі салты, арманы, кәсіп-қаракеті не екені көрінеді деуші еді» дейді. Міне, бұл халық әдебиетін (ертегіні) осы ғылым айтуындағыдай бағалай алғандығы. Қазақтың мақалдарына қарап отырып, қазақтың тарихын қарастыруы да, өз сөзіндегі қазақтың шаруашылық қалпын, дүниеге көз қарасын білуге мақалдарды кілт қылғысы келгендігі де – бәрі де халық әдебиеті мұрасын қалай пайдалану жолын түсінгенін көрсетеді.

Сонымен бірге, Абай ескі мұраны талғамай ала беретін адам емес. Ол ескіден қалған мұраға да, өз заманының жайына да сын көзімен қарап, өзінің ақыл елегінен өткізіп алған. Қашаннан келе жатқан «мәңгі шындық» саналатын мақалдарды, адат заңын Абайдай қирата сынаған адам қазақта ол кезде болмаған. «Ата-анадан мал тәтті», «Атың шықсын десең, жер өрте», «Жарлы болсаң, арлы болма», «Көппен көрген ұлы той» тағы басқа неше түрлі мақалдардың сырын ашып, сынаған адам – Абай.

1905 жылдың төңкерісі халық санасын басқан қара тұманды бір қатар серпілтіп, онан соңғы реакция дәуірі бүркеулі сырдың көбін ашып, колония саясаты азуын күннен күнге батырып, қазақ арасында ұлттық сана өрлей бастаған кезде, 1916-жылда, орта білімі бар, төңкерісшілдікке бейім азамат қылып көрсетілген учитель Әбіш – Бейімбеттің «Шұғасының» геройы – ауылдағы екі рудың балуаны күрескенде қызынып, бір жағын басқарып жүреді; өз жігіті жыққанға көтеріліп қалады. «Шұға» пьесасынан 40 жыл бұрын Абай осындай күрес, бәйгіге ру болып қызыну, арлану әдетін сөге сынайды. Халық мәдениетінің мұндай жақтарын ашып тануға келгенде, Абай, сүйтіп, өзінен 20 жыл соң Әбіштер қараған көзқарастан асып түседі. Осының бәрі Абайдың ескі мұраны сынай білудегі күшін көрсете алса керек.

Жоғарыда айтылып өткендегідей, Абайдың халық әдебиеті үлгісіндегі өлең қалыбын өзгертіп, өзінше құруы да әдебиет мұрасын қалай пайдалануды, қалай сынауды жетік білгендігінен келген. Өлеңнің өлшеуі мен ұйқасымына кіргізген сыртқы өзгерісінің өзі

тек бола салған іс емес, Абайдың барды сынап отырып, соныға тартқанынан туған жеміс.

Абайдың музыкаға енгізген жаңалығы – жаңа түрлі әндері де – осы өлең құрылысын қайта құрумен байланысты. Жаңа, жат өлшеулерді жұрт құлағына сіндіріп, көп ұғымына жуықтату үшін оларға ән де шығарып берген. Абайдың жаңа түрлі өлең өлшеулерін шағатай үлгісінен шығарушылар сол әндердің құрылысына сынатып қарау керек: ән – «ғұшшак», «науа» тәрізді дәруіш мақамына бейімделген бе екен, жоқ өзі білген дәрежесінше, батыс үлгісіне тарту бар ма екен? Біздің байқауымызша, Абай әндерінде Орта Азияның ескі мақамына тартқан жер жоқ. Абайдың композиторлық тәжірибесі сол кездегі қазақ әнінің құрылысына Батыс әсерін ендіріп өзгерту талабының өзі, біздің мәдениет тарихымыз елеп өткендей іс. Бұл да қазақ көркем өнерінің қолда барын қанағат қылмай, ескіні ескі біліп, жаңаға тартудың бір ұшқыны.

Сонымен, Абайдың көркемөнер жөніндегі айтқан сөзі емес, істеген ісіне ұлы сыншылық, барды қайта құрушылық, барына таласпай көнуге болатын болды:

1. Абай шағатай әдебиетімен жақсы таныс болып, оны баурап алып, соның үлгісімен өлең жазып та көрген. Бірақ, оны қанағат қылмай, оның ішінде қалмай, сыртына шығып, соныдан жол іздеген;

2. Абай қазақтың халық әдебиетін жақсы біле тұра, оның айдын жолымен жүріп кетуге шамасы келе тұра, оны да өзіне баянды жол деп есептемеген, онан да шетке шыққан;

3. Абай жер жүзінің классик әдебиетінің үлгісін таңдап ұстап, қазақ әдебиетін Байрон, Шиллер, Гете, Пушкин, Лермонтов, Толстой ізімен жетелеген.

4. Әдебиет арнасын басқа жаққа бұрумен байланысты өлеңнің мазмұндылығы, көркемділігі, бояуы – бәрі де өзгеру керек деп табады. Бұл жөнінде:

а) Ауыз әдебиетінің өзгешелігі болып сақталып келген өлеңдегі басы артық бос сөздерді шығарып, өлең сөзінің мәнділігін арттырады;

ә) Бұрын жай қосақталып, негізгі тақырыппен жарыса жүріп, оны солғындатуға себеп болатын көлденең суреттерді шағындап, қиындап, олардан жаңа бейне құрастырады. Бұрынғы мақал, мәтел, халық сенімі секілділердің қатып, құрысып қалған суреттерін жанды, жүрдек кейіпке айналдырады;

б) Қазақ өлеңін түр жағынан байытып, жаңа өлшеулер, жаңа ұйқасымдар, жаңа ритмдер туғызады;

в) Әдебиет тіліндегі халық үлгісінің басы артық қосарларын жоюмен қабат, шығыс үлгісінен келіп жүрген араб-парсы сөздерін де қуып, әдебиет тілін тазартып, қазақ тілінің бар байлығын іске асыруға жол ашып, жазба әдебиет тіліміздің іргесін қалайды;

г) Көркем шығармаларды өзі де шығарып, ірі ақындардан да аударып, әдеби аударманың, жаңа заман әдебиетіндегі бірқатар белгілі жанрлардың үлгісін істеп береді.

5. Халық әдебиетінің кәрі тарауларының бірі болған мақалдардың жарамсызы көп екенін ашып көрсетіп, өзі де бірнеше мақал шығарады.

6. Әдебиет жұмысында өзгеріс жасаумен қатар, әлінше қазақ музыкасына да жаңалық ендірудің талабын істейді.

Міне, осының бәрі де құрғақ сөз емес, Абайдың істеген істері. Адамды істеген ісіне қарай сынайтын болсақ, бұл істерді, бұларды істеген адамды қалай бағалауымыз керек?

Абайды қолда барға қанағаттандырмайтын, үздіксіз сынға, таусылмас наразылыққа қуып салатын атам заманнан, ата-бабадан қалған, замандас-бастастары түскен даңғыл жолға сыйдырмайтын не?

Неге ол даяр әдебиет үлгісін, дайын мәдениет дағдысын сынай береді? Неге бұлар оның сынына толмайды?

Абайдың әдебиет «бар мәзіріне», мәдениет сатысына бұл сыншыл көзқарасы өзінің дүниеге көзқарасынан бөлек жатқан нәрсе емес, соның бір бөлшегі, өткенді, төңірегін тегіс сынауының, тегіс ұнатпауынан бұл – әдеби формада бой көрсеткен бір түрі. Әйтпесе, өткенді көксеп, төңіректегі барға ырза болған адам сол өткеннің, төңіректің идеологиялық жемісіне – әдебиетіне, ол әдебиеттің дәрежесіне, түріне де ырза болған, қанағаттанған болар еді.

Ойдағы сыншылдық, жалпы бағыттағы жаңашылдықты істе көрсете алу, онда да әдеби формада, ырғақ пен ұйқасымда, бейне мен сөздікте көрсете алу – бұл ол сыншылдықтың тамыры терең бойлап, кеткенінен келеді. Абайдың тұла бойын түгел алып кеткен, осындай өз ортасына наразылық бар. Абай сол заманды, сол ортаны соя сынаған адам. Абайдың әдебиеттегі сыншылдығының түп тамыры осында жатыр. Сондықтан Абайдың заманы деген не еді? Абай оның несін сынайды? – соны қарайық.

(Аяғы бар).

ҚАЗАҚ МУЗЫКАСЫНДАҒЫ КҮЙ ЖАНРЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ ЖӘЙЛІ

(Тіл мен тарих деректері)¹

Музыка мәдениетін күшейту ісінде халық музыкасының мұраларын тексерудің маңызы өте зор. Өйткені, болашақтағы жоғары мәдениетті музыка мен қолда бар музыка мәдениеті арасының жібі үзілмеуі керек. Қазақтың қалың еңбекшілеріне түсінікті, әсерлі болу үшін жана музыка олардың құлағына жат болмауы керек. Жат болмау үшін өзінде бар музыкаға бір жағынан байланысы болуы керек. Бұрыннан бар музыка мұраларын жетістіріп, толықтырып, көркейтіп, көркемдік жағын күшейтіп, примитив түрлерін гармониялап, халық музыкасындағы өмірге, тіршілікке шақыратын, ерлік, талап, жігер тудыратын элементтерін саралап алып, кертартпа, сары уайым, жасықтық туғызатын жағын жойып, — осы ретпен ғана — қазақ ұлтының қазіргі музыкасын дамытуға болады. Халық музыкасы мұраларын зерттеудің маңызы зор болатыны осы жағынан.

Қазақ музыка шығармаларының ішіндегі ең ірі жанрдың бірі — күйлер. Композиция жағынан, музыка мәдениетінің басқа өлшеулері жағынан қарағанда да, күйлер халық музыкасының жетіскен ірі тарауы екендігіне дау болмауы керек. Қазақтың өзі де күйді артықша бағалайды; онда айтып тұрған әңгіме, сөйлеп тұрған сөз болмаса да, күйлердің өзінің музыка тілі халыққа сондай жақын, сондай түсінікті, оны сол тілсіз түрінің өзінде жақсы таниды. Қазақта ән мен күйдің екеуі екі басқа болушылығының өзі халық музыкасының жақсы ғана жетіскен сатыда тұратындығын көрсетеді. Өйткені, бұлар әуелден айрылып туған емес, ән мен күй әуелде бір болып, бара-бара музыка мәдениеті жетісе келе, бірінен бірі айрылып, вокал музыка, инструментал музыка болып, егізделіп шыққан. Халық музыкасының көпшілігі мұндай екі айрылуды әлі күнге дейін білмейді. Музыка шығармаларының барлығы да тек әндер ғана болып, күй сияқты жанрларды білмейтін ел де бар; немесе ән мен музыка аспаптарын қоса отырып, бір жағынан биді де араластыратын, музыкасы синкретизм түрінен асып болмаған да бірқатар елдер бар. Осы күнгі татардың халық музыкасын алсақ, онда күй, ән

¹ Бұл еңбек алғаш рет 1936 жылы жеке кітапша түрінде Қызылорда қаласында шықты. — *Редакция алқасы.*

деп екі айыру болмайды. Татар тілінде әнді де, күйді де бәрін де «күй» деп атайды. Бұлардың күйлерінің бәрі де ән болады. Ән салмай, тек инструментке ойнайтын күй болмайды. Өзбек музыкасында ән де, күй де болумен қатар ән, күй, би — үшеуі араласып жүреді.

Күйлер халық музыкасында сирек ұшырайтын нәрсе. Бұл — осы күнгі Европаның симфониясы тәрізді. Мұндай дәрежеге жетісу үшін халық музыкасы жақсы дамыған болуы керек. Сондықтан күйлерді қазақ музыкасының ең жоғарғы түрінің үлгілері деп білуіміз керек. Олай болса, сол жоғары дәрежеге күйлерді шығаруға халық музыкасы қай жолмен жетті, қандай элементтерден құралды, осыны тексеру — төменнен жоғарыға қарай өрлеуде халық музыкасының өзінің тұтынған жолын ашып алуға себепкер болады. Музыкамызды төменгі сатыдан жоғары сатыға шығарғанда примитив элементтерді күрделі гармонияға айналдырғанда халық музыкасының өзі салған жолды жанай жүрсек, осы түрде дамытатын болсақ, көпшіліктің құлағына жат болмақ емес. Онда музыканың өзінің өсіп келе жатқан табиғи жолымен өркендеген боламыз. Соның үшін күйлердің қалай құралғанын зерттеудің артықша маңызы бар.

Қазақ — жазба тарихы жоқ ел. Қазақтың мәдениет, тарихы да жазылмаған. Сондықтан күйлердің қалай шығуы, қалай пайда болуы, қалай дамуы жайында тарихтың жазып қалдырған деректері жоқ. Бұл жағдай күйдің тарихын зерттеуді қиындатады. Солай да болса, бұл мәселе жөнінде үмітсіздікке түсуге болмайды: тексеру методы дұрыс болса, бар материалдарды дұрыс пайдалана білсек, бұл жөнінде талай қараңғыны жарыққа шығаруға болады.

Күйдің пайда болуы тарихын зерттеу үшін, біздің ойымызша, мынадай материалдарды пайдалануымыз керек:

Бірінші: біздің музыкамыз жайында түрлі мәдениетті елдердің жазып қалдырған тарихи деректері; екінші: халықтың музыкаға байланысты тарихи идеологиясы; үшінші: сол идеологияның бірі болған тіл материалдары. Тіл материалдары дейтініміз — түрліше музыка терминдері, бұлар мен басқа сөздердің мағынасының арасындағы байланыстар; төртінші: ең маңыздысы — музыканың өз материалдары, халық музыкасы шығармаларының, күйлердің өзінің ішкі құрылысын тексеру; бесінші: осы жоғарыда айтылған материалдарды топтағаннан кейін, қазақтың халық музыка шығармаларын басқа жұрттың шығармаларымен салыстырып, солармен арасындағы байланысын, бір-біріне жасаған ықпалын, бірі мен бірінің араласып айқасқанын тексеру.

Бұл арада біз бұл мәселеге тиісті материалдарды түгендеп өтем деген ойдан аулақпыз. Бұл қазіргі уақытта бір кісінің қолынан келмейтін жұмыс. Мұнда біз бұл материалдардың бірқатарын ғана ұсынып, сонымен келешекте зерттеушілерге, тиісті мамандарға жол ашпақпыз. Оның үстіне, тарих, тіл деректері жөнінен, өз мамандығымыз жағынан көмек бермекпіз. Жанағы көрсетілген жөнмен мәселені басқа елдердің халық музыкасы жайындағы тарихи деректерінен бастайық.

Қазақ күйі кашаннан бері жұртқа белгілі? Не себепті «күй» деп аталған? «Күй» деп басқа елдер нені айтады? Осыны қаралық. «Күй» деп татардың әнді де, күйді де, қысқасы барлық музыка шығармаларын атайтынын біз айтып өткенбіз. Қазақта күй түрінде айтылған сөз шағатай, ұйғыр тілдерінде, анатоль түрік тілінде «көк» болып айтылуы тиіс. Қазақтың «и» дыбысының бірқатары шағатай тілінде, ескі ұйғыр тілінде, түрікпен, әзірбайжан, анатоль тілдерінде «к», «г»-ге айналады. Қазақша бай-ла-мақ деген сөз оларша: бағламақ болады. Қазақша «тимек» деген сөз оларша «текмек» болады; қазақша «би» деген сөз оларша «бек» болады, қазақтың «би-бек» деп екі айырып айтатыны осы түрлі нормадан туған. Сондықтан «күй» деген сөз оларша «көк» болуы табиғи нәрсе. Ескі жазба белгілердің ішінде бұл сөз ең әрідегі нұсқалардан Махмут Қашғаридың «Дивани лұғат» деген ХІ ғасырдан қалған кітабында ұшырайды. Бұл: «Ол көклөнәр» деген сөзді мысалға алып, оны: «ол ән салып тұр» деп аударады. Соған қарағанда, қазақтың «күй» деген сөзі ол кезде «көк» түрінде болып, ән-күй мағынасында қолданылғандығы көрінеді.

Күйдің өзінің музыка жанрының бір түрі болушылығы жағынан қарағанда бұл жөніндегі ең алғашқы мағлұмат ХІV ғасырда жазылған кітаптардан табылады. Сол кезде болған иран музыканты² Әбдіқадыр Мурағи деген кісі өзінің «Зубдәтел әдуар» деген кітабында күй жайында бірқатар мәлімет береді.

Әбдіқадыр, әр елдің музыкасы сол елдің өзінің мінез-құлқына лайық болатынын айта келіп, жауынгер түрік музыкасы жауын-

² Біз иран музыканты дегенде Әбдіқадырдың нендей нәсілді адам екенін дау қылмаймыз. Түрік музыканты Рауф Екта «Ескі түрік музыка өлеттері» деген мақаласында («Ияни тетәбірлер мәжмуғаси») Әбдіқадырдың түрік нәсілді екенін даулайды. Бізге оның кім болғандығы қажет емес, кітаптың қай жерде, қай тілде жазылғандығы қажет. Кітап парсы тілінде жазылғандықтан, иран музыка әдебиетінің қазынасынан саналуға хақы бар. Сондықтан Әбдіқадырды иран музыканты деп өте шықтық.

герлік рух беретін түрде болатынын айтады да, сонымен қатар былай дейді: «түрік моңғол ән-күйі мынадай үш бөлімге бөлінеді: музыка құралында ойналатын бір түрі бар, оларды көктер деп атайды (көкһа), енді дауыспен айтатын түрлерін «ыр» және «дола» деп атайды», – дейді.

«Ал, қытай елінде күйдің саны 366 болады, бір жылдың ішінде қанша күн болса, соның санынша күй болады. Оның әр біреуі бір күнде ханның алдына тартылып отырады. Бұлардың ішінде ең асыл және ең ірісі 9 күй», – дейді.

Бұған қарағанда, Әбдіқадыр айтқан қытай елінде сол XIV ғасырдың өзінде ән мен күй – инструментал музыка мен вокал музыка – бірінен бірі айырылып шыққан болады.

Әбдіқадырдың Қытай елі дегенін осы күнгі қытай елі деп түсінуге болмайды. Қытай елі өзін қытай демейді. Арабтар «Сһийн» парсы елі «Шиин» дейді. Қытай немесе Қидан дегендер Каспий теңізінің маңында болған түрік халықтарының бірі. Мына жазушының айтып отырғаны сол ел. Мұның «көк» деп отырғаны – **күй, ыр** деп отырғаны – **жыр**. Жырды қырғыздар осы күнге дейін «ыр» деп атайды. «Дола», қазақшалап айтқанда «**толғау**» деген сөз. Түріктер **жырламақ, толғаммақ** дегенді «**доламақ**» дейді. Әбдіқадыр жыр мен толғаудың арасын ашпайды, бірақ екеуі де дауыспен айтылатын музыка екенін айтып кетеді. Бұл екеуі күйден бөлек екенін, күйдің тек инструментпен ойналатынын ғана көрсетеді. Қазақтың күйлерінде Әбдіқадыр айтқандай белгілі сан жоқ; оның ішінде күннің санымен үйлесіп тұрған да ешнәрсе байқалмайды. Бөтеннен ала-бөле жүретін 9 күй тағы жоқ. Бірақ бұл жердегі 9 күй болмау керек, 9 деген санның өзінің көп елде киелі сан болғанымен байланысты болуы керек. 3 пен 9 сандары әр жұртқа да ала-бөле орын ұстайды, оның ішінде қазақ «ер кезегі үшке дейін», «үш рет сұрады, үш рет жауап берді», «бір байдың үш баласы болған екен» деген сияқты орындарда 3 санын көп айтатын болса, сонымен қатар халық кәдесінде 9 да ала-бөле орын алады. Айыпты, «бір тоғыз айып», немесе «үш тоғыз айып» деп тоғыз-тоғыз қылып төлейді. Тоғыздың мұндай орын жайында Әбілғазының «түрік шежіресінде» бірталай мәлімет бар.

Әбдіқадыр кітабынан біздің көретініміз: күй жалғыз қазақта ғана болмаған, ерте кезде де, біздің қазақ – қазақ болып құралмай тұрған кезде, XIV ғасырларда да болғандығы, оның үстіне хан сарайында, жоғарғы таптың қолында болған музыка түрі екендігін көреміз. Бұл

кітаптағы аты аталған 9 күйдің ішінде осы күнгі қазақ күйлерімен аты ұқсас келетін ешқайсысы көрінбейді. Бірақ, ішіндегі сөздерінің **(ұлұқ көк, құтатқұ)** түріне қарағанда, бұл сөздер ұйғыр сөзі екендігі, ескі ұйғыр тілі мен осы күнгі ұйғыр тілінің арасындағы бір түрі екендігі аңғарылады. Күй жайындағы, біздің музыкамызға қатынасы бар музыка жайындағы бар мәліметтің түрі осы. Бұл шығыс музыкаларының берген мәліметі.

Европа зерттеушілерінен Кизеветтер 1842 жылы шыққан «Die musik der Araber» деген кітабында түрік халқы мен монғол халқының мәдениетке сіңірген еңбегі мен мәдениетке келтірген зияны жағын салыстыра келіп, буржуазияшыл оқымыстылардың әдеті болған теріс көзқараспен, түрік халқының мәдениетке зиянды ел болғанын, олар жүрген жерде қандай да болса мәдениет болмағандығын, соның ішінде музыка мәдениеті болмағандығын, монғолдар елінің музыкаға қабілетінің күшті екенін Иранды монғолдар билеген уақытта, Иран музыкасы ең жоғары сатыға шыққан уақытта, таяу Шығыс елдерінде музыканың керегі ІХ ғасырдан бастап арабтарға мәлім болғанын, Едими-Сайна, Фараби сияқты араб оқымыстыларының араб музыкасын жетістіргенін айтады.

Музыкадан аулақ болудың да жөні жоқ емес. Ескі тарихшылардың бәрі де бұрынғы Европаның варварларын да, Азияның көшпелі халықтарын да «мәдениет дұшпаны, мәдениетті жоқ қылған солар» деп жырлаудан тайынған емес. Оның дұрыс та жері бар шығар. Сонымен қатар осы заманның мәдениетінің кеуде жерінде отырған Европаның фашистері ғылымның ең ірі табыстары жазылған кітаптарды өртеп, осы күнгі мәдениетті жапон елінің буржуазиясы қытай университеттерінің өте бағалы кітапханаларын зеңбіректің жалынымен күл қылып отырған болса, ерте кездің варварлары осыдан артық варварлық істемеген болар. Әңгіме бір елдің мәдениетке қабілеттілігінде, мәдениетті жақтағыштығында, бір елдің мәдениетке дұшпандығында, мәдениетке қабілеті жоқтығында емес.

Қоғам тарихының, тап тартысы тарихының түрлі жағдайларында қанаушы таптардың қай-қайсысы да өздерінің жаңа туған, жаңа өсіп келе жатқан әзірінде ғана өздерінің күшейуі, орнығуы үшін мәдениетті жақтаған болса, өзінің бағы қайтқан әзірде өзі жасаған мәдениетін өз қолымен өртеуден қашпайтыны мәлім. Соншама ақылға, ғылымға сыймайтын ертегілерімен кітабын толтырып, күй жайында, мұндай музыка жанрының қалай пайда болуы жайында Кизеветтер толық ешнәрсе айта алмайды.

Түркі музыкасын тексерген профессор Беляев, Успенский екеуі бірігіп жазған «Түрікпен музыкасы» деген кітабында музыка мәдениетінің өсу жағдайын, мәдениеттің тарихи өсу процесінің қалай болатынын ескі тарихшылардың жорамалдау жолымен баяндайды. Түрікпен музыкасының жетіскен болашағын азербайжанмен көрші болғандықтан азербайжан елінен жұқты деп біледі. Әзірбайжанға парсы жұртынан жұққан деп есеп қылады. Буржуазияшыл оқымыстылардың бәрі де мәдениетті сол мәдениеті бар ел өз қолымен жасайды деп түсінбейді. Олар мұны сатып алатын товардай басқа жақтан сатып әкеледі деп түсінеді.

Олардың қарауынша, мәдениет — қазанның күйесі сияқты нәрсе. Жолап кетсе, жұғады да отырады. Жоламай аман тұрып, өзбек музыкасын тексерген профессор Питрат өзінің көрген-білгенінен және шығыс әдебиетінде бар материалдардан жинап, жақсы деректер топтаған. Бірақ, Питраттың өзінің музыка ғылымынан хабарсыздығы бұл мәселені терең зерттеуге жол бермеген. Питраттың материалындағы бізге артықша керекті бір нәрсе: өзбек күйлерінде, негізінде, ән, күй, би аралас болатынын көрсеткен. Бұл мәселе жөнінде төменде тоқталамыз. Күй тарихына қатысты тарих деректерінің әзіргі бар беретіні осы.

Екінші, халықтың музыкамен байланысты салт-санасын, идеологиясын зерттеген уақытта алдымен ескеріп өтетін нәрсеміз — сол музыканың өзінің шыққан ортасы. Әуелде музыканы қандай жағдай керек қылған, бұл қандай қызмет атқарған, әуелден осы күнгі сияқты көңіл көтеру, сауық көтеру ісі болған ба? Болса, қоғам қажеті үшін жұмсалған ба? Осыны ашып айту қажет. Түрлі халықтың тұрмысы, әдет-ғұрпы жайынан жиналған деректер, түрлі халықтың халық әдебиетін, түрліше нанымын тексерген материалдар, алғашқы мәдениет-тарихын тексерген деректер, оның ішінде тілдің пайда болуын қарастырған материалдар, бұл жөнінде бірқатар мәлімет береді.

Алғашқы әзірде адам қоғамы табиғатпен арпалысқан шағында, түрлі табиғат күштерін өздеріне бағындырмақшы болған. Табиғатты өзіне бағындырудың алғашқы түрі турадан-тура балталап бұзып өзгерту, турадан-тура өңдеу болған болса, кейінірек олай туралай өзгерту емес, магия еңбегі арқылы табиғаттың жасырын күштерімен астарласып барып, соған дегенін жүргізуге, қазақша айтқанда, арбауға тырысады.

Ән, өлең, би үшеуі алғашқы рет осындай магия еңбегі болып жарыққа шығады. Искусствоның үш тарауы: музыка, әдебиет, би бірінен бірі айрылмай тұрған кезде кісінің діни нанымы болмағандықтан, бұларды құлшылық, ғибадат қылуы деп айтуға болмайды. Сол магиялы еңбектің бәрі келе-келе еңбектен, оны басқаратын кастаның еңбектері қатарынан бөлініп кетуімен байланысты түрлі құлшылық, бақсылық ісіне ауып кеткенін көреміз. Осы күнгі ең жаңа, ең мәдениетті дін болып саналатын христиан, ислам, будда діндерінің қай-қайсысының да құдайына табыну істері әнсіз, күйсіз өтпейді.

Орта ғасырларда мәдениеттің басқа табыстарымен қатар музыка табысы да шіркеу карауында болған. Ал, кейін қалған халықтарды алсақ, бұларда музыка құдайы қылықтармен тығыз байланысты екенін көреміз. Шин халқында, Алтай елінде шамандардың каста деп аталатын ру бастықтары бір жағынан, осы күнгі молдалардың екінші жағынан, түрлі мамандардың: дәрігерлердің, метеорологтардың, астрономдардың арғы атасы болып саналуға тиіс. Өйткені, нендей өнердің бәрі де бұрын солардың қолында болған. Күн райын топшылайтын да, ауруды емдейтін де солар болған. Сонымен түрлі халықтың басына келген жаманшылық, бақытсыздықтан құтқаратын да солар болған. Соғысқа, аңға аттана қойса, жолы болатын қылып жолын оңдап жіберетін де солар болған. Бұның өзі біздің қазақша бата берудің алғашқы түрі болса да, каста жоғалып, ыдырай келе бұл өнерлер жіктеліп, әр қайсысы әртүрлі мамандық болып кетті.

Қазақтың бақсылары, есепшілері, тістің құртын шақыратындар, жыланды, бүйіні шақыратын тамыршылар, қобызшы, домбырашы, әншілер – көбісі сол шаманнан өрбігендер. Бұл жалғыз қазақта ғана емес, қоғамның дамуының белгілі дәуірінде қай елде де болған нәрсе. Қазақтың бақсылары емші түрінде ғана болатын болса, тарихта **бақсы** сөзінің әр заманда әр түрлі қолданылғандығын, бақсының жалғыз емші болмағанын көреміз. Алғашқы әзірде **қобыз** немесе басқа түрлі инструментке қосып өлең айтып, сол өлеңмен ауруды емдеп, немесе басқа түрлі аспап үнімен, сиқырлы істерімен тиісті міндетін атқарып жүрген шамандар бері келген соң қоғам ішіндегі алуан түрлі зиялылардың аты болып кетті. Ежелгі ұйғырларда бұл сөз оқымысты мағынасында болған.

Стамбол университетінің әдебиет-тарих профессоры Гюперли-заде: бұл сөз әуелде бақсы формасында еді, бері келе араб, иран,

ұйғырларда «әнші» түріне айналып кетті дейді. Біз мұның қай формасының бұрын болғанын сөз қылмаймыз. Алғашқы әзірде екі түрдің де болу мүмкіншілігін көрсетіп өтеміз. Қазақта «ауруды бағу» дегендегі «бак» түбірі, бірі, осы «бақсы» сөзімен түбірлес болуы керек. Париждағы ұйғыр-қытай сөздігінде бұл сөзді «оқытушымақ» деп аударған. Паве де Куртейль сөздігінде бақсыны «парсыша білмейтін соттың песірі» деп аударды.

Түрік жазушысы Сүлеймен Әпенді сөздігінде «бақсы» сөзіне мынадай баға береді. «Вамбери: әнші, ақын, музыкант, бақсы» — деп аударды. Березин «Хан жарлықтары» деген кітабында «бақсы» сөзінің түрлі заманда, түрлі орында, түрлі мағынада болғандығын ашық көрсетеді. Ноғайлыларда «бақсы» — музыкант, көркемөнерші мағынасында қолданылатын. Қырым хандығында «бақсы» хатшы мағынасында ұсталған. Осы күнгі түрікпендерде де музыкантты «бақшы» дейді. Осы күнгі сибирь елдерінің көпшілігі — алтай, ойрат елінде музыка аспабын көрінген кісі ұстамайды, ол елдерде музыкант тек шамандар ғана болған. Түрікпендерде «бақсы» атанатын музыкант жәй өнерші, жәй музыкант қана болып қоймайды. Бұл өнер оларда тұқым қуалап отырады. Бірден бірге үйрену, белгілі школа болу, профессионализм күштірек. Қазақтың бақсылары да бал ашқанда қобызбен (домбырамен сирек) ашады.

Біз мұнымен қатар қобыздың, домбыраның, басқа да музыка аспабының бақсылықпен, бал ашушылықпен қабаттасып жүргенін көреміз. Қырғыздардың «Манас» дейтін атақты ірі халық шығармасын айтушыларды «жомоқшы» дейді. Сол жомоқшылардың ертеде өткен атақтыларын кейінгі жомоқшылар әңгіме қылғанда, олардың жәй адам емес, киелі, қасиетті, арқалы адамдар екенін, олар жырлаған уақытта тоғыз қанат ақ орда шайқалып кететінін, күн дауылдатып, лақылдатып жіберетінін, табиғат соның тактісіне билеп кететінін айтады. Осыған қарап, жыршы, әнші ерте кезде жәй адам болмай, ол да бір үйлі-күйлі адам болғанын, ол да бақсылар тәрізді, сиқыршылар тәрізді магия иесі болғанын көреміз.

Қазақтың өзінің түрлі күйлері, әндері жайындағы сөздерін алып қараған уақытта да музыкаға артықша ірі баға бергендігін, табиғаттан тыс күштерге ие қылып қойғанын көреміз. Ботасына қарамаған нарды күй тартып жүйесін босатып, идіріп жібереді. Жошы баласының өлгенін күймен естірткені үшін хан ашуланып, домбырашыны айдаһардың інінің аузына апарып тастағанда, домбырашы айдаһарды

күймен балқытып, айдаһар інінің түбінен ат басындай алтын әкеліп береді.

Осының бәрінен көретініміз – музыка алғашқы әзірде тек сауық үшін ұсталған нәрсе емес. Табиғаттан сыртқы бір ірі күштер мен адамның астарласуына керек болған магиялық бір бөлшек екенін көреміз. Олай болса, біз музыканың алғашқы әзірде пайда болуы, даму жағдайын осындай істердің маңынан іздеуіміз керек.

Енді, қазақ тіліндегі музыка терминдерін тексеріп қарасақ, олар шығыстың тіл мамандарының ойлағанындай бергі жерде түрлі халықтан жұққан сөздер емес. Өте әріде пайда болған, өте алыстағы елдердің сөздерімен, ұғымдарымен байланысып жатқанын көреміз. Оның үстіне, бір термин әр халықта әр түрлі инструменттің аты болып жүргенін көреміз. Бұдан алғашқы әзірде бір инструменттің аты бүгінгідей болып бірнеше айрылып, бір сөздің өзінен әралуан атаулар шыққанын байқаймыз.

Қазақтың қобызы, скрипка сияқты смычекпен тартылатын инструмент. Татарда, башқұртта «қобыз» деп аталатын құрал бар, бірақ олардың қобыз дейтіні – темірден жасаған, атқамыт сияқты, бір жағын ауызға салып қойып, үнін аузымен ретке келтіріп отыратын бір нәрсені атайды. Қырғыздарда «қомұс» деп біздің домбыра тәрізді, бұдан айырмашылығы тек пернесі жоқ бір инструментті атайды. Қобыз дейтін инструмент Украина елінде де бар. Олар мұны «қобза» дейді. Украина қобзасын ескі оқымыстылар Күншығыстан келген, түрік, моңғол елінен үйреніп алған, содан жұққан нәрсе деп есептейді. Бұл пікірдің қате екенін көреміз.

«Қобыз» сөзінің басқы «қ» дыбысы түсіп қалғанда, «о»-ның орнына «а» дыбысын қолданғанда «абыз» болады. Қазақта ескі кездегі шамандарды «абыз» деп атаған. Ру құрылысы дәуірінде олар ру бастықтары болғандықтан, рудың ақсақалы, үлкені болғандықтан «абыз» сөзі барлық үлкендіктің аты болып кеткен. Әйелдің үлкенін де қазақтар – абысын, татарлар – абыстай, ағаны – абзи дейтіндері сол «абыз» ұғымынан шыққан сөздер.

«К» дыбысы, «и» дыбысына айналған уақытта «иомыз» болар еді. Шуаш тілінде бақсы, сиқыршы ертеде «иомыз» деп аталды. Академик Марр бұл сөзді ескі гректің легендарлы ақыны Гомер сөзінің бір тарауы деп біледі. Музыка – дыбыс өнері. Ол дыбыс ерте кезде алдымен осындай еңбек магии ретінде қолданылғандықтан, бүкіл дыбысқа байланысты ұғымдар, бері келе сөзге, тілге байланысты ұғымдар, сол магиялы еңбек деген ұғыммен байланысып жатады.

Қазақтың инструментінің біреуі — «сыбызғы». Негізгі түбір болатын «сыбыз» сөзі ұяң дыбысқа аяқталып тұр. Мұндағы ұяң «з» дыбысын қатаң «с» дыбысына айналдырсақ, «сыбыс» болады. «Сыбыс» қазақша дыбыс дегеннің бір тарауы, сонымен қатар бұл сыбызғы қамыстан, қурайдан жасалатын болғандықтан қамыс та алғашқы әзірде осы сөзбен аталып кеткен.

Қазақша қамыстың бір аты — **сыбыс**. Көп жерде бұл сөз сақталмаған. Бірақ ұзын бойлы, жіңішке нәрсені таныту үшін сын есім етіп, «сидиған» түрінде пайдалану әр жерде де бар. Сүйтіп «сыбыз» деген сөз бірінші жағынан — дыбыс, екінші жағынан — сол дыбысты шығаратын құралдың аты болса, үшіншіден: сол құрал болатын заттың аты — қамыстың аты болады.

«Қамыс» сөзіндегі «а» дыбысын «о» дыбысына айналдырсақ, қырғызша «комыс», біздің «қобыз» болып шығады.

«Домбыра» сөзінің қайдан шығып, қайдан қойғаны туралы тіл мамандары осы күнге дейін бір пікірге келе алған жоқ. Бұл туралы түрліше жорамалдар бар. Жорамал болғанда да барып тұрған тұзсыз жорамал. Өйткені үнді-европашыл оқымыстылардың ұстаған методологиясымен зерттеп, бұл сөзді көп жерге жайылып кетті деу үйлессіз. Біздегі «домбыра» сөзін олар араптың «тамбұр» дегенінен алынған дейді. Араптар өзінің «тамбұр» деген сөзін парсыдан келген деп есеп қылады. Парсы жұрты бұл сөзді ежелгі үнді жұртынан алынды деп есептейді. Ежелгі үнді тілінде ондай сөз болмағандықтан, тіл мамандары мұны парсыдан алынған дейді. Парсы тілінде де мұндай сөз жоқ. Мұны парсыдан алынды деп ойлайтыны — парсыда «дәнбә» деген сөз бар. Бұл — құйрық деген сөз. «Бәрә» деген «қозы» деген сөз. Сол екеуі қосылып, «дәнбабаре» деген болуы керек. Бұл — «қозы-құйрық» деген сөз болуы керек. Домбыраның шанағы (түбі) қозының құйрығына ұқсас болғандықтан осылай аталды деп есептеледі. Мұндай топшылау — нәрсені ғылым жолымен тексеруден пайда болып шыққан емес. Халықтың аңқау санасынан ұзап кете алмай, соған еріп кеткендік болып табылады.

Орыстардың да «домбыра» дейтін инструменті бар. Бұл сөзді де, бұл инструментті де оқымыстылар орыстың өзінікі емес, орыстарға монғолдан келген, XIII ғасырда Шыңғыс жорығында орыс арасына монғол әкеліп тастаған дейді. Ол — сонымен, монғол сөзі деп есеп қылады. Орыстарға ол монғолдан келген болсын, ал монғолдардың өзіне қайдан, қалай келгендігін ашып беру оңай емес.

Оның үстіне, алыстағы Үнді теңізінің аржағындағы бенгал елінің тілінде де осындай музыка инструменттерінің «тамыр», «дамыр» аталатындығын ескі буржуазияшыл тіл ғылымы ашып бере алмас еді.

Ежелгі грек легендасындағы музыканың иесі болған Темерис деген соқыр адамның аты жайында «Яфетический сборник» деп аталатын жинақта ескі көп деректер келтірілген. Бұл жинақтың 6-кітабында «соқыр темір» жайында бір зерттеу басылған. Біздің қарауымызша, орыстың «домрасы», қазақтың «домбырасы» араптың «тамбұры», бенгал елінің «тамыры», гректің «тамирі» — бәрі бір нәрсе. Мұның бәрі де ерте кезде музыканың иесі, мұнарасы болған бір ұғымның аты. Сол «**тамыр**», «**дамыр**» сөзінен бір жағынан «**тәмир**», екінші жағынан «**йамыз**» сөздері бошақтап шыққан болуы керек. Сонымен «**домбыра**» сөзі бір елден ауып келген сөз емес. Бұл инструмент те бір елден ауып, жылысып келген емес. Евразия елдерінің бәріне де тегіс тараған, соның бәрінде де музыка иесі болып саналған, бір тотемнің аты болуы керек.

Бұлай дегенде біз бір халық пен екінші халықтың арасында мәдениет байланыстары тіпті болмайтын нәрсе дегіміз келмейді. Бірі мен бірінің мәдениеті жөнінде де халықтар аралас-құралас болып, бірінен бірі үйреніп жатады.

Бірақ, соның бәрі де бола тұра, сонымен қатар, әр халықта ешбір мәдениет ықпалы, мәдениеттің жұғуы деген ұғымдармен өлшеуге болмайтын нәрселер бола береді.

Қазақтың «ән» деген сөзі — қазақтың өз сөзі емес. Парсының «оһәник» деген сөзінен өзгертіліп жасалғандығы анық болу керек. Өйткені, қазақ тілінде «ә» дыбысы өте әріде болған нәрсе емес. Көбінесе бұл араб, парсыдан келген сөздердің дыбыстары өзгеруімен қатар пайда болған. Ал, «күй», «жыр», «толғау» деген сөздер бөтен жақтан келген емес, өзінің төл сөзі. «Толғау» сөзінің түбірі «толға». Мұндағы «ға» жұрнақ таза түбірі «тол». Осы түбірден барып «толқын» сөзі жасалған. Түрікпендерде толқынды «толға» дейді. Бұл сөз әрі толқынның ырғағы мен байланысты болса, екінші жағынан сумен байланысты екенін көреміз.

«Күй» деген сөздің арғы тегі «көк»-пен байланысты болғанын біз баста айтып едік. Ендеше күйдің де көкпен, аспанмен байланысты болғанын көреміз. Көк пен су екеуі бір кезде бір ұғым болған. Бірі — жоғарғы аспан, бірі — төменгі аспан болып саналған. Алғашқы адам ұғымында екеуі де космос. Бізде барлық табиғат адамнан сырт-

қы күш болып саналған. Музыканың алғашқы шығатын жері адамның сыртқы табиғатпен арпалысуы, сонымен байланысуы, астарласып, араласуы болса, мына сөздің өзінің аспан мағынасында болушылығы осы пікірді тағы да дәлелдеп өтеді. Алғашқы искусство орындарының бәрі де синкретизм түрінде бірімен бірі қабаттасып жүретін. Марр айтқандай, ерте кезде эпос, музыка, би бір бірінен айрылмай қабатталып жүргендігін қарасак, әңгімелеп отырған мәселені бөліп алуға тура келеді.

Бүгіндегі күйлер әнсіз тартылады. Оларға бөтен өлең де, ешнәрсе де қосылмайды. Бұл – әннен, дауыс қосып айтатын сөзден бөлініп шыққан бір жанр. Бірақ алғашқы әзірде бұлайша бөлектелмей, жыр мен екеуінің бір жүрген болуының жөні бар. Осы күнгі қазақтың күйлеріне ұқсас иран, азербайжан күйлеріне дауыс қосып, ән шырқайды. Алғашқы әзірде сөйлеп отыратын ертеқ, арасына дауыс қосып салатын ән – бәрі аралас болып, бері келе бұлардың бет-бетімен айрылып, бөлініп кетуі қиын емес.

Профессор Питрат еңбектің музыкасы жайындағы кітабында келтірген фактыларында мұндай дәуір болғанын анық көрсетеді. Біз терең тексеріп қарағанда, халық әдебиетінің өсуінде осы қалып анық барлығын көреміз. Өлең мен эпос бірінен бірі бері келе ғана айырылып, алғашқы әзірде аралас жүргенін болжауға болады. Қазақ күйінің өз алдына жанр болып бөлініп шығуы – шамандық қалып, музыка өнері каста өнері болудан шығып, халық өнері болуымен байланысты болса керек. Қазақ домбырасы – көпшілікке жайылған, көпшілік инструменті. Оны тартпайтыны, тартпаса да ұстамайтыны болмайды. Ал қобыз олай емес. Бұл тек бақсылардың қолында қалған.

Қобыздың дамуы, ондағы музыка жанрларының дамуы домбырадай емес, төмен. Домбыраға исключение болған нәрселер қобызда норма болып шығады. Домбырада тартылатын күйлердің ішінде әңгіме қосып тартып отыратын, біз білетін, бір-екі-ақ күй бар. Оның да әңгімемен біте қайнағаны «Ақсақ құлан – Жошы хан». Осы күнде бізде осы күйдің жазылып алынған үш түрлі нұсқасы бар. Біреуі халық өнершілерінің слетінде жазылып алынған (Ермек ұлы берген), біреуін Медет ұлы берген. Бұл да толықтырылып жазылған түрі. Ал, үшінші, Бөкейхан ұлы тартатын түрін алсақ, бұлардың үшеуі де біріне бірі ұқсамайды десе теріс болмас еді. Өйткені бірінен бірі соншама қашық, қашық болғанда, құрылысы,

композициясы жағынан қашық. Бұл үшеудің Қамбар тартатын варианты, Махамбет тартатын варианты жазылған. Бәрі де бұрынғы «Ақсақ құлан» мелодиясынан теріп алған нәрсе болса керек. Қамбар тартатын варианттың авторы – Үсен төре. Ел арасына ең көп тараған, ең белгілісі Ермек ұлының тартатын варианты. Ол – бір күй емес, жатқан бір ұзын ертегі. Әңгіме айтылып отырады да сол әңгіменің ара-арасында бөлек-бөлек мелодия ойналады. Бұл мелодияның композициясы басқа күйлердей күрделі емес, жеңіл, жадағай, не бір дыбыс, не бір қозғалыс, немесе біртүрлі халді домбыраға салып береді. Оның негізінде түрлі дыбыс пен қозғалысқа еліктеу, сол дыбыс пен қозғалыстың өзінің турадан-тура сүгіретін беру бар.

Музыканың алғашқы түрлері осы сияқты жеңіл, жай түрде болғандығын сүгіреттеушілердің әрқайсысы айтады. Мәселен, «Ақсақ құлан» жайында әңгіме айтып келеді де, бастағанда «Мынау – ханның баласының құланды көріп салған әні» деп тартады. Содан кейін әңгімесін жалғастырып айта келеді де: «Мынау – құлан ордасының қорқылдағаны» деп, соны сүгіреттейді. «Мынау – атқандағысы, мынау – ақсандағаны, мынау қыздың жылағаны, мынау – кемпірдің жылағаны, мынау – естірткені», – деп бірімен бірі байланыспаған, бөлек-бөлек моменттерді келтіруі бар.

Ал, бұл сияқты құрылыс қазақ күйлерінің басқаларында ұшырай бермейді. Бірақ қобыздың күйлерінің композициясы көбінесе осы түрде болады. Мұндағы ертегі-әңгіме мен музыка араласып отырады. Мысалы, «Аққу күйі», «Қасқырдың ұлығаны» сияқтылардың бәрі де осындай примитивтер. Кейінгі өзінде осындай алыста жатқан примитив лирика моменттерінің басын қосып, гармониялық құрама, симфония түріне келтірген болса керек.

Алғашқы өзінде күйдің бәрі «Ақсақ құланның» Ермек ұлы тартатын варианты сияқты, немесе қобыз күйлері сияқты, ертегі әңгімелердің ара-арасында түрлі лирикалық моменттерін күшейтіп жіберу үшін музыкalandырылған түрінде ғана болса керек. Профессор Оганезашвили азербайжанның «Даниелдизи» дейтін журналында басылған «Шығыс музыка гаммалары» деген мақаласында шығыс музыка гаммаларының өзгергендігін айтып келеді де, иранның «Сифә-тәргә» сияқты ұзақ күйлерінің гамма құрылысының өзі «попурри» тәрізді құрама екендігін айтады. Сол құрамалық жалғыз гамма құрылысында болмай, композицияда да барлығы айқын сияқты. Қамбар тартатын варианттың ішінен Ермек ұлы вариан-

тындағы примитивті лирикалық мелодиялардың тұқыл-тұқылын танып алу қиын емес. Қазақтың халық әдебиеті шығармаларын тексергенде де осыны көреміз.

Біздің батырлық эпостарымыздың бәрінде де қара сөзге өлең аралас келеді. Таза өлеңмен айтылатыны жалғыз «Қобыланды». «Қозы-көрпеш», «Шора», «Алпамыс» т.б. бәрінде де қара сөзбен әңгімелеп айтып келеді де, ара-арасындағы лирикалық моменттерді өлеңдетіп жібереді. Біз мұны ескі парсы әдебиетінде де, оның ішінде парсының классикалық әдебиетінде де көреміз. Сағдидың «Гүлстаны», Фирдоусидің «Шаһ-намасі» – бәрінде де осылай қара сөзбен айтып келіп, ара-арасында өлеңдетіп жіберген. Жыр формалы ертегінің бәрі де алғашқы әзірде қағазға жазылып, қағаздан оқылған немесе қарадай айтылған нәрселер емес. Домбыра, қобыз немесе басқа инструменттермен жыршы жырлай отырып, әңгімесін айта, инструментте оңай әнді шырқай отырып айтылатын нәрселер осылар сияқты сюжетті поэзия. Мұның да шыққан жері осындай әңгімелеп, күйлеп айтылған эпос болу керек. Сол кездегі әдебиетте қара сөзбен айтылатын, немесе речитативпен айтылатын күйлердің де, қара сөзбен айтылатын эпос әңгімелердің де өңделіп музыкаланатын жерлері – анау «Аққу» күйіндегі, болмаса «Ақсақ құландағы» аттың аяндағанын, құстың ұшқанын, қарындасының жылағанын, құланның ақсандағанын, мылтықтың атылғанын сүгіреттеймін деген оймен лирикалық моменттерді музыкамен бергені болса керек. Бері келе әдебиет жанрлары жетісіп, бірінен бірі бөлініп, қара-сөз әңгіме, өлеңді әңгіме, содан кейін өлең бөлек-бөлек жанр болып шыққаны сияқты күйде де жаңағы сюжетті әңгіме мен күйдің ішінен қара сөз бөлініп әдебиетке кетіп, сөз құралып, дауыс қосылып айтылғандар ән болып шығып, түрлі дыбысты, түрлі қозғалысты сүгіреттейтін жерлері бөлініп, күй болып кетсе керек. Сонда күйлердің бір қатары сол бүтін сюжетті әңгіменің ішіндегі барлық музыкалы моменттерден құралып, құрастырылған құрама, біреулері музыкалы әңгіме болса, қайсы біреулері соның ішіндегі тек бір ғана музыкалы моментті айрып алып, ұлғайтып, жетістіріп, гармониялық бір күйге айналдырып жіберген жерлері болса керек.

Медет ұлының вариантындағы «Ақсақ құлан» күйінде ақсақ құлан әңгімесі ішіндегі құланның ақсандаған қозғалысы сүгіреттелген күйді ғана бөліп алып, соны ұлғайтып, соның бір өзін биге айналдырып жіберген симфонияны көреміз. Қамбардың вариан-

тындағы «Ақсақ құлан» әңгімесіндегі барлық ұзақ-ұзақ музыкалы моменттердің басын қосып құрастырып, артығын алып тастап, қайталаған жерлерін жоқ қылып, бас-аяғы бүтін, ұзын бір симфония жасап шығарғанын көреміз.

Біздің ойымызша, күйдің шығуы осы түрде болса керек. Ал, мұнын бұлай болып шығу дәуірі: қазақта ру құрылысы қаулап, бұрынғы шамандардың қоғамдық дәрежесі төмендеп, олардың бірі — бақсы, бірі — әнші болып, жаңа пайда болған үстем таптың итаршылары болып кеткен әзірде бұрын тек солардың монополиясында болған музыка өнерін халықтың көпшілігі өз қолына алып кеткен уақыт. Содан кейін ғана барып бұрынғы примитивті ұсақ мелодия жетісіп, толықтырылып одан құралған симфония жарыққа шыққан болуы керек. Күйлерді басқа жұрттың мәдениетінен үйренуден ғана, болмаса басқа жұрт мәдениетінің жұғуынан ғана пайда болған нәрсе деп түсіндірудің еш бір дәлелді тірегі жоқ.

Міне, осындай қоғамның өз ішіндегі ілгері басуға, дамуға байланысты бұрынғы көпшілікке сыры ашылмаған музыка өнерінің шаман кастасының қолынан шығып, демократизацияланған жаңа табыс деп білу керек. Мұндай процестің тым беріде болмағандығын, тіпті XIV ғасырдың өзінде хан сарайында ойналатын күйлер болғанын, сол кезде-ақ ән мен күй екі басқа екенін жоғарыда Әбдіқадыр айтқан деректерден көруге болады. Күй жайындағы бірқатар тарих деректері, тіл материалының беретін деректері осы.

Міне, бұдан былай қарай музыканың өз мамандары музыка материалдарының өз құрылысын тексеріп барып, мәселенің анығын ашуы мүмкін. Біздің мақсатымыз — өз қарауымызда болған материалдарды солардың пайдалануына ұсыну ғана.

1936 жыл.

МҰРА-ХАТТАР

ТҮРКИ ӘДЕБИЕТТЕР ТІЛІНІҢ ТАНЫМЫ¹

1. ХОЖА АХМЕТ ЯССАУЙ КІМ?

«Хожа – нәсілдік лақап аты (тегі), Яссауи – меншікті мекеннің аты, өз аты – Ахмет. «Қай Ахмет?» деген сұрақ бойынша берілетін «Бала Ахмет», немесе «Шал Ахмет», «Қойшы Ахмет», «Молда Ахмет», «Хожа Ахмет» деген жауап сөз сияқты. Осылай екенін Хожа Ахметтің өзінің мынау сөздерінен де байқауға болады.

Ахмет, сен әм ғашық болы,
Сыдыкың бірлө Садық бол.
Дәргәһига лайық бол,
Жанан болған ғашықлар.

Қазақшасы:

«Басқалар сияқты, Ахмет, сен де тәңірге ғашық бол, ғашықтығыңның растығын іспен көрсет, сонда ғана сен тәңірінің алдына баруға лайық боласың. Ғашық болғандардың бәрі де тәңірісіне солай сүйкімді болған», – деген мазмұн береді.

Хожа Ахметтің аты белгісіз бір шәкірті ұстазын – Хожа Ахметті – мадақтау толғауында былай дейді:

Қаршығаны күшлаған,
Сұңқар, лашын ұшлаған;
Сансыз мүрит башлаған
Шайых – Ахмет Яссауи.

Қазақшасы:

«Менің ұстазым – қаршыға, сұңқар баптап, құс салып, аңшы болған, сансыз шәкірт үйретіп ұстаз болған Ахмет Яссауи», – деген сөз болады.

32 – «Хикмәтте» былай дейді:

¹ Бас тақырып шартты түрде «Мұра-хаттар» айдарынан екінші басылымда (1999 ж.) тұңғыш рет ұсынылды. Одан кейінгі баптарға қойылған алты тақырыпша қолжазба бойынша берілді. Е. Ж. Зерттеу Жанғазы Жолаевпен бірігіп жазылған. (Р. А.).

Әй, құл Ахмет, сен жүріп, ғам-кин көңілні аулағыл:
Аһлі діл болған кіши ғам-кин көңілни шат итәр!

Қазақшасы:

«Ай, Ахметқұл, сен қарап отырма, тұр, қам көңілді кісінің көңілін аула, мүддесін ойла, көңіл-көзі ашық адамдар қам көңілді адамдарды шаттандырар болар», – деген сөз болады. Мұндағы «құл» деген сөз – «құдайдың құлымын» дегені. Өзін «құл» деп атау шайхтардың толғауларында жиі кездеседі.

9 – «Хикмәтте» тағы былай деген:

Құл, Хожа Ахмет, тағат қыл,
Ғұмырың білмәм неше біл,
Асылың білсәң ап кіл,
Яна кілге кетерә!

Қазақшасы:

«Ай, хожа нәсілді құл Ахмет, өміріңнің қаншасы қалғаны белгісіз – құдайына құлшылық қыл, өзінді-өзің таны! Біле білсең сенің негізің су мен топырақ – лай. Сен өлесің, қайтадан топырақ боласың, сенде күш жоқ» – деген мағынаны білдіреді.

Міне, осы жоғарыдағы айтылған сөздерден біз Хожа Ахмет Яссаудің өзінің қоспасыз, шын атының «Ахмет» екенін көреміз.

Ал, енді Яссауй деген сөз – оның Хожа Ахметтің, тұрақты мекенінің аты. «Қай Ахмет?» деген сұрақ бойынша: – «Ташкенттік Ахмет», немесе «Қазалылық Ахмет», «Сыр бойылық Ахмет» деп берілетін жауап сөз сияқты. «Яссауй» деген сөздің соңындағы «у-й» қазақ тілінің «лық», «лік» деген меншіктілік мағына беретін үстеуіші сияқты араб-парсы жұрнағы (суффикс). Мұндай қосымшаның элементі қазіргі жанды тілімізде де қолданылып жүр. Мысалы, «Қазақы ат», «түрікмен кілем» деген сөздердің соңындағы «ы-і» парсы тілінен енген, меншіктілік мағына тудыратын жұрнақ, өз атауымен айтсақ «яй нысби». Сонымен бірге қазіргі әдеби тілімізде қолданып жүрген «әдеби», «саяси», «рухани» сияқты сөздердің соңындағы «и» да сол тәрізді. Түбірлері – «әдеп», «саясат», «рухан» болса, «и» қосылғанда арабша меншіктілік мағына беретін, қазақша *әдебиеттік, саясаттық, моральдық* деген мағына беретін сөздер. Осы сияқты «Яссауй» сөзінің түбірі «ясса» немесе «ясси» болып, сонына «и» жұрнағы қосылғанда «яссауй» болып айтылады да, тіркестегі мағынасы Яссауйлік Хожа Ахмет дегенді білдіреді.

Жазба әдебиетіміздің авторлары мұндай сөздерді көптен бері-ақ қолданып келе жатқан сияқты. «Қызылжари», «дулати», «арғыни» легендер сондай «Парсы изафетімен» айтылған сөздер².

Ахмет өзі хаж жолында жүріп көрген тұрмыс қиыншылықтарын, жалғыздығын есіне түсіріп, елі-жұрты көзінен бір-бір ұшып сағынғанда өзіне-өзі жұбату айтып, былай деп толғайды:

Не келсе көрмек керек, ол — құдайдан
Юсфни айырдылар ол қанғандан.
Туған иерім ол мүбәрәк Түркістандин
Бағырыма ташни ұрып келдім мана.

Қазақшасы:

«Өмір жүзінде адам пенденің басына не келсе де — бәрін құдайдан деп білу керек; Юсуфни қанғаннан айырған да, туған жерім жарықтық Түркістаннан бауырыма тас салып, бұл араға келтірген де — сол құдайдың әмірі, ісі», — деген сөз болады.

Бауырына салып, етіне соқтырып жүрген тасы, орап беліне байлап алып жүрген алтын-күміс пұлы болу керек (автор).

Хожа Ахметтің аты белгісіз бір шәкірті «Диуани хикмәтта» былай дейді:

Ясси суылың араси
Ятір гауһар параси;
Машаихлар сараси,
Шайхым — Ахмет Яссауй.

Қазақшасы:

«Ясси суының аралығында асыл гауһардың бір бөлшегі жатыр. Ол машаихтардың бастығы болған менің шайхым Ахмет», — деген сөз. Бұған қарағанда, «Ясси» судың аты болған болады. Мүмкін, қазіргі Сырдарияның ескі аты болса да ғажап емес. Осымен бірге, 1893 жылы Қазан университетінің баспаханасында «Диуани хикмәт-

² Араб тілінің грамматикасы бойынша, есім сөзді біреуге меншіктеу үшін оның соңына меншіктік мағына беретін «и» немесе «уй» жұрнақтарының біреуін қосып жазу керек. Сөздің соңы дауысты дыбысқа бітсе, «уй» жұрнағын жалғау керек, «дүнияуй», «ұхрауй», «ғайсауй» деген сияқты. Ал сөздің соңы басқа дыбысқа бітсе, оған тек «и» жұрнағын қана қосып айту керек: «Арғыни», «Бақыргани» т. б. сияқты (Ескерту түпнұсқа бойынша — Е. Ж.).

тің» үшінші рет басылған нұсқасының беташарын жазған біреу былай дейді:

«Молдауын қисса исси аст азблад Түркстан».

Қазақшасы:

«Ахметтің туған жері Түркстан қалаларының біріндегі «Ясси» деген қышлақ», – деген сөз болады.

Міне, бұл сөздерге қарағанда, Ахметтің туған, өскен мекені Түркстан еріндегі «Ясса» деген судың, немесе қышлақтың аты болып шығады.

Ал, енді Ахметтің нәсілдік тегіне (сүйегіне) келейік. Халықтың ұғымы бойынша, Ахметтің сүйегі – хожа. «Хожа» парсы сөзі, араб тілі бойынша сейіт, қазақ тілі бойынша төре-сүйек деген мағынаға келеді. Қазақ тілінде ертерек кезде танымаған біреу туралы «оның сүйегі кім екен?» деген сұрақ қойылатын. Сонда бұл сұраққа: «сүйегі қырғыз екен», немесе «қарақалпақ екен», «өзбек екен», «түрікпен екен», «төре екен», «хожа екен», – деген сөздермен жауап қайтарылатын. Міне, осы «Хожа Ахмет Яссауи» деген атаудағы «хожа» деген сөз сол нәсілдік текті (сүйекті) білдіру үшін қолданылатын айқындауыш.

Ол кездерде «хожа» деген атақ қауымдар арасында беделді, мақтанышты лауазым болып келген сияқты. Хожа сүйекті адамдардың, әлеуметтік топтардың басқа бұқара халыққа қарағанда артықшылығы, бірқатар жасанды праволары да болғанға ұқсайды. Мұны Ахметтің мынау сөзінен де байқауға болады:

Ходжамын деп лап ұрма,
Үшбу дүние би паян.
Білемін деп айтма сен,
Көңілдегі шірікні.

Қазақшасы:

«Ахмет, сен: – Мен қожамын – ақсүйекпін! – деп лепірме, мақтанба, бұл дүние – тиянақсыз нәрсе, бүгінгі хожа ертең – құл, істің соңы белгісіз. Сен: «мен біліктімін», – деп мақтанба, мүмкін, сенің білдім деп жүргенің шын білік емес, ұсақ-түйек шірік нәрселердің жинағы шығар», – деген мазмұн береді.

Бұл сөзден біз «хожа» деген атақтың ол кездегі қауымдар арасындағы мақтаныш атақ болғанын аңғарамыз.

Ахметтің аты белгісіз бір шәкірті Ахметке шығарған жоқтауында былай дейді:

Асылы руз хандан,
Білмес аны көп надан.
Білер аны хақ иаздан.
Шайх — Ахмет Яссауй,
Ысқақ баба юрыны.
Шайхи Ибраһим құлыны,
Машаихлар ұлығы,
Шайхым — Ахмет Яссауй.

Қазақшасы:

«Ол кісінің асыл тегін — сүйегін көпшілік қара халық білмейді. Ол кісінің сүйегі жай қара халық емес, сейіт болады. Солай екендігі тәңірінің өзіне аян. Ол кісі — Ысқақ бабаның үрім-бұтағы, Ибраһим Шайхтың ұлы: ол — машайхтардың ең ұлығы болған менің Шайхым — Ахмет Яссауй», — деген мағына береді.

«Шайх» деген сөздің қолданылуы мәнісі — ақылгөй кәрия дегенге тура келеді. Бұл арадағы «шайхым» деген сөз — ұстазым, пірім деген меншіктеу мәнде айтылып тұр. Ал, осындағы: «Ысқақ баба» мен «Шайхи-Ибраһим» дегендері кімдер? Бұл арасын айыра білуге «хикмәтта» дерек жоқ. Мүмкін, автордың «Ысқақ баба» деп отырғаны — сам нәсілінен, Мұхамбет пайғамбардың өте арғыдағы ата-бабаларынан таралған, ескі діни тарихтарда барлық пайғамбарлардың атасы болып аталып жүрген «Ысқақ» болар. Сөзінің бір ұшын құдайға тіреп, екінші ұшын ақсүйек, төре тұқымға тіреп айтуына қарағанда, автордың нақ солай деп айтып отырған болуына толық мүмкіндік бар. Ол кезде «Ысқақ баба» деп айтылған сөзге ислам дінін тұтынатын жұрттың көпшілігі-ақ, қиналмай, оңай түсінетін болса керек. Үйткені, «Ысқақ бабаның» тарихы құраннан көрнекті орын алады.

Хожалардың сүйегін, Хожа Ахметтің сүйегін сол құрандағы Ысқақтың әулетінен деп ұғынғанның салдарынан болар, осы күнге дейін Түркістандағы мұсылман кәрияларына «хожалардың, сұлтан Хожа Ахмет Яссаuidің нәсілдік тегі кім болады?» деп сұрау берсең, «оның тегі, жарықтық, ертедегі әулиелерден болған ғой» деген жауап аласың. Мұның үстіне «Диуани хикмәттің» беташарын жазған біреу: «Хожа Ахмет — Мұхамбет пайғамбардың перзенті», — дейді. Перзент — баласы деген сөз.

Осымен қатар «Диуани хикмәттағы» сарын толғауында Хожа-Ахмет өзі былай дейді:

«Миғраж түні — нұры зидам; перзент» — деді, «колым тұтып — үммәтімсің, үммәт», — деді, «Сүннәтімні мәхкәм тұтқыл, ділбәнт», — деді, «Мұстапаға матам тұтып кірдім мана».

Қазақша мазмұны:

«Сегіз қабат аспанның ең жоғарысына шығып, құдаймен тілдескен кешінде Мұхамбет мені көрді — рухымды көрді. Менің жаныма келіп: «Әй, көз нұрым, балам, — деді колымды ұстап: «Сен менің үммәтімсің, үммәтім, менің жолымда бекем ұста, менің жолыма көңіліңді беркіт», — деді. «Сол Мұхамбетке аза тұтқандығымнан жердің астына кірдім», — деген болады.

Міне, бұл сөздердің мағынасына қарағанда да, Хожа Ахмет өзін пайғамбардың әулетімін деп ұғынатынын байқаймыз. Олай болғанда Хожа Ахмет түрік нәсілді халықтан емес, араб нәсілді халықтан болған болады, тіпті, жай арабтардан емес, оның ішінде Мұхамбет тұқымы Сейіттерден болған болады.

Араб Сейіттерінің ежелден өзара қолданып келген жасанды праволары болатын: олар жай арабтармен жегжат болмайтын, яғни хожа арабтар жай арабтарға қыз бермейтін және олардан қыз да алмайтын.

Өте ерте заманнан бастап, осы заманға дейін араб сейіттерінің право кітаптарында неке-үйлену туралы мынандай статья болатын: «үйлену кезінде некенің дұрыстығы үшін, үйленуші ұл мен қыздың несеп жөнінен тең болушылығы шарт. Арабтың Сейіт-хожа тұқымы бір-біріне тең. Жай арабтар бір-біріне тең; арабтан басқа халықтар бір-біріне тең» делінетін.

Жеріміздегі «мен хожамын» дегендердің көпшілігінің күні кешеге дейін жай адамдарға қыз бермей келулерінің де басты бір себебі осы еді. Яғни, «мен арабтың Сейіт тұқымынан боламын, сондықтан хожа қызын жай адамға беруге шарифат қоспайды, ұл мен қыздың басындағы неке дұрыс болмайды», — деген еді.

Сонымен бірге, күні кешеге дейін жеріміздегі «мен хожамын» дегендерден: «Тегің кім болады?» деп сұрағанда, олардың көпшілігі «Тегім — хожа, хожалар Асан-Үсеннің әулетінен болады» деп жауап беруінінде мәнісі осы болатын. Асан-Үсен Биби Пәтимадан туған Әзірет әлінің ұлдары; Әзірет-әлі Мұхамбеттің күйеуі, арабтың Сейіт тұқымынан болған төре сүйекті адам болатын. Туған баласының атын кейбіреулердің: «Әли, Әлішер, Әлібек, Әлімкұл, Әлиасқар» деп қоюлары, сол кісінің атына еліктеушіліктерінен болатын. Сон-

дай аттарды көбіне хожалар қоятын, немесе хожаны пір тұтынғандар қоятын.

Ал бұл пікір қалай? Әр түрлі ұлттардың арасындағы, әр түрлі мемлекеттердегі «мен хожамын» дейтіндер арабың Сейіт тұқымынан болушылығы шындыққа үйлесе ме, жоқ па? Міне, енді осыған бір азырақ тоқталамыз.

«Хожа» деген сөзді жалпы көпшілік, үстірт түрде, адамдарға тектік мән беретін айырым сөз орнында қолданғанмен де, «мен білемін» деген жеке адамдар мен көпшіліктің ол сөзге қандай мән беріп келгенін байқасақ, олар «хожа» деген сөзге ұлттық, немесе ұлт ішінде болатын рулық та мән бермеді, сословиялық мән берді. Яғни «хожа» ұлттың да, рудың да аты емес, жеке топтардың, әлеуметтік топтар арасындағы биігірек дәрежесінің бір түрі деп түсінді. Үйткені, олар хожа аталатын адамдардың бір елде ғана емес, әртүрлі елдерде де болатынын, яғни, Арабстанда да, Иранда да, Үндістанда да, Ауғанстанда да, Түркістанда да хожалар болатынын көрді. Сонымен қатар олардың тілдерінің де өзара бір-бірінен басқалығын көрді. Сондықтан «мен білемін» деген адам «хожа» нәсілді атақты адамдардың бәрі бір халықтан өрбіген деп түсінбеді. Әлеуметтік күнкөріс тәсілі бірыңғай дамыған топтың жеке-жеке бір мүшесі ретінде қарады. Бұлай түсіну — шынында да дұрыс түсіну еді.

Қай елде болсын, қай «станда» болсын ислам діні күш ала бастағаннан кейін-ақ, ирандық, түркстандық хожалардың бәрі де ислам дінінің үгітшісі болып қызмет атқаруы тарихи шындық. Сондықтан, алғашқы кезде хожа атанған адамдардың бәрінің де әлеуметтік-қоғамдық қатынасы ислам дінін таратушылық болып еді деп айта аламыз. Осы күнге дейін «хожа-молда» делініп, «хожа» деген сөздің «молда» деген сөзбен қосарланып айтылып жүруінің де жанды бір себебі осы еді. Жергілікті халықтардан әлі молда шығып үлгірместен бұрын, мұсылман болған халықтардың арасында алғаш дін үйретушілер осы хожалар болды.

Ал, енді мен «хожамын» дегендердің: «біз пайғамбар әулетіненбіз», — деп айтып келулерінің мәнісі не еді? Шынында «хожа» дегендеріміз алғашқы кезде кім еді, соңғы кезде кім болды? Міне, енді осыған біразырақ тоқтаймыз.

Басқа елдермен соғысқанда араб жауынгерлері: «Біз араб саудагерлерінің өрісін кеңейтеміз, немесе басқа халықтарға араб сейіттерінің (хожаларының) үстемдігін мойындатамыз», — демеді, — біз

барлық елге, бүкіл жер жүзіне құдайдың Мұхамбет арқылы енген «ақ дінін» таратамыз, егер басқа ел бұған көнбесе, оны күшпен көндіреміз», — деді. Осы ұранмен (сылтаумен) Арабстан жерінің түс-тұсына бірдей «араб үстемдігі үшін емес, ақ дінді орнату үшін» араб жауынгерлері ғасырлар бойы тынбастан соғыс жүргізді. Көп елдерді жаулап алды. Уысына ілінген жерге ислам дінін орнатты. Ал, сейіт-хожалар дін тарату үшін ислам дініне жаңа кіріп жатқан елден емес, бұрын мұсылман болған көршілес басқа елдерден келетін еді. Араб жауынгерлерінің аттарының шаңдатқан ізімен, жалаңдаған қылыштарының астымен кәсіп іздеушілер еріп отырды. Бұлар бұрын мұсылман болған, «алқам-құлқуалданы» бұлдыр-салдыр білетін жай адамдар еді. Мұндай адамдар араб халқынан ғана емес, басқа халықтардан да келіп қосылып отырды. Араб жауынгерлерінің күшімен мұсылман дініне жаңа кіріп жатқан елдерге олар дін үйретуші міндетін атқарған. Жергілікті халықтарға беделдерін асыру үшін «мен пайғамбардың әулетіненмін, сейіт тұқымынан боламын, батыр Әзірет әлінің баласының балаларынанмын» деу керек болды. Жергілікті халықтарға араб жауынгерлері де солай деп үйретті. Сонымен, жергілікті халықтарға алғашқы дін үйретушілер «хожа» деп аталды. Ирандықтарға алғаш дін үйретушілердің көбі — Иран тілін білетін көрші араб халықтарынан болса, біздің түркстандықтарға дін үйретушілер түрік тілін білетін көрші ирандықтардан болды. Сонымен бұлар (хожалар) жергілікті халықтардан абыздар, молдалар шыққанға дейін, тіпті одан кейін де ұзақ ғасырлар бойы ислам дінін үйретуші жасақ болып қала берді.

Тарих кітаптарының айтуына қарағанда Орта Азияға ислам дінінің тарала бастауы VII—VIII ғасырларда болса керек. VII ғасырдың екінші жартысында және VIII ғасырдың бас кезінде арабтар барлық Орта Азияны басып алады, қытайдың батыс шекарасына дейін жетеді. Олай болса, Орта Азия халықтарына «хожалардың» келе бастаулары да сол кездердің шамасы деп шамалаймыз.

Алғашқы кезде жергілікті халықтар дін үйретуші хожаларды жай адам деп те ойламайды. Оларды керемет иесі, құдаймен тілдес адамдар деп есептейді. Күні кешеге дейін жаңа туған балалардың атын «хожа» атымен байланыстырып: «Хожамберді», «Хожағұл», «Хожалепес», «Хожамжар», «Хожамсейіт» тағысын-тағылар деп қоюларының мәнісі де осы еді.

Осындай «хожа» аталатын адамдар жергілікті халықтарға қарағанда өте азшылық еді. Сонымен қатар, олар жергілікті халық ара-

сына жалғыздап, ең көп болғанда бір үйлі жан адам боп сіңісіп кетіп отырды. Бұлар жергілікті халықпен мидай араласып, бірер ғасырдың ішінде-ақ, алғашқы ұлттық белгісінен бүтіндей айрылып қалған. Екінші сөзбен айтқанда, «мен хожамын» дегендердің тілі де, салты да, кескін-келбеті де сол жергілікті бұқара халыққа тән сипатқа ауысып отырған. Бірақ олардың хожа деген атағы мен бір қатар «хожалық» белгілері күн көрісі мен тұрмысы үшін күнбе-күн керекті болғандықтан біраз уақыт сақталып отырған. Осымен бірге жергілікті халықтардан да кем-кемнен дін үйретушілер шығып, көрші елдерден келген көне хожалардың қатарын толықтыратын болған. Көрші елдерден келген хожалар өз қыздарын хожа емес жай адамға ерге шығармағанымен, өздеріне және ұлдарына жай адамдардан қыз алуға болатынын «шариғат» (заң) шығарып алады. Сонымен әкесі «хожа» болғандардың балалары да «хожа» деп аталатын болады. Хожалардың санының артуы мұнымен де тоқтаған жоқ: олардың әлеуметтік қызметін атқарушы, хожалық дәстүрлерін орындаушы қара халықтан шыққан жергілікті дін үйретушілер де «хожа» деп аталған.

Міне, біздің жеріміздегі «хожалардың» шығу, пайда болу тарихы осылай. Солай болған соң «хожалар» өз алдына ұлт та емес, ұлтты құрайтын ру да емес, рудың бір бөлігі де емес, тек сол жергілікті көпшілік қауымды құраушы бірлік (единица) қана. Сондықтан Ирандағы «хожалар» ирандық, Афғандағы «хожалар» афғандық, қазіргі жағдайдағы Өзбекстандық «хожалар» өзбектік, Қазақстандағы «хожалар» қазақтық бірліктер болып шығады. Ал, Хожа Ахмет Яссауиді алсақ, ол қазіргі Түркістан қаласының әкімшілік аймағындағы сол өз кезінің бұқара халқының құрамындағы болып келген қыпшақтар мен қаңлы руларының бірінен тараған единица (бірлік) еді дей аламыз.

Тарих, әдебиет кітаптарының беретін мағлұматтарына қарағанда, Шыңғыстың, оның немере, шөберелерінің манғұл екендігі айтылады. Бірақ бұлардан кейінгі ұрпақтарының манғұл екендігі айтылмайды. Әлде Шыңғыстың ұрпақтары (манғұлдар) құрып кетті ме? Шынында олар көтеріле көшіп бір жаққа ауып та кеткен жоқ, немесе өспей, із-тозы қалмай құрып та кеткен жоқ. Қайта Шыңғыс тұқымының қаулап өсуіне өз кезінде қолайлы жағдай болды. Бірақ бұқара көпшіліктің арасына кірген азғантай топтар бірер ғасырдың ішінде-ақ өздерінің әуел бастағы нәсілдік белгілерін жоғалтып, жергілікті көпшілік қауымға сіңісіп кетті. Тарихта бұған мы-

сал көп. Мәселен, Пушкиннің әке жағынан үлкен атасы «Даниял» деген кісі орыс нәсілді емес, араб нәсілді адам еді. Бірақ осы күнгі Пушкинді ешкім «ол орыс емес еді», — деп айта алмайды; айтуға мүмкіндігі де жоқ. Өйткені, Пушкиннің өскен-өнген қоғамдық ортасы, оның тілі мен салт-санасы — бәрі де қалың орыс халқының болмысында жасалды. Шынғыстың ұрпағы да сондай, тек қана Даниял мен Шынғыстың емес, бүкіл адам баласының ұлттық, рулық тарихының жасалу жолы осы іспетті.

— Мен хожамын, пайғамбар әулетіненмін! — деп айта тұрғанымен, Хожа Ахметтің өзі де туып өскен жерінің Түркістан екенін, елінің Түркістан елі екенін айтады, ұлы бабаларының да түркстандық екенін мойындайды. Ол өзінің бір толғауында:

Түштім озар, бірақ тозар, кімсә базар,
Дүние базар шірә кіріп құлар азар.
Башым безер, яшым сезе, қаным тозар,
Атым — Ахмет, Түркстандүр елім менің, —

десе, екінші бір толғауында былай дейді:

Арызулықмен қарындашлық олаятке,
Ұлық бабам раузасы ақ түр бәтке.
Бабамны рухы салды бұ ғұрбатке,
Ииш білмасман нешік тақсыр қылдым мәне.

(Бұл соңғы толғауын, хаж жолында жүріп, тұрмыс қиыншылықтарына ұшырап, тұрмыстан жасыған кезінде айтқан тәрізді. — Автор).

Міне, бұл сөздерге қарағанда Хожа Ахметтің өзінің де, ата-бабаларының да, туған-туысқандарының да түркістандық екенін байқаймыз.

Енді Хожа Ахметтің туған жылдары мен өлген жылдары туралы бір-екі сөз.

Туған жылы туралы «Диуани хикмәтта» айтылған дерек жоқ. Бірақ Ахмет өзінің қартайғанын айтады. Былай дейді:

Құл хожа Ахмет, ғаплет білә ғұмырың өтті.
Уа, хасірет, көзден, тіздән қуат кетті.
Уа, уайлата, індамақтың уақыты иетті.
Ғамал қылмай кәруан болып көштім мәна.

Тағы бір жерінде Хожа Ахмет ғұмырының 125 жасқа жеткенін айтып, былай дейді:

Яранлардан пайзы, путух ала алмадым,
Иүз иігірме бешка кірдім, біле алмадым.
Хақ тағала тағатларын қыла алмадым,
Иештіп, оқып иерге кірді құл қожа Ахмет.

Бұл сөздеріне қарағанда Ахметтің 125-ке дейін аман келгенін, көзінен, тізесінен қуат кетіп, қартайып отырғанын көреміз.

Кейбіреулер Хожа Ахмет 63 жасында қайтыс болды дейді. Бұл қате түсінік. Олардың бұлай қате түсінуінің мәнісі — Хожа Ахмет толғауының бірнеше жерінде: «алпыс үште кірдім иерге» деген сөзі бар. «Диуани хикмәтті» бастан-аяқ оқып, зерттемеген адам — Хожа Ахмет 63-те өлген екен деп ойлайды. Олай емес, жасы 63-ке толғаннан кейін ол: «пайғамбар жасына келген соң, менің енді жер үстінде жүруім ұят», — деген пікірге келіп, жердің астынан қазып алған хұжырасына кіріп, ұзақ уақыттар отырып алуды әдет қылады. Бұдан кейінгі өмірін өмірге, тірлікке есеп қылмайды. «Хожа Ахмет 63 жасында қайтыс болған екен!» — деген қауесет осыны ескермей айтылған жаңсақ пікір.

«Диуани хикмәттің» 1893 жылы Қазақ қаласында басылған нұсқасының бет ашарын жазған ғұлама Мұхаммет деген біреу: «Ахмет 562-жылы қайтыс болды» дейді (Мұсылмандардың ай санау жылнамасы бойынша). Осы биыл, яғни 1936 жылы, мұсылмандар жыл санауынша 1355 жыл. Сонда осы жылнамаға сәйкес, Хожа Ахметтің қайтыс болғанына 793 жыл толған болады. Мұсылмандардың бұл ай санау календарын қазіргі күн санау календарына айналдырсақ³, Хожа Ахметтің қайтыс болғанына 770 жыл өткен болады, яғни 1166 жылы қайтыс болған болып шығады. Ахметтің 125 жасқа келгенін мойындап, сол жасында қайтыс болған шығар деп есептесек, онда 1041 жылы туған адам болады. Демек ол Науайдан аттай 400 жыл бұрын туған.

³ Күн санау календарының әрбір отыз үш жылы өткенде, ай санау календарының 34 жылы өтіп отырады. Бұл туралы Мағрифатнамада жұлдыз есепшілерінің: «Отыз үш жылда бір иыл дүр тарағыл» дейтін сенімді ережесі болатын (Автор сөзі — Е. Ж.).

2. ХОЖА АХМЕТ ЯССАУЙДЫҢ 95-ТОЛҒАУЫ ТУРАЛЫ

*«Сезімнің сыртқа шықпас түсі бар ма,
Оны жасырар адамның күші бар ма?
Біреу – сөз, біреу – пішін, біреу күймен
Көрсетпейтін жүректің іші бар ма?»*

СҰЛТАНМАХМҰТ

Қазіргі қазақ атанып отырған халықтың өткендегі тұрмыс-тіршілігін білу үшін Қазақстан жерінде өмір сүрген бұдан бұрынғы халықтардан қалған және олардың атақты жеке адамдарынан қалған ескі әдебиет мұраларына да үңіле қарау керек. Ескі әдебиеттің, оның ішінде ескі жазба әдебиеттің, қандайы болса да кейінгі қауымдар үшін ерте замандардан қалған әдебиет мұрасы болып саналады. Ескі әдебиет мұрасы халықтың тарихын танытатын материал болады, бір халықтың тарихын білу үшін, сол халықтың әдебиетінен қалған мұраларды жинау, сақтау, оларды тиісінше тексеру керек. Қазіргі тіршілігімізге керекті жағын тандап ала білуіміз керек. Біздің жұртшылығымызда ұлан-байтақ ұлы отанымыздағы әрбір ұлттың тарихи мұраларын соның үшін сақтайды, сақтап та отыр.

Біздің Қазақстан халықтарының ескіден келе жатқан жазба әдебиет мұрасы өте кем. Ал, сол барының өзі де әлі тексеріліп біткен жоқ. Бірқатар оқығандарымыз бізде Бұқар жыраудың толғауларынан бұрын шыққан жазба әдебиет бар деп елемейді. Яғни олар, қазіргі қазақ атанып отырған халқымыздың қазақ атанудан бұрын да өмір тіршілігінің болғанын білмейді. Бірқатары біле тұрса да, ескі әдебиетті керексінбейді. Мысалы, бізде Хожа Ахмет Яссауйдің жазып қалдырған, осы күнге дейін көпшілік арасында тарихи бағасы мен сүйкімділік беделін жоймай келе жатқан «Диуани хикмәті» бар. Бұл Қазақстан халықтарының ескіден қалған жазба әдебиет мұрасы емес пе? Хожа Ахметтің осы күнгі қазақ атанып отырған халықтардың басым көпшілігінің ежелгі де ескі мекені болған Түркістанда өсіп-өнгені бекер ме? Сөз жоқ, Хожа Ахмет Яссауйдің «Диуани хикмәті» Қазақстан халқының ескі мұрасы.

«Жазба әдебиет» деген сөзді біз қалай түсініп жүрміз? Жазба әдебиет дегеніміз белгілі уақытта, белгілі бір адам тарапынан жазылған, белгілі бір дәуірдегі қоғамның өмір-тіршілігін көрсететін көркем сөзді шығарма деп түсініп жүрген жоқпыз ба?

– Иә, солай түсініп жүрміз.

Ал, Хожа Ахмет кезіндегі қауымды: «олар – қауым емес», – еді деп айтуға біздің қандай хақымыз бар? Сонымен бірге, біз: – «Диуани хикмәт» бізге ешнәрсе бермейді, тексеруге тұрғысыз, өйткені сол кездегі қауымның ешбір тұрмыс-тіршілігін, дүниеге көз-қарасын бізге бейнелеп көрсетпейді», – деп айта аламыз ба? Жоқ, айта алмаймыз, ескісі болсын, жаңасы болсын – қандай әдебиет болса да бәрібір – ілгеріде өткен қауымның өмір тіршілігін біздің көзімізге елестетпей қоймайды. Яғни, ол әдебиет сол қауымның саяси құрылысын, мәдениет халін, шаруашылық күйін, дүниетану көзқарасы дәрежесін, әдет-ғұрпын, қысқасы нені жақсы, нені жек көретінін бізден жасыра алмайды. Өйткені, біз: қандай адам болмасын, ол – сол бір кездегі өзінің туған, өскен орталығының, әлеумет пен қоғам орталығының жемісі еді, – деп білеміз. Сол адамның сөйлеген сөзі, істеген ісі, қылуасы сол қауымның бір бөлігінің болса да мүддесін елестетпей қоймайды деп білеміз. Бұл пікірді Сұлтанмахмұт бұдан да гөрі анықтанқырап былай дейді:

Сезімнің сыртқа шықпас түсі бар ма?
Оны жасырар адамның күші бар ма?
Біреу– сөз, біреу– пішін, біреу– күймен,
Көрсетпейтін жүректің іші бар ма?

Есте жоқ ерте заманда қазақтың бір көриясы «аузыңды ашсаң, көмейінді көремін» деген екен. Мұның мәнісі де сол Сұлтанмахмұт айтқан сөзге саяды, бірақ қайсысының күшті айтылғанын оқушы өзін сынай бер.

Маркстіл философия: «Табиғаттың қай саласындағы құбылысты болса да айналадағы жағдайларға байланыссыз, олардан бөліп әкетіп қараса, ол мағынасыздыққа айналуы мүмкін», – дейді. Жеке адам, жеке адамдардан құралған қауым – табиғаттың бір саласы емес пе? Жеке адамдардан құралған қауымның идеялық, саясаттық, экономикалық жақтары табиғат саласындағы бір күрделі құбылыс емес пе? Сол қауымдағы осы құбылысты туғызған себептер де нақ сол қауымның айналасындағы тұрмыстық жағдайлар емес пе?

Міне, сондықтан біз: «Диуани хикмәттің» сөзі де сол өз дәуірінің қоғамы тіршілігін суреттейді», – деп білуіміз керек. Сонымен бірге «Диуани хикмәт» сөзінің мазмұнын сол өз заманының құбылыстарымен, жалпы қоғам тіршілігінің жалпы жағдайларымен байланыстыра тексеруіміз керек. Қазақтың данышпан Абайы:

Ақылды кара қылды қырыққа бөлмек,
Әр нәрселерге өзіндей баға бермек, — дейді.

Бұл Абайдың: «бір құбылысты тексергенде, ең соңғы шегіне шейін, егжей-тегжейіне дейін қалдырмай тексер және оны өз жағдайымен байланыстыра тексер», — дегені емес пе?

* * *

Тарихи әдебиеттердің деректері түрткі болып, Хожа Ахметтің «Диуани хикмәтін» тауып оқығаннан кейін, қазіргі жастарымыз үшін ол туралы бірнеше пікір айтуға мәжбүр болдық. Міне, осы баяндалып отырған жайлар солардың біріншісі болмақ.

Хожа Ахметтің «Диуани хикмәті» діни үгіт жырлар болумен бірге, сол өз өмірінің түрлі кезеңдерінде айтылған, сол кездегі қоғам тұрмысымен байланысты туған бірқатар жыр-толғауларды қамтитыны айқын көрінеді. Солардың ішінде, әсіресе біздің көңілімізді аударған 95-толғауы болды. Үйткені, бұл толғаудың айтылуы Қазақстан халқының бір бөлігінің тарихымен байланысты тәрізді. Оның мәнісі былай екен:

«12 ғасырдың алғашқы жартысында шығыс жақтан келіп, Орта Азияға кара қытайлар басып кірді. Бұл — саны 40 мың үйге дейін баратын, көшпелі көп халық болған. Кара қытайлар Шу өзенінің аңғарында көшіп-қонып жүре бастаған. Амудария мен Сырдарияның алқабындағы екі өзен аралығын мекендеген отырықшы халықтың кара қытайға тәуелді болуы тек оларға алым төлеумен біткен. «...Кара қытайлар бір қатар жерлерді жаулап алады. Оның ішінде Амудария мен Сырдарияның арасын мекендеген халықтарды да басып алады. Жеңілген елдің әрбір түгін басы сайын бір динар (ақша) салық төлетіп отырған. Бірақ, 1212 жыл шамасында күншығыстан келген Шыңғыс ханның алғашқы қолынан жеңіліп, кара қытайлардың үкіметі құлайды...»

Тарих кітаптарында кара қытайлардың 12 ғасырдың алғашқы жартысында өзен аралығындағы елдерді жаулап алғаны айтылады. Бірақ, қалайша жаулап алғаны, жеңілген халықтың нендей күйзеліске түскендігі сөз болмайды.

Осы дәуірде Түркістанда өмір сүрген Хожа Ахмет Яссауйдің 95-толғауы жауға шабылған елдің күй-жайын суреттеуге арналған. Онда былай делінген (Кейбір сөздер қазіргі қазақ тіліне аударылды):

Әй, достар, заман ақыр болды, көрің,
Кәпірлер дүние-әлемге толды, көрің!
Барлық жаннан ізгілік ниет қашты —
Сол үшін тәңірім ашу қылды, көрің!

* * *

Ғалымдар ғылымдарын малға сатты,
Өздерін көре-біле отқа атты,
Сондайдың арам пейіл кесірінен
Тұтқынға балаларын салды, көрің!

* * *

Пейілімізден (жасаған) бізге ашу қылды, халық
Масқара ауыр жаза бұл қаншалық
Сұлтандар хайыр есігін байлап қойды,
Сол үшін жүз мың бәле келді, көрің.

* * *

Есіл жар күн тимеген айпаралар (Айдың бөлшектері)
Қорықты, жүрегі болды мың паралар (мың бөлек)
Дертіне дауа таппай бишаралар
Мұндықпен кәпірге күң болды, көрің!

* * *

Жаныңнан артық көрген жан-аналар
Жүзі — ай, көзі — шолпан мастаналар (сурет)
Бойларын көрсетпеген бәйгүнелер
Кәпірге зарлы бәнде болды, көрің!

* * *

«Ата!» — деп, күндіз-түні жылайды олар,
Ботадай аңрап қалған боздайды олар.
Қозыдай жетім қалған маңырауына
Қара тас та еріп су болды, көрің!

* * *

Аналар не қыларын білмей хайран,
Запырандай қызыл жүзін дерт сарғайтқан (сарғайтып)
«Әй, ботам! Әй, құлыным» — деп еңіресіп,
Жағасын жыртып, шашын жұлды, көрің!

* * *

Аталар қан жыласты ғилаж таппай,
Жүрмеді қараменен бетін жаппай.
«Болды ғой аш-жалаңаш перзентім», — деп,
Үгілеп іші-бауырын ездi, көрiң!

* * *

Жаным ед, жаннан артық мейiрбаным
Көз нұрым жүрек-бауырым, ғамаксәрім (камқорым)
Жарығы екі көзімнің, тән де жаным,
Қайдасың, деп нуһы пәряд қылды, көрiң!

* * *

Ана-перзент, қошақташлар, мұңластылар,
Құшақтасты, зар еңіресті — жыластылар.
Өртеген жүрек, бауырын мың арманмен,
«Жан балам, аман жүр!» — деп қалды, көрiң!

* * *

Бұларды қараңғылық басты тамам,
Бізге ашу қылды бүгін тәңірім — сұхбан,
Кәпірлер олжаланып қуанысты,
Мұсылман зар еңіресіп састы, көрiң!

* * *

Дариға, Шаһимәрдан болса ердi,
Қолына алмас қылыш алса ердi.
Әскерін кәпірлердің қырып салып,
Қайтарып ғаріптердi, алса жердi!

Міне, Хожа Ахметтің 95-толғауы осы. Бұл толғаудың тағы осындай жалғастары бар. Бірақ, бөрінің де мазмұндық сарыны бір болғандықтан, оларды қайталап жатуды қажет көрмедік.

Үгіле қарасаң, осы аз ғана сөздің өзінен-ақ көп мағына аңғарылатын тәрізді.

Біріншіден, Бұл толғаудың Хожа Ахмет аузынан айтылуы жоғарыда сөз болған қара қытайлардың Түркістан елін жаулап алуымен байланысты тәрізді. Үйткені бұл толғаудың мазмұны шапқыншылыққа ұшыраған халықтың хал-жайын суреттейді. Ал қазіргі қолда бар тарихи деректерге қарағанда, екі өзен аралығындағы

Түркістандық елдерді 12 ғасырдың алғашқы жартысында кара қытайлардан басқа жаудың шауып алғаны айтылмайды.

Бұл толғаудың мазмұнына қарағанда, кара қытайлар Түркістан елін (өзен аралығындағы елді) жаулап алған кезде, олар елге үлкен зәбір-жапа жасаған. Елдің ұлдарын құлдыққа, қыздарын күндікке алып, ел тұрмысын зор күйзеліске түсірген. Құр жылау-сықтаудан басқа жергілікті халықтың қолынан еш қайрат келмеген. Шет ел басқыншыларының мұндай жауыздығына қарсы ызаланған Хожа Ахмет ел күйзелісін суреттеп, басқыншыға «кәфірлік» атақпен нәлет айтып («кәфір» деген сөз ол кезде адам баласының ең жауызына айтылатын қарғыс есебіндегі сөз еді, біздің заманымыздағы «фашист» деген сияқты), осы жырымен мұның шерткен тәрізді.

Екіншіден, сол кездегі түркістандық елдердің өзара ауызбірлігі кем болған. Оның себебі кара халыққа хан-сұлтандардың қамқорлығы, ғалым-ғұламалардың мейірімі түспеген тәрізді. Соның салдарынан жергілікті халықтың шеттен келген басқыншыға қарсы күресі әлсіз, бытыраңқы болғанға ұқсайды. Сонымен қатар, сол кездің өзінде-ақ, жергілікті халықтың әлеуметтік, саяси тағдыры хан-сұлтан, ғалым-ғұламалардың қолында болғандығы көрінеді. Сөйтіп дін иелері мен алпауыттар түркістандық бұқара халықтарға ислам дінінің фанатизмге сүйенген ықпалын үнемі жүргізгендігі көрінеді.

Үшіншіден, 95-толғаудан сол кездегі түркістандық халықтардың бір қатар әдет-ғұрыптары да көрініс береді. Намыс қысқан қайғының кезінде ерлер өз жағаларын өздері жыртып, әйелдері кара жамылып, өз шашын өздері жұлады екен.

Төртіншіден, толғаудың: «Тұтқынға түскен ұл-қыздардың қайғылы күйі мен мұңды зарына шыдай алмай, тас та су болып еріп кетті», — деген сөзіне қарағанда, ол кездегі түркістандық халықтың дүниетану дәрежесі әлі төтемдік, шамандық көзқарастан әрі аса алмай жүргендігі байқалады.

Бесіншіден, «Ботадай анырап қалған боздайды олар» деген бейнелі сөз бен ұл, қыздарына «қозым», «ботам», «құлыным» деп тіл қатуларына, ат берулеріне қарағанда, ол кездегі Хожа Ахмет елінің күн көрінісінің негізгі ауыл шаруашылығы, мал өсіру болғаны байқалады.

Алтыншыдан, толғауда: «Ардақталып өскен есіл ғана сәулелерім-ай! Қайтейін, жаудан қорыққанынан жүректерін ұшып кетті-ай!» деген сөздер мен «Жанымнан артық көрінген жан сәулелерім-ай! Қайтейін, дінсіздердің қолына түсіп қор болдыңдар-ай!» — деп

іші-бауыры елжіреп, ұлдардан айырықша, жаудың қолына түскен қыз бен әйелдерді шын жүрегімен есіркеуі — сол кездегі адамдардың әйелге деген көзқарасының қандай дәрежеде екенін көрсетеді. Біздіңше, Хожа Ахметтің, оның тұсында болған түркістандық халықтардың әйелге көзқарасы Октябрь революциясының алдындағы қазақ ерлерінің әйелге деген көзқарасынан да, Бұхар жыраудың тұсындағы қазақ ер-азаматтарының әйелге қатысты көзқарасынан да басқаша тәрізді.

Біздің түсінігімізше, Хожа Ахмет әйелді өте ардақтайды. Оның әйелді ардақтаушылығы — адамгершілік ретінде, ұждан ретінде, сезімшілдік ретінде әйел затына аяушылық еткен ардақтау тәрізді. Жырда бұны терістейтін бөтен пікір аңғарылмайды. Бұның өзі сол 12 ғасыр кезіндегі түркістандық азаматтардың — халық ерлерінің әйелге деген бірден-бір көзқарасын көрсетеді.

Хожа Ахметтен 600 жыл шамасындай кейін өткен Бұхар жырау:

Бесінші тілек тілеңіз,
Он бармағы қыналы,
Омырауы, жұпарлы,
Хош иісі аңқыған,
Дуалы құдай шалқыған.
Хұлқыменен күйдірген,
Назыменен сүйдірген
Ардақтап жүрген бикешін
Жылай да жесір қалмасқа, —

деген жырында, аз да болса, ерлердің әйелге жыныстық көзқарасы туралы пікір жоқ емес. Мұнда: «ердің өзінің өлгенінен де, әйелінің соңында жылап қалғаны ауыр», — деген пікір бар. Бұхардың тұсындағы қазақ еркектерінің әйел туралы бұл пікірі — Яссауи тұсындағы түркістандық халық ерлерінің әйел хақында түйген пікірлерімен ұқсас. Ал, енді бірде Бұхар жырау: «Әйел ерді хұлқыменен күйдіретін, назы-бояуымен сүйдіретін болсын», — дейді. Мұнысы Октябрь революциясының алдындағы қазақ ерлерінің әйел затына деген көзқарасына бір табан жақындай түсетін тәрізді. Өйткені: ол кездегі жас жігіттердің әйел-қыздарға айтатын ғашықтық арнауларының жалпы сарыны мынадай болатын:

Сұлу Қамар, ақын Қамар, жаным Қамар!
Қамаржан, сені ойласам, ішім жанар.

Үлбіреген аузыннан бір сүйгізсен,
Ішкендей кәусар суын мейірім қанар

(*Сұлтанмахмұт*)

Қысқасы, әйелдер туралы халқымыздың тарихының үш кезеңінде айтылған бұл үш өлеңнің мазмұндарының бір-бірінен азды-көпті басқалығы таңырқарлық нәрсе емес. Хожа Ахметтің әйелге өмірлік жолдас ретінде семьялық көзбен қараушылығы да рас, Октябрь революциясының алдындағы қазақ ер-азаматтарының әйелге ерлі-зайыпты теңдік көзімен қарамай, тән құмарлық — нәпсі ләззаты көзімен қараушылығы да рас; Бұхар жырау тұсындағы қазақ ерлерінің әйелдерге екі жақтылық көзқараспен қараушылығы тағы да рас.

Ертедегі ата-бабаларымыздың ескі салт, көне дәстүрінде әйелдерге кемсітушілік көзбен қараушылық болмаған тәрізді. Күні кешеге дейін, әйелдер правосы совет заңы бойынша ерлер правосымен бірдей болғанға дейін, ел аузында: «әйелдердің жолы үлкен» дейтін үлгілі сөзі болатын және сонымен бірге әйелдердің «ан байланарлық» правосы да сақталып келген болатын. Осымен қатар, әйел мен еркек бір көлікке мінгесу керек болғанда, «әйелдердің жолы үлкен» деген ескіден келе жатқан ата дәстүрі бойынша көліктің алдына әйелді отырғызатын заң да сақталып келді. Міне, осылардың бәрі қазіргі қазақ халқының ата-бабаларының ежелгі салтының жұрнағы еді. Мұның үстіне, арабтың атақты жиһангері Ибн Батута 14 ғасырда дәшті қыпшақтағы өзбек ханының еліне келгенде, бұл хандықтағы әйелдердің еркіндігін көріп, таң-тамаша қалғаны тарихшыларға аян.

Ал, енді әйелдерді ерлерден кем көрушілік ислам дінінің күш алуымен бірге келіп, бірте-бірте қазіргі қазақ атанып отырған халықтардың салт-дәстүріне айналған. Алайда Хожа Ахмет Яссауи ислам дінін қанша қуаттайтын адам болғанымен, «әйелдерді құрметтеу» жөнінде ата-бабаларының ескі салт-дәстүрлерін қастерлеп, одан аттап өте алмаған тәрізді. Тіпті, онымен де қоймай, Хожа Ахмет өзі өткізген діни суфылық жиналыстарына ерлермен бірге жас әйелдер мен қыздарды да қатынастыратын болған. Соның үшін Хожа Ахмет Баба Мәшіннен 500 қамшы жеген болатын.

Міне, сондықтан да біз қазақ тарихының үш дәуіріндегі үш кісінің аузымен әйелдер туралы айтылған бұл үш өлеңнің бір-бірінен азды-көпті мазмұндық басқалығына таңырқарлық ешнәрсе жоқ деп білеміз.

* * *

Кейбіреулер Хожа Ахметті: «Ол кісі мистикаға салынған, бұл дүниеден түгелдей қол үзген адам. Сондықтан, біздің қазіргі өміріміз үшін «Диуани хикмәттің» сөзінің ешбір керегі жоқ», — дегісі келеді. Негізінде бұның өзі дұрыс пікір емес. Бұл Хожа Ахметті дұрыс танығандық болмайды. Сондай-ақ, бұл тек Хожа Ахметті ғана дұрыс танымағандық болып қалмайды, сонымен бірге бұл адам қоғамының өсіп, өну тарихын түсіне алмағандық та болып табылады.

Рас, Хожа Ахметтің «екінші дүниеге» ынта қоюы өте күшті, оны жасыруға болмайды. «Әлі жетпеген ақыретшіл!» — дегендей, өз заманының қоғам құрылысындағы теңсіздікке наразы болған, бірақ өз қолымен әлеуметтік теңдік орнатуға күші жетпеген Хожа Ахмет бұл дүниедегі өмір-тіршіліктен, қоғам өмірінен көңілі суып, ақыреттен «мәңгі қызық» іздейді. Өзін де, өзіне ерген басқаларды да сол «екінші дүниедегі» мәңгі бақытқа жеткізудің жолын көксейді. «Екінші дүниедегі» мәңгі бақытқа жетудің ең төте жолы — пақыр мен міскінге, жетім мен жесірге, ел ішіндегі аздар мен әлсіздерге, қиякелді қара-қарындар мен мусафир-жолаушыларға жәрдемдесу, ешбір адам баласына қиянат-зиян жасамау, қоғам-әлеумет арасында әділетті тәртіп орнату деп түсінеді, басқаларға да солай түсіндіреді. Ол кезде бұқара халықты езушінің ең мықтысы — малы, дүниесі көп байлар болғандықтан, Хожа Ахмет, алдымен, мал жинап, бай болудан жиренеді; екі сөзінің бірінде Хожа Ахмет: «Байлық төкаббарлыққа жеткізеді, төкаббарлық қара халықты езушілікке жеткізеді», — деп пәлсапалық қортынды жасап отырады. Хожа Ахметтің бұл көзқарасы — өз заманындағы алдыңғы қатарлы адамдардың дүниетану көзқарасына қайшы емес еді; қайта бұның өзі сол замандағы, исламият жолын тұтқан адамдардың ең алдыңғы қатарларында ғана болатын озық идеялық көзқарас еді.

Бұдан 9 ғасыр бұрын өмір сүрген Хожа Ахметті былай қойғанда, 14-15 ғасырларда жасаған Науаи мен Фзулилардың, Шайхы Сағди мен Хожа Хафиздардың жыр-толғауларында да, қара сөздерінде де мұндай діншілдік сарындар мен нақты дүниеден безушілік идеялары екі сөзінің бірінде үнемі кездесіп отырады. Бұл олардың халықаралық әдебиет қазынасына үлес қосқан ірі ақын болушылықтарына ешбір нұқсан келтірмейді, келтіруі мүмкін де емес.

Науаи:

Хақ билә болсаң, Науаи, сілкі дүниеден етек.
Ғашықың болса пак, қойма өзини бімірдан ара!

Қазақша мазмұны:

«Ей, Науаи, кұдай жолында болсаң, дүниеден етегінді сілік, яғни үміт үз. Құдайға ғашықтығың шын болса, өзінді бұл нәжіс дүниеден аулақ ұста!» — деген болады.

Тағы да:

Ей, Науаи, ер исен, дүние арусын қыл талақ!
Бір юли болма забун бузали мәккар әлида.

Қазақша мазмұны:

«Ей, Науаи, ер болсаң, бұл дүниенің қыз-келіншектерін (қызықтарын) талақ қыл — таста; бір мәртебе де бұл алдамшы сұмырайлар қолында қор болма!» — деген сөз болады.

Фзулидан:

Ей, Фзули, раһи шариғини тұт, ол раһи пірнің!
Бу тарих илә залалалтуын өзін айла рәһа.

Қазақша мазмұны:

«Ей, Фзули, ислам діні жолын, бір шайхтың (пірдің) үйреткен шариғат заңдарын орында, сонда ғана сен өзінді азғындықтан құтқара аласың», — деген сөз болады.

Тағы да:

Стар исән хасрәту хырманабір дәм душмәмәк,
Кәс, Фзули дәһірден үмид дүр өндін тамығ.

Қазақша мазмұны:

«Қайғы қасіретке бір сәт те түспегін келсе, ей Фзули, бұл дүниеден үмітінді кес, үмітті ол дүниеден талап ету керек. Яғни өлгеннен соңғы дүниеден талап ету керек», — деген сөз болады.

Иранның атақты шайхы Сағди:

Ғазар хоишкибиге не өз хұда башр,
Фидай ик бигәнә аз хұда башр, — дейді.

Қазақша мазмұны:

«Құдай жолына бас иеген өзінің мың туысқаның Құдай жолына бас иген бір жат адамның садақасы болсын», – деген сөз болады.

Тағы да:

Хорден бірай зейтін узкр кірдән аст,
Томғытықд кизейтін аз баһр хорден асты.

Қазақша мазмұны:

«Ей, Сағди, тамақ ішіп, жеу дененің саулығын сақтап, соның арқасында Құдайға құлшылық ету үшін керек. Бірақ сен олай ойламайсың, сен: тіршіліктегі максат – ішіп-жеу ғана деп ойлайсың. Бұл қате», – деген сөз болады.

Иранның Хожа Хафиз деген атақты ақыны былай дейді:

Хафиз, тәрки жаһан кәфтән тарик хошдлист,
Танындары ки ахуал жаһандарын хош аст.

Қазақша мазмұны:

«Ей, Хафиз, көңіл қоштықтың ең төте жолы – дүниені тастау, дүниеден безу. Ей, Хафиз, дүниесі көптердің көңілі хош шығар деп ойлама!» – деген сөз болады.

Міне, осы сияқты мысалдарға қарағанда, бұл тәрізді нақтылы дүниеден безіп, екінші бір ұлы дүниеге ынта қоюшылық жалғыз Хожа Ахметтің басында ғана болған уақиға емес екендігін, бұндай ұғым-түсінік – Хожа Хафиз, Сағди, Навои және Фзули сияқты шығыстың атақты ақындарының да басында болған жағдай екенін көреміз. Сол дәуірдегі қоғамның әлеуметтік, шаруашылық, саяси құрылысымен байланысты туып, ислам дінінің әсерімен одан әрі күрделене түскен осынау идеалистік дүниетаным екендігі де белгілі.

Батыста болсын, шығыста болсын дүниеден өткен бұрынғы атақты ақындардың бәрі де идеалистік-діни көзқараста еді. Міне, солай болғандықтан, Хожа Ахметті өз тұсындағы қоғамнан және өзінің алды-артында ғұмыр кешкен араб шығысындағы, Орта Азиядағы басқа ақындардан бөліп алып қарауға болмайды.

Сонымен бірге әдебиет әлеміндегі ескі шығармалардың өз кезінде қоғамның өмір-тіршілігін көрсететін жақсы құрал болғанын да ұмытпау керек.

3. ХОЖА АХМЕТ ЯССАУЙДЫҢ АРМАҢДАРЫ

Хожа Ахмет қоғамдық қатынаста әділеттікті арман етеді. Өз заманындағы әлеуметтік құрылыстың теңсіздігін көріп ызаланады. «Хикмәттің» басынан аяғына дейін осы зарлы сарын мен асқақ арманы үздіксіз дамып отырады. Әлеуметті әділеттілікке шақырады, гуманизмге үндейді.

Сүннет ерміш кәпір болса берме азар,
Көңілі қатик діл азардан хұда бизар, –

деп, ислам дінінде болмаған ереже-қисынды өзі ойлап шығарып, бұл пайғамбардың жолы деп халыққа қолдандырмақшы болады.

Мағынасы: «Кәпір болса да, ешбір адамға азар берме. Үйткені, жазықсыз жанның көңілін қалдырушы қатыгез пиғылды адамнан құдай безеді», – деген болады. Шынында, мұсылмандарға құран бұлай деп үйреткен жоқ, «кәпірлерді тапқан жерде өлтіре беріндер» деп үйретті (Құдай «бір» дегенге нанбаған адамды кәпір деген). Хожа Ахмет жоғарыдағы пікірді өзі айтып отыр, халық ұғымынан әлі түгелдей арылып бітпеген салт-сананың ескі қалдықтары жөнінде айтып отыр.

Хожа Ахмет қоғам арасында болатын жақсылық, жамандық істерді айта отырып, дін жолымен – діни үгітпен адамдарды жақсылыққа жанастырмақ, жамандық істерден бездірмек болады; яғни әлеумет құрылысын жалаң үгіт, құрғақ тілек бойынша түзетпек болады. Ол 128- «Хикмәтте» былай дейді:

Хош даулетдүр уалаяатта патша болса,
Ғаділ болып, бір момынды қази қылса.
Ошал қази барша халықни рази қылса,
Разлықден ұжмақ үйін алүр болғай.

Қазақшасы:

«Ауыл-аймақтарымызда әділ патша болса, ол патша бір момын адамнан қази сайлап, ол қази әділдікпен ауылдағы барлық адамдардың көңілін тауып, разы қылып отырған болса, қандай жақсы болған болар еді! Халықты разы қылғандықтары үшін, сондай патша мен қазылар ақиретте (өлгеннен соңғы дүниеде) ұжмақ үйіне ие болған болар еді», – деген сөз болады.

102- «Хикмәтте»:

Қази болған ғалымлар.
Пара – рашуат йеганлар.
Андағ ғалым жайыны
Нади сақарда көрдім.
Залым болып, зұлым еткен,
Момынларны ағыртқан.
Қара жүзлік махшарда
Қолын арқада көрдім.

Қазақша мағынасы:

«Қази болған ғалым адамдар дау-жанжал қуған адамдар арасынан пара-пайда алып, әділетсіздік етсе, ондай ғалымдардың орны дозақта болмақ. Кімде-кім зорлықшыл болып, әділетсіз істермен момын адамдардың көңілін қапа қылса, ренжітсе, махшар күні (о дүниеде) ол қарабет болып, екі қолы арқасына байланбақ», – деген сөз болады.

32- «Хикмәтте» былай зарланады:

Әһлі дүние халқымызда сақауат юк,
Патшаларда, уәзірлерде ғадалат юк;
Дәрвишларның дұғасида бижабат юк,
Түрлүк бәла халық үстига яғди, дуслар.

Қазақшасы:

«Әулие, шайхтардың батасының қабылдығы болмады. Міне, осылардың арқасында қара халық үстіне түрлі бәле жаууда, достарым-ау!» – деген сөз болады.

69- «Хикмәтте» тағы былай дейді:

Қаю ерде ғазизларның жамғи болса,
Ошал иерде хал ғылымни айғум келур,
Аларни сухбатни хошласам мән
Өзімні өзлариға катқум келтүр.

Қазақшасы:

«Қай жерде ізгі адамдардың жиналып отырған тобын көрсем, солардың арасына барып хал ғылымын, яғни адамгершілік ғылымын айтқым келеді. Егер менің сөзім оларға жаққандай болса, яғни оларды қызықтырғандай болса, өзімді солардың арасына бергім келеді», – деген мағына береді.

70- «Хикмәтте» тағы былай дейді:

Мәуадатни асасыни әлга алып,
Сағадатни сырқасни тәнге салып,
Махаббатни юңі бірлән қанатланып,
Мағрипатни бұтағиға қонғум келур.

Қазақша мағынасы:

«Қолыма достық таяғын алып, иініме ізгілік шапанын жамылып, махаббаттың қауырсынымен құстарша қанаттанып, ғылым-білім бұтағына қонып алып, халық үшін, адам баласы үшін жағым түскенше сайрасам!» – деген мазмұн береді. *Достық таяқ, ізгілік шапан, махаббат қауырсыны* деген тіркестер – ескі теңеу сөздер.

Міне, бұл келтірілген мысалдардан біз, Хожа Ахметтің жалпы адам баласы үшін ізгі ниетті, әлеуметшіл ағартушы болғанын байқаймыз. Өйткені ол ел-аймақта әділ үкімет болуын тілейді. Адам баласының бір-біріне мейірімді болуын арман етеді. Осы жолда өзі аянбай қызмет істеуге даяр екендігін мәлім етеді. Айта кетер бір жайт, ол кездің мұсылмандары арасында адамға тағылатын ең жексұрын атақ – «кәпір» деген ат болған. «Кәпір» – Құдайсыз деген мағынадағы, араб сөзі. Хожа Ахмет сол «кәпір» болған адамдарға да аяушылық етеді, кәпірлерге де зәбір бермендер деп халықты үгіттейді.

Міне, осы айтылғандардың бәрі де Хожа Ахметтің дүнияуи армандары еді.

4. ХОЖА АХМЕТТІҢ ӘЛЕУМЕТТІК КӨЗҚАРАСТАРЫ

Хожа Ахметтің халыққа айтатын ең көп үгітінің бірі – қоғамдық-әлеуметтік тұрмыстың ең төменгі сатысында жүрген адамдарға, яғни жетімдер мен кедейлерге жәрдемдесуге шақыру болып келеді. Сондай жоқ-жітік адамдарға жәрдемдесіндер, құдай солай деген! деп, үнемі халықты үгіттеп отырады. Ол «Хикмәттің» 1-толығында былай дейді:

Ғарип, пахир, иетімлерни қылгіл шадман,
Алқалар қылып ғазиз жаның әйлә құрбан.
Тағам тапсаң жаның білә қылгіл мейман
Хактан ешітіп бу сөзлерни айдім мәнә.

Қазақшасы:

Келімсекті, жолаушыны, кедейді, жетімді ая, көңілдерін шаттандыр. Асың болса, оларды жан-тәніңмен қабылда, мейман ет. Ондай адамдарды шақырып, жинап алып, олар үшін шыбын жанына дейін фида қыл, құдай солай деп айтады», – деген сөз.

Және осында:

Ғарип, иетим, факирларни көңілін аулап,
Көңілі бүтін халайықтан қаштым мәнә.

Қазақшасы: «Келімсектің, жолаушының, жетім мен кедейдің көңілдерін аулаймын, мүддесізден, көңлі бүгін адамдардан қашамын, менің ісім – осы» – деген сөз болады.

Және осында

Қайда көрсен көңлі сынұқ, маркам болғыл,
Андағ мазмұн йолда болса һәмдам болғыл.

Қазақшасы:

«Қайда көңілі сынық, ренжулі адам көрсен, оны есірке, қайда жол үстінде зәбірленген, сондай ренжулі адамдарды көрсен, оларға жолдастық көрсет, жәрдемдес», – деген сөз болады.

«Диуани хикмәтта» бұл сияқты сөздер көп айтылады. Бұған қарағанда, біз Хожа Ахметтің езілген кедей бұқараны қолдайтын адам болғанын аңғарамыз. Сонымен бірге Яссауй заманында да момындар мен кедейлердің, жетімдер мен келімсектердің, қара қарындардың тұрмыстарының ауыр, хұқықтарының кем болғанын аңғарамыз, оларға жәрдемдесетіндердің де аз болғанын байқаймыз. «Ғарип» араб сөзі. Өз елінен айрылып, басқа бір шет елдің ішінде кірме болып жүрген адамдарды арабтар «ғарип» дейді. Қазақша мағынасы «қия келді» мен «қара қарын» деген бейнелі сөздерге жуық келеді. Хожа Ахметтің ғаріптер туралы көп есіркеушілік етуіне қарағанда, ол кездегі халықтың рушылдық жіктесулерінің өте күшті болғанын, басқа бір елден, рудан келген қара қарын – келімсектердің екінші бір рудың ішіне өздеріндей болып сіңісіп кетулерінің оңай болмағанын аңғарамыз.

Сөз жоқ, Хожа Ахмет кем-таршылықтағы адамдарды қолдаған ғұлама ойшыл, оның осы гуманистік идеясы «Диуани хикмәттің» басынан аяғына дейін үзілмей көрініс беріп отырады. Хожа Ахметтің «Шүлен қазаны» мен күні кешеге дейін зиратының айналасын-

да жиналып отыратын ғаріп-қасерлер Ахметтің сол пиғылының айғағы. Бірақ Хожа Ахметтің өзінен кейін, оның зиратының айналасына «ғаріп-қасер» атын жамылған пейілдері әр түрлі адамдар жинала-жинала келіп, зираттың басын ниеті бұзық қара құзғындар ұясына айналдыра бастаған тәрізді. Осы фактінің негізінде бір жазушы «Хазірет сұлтан» деген пьеса жазып, онда Хожа Ахметті сол құзғындар тобының бастығы етіп те көрсетпекші болған. Әрине, бұл Хожа Ахмет туралы әділ таным емес. Хожа Ахметтің ескілікті идеяларды қуып, оған барынша илануы да рас. Бірақ оның жалпы адам баласы үшін, өз халқы үшін ізгі тілекті адам болғанын теріске шығаруға, тіпті, болмайды. Қоғам дамуы жөнінде қанша қателескенімен, Хожа Ахмет үнемі адам баласы үшін, өз халқы үшін, өзіне ерген адамдар үшін бақыт іздеген адам. Ең соңында ол, өз төңірегіндегі кем-кетік, әлсіз адамдарға құдайдан бақыт сұрап әперуге дейін хиялдаған адам. Асан қайғы қоныстан қиыншылыққа ұшыраған жалпы жұрт үшін жер бетінен жайлы қоныс табуды арман етеді, «қой үстіне бозторғай жұмыртқалайтын» жайлы қоныс «жер үйекке» жетуге хиялданады. Ал, Хожа Ахмет болса, ол да әлеумет арасынан қоғамдық теңдік таба алмай жүрген әлсіз, кем-кетік адамдарға құдайдың құдіреті арқылы теңдік әперу, мәңгі бақытқа жеткізу деген хиялға түседі. Хожа Ахметтің:

Залым әгер зұлым айласа – мөнге иығыла,
Башың сашып, мөңгә сығынып, белің бағла,
Харам шүбә тарк етибан юрак дағла.
Залымдарға юз мың бөле бердім мәнә, –

деген сөздеріне және:

Мен дәфтари сәни әидим сізгә ядгар.
Аруахымдин мәдет тіләп оқың зинһар.
Дұға қылай уасыл қылсын пәруардигәр
Рахман игам арыз йеткали келдім мәнә –

деген сөздеріне назар аударсақ, ол кісінің езілген топтардың әлеуметтік тұрмысын көп ойлаған рахымды атасындай адам болғандығына кәміл сенеміз.

5. ХОЖА АХМЕТТИҢ ШЫНДЫҚ ІЗДЕУІ

Әлеумет – қоғам ішіндегі әр түрлі теңсіздікті Хожа Ахметтің көзі шалады. Ол алдымен панасыз жүрген, шерлі көкірек жетімдерді көреді. Қайғылы қара борбай кедейлерге, күштілерден күнде езіліп, зорлық-зомбылық көріп жүрген өздер мен аздарға көзі түседі, оларға жаны ашиды, оларды есіркейді. Бірақ одан әрі қолынан келер жәрдемі болмайды. Ахметке жәрдемдесетін кісі де болмайды. Ахмет бұл дүниеде болатын қоғамдық әділеттіктен күдер үзеді, түңіледі. Әділеттік пен рахымды ол енді адамдар арасынан емес, табиғаттан да зор бір рухани күштен, яғни құдайдан іздейді, сол табиғаттан тыс рухани күшке ғашық болады. Рухани күш арқылы, соған жалынып-жалбарынып айтқанын қылдыру арқылы өзінің де, өзіне ерген басқа адамдардың да мақсатын орындамақ болады. Бірақ Хожа Ахмет өлшеулі өмір тарихында бұл мұратына да жете алмайды, сандалады, өлденеше түрлі жан азабына түседі, торығады.

110-«Хикмәтте» құдайға ғашықтығын ол былай деп толғайды:

Көзім аштым, сени көрдім,
Күллі көңліни сәңә бердім.
Ұруғларым тәркін қылдым,
Мана сен – ұқ кераксен (Маған сен-ақ керексің)
Фида болсын сәна жаным
Төкер болсаң меіім қаным.
Мен құлыңмын, сен сұлтаным,
Маңа сен – ұқ керексан.

Қазақшасы:

«Көзімді ашқан бойымда сени көрдім де, барлық көңілімді саған бердім. Сенің үшін туысқан-туғанымнан баз кештім, үйткені маған тек сен ғана керексің. Сенің жолында жаным құрбан болсын! Сен өлтірсең де мен разымын, үйткені мен құлыңмын, сен қожамсың», – деген сөз болады.

Жібімес қара тастай тас жүректі, асқақтаған төкаббар жандардың көңілін жібітіп, назарын өзіне аудару үшін мейірімін түсіру үшін Ахмет осындай, сиқырлы, ұтқыр сөздерді қолдана біледі. Ол 120 – «Хикмәтте» былай дейді:

Дәм – бұ дәмдүр, өзге дәмни дәм димә,
Дүниеден биғам өтерсің, – ғам иеме.

Күймәсә жаны – ділің һәм үстүхан,
Көз яшің аққан білән сен нәм демә.
Ай, Ахмад, тұтқыл ғанымат һәр нафас,
Ярсыз өткен бу демни дәм демә.

Қазақшасы:

«Адамшылық өмір – осы ғашықтық жолына кешірген өмір, өзге өмір өмірге есеп емес. Бұл өмірге берілсең, дүниеден армансыз өтесің. Бұл жолда көзден ағызған жасыңды есепке алма, жаныңды да, жүрегінді де және сүйегінді де өртей білуің керек. Әй, Ахмет сүйеріне жету үшін, ғашықтық жолында өткізген әрбір деміңді байлық, бақыт деп біл, өйткені сүйер жарсыз өткен өмір – өмір емес», – деген сөз болады.

Шындықты табу үшін, құдайға қолы жету үшін Хожа Ахмет қаншама зарланғанмен, ізденгенмен ешбір үміт, ешбір дерек таба алмайды, баяғы өмір сол қалпы, баяғы қоғам құрылысы да сол қалпы ескі, көне сарынмен өтеді де жатады. Хожа Ахмет торығады. Ақылы хайран болып, енді былай деп толғайды:

Ақылым хайран, көзім гариян, хана ойран,
Хақ юлини біле алмасмын – өзім надан.
Ай, талиптар, бейтақатмын, қайда жанан?
Жананымдин ешкім хабар біләр микән?

Қазақшасы:

«Ғашықтық жолында жылауда жүріп, ойым ойран болды, на-дандығымнан сүйеріме тура апаратын түзу жол таба алмадым. Әй, тура жолдың талапкерлері, менде шыдам қалмады, мен әлсіредім, ақылым қайырлады, менің сүйер жарым қайда? Ондай хабар беретін ешкім болар ма екен?» – деген мазмұнда.

Осы зарлы сұрауына да Хожа Ахмет ешкімнен жауап ала алмай, енді былай деп жырлайды:

Хұдайымның құдіретіне нетіп болмас,
Шаки, Сағит өмір қылдым – біліп болмас.
Тақат қылып халық ішінде төзіп болмас,
Қайсы тарап китәрімні біле алмасман.

Қазақшасы:

«Кұдайдың ісінің сырына түсінуге болмайды. Дүниедегі жақ-сылық істермен бірге жамандық істердің болуына өзі бұйрық береді.

Соның арқасында, дүниеде, халық ішінде адам төзіп тұра алмастық бәле көп. Бұл жауыздықтардан енді қайда қашып кетерімді біле алмай отырмын», – деген мазмұнға саяды.

Хожа Ахметтің бұл сөздерінен біз мына жайларды байқаймыз:

1. Хожа Ахмет қараңғы бөлмеге кіріп алып, құр жылаумен бос қарап жата берген адам емес, ол ізденген ойшыл адам: ол адам баласының бақыты үшін шындық жол іздеген адам.

2. Ол адам баласын бақытқа жеткізерлік шынайы жолды көктен де, жерден де іздеп таба алмаған соң, тарығып, түрлі хиялға түскен. Хожа Ахмет Мұқамбет сияқты тәсілқой емес, түптеп келгенде ағынан жарылатын – ақкөкірек адал адам.

3. Хожа Ахмет: «адам баласы өзі аңсаған мұрат – мақсатына жету үшін, сол мақсатын алдына махаббаты қойып, ең соңғы мүмкіндігі қалғанша жан аямай, шын беріліп іс істеу керек!» – деген идеяны уағыздаған адам. Бақытқа жету үшін үлкен қиыншылықтарды бастан кешіруден қорықпау керек деген батыл пікірді қолдаған адам.

«ДИУАНИ ХИКМӘТТІҢ» ЖАЛПЫ МАЗМҰНЫ МЕН ТІЛІ ТУРАЛЫ БІРЕР АУЫЗ СӨЗ

Үстірт қарағанда «Диуани хикмәттің» мазмұны жалпылама бастан-аяқ діни үгіт-насихат болып көрінуі ықтимал. Өйткені оның қай толғауының қай жерін алсаңыз да бәрібір – автор бастан-аяқ құдай мен пайғамбарды, ұжмақ пен дозакты, күнә мен сауапты үнемі әңгімелеп отырады. Алайда айырым-айырым толғау текстерінде негізді-негізді пікірлер аясы шектеле талданып, идеялық мағынасы жағынан алып қарағанда «Диуани хикмәттің» мазмұн құрылысын бірнеше тақырыптарға жатқызып қарауға болады. Мысалы: оның бірқатар толғауларының таза діни сарындағы үгіт-насихат болуымен бірге, кейбіреулері діни үгіт үшін қажетті тарихи уақиғалар болып келеді, тағы біреулері адамгершілікті дәріптейтін насихат түріндегі толғаулар санатына жатады. Кейбір толғаулар өз кезіндегі қоғамдық құрылысқа тән әлеумет теңсіздігіне зарлану, әлеуметтік өмірге сай әділетті құрылысты аңсау, арман ету болып отырады. Сонымен бірге, бірқатар толғаулары бақсылардың сарынындай айқай-қиқулы сарынға негізделген болып келеді. Қандай мазмұнды толғау болса да, оның келіп тоқтар жері – құдайға ғашықтық, шындыққа ұмтылу, құдайға қолын жеткізу, соның арқасында өзін,

өзіне ерген қауымды сарқылмас дәулетке, бақытты тұрмысқа бастау деген өршіл идеямен суарылып отырады. Ахметтің бұндай асқақ идеясы – фәни дүниедегі өзі жасаған дәуірдің әлеуметтік құрылысын жайлаған теңсіздіктен жиренуден туып, дүниеде орнауы тиіс әлеуметтік теңдіктен үміт үзгендігінің нәтижесі еді және ислам дінінің: «өлгеннен соң орнайтын мәңгілік дүние бар», – деп иландырушы қияли-шындығының діни поэзиядағы көрінісі болатын.

Қоғамдық әділеттіктен күдер үзген Ахмет екі сөзінің бірінде «бұл дүние фәни» – өткінші, мұнда көрген рақатың түкке тұрмайды, ең қызықты, мәңгілік тұрақты дүние – «екінші дүниеде» болады деп нанады. Сол мәңгілікті рақат тұрмысқа тек құдайға құлшылық қылу арқылы ғана жетуге болады деп түсінеді.

– Қоғам арасында теңсіздік тудырады, – деп, Ахмет алдымен дүние жиып, бай болудан қашады, бірақ, кедейлерге қарасатын, жетім мен жесірге жәрдем беретін байды жақсы көреді. Малдыларды сақилыққа үгіттейді, сақилықтың (мырзалықтың), жомарттықтың арқасында мәңгі бақытқа жетуге болады деп сендіреді.

Ахмет, сөзсіз, өткір тілді ақын болған адам. Ол айтатын пікірін жай, қарапайым сөздің өзімен-ақ жер-жебіріне жеткізе айта алады. Сонымен қатар, тыңдаушының назарын, хиялын өзіне тарту үшін, көңілін ұйытып арбау үшін, заманындағы адамдардың сана-сезіміне үндес, сәйкес келетін магиялы-сиқырлы пиғылдарды, өткір әрі ұтымды сөздерді тандап ала біледі. Сондықтан оның бірқатар толғаулары мистикалық сарындағы өлеңдер болып келеді. Ондай толғауларының көбі-ақ әндетіп айтуға көнеді. Өйткені, Хожа Ахмет осы сарындарын мұриттерінің алқа жиналысында әндетіп айтатын болған.

Сопылардың алқа жиналысы – күні кешеге дейін қазақ қарақалпақ халықтары арасында кең тараған бақсылардың алқа жиналысы сияқты болған. Тек айырмасы: ондай алқада бақсылар жын шақырады, әруақ шақырады. Олар алқада ауру адамды емдеп мал табу мақсатын көздейтін еді. Ал Хожа Ахметтің толғауларына жиналатын алқада құдайға ғашықтық сезімін білдіру, діни тәрбие арқылы қоғам арасындағы әлеуметтік қатынастарды тәртіптеу, адамдардың мінез-құлқын жөнге салу ниеттері сөз болып отырады. Сондықтан өз тұсындағы қара халыққа Хожа Ахметтің беделі жүріп тұрған, оның тілеулестері Үндістанда, Ауғанстанда, Қытайда, бүкіл Орта Азияда аз болмаған тәрізді.

«Диуани хикмәттің» тілі әлі зерттеліп біткен жоқ. Өйткені осы соңғы кезге дейін «Диуани хикмәт» сияқты ескі әдебиет кітаптарын керексінген ешкім болмады. Бірақ Орта Азиядағы өзбек, қазақ, түрікмен, қырғыз, ұйғыр сияқты түрік нәсілді жұрттар тілінде сөйлейтін халықтар үшін, әсіресе бұлардағы тілдік-әдебиеттік, тарихи жақындықты зерттейтін ғылыми орындар үшін «Хикмәттің» тілін тексерудің маңызы өте зор екенінде ешбір күмән жоқ.

«Хикмәттің» тілі түркі тілі. Ахметтің өзі де «Хикмәтті» түркі тілімен жазғанын айтып, былай дейді:

Хошламайдүр ғалымлар
Сізні айған түркіні
Ғарыптардан естісең
Ашар көңіл мүлкіні.
Міскин зағип Хожа Ахмет,
Иетті пуштыңа рахмәт!
Парсы тілін білибан,
Хоп айтадүр түркіні! —

деп, Ахмет өз толғауында «Хикмәтті» түркі тілмен жазғанын атап көрсетеді. Мұндай *ақлият* асыл сөздердің түркі тілмен жазылуын ол кездегі ғалым-ғұламалардың қостамайтынын да айтады. Сөйте тұра Ахмет: «Мен парсы тілін жақсы біле тұрсам да, кітапты түркі тілмен айтуды құптадым», — дейді. Араб, парсы тілдерінің жанында бұл кезге дейін санға алынбай, көзге ілінбей келген түркі тілінде асыл сөздер жазып, жарыққа шығарғанына марапаттанады. Өзіндей батыл адамды тудырғаны үшін жеті атасына алғыс айтады. Бұған қарағанда даусыз факті — Ахмет жасық адам емес, ретті жерінде тайсалмайтын, көңіліндегісін істеп тастай беретін батыл адам болған деп және өз тілін, салтын сүйетін отан патриоты деп айтуға хұқылымыз. Батыс Түркістанда түркі тілімен алғаш *Ақлият* сөздерін жаза бастаған да осы Хожа Ахмет Яссауи тәрізді.

Міне, сондықтан да біз: — Әдебиет саласындағы жазуымыздың басы осы «Диуани хикмәттен» басталады, — деп айтуға толық хақымыз бар деп түсінеміз. Шынында да біз: «Диуани хикмәт» — Орта Азиядағы түрік жүйелі тілде сөйлейтін халықтардың ортақ жазба әдебиет кітаптарының алғашқыларының бірі! — десек, қателескен болмаймыз. Тіл зерттеу үшін де, немесе ол кездегі халқымыздың тілін зерттеу үшін де «Диуани хикмәттен» бірқатар құнды деректер табылары даусыз.

Хожа Ахмет — көп оқыған адам. Ол араб, парсы тілдерін білген. Бірқатар әдебиет, аңыздарды да білетін тәрізді. Онын «Диуани хикмәті» өз кезіндегі ислам дінін тұтынушы жалпы түрік елдеріне ардақты кітап болған. Үйткені «Диуани хикмәт» жалғыз дін дәстүрлерін ғана емес, ақыл-нақыл және жағымды әлеуметтік хұлық-мінездерді де үйреткен. Кітабының атын «Диуани хикмәт» коюдың мәнісі де: «Ақлият сөздердің жинағы» деген болады.

«Диуани хикмәт» — ішіне 4400 жолдық жыр-толғау сидырған кітап.

«Диуани хикмәттің» тілі — қазіргі кездегі түрік нәсілдік қай ұлттың тіліне жақын, оның тіліндегі грамматикалық, лексикалық белгілеріне қарай Ахметтің ұлттық тегін анықтауға болмай ма? — деген сұрақ тууы да мүмкін. Бірақ бұл сұраққа «қолға таяқ ұстатқандай ғып» үзілді-кесілді жауап бере қою оңай емес. Өйткені ол кездегі Түркістанды жайлаған халықтардың аттары қазіргі қазақ, өзбек, қарақалпақ түрікпен деген сияқты жеке-жеке ұлттардың атаулары емес еді. Қазіргі кезде осылайша түрлі атпен аталып отырған ұлттардың барлығы «түрік» халқы деген бір-ақ атақпен аталушы еді. Қазіргі сияқты «өзбек», «қазақ», «түрікпен», «қырғыз» тілі деген жеке ұлт тілдері әлі пайда болған жоқ еді. Ежелгі замандардан келе жатқан көне түркі халқы ол кезде қазіргідей дербес ұлттардан емес, тайпалар одақтарынан, не үлкен рулардан құралушы еді. Қазіргі замандағы үйсін, қанлы, қыпшақ, найман, түрікпен, қырғыз т. б. деген атаулар ескі түркі халқының сол кездегі өзара туыстас ұлылы-кішілі рулары еді. Бірақ олар әлі ұлт емес болатын. Бұл рулардың тілдері азды-көпті жергілікті өзгешеліктеріне қарамастан, бәрі бір-ақ сөзбен «түркі тілі» деп аталушы еді.

Міне, сондықтан Ахмет те «Диуани хикмәтті» түркі тілмен жаздым дейді. Қазіргілер сияқты өзбек тілімен, немесе қазақ, ұйғыр тілімен жаздым деген. Солай болған соң біздің: — «Диуани хикмәт» — түркі тілмен жазылмаған! — деп айтуымызға ешбір негіз жоқ, хақымыз да жоқ.

«Диуани хикмәттің» тілін ат үсті болса да тексеріп байқаған адам мұнда қазіргі кездегі өзбектің де, ұйғырдың да, қазақтың да тіліне ұқсайтын жеке-жеке (біріндеген) лексикалық элементтерді де, азды-көпті сөздері қазіргі өзбек, немесе ұйғыр тіліне қолданылып жүрген сөз материалы болып шығады.

Хожа Ахмет араб, парсы тілдерінде айтылатын көптеген сөздерді «Хикмәтқа» енгізген. Сонымен бірге түркінің сахрауй тілінен

гөрі басқалау, әдеби қолданыстармен «будандасқан» мәдени формаларды көбірек қолданады. Сонын үшін «Диуани хикмәттің» тілі – көне өзбек тілі деушілер де бар. Бұл негізді дәлел емес, оның басқа себебі бар...

Қысқашалап айтсақ, Ахметтің тілі («Диуани хикмәттің» тілі) – Түркістанда ислам діні бел алып, араб қатынастары күшейген кезде пайда болған түрік ғалымдарының стандартты, көпке ортақ тілі еді деп, батыл айта аламыз.

Сонымен бірге атай кететін бір ерекше жайт – «Хикмәттің» кейбір толғауларының құрылысы да, буын өлшеуі де басқалардан гөрі қазақ тіліндегі өлең-жырлардың буындық өлшеміне ұқсас келеді. Мысалы, Хожа Ахметтің мына толғауын қараңыз:

Дәм-бу дәмдүр, өзге дәмиі дәм деме
Дүниеден биғам өтерсің, – ғам иеме
Күймесе жаны – ділің һәм Үстүхан,
Көз яшың аққан білән сән нәм деме, –

деген құрылымы.

Сәбит Мұқанұлының мынау өлеңінің буын жүйесімен өлшемдес:

Өзің адам, тұрмысында мал едің,
Күшің – адал, сүтің арам жан едің.
Тырнағына жуандардың ілініп,
Азаттыққа өміріңше зар едің...

Ал, Ахметтің мына толғауы:

Ишәк білің бу дүние,
Барша халықтан өтер-ө.
Инанма ғыл малына,
Бір күн қолдан китәр-ө.
Ата-ана, қарындас,
Қайан етті, пікір қыл.
Төрт аяқлық шөбнін ат
Бір күн саған житәр-ө,–

деген толғауы Тоқтамыстың мына толғауымен буындас:

Шіңкіл-шіңкіл, шіңкіл құс
Шіңкілдемей көлге түс.

Сені көлден айырған
Ақсұңқар құстың тепкіні,
Мені елден айырған
Едіге сүрдің екпіні

(Халық әдебиеті)

Абай да мынау өлеңін осы құрылысқа сәйкестендіріп айтқанын көреміз, қараңыз:

Желсіз түнде жарық ай,
Сәулесі суда дірілдеп.
Есіктің алды терең сай,
Тасыған өзен күрілдеп...

Міне, осы сияқты кейбір өлең өлшемдерінің бірдей болушылығы, айырым кейбір лексемаларының бірдей болушылығы т. б. «хикмәт» тілін қазақ тіліне жақындатады. Мұның үстіне, Хожа Ахмет бір жасынан бастап 63 жасына дейін өткізген өмір жолын санап, толғау шертеді. Өмір жасынан әр кезеңінде басынан өткізген әр алуан уақиғаларын айтып жырлайды. Ал, қазір қазақ атанып отырған халықтардың бұрынғы-соңғы жыршылары мен ақындарының да өмір жасын санап, жыр шерткенін, өлең айтқанын көреміз. Міне, бұл факті қазақ ақындарының Ахметке де еліктегенін, немесе, бұның өзі қазақ жырауларының ескі салты екенін көрсетеді. Осымен бірге қазіргі таңда әлі анықталып болмаған бір қызық нәрсе — «Хикмәт» тілінің өзбек пен ұйғыр тіліне өте жақындығы — яғни ұқсастығы. Өзбек тіліне оның ұқсастығы тек лексика мен грамматика жағынан ғана емес, тіпті, араб, парсы сөздерін көп қолданушылығы жағынан да емес, негізінен бұл «Хикматтағы» бірқатар өлең өлшемдерінің өзбек халық әдебиетіндегі кейбір өлең-жырларға тән буын өлшемдеріне де ұқсастығы. Солай бола тұра «Диуани хикмәт-тің» тілі Науаидың «Шар диуанының» тілінен едәуір басқаша сезімді. Екінші сөзбен айтқанда, «Шар диуанның» тіліне қарағанда «Диуани хикмәт» тілінің өзбектен гөрі қазақ тіліне өте жақындығы. Бұл да алдағы кезде өз зерттеушісін күтіп тұрған мәселенің бірі.

ТӨҢКЕРІС ЖӘНЕ ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТ ТІЛІ¹

Ел-елдің ілгері басып, жұрт қатарына қосылуы мен озат шығуының адам тарихы бұрын бір-ақ жолын білуші еді. Ол қазақтың мақалымен айтқанда, – «біреу өлмей, біреу күн көрмейді» жолы. Үйткені бір елдің ырысы екінші елдің сорына байланысты еді. Бір елдің көтерілуі үшін екінші бір елдің төмендеуі, қай кезде құрып, тарих сахнасынан бір жола шығып қалуы керек еді. Тарих кітаптарының көзі шалмаған кәрі замандардан бастап, бұл айнауды білмейтін суық заң еді. Ескі заманда ірі машина туын тіккен Мысыр мен Вавилонды, Грек пен Римді аласыз ба, жоқ, жаңа заманда байлығы тасып, өнері өрге жүзген осы күнгі Европа, Американың іргелес ұлттарын аласыз ба, бәрі бір, бәрі де осы жөнмен, өзгенің өлімін тауып, өлімтігіне шығып барып басын көтерген болатын-ды. Бұл жөнінде ескі замандағы «тұрпайы» дәуірдің «тағылықтарынан» ХІХ ғасырдағы «көргенді» елдердің «адамшылығы» өзге болған емес. Жалғыз-ақ айырмасы сол – мәймөңкеге шорқақ, кәрі заман елдері қылығын қымтамай, ашып айтатын еді, бүгіндегілер бүркеншікті сүйеді: Манжурияға шеңгелін салғанда, мәдениет бесігі университет, кітапханаларды өртеп жатып, Жапония «мәдениет орнатқалы жатырмын» деген. Жансыз нақақ жандарды баудай түсіріп жатып: «тәртіпсіздікті жойып жатырмын» деген. Өзіне сөйлетсең, осы күні Италия да «Абессиниядағы құл иемденетін тағылықты құртқалы» құрығын салып жатқан болады.

Бірақ Африка, Америка, Австралияның миллиондаған «тағылары» осы мәдениетті жұрттың «баулуына» түскелі екі-үш жүз жыл болып кеткені де аз емес қой. Соның қаншасының қатарға қосылғаны жұртқа мәлім емес пе?

Рас, қай кезде, иемденушілердің «болсын» дегенінен емес, капитал қоғамы дамуының өз заңымен, азаппен белшесінен бата жүре аттап барып, қай бір колония елдерінің шаруашылығы, мәдениетінің бір қос көтеріліп кеткені де бар. Мысалы: Индия. Бірақ мұның да себебі бар-ды.

Индияның осындай болатынын қоғам, экономика жағдайының жан-жағын тегіс тексеріп, терең талдап келіп, бұдан 82 жыл бұрын Маркс болжап кеткен. Ағылшын буржуазиясының Индия жері мен

¹ Қазақ әдебиеті. 1935 жыл, 20 ноябрь, №: 31 (61). 10-б.

елінің қанын-сөлін барынша мол сору үшін орнатқан индустриализациясы неше жүз жылдай өрге бастырмай сүр болып сақталып келген жергілікті шаруашылық қалпын да, қоғам салтын да ойран қылыпты. Индия жұртына қаншама қан жұттырған, улаған опат болып басталса да, Азия көрмеген ірі адым екенін, ақыры жақсылыққа мандайлайтынын айта келіп, Маркс 1853 жылы былай деген: «Істегенінің бәрі қылмыс бола тұрып, Англия бұл төңкерісті жасауда өзі де ескерместен, тарихтың еріксіз қол шоқпары болып отыр. Олай да болса, ескі дүниенің ойрандалу кескіні біздің үшін қаншама жан ауырарлық болғанмен, тарихи перспектива жағынан қарағанда, Гетемен бірге:

Sollte diese gual unsguaelen,
Da sil unsrelust vermehrt:
Hat nicht murladan seeben
Timurs herscear auedezert.

«Біздің қуанышымызды арттыратын болған соң, бұл азапты біздің тартуымыз тиісті емес пе? Сансыз көп тірі жанды Әмір Темірдің үкіметі обып тауыса алған жоқ қой», деп айқайлауға қақымыз бар. (К. Маркс. Британское владычество Индии. — «Летопись Марксизма». III. С. 44).

«Қашан да болса, буржуазия осыдан артықты істеп пе еді, сірә. Қашан да болса, ол жеке адамдарға, халықтарға қан мен ласты, бейнет пен жокшылықты кешіп өткізбей, прогресс тудырған ба еді», — дейді одан кейін (54-б.).

Ескі Ресей Англия емес еді де, қазақ елі Индия да болған емес. Үйткені, патша Ресейі онда болған социал революцияны қазаққа жасамаған, жасай алмаған болатын. Сондықтан қоғам, шаруашылық тұрмысында ескі халық сүр болып сақтала берген-ді. Мұны ескермей, патша Ресейін қазақтың бақытына тап болғандай қылып көрсетушілер де бар ғой [...].

Ресейге қарамағанда қазақ одан да жаман болар еді, Ресейге қарауы орыс мәдениетіне жақындауға себеп болды деп ойлаушылар бар. Империализм дәуірінде империалист мемлекетінің тырнағынан аулақ қалатын ел бола алмайтынын бұлар сезбейтін болса керек. Ресейге қарамаса, басқа бір «Ресей» қарататыны, тіпті, жөні келіп ешкімге тура қарамай қалғанда да, оны жұрт өзі өзін дұрыс билетіп қоймайтыны империализм дәуірінде мандайға жазған тағдырдың ісі сияқты ғой.

Колония елдерінің артта қалуы өзінің құнтсыздығынан ғана деп қарау — кедейдің кедей болуы өзінің шалағайлығынан деумен бірдей. Артта қалуына бұлардың өздері айыпты емес, оларды шикізаттың өнетін көзі деп қараған, — артта қалуы осыдан...

Осы кезге дейін жұрттың көбісінің білетін-ақ — мәдениет ықпалы тиетіндігі ғана, бірақ, кесірінің тиетіндігін өте аз біледі. Шындығында жебір тап билеген қоғамда мәдениетті елдің мәдениеттілігінен өзге елдің көретін зияны көп. Әйтпесе бір елдің кейін қалуына «өзі айыпты емес» те болады екен деп, бұрын түске де кірмейтін-ді. Әңгіме жоғарғы мәдениет пен төменгі мәдениеттің қоңсы қонуында ғана емес, тап қатынастарының конкрет жағдайында екендігінде. Мәдениет қазанның күйесінше жұғатын нәрсе емес, мәдениеттің белгілі сатысын көксегендей жағдай тумаған болса, бір-біріне қаншама қоңсы бола тұрса да, оның үстіне право жағынан теңгеріліп, ешкімнің алдына кесе тұрғандай саяси жағдай болмаған кезде де, жоғары мәдениеттің өзі келіп ауызға түспейді. Мұның дұрыстығын бүгінде біздегі мәдениет құрылысымыздың нәтижесі анықтап отыр. Қазақты патша үкіметі билегеннен қазақ мәдениетіне қаншама зиян келгенін зерттеген бізде адам жоқ. Бұл жөнінде сөз қылған адам не пайда келгенін, немесе пайда бермегенін ғана қараумен жүр.

Рас, Ресейге қарамастан бұрын да қазақта шығандап кеткен мәдениет те жоқтың қасы еді. Бірақ, патша дәуірінде сол аз мәдениеттің өзінің іргесі құлауға айналып еді. Міне, бұл мәселе біздің бір ескермей жүрген мәселеміз. Үстірт қараушы «өзі жоқ мәдениеттің нешін жоғалтасың?» деуі мүмкін. Бірақ адам болған соң, қоғам болған соң қандай да болса, оның бір мәдениеті болмақ. Әңгіме соның қандайын жоғалтуда. Индияның жергілікті мәдениетін ағылшындар тас-талқан қылды. Үйткені, ол тас-талқан болған жергілікті мәдениеттің кері тартатын жағы еді. Ал, Ресейге қараған қазақта біз осының керісінше болғанын көреміз.

Индияда талқандалған «община» шаруашылығы — қоғам организмінің мейлінше ұсақ болып, бірі мен бірінің қатынасы кем болуы, әркім бір тілім жерге байланып, арқандаулы лақтай, сонан басқа дүние барын сезбеуі, «от басының амандығынан» басқаны көксемей. Сондықтан от басында отырып алып, дүниеде, өз мемлекетінде қандай ірі өзгерістер болып жатқанына тыныш айқай болып қана тұра беру, «табиғат құрылыстарында болатын өзгерістерге қандай көңіл бөлетін болса, бұларға да сондай-ақ көңіл бөлуі» (Маркс), міне онда, Индияда ойрандалған осы жағдайлар еді.

Сондықтан, осы ұсақ қоғам организмнің іріленуі, осы ыдыранқылық жойылып, елдің басы қосылуы барлық кертартар болмыстың негізгі тамырын құрту болмақ еді. Сондықтан да Маркс: «Индияның ірі монғолдар тұсында ала-бөле артықша өрісі жайылып, ала-бөле тығыз иірілген (консолидацияланған) саяси бірлігі оның өркендеуінің бірінші жағдайы еді. Бұл бірлік ағылшынның қылышымен орнығып, ендігі жерде нығаймақ, телеграф арқасында мәңгілікті түрге түспек» дейді.

Ал патша Ресей дәуірінде қазақтың қоғам, шаруашылық құрылысындағы, сана-сезіміндегі бар іріліктер ұсақталуға, бар бүтіндік ыдырауға ғана айналды. Қазақ тұрмысында ана Индия еліндегідей шаруашылықты да, идеологияны да ошақтың үш бұтына арқандайтын да жағдайлар аз емес-ті. Бірақ, патша дәуірінде ондайларды жоюдың орнына барын күшейтіп, жоғын жанадан тудырды.

Қазақ елін бір қылып, қонысын бірлестіріп, басын қосып, бір тілмен сөйлетіп, бір текті мәдениет тұрғызған жағдай патша Ресейіне қараған дәуір емес. Бұл одан үш жүз жыл бұрын басталған болатын.

Сол үш жүз жыл қазақ мәдениетінің ішкі ой-шұқырын соншама тегістеген — бұған танданбасқа болмайды. Басқасын қойып, бірлескен қоғамның ішкі қатынастының негізі айнасы болатын тілді алсақ, қазақ тіліндегідей бір өңкейлікті, бір қалыптылықты басқа тілдерден өте сирек ұшыратуға болады. Қазақ тілінде еш бір диалекті жоқ деуге болады. Осы күні ғана болар-болмас жарқыншақ барын сезіп жүрміз. Сонда да бұл сияқты тіл бірлігі маңайдағы тілдердің еш қайсысында жоқ. 4-5 миллиондай көп халық, қазақ жеріндегі ұшсыз, қиырсыз шалқыған кең даланы алып жатып тұрып, қалайша мұндай тіл тұтастығын жасай алды деген сұрау танданбастай нәрсе емес. Мұнан 5-6 есе аз, жері мұныкінен 20 есе шағын тілдердің ішкі айырмашылығы сонша күшті, қай бір диалектерді ол тілге қосудың өзі даулы болып қалады.

Тілдегі мұндай тұтастық, бір өнділік тұрмыста ұзаққа созылған тығыз қатынас болғандығын көрсетеді. Ондай тығыз қатынас болмаса, өзі кеп, неше түрлі елден құралған бір халықтың тілі мұншама бірікпеген болар еді.

Осы тығыз қатынас Ресейге қарамас бұрын болғаны анық. Ресейге қарағаннан кейін қайта, қатынас әлсіреп, қазақ елінің бірлігі ыдырап, қоғам организмдері ұсақталып, осыған сәйкес қазақтың

бұрынғы тұтас мәдениетінің тігістері сөгіліп, ұсақталып, жарқын-шақталып, бытырауға айналғанын көреміз.

Қазақтың халық мәдениетінің бары сол ана XIV ғасыр мен XVIII ғасырдың аралығында, осы 400 жылдың ішінде жасалған, толар сабасына сол 400 жылдың ішінде толып болған сияқты. XIX ғасырдың басынан бермен қарай сол 500 жылдық табыстың бірте-бірте төмендей бергенін ғана көреміз.

Үйткені қазақтың халық мәдениетін жасаған, оны өркендеткен себептер де Ресейге қарағаннан кейін, әсіресе, 1869 жылдан бері қарай жоғалып бітуге айналып еді.

Қазақ елінің басын біріктірген, одан бері 500 жылдай ыдыратпай ұстаған:

1. Шаруашылығы бір ыңғай (мал шаруасы) жерлес елдің шеттегі жаудан мал басын бірігіп қорғауы еді. Елдің ат арқасына мінері тегісінен әскерде еді.

Сонымен әрбір жеке адамның бас пайдасы мен қоғам пайдасы бір ұштасып отырады да, әрбір жеке адамда азаматтың санасы, қоғамның жалпы мұны, саяси белсенділік күшті еді.

2. Көшпелі мал шаруашылығы және жер-мүлкінің ортақтығы адамды бір орынға арқандамай, бір-бірімен араласуына, Ертістен көшіп Сыр құлауына, Шудан көшіп Жайық келуіне толық мүмкіндік беретін еді. Бір ру мен екінші ру ғана емес, ол кезде бір жүз бен екінші жүздің от-суы, әр малдың сезон-сезондағы жайылымы қазақ елін қыдыртып, бірінің үстіне бірін құлата беруші еді.

3. Бір ру мен екінші рудың қонысқа, басқаға таласып үздіксіз жауласып, әр жауласудың нәтижесінде үздіксіз араласып, жарасып тұратындығы. Міне, бұл да араластырмай, қатынастырмай қоймаушы еді.

4. Әр рудың ішкі қатынасы. Бұл да бірде татулық, бірде жаулық түрінде үзілмей отырады.

Осылардың нәтижесінде қазақ мәдениетінің, соның ішінде қазақ тілінің бірігуі, тұтасуы, өзінше өркендеуі пайда болады.

Мемлекет машинесі берік емес, тұрақты армиясы жоқ елді, көпшілікті дегеніне жүргізу, соғысқа, бітімге, қоныс меңгеруге көндіру үшін үстем таптардың мықты құралы – тілі болды. Топ жарған шешен, тақпақ ақын, ескі әдетті көп білетін көрі құлақ адамды, қысқасы, тіл өнершілерін үстем тап өзіне тартып, солардан агитпром жасап отырды. Қазақтың тіл өнерін жетістірген жағдай осы еді.

Ресейге қарағаннан бері бұл жағдай жоғалды. Шет жаудан қорғау міндеті де, ішкі көпшілікті дегенге көндіру міндеті де үкімет қолына көшті. Бұрын мал бағып, малы мен басын қорғауға қоғам болып, қоғам санасы бар қазақ енді тек малшы болды. Өз малы мен өз басының қамынан басқа оған ойлайтын нәрсе қалған жоқ. Сүйтіп, азаматтық санасы кеміді. Қоғам организмінен шет пұшпағы, ел қолына тигені – ауылнай, болыс қол асты. Сондықтан соңғы 40-50 жылда қазақтың үстем табының ісі де, ермегі де осы ауылнайлық пен болыстық болды. Жер пайдалану жолының жаңа түрі ауылда крепостнойлыққа ұқсас қатынас тудырды, бұл жұртты одан жаман деморальдандырды.

Қазақтың жері кесіліп, көш жолы үзіліп, әр ру, әр ауыл, әр үй жерге арқандала бастады. Қатынас тоқтады. Әр жердегі қазақ әр түрлі жағдайда күнкөріс жасап, өз бетімен кетуге, мәдениет бірлігін сөгуге айналды.

Қазақ тілінің диалектілері дейтініміздің бір қатары міне, осы дәуірде, осы ыдыраудың нәтижесінде туды.

Сүйтіп, қазақ тілі ыдырауға айналды. Сол жолмен кете барса, қазақ тілі деген тілдің бір жола құруы шексіз еді.

Оның үстіне патша үкіметі қазақтың басын айналдырып ұстау үшін дін уын септі. Алғашқы әзірде ісләм дінін таратудың өзіне көмекші болды. Екатерина қатын патша 1781 және 1784 жылдары қазақ даласында мешіт, медресе салдырып, мұсылманшаға оқытылсын деп тәртіп берді. 1797 жылы Петерборда арабша баспахана ашылып, сол жылы «Құранды» қазаққа босқа таратылсын деген тәртіп болды. 1798 жылы Орынбор губернаторы Игелстромға мынандайдан (меновой – А. Ж.) мешіт салып, сонда қазақ балалары оқытылсын, имам мен муәззінге, мүдресіске жылына 2007 сом қазынадан жалованиа берілсін, – деген патшадан тәртіп болды. Қазақ даласына арнап тұрып молда шығара бастады. Бұл саясат ХІХ ғасырдың жарымына дейін созылды.

Сүйтіп қазақ арасына дін таралуына, сонымен бірге араб-парсы сөздері енуіне патша үкіметінің өзі себеп болды. Осыдан қазақ тілін араб-парсы элементтері толықтыра бастады.

Сол кездің Нәмәлтай әдебиеті қазақ тілінің бұл ауруына ем қарай алмады. Сондықтан араб-парсы сөздерінен арашаламақ болып бастап тұрып, ақырында араб-парсы сөздерін өздері тоғыта бастады. Осы күнгі: әдебиет, мәдениет, саясат, пән, яғни... дейтін

арабша терминдер, жай сөздер солар кіргізіп кеткен нәрселер. Молда-қожамен одақтас олар «көн қайтса, қалыбына» бағып, молдаға жағымды сөздерден қашпауға айналды.

Олардың бұл маңдайы анық байқалмайды, үйткені олар шығарған кітап пен газеттің өзі аз еді. Олардың мәдениет істері сол қалпымен дамыған болса, оның тағдыры мынадай тосқауылға кез болар еді.

Не Ресейде фашизм я соның ағайыны болған режим орнап, аз ұлттардың баспа сөзіне, мәдениет ісіне тоқтау салынар еді.

Немесе, бұл кезең біраз кідіре қойса халық тілі, халық мәдениеті солардың қолында кетіп, нағыз молда-қожаның тілін тіл қылып кетер еді.

Бірақ, қалай болғанда да осы күнгі қазақ елін түгел жиып, бір ұлт жасауға жете алмай, ыдырап, жоғалып кеткен бір ғана нәрсе қалар еді.

Міне, қазақ елінің тағдыры ондай жаман күнде осындай болар еді.

Жаңа үкімет орнаған күннен бастап-ақ қазақ елінің тағдыры өзгерді.

Үйткені, бір елді бір ел үйітіп жейтін бұрынғы заңның орнына жаңа заң тудырған жаңа дүние пайда болды. Бір елге бір ел жәрдем етіп, жетпесін жеткеретін бауырмалдық, ел-елдің шын достығы орнады.

Осыдан кейін қазақ елі шын мағынасымен ұлт болды. Оның ұлт тілі болды. Бүгінде сол бұрын ыдырауға айналған қазақ тілінің қазынасын жиып, онан әрі молайтып жатырмыз.

Бүгінде қазақ тілі, әдебиет тілі болды. Қазақ тілі жоғары мектептерде оқылатын бір ғылым саласы болды. Байыған өмір тілді де байытты.

III. АЛФАВИТ, ОРФОГРАФИЯ, ТЕРМИНОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ӘЛІППЕМІЗ БҰҚАРАШЫЛ БОЛСЫН¹

Төр-аға. Сөз ж. **Жұбанұлына** беріледі.

Жұбан ұлы. – Кенеттен Ж. Омар ұлы туыс негізді емлеге бейімдік көңіл білдіргендей болды. Сондықтан мен емленің тек негізі жайынан ғана сөз қыламын.

Емленің бүге-шігесін мен талдап жатпаймын. Өйткені ол жағын Константин Кузмич Юдахин толық жанап өтті. Күн бұрын біз өзара ойласқан сөзімізді ол кісі айтқан соң, мен оның сөзіне басқа қосарым қалмады.

Бізге туыс негізді (морфология) емле керек пе, дыбыс негізді (фонетика) емле керек пе?

Меніңше, баяндамашы айтқандай, емле негізіне қожа сол тілдің жаратылыс заңы болуы керек. Тіліміздің жаратылысына қарасақ, емлеміз дыбыс негізді болуы керек. Әрине ол Шонан ұлы баяндамасында айтқандай дыбыс негізді болуы керек.

Бізге дыбыс жүйелі емле неге керектігін Қазақстанның бірінші білім съезінде ең толық түсіндірген адам Омар ұлы еді. Біз туыс жүйелі емле жасасақ та бәрі бір, оның өзі дыбыс жүйелі емлемізден онша басқа болып кетпес еді. Өйткені туыс жүйені сөз негізінде қолданар едік. Сөз негізі бізде өзгермейді де, дыбыс естілуіне сәйкес болады. Жалғауды бәрі бір туыс негізімен жаза алмас едік. Неге десеніз, жалғауды туыс жағынан әлі ешкім жете білмейді. Жалғау-

¹ Қызылорда қаласында 1929 жылы шақырылған Бүкілодақтық ғылыми-орфографиялық конференциясының стенограммасынан (үзінді).

ды туыс жүйесімен жазу үшін оның тарихын, бұрын калай жазылып жүргенін, қысқасы алғашқы түрін білу керек. Жалғаудың қай түрі тұңғыш, қай түрі кенже екенін бұл күнгі тіл білімі біле алмайды. Мәселен «лар» көнерек пе, я «дар» ескірек пе, болмаса «тар» кәрі ме, оны дәлелдеу мүмкін емес.

Сондықтан, профессор Шобан-заданың ұсынысын мен керісінше ұстау керек дер едім. Проф. Шобан-зада: «сөз-негіз дыбыс жүйесінше, жалғау туысынша жазылсын», десе, мен сөз негізі туысынша, жалғауы дыбыс жүйесінше жазылу керек дер едім. Сонда біздің емлеміз мінсіз, әрі жеңіл болады. Себебі сөз түбірі белгілі жолмен кейде болмаса, тіпті өзгермейді. Сондықтан, біздің дыбыс емлеміз бен туыс емлеміздің арасында айырмашылық болмайды деймін. Қопармалы тілдерде бұл екі негізді емлелердің арасы жуықтаса алмайды. Сондықтан сөз тұлғасын бұзбау үшін туыс жүйелі емленің бізге онша керегі жоқ. Бұл жайында баяндамада айтылған.

Проф. Шобан-зада туыс жүйелі емлені жақтағанда көздейтіні – түрік тілдерін біріктіру болса керек. Бұл – жай қиял. Омар ұлы тіліміздің жазба тарихы ұзақ емес деді. Меніңше тіліміздің жазба өмірі, орыс тілімен салыстырғанда да, едәуір ұзақ: жазуымыз ұзақ өмір сүрген. Түріктерде VI–VIII ғасырда жазу болған. Славяндар (орыстардың аталары) X ғасырдан бастап жазулы болған. Орхон жазуын бұлай қоя тұрғанда да, бізге жеткен белгілерге қарағанда, түріктер IX–X ғасырда ойғыр жазуымен жазып біраз кітап қалдырған. Мәселен, «Екі ханзада», «Езгілік және жауыздық» деген ертегі ұйғыр әліппесімен жазылған. Тілшілер бұл ертегі IX ғасырда жазылған деп ұйғарады.

Сол ғасырдан бері мың жыл ұдайынан біз туыс негізді емле ұстап келеміз. Онан түрік тілдерінің арасы қанша жақындасты.

Жазу арасы жақындау үшін, ол жазу қалың бұқараға жеңіл болу керек.

Қалық бұқара қолына үкіметті ұстағанға шейін, жазу бұқарашыл бола алмады. ж. Омар ұлы айтқан сияқты жазу тек жоғарғы таптың ғана еншісі болды. Сондықтан ол жазу қалың бұқара арасына сіне алмады. Қалың бұқара тілін біріктіре алмады. Мұнан былай, жазу бұқарашылданған соң, тілді біріктіруге болады. Бірақ тілдерді біріктіруге болмайды. Адам деген белсенді жануар, адам өз тұрмысын да, тілін де өзгерте алады. Бірақ жалғыз жазумен емес, түрлі шаруашылық-әлеуметтік шарттар арқылы өзгерте алады. Ол шарт-

тар түрік тілдері түгіл барлық адам баласының тілдерін біріктіруі де мүмкін. Бірақ ол қашан боларын ешкім айта алмады. Ол ертерек. Әзір біз туыс жүйелі емлені алсақ, бізде де англичандікі және басқа елдердікі сияқты жазу болады.

Бізде «лар» деген жалғау **-лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер**, болып жазылады. Ұйғыр әліппесінде көптік жалғауы «а» арқылы **-лар** болып жазылған. Шағатай тілінде **-лір** жазылған. Бері келе анатолы түркі мен татар тілінде де **-лір** жазылған. Бірақ онымен татарлар да, анатолы түріктері де тіл тарамдануынан (диалекті) құтыла алмаған.

Сондықтан туыс жүйелі емлені алсақ та біз я жазуды, я тілдерді біріктіре алмаймыз. Мен де біріккеннен қашпаймын, бірақ өте сақтық керек.

Көптік жалғаудың қазақша төрт түрі бар. Біз оның бәрін тастап жалғыз **лар**-ды ұстап қала алмаймыз, мұнан оқыту жұмысы ауырлайды, сауаттану жұмысы қиындайды. Сауаттану жұмысы тез жүру үшін жазу сөз естілуіне жақын болу керек. Әйпесе «ят» кезіндегі орыстар сияқты емле ережелерін жаттаймыз да отырамыз.

Ж. Омарұлы айтқан сияқты, бұл күнге шейін емле мәселесін тіл мамандары шешіп көрген жоқ. Емлені шешумен келе жатқан тұрмыстың өзі. Өнерлі елдің қайсысының болса да жазуын алып қарандар. Ірі тіл мамандары болса да, ол мамандар емле мәселесіне аз жәрдем берген. Өйткені бұл күнге шейін тіл ілімі өмірмен байланыспай, таза ілім болып келген. Мұнан былай тіл ілімі жазудың іске асу жағына жәрдем бермеске амалы жоқ.

Араб жазуының негізі тарихи жазу. Ол арабтардың надандығынан емес, араб тілінің қасиеттерінен болған. Арабта тіл ілімі өте шарыққа шыққан. Ж. Шонанұлының көңілі өте құлап кеткен дыбыс жайындағы тіл ілімінің тарауы әлі арабтікін жөнді басып кете алған жоқ. Іріту, еліктіру заңы арабтарға қашаннан белгілі болған. Біздің оқытушыларымыз «ідғам», «ихфа» дегендерді жақсы біледі. Бірақ араб емлесін жасаған арабтың бұл ғылымы емес, өзінің тілі, араб тілінің түбірі үш дауыссыз дыбыстан құралады да, дауысты дыбысқа өте кедей болады. Сондықтан емлесі туыс жүйеге сүйенген.

Енді профессор Вудцетельдің сөзіндегі дауыссыз дыбыс қатар келмейді дегенге тоқталам. Бірақ мұны сәл кейінге қалдырайын. Бірде А. Байтұрсынұлы газетте туыс жүйелі емлеге жуық пікір айтқан сияқты. Ол кісі **-дар, -тар, -дер, -тер** екі түрде **-дар// -дер** болып жазылсын деген. Бұл да «дар»-ды жалғаудың байырғы түрі, дұрыс

түрі деген, **-тар// -тер** бұралқы түрі деген қиялдан туған пікір. Жалғаудың қай түрі үлкен, қай түрі кіші екенін әлі ешкім аша алған жоқ. Біздің алтай тілдері қатаң, ұяң дыбыстарын бұрын айырмаса керек. Мәселен, ұйғыр жазуында **п** мен **б**, **к** мен **г** айырылмаған.

Сондықтан ұйғыр әліппесімен жазған түріктер қатаң дыбыстан ұяң дыбысты айыра алмаса керек. Көп зерттелген бір түрік тілінде бұл әлі бар. Мәселен, шуваш тілінде қатаң мен ұяң дыбыстар айырылмады. Бітеу буында қатаң болған дыбыс, ашық буында ұяңға айналады. Мысалы, **үт (ат)**, **ұда (атқа)**. Бері келе қатаң, ұяң дыбыстар жіктеледі. Оның бірі – ерте, бірі – кеш шықты деу дұрыс емес. Біздің емлемізде де екеуінің терезесі тең болуы керек.

Бізге туыс жүйелі емленің келмейтін тағы бір себебі – тілімізді зат есім, сын есім деп сөз мүшелеріне бөлу қиын. Архангельский жолдастың тіл құралын түзеген Кеменгер ұлы жолдас осылай депті. Біздің тіліміз жалғамалы (агглютинация) тіл, қопармалы күйге жетпеген тіл. Бұлай сатылауға англичан тілі қарсы болса да, англичан тілі қопармалылықтан жалғамалылыққа қайтса да, осы күнгі бір жаңа қисын қопармалы тілді жоғары қояды. Мен осы жаңа қисынды қолдаушыларданмын. Түрікшілдер де біздің тілімізде әлі дербес тұлғасы жоқ сөздер барын көрсетіп отыр. Бұған зат есімнен шыққан сын есімдер айғақ болып отыр. Олар мағынасы аяғындағы дыбысына қарай емес, сөйлемдегі орнына қарай білінеді. Сондықтан тіл құралымызды сөз жүйесі ғана емес, сөйлем жүйесіне де қоса құру керек екені байқалады. Тіліміз осындай сатыда тұрған соң емлені сөз жүйесіне құруға болмайды. Бізге ең қолайлысы дыбыс жүйесі.

Енді жолай бөлек-салаққа кідіре кетем. Мен баяндамашының кейбір жаңылысын түзегім келмейді де, баяндамашы тіл маманы болуда дауы жоқ.

Сөз басында дауыссыз дыбыстар қосарланбайды дегенді кеңітіп, буын ішінде дауыссыз қос дыбыс келмейді деу дұрыс. Бұл барлық түрік тілдерінің заңы. Тек дауысты үнді шұғыл болса ғана екі дауыссыз дыбыс қатар келеді. Басқа түріктер екі дауыссыз дыбысты қатар жазса, ол тек емледен. Бірақ «екі дауыссыз қатар келмеу – барлық мешелдеген тілдер белгісі» деу жаңылыс. Араб-жебірей тілдерінде үш дауыссыз қатар келеді. Бірақ соңғы кезде олар да асты-үсті қойып айырып жүр, мысалы: **зарыбун – ұру, зараба – ұрды, зарыба – ұрылды**. Олардың дауысты әріптер жазып жүргенінің өзі дауыстыларды көп сезбегендігін көрсетеді. Н. Е. Вунцетель мұны

жетілген тілдің белгісі қылып көрсетеді. Өйтеуір мен солай түсініп қалдым. Түсінуім дұрыс болса, ол кісінің ойына қосылғым келмейді. Өйткені дауыстыға түрік тілдерінен бай тіл жоқ. Жаңада ғана өзбектер 18 дауысты дыбыс аламыз деп дауласқан. Олар түрік тілдері жетілген тілдер болады дейді. Бодуэн-де-Куртене де солай деген.

Мен қопармалы тіл, жалғамалы тілден жетіліңкіреген деген ойға қосылам. Бірақ жалғамалы тілдің дыбысқа бай екендігін мойындамасқа болмайды. Осы күнгі бір жаңа қисынның айтуынша әуелі қоспа дыбыстар шыққан. Сонан олар жіктелген. Ең соңынан дауыстылар шыққан. Сондықтан буында дауыссыздар қатарланып келуі ескінің мұрасы деп қарау керек.

Осымен сөзімді тоқтатам.

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЕМЛЕСІН ӨЗГЕРТУ ЖАЙЛЫ¹

Тілдің ілгері басып өсуі үшін оның емлесі мен термин мәселесі дұрыс шешілмей болмайды. Болмайтын себебі сол: өркендеп алға барған тілдің түрлі тарауының бәрі де сол емле, терминологиямен сабақтасады да отырады. Тілдің әліппіінен бастап, жоғары сатысына жеткенше ілім-техниканың не бар игілігін сөзбен айтып, ашып бере аларлық дәрежеге жетудің өзі де емле мен терминологиядан аулақ болмақ емес. Емле мен терминологияның қызметі сол қалың еңбекшінің қолын мәдениетке жеткізу болады да, ондай кезде емле мен терминологияның мәні әсіресе зор болады.

Сүйтіп, байтақ бұқараның білімге, мәдениетке қолын осы емле мен терминологияға жоламай жеткізуге болмайды. Кезінде ағылшынның емлесін сынап, Энгельс былай деген:

«Ағылшын емлесінің шатақтығы сондай, оқи білу деген ілуде біреудің ғана қолынан келетін бір қиын өнер де, ол өнерге жету үшін көп уақыт, көп еңбек сарп етіп оқу керек; солай болған соң жұмысшы табының надандықтан құтыла алмауы табиғи қалып болмақ. Жаза білу деген тек азғантай ғана адамның қолынан келеді, емлеге келтіріп жазуды көп оқыған адамдардың да көбі білмейді» (Маркс пен Энгельстің II томы, 403-беті).

Энгельстің бұл айтып отырғаны – Англия мен Американың үстем тілінің емлесі; буржуаз Англия мен Американың елінің билігі буржуазия табының қолында тұрған кезде буржуазия мәдениетінің маңдай алды Англия, Америка сықылды елдерде о сықылды шиеленіскен шатақ емленің сондай ілгері мәдениетпен сиысуы жөн болса да, пролетариат үстемдегі жүріп тұрғанда мәдениеттің өз иесі – еңбекші бұқараның бойына жуытпайтын болып ілгері басуы мүлде ақылға сымайтын қалып болмақ.

Сондықтан, емленің жалпы ережесіне көнбей бөлек жайылатын оқшаулықтарды көбейтіп, тілдің шын қалпына жанаспайтын «академиялық» ережелерді аңдатып, емлені шатыстырып, қиындату дегенді ауызға алмайтын болуымыз керек. Сондықтан, кейбіреулердің ағылшын емлесін бетке ұстап, емленің қиындығы мәдениеттің көркеюіне бөгет болмайды, дегені де, Ә. Бөкейханұлының: –

¹ Мақала «Мемлекеттік терминкомның бюллетенінде», (1935-ж., № 4-санында) жарияланған.

Жапония емлесіндей жаман емле жоқ, бірақ Жапония сол емлесімен-ақ өнер-мәдениетін Европа елінің деңгейіне жеткізді» («Еңбекші казак», 1924 ж.) дегені де қисынға келмейді.

Жапон жазуының негізі иероглиф (сөз басы бір таңба) бола тұрып, бірқатар сөздің буын-буынында таңбалайтын жолы бар; сондықтан оның жазуы Бөкейханұлы айтқандай, ең жаман жазу болмағанмен, шатағы көп, қиын жазу. Ол, ол ма, әр ұлтының әдеби тілі бір ғана тіл болса, Жапонияның әдеби тілінің өзі бірнеше де, әр қайсысының жазуы да әр түрлі, өздері біріне бірі жалғаса қиындай береді.

Бірақ емленің жеңіл болуы керек дегенді әр түрлі түсінуі мүмкін. Емленің ережесі, әйтеуір, аз бола берсе, әсіресе, ережеге келмейтін оқшау қалыптары, әйтеуір, аз бола берсе, емле сонда ғана жеңіл болады деп жору мүмкін.

Ереженің саны неғұрлым аз болса, оны үйреніп алудың да оңай болатыны рас. Ережеге келмейтін одағай қалыптар аз болса, онан емленің оңайлайтыны да рас. Бірақ ереженің саны да, ережеге келмейтін одағайдың саны да азая келе, өзінің тиісті шамасынан мүлде кеміп кетсе, онда ол сықылды «жеңілдік» жеңілдік болмақ емес.

Ереженің санының аз болуы, емлеге керек ережелердің ол санның ішіне түгел кірмей қалғандығынан болса, ережеге жатпайтын одағайлардың аздығы да, өзінің санымен аз болғандығынан емес, бірқатарының еленбей, ескерусіз қалғандығынан болса, олай болған күнде онан емле жеңілденбейді, қайта қиындай түседі, сол сықылды тым артып кетсе, тілдің емлесі жазуды бір ізден шығаратын емле болудан да қалады, емлеге келтіріп жазу деген мүлде болмайтын боп шығады.

Қазақ тілінің 1929 жылы бекіген емлесі нақ осындай күйде. Бір көруге оп-оңай. Таза қазақша сөздің емлесіне арналған ережесінің саны 12-ақ, терминнің жазуына арналған ереженің саны 18. Емле осы сықылды «жабайы» болған соң, дұрыс жаза білу оп-оңай болу керек еді, жұрттың бәрі де дұрыс жаза алатын болу керек еді. Бірақ, шынында олай емес: жұрттың бәрі де дұрыс жаза алмайтын болып отыр.

Кейбір сөздер, мәселен, тұрмыста ең көп айтылып, көп жазылатын сөздердің бірі – «коммунист» деген сөз 16 түрлі боп жазылады, сонда о сөздің ішіндегі әріптерінің саны да оған жетпейді. Оны біреулер «кәмөнес» деп жазады, біреулер «кәмунис» дейді, тағы біреулер «кәмуніс» деп жазады, әркім өзінше жаза береді. Сонда оны солай, әр түрлі жазғандардың әрқайсысының өз жазғаны дұрыс

екенін айтатын дәлелінің толықтығы да, дұрыстығы да тепе-тең түсіп, бірін-бірі бұзып кете алмайды. Бірақ сол 16 түрлі жазудың біреуін өзгесінен артық деп табарлық шын дәлел таба алмаймыз. Оны салыстырып санағанда, бірінен-бірі артық не кем деп айтарлық дұрыс критериямыз жоқ, емлемізде оған критерий боларлық ережеміз жоқ. Сондықтан, жанағы сөздің 16 түрлі жазылғанының 16-сы да дұрыс болғаны секілді, 16-сы да дұрыс емес болып шығады. Міне, емле осы сықылды күйде болған соң, ешбір сөзді дұрыс жазуға болмайды.

«Коммунис» деген сөз қазақтың өз сөзі емес, оның жазуының тұрақты болмауы содан – деп дауласушылар да болар, бар да. Бірақ ол сөз орыстікі де емес, немістікі де емес, сүйте тұра ол орыстікі де, казактікі де, немістікі де, тіл-тілдің бәріне бірдей халықаралық сөз, оны, тегін қазып, латынша сөз деген қаншалық қисынды болса, казак тілінің өз сөзі деген де соншалық дұрыс болады (Бұл сөздің латыншасы – «Гоммунис», жалпы, көпке ортақ деген мағынада). Қайта құл ұстап, тендік, ортақтық дегенге мүлде жанаспаған баяғы Рим (латын) елінен көрі казак елінің бұл сөзді «менікі» деуге правосы анағұрлым артық.

Шынында, дұрыс жазу деген – казактың өз сөздерінің, «таза» казакша сөздердің ғана правосы болып, емле сонымен ғана тұрып қалмау керек, казактың әдеби тілінде кездесетін сөздердің бәрі де дұрыс жазылып, әр қайсысының өзінің меншікті тұрақты таңбасы жазылған түрінен басқаша жазудың бәрі де қате делінетін болу керек; бірақ ол үшін мына сөз «таза» казакша, мынаның тегі жат деп, сөз-сөздің тегін қазып жатудың қажеті жоқ, тегі қайдан шықса да, бәрі бір, казак тіліне кірген сөздің бәрі де казактың өз сөзі деліну керек.

«Коммунист» деген сөз тіл-тілдің бәрінде де бар, бірақ оның түбі сол тілдердің ешқайсының да өзінікі емес; сүйтсе де оны орыста, неміс те «өз сөзім емес» деп қалай болса солай жаза бермей, тұрақты бір таңбамен ғана жазады.

Міне, казак тілінің емлесі де сол сықылды тұрақты болу керек. Жанағы «коммунист» сияқты мындаған сөздің осы күнге шейін ешбіреуі дұрыс жазылмай келеді. Біреуінің де тұрақты таңбасы жоқ, осы күнгі емленің емле болып шығуы 1929 жыл еді, сонан бергі 6 жыл бойы жанағыдай сөздердің ешбіреуі бір тұрақты түрге түсе алмастан келеді. Енді о сықылды сорақылықтан құтылу үшін ең алдымен сол сорақылықтың түп себебін тауып алу керек.

Әрине, ол себепті әр кім өзінше бүлдіріп жазумен келген «коммунист» деген сөздің өз бойында деуге болмайды. Оны жазушылардың надандығынан да көруге де болмайды, емленің: осылай жазу керек деп, қолға ұстатқан тұрақты жолы болмаған соң, жазушы емленің анархиясынан қайткенде де құтыла алмаған.

Сөйтіп, о сықылды сөздердің тұрақты таңбасының болмауына шын себеп – осы күнгі емленің өзі, бұл емленің бір ережесі: «шет тілдерден кіретін сөздердің – терминдердің емлесі қазақ тілінің фонетикасы мен морфологиясының осы күнгі заңдарынша болу керек, – дейді» (1929 жылғы емле конференциясының стеногр., 139-бет).

Бұл – «қазақ тілінің фонетикасының осы заңдарына» терминдердің емлесін бағындыра берудің түбі шиеленген шатақ болып кететін болған соң, соны көлегелеймін деп, оған: «аса бір керек жерлерде ғана болмаса, жат сөздердің түбірін бұзбай жазу керек...» – деп, бір эклектік бұлтарыс қосқан (сол стенограммның 140-беті).

Міне, терминдерді осы ережеге келтіріп жазу үшін, жазушы оны әуелі «қазақ» фонетикасының осы күнгі заңына бағындырамын деп бір әуре болады, «аса бір керек жерлерде ғана болмаса, терминдердің түбірін бұзбай жазамын» – деп, екі әуре болады. Сөзді мұндай ережеге келтіріп жазу үшін әр жазушы оны өзінше жазып, әр сөзді өз алдына қиыстыруға тиіс. Өйткені, олардың әрқайсысында өз көзқарасы бар ғой. Сонда біреуі: «коммунист» деген сөзді «кәмөнес» деп жазғанда оны «керегінше ғана бұзып», қазақ фонетикасының осы күнгі заңына бағындырдым – деп біледі, екінші біреу ол сөзді «кәмүнес» деп жазғанда сол шартқа келтірдім деп түсінеді, тағы біреуі оны «кәмүніс» деп жазғанда ережеге қисынады деп ойлайды. Ереже осының бәріне де өзі жол ашады.

Сонымен, емле әркімнің өзінше жазуын қойдырып, сөз-сөздің таңбасын айнымайтын тұрақты қылып шығарудың орнына, емле жасағанда бұл мақсат еленбегендіктен, жазуда тұрғылықты бір із болмай, қайта теріс «жазғыштыққа» бастап, анархия шығарып отыр.

Емлеміздің бұ сықылды жолсыздығы тек халықаралық терминдер ғана емес, қазақтың өз сөздеріне де тиіп отыр.

Жазуды сыңар езу ультра-фонетик жолымен жазатын болған соң, естілуі әр жолы әр түрлі, кейде болып, кейде түсіп қалып отыратын көмескі дауыстылардың емлесі мүлде шатысып, былығып

кетті. Мәселен, бір кісі бір жерде «асра», «жамра», «Ахмет», «көбрек», «ру», «рет», «Абралы» деп, бұ сықылды сөздердің дауысты «ы», «і»-лерін жоғалтып айтатын болса, екінші бір жерде сол кісінің өзі-ақ сол сөздерді «асыра», «жамыра», «Абыралы», «Ахымет», «көбірек», «ұруу», «ірет» – деп те атайды. Соған қарап, емле о сықылды сөздерді қалай жазсаң да еркін дейді, ондай сөздердің жазуына тұрақты жол көрсетпейді, «ойын», «қиын», «ауылы», «шаруа», «алуа» – ларға ұсаған сөздердің айтылуы да, жазылуы да со сықылды: «қойны», «қолы», «шаруа», «алуа» боп келе береді. Әркімнің өзінше айтатын сөздері болады, әр жерде әр түрлі айтылатын сөздер де толып жатыр; бір кісінің өзі «жұрттың бәрі де» әр жерде әр түрлі қып айтатын сөздер де аз емес; о сықылды сөздердің емлесінде еш тұрақ жоқ, оған қарағанда қазақ тілінің мүлде емлесі жоқ деп түсінуге болғандай. Мәселен, «жана» деген сөз «және», «жәнә» болып та жазылады, «ішкім», «ешкім», «едәуір», «әдәуір», «недәуір», «қарағын» – «қарқын», «шмай» – «шымай» – «шыж-бай»; «кербіш» – «керпіш» – «кірпіс», «бибастық» – «бейбастақ» – «би бастық» – «бей бастақ» – «бей-бастық»; «жәнтік» – «жәндік», «шыңара» – «шінара» – «шін-ара» – «ішін ара» – «ішінара», «саржан» – «шажын» – дарға ұсап, әр жолы әр түрлі болып жазылатын сөздер толып жатыр.

1929-жылғы емленің шешпей қалдырған, осы күнге шейін де шешілмей келе жатқан бір мәселесі – түбірі басқа-басқа болғанмен, кірігіп бір мағыналы бір сөз болып кеткен құрамды сөздердің емлесі. Мұндай сөздердің жазуында еш тиянақ жоқ, оны біреулер қоспай, бөлек-бөлек жазады, тағы біреулер арасына сызықша қойып жазады, кейбіреулер қосып, бір сөзге ұсатып жазады. Мәселен, «жарқ қанат» – «жар қанат» – «жарғанат», «қол габыс» – «қол қабыс» – «қолгабыс», «жарым ес» – «жармес», «иін ағаш» – «иін ағаш», «аш көз» – «ашкөз» – «ашкөз», «жаздың күні» – «жазды күні» – «жазды күн» – «жаздыгүн», «жазғы тұр» – «жазғы тұрым», «бара жатыр» – «баражатыр» – «баратыр» – деп әркім өзінше жаза береді. Бұл сықылды мысалдардың ұшы қиыры жоқ. Осы күнгі емлені мақтап, қазақтың өз сөздеріне келгенде оның еш кемшілігі жоқ, кемеліне келіп, әбден жетіліп болған емле; аздаған кемшілігі болса, тек жат сөздердің жазылуы жағынан ғана болып отыр деп, қазақ тілінің емлесін көкке көтерушілердің мәселеге жете түсінбей, бетінен сапырып, балалық қылық көрсетіп жүргендігі осы мысал-

дардың өзінен-ақ аян болу керек. Тіл ғылымының емлеге керек бір қатар ірі мәселелерінің 1929-жылы шешілмей, шикі күйінде қалғандығы, 1929-жылғы емледен ол мәселелердің дұрыс шешіліп, тұрақты ереже болып орын ала алмай, елеусіз қалғандығы да осы келтірген мысалдардың өзінен-ақ байқалу керек.

Сөйтіп, осы күнгі емленің бір көрмеге жеп-жеңіл болып отырғаны тілдің емлеге керек мәселелерінің түгел тексеріліп, азғана ереже болып, қорып шыққанынан емес, сол мәселелердің көбінің тексерусіз ұмыт қалып, емледен белгілі ереже болып орын ала алмағандығынан.

Терминдердің емлесіне 1929-жылғы қаулы ойына келген бір аз ғана мәселелерді ереже қылып кіргізді де, ең керек ірі мәселелерді мүлде сөз қылмай ұмыт қалдырды.

Қазақтың өз сөздерінің жазуында да ол емленің кемшілігі аз емес екенін жаңа көрсетіп өттік. Міне, сондықтан, осы күнгі емленің ережесінің аз болуы – тілдің шын қалпын аз ережеге сыйғызып, түгел қорытып шығарғаннан емес, тек есіне түскен қалыптарын ғана ереже қылып шығарып, ең керектерін ұмытып кеткендігінен, елеусіз қалдырғанынан болған соң, емлеге кірген ережелердің бәрі жиылғанда да тілдің емлеге керек мәселелерінің бәрін түгелімен ішіне ала алмайтын болған соң, қазірде емле бір көрмеге оп-оңай сияктанғанмен, өзі шын емле бола алмай, жазуды мүлде шатастырып, анархия шығарып отыр. Шынында, емле жеңіл болу үшін ереженің саны да, ережеге көнбейтін одағай қалыптардың саны да құр аз болып шығу ғана шарт емес, тілде бар емлеге керек қалыптардың бәрінің түгел тексеріліп, ереже боп, қорып шығуы шарт. Міне, солай қорып шыққан ереже – өзі барынша аз болып, емлеге керек мәселелердің бәрін де ішіне алатын болса, емле сонда ғана шын емле болады.

ҚОСАР МА, ДАРА МА?¹

(*Ұу, үу, ый, ій-лердің емлесі жөнінен*)

Араб әрпін қолданып жүрген кезімізде сөздің басында дауысты дыбыс тұра қойса, жазғанда оның алдыңғы жағына бір «әліп» әкеліп сүйеп, мұны «сүйеу таяқ» деп атаушы едік. Бұл шынында да сүйеу таяқ қана еді. Үйткені дауысты дыбыстың алдынан қойылған «мәтсіз әліп», басқа әріптердей, белгілі бір дыбыстың таңбасы болмайтын-ды. Ол тек — ескі әдеттің нендей оңбағанынан да безіп кетуге батылы бармайтын, шығандап шауып соны жол сала алмайтын, дағды құлы мешедің көкірегіне демеу, жанына сүйеу болу үшін ғана керек еді. Сонда да сол түкке керегі жоқ сүйеу таяқ араб әліппесін жамап кигенімізден кейін де он бір жыл өмір сүріп, 1924 жылы ғана қазақ жазуының еңсесінен шақ түсті. Кім біледі, сүйеу таяқ сүйретіліп әлі күнге шейін жүрген болса, әлде де оны сүйеу көрген адамдар болған болар еді тағы. Мұндай, сау денеге ауру егетін сүліктерден арылып келеміз-ау, сонда да «ауру қалса да, әдет бірден қала қоймайды» ғой. Біздің жазудың қалған ауруынан қала келе жатқан бір әдет бар, ол — әріп қолданудағы қосар таңбалар: бір дыбысты екі әріп, төрт әріппен белгілеулер: орыс әрпімен жазғанда *су, ты, ти* болып шығатын сөздерді *suв* («сүу»), *tyj* («тый»), *tij* («tii») қылып **ұ+у, ү+у, і+й** қосарларымен таңбалайтын әдетіміз. Бұл ескі аурудың сүлеленіп, созылып келе жатқан бір сарқыншағы ғой; мұның неден ұшынып, қалай пайда болған дерт екенін, кім қандай еммен бұл науқастан арылғанын қысқаша бір шолып өтелік.

1. Қосар әріп бізде қайдан басталады?

Араб негізді әліппенің біздің тілімізге үйлесімсіздігін жұрт ерте-ақ сезе бастаған болатын. Қазақ тілінде жазылған қағаздардың қандай ерте кезден қалғандарын алып қарасаңыз да, жазуды дағды қылған адамның ісі болса, онда араб әріптерін қазақ дыбысына шақтау, белгілі бір әріп, белгілі бір таңбаны белгілі орындарда белгілі

¹ Бұл мақала алғаш рет «Мемлекеттік термин комиссиясының бюллетенінің» 1935 жылғы 1-номерінде («Қазақстан» баспасы, Алматы) жарияланған. — *Редакция алқасы.*

бір түрде қолданған емле элементтерін көресіз. Мәселен, **с** дыбысының жуан естілетін жеріне *сам*, жіңішке естілетін жеріне *сын* жазатын, **т** дыбысының жуан естілетін *май*, жіңішкесіне *ми* жазатын. Жуан **з**-ның орнына бірде *зам*, бірде *зай* жазып, жіңішке **з**-нің орнына *зий* жазатын. Тағы-тағы осындай әркім өзінше өз бетімен болса да, көпшілігінде белгілі бір қалыпқа айналған «емле іздеушілік» өте ерте кезден-ақ басталған сияқты. Дауысты дыбысты таңбалаудан осындай стихия түрінде іздену болғандығы сезіледі. Сөйтіп, араб әрпінің кемістігін сезу, мүмкін болғанынша сол әріптердің өзін қазақ тілі дыбыстарына үйлестіру шарасы қалам ұстағандардың арасында көптен қозғалған; теория, проект түрде емес, практикада ертеде қолданылған іс болатын. Беріректе жазылып, басылған бір-қатар кітаптарда осы күнгі **ы, і** дыбыстарын таңбалау үшін бұлардың өзін әріппен белгілемей, алдындағы дауыссыз дыбыс әрпінің үстіне үтір қою, осы күнгі **у** дыбысы үшін **уау**-дың үстіне үш нүкте қою, **ій** дыбысын ашып көрсету үшін «аст белгісін» (кәсре) салу, тағы-тағы осындайлар жиі кездесетін еді. Сондықтан, араб әліппесіне Байтұрсынұлы істеген өзгерісті араб әрпін жамаудың басы деп санау — тарихи қате, ол — бұл жөнінде бола келген өзгерістердің сірге жияры, соны, тұйықталып тынған жері деп қана түсіну керек.

Байтұрсынұлы жамап шығарған әліппе мен емле қазақ дыбыстарын жіктеу, таңбалау жөнінде дәлірек, түгелірек болған болса, онда оның өзбетімен тауып шығарған нәрсесі болмайтын-ды. Ильминский, Мелиоранский, Радлов сияқты оқымыстылар, Ронгинский, Алекторов сияқты миссионерлер орыс әрпімен таңбалап қазақ әліппесін шығарғанда, осы Байтұрсынұлы «тапты» деп жүрген дыбыстардың бәрі де ашылған болатын-ды. Ахметтен көп бұрын қазақ тілі мен оқу құралдарын шығарғанда, **а** мен **ә**, **о** мен **ө**-лер барын, немесе **с**, **т**-лардың жуан-жіңішкесіне әріп алудың керексіздігін Ыбрай Алтынсариндер Ахметтен үйренбегенді. Егер осы күншығысшылар мен миссионерлер шығарған әліппе болмаған болса, Байтұрсынұлы әліппесі де, кім білсін, қандай болып шығарын. Тіл, әліппе мәселесінің тарихынан түк хабары жоқ кейбір азаматтар, өмірінде Байтұрсынұлының грамматика емлелерін оқып шығып көрмеген, өзі ұқпаған да болса, «ол Америка ашқан жоқ еді» десен, мұның «солақайлық», «демагогия» деп өре түре келетіні бар, бұлардың құлағына алтын сырға!

Байтұрсынұлының араб әрпіне кіргізген өзгерісі — бірқатар әріптердің үстіне үтір, мәт қою (бұл бір), арабтың әмзесін дәйекшілікке алу (бұл екі), қосар әріп енгізу (мұнымен үш). Міне, осы үшеуінің ішінен шынымен Байтұрсынұлы шығарды деуге жарарлығы — қосар әріптер. Үйткені үтір қоюды алдымен Түркияда Шамсиддин Сами шығарған, онан кейін Татарстанда Қаюм Насири, бұның артынан Нади Махсудов осы күнгі біздің **у**, **ү** әріптерінің орнына жұмсаған. Н. Махсудов өзінің жазған кітаптарында да, «Юлдуз» дейтін газетінде де «үтірлі уауды» үзбей отырған. Мәт пен әмзе таңбаларын да жуан **а** мен жінішке **ә** орнына алу солардан қалған-ды. Сүйеу таяқ болса, бұл бұрыннан болатын. Бұрын болғанда, бұл — Қожа-Ахмет Ясауида да, шағатай жазушыларында да болып отырған. Дауысты дыбыс алдынан сүйеу **а** қою әдеті арабша жазуға ескі ұйғыр әліппесінен (осы күнгі монғол әліппесі сол ұйғыр әліппесінің негізінде) қалды деуге толық қақымыз бар; үйткені ескі ұйғыр жазуында сөз басындағы дауысты дыбыс алдына **а** қою бар-ды. Әйтпесе араб жазуының өз әдетінде бұл жоқ. Бірақ, ескі ұйғыр жазуы кезінде бұл сүйеу таяқ емес, бар дыбыстың таңбасы болса керек.

Сонымен Байтұрсынұлының сыбағасына еркін тиетіні — жалғыз-ақ қосар әріптер. Бұлар да оның алғашқы жобасында бүгінгі ұғымдағыдан көріне басқа еді. Мәселен, **үу** дыбысын Байтұрсынұлы да, бөтендері де ең соңғы кезде бұл бір дыбыс емес, **ү** мен **у**-дан, **ы** мен **у**-дан құралған екі дыбыс деп жүрсе, 1912 жылғы «Айқап» журналының 4-5 сандарында шыққан алғашқы жобасында Ахмет **үу** дыбысын жалаң дыбыс деген болатын, қай жерде екі **ү**-мен белгіленгенін — тек әріп жоқтықтан болды деген болатын. Сондықтан да алғашқы жамалған әліппеге үстіне үш нәтиже қойылатын **уау** кіргізілмеген болатын. **үу**-ды бірде **үу**, екіншіде тек **ү** ретінде — екі түрде таңбаланған еді. Оның үстіне **у** дыбысы да сол **ү**-мен белгіленген еді. Сонымен осы күнгі біздің **үу**, **үу**, **ү**, **ү**, **у** әріптерімізбен таңбалап жүрген 3 (5) түрлі дыбыстың бәрі де жалғыз **у**-мен көрсетілетін жерлері болушы еді.

Араб әріптерін, мағынасына қарай, осы күнгі әріптерімізбен таңбалағанда, осы күнгі **түр** да онда *«түр»*, *«оқуу»* да онда *«оқуу»*, *«тау»* онда *«тау»* болып жазылушы еді де, бірақ — **қү** тізбегі бірде осылай **«қү»** болып оқылады да, енді бірде **«қу»** болып оқылатын еді. Бұл үлкен шатақ еді. Осы шатақтан құтылмақ болғандағы қар-

мағаны әлгі қосар әріптер болды. Бірақ, шатақтан құтқару орнына, қосар әріптер одан әрі қосарлана, шатақты шиеленістіре түсті. Араб негізді қазақ әліппесінің өлер алдындағы соңғы тынысы болған 1924 жылғы емлесінде бұрынғы **ұу** түріндегі жалғыз қосар төлдеп: **ыу, іу, ұу, үу** деген төрт қосар болып шықты. Латын әліппесін алған кезімізде де қазақ тілі дыбыстарының табиғатын тануымыз сол бұрынғы күйінен көп ұзамағандықтан, ескі арабша әліппеміздегі қосарлылық ауруын ала келіппіз. Бар жеңілдеткеніміз-ақ төрт қосардың орнына екі қосар қалдырып: **ыу, іу, ұу, үу** орнына **ұу, үу**-лерді ғана қолданғанымыз. Бұл – аурудан айығып кету емес, бөленің жарымынан құтылып, жарымын сақтап қойғанмен бір есеп, **ый, ій**-лер жөнінде бұ да болған жоқ, түгелімен бұрынғыша жана емлеге кірді.

Сөйтіп, біздің қосар әріптердің төркіні түгелімен Ахмет емлесіне барып тіреледі. Апострофтан шошынып, әсіре қызылдыққа салынып жүрген қайбір жолдастар мұны жақсы аңғаруы керек.

2. Қосар әріпті жақтаушылардың дәлелдері

Қосарды жақтаушылар бұлардың бір дыбыс емес, екі дыбыс болғандықтан екі таңбамен белгілеу керек деседі.

Әуелі-ақ, бұларда екі дыбыс бар ма, жоқ бір-ақ дыбыс бар ма? Мұны айырып беруге қосаршылардың өздерінің де өрелері жетпейді. Бар айтатын дәлелі екі-ақ түрлі: 1) **ұу, үу, ый, ій**-лерден кейін келетін жалғанатын жалғау – дауысты дыбыстан кейін келетін жалғауға ұқсамайды, дауыссыздан кейінгі жалғаудай болып отырады: дауыстылардан кейін *бала-сы, еңсе-сі* болып, тәуелдеу жалғауы **-сы, -сі** түрінде ұшырайды да, барлық дауыссыздардан және **ұу, үу, ый, ій**-лерден кейін **ы, і** түрінде:

Аурұу-ы Бій-і

Өсу у-і Ат-ы

Сый-ы Ел-і

болып кетеді; сондықтан жалғау түріне қарай, **ұу, ый**-ларды қосар дыбыстар деп, оның соңғысын дауыссыз **у, й** деп білу керек дейді.

Бұл – салмақты дәлел емес. Дыбыстың түрін жалғауға қарай тану – қазақ тілін зерттеу тарихының төменгі сатыда жүрген кезіндегі кустаршылықтың қалдығы. Әйтпесе, дыбыстың қандай нәзік түрлерін де айырып бере алатын эксперименталь фонетика аспап-

тары бар. Біздің заманымызда қай дыбыстың қандай дыбыс екенін айыру үшін жалғауға апелляция берудің өзі бір ұят әңгіме. Жалғау ерте кездегі қалыпты ғана көрсетіп, дыбыстың осы күнгі бет алысын көрсетпей де қояды. Қазақ тілінде **-лы** жалғауы дауысты дыбыстар мен **у, й, р**-дың соңынан ғана келеді де, қатаң (үнсіз) дыбыстан кейін **-ты (-ті)** түріне көшеді; *бала, тау, ой, ар* сөздері: *бала-лы, ой-лы, ар-лы* болып тұрып, *ат, ес* сөздерінен *ат-ты, ес-ті* болып сөз тудырылады. Сөйте тұра, *жар-ты, Шідер-ті* сияқты сөздерде солар **р**-дан кейін жалғау *-лы* болмай, *-ты* болып кетеді. Оған қарап **р** дыбысын қатанның қатарына қосуға бола ма екен? Түрік тілінде *су, оқу*-дағы **ұу**-лар жалаң дауысты, сондықтан олар *su, oqi* деп жазады. Бірақ жалғау түрін алсақ, онда ілік жалғау дауыстыдан кейін **-ның**, дауыссыздан кейін **-ң** болады да, **ұу**-дан кейін ілік жалғау **-йың** болып, жеке бөлініп шыға келеді. Осыған қарап, осы жалғау дауыстыға да, дауыссызға да ұқсамағанына қарап, түрік тілінде **ұу** дауысты да емес, дауыссыз да емес деуге бола ма?

Дыбыстың дауысты, не дауыссыз екенін тәуелдеу жалғауына қарай айыратын болғанда, *қай-сы, анау-сы, мынау-сы* сөздеріндегі тәуелдеу **-сы** болып кетті деп, бұлардағы **й** мен **у**-ды дауыстыға қосу, сөйте тұра, *сай-ы, тау-ы* дегендегі **й** мен **у**-ды (жалғауы **ы** болғандықтан) дауыссызға қосу керек болар еді. Бұл, әрине, ересек адамның ісі емес, баланың ойны болған болар еді.

Сондықтан, бұл дәлелді дәлелге есеп етуге болмайды. **ұу, үу, ій**-лардың әрқайсысында екі-екіден дыбыс бар деушілердің екінші, әрі бар күшті дәлелі – бұл қосар әріпті дыбыстар ерте кезде бір дауысты, бір дауыссыздан құралған екі дыбыс болған деседі. Мұнысы дұрыс: «**су**» сөзі бұрын бірде «**сұу**», бірде «**сұғ**» түрінде; «*ашу*» сөзі бұрын «*ашығ*» түрінде; «*бу*» сөзі «*бұғ*» түрінде; «*тій*» сөзі «*тег*», «*би*» сөзі «*бег*» түрінде болулары рас. Бірақ, бұрын сондай болушылығының өзі осы күні де сондай екендігіне, немесе, осы күні қосар таңбамен жазудың дұрыстығына дәлел бола ала ма? Бізден басқа, бізбен көрші елдер (татар, башқұр, өзбек, азербайжан, қырым елдері) баяғыда екі дыбыстан құралған еді деп бұларды қосар әріппен таңбалап отыр ма? Жоқ, баяғының қара шаңырағы біздің еншімізге тиген бе? Бұрын екі дыбыс (бір дауысты, бірі дауыссыз) болған жердің бәрі бірдей қосар әріппен таңбалана беретін болғанда, «*сары*» сөзі бұрын «*сарығ*» түрінде болған; сондықтан, егістікке айналған кезде «*сарғ-ай*» болып **ғ** пайда болады. Онда мұны да

«саруу» немесе «сарый» түрінде жазбақшымыз ба? «Тірі» сөзі «тірік», «торы» сөзі «торық» түрінде болған, әлде бұларды да «тірій», «торый» деп жазамыз ба? Әрине, жаза алмаймыз. Олай болса, бұл сияқты өткендегі ата-тегінен шығарып әкеліп **уу, ій**-лердің әрқайсысы екі-екі дыбыстан деушілік – құлақ асарлық дәлелді әңгіме де бола алмайды. Сөйтіп, қосар әріппен жазуды мақұлдайтын екі дәлелдің екеуі де дәлелдікке жарамайтын болып шығады.

3. Уу, ій-лер шынында бір-бір дыбыс па, жоқ, әрқайсысы қос дыбыстан ба?

Әрбір жеке дыбыстың қай жерде қандай болып ұшырайтынын анықтау үшін бүгінде ғылым түрлі аппараттар қолданып, эксперимент жолымен мәселенің түйінін шешіп отырады. Бірақ біздің қазақ тілі дыбыстары мұндай эксперименталь зерттеу көрген емес. Мына дыбыстары қосар дыбыс деп жүргендер де ғылым қорытындысына сүйеніп айтып жүрген жоқ, әркім өз көңіл орайымен соғып жүр. Сондықтан, бұл туралы қазақ тілін зерттеген оқымыстылардың пікірін шолып қаралық.

Түркі тілдерінің ең ірі маманы академик В. Радлов өзінің неміс тілінде шыққан «Phonetik der nordlichen Tuersprachen» («Терістік түркі тілдерінің фонетикасы») деген кітабының I томында бұл дыбыстарды қосар дыбыс демей, жалаң деп кеткен. Бірақ, бұл біздің **уу, ій**-лерді Радлов «ұзын дауысты» деп, ұзындық белгісімен айырып таңбалаған. Радловтың қазақтың **уу, ій**-лерін ұзын деуі, әрине, қате. Ұйткені қырғыз тіліндегі секілді ұзындық-қысқалық қазақ дыбыстарында жоқ. Мұны Радлов та білген. Бірақ Радловтың ұзын деуі тек қысаң **ү, ү, ы, і**-лерден айыру үшін болса керек. Ондай болса, дұрыс, Радловтың бір айтқаны: ұзын **ү**, ұзын **і**-лерден соң дауысты келе қойса, екеуінің арасына бір жарты дауысты тығылады, *су, би* болады да, *сууат, бійік* болады деген. Бірақ, жазуда ол жарты дауыстыны елемей, таңбаламай кетіп отырған. Біздің *тійін, бійік* деп жазылатындарымызды да Радлов *тін, бік* деп жазған. Кейін 1884 жылы шыққан «О языке Куманов» дейтін шығармасында да Радлов **уу, ій**-лердің жалаң дыбыс екенін мойындаған. Ноғайбақтарға арналған оқу құралдарында миссионер Ильминский **уу, үу**-лерді **уу, еу** таңбаларымен белгілеген болатын еді. Рад-

лов мұны да жай, шартты таңба деп қараған (соңғы кітабының 25-бетін қара). Сөйтіп, Радлов бұл дауыстардың қос емес, жалаң екенін мойындап кеткен.

Қазақ тілінің грамматикасын ең жақсы тексерген профессор П. Мелиоранский де осы Радлов пікірінде болып, **үу, ій**-лерді жалаң әріппен таңбалаған. Бұл дыбыстардың татар тіліндегісі мен қазақ тіліндегісінің ешбір айырмасы жоқ. Ал татар тіліндегісін эксперименталь түрде тексеріп келіп, Ғалымжан Шарап бұлардың жалаң дыбыс екенін ашты. Татар, түрік тілдерін эксперименталь фонетика жөнімен көп зерттеген оқымысты Богородицкий «О корневом вокализме в турецком языке» деген еңбегінде ана Радлов пікірін қуаттап, бұларды жалаң дыбыс деп шығады.

Міне, бұл жөніндегі ғылымның көзқарасы осындай. Ал **үу, ый**-ларды қосар дыбыс деп жүргендер өз жандарынан шығарып жүргендер, ғылым табысынан аулақ қалғандар. Сондықтан қосар әріпті жақтау үшін олардың дыбыстары да қосар дегісі келген көзқарасты ғылым жөнінен салмағы бар пікір екен деуге болмайды.

Мұндай дыбыстарды қосар әріппен таңбалау, байқасақ, елелдің бәрінде де болған екен. Ескі грек емлесінде **үу** дыбысын **оу** әріптерімен таңбалау болса, мұны ескі грузин әліппесінде де көреміз. Осы күнгі грузин әліппесіндегі **үу** әрпі дара әріп. Бірақ бұл дара әріп ескі грузиннің шеркеу әліппесіндегі **о** әрпі мен **у** әрпінен қосылып жасалыпты (Н. Марр. «Грамматика древнегрузинского языка»). Ескі славян әліппесінде де **у** бұрын дара әріп емес еді: **ы** мен **у**-дің екеуінің қоспасы еді, кейін екеуі кірігіп барып, бір әріп болды. Француздар **у**-ды осы күнге шейін **оу**-мен белгілейді. Ағылшын әліппесінде, **оо** (екі **о**) **у** орнына, қосар **е** (ее) **ій** орнына жүреді. Армян әліппесінде күні бүгінге шейін **у** дыбысын **оу**-мен таңбалайды.

Міне, мұның бәрінде де дыбыстың екеу болмай-ақ біреу болап тұрып-ақ, тек ескідегі әдетпен қосарлы әріптермен таңбаланып жүргенін көреміз. Бірақ әрпі қосар екен деп дыбысы қосар бола бермей, дараланып қалып, жазу мен айтудың екеуі екі жаққа кеткенін көреміз (француз, ағылшын, армян әліппелері). Көбісінде бұрынғы қосар әріптер кірігіп, бір дара әріп болып кеткенін көреміз (орыс, грузин). Қосар әріптің алдағы тағдыры осы. Оны қаншама сүйрете бергенмен де, о сүйреткің тек өз бойыңа салмақ болмақшы да, дыбыстың қосарлығын сақтап қала алмақшы емес.

Оның үстіне қосар әріптің жазудағы қиыншылығымен санаспай тағы болмайды. Бірқатар мектептердің балалары қосарымен жазып жатуға ерініп, **үу** мен **у**-дан құрап бір әріп жасап алыпты, сонда онысы ағылшын мен немістің дубель **juv**-ындай **w** болып шыққан. Оның өзі көпшіліктің даралауға ұмтылғанын көрсетпей ме? Қосар әріп болғаннан кейін қате жазу да көбейеді. Баланың қатесінің төрттен бірі осы күні **ый** орнына **ій**, **ій** орнына **ый** жазуда; **үу** орнына **үү**, **үү** орнына **үу** немесе **у** жазуда болып отыр. Мұнымен есептеспеске болар ма екен?

Біз емлені ермекке түземейміз, оңайлансын деп түзетеміз. Олай болса, мына қосарлы жазудан құтылуымыз, мұның орнына дара әріп алуымыз керек.

Дара әріпті де жанымыздан шығарып, не жанадан кіргізуге болмайды, осы күнгі қазақ әліппесінің ішінде бар, көрші елдерде осы мағынада қолданылатын, латын әрпінің жер жүзілік практикасында ұсталып жүрген **u** мен **i**-ні, біріншісін **үу** мен **үү** орнына, екіншісін **ый** мен **ій** орнына алу жағындамыз.

ТЕРМИН СӨЗДЕРДІҢ СПЕЦИФИКАСЫ ЖӨНІНДЕ¹

Термин мәселесіндегі үлкен кемшіліктеріміздің бірі – мына тіпті термин емес сөздер де термин қатарына қосақталып, белгілі бір мағынаны білдіретін стандарт сөздер боп қатып қалған.

Сүйтіп, қазақ сөздері мешеулікке айналған, тілеген бір ұғымды еркін айтып берерлік басы бос сөздер санаулы боп қалған, термин ғып алынған сөздер көбінесе-ақ адам түсінбейтін боп шыққан.

Мынау қазақ сөздерінің денесіне жабысқан бір дерт қой. Енді сол дертті қазақ сөздерінің денесінен сылып тастап, термин принциптерін дұрыс шешу үшін: термин деген не, белгілі бір ұғымды арналып, басқасына бұрылмайтын стандарт термин болуға лайық қандай сөздер, алдымен осыны шешіп алу керек.

Белгілі бір ұғымдарды білдіретін қарақшылы сөздер болады, о сөздерді әлгіндей ұғымдарға – ғылым жолы қандай сатыда тұрса, міне осыны теліп отырады; сонымен қатар термин сөзінің терминдік ұғымы мен күнделік тіршілікте қолданылатын жай сөздік мағнасы басқа болуы да мүмкін.

Сүйтіп, термин сөзі белгілі бір кезеңдегі белгілі бір ғылыми ұғымды, ұғым болғанда да, көбінесе-ақ жай сол сөздің, сөздік мағынасына жуыспайтын ұғымды білдіретін болады. Олай болса, термин сөз – қашан өзінің тұрақтылығын қойып екінші бір ұғымға ауып кеткенше, тұрақты болып тұрады.

Бұрынғы мағнасы өзгергенде де іргесін аудармай сақталып отыратын термин – сөздер көп ұшырайды, мысалы: «атом», «психология», «яровизация» т. б. сияқты.

О баста: «атом» онан әрі бөлінбейтін, «психология» жантану ғылымы, «яровизация» күздік тұқымды жаз себетін тұқымға айналдыру мағыналарында қолданылған, Ғылым өрісі кеңейіп ілгері басқаннан кейін, жаңағы сөздер беретін ұғымдар да өзгерген, сүйтіп әлгі сөздер басқа мағыналарды білдіретін болып шыққан; электрон теориясы келіп шықты да атом – дененің онан әрі бөлінбейтін ең кішкентай бөлшегі деген ұғымды бекерге шығарады; психология – рухтану ғылымы емес, қайта, «рух», «аруақ», «жын шайтан» сияқтылардың түбі шикі екенін сыпаттайтын ғылымға айналды;

¹ Мақала алғаш рет 1935 жылы «Мемлекеттік термин комиссиясы Бюллетенінің» № 4 санында жарияланған. – *Редакция алқасы.*

яровизация — күздік тұқымдарды жаз себуге жарамды етіп шығаратын ғана емес, тұқымды жақсартып, егістік жерлерді өңдейтін, оның үстіне жаз себілетін тұқымдарды, шапшаң көктеп өсіп шығатын етіп егіннің бітік болып шығуын арттыру жолдарын табатын ғылым боп шықты.

Мұндай реттер барлық терминдерде де ұшырайды десек көп қателескен болмаймыз; сонда ескі терминдер сақталып, қала береді, бірақ мағынасы соныланып жаңарады. Үйткені ғылыми ұғымды білдіретін сөздер ғана аударылады, ұғым сол кезде ортақ болғандықтан ол аударылмайды, жалғыз-ақ түсіндіріліп, анықталып кетеді. Олай болса, халықаралық терминдерді аударып алам деу бекершілік боп шығады.

Термин алу мәселесінде бізде неше түрлі өрескеліктік болғанын көреміз. Бізде «психология» демей «жан жүйесі» (жан тану ғылымы), «геометрия» демей, «пішіндеме» (фигура жайлы деген боп шығады) деп алынған болатын. Әрине, бұл сықылды өрескелдік аударылмайтын сөздерді, халықаралық терминдерді аударып алам деуден, аудару керек болғанда да терминдерді емес, сөздердің лексикалық мағыналарын аударудан шығады: тұрақты ұғымдардың әр қайсысына, халықаралық термин етіп алу керек. Термин емес жай сөзге келгенде, бұлардың орнына — жазушының, сөйлеушінің лексика зарасына қарай бар зарасын орынды жерінде қолдана білуіне қарай, басқа сөздер алуға болады.

Тарих бүкіл жер жүзіндегі мәнге ие болған күннен бастап ғылым табыстары да бүкіл жер жүзіндік ғылым табыстарына айналды. Біздің заманымызда бір заңды екі адам өз тұсынан табуы, — мысалы Ломоносовта, Лавуазие де бір заңды өз бетімен ашуы мүмкін емес.

Сондықтан ғылым-техника табыстары жарыққа шығарған терминдер де бүкіл жер жүзінде ортақ, халықаралық термин боп шығады. Термин сөздерінің жай сөздерден мағына жағынан өзгеше болуы да осыдан келіп шыққан. Бір сөз белгілі бір кезеңдегі халықаралық бірыңғай, стандарт ұғымға телінбей әр елдің тілінде қандай мағынада қолданылған түрінде қалып отырады, ол термин бола алмайды. Мысалы, орыстың «лошадь», «корова», «толстый», «мелкий» т. т. сияқты сөздері мен соларға сәйкес келетін қазақтың «ат», «сиыр», «жуан», «ұсак» сөздері.

Үстіртін қарағанда алдыңғы орыс сөздеріне сәйкес, солар берген ұғымдарды соңғы қазақ сөздері де дәл түсіндіре алатын сияқ-

ты. Бірақ олай емес көрінеді: орыстың «лошадь-ына» бірде қазақтың «ат»-ы, кейде «жылқы-сы» сәйкес келіп отырады; сол сияқты, қазақтың «ат»-ына бірде орыстың «мерін-і», кейде, «конь-і» сәйкес келіп отырады. Қазақтың «сиыр-ы», көбінесе-ақ орыстың «рогатый скот-ы», сирек қана, «корова-сы» орнына жүреді. Орыстың «толстый» деген сөзі «цилиндір» дегеннің жуандығын білдіретін болса ғана қазақтың «жуан» сөзіне сәйкес келеді; бірақ олардың «толстая бумага-сын» қазақ «қалың қағаз» дейді, (жуан қағаз демейді), «толстый стебель-ін» — «жуан сабақ» дейді.

Орыстың «мелкий» деген сөзі, «камешек» сияқтылар жайлы айтылған болса ғана оған қазақтың «ұсақ» сөзі сәйкес келеді («ұсақ тастар», «мелкие камешки»), ал енді «мелкая вода» дегендегі «мелкий-ді» «ұсақ» (су) деуге болмайды, — «тайыз су» дейміз, — мұнда «мелкий» сөзіне «тайыз» дәл келеді.

Солай болатын жөні де бар: үйткені сөз бір нәрсенің жай аты ғана емес, жете танылған, бөлектеніп шыққан нәрсенің аты.

Бір нәрсенің осылайша бөлектеніп шығуы әр елдің тарихи даму жағдайларынан келіп шықпақ, конкрет тарихи жағдайларға қарай икемделмек, ондай жағдайларды әрбір қоғам коллективі өз басынан оздыратын сияқты, бірақ бір сөздің әлгіше бөлектеніп шығуы түрліше болады. Әр коллектив өзінің тіршілігінде бір нәрсенің бір жағымен ғана пайдаланса, ол нәрсені сол жағынан ғана таниды, құбылыстардың арасындағы байланысты осы жағынан алып көрсетеді.

«Восход солнца» кейбір халыққа «күннің жоғары көтерілуі» болып көрінген, енді біреулерге «үйден шығу» тәрізді, үшіншілерге «туу» тәрізді боп көрінген. «Меньшая глубина воды» ұғымы да со сияқты. Орыстар мұны «Мелький предмет-ке» байланыстырып алса, қазақтар оны «замерзшая вода» ұғымына ұштастырып «скользкость» ұғымымен байланыстырып, «тай» түбірінен «тайыз» туынды сөзін қолданып кеткен.

Өмірде кездесетін ұғымдар, оған сәйкес сөздер осылай жасалып, жарыққа шығып отырады, ал енді, бір елдің тіліндегі сөздерге сәйкес келетін екінші бір елдердің тілдеріндегі сөздер, қашан да толық сәйкес болып отырған емес, үйткені елдердің тіршілік жолындағы, тарих заңымен келіп шыққан ұғымдағы айырмашылықтар жойылмай тұрып, ол сөздер бір ыңғай толық бір-біріне сәйкес келе алмайтын сияқты. Ғылыми ұғымдарды алатын болсақ, мұнда

әнгіме басқаша. Өйткені бұл ұғымдарды белгілі бір ғылым тарихының белгілі бір кезеңі жетектеп отырады, мұнда сол ұғымды малданып отырған халықтың тарих жолымен, немесе жер-суы, мекені басқалығымен келіп шыққан сезімі жаңа ашылған процеске кедергі бола алмайды. «Линия» сөзі ғылыми бір ұғым, бірақ мұның қарапайымды мағынасы ғылыми ұғымға сәйкес емес, әр ел мұны әртүрлі құбылыстармен байланыстырып алады, «пар» ұғымы да сондай; физикадағы «линия» бір басқа да, жай тіршілікте кездесетін «линия» бір басқа.

Қай тілдің де жай сөздері тек сол елдің ғана қолданатын сөзі болудан озып, ғылыми ұғымдарды білдіретін болса, сонда ғана термин қатарына кіреді. Қазақтың «тау сағызымен» «жабағысы» өрісі ұзарып, шетке шыға алмай, қазақтың өзі ғана білетін ұғымдар болып жүрген кезде жай сөздіктен асқан жоқ. Ал, енді, «тау сағыз» сөзі белгілі бір ботаникалық, биохимиялық ұғымды, «жабағы» сөзі — тауарлық (товар) ұғымды алып еді, бұлар термин болып шыға келеді.

Сондықтан әр ұлттың меншікті, басқалар қолданбайтын терминдері болмайтын сияқты. Дұрыс, араб, қытайлар өз күшімен барлық терминді өздерінің ұлт тілінде бар сөздерден жасап алуға тырысқан. Бірақ бүкіл жер жүзілік тарихи процестің ағымына бұлар да төтеп бере алмай, халықаралық терминдерге бұлар да қойындарын аша бастады.

Сондықтан термин — әр елдің өз сөзімен алынса да, мысалы, «еңбек», «ақша» немесе халықаралық сөзбен алынса да, мысалы «капитал», «валюта» сияқты — қашан да халықаралық болады, үйткені бұлардың екеуі де жер жүзіне белгілі ортақ ұғымдарды білдіреді.

Өндіріс бүкіл жер жүзілік болып стандарт түрге көшкенін көреміз, осының белгісі болып халықаралық стандарт терминдер көбейеді, өзі көбінесе халықаралық ортақ сөздермен айтылатын болады. Бірақ бұл дәуірде ұлт және ұлт тілі жойылып кетпейді ғой, сондықтан халықаралық терминдерінің бірсыпырасы, мүмкін, тіпті ел-елдің өз сөзімен алынып отырады.

Халықаралық ортақ терминдермен қатар, ел-елдің өз тілінде алынған терминдер де болмақ. Екеуі қоян-қолтық тепе-тең түсіп отыра ма немесе біреуі кем, оның есебіне екіншісі артып отыра ма — о жағы тарихи жағдайлармен сабақтас нәрсе, бірақ халықаралық

ортақ сөздермен алынатын терминдер қоғамның дамуына қарай өсіп, өрісі кеңеюі даусыз.

Біз жоғарыда: терминдер, бір жағынан халықаралық ортақ болып кеткен сөздерден жасалса, екінші жағынан, ел-елдің өз тіліне аударылып та алынып отырады деген едік; міне, термин тәжірибесіндегі осы заң қазақ тілінің терминдерін жасауда да өзінің күшін сақтауы керек.

Сүйтіп **қазақ тілінің терминдері** бір жағынан бір ыңғай интернационал сөздермен алынса, екінші жағынан — қазақ сөздерінен жасалатын болады.

Біз, **бір ыңғай интернационал терминдер** — қазақ тілінде оларға сәйкес келетін сөздер табылсын, табылмасын — аударылып алынбасын дейміз. Қазақ тілінің терминдері жайлы біздің ұстаған жолымыз осы.

ФИЗИКА ТЕРМИНДЕРІ ЖАЙЫНАН¹

1. Аэросани – аэрошана.

Термин есебінде алынған интернационал сөздер қазақ тіліне судай сіңіп, бойына тарап, өз сөзіндей болып кетуі керек. «Ақыл», «ақпар» сықылды арабтан кірген сөздер де, «самаурин», «бөкебай»-ларға ұсаған орыс сөздері де бұл кезде қазақтың өз сөзі болып кеткен. Ол сөздердің төркіні араб яки орыс сөзі екенін тілші ғалымдар болмаса, жалпы жұрт білмейді де, «қазақтың өз сөзі» деп ойлайды.

Тілге жаңадан кіріп жатқан терминдер де соларға ұқсап, қазақтың төл сөзінен айыра танығысыз болып кетуі керек. Әйтпесе оларды жат сөз, жат нәрсе қылып көрсетіп қойсақ, тілді ілгері бастырып көркейтуге еш септігі болмақ емес. Біз «изм», «ист», «тор», «ия» сықылды халықаралық қосымшаларды жұрнақ есебінде қабылдап алғанмен, әзіріне оларды парсыдан кірген «кер», арабтан кірген «ие»-лерге ұсатып, әзіріне өз сөздерімізге жалғап көргеніміз жоқ. Бірақ түбінде сөйтетін болуымыз керек.

Мынау «аэрошана»-ға ұқсастырып «ультракүлгін», «субжанама», «микротаразы» сықылды бірқатар терминдерді де осылайша: интернационал сөз бен қазақтың төл сөзін қосарлап әдейі алып отырмыз. «Аэрошана» сықылды техникалық термин-сөздер осы қалпында елдің құлағына сіңіп пайдаға асып кетсе, «аэро»-ға ұқсайтын халықаралық сөздерді сонда ғана «өзіміздікі» қылып, меншіктеп алатын боламыз. Алғаш қолданған әзірде бұлар қайсыбіреулерге ерсі, тұрпайы болып та көрінуі мүмкін. Бүгінде «аэросани», «автодорога» деп жүрген сөздерді орыс елі де алғашында осылайша жатырқаған болатын. Бірақ қоғам өмірінің дамуы мұндай сонылықтардың талайын үйреншікті, дағдылы, сыпайы қалыпқа салды. Бізде де осындай болатынына сөз жоқ.

Мысалдар:

аэросани – аэрошана
грамм-вес – грамм-салмақ
сила – күш
инфракрасный – инфрақызыл

¹ Мақала «Қазақстан Мемлекеттік термин комиссиясының» 1935 жылғы 15-мамырдағы № 2 Бюллетенінен (Қазақстан, 1-ші бөліктің 1-2 бб.) көшіріліп алынды.

канал-лучи — канал-сәуле
микровесы — микротаразы
ультра-фиолет — ультракүлгін

2. Волна световая — жарық толқыны.

Екі сөздің басын құрап термин жасайтын болғанда, оның біріншісі ілік жалғаулы анықтауыш та, екіншісі — тәуелдеулі сөз болып келсе, олай құрап шығарған сөз терминге тым қолайсыз болады. Қазақтың өз сөздерінің олай құралып, бір сөз болып кеткендері санаулы. Мәселен «отагасы» деген сөз солай жасалған: «от» — ілік септіктің жалғаусыз түріндегі анықтауыш та, «агасы» — соның анықтаған сөзі. Солай құралғанмен де, жүре-келе мағынасы жағынан бір сөз болып кеткен соң, тәуелдеуші «-сы» жалғауы тәуелдеушілік мәнінен айрылып, «отагасы» сөзі тәуелдеусіз атау есебінде айтылып кеткен. Сондықтан ол: «біздің отагасымыз», «олардың отагасы» түрінде айтылады да, оның үстіне тағы бір тәуелдік жалғау жалғанады. Ал, мәселен, олай бір сөз болып тұтасып кетпеген «ат басы» сықылды сөзге өйтіп жаңадан тәуелдеу қосымшасын жалғай алмаймыз: яғни «Құрманбайдың ат басысы» — дей алмаймыз. Сол сияқты «қой еті» түрінде тіркесіп жасалған сөздер де мағына жағынан мызғымас бірлікте бола алмайды. Мәселен, оған жаңадан тағы бір анықтауыш қосатын болсақ, айталық, «жас», «сан» сықылды анықтауыштар қосамыз десек, онда «жас қой еті», «сан қой еті» деп айта алмаймыз. Олай етсек «жас» та, «сан» да тек «қой» сөзінің ғана анықтауышы болып қалады. Ал, оларды «ет» сөзінің анықтауышы қылу үшін: «қойдың жас еті», «қойдың сан еті» деп, жана анықтауыштарды «қой еті» деген екі сөздің арасына сыналауымыз керек. Демек, осы сықылды болып тіркескен сөздер екеуден-екеу ғана тұрғанда бір сөзге ұқсағанмен, оларға жаңадан анықтауыш қосылғанда екеуінің арасы ашылып, мағынасы да алшақтап кетеді.

Бұған қарағанда ілік жалғауының жасырын түрінде тұрған сөз сындық мағына білдіріп, оның анықтайтын сөзі тәуелдеусіз зат есім болып келетін тіркестер жиірек кездеседі. Мәселен, «желке шашы», «маңдай тер-і», «жастық тыс-ы», «сиыр қора-сы» дегендер алғашқы үлгіден басқашалау. Алайда «Волна световая» дегенді «жастық тыс» сияктандырып «жарық толқын» деуге болмайтын болды. Өйткені, «жарық» сөзінің орыс тіліндегі «свет» сөзімен дәл келетін зат есім мағынасынан басқа «светлый» дегенге келетін сын есім мағынасы да бар. Сондықтан, «жарық» түбіріне **-тық** жұрнағын

қосып: «жарықтық» деуге де болмайтын болды, себебі бұндай қолданыстың «эулие» дегенге саятын айрықша мағынасы тағы бар.

Түпкі мағынасы «жарыққа себеп болатын», «жарықты шығаратын» толқынға қатысты болған соң, «бала-ла», «бұзау-ла» дегендерге ұқсатып: «жарық-та» деген етістік жасап алып, сосын оған «-уыш» жұрнағын қосып «жарықтауыш» дейтін туынды түбір туғызып, сөз болып отырған терминді «жарықтауыш толқын» деп беруге болар еді, бірақ ондай жасанды сөз жалпы көпшілікке тым жат, ерсі көрінер деп те ойладық. Сөйтіп, бұл терминді және осыған ұқсас «инерция заңы», «электр ұшқыны», «дыбыс интерпретациясы» деген сияқты біреуі ілік жалғауы түрінде, екіншісі тәуелдеулі болып келген терминдердің бәрін де амалсыздан алдық. Біздің білуімізше бұл сықылды терминдерге ендігі істейтін амалымыз – жалғыз-ақ: оның бәрін де «отағасы» сияктандырып қосып жазу. «Маңдай тер», «табан ақы» дегендерді де қосып жазған жөн. Бірақ бұл – жалпы емле мәселесі. Оны өз алдына сөз қылармыз деп ойлаймын.

Мысалдар:

световая волна – жарық толқыны

электрическая волна – электр толқыны

электромагнитная волна – электромагнит толқыны

эфирная волна – эфир толқыны

дуга вольтовая – вольт доғасы

закон Архимеда – Архимед заңы

закон инерции – инерция заңы

закон сохранения энергии – энергияның сақталу заңы

интерференция звуковая – дыбыстың интерференциясы

интерференция световая – жарықтың интерференциясы

искра разрядная – разряд ұшқыны

искра электрическая – электр ұшқыны

единица измерения – өлшем

«Единица измерения» деген терминді бұл кезге шейін біресе «бірлік» деп, біресе «өлшеуіш» деп түрліше атап келдік. «Бірлік» сөзінің қолайсыз жері – оның бұдан басқа да мағыналарының көптігінде. Мәселен, «күштің бірлігі» дегенді «бірнеше күштердің бір іске не нәрсеге бірыңғай жабыла бірігіп кірісуі» деп те түсінуге болады. Сондай-ақ, «күштің көп емес, біреу-ақ екені, жалғыздығы» деп те түсінуге болады. Ал, «өлшеуіш» деген сөзде «өлшейтін аспап» мағынасы да бар.

Біздің «өлшем» деген сөзге тоқтаған себебіміз — «өлше» деген етістікке **-м** жұрнағын жалғағанда туатын осы «өлшем» мағынасы жағынан көбінесе-ақ бірнәрсені санап айтуға келетін белгілі бір шаманың атын білдіреді. Мысалы, осы **-м** жұрнағын «шақыр» деген етістікке жалғасақ, «шақырым», «үз» түбіріне қоссақ, «үзім», «қайна» сөзіне қоссақ «қайнатым»; «жұт»-қа қоссақ, «жұтым» болады. Содан барып екі ауылдың ортасын «шақырымдап» өлшеп, «пәлен шақырым» дейміз; нанды үзімдеп өлшеп, «бір үзім нан» дейміз; «екі қайнатым шай», «бір жұтым қымыз» дейміз. Сондағы «шақырым», «қайнатым» секілді сөздердің бәрі де белгілі бір шаманы білдіретін «өлшем» мағынасында айтылады. Біз «өлшем» деген терминді де сол жолмен *өлше* деген етістікке жоғарыдағы **-м** жұрнағын жалғау арқылы жасадық. Сондықтан бұл сөз де сол «шақырым», «жұтым» сықылды бір нәрсенің шамасын өлшеуге жарайтын мөлшерлердің бәрін қамтитын жалпы ұғымға ие бола алады.

Әрине, **-м** жұрнағының қызметі осы аталған «өлшем» тәрізді зат есім туғызумен шектеліп қалмайды. Бұл жұрнақты бірқатар етістікке жалғап, зат есім жасап алған соң, оның үстіне **-ды**, **-лы** жұрнағын қосып, сын есім жасауға болады. Мәселен, *біл-ім-ді*, *күт-ім-ді*, *төз-ім-ді* т.б. сияқты сын есімдер осы жолмен жасалған. Осылайша **-м**-ды тұлғалы сын есімдердің **-ды** қосымшасын алып тастағандағы зат есім болып қалатын тұқылдары: «білім», «күтім», «төзім» т.б. сын есімнің түбірге **-лық** жұрнағын жалғау арқылы жасалатын «зорлық», «сұлулық» т.б. сияқты дерексіз (абстракт) зат есімдерге де ұқсайды. Өйткені жоғарыдағы «білімді», «төзімді», «күтімді» сын есімдеріне **-лық** жұрнағын жалғап, «білімділік», «төзімділік», «күтімділік» дегенде бой көрсететін абстракт мағына білім, күтім, төзім деген туынды зат есімдердің өз бойларында да бар. Сондықтан осы кезге шейін: «серпімділік» — упругость, «өткізімділік» — проводимость деген сияқты **-м-ды-лық** болып үш жұрнақ қабаттасып жалғанатын сөздерді ықшамдап, «серпім», «өткізім» т.б. түрінде алдық.

3. Передача — жеткізу

«У» жұрнағы етістікті нағыз зат есім қылып шығара алмайды. Осы жұрнақ арқылы жасалған «бару», «айту», «ішу» сықылды сөздер зат есім болғанымен, етістік мағынасынан мүлде айрылып кете алмайды; басқа сөздерді өзіне етістік күйіндегідей бағындырып,

бағыныңқы сөздеріне септік жалғауын жалғатып, әйтпесе өзіне бағынған есімдерді үстеу қылып жіберіп отырады.

«У» жұрнағынан шын зат есім болып шыққан сөздер санаулы. Олар: «*ауру*», «*жайлау*», «*егу*» дегендер сияқты бірер ғана сөздер. Бұлардың «**шын**» зат есім болып кеткендігінің белгісі сол — өздерінен бұрын келген сын есімдер оларға анықтауыш болады және әуел бастағы сын есім мағынасынан айырылмай тұрып, қандай? деген сұрауға жауап береді. Бұларды қатыстырып: «*ескі ауру*», «*биылғы жайлау*», «*болат егеу*» деуге болады. Ал, енді «*бару*» дегеннің алдынан «*жаяу*» деген сөз келсе, ол сын есімдік қасиетінен айырылып, үстеу болып кетеді: «*жаяу бару*» тіркесі «**қалай бару?**» керектігін көрсетеді, «**қандай бару?**» деуге келмейді.

Сонымен, «*жеткізу*» тәрізді, соған ұқсайтын сөздер «**амал**» мағынасындағы зат есімдер арқылы берілетін терминдерді жасауға жарай бермейді. Орыстың «*передача*» деген сөзінде екі мағына бар: 1. «*Передача энергии на расстояние вполне возможна*» дегендегі «*передача*» сөзінің мағынасы — «**амал**». Бұған біздің «*жеткізу*» деген сөзіміз жарайды: 2. «*Установлена ременная передача*» дегендегі «*передача*» «**амал**» емес, деректі зат, конкретті нәрсе. Бұған біздің «*жеткізу*» деген сөзіміз жарамайды (балама бола алмайды). Мағынасы жағынан бұл жердегі «*передача*» біздің «**егеу**», «**сабау**» сияқты туынды зат есімдер. Сондықтан бұл мағынаны «*жетек*» сөзі арқылы беруді лайық көрдік.

Етістіктен зат есім болған осы тақылеттес орыс сөздерін қазақшалағанда көбінесе-ақ олардың мағыналарын жоғарыдағыша екі айырып берген жөн: біреуі — амал мағынасындағы «-у» тұлғалы сөз болуы керек те, екіншісі — зат, нәрсе мағынасын білдіретін нағыз зат есім болуы керек.

Әйтпесе, құр -у жұрнағымен ғана тұлғаланған сөздерден туынды термин жасайтын болсақ, орысшасында анықтауыш болып келетін сын есімдерді біз не үстеу етіп жіберуіміз керек те, не болмаса -у тұлғалы сөздің ауанына қарай тиісті септік жалғауын жалғап айтуымыз керек. Мысалы, сәуленің шағылысуын білдіретін «*отражение*» деген терминнің нағыз зат есім болып шығатын қазақша сыңары жоқ. Сондықтан орыс тіліндегі «*внутреннее отражение*» деген терминдік тіркестің анықтауышы болып тұрған «*внутреннее*» деген сын есімді біз зат есім қылып, әрі оны «*шағылысу*» сөзіне бағындырып, шығыс жалғау жалғап септедік. Сонда оның қазақшасы «*ішінен шағылысу*» болып шықты.

Мысалдар:

сопротивление – қарысу, кедергілік
накаливание – қыздыру, қызу
насыщенность – қанығу
абсолютная насыщенность – абсолют қанығу
отражение – шағылысу
внутреннее отражение – ішінен шағылысу
отталкивание – тебісу
передача – жеткізу
зубчатая передача – тісті жетек
превращение – түрлену, екінші (басқа) түрге түсу
преломление – сыну, сыным
удельное преломление – сыбаға сыным
тяготение – тарту, тартылыс
расширение – ұлғаю
кубическое расширение – үлкею
линейное расширение – ұзару
угол отражения – шағылысу бұрышы
угол падения – түсу бұрышы
угол преломления – сыну бұрышы

* * *

Мақала мәтінін латын әліппесінен транслитерациялағандар
Е. Жұбанов пен М. Милов.

МАТЕМАТИКА ТЕРМИНДЕРІ ЖӨНІНДЕ

Мемлекет термин комиссиясының сәуірдің 6-17 аралығында өткен сессиясында талқыланған математика терминдерінің ішінен көбінесе элементар математикаға лайықтыларын іріктеп алып, жариялап отырмыз. Математика терминдерін қабылдаудағы негізгі принциптер:

1. Интернационал түрін өзгертпей [қазақ тіліне аудармай] алған терминдер. Бұл қатарлы сөздер орыс тілінде қалай жазылса, қазақ әліппесімен де солай жазылатын болады: орыс емлесіндегі **Ф, Х, В** әріптері келетін жерлерге қазақ әліппесінің соларға ұйқасатын **П, Қ, Б** әріптері жазылады.

Мысалдар:

сумма	интеграл	радиус
анализ	конус	ромбы
аналогия	куб	пигур
арккосинус	масштаб	сентр
базис	пизика	покус
бектор	периметр	шар
диагонал	радтан	еккер
		сиркул т.б.

2. Сын есім ретінде кездесетін халықаралық терминдердің сын есімдік жалғауына тағы да қазақ тілінің сын есімдік жалғауын қосып жазу орайсыз деп табылады.

Мысалдар:

абсолют	сентрал
абстракт	элементар
диперенсиал	ирратсионал
интеграл	горизонтал
натурал	бертикал

Қолданылу орнына қарай және сын есімнің анықтайтын сөзінің ауанына қарай кейде **-лық, -дық, -тық** жұрнақтарын қосуға да болады. Мысалы:

пропорционалық бөлу – пропорционал бөлу емес;

логарипмдық теңгерме – логарипм теңдеу емес. Бірақ, «**период бөлшек**», «**сентр бұрыш**», «**квадрат теңдеу**» т.б.

3. Терминдердің түбіріне орыс тілінің заңы бойынша кейде «**а**» жалғасып келеді. Біз оны барлық сөздерге бірдей заң қылып бекітпей, бірқатар сөздердің соңында келетін «**а**» дәнекерін қысқарттық. Олар көп буынды және аяғы «**д**», «**ш**», «**г**» сықылды дыбыстарға бітпейтін сөздер.

Мысалы:

аксиом – аксиома емес, теорем – теорема емес, проблем – проблема емес, апопем – апопема емес, биссектрис – биссектриса емес, координат – координата емес,	абссис – абссиса емес, гепотенуз – гепотенуза емес, амплитуда – амплитуд емес, база – баз емес, паза – паз емес т.б.
--	---

4. Аяғы **-тсия (-ция)** болып бітетін сөздердің соңы не **-сия** болып қысқарады, немесе **-тсия** түрі өзгермей алынады. Бұлайша қолданыс түбірдегі дауысты-дауыссыз дыбыстардың сөз соңында кездесуіне байланысты. Мысалы: **пунксия**, бірақ үнді «р», «л», «н» және дауысты дыбыстардан соң: **пропортсия, диперенсия, нумератсия, проексия. Просент** сөзі де соңғы «т» әрпінсіз жазылады.

5. Кейбір сөздердің біз қабылдаған жаңа тұлғалары алғашқыда орайсыз көрінуі де ықтимал.

Қараңыз:

түзу — түзулер,	шексіз көп шама,
қисық — қисықтар,	шекті шама,
жоғарғы табан,	жақ — бет мағынасында т.б.
шексіз аз шама,	

Бірақ мұндай сөздер қысқартылған күйінде сіңісіп кетуі тиіс; түрлі сызық таңбалар, немесе толықтырма сөздерді айтып, жаза беру — тексті ауырлатып кетеді деп есептелді.

6. Кей сөздердің емлесі бұрыннан қазақ тіліне лайықталып өзгертіліп алынғаны ескеріліп, сол күйінде қабылданды.

М ы с а л ы:

минот — мүйнет емес,	доға — дуға емес,
секонт — секонт емес,	но'л — нул емес т.б.

7. Бұрын айтылып жүрген: *шаршы, текше, тікше, үшкіл, төрткіл, бірлік¹, ондық, жүздік*, яғни бүтін сандардың *бірлері, ондары, жүздері* қолайсыз деп табылып, *квадрат, куб, бірге* жазылатын: *үшбұрыш, төртбұрыш, ондар, бірлер, жүздер* «өлшем» деп өзгертілді. Бірақ, үш бұрышы бар затты атау керек болса, «*үш бұрышты*» деп, төрт бұрышы бар затты атау керек болса, «*төрт бұрышты*» деп, сандық анықтауышын айырып, бөлек жазамыз.

8. Арифметика амалдарының аттары және әр амалдағы сандардың аттары былай деп алынды (қабылданды):

қосу	азайтқыш	көбейтінді
қосылғыш	қалдық	бөлу
қосылғыштар	айырма	бөлінгіш

¹ *Бірлік* — «өлшем» мағынасында. — Е. Ж.

қосынды немесе	көбейту	
сумма	көбейгіш	бөлгіш
алу	көбейткіш	бөлінді
азайғыш	көбейткіштер	бөлік

Бұлардан басқа: *еселік, бөлшектің алымы мен бөлімі, көлем, аудан, түбір, даража, көлбеу, теңдеу* т.б. сөздер бұрынғысынша алынды (қабылданды).

9. Геометрияда көп кездесетін терминдер:

Бұрын: *кесік, қима, қиысу* деп әртүрлі айтылып келген сөздер:

сечение — **қима//қию**

секушая — **қиған**

пересечение — **қиылыс//қиылысу** т.б. түрінде бірыңғай алынады.

Осы ізбен:

высота — **биіктік; «ен», «бой» емес,**

величина положительная — **жөн шама; «оң» емес,**

величина отрицательная — **теріс шама,**

число — **количество** — **екеуі де: «сан»** деп алынады.

10. Математика ғылымының ең негізгі ұғымдары болып табылатын: «отношение», «относительная» «зависимость» сөздері әзірге былайша жобаланды:

отношение — **қатынас; «байланыс» емес**

соотношение — **қатынастастық,**

относительная — **салыстырма,**

зависимость — **іліктестік, тәуелділік.** Осылай деп жоба түрінде алып отырмыз, бірақ, әлі де ойланыңқырап, бұдан да гөрі лайықтырақ балама сөз табылса, өзгертуіміз де мүмкін.

11. Бір буын ішінде қайталанып келетін екі дауыссыз дыбыстың соңғысы қазақша текте түсіріліп жазылады: **клас** — «**класс**» емес; бірақ, қайталанатын екі дауыссыз екі буынға айырылып кететін болса, екеуі де жазуда сақталады: **касса** — «**каса**» емес.

12. Математикалық өрнегі, яки бейнесі (образы) халықара термин ретінде қабылданған: **синус, косинус, тангенс, котангенс** т. б. сөздердің ықшамдалған формулалары өзгертілмей, сол латынша танбалануы бойынша жазылады. Мысалы, **sin, cos, tg, cotg, sec, cosec** т. т.

13. Халықаралық термин атауларының бас жағынан үстемеленіп, негізгі мағынаны терістейтін, немесе жаңа мағына телитін

би-, анти-, арк-, суб- тәрізді қосымшалармен тұтастықта қолданылатын: **биквадрат, бином, антилогарифм, арктангенс, субнормал** т. б. сөздер сол қалыптасқан тұлғада алынады; оларға үстеуіш болып тұрған **«би»** – екеу, **«анти»** – қарсы, **«арк»** – кері мағыналы, **«суб»** – төменгі не сыртқы қабаттағы дегендей түсінік беріп жатпай-ақ, күрделі терминдер кіріккен сөздер қатарында берілді. Тіпті осы берілістің негізінде орыс тіліндегі **«подкасательная»** термин – сөзін **«субжанама»** деп аударып алдық. Өйткені орыстарда **«поднормал»** деген сөзбен жарыса **«субнормал»** дейтін халықара термин де алма-кезек қолданыла береді. Осы екі түрлі сөз жұмсаудың бізге қолайлырағы – **«субнормал»** болды. Сөйтіп біз жоғарыдағы **«субжанама»** деген термин-сөздің де орайсыздығы болмас деп ұйғардық. Бұлай деп алмаған күнде **субнормал** дегеннің мағынасын екі сөзбен: **нормал іргесі, жанама іргесі** деп, немесе басқаша түрде икемдеп алуға тура келер еді. Бірақ бір ұғымды олайша екі сөзбен айтып, жазуды біз лайықсыз деп білдік.

14. Қазақ тілінде әр түрлі айтылып, жазылып жүргені **«образ»** – **бейне, кескін** т.б.; **«ось»** – **сабақ, шүлдік, өзек** т. б. Кейбір шет сөздер термин мағынасында қазақ тіліне енгізілді. Ескерте кетейік, бұның бәрі әзірге жоба ретіндегі ұсыныстар. Сондықтан бұған көпшілік өз пікірін айтады деп күтуліміз².

² Мемлекеттік термин комиссиясының Бюллетені, № 2, 15-мамыр, 1935. Бірінші бөлімнің 3-ші, 4-ші беттері. Мақаланы латыншадан транслитерациялап, баспаға әзірлегендер Е. Жұбанов пен М. Мирон.

IV. ПРОГРАММА МЕН МЕТОДИКА МӘСЕЛЕЛЕРІ

БУЫН ЖІГІН ҚАЛАЙ ТАБУҒА БОЛАДЫ¹ ?

1. Буын жүйесінің маңызы

Қазақ тілінің табиғатын дұрыс тану үшін буын жүйесін жете білу керек. Буынды жақсы білмесең, емлені де білмейсің: сөз тудыру, сөз түрлендіру сияқты морфология негізін де ұға алмайсың, буынды білмейінше, сөз екпіні (ударение), сөз сазы (интонация) секілді сөйлем жүйесіне қатысты тіл құбылыстарының да сырына қана алмайсың, буынды аңғармасаң, «ажарлап сөйлеу», «әсерлеп оқу» сияқты сабақтарды да дұрыс алып бара алмайсың; буын жайына қанық болмасаң, өлең құрылысының негізімен дұрыс таныс бола алмайсың...

Қысқасы, буын жүйесін жақсы білмей тұрып, ана тілі сабағын басқаруға болмайды. Буын жүйесі қай тілде де белгілі орын ұстамақ. Әсіресе қазақ тілінде оның маңызы өзгеше, артықша. Үйткені қазақ тілінің өркендеу сатысы – буыншыл кезеңнен дыбышыл кезеңге ауысып болмаған дәуірде тұр. Қазақ тілінде дыбыс (фонема) деген категория бар болғанмен, әлі жетіліп болмаған, балаң, жас. Қазақ тілінің дыбыстары көп орында өз бетілік кейіпке кіре алмаған; буын ішіндегі дыбыстар болып бірлесіп қана, тұрғылықты түрге енеді. Бірімен-бірі байланысты, бірінің-бірі қасы-қабағына қарап тұрғандай, үйірленіп, ымыраласып отырады. Жұртқа мәлім «үндестік заңы» дейтініміз – дыбыстардың осы ымыраласуы болатын. Дыбыстардың ымыраласуы, үндесу дегеніміздің өзі – оқшау тұрған және дыбыстың жеке басы бөлініп шығуға әлі кемдігін көрсететін бір құбылыс.

¹ Мақала алғаш рет «Ауыл мұғалімі» журналының 1934 жылғы 2-номерінде жарияланған. – *Редакция алқасы.*

Жеке дыбыс онаша қалпында мұндай тұсаулы болғаны – тіліміз әлі күнге шейін буын кебенегін тастап болмағаннан келеді. Мұның ақылға қонбамай ешбір оғаштығы жоқ. Үйткені «дыбыс», «буын», «сөз» деген категориялардың өзі де «әлімсақтан бері бар» болып келе жатқан, бұлжымас ұғымдар емес. Бір кезде жоқ болып, бір кезде жарыққа шыққан. Бір кезде бірі болса, екіншісі болмаған. Жер үстіндегі тілдердің жалпы даму жолының түрлі сатылары бұларды кезегімен бірінің артынан бірін тудырып отырған.

Бүгіндегі түрлі тілдер дегеніміз жалпы тіл жүйесінің өркендеу жолындағы түрлі сатылар болғандықтан, «сөз», «буын», «дыбыстардың» әрқайсысының орны әр тілде әр түрлі болады.

Қытай тілінде сөз ерекше орын алады. Үйткені онда жалғау, жұрнақтар мардымсыз. Сөз тудыру, түрлендіру, сөйлем құрау секілділердің бәрі де бүтін сөздердің ілгері-кейінді келіп құрмаласуынан пайда болады. Сөздердің өзі де өңшен бір буынды ғана болғандықтан, «буын» мен «сөз» арасында түк айырма болмай, буын деген категория тұраған. Сөздер қайда жүрсе де түгелімен жүретіндіктен, жарықшақталып, сынып, үгіліп, дыбыс-дыбысқа бөлінбегендіктен, жеке дыбыстың атқаратын қызметі өте шағын болған. Сондықтан қытай тілінде тілдің ең кішкентай бөлшегі «сөз» болып табылып, жазуы сөз жүйесіне құрылған. Қытай жазуында әріптер біздегідей дыбыс-дыбысты белгілеп отырмай, түгел сөздерді таңбалайды. Онда неше сөз болса, сонша әріп болады.

Жалғамалы жапон тілінде, ескі шумер тілінде «буын» ала-бөле орын ұстағандықтан бұлардың әліппесі де буын жүйелі болып, әріптері бүтін сөзді емес, буындарды ғана таңбалайтын болған.

Семит (араб, еврей), европа тілдерінде жеке дыбыстар тіл элементі болып үлгеріп, дыбыстардың өзгеруінен сөздің негізгі мағынасы ғана емес, қосымша мағынасы да – формасы да өзгертін болғандықтан, бұларда дыбыстың ұстайтын орны күшейген. Бұларда әліппе де дыбыс жүйелі болып келген.

«Сөз», «буын», «дыбыс» деген категориялар «ай мен күндей әммеге бірдей» болып көрінгенмен, осылай, әр тілде әр орын ұстап отыр.

Біздің жазуымыз да ана Европа жазуы сияқты дыбыс жүйелі жазу. Бірақ тіліміз әлі дыбысшыл кезеңге түгел жетіп болмаған, буыншылдық қасиеттерін түгелімен жойып бітірмеген тіл. Сондықтан буын жүйесінің маңызы біздің тілімізде артықша күшті. Буын

жігін, буын сырын анық, жете білмей тұрып, шын сауатты болып кете алмайтынымыз осыдан.

Осы жағдайды еске алып, қазақ тілінің программасында да, оқу құралында да буын жүйесіне жақсы орын бергенбіз. Ана тілі сабағының емле, грамматика тарауларында оқытушы мұны ұмытпай, буын жүйесін балаларға толық түсіндіріп өтуі керек. Әйтпесе ана тілі сабағынан нәтиже шықпақшы емес.

Қазақ тілінің буын құрылысын аңғару қиын емес. Бірақ соның өзінде, сол онай құралған буын жүйесін оқытушыларымыз тегіс біледі дей алмаймыз. Үйткені қазақ буындары әлі күнге шейін дұрыс тексерілуден аман. Бұл туралы жасалған зерттеулер, шыққан кітаптар, мақалалар әлі жоқ. Сондықтан оқытушыларымыздың әрқайсысы өз бетімен бал ашуы, қайбірі қай кезде қателесуі ғажап емес.

Оқушылардың емле қателерін талдап қарағанда, қатенің көбісі осы буын жүйесін дұрыс ұға алмағаннан келгені байқалады. Емле жайындағы айтыс мақалалардан қайсыбір дындай азаматтарымыздың да буынды жете түсініп болмағанын көріп жүрміз.

Сол себепті бұл арада қазақ тіліндегі буындарды біраз сөз қылу-ды дұрыс деп таптық.

2. Біздегі буын түрлері

Қазақ тілінің буындарын буын ішіндегі дыбыстардың санына қарай да жіктеуге болады; буын ішінде түрлі дыбыстардың түрлі тәртіппен тізілуіне қарай да жіктеуге болады; буынның аяқ дыбысының түріне қарай да жіктеуге болады.

а) Буынды құраған дыбыстар санына қарай жіктегенде 4 түрлі буын болады: **бір дыбысты буын, екі дыбысты, үш дыбысты, төрт дыбысты буын.**

Қазақ тілінде бір буында төрттен артық дыбыс болмайды.

Бұлайша жіктеудің кемістігі сол: мұнан буынның түр-түрін біліп болмайды. «Со» деген де екі дыбысты, «ос» деген де екі дыбысты буын. Дыбыстың саны бірдей болғанмен, бұл екі буынның тілде ұстайтын орындары әр түрлі.

«Қат» деген де үш дыбысты, «арт» деген де үш дыбысты буын.

Бірақ бұлардың бір-бірінен айырмасы мол.

б) Буынның аяқ дыбысының түріне қарай жіктегенде екі түрлі буын болады: **ашық буын, тұйық буын.**

Буынның аяғы дауысты дыбыспен тынса **ашық буын** дейміз, аяғы дауыссыз дыбыспен тынса **тұйық буын** дейміз.

Бұлайша таптастыру – алдыңғыға қарағанда дұрысырақ. Үйткені буынның ашық не тұйық екендігін білуімізбен буынның тілдік қасиеттерінің бірқатарын ұғып қаламыз. Сөйтсе де бұ да жеткіліксіз. Үйткені бұл таптастыруда «аш», «шаш», «арт», «шарт» деген 4 түрлі буынды бір қораға қамап, тұйық буын деген бір атпен айтамыз. Шындығында бұлардың бір-бірінен айырмасы бар. Бір ғана емес, күшті.

Сонымен, бұл екі түрлі жіктеудің екеуін де қойып, үшінші жолға тоқтауға тура келеді.

в) **буын ішіндегі дыбыстардың тізілу тәртібіне қарай таптастырғанда 6 түрлі буын болады.**

- 1) **Ды** буын (жалаң).
- 2) **Дз-Ды** буын (ашық).
- 3) **Ды-Дз** буын (жеңіл тұйық).
- 4) **Дз-Ды-Дз** буын (жеңіл бітеу).
- 5) **Ды-сДз-қДз** буын (ауыр тұйық).
- 6) **Дз-Ды-сДз-қДз** буын (ауыр бітеу).

Буынды ішіндегі дыбыстардың тізілу тәртібіне қарай таптастыру деген сөз – алдымен, дауысты, дауыссыз дыбыстың ілгерінді-кейінді келуін ашу деген болады. Екінші, бір буында екі дауыссыз дыбыс қатар ұшырайтын болғандықтан және ұшырағанда көрінген дауыссыз дыбыстар емес, дауыссыздардың белгілі түрлері ғана белгілі тәртіппен тізілетін болғандықтан, мұнда сол дауыссыздардың түрін, тізілу ретін көрсету керек болады. Дыбыстардың толық аттарын жазып жату көп орын, көп уақыт алатын болғандықтан, буын түрлерінің формулаларында дыбыс аттарын қысқартқан өрнекпен бердік:

Ды – Дауысты дыбыс. «Д(ауысты)» сөздің бас дыбысы (**Д**) мен аяқ дыбысы (**ы**).

Дз – Дауыссыз. «Д(ауыссы)з» сөзінің бас, аяқ дыбыстары.

сДз – созымды дауыссыз.

қДз – қатаң дауыссыз.

Сонда қазақ тіліндегі барлық буын түрлері мынадай болып шығады:

1. **Ды** буыны, немесе **жалаң** буын. Бұл буын жалғыз-ақ дыбыстан жасалады, ол дыбыс та дауысты дыбыс болады.

А, неғыл дейсің? О, осының дұрыс!

Е, солай демеп пе едім?

Ә-кел, ұ-зын, ү-нем, ө-ріс, ы-рыс, і-шік деген сөздердегі **а, о, е, ә, ұ, ү, ө, ы, і** буындары сияқты.

Бұл буындарды **Д(ауыст)ы** дейміз, үйткені не бары жалғыз дауысты дыбыстан жасалған. Жалаң буын дейміз, үйткені жалаң бір дыбыстан жасалған.

Жоғарыдағы мысалдарда көрсетілген сияқты, бұл буын не сөздің басында тұрады, не бір сөз болып жүреді. Сөз ортасында, не аяғында еш уақытта да келмейді.

2. **Дз-Ды** – (дауыссыз-дауысты), немесе **ашық** буын.

Бұл – екі дыбысты болады, алдыңғысы дауыссыз (**Дз**), соңғысы дауысты (**Ды**). Аяғы дауыстыға біткендіктен ашық деп те атаймыз.

Мә!, де!, же!, йә! со, бұ деген сөздер осындай ашық буындар. *Қа-ла, те-ре-зе, су-ла-ма* дегендегі буындар бәрі де осы түрге жатады.

Бұл буын сөздердің басында да, ортасында да, аяғында да ұшырай беретіндіктен және еш уақытта түрін бұзбай, осы қалпында қала беретін болғандықтан, қазақ тілінде ең көп кездесетін түрі болып шығады.

3. **Ды-Дз** (дауысты-дауыссыз) – жеңіл тұйық буын.

Екі дыбысты буын. Алдыңғысы дауысты (**Ды**), соңғысы дауыссыз (**Дз**). Алды ашық болып тұрып, аяғы дауыссызға тіркелгендіктен, мұны тұйық буын дейміз (жеңіл дейтін себебімізді төменде 5-ші түрден кара).

Мысалы: *ас, ер, ән, ат, өс, ұн, ұр, ық, іс* сөздеріндегі осындай жеңіл тұйық буындар. *Ат-қар, ер-ке, ән-ші, от-қа, өс-ті, ұн-тақ, ұр-кіт, ық-тын, іс-кер* сөздерінің бас буындары осы жабық буындар.

Бұл буын, осы мысалдардағыдай, не жеке өзі бір сөз болып ұшырайды да, немесе сөздің бас буындарында ғана кездеседі. Оның үстіне, сөз алқасында бұл буын өз қалпын сақтай алмай, өзгеріп кете береді. Сондықтан, әсіресе, ауызекі сөйлеген сөзде бұл буын сирек кездеседі.

4. **Дз-Ды-Дз** (дауыссыз-дауысты-дауыссыз) – жеңіл бітеу буын.

Бұл – үш дыбысты буын: алдыңғысы дауыссыз (**Дз**) ортаңғысы дауысты (**Ды**), соңғысы дауыссыз (**Дз**); қысқартқанда **Дз-Ды-Дз** болады. Дауысты дыбыс ортада қалып, екі басы бірдей бітеу, дауыссыз болғандықтан бітеу буын дейміз (жеңіл деу себебін төменнен кара).

Қар, жел, сот, жөн, тұр, сыз, сіз, нән – бөрінде бітеу буындар.

Жаң-быр, сын-дыр, құн-дыз, күл-гір, сол-гын, көз-гіл сөздеріндегі буындар да бітеу буындар.

Бұл буын жеке өзі бір сөз болып та, сөздің бөлшегі болып та келе береді. Сөз ішінде баста да, ортада да, аяқта да келеді. Бірақ сөздің соңғы буыны болып, оған жалғас келетін сөз дауысты дыбыстан басталса, екі ортасында тыныс болмаса, ол бұл буынның соңғы дыбысы айырылып, келесі буынға қосылып кетеді де, өзі ашық болып қалады. Бұл мінез мұның алдындағы 3-сандағы буын түрінде де **(Ды-Дз) бар.**

Міне осы айтылған төрт түр:

1) **Ды**, 2) **Дз-Ды**, 3) **Ды-Дз**, 4) **Дз-Ды-Дз** – қазақ тілі буындарының негізгі түрлері болып саналады. Ең көп ұшырайтыны да осылар. Бұл төрт түрлі буынды бір қосып, жеңіл буындар деп атаймыз, үйткені бұлар құрылыстары жағынан ең ретті, айтылыстары жағынан ең жеңіл құрылған буындар.

Сөздің айтылыс жағынан жеңіл болуы ішіндегі дауыссыз, дауысты дыбыстардың белгілі тәртіппен тізілуіне байланысты. Өңшең дауыссыз дыбыстар қатар тізіліп кетсе, сөздің айтылуы қиындайды, естілуі кемиді. Сөзді естімді қылатын дауысты дыбыстар. Сондықтан, сөз ішінде дауыссыз дыбыстар дауысты дыбыстардың төңірегінде үймелеп, әр дауысты дыбыс өзінің айналасындағы дауыссыздармен бірігіп, бір үйір болып, өзге үйірлерден бөлініп тұрады. Осындай әрбір үйірді бір буын дейміз. Әр буынды, біздің тілімізде, бір дауысты дыбыстан бір, екі, ең көп болғанда үш дауыссыз дыбыстан болады. Қазақ тілінде бір буында бірден артық дауысты, үштен артық дауыссыз дыбыс болмайды. Буын ішінде дауыссыз дыбыс біреу болса, дауыстының не алдына, не артында тұрады (қара: **Ды-Дз** және **Дз-Ды** түрлерін), дауыссыз екеу болса, жеңіл буындарда дауыстының екі жағында тұрады (**Дз-Ды-Дз** түрін қара).

Бір буында екі дауыссыз қатар келсе, айтылуы ауырлайды, естілуі кемиді. Қатар келмей, аралығына дауысты кірістірсе, айтылуы да, естілуі де жеңілдейді. Жоғарғы көрсетілген төрт түрлі буынның төртеуін де жеңіл буындар дейтін себебіміз осы; мұның ешқайсысында да екі дауыссыз қатар келмеген.

Төмендегі екі түрлі буынды ауыр буындар дейміз, үйткені оларда екі дауыссыз қатар келіп, айту мен естілуді ауырлатады. Олар мыналар:

5. Ды-сДз-кДз – ауыр тұйық буын.

6. Дз-Ды-сДз-кДз – ауыр бітеу буын.

Мұның алдыңғысы үш дыбысты: дауысты, дауыссыз, дауыссыз;
соңғысы төрт дыбысты: дауыссыз, дауысты, дауыссыз, дауыссыз.

Ауыр буындарға мына төмендегілер үлгі бола алады:

5 – түрде: *айт, елт, өрт, әун!, аңқ.*

6 – түрде: *қайт, қант, селт, тарт, қыңқ, қаңқ.*

Осы мысалдардан бұл екі түрлі буынның табиғатын аңғаруға болады. Бұлардың бірінші өзгешелігі – дауысты дыбыстан кейін сол буынның өз ішінде екі дауыссыз қатар келеді (**Ды-Дз-кДз**). Екінші – көрінген дауыссыз қатар келмейді, белгілі түрлері ғана келеді. Дауысты дыбыстан кейін, соңғы дауыссыздың алдында **й, л, н, ң, р, у, м** дыбыстары ғана тұра алады. Бұл дауыссыздарды ғылым тілінде сонор дауыссыздар, қазақша айтқанда – созымды дауыссыздар дейді. Сондықтан оларды **сДз** (созымды дауыссыз) деп белгіледік.

Дауыссыз дыбыстың бәрі бірдей мұндай созымды болмайды және буынның соңында да бірыңғай сонорлар қатар тұра алмайды, әдетте сонор дыбыстардан кейін тек қатаң дыбыстар ғана келе алады. Сондықтан соңғы дыбысы **кДз** (қатаң дауыссыз) болады.

Сонымен қазақ тілі буындарының 5 – түрі дыбыстардың тізілу тәртібі жағынан **Ды-сДз-кДз** (дауысты-созымды дауыссыз-қатаң дауыссыз) болады. *Айт* деген буында **а** дауысты (**Ды**), **-й** – созымды дауыссыз (**сДз**) **-т** – қатаң дауыссыз (**кДз**). Екі дауыссыз қатар келгендіктен мұны ауыр буын дейміз. Екінші түрден айыру үшін ауыр тұйық буын дейміз.

6 – түрлі буынның бұдан айырмасы тек сол: мұнда буын дауыстыдан басталса, онда ол дауыстының алдынан тағы бір дауыссыз қосылып, не бәрі 4 дыбыс болады.

Мысалы: *қарт, селт, жент, қайт, дүңк, күмп* сөздері. *Қайт* буынның бас дыбысы дауыссыз (**Дз**), екінші дыбысы дауысты (**Ды**), үшіншісі – созымды дауыссыз (**сДз**), төртіншісі – қатаң дауыссыз (**кДз**), сондықтан бұл түрдің формуласы **Дз-Ды-сДз-кДз** болады. Екі дауыссыз қатар келгендіктен, мұны да **ауыр буын** дейміз. Алдыарты бірдей дауыссыз болғандықтан **бітеу** дейміз. Сонымен бұл буын – **ауыр бітеу** буын болады.

Бұл арада бір ескеріп кететін нәрсе сол: бұл ауыр буындардың соңғы екі дауыссызының алдыңғысы созымды, соңғысы қатаң болады деп едік. Негізінде мұнымыз дұрыс. Бірақ соңғы дыбыстың

көп ұшырайтыны **т** да, сондықтан ілгергі дыбыстың ішінде ең жеңіл кездесетіні – **р, л, н, й** дыбыстары. Бұлардан басқа созымды, қатаң дыбыстардың қай-қайсысы да белгілі жағдай табылғанда ғана кездеседі. Ол жағдай: бірінші – одағай сөздер болу, мәселен, *қаңқ, дуңқ, әуи, күми...* сияқты, екіншісі – созымды мен қатаң ұялас дыбыстар болуы керек, мәселен, *әуи, күми* деген буындарда **у** мен **м** екеуі де еріншіл болса, қатаң **п** о да еріншіл дыбыс; *қаңқ* буынының созымды дауыссыз дыбысы (**н**) көмейшіл болса, оған жалғас келетін қатаң (**н**) о да көмейшіл. Бір буында **ң** тек **қ** мен **к**-нің алдында ғана келе алады. Ұяластықтың керегі сонша, қай кезде ұяласы табылса, аяққы дыбыс қатаң болмай да ауыр буын келіп шығатыны бар. *Шәум-шәум!* деген одағай да осылай. Бірақ бұл жалғыз осы сөзде ғана. Ауыр буындардың өзгешеліктері мыналар: бірінші – ауыр тұйық буын жалаң өзі бір сөз болып тұрғанда ғана (*ант, айт, елт сияқты*), немесе сөздің бас буыны болғанда ғана ұшырайды да, сөз ортасында, не аяғында еш уақытта да кездеспейді.

Екінші – ауыр бітеу буын жалаң өзі де (*қарт, сүйт*), сөз басында да (*тарт-тыр, қант-ты*), ортасында да (*ал-дырт-шы, қын-жылт-шы*), аяғында да (*күң-гірт, сал-дырт*) келе береді. Бірақ соңынан келетін буын дауысты дыбыстан болса, онда сөздің басы мен орта буыны ауыр буын бола алмайды. Өзінен соңғы буын не бітеу (**Дз-Ды-Дз, Дз-Ды-сДз-қДз**), не ашық (**Дз-Ды**) буын болғанда ғана ауыр буын болып тұра алады.

Бұлай болу себебі – қазақ тілінің буындары, сірә де, не жалаң, не ашық болуды сүйеді. Сондықтан тұйық, бітеу буындардың соңғы дауыссыздары, бұған жалғаса дауысты дыбыспен басталған буын келе қойса, жылысып жалғас буынға ауысып кетеді. Сонымен, өзі бітеу буын болған болса, енді ашық буын болып, тұйық буын болған болса, жалаң буын болып, ауыр буын болса, жеңіл буын болып қалады да, ана жалғас буын тұйықтан бітеуге, жалаңнан ашыққа айналады. Сөйтіп, қазақ буындары сөз өзгерген сайын өзгеріп, жылжып отырады: *Бір* деген бітеу буын. Бұған *-ақ* деген жалғау қосса, *бір-ақ* болып (**Дз-Ды-Дз**)+(**Ды-Дз**) күйінде қалмайды, буын қалпы өзгеріп, *бі-рақ* болып, (**Дз-Ды**)+(**Дз-Ды-Дз**) қалпына көшеді. Осы сияқты әрбір түбір сөздің соңғы буыны тұйық я бітеу болса, оған жалғанатын жалғау дауысты болып басталса, буын қалпын өзгертіп жібереді. Үйткені бітеу, тұйық буындармен жалғаса жалаң, ашық буындар қазақ тілінде тұра алмайды. Мұны **жылысу заңы** дейміз.

Қазақ тілінде жалаң, ашық буындардан соң жалаң, тұйық буындар да келе алмайды. Сондықтан мұндай ұшырастарда қатар келген екі дауыстының бірі (көбінесе алдыңғысы) жойылып кетеді. Алдыңғы буынның соңғы дауыстысы жойылып кеткенсін, ана айтылған жылысу заңы бойынша, дауыстының алдында тұрған дауыссыз мына буынға көшеді. Сөйтіп, бір буынның саны солайымен кеміп қалады. *Ба-ра-ал-май-ды* дегенде 5 буын бар еді; енді онда 4-ақ буын қалады. Үйткені 2-мен 3-буындар ашық пен тұйық болып (Дз-Ды)+(Ды-Дз) кездескен. Бірінің аяғында, бірінің басында дауысты дыбыстар болып, олар қатар келіп қалған. Сондықтан екі дауыстының бірі (ра – буынының а-сы) жоғалып кетеді де, қалған дауыссызы (р) келесі буынның бас дыбысы болып кетеді. Сонымен *ба-ра-ал-май-ды* (5 буын) орнына *ба-рал-май-ды* (4 буын) буындары келіп шығады. Мұны **буындардың кірігуі** деп атаймыз.

Қазақ буындарында сөз түрлену кезінде тап болатын өзгерістер негізінде осы екеуі: бірі – жылысу заңы, екіншісі – кірігу заңы. Жылысса, буынның қалпы өзгереді де, саны өзгермейді. Кіріксе, қалпы да, саны да өзгеріп кетеді. Жылысудың формуласы: (Ды+Дз)+(Ды)=(Ды)+(Дз+Ды); кірігудікі: (Ды)+(Ды)=(Ды).

Қазақ тілі буынының осы жылысу, кірігу қасиеттерінен ақындар көп пайдаланады. Үйткені ауызекі сөйлеген сөзде буындардың жылысу мен кірігуі бір сөздің ішінде қалып қоймай, қатар келген екі сөздің арасында да болып отырады. Осындайды пайдаланып, 11 буынды өлең жазған ақын кей жолдарында буын санын арттырып, кейде кемітіп жіберсе де, кірігу заңын жамылып, өлең өлшеуін дұрыс көрсетіп отырады.

«Та-рих бе-тін жыл-дан жыл-га жа-ңа-лап, Бұ-дан-да ә-рі, тәт-ті ө-мір-ді ел кү-тет»

(Бейімбет – «Қанап». Толық жинақ, I, 345-б). Бұл өлеңнің алдыңғы жолында буын саны дұрыс – 11. Бірақ соңғы жолының екі буыны артық – 13. Сөйтсе де мұнда өлшеу заңы бұзылмаған. Үйткені соңғы жолда 3 жерде кірігу мүмкіншілігі бар; 4–3–7–8, 9–10–11-нші буындар кіріге алады.

«Бұдан да әрі» (5 б) орнына *«бұдан дәрі»* (4 б), *«тәтті өмір»* (4 б) орнына *«тәт-ө-мір»* (3 б), *«өмірді ел»* (4 б) орнына *«өмір-дел»* (3 б) бола алады. Сонда 3 буынның саны кеміп, 13 буын орнына 10-ақ буын қалады. Бұл арада ақынға екі-ақ буынды кеміту керек болған. Кеміткен. Соның өзінде бір мүмкіншілік ауысып та қалған.

Біз тілімізде бір сөздің екінші сөзге жасаған ықпалын елемейміз. Сондықтан екі сөз аралығындағы буын алмасулары да қағаз бетіне түспейді. Бірақ әрбір жеке сөз жалғаумен жалғанып, немесе бір-неше түбірден құралып, түрленіп болмағандықтан, оның буындары өз ара шығысқан: жылысары жылысып, кірігері кірігіп болған. Сондықтан, бір сөз ішінде буын тізілісі заңына қайшы келерлік тіркестер ұшырамайды.

3. Буын жігі қайткенде оңай табылады?

Жоғарыда айтқандардан мынадай қорытынды шығады:

1. Дауысты дыбыссыз буын болмайды.
2. Бір буында бірден артық дауысты дыбыс болмайды.
3. Дауысты дыбыс жалғыз өзі де буын бола алады.
4. Бір буында үштен артық дауыссыз дыбыс болмайды.
5. Екі дауыссыз бір буында қатар келетін болса, дауыстының соңынан ғана келеді. Еш уақытта алдында екі дауыссыз қатар келмейді.
6. Сөз ішінде дауыстыдан басталатын буын болмайды. Әр уақытта ортадағы, аяқтағы буын дауыссыздан басталады.

Осы қорытындыға сүйене отырып, буын жігін оңай, механик түрде табуға болады. Оның үшін жазылған әрбір сөздің дыбыстарын аяқ жағынан бастап шоламыз. Дауысты дыбыстан соң келген дауыссызды елемей өте шығып (үйткені дауыстының соңында дауыссыз болмай да қалады, біреу де, екеу де бола береді), әрбір дауыстының алдыңғы жағына бір дауыссыз тастап бөле береміз (үйткені сөз ортасында дауыстыдан буын басталмаушы еді ғой). Сонда неше бөлік шыкса, сонша буын болады.

Мысал үшін «оқытушы» деген сөзді буындап көрелік. Аяғынан бастасақ аяққы дыбысы **ы** — дауысты, мұның алдында бір дауыссыз тастап бөлсек, «оқыту//шы» болады. Оған жалғас тұрған дауысты **у**-дың алдына бір дауыссыз тастап бөлсек, «оқы//ту//шы» болады. Бұған жалғас тұрған дауысты **ы**-ның алдына бір дауыссыз тастап бөлсек, «о//қы//ту//шы» болады. Сонда «оқытушы» сөзі төрт буынды болып, буын жігі «о-қы-ту-шы» тәрізінде ашылып шығады.

«Сауаттандырылсын» деген ұзын сөзді алсақ та бәрі бір, соңғы жағынан бастап дауыстысын табамыз, ол — **ы**; бұған алдыңғы жағынан жалғас тұрған бір дауыссызды (**с**) қосшы етіп беріп, бөлеміз:

«сауаттандырыл//сын» болады; л-ды аттап өтіп, оның алдыңғы дауысты **ы**-ға жалғас дауыссызы **р**-ды беріп бөлеміз: «сауаттанды//рыл//сын» болады. Үшінші **ы**-ға оның алдындағы дауыссыз **д**-ны беріп, бір кетеміз: «сауаттан//ды//рыл//сын» болады, **н**-ды аттап өтіп, дауысты **а**-ға алдындағы бір **т**-ны тастап тағы бір кесеміз: «сауат//тан//ды//рыл//сын» болады. Ендігі **т**-ны басып өтіп **а**-ға оның алдындағы дауыссыз **у**-ды беріп бөліп тастаймыз: «са//уат//тан//ды//рыл//сын» болады. Сөйтіп «са-уат-тан-ды-рыл-сын» түрінде буын жіктері келіп шығады. Міне, буын жігін осылай оңай ашуға болады. Бұлай ашу үшін буын жүйесімен таныс болмай-ақ, механик түрде осылай бөліп-бөліп тастау да мүмкін. Бірақ, сырына қанбайынша, олай бөле білгеннен буын жігін тапқан болмайды. Соның үшін олай механик түрде балаға бөлдіру жарамайды. Есеп сабағында 15-16 есебін бірінің астына бірін жаздырып, бірден $(16+15)/31$ түрінде шығарту қиын емес. Бірақ бірліктер мен ондықтардың қасиеттерін аңғартпай, неліктен қалған бір ондықты бұлай қарай тасымалдау керектігін түсіндірмей, бас салып «осылай жаз!» – деп баса шөгу кемді күн нәтиже берген сияқты болғанымен өрісі ұзайтын білімсіз дағды ғана бермек. Мұнда да осылай, неліктен осылай бөліп тастауға болатынын бала ұғынса ғана, көрсетуге болады. Оны ұғыну IV жылдарда ғана мүмкін.

Мұндағының қай-қайсысын да біз бала үшін емес, мұғалім үшін жазып отырмыз. Мұғалім өзі жақсы ұғынса, балаға ұғындырудың есебін таба жатар деп сенеміз. Мұнан көргенін түгелімен балаға көрсетсе, бала бір нәрсе де ұқпайды. Буынды жіктеу, оның формулаларын беру – бастауыш мектепке ауыр келетін жұмыс. Буынды жүйелі түрде топтастырып айыру V жылда ғана мүмкін. Соның үшін әзірге мұғалімнің міндеті – программадағы мөлшерден озбай, буын жайын қате ұқтырмай, дұрыс түсіндіре, барды бақылата отырып, бірте-бірте жүйелі түрде әкеліп салу болу керек.

Қазақ тілінің буын жүйесі қиын нәрсе емес. Сонда да оның сырына ауыл мұғалімдері түгел қанып жүрген жоқ. Келесі номерлерде емле методикасы жайынан мақала беріліп отыратын болғандықтан, буын жүйесін жақсы аңғармай тұрып, емле методикасын миға қондыруға болмайтындықтан, жұрттың көбіне таныс мәселе болса да, буынға біраз кідіріп өтуге тура келді.

*Программаның проектісін Оқу комиссары
бекіткен, 1936 ж. 23/VIII*

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ПРОГРАМЫ¹ *(Проект)*

V класс

(Қала мектебінде 126 сағат, ауыл мектебінде 144 сағат)

Грамматика, емле, тыныс белгілері

Сөздің ішкі құрылысы. Сөз бөлшектері. Сөз бөлшектерінің құралуы. Сөз бұйымы мен сөз материалы. Сөз материалының сыр-сипаты мен сөз бұйымының жасалу жолы. Сөз. Сөйлеу. Сөз бен ой (4 сағат).

Сөйлем мен оның мүшелері. Сөйлем туралы жалпы ұғым. Сөйлемнің сазы. Хабар, сұрау, леп сазды сөйлемдер.

Сөйлем аяғында [қойылатын] нүкте, сұрау, леп белгілері; көп нүкте. Сөйлем мүшелері: а) баяндауыш, б) бастауыш, в) айқындауыш сөздер. Бұлардың сөйлемдегі мәні. Баяндауыштың сөйлем ішіндегі орны, оның сөйлем аяғында келетін жерлері. Бастауышты тауып алу жолдары. Айқындауыш мүшелердің өздерінің айқындауыштары болуы. Жай сөйлем мен жайылма сөйлем. Толық сөйлем мен олқы сөйлем (6 сағат).

Сөз қиыны. Сөздің тура күйі мен бұрма күйі. Жалғау мен жалғауыш. Жалғаулы сөз бен жалғауышты сөз. Жетек сөз бен жетекші сөздің екі түрлі қиылысу жолы. Айқындауыш мүшелердің өздерін айқындайтын мүшелерге қалай, қай түрде жетектелуі. Анықтауыш пен толықтауыш. Олардың белгілері. Сөйлем мүшелерінің орын-орны (6 сағат).

Сөз тұлғалары. Сөз тұлғаларының өзгермелілігі. Сөздің түп бөлегі мен қосымша бөлшегі. Түп бөлшектің маңызы. Қосымша бөлшектің екі түрі. Үстеу мен жалғау. Үстеудің маңызы. Негіз. Түп негіз бен туынды негіз. Түбір сөз бен үстеулі сөз. Жалғаудың маңызы. Жалғаулы сөз, үстеулі сөз, жалғаулы сөздің емлесі (6 сағат).

¹ Бұл программа алғаш рет 1936 жылы жеке кітапша болып басылған. —
Редакция алқасы.

Қосалқы сөз. Қосалқының түбір мен қосымшадан айырмасы. Қосалқының маңызы. Қосалқының қызметіне қарай екі түрлі болатыны: а) үстеуіш; б) жалғауыш. Тұратын орнына қарай екі түрлі қосалқы болатыны: дәйек қосалқы мен аяқ қосалқы. Өлі қосымша. Өлі түбір. Жаңа қосалқы. Қосымшалардың тарихы. Қосалқы сөздің емлесі. Қосалқыша жазылатын қосалқылар мен қосымшаша жазылатын қосалқылар (6 сағат).

Түбірлердің құралуы. Жалаң түбір мен қосар түбір; қосар сөздер. Мұның 5 арысы: 1) теңдес қосар; 2) мәндес қосар; 3) қайшы мәнді қосар; 4) көрші мәнді қосар; 5) сөздес қосар. Қосар сөздердің атқаратын қызметтері мен құрылысы. Қосар сөздердің емлесі (2 сағат).

Кіріккен сөздер. Кіріккен сөздердің көнесі мен жанасы. Кіріккен сөздердің емлесі (2 сағат).

Түбірлердің тарихы

Қиюлы сөздер. Буын қиюлы, әріп қиюлы, аралас қиюлы сөздер. Қиюлы сөздердің емлесі (4 сағат).

Сөз мүшелерінің құрылысы. Бір мүшелі сөз бен көп мүшелі сөз. Түп мүше мен шылау мүше. Шылау мүшелерінің түр-түрі. Сөз мүшелерінің орын-орны (4 сағат).

Сөздің дыбыс құрылысы. Дыбыс туралы жалпы ұғым. Дыбыспен мағына. Дыбыстың саны мен сапасы. Дыбыстың екі түрлі қызметі (айырғыштық, құрағыштық).

Қазақ тілінің дыбыстары. Жуан, жіңішке дыбыстардың әріптері. Дыбысталу түріне қарай дыбыстардың: а) дауысты; б) дауыссыз; в) сонор дыбыс болып үшке айырылуы.

Дауыстылар. Сөздің әні. Дауысты дыбыстардың сөзге ән бере алатындығы. Дауыстылардың түр-түрі.

Дауыссыздар, бұлардың түр-түрі: 1) жуысынқы, жабысынқы; 2) үздікті, үздіксіз; 3) сыбыр, сыбыс; 4) үнсіз, үнді; 5) көмей, ерін, тіс дыбыстары.

Сонорлар: 1. Тура жолды сонорлар; 2. айналма жолды сонорлар. 3. Айналма жолды сонорлардың мұрын жолы, ауыз жолдары.

Дыбыстаушы аппараттарымыз: 1) өкпе, ауыз, мұрын; 2) кедергі мүшелер; 3) ауыз жолы мен мұрын жолы. Дыбыстың үнді болу себебі. Дауыс шымылдығының сөз салдыры. **h** дыбысы. Дыбыстаушы аппаратымыздың қалай жасалып шыққандығы (8 сағат).

Ескерту: Бұл соңғы үш абзацтағы «Дауыссыздар, сонорлар, дыбыстауыш аппаратымыз» деген темалар орталау мектепте тек жалпы ұғым беру мақсатымен қойылып отыр. Толық оқылмау керек, техникум қатарлы мектептерде ғана оқылады.

Сөздің буын құрылысы. Дауыссыздар мен сонор дыбыстардың бір дауысты дыбыс қоспай өздігінен айтылмайтындығы.

Буын туралы ұғым. Бір буында қандай, қанша дыбыс болатындығы. Буын жасауда да дауысты дыбыстардың ұстайтын орны. Дауыссыздар мен сонор дыбыстардың қатысы. Бір дыбысты, екі дыбысты, үш дыбысты, төрт дыбысты буындар. Буынның түр-түрі: 1) жалаң буын; 2) ашық буын; 3) жеңіл буын; 4) жеңіл тұйық буын; 5) ауыр тұйық буын; 6) ауыр бітеу буын. Буынның жылысуы мен кірігуі. Буынның жуаны мен жіңішкесі (8 сағат).

Ескерту: Орталау мектепте «Дауыссыздар мен сонор дыбыстардың қатысы» оқылмайды.

Сөз мүшелерінің қиындасуы. Буынның күші, сөз екпіні. Сингармонизм (үндестік заңы). Үндесу түрлері: 1) түбірдің соңғы буынының жуан-жіңішкелігіне қарай, 2) түбірдің соңғы дыбысының үнді-үнсіз болуына қарай, 3) түбірдің соңғы дыбысы дауысты болғанда, 4) л-дан басқа ауыз жолды сонор болып, қосымшаның бас дыбысы л мен м-ның бірі болғанда, 5) л болғанда да, аяқ дыбысы да мұрын жолды сонор болғанда, 6) қ, к, п дыбыстарының бірі болып, қосымшаның бас дыбысы дауысты болғанда, 7) сыбыр дауыссыздар мен сыбыс дауыссыздарының үндісі болып, қосымшаның бас дыбысы үнсіз болғанда, 8) түбірдің соңғы дыбысы сыбыр болып, қосымшаның бас дыбысы сыбыс болғанда, 9) түбірдің соңғы дыбысы мұрын жолды езушіл сонор болып, қосымшаның бас дыбысы еріншіл дауыссыз болғанда, 10) түбірдің соңғы дыбысы н болып, қосымшаның бас дыбысы қ, к, ғ, г дыбыстарының бірі болғанда пайда болатын өзгерістер. Бұлардың емлесі (8 сағат).

Ескерту: үндесу түрлерінің 3-ншіден былайғылары орталау мектепте емле жаттығулары керек шамада ғана түсіндіріледі. Техникумдарда толық оқылуы тиіс.

Сөз таптары (6 сағат).

Сөз таптары жайын түсіндіру. Түбір тап, шылау тап, одағай тап. Бұлардың әрқайсысының өзгешеліктері.

Түбір таптың үш түрі: есім, етістік, есімдік немесе бұлардың орынбасарлары. Бұл үшеуінің әрқайсысының мағына, морфология, синтаксис жағынан өзгешеліктері.

Шылау таптардың екі түрі: қосалқы мен қосымша. Қосымшаның үстеуі мен жалғауы. Қосалқының үстеуіші мен жалғауышы. Жалғауыштың жетек түрі мен дәнекер түрі.

Одағай таптың түрі; малға, итке, құсқа айтылатындары (*қош! сек! кәһ! ау-қау!* т. т.); көңіл-күйін білдіретіндері (*қан!, ай-қай!, ой-бай, е-е!*); жапсырма одағайлар (*ме! ал! пәлі!* т. т.). Одағайдың алдыңғы екеуінен айырмасы. Одағай орнына жай сөздердің, сөз тіркестерінің, сөйлемдердің жұмсалуды. Одағайдың түбір тап орнына жұмсалуды.

Есімдер

Есімнің тараулары: зат есім, сан есім, сын есім, мезгіл есім. Бұлардың әрқайсысының өзгешеліктері (2 сағат). Зат есім (20 сағат). Мұның мағынасындағы, қосымша қабылдаудағы, сөйлем мүшесі болудағы, сөйлем ішінде орналасудағы өзгешеліктері.

Зат есімді бұрма күйге түсіретін жалғаулар. Жалғаулы күйге түсу мәнісі. Жіктелу, септелу, тәуелдену.

Тәуелдеудің үш жағы. Ортақ тәуелдеу мен оңаша тәуелдеулі есімнің өзге жалғаулы сөздерден өзгешелігі: 1) айқаса байланыстындығы; 2) септеуге көнетіндігі. Тәуелдеулі сөздің жалғаусыз тұра алатын жерлері (жетекшісі *біз, мен, сіз* сөздері болғанда).

Жіктеудің жақтары, жалғаулары. Бірінші жақ пен екінші жақтың анайы түрі мен сыпайы түрі. Сыпайы түрдің жалғаулары. Жіктеулі есімнің сөйлем ішіндегі орны.

Септеу. Септеудің жалғаулы, жалғауышты, аралас түрлері. Септеулі зат есім – жетек зат есім. Септеусіз атау есім. Зат есімнің жалғаулы септеуі. Ілік септеу, табыс септеу, барыс септеу, шығыс септеу, жатыс септеу, теңдес септеу, меңзес септеу, көмектес септеу. Бұлардың жалғаулары.

Ілік септеу мен табыс септеудің ашық түрі мен жасырын түрі. Жасырын түрдегі ілік пен табыс септеуді ашып алу жолы. Ашық

түр мен жасырын түрдің мағынадағы айырмасы. Ілік септеулі зат есімді жетектей алатын сөз таптары. Олардың жалғаулары. Табыс септеулі зат есімді жетектей алатын сөз табы. Ілік септеудің иелік мағынасы. Табыс септеудің объекті мағынасы. Тәуелдеулі сөздің табыс септеуі.

Барыс септеу мен шығыс септеудің мағыналары. Бұлардың жалғаусыз, жасырын түрде кездесетін орындары. Тәуелдеулі сөздің барыс, шығыс жалғаулары.

Меңзес септеу мен теңдес септеудің мағынадағы, жетекші сөздердің түріндегі ұқсастықтары мен айырмашылықтары. Меңзес септеу жалғауының (**-ша, -ше**) кіріккен түрлері (*неше, сонша, қанша, қазақша, меніңше* т. т.). Кіріккен меңзес жалғаулы сөздердің онан әрі септелетіні (*қазақшада*), тәуелденетіні (*қазақшаң*), үстелетіні (*адамшылық – адам-ша-лық*), тұйығы (*басқаша, өзгеше*). Тәуелдеудің III жағына меңзес жалғау қосылғандағы түрі (*жылқысы-(н)-ша, қалыбынша*). Теңдес септеулі сөзден кейін көптік жалғау келгенде (*таудайлары*) үстеу тілейтіні. Теңдес жалғаудың тәуелдеудің үшінші жағынан кейін қосылғандағысы.

Көмектес септеудің көмекшісі адам болатын [*Телжанмен келдім*], аспап болатын [*түйемен келдім; қамшымен ұрдым*], материал болатын [*балшықпен сылады*], орын болатын [*жолмен жүрдім, Мәскеумен келдім*] мағыналары. Септеу мен-ді қосалқы (дәнекер) мен-нен айыру жолы. Көмектес жалғаудың бөлек жазылатындығы².

Жатыс септеудің орын мағынасы мен уақыт мағынасы. Жатыс септеудің жалғауы III жақтың тәуелді түрінде жалғанғанында болатын өзгеріс (*қаласы(н)да*). Жатыс септеулі сөзге **-ғы (-қы), -гі (-кі)** үстеуі жалғанып, онан әрі тағы үстеліп жалғанып кете алатындығы, жатыс жалғауды (**да, де, та, те**) қосалқы дәнекер **да, де, та, те**-лерден айыру жолы.

Зат есімді септеулі күйге түсіре алатын сөз таптары, олардың қайсысы қай септеуді керек қылатыны жайында қысқаша мағлұмат.

Зат есімге жалғанатын үстеулердің басты-бастылары. Олардың әрқайсысының беретін мағыналары. **-лық, -лы, -шы, -шыл** үстеулерін дұрыс жұмсай білу. Зат есімді басқа сөз таптарына шығарып жіберетін үстеулер. Басқа сөз таптарын зат есімге айналдыратын үстеулер.

² Қазір көмектес жалғау септелетін сөзбен бірге жазылады. – *Редакция алқасы.*

Зат есімнің жеке түрі мен көптік түрі. Көптік үстеуі. Көптік үстеуінің қолданылатын орындары мен қолданылмайтын орындары. Тәуелдеулі сөздердің көптік түрі. Көптік жалғауы есім негізін жиектеп тұратындығы (мұнан кейін жалғау ғана келіп, үстеу келмейтіндігі).

Зат есімнің белгілі түрі мен белгісіз түрі. Белгісіз түрде «бір» сөзі қосылатыны; ілік, табыс жалғаулары жасайтын күйге түсетіні.

Сан есім (10 сағат) – мағынасы, өзіне дербес қосымшалары, тура күйде тұрып, жетек сөз болғанда қабыс мүше ғана бола алатындығы.

Сан есімнің реттік түрі мен есептік түрі. Реттік үстеуіші. Реттік үстеулі сан есімнен кейін кіші тыныс белгісі қойылатын орындар. Жетеуге дейінгі сандардың атынан кейін **-ау, -еу** үстеуі жалғанатын орындар.

Реттік сандарды тең үлес түрі: *екі-екіден; он-оннан, екеу-екеуден* т. т.

Реттік сандардың болжал түрлері:

а) ұмтылмалы тетелес жалаң қосар түрлі (*бір-екі; екі-үш 9-ға* дейін); *бес-он; он-он бес; 15-20...* (90-ға дейін бестіктер); *қырық-отыз* сықылды шегінбелі де болады;

б) ұмтылмалы тетелес бола тұрып, үстеулі қосар болатындар (*4-тер, 5-тер; 10-дар; 50-60-тай, 40-50-дей* т. т.);

в) жалаң үстеулер: (*бір жүздей, екі жүздей, 5 миллиондай*);

г) 10, 20, 30, 40, 50 сандарына **«шақты»** жалғауышы қосылатыны;

д) 100 бен 1000-ға **«қаралы»** жалғауышы қосылатыны;

е) ондықтардан бастап, **«шамалы»** сөзі қосылатыны;

ж) сан есімге барыс жалғау жалғап барып соңынан **«тарта»** сөзін қосқанда шығатын мағына.

Реттік сандардан кейін келетін **«есе», «қайтара», «рет», «бас»** сөздерінің беретін мағыналы, жұмсайтын орны.

Бөлшек сандардың айтылуы. **-лық** үстеуінің сан есімге қосатын мағынасы.

Күрделі сан есімдердің жазылуы.

Сан есімнің тәуелденуі мен септелуі.

Сын есім (10 сағат). Мағынасы, дербес қосымшалары, сөйлемде ұсталу жөні.

Сын есімнің септеліп, тәуелденіп, жіктелгенде алатын мағынасы.

Сын есімнің шырайлары. Жай шырай, кесімді араластырмалы шырай (бірі тура күйде, бірі шығыс жалғаулы күйде болады), са-

лыстырмалы шағын шырай (**-рақ, -рек, -леу** үстеулер қосылатындар), жалаң шағын шырай (*қызғылт, қаралтым, көтеріңкі, созылыңқы*), таңдаулы шырай, дәйек қосылыңқы (*өте қысқа*), қосақты (*қып-қысқа*), үстеулі (*ұзын-ақ*); орта шырай (*бір қос, бірсытыра, бірқатар, бір жөн, бір дәуір, едәуір*) сөздері қосылады.

Ескерту: **-ақ** қосымшасы зат есімге жалғанса, жақсылық мағынасын ғана береді де, сын есімге жалғанса сынын күшейтеді.

Таңдаулы шырай жасайтын дәйек үстеулердің тізімі. Бұлардың орнына жүретін жай сөздер.

Сын есімді басқа сөз таптарына, басқа сөз таптарын сын есімге айналдыратын үстеулер. Сын есім мен зат есімге ортақ үстеулер (**-шыл, -дас:** *ұйқышыл, ауылдас*) сияқтылар.

Мезгіл есім (10 сағат). Мағынасы, өзіне дербес қосымшасы, сөйлемдегі басқа мүшелерге қатынасы, орны.

Жалаң түрлері мен (*бүгін, кеше, мана, әлі, ерте*) қосынды түрлері (*қысты күні, бүрсігүні, жазғытұры, жазғасалым*). Септелетіндері мен (*бүгін, былтыр*) септелмейтіндері (*енді, мана*); **-ғы** үстеуін жалғап алып сын есім болатындығы. Кіріккен үстеулері (*күніге, күнде, түнде, кешке, ертеңгісін*). Матаулы қосар болғанда жыл, күн (*жылма-жыл, күнбе-күн*) сөздерінің мезгіл есім болғанда алатын үстеулері (жылы, күні, түні); *жыл, ай, күн, жеті, сағат, декада* сөздерінің тәуелдеулі барыс септеулісінің мағынасы. Сағат сөзінің мезгілді көрсеткенде сан есімнің алдына шығып кететіні. Тендес жалғаулы *қыс, жаз, күз* сөздерінің жалаң тұрғандығы және *ала* үстеуішін қосалқы қылып тұрғандағы, мезгіл есімдердің тізімі.

VI к л а с с

Етістік

(48 сағат)

Етістіктің мағынасы, өзіне арнаулы қосымшалары, сөйлемдегі қызметі мен өзге мүшелерге қатынасы, орны.

Етістік түбірінің екі түрі: таза түрі (*жаз, оқы*), келімсек түрі (*ойна, сарға-ай, адам-сы...*). Басқа сөз таптарынан етістік тудыратын қосымшалардың бастылары, мағыналары.

Етістік негізі. Түп негіз (*ойна, жаз*) бен өсінді негіз (*ойна-т, жаз-дыр*).

Етістіктің болымды, болымсыз түрлері. Болымсыздық түрлеуіші **-ма** етістік негізін аяқтап тұратыны (өсінді негіздің үстеулері **ма**-дан былай өтпейтіні).

Етістіктің түп негізі мен болымсыздық түрлеуішінің арасына сыйыса алатын үстеулер – етіс үстеулері. Бұлардың әрқайсысының беретін мағыналарына қарай жеті түрлі етіс пайда болатындығы (6 сағат).

Түп негіздің етістері (8 сағат). Салт етіс (*жұр, ұйықта*) – табыс септеулі сөзді жетектемейтіндері; сабақты етіс (*жаз, ұр*) – табыс септеулі сөзді жетектейтіндер.

Туынды негіздің етістері.

Өздік етіс. Мұның мағынасы, екі түрлі үстеуі **-н** (*жуын, қара-н*), **-ық** (*жаб-ық, тын-ық, қан-ық*), **-н** үстеуі соңғы мұрын жолды сонорға біткен түбірге **-е** болып жалғанатыны.

-қ/к үстеуі есімдердің бірқатарына да жалғанып өздік етіс жасайтыны (*жел – жел-ік, мол – мол-ық*). Өздік етіс жасайтын етістіктер (*оқы, бұр, ат* т. т.).

Ырықсыз етіс. Мағынасы, үстеуі (*жуыл, қуыл*); соны **л** дыбысы болып тұрған түбірлерге **-н** болып жалғанатыны (*біл-ін, ал - ал-ын*).

Өзгелік етіс. Мағынасы, үстеулері (**-дыр/-тыр, -қыз/ғыз /гіз/кіз**), **-т, -ар (-ер, -р)**. Қандай түбірден кейін қандай үстеу келетіні. Өзгелік етіс үстеулерінің қайбіреулері сабақты етіс мағынасын беретіні. Қай етіс екенін табыс жалғаулы етістік сөз болып келетін екінші үстеуішінің атын қойып ашуға болатыны (*бат – бат-ыр – сабақты; бат-ыр-ғыз – өзгелік; қайт – салт; қайт-ар – сабақты; қай-тар-ғыз – өзгелік*).

Ортақ етіс. Мағынасы, үстеуі (**-с, -ыс/-іс** жетегінің септеуі) көмектес с.: *айт – сабақты; айт-ыс – ортақ етіс* (кіммен).

Өсіңкі етіс. Мағынасы, үстеуі (**-іңкіре, -ыңқыра**).

Е с к е р т у: **І.** Өсіңкі етіс мағынасы жағынан етіс емес, сонда да құрылысы жағынан (етіс үстеулері сияқты мұның үстеуі түбір мен **ма**-ның аралығына тығылатын болғандықтан) етіске ұқсас болғандықтан жетінші етіске мұны да санадық.

Ескерту: II. Етіс дегеніміз (мағына жағынан) істеуші мен істелушінің арасында қандай қатынас барын көрсететін категория, мысалы: *жур* – салт, мұның істелушісі жоқ, *жаз* – сабақты, мұның істелушісі табыс сөзбен аталған: *мен* (істеуші), *хат-ты* (істелуші), *жаздым* (іс); *жу-ын* – өздік, мұның істелушісі істелушінің өзі (*жуындым* – өзімді өзім жудым) т. т.

Ескерту: III. Бұрынғы өзгелік етіс пен беделді етістің екеуін бір қостық. Үйткені екеуі де өзге біреу арқылы істелетін іс. Өзге біреуге беделінді саласың ба, қорқытасың ба – бәрі бір. Тіл мұнысын айырмайды.

Сағыс етіс дегенді шығарып тастадық. Үйткені, бұл – ортақ етіс пен өзгелік етістің қосылғаны (*айт-ыс-тыр*). Етіс үстеулері бірінің үстіне бірі жамала береді, мысалы, *жу-ын-дыр*, *бас-тыр-ыл* т. т. Мұның бәріне бірдей ат қоймай, ала-бөле ортақ пен өзгеліктің қосылғанын бөліп алудың орны жоқ.

Бұрынғы дүркінді етіс (*ат-қыла*, *шап-қыла*) дегенді де шығарып тастадық. Үйткені бұл бірді-екілі түбірде ғана болады да, етістік түбірдің бәріне бірдей жарамайды, мысалы, *оқығыла*, *естігіле* деп айтпаймыз. Біріндеген (*тепкіле* сияқты) сөзге болса, соны етіс деуге болмайды. Шынында *тепкіле* деген *теп-кі* деген есімге **-ле** үстеуі жамалып жасалған түр.

Етістіктің түрлері³. Жіктелетін етістікке жіктеу жалғауы мен негіздің (негіздің соңы – болымсыздық үстеуі **-ма**) жіктелмейтін етістіктерге соңында тұратын үстеулердің (түрлеуіштердің) түріне қарай, шақ, мезгілдің алыстық-жақындығы, істің анықтық-танықтығы сияқты белгілерді көрсететін категория (2 сағат).

I. Тұйықша (1 сағат). Мұның мағынасы (мезгілін ашпай, тұйық қалдырады), үстеуі (түбірлеуіші): **ұу, үу, у:** *қара-у, жаз-ұу, кел-үу*. Мұның жіктелмеуі, тек септелетіні.

II. Есімше (2 сағат).

а) Тел есімше. Мұның мағынасы (шағын білдіреді), үстеулері; үстеулеріне қарай: 1. өткен шақ тел (түрлеуіші – **-ған, -ген, -қан, -кен;** *жаз-ған, оқы-ма-ған* т. т.); 2. Келер шақ қоспа тел (түрлеуіші – **-ғай, -қай, -дай, -кей:** *жазғай, айтқай*); 3. Келер шақ мақсат тел

³ Бұл орыстың «вид» дейтін категориясы емес.

(түрлеуіші: **мақ, мек, бак, бек, пак**; кейде мұның үстіне **-шы, -ші** демесіні де қосылады: *жаз-бақ, оқы-мақшы-мын*); 4. Болжалды келер шақ тел (түрлеуіші — **-ар, -ер**, болымсызында **-с**; *жаз-ар, білме-с-сің*); 5. Дағдылы тел (түрлеуші — **-атын; -тін, -итін**: *жаз-атын-мын, оқы-йтын*). в) Қарғыс тел (түрлеушісі — **-ғыр**: *оң-ба-ғыр*).

Тел есімшелер жіктелгенде, I жағының жіктеушісі **-мын**, II жағынікі **-сын**, III жағында жалғау болмайтыны.

Тел есімшелердің әрі септеліп, әрі жіктелетіні (септеу мен жіктеуге тел болғаннан «тел есімше» атанған). Әрі баяндауыш, әрі айқындауыш (анықтауыш) бола алатыны.

б) Сүйеншек есімше. Бұлардың жіктелмейтіні, өздігінен сөйлемді аяқтай алмайтыны, септелген сөздерше басқа бір етістік, не басқа бір сөзге сүйеніп қана тұра алатыны (бұларды септі есімше деп те атаймыз).

1. Өткен шақ шектеуіш сүйеншек (түрлеуіші — **ғалы-ғалы**; *мен оқы-ғалы екі ай* — «оқығаннан бері» деген мағынада).

2. Келер шақ мақсат сүйеншек (мұның түрлеуіші **-ғалы, -гелі, -қалы, -келі**: *мен оқы-ғалы келдім* — «оқу мақсатымен келдім» деген сөз).

3. Келер шақ шектеуіш сүйеншек (мұның түрлеуіші — **-ғанша, -генше, -қанша**: *сен баста-ғанша мен де келермін*).

4. Өткен шақ орынсыз сүйеншек (мұның да түрлеуіші — әлгінікі: *онда бар-ғанша мұнда келсең болмады ма?*).

5. Себеп-соңшыл сүйеншек (түрлеуіші **-ғасын (-ған) соң**: *мен сен келгесін келдім не сен келген себепті, не сен келгеннен соң* деген мағынада).

6. Ереулі сүйеншек (түрлеуіші — **-ғанмен**: *жаз-ғанмен бітіре алмассың*).

Сүйеншектердің бәрі де өзгеше түрде себептелген сөздер екені, бірақ, көбінесе бұлардың сеп жалғауы түрлеуішке қосылып, кірігіп кеткені. Ереуіл сүйеншекте ғана және себепшіл-соңшыл сүйеншекті сеп жалғауы «**соң**» түрінде айтылып, түрлеуіштің соңғы (**ні**) дыбысы түспегенде ғана септік жалғаулары бөлек жазылатыны.

III. Көсем есімше, немесе, көсемше (8 сағат). Бұлардың, сүйеншектерше, сөйлемді аяқтай алмай, өзге бір етістікке сүйеніп те (септеліп), жиікшелерге, жіктеліп те тұра алатыны.

1. Өткен шақ көсемше (түрлеуіші — **-п, -ып/-іп**, жіктеуіші: I ж.

-пын/-пін, II ж. -сын/-сің, III ж. -ты/-ті: жаз-ып-ты, оқы-п-сың, кел-іп-пін).

2. Дағдылы көсемше (түрлеуіші – **-а, -е, -и**, жіктеуіші бірде өткен шақ көсемшесінікіндей: жаз-а-ды, оқы-и-мын, біл-е-сің; бірде тек I жақ тілек түрде **-йын**, көпшесі **-йық, -лық** болады: жаз-а-йын, оқы-йық, біле-лік).

3. Шарт көсемше (түрлеуіші – **-са/-се**; жіктеуіші: I жақта – **-м**, көпшесі - **қ**; II жақта – **-ң**; III жақта жоқ. Мысалы: біл-се-м, біл-се-к, біл-се-ң).

Шарт көсемше кейде арман түрге түсіп, сөйлемді аяқтап та кететіні (ай осы, мен бір мерген болсам!).

4. Жиекше (6 сағат) (түрлеуіші – **-ды/-ді, -ты/-ті**, жіктеуіші шарт көсемшесінікіндей: жаз-ды, оқы-ды-м, біл-ді-ң, жаз-дық, оқы-ды-ң-дар, біл-ді-ң-дер). Мұның септемейтіні, тек жіктелетіні, сөйлемді аяқтап қана тұра алатыны, өзінен кейін көмекші етістік жолатпайтыны.

Ескерту: I. Жиекшеден кейін сұрау үстеуіші **ма, ме** келе қойса, бұдан кейін *екен* көмекшісі ғана келе алады (*жазды ма екен?*).

Ескерту: II. Сөйлем аяқтап, жиегіне ғана тұратын болғандықтан «жиекше» аталған.

5. Төтенше (4 сағат). Мұның түрлеуіші болмайтыны, негізгі жіктеуіш төтелей жалғанатыны.

1. Бұйрық төтенше, I жағы жоқ; II жағының жіктеуіші жоқ: жаз, оқы, біл, ойна-ма, алаңда-ма-сын.

Бұйрық төтеншеге өтініш, не ыза өңін беру үшін **-шы** үстеуіші қосылатыны, қосылғанда негіздің өзі ғана болса, өзіне (*жаз-шы, оқы-шы, біл-ші, алаңда-ма-шы*), жіктеуші болса, жіктеуіштің артынан қосылатыны *жаз-сын-шы, алаңдама-сын-шы*).

Ескерту: Алматы облысы мен Оңтүстік облыста «жаз, алаңда-ма» мағынасында *жаз-ғын, алаңдама-ғын* деп, II жағына **ғын, гін, қын, кін** үстеуі де жалғанады.

2. Көмекші төтенше. Мұның өзі түрлердің бәріне де түсе алатын болғанының үстіне, осы шағы да болатыны; осы шақ

бола қойса, жіктелуі есімдер мен тел есімшелердікіндей болатыны, сөйтіп, III жақта жіктеуші болмай, негіздің өзі ғана тұрып, әрі бұйрық төтеншенің II жағы, әрі көмек төтеншенің осы шағының III жағы бола алатыны. Өзге етістіктерінің көсемше түрінен көмекші болып келіп, өз басында бар мағыналардың бәрін (істің созылыңқы қалыпта болып жатқанын, осы шағын) беретіні. Мұндай көмек төтенше 4-ақ етістікте болатыны: *жүр, тұр, отыр, жат(ыр)*. Мысалдар: *жүр-мін, тұр-сың, отыр* (әрі II жақ, әрі III жақ) *жатыр-мыз*.

Дара етістік пен қосынды етістік. Етістіктің өңі (6 сағат). Іс жайынан берілген хабарға түрлі өң берілетіні (тілек, күман, тездік, шұбалаңдық, менсінбеу, куәлік т. т.) істің өңін бірде етістіктің түрлері қоса білдіретіні; бірде о да жетпесе, көмекші етістік қосып барып білдіретіні. Көмекші етістігі бар етістік қосынды етістік атанатыны. Қосынды етістікте негізгі мағынаны беретін етістіктің көсемше, кейде тел есімше түрлері болып, өңін көрсететін, әрі түрленіп, жіктеліп, септеліп отыратыны көмекші етістіктер екені.

Көмекшілердің бастылары. Көмекшінің үш түрі: төтенше (жоғарғы төртеуі), кеміс (*е, де, бол, шығар*), толық (*ал, сал, қал, жібер, бер, қой, таста* т. т.).

Е с к е р т у: **I.** Етістігінің 4-ақ түрі бар; 1) жиекше — *еді*, 2) өткен шақ тел есімше — *екен*, 3) келер шақ болжалды тел, болымсыз — *емес*, 4) дағдылы болымсыз көсемше — *емей*. Есімшеге де көмек болады (*ма мекен*), өздігінен баяндауыш бола алмайды. *Де*-нің түрі бар. Бұл төл сөз, төлеу сөзбен қосылып бір мүше болады да, сол есімнен бірігіп барып бір мүше болады. *Шығар* тек келер шақ болжак түрінде көмекші болады.

Е с к е р т у: **II.** Толық көмекші дегендер әрі жай етісті болып, әрі көмекші болып жүре беретіндер. Бұлар көп. Мысалы, *хат жібердім* десек, *жібер* етістігі жай етістік, мұнда өзінің негізгі мағынасында. *Жолдасыма хат салып жібердім* дегенде де жібер өз мағынасында. Ал, *жаққа салып жібердім* десек, *жібер* көмекші. Үйткені, мұнда *жіберу* деген іс жоқ, *салдым* өз мағынасында, *айтып, салдым* дегенде — көмекші. Үйткені мұнда *салу* жоқ. *Маған бер; мынаны ал* десек, *бер* мен *ал* өз мағынасында. *Жата бер, айта алмаймын* дегенде бұлар көмекші

екенін, не өз мағынасында екенін сұраумен ашамыз. Не қылдың? — *алдым, бердім*. Мұнда негіз. Не қылдым? — *жата бердім, оқи алдым*. Мұнда *бер* мен *ал* — көмекші.

Көмекшінің басты-бастыларының тізімі, беретін мағынасы.

Етістіктің шақтары (20 сағат). Етістіктің шағын түрлеуші айтып тұрса да, жіктеліп, көмектелгенде бірқатар өзгеретіні және бір мезгілдің өзінде болатын істің түрлі өңін көрсететін бір нәрсе шағы болатыны (етістіктің шағы мен өңін айырмай, бәрін шақ қатарында көрсетеміз).

I. Өткен шақ (сөйлеп тұрған кезден бұрын болған іс).

1. Айғақ өңді өткен шақ (істің болғанына айтушы куә айғақ бола сөйлейді):

Жазы-п-ты, оқы-мап-сың, біл-ме-п-піз.

2. Аулақ өңді (істің болғанын айта тұрып, өзі басы-қасында болмағанын қоса білдіреді):

Жаз-ған, оқы-ған соң, көр-ген-біз.

3. Мойындау өңді өткен шақ (істің болған-болмағанын мойындай сөйлейді):

Жаз-ған, оқы-ған соң, көр-ген-біз.

4. Күмән өңді — *жазған шығар.*

5. Айғақ баяғылық (ертеде істің болғанына не болмағанына айғақ бола сөйлейді).

Жазып еді.

6. Аулақ баяғылық (сондай ертеде өткен істің болғанынан, не болмағанынан аулақ болғанын қоса білдіреді).

Жаз-ған екен.

7. Әдетше баяғылық (ертеде өткен істің әлденеше рет болып, әдет болғанын айтады):

Бар-у-шы едім (Мұны кейде *баратын едім* түрінде де айтады).

8. Опық баяғылық (ертеде өткен іске опына хабарлайды): *бар-атын едім.*

9. Арман баяғылық: *бармас па едім.*

II. Келер шақ.

1. Кесімді келер шақ: *бар-а-тын, жаз-ба-й-тын.*

2. Болжалды келер шақ: *бар-ар-мын, оқы-ма-с-пын.*

3. Мақсатты келер шақ: *жаз-бақ-пын.*

4. Тілекті келер шақ: 1) *жазар едім.*

2) *жазайын* (тек 1-жақ қана).

Сенімсіз төл шақ: *жазса игі еді*.

(Өткен шақ пен келер шаққа бірдей жүреді).

III. Осы шақ. Дағдылы осы шақ пен дәл осы шақ.

1. Дағдылы осы шақ: *жазады, оқиды, білмейді* (келер шақ екені мен осы шақ екені төңірегіндегі басқа сөздерден білінеді):

Сиыр мөңірейді – осы шақ.

Ертең сиыр мөңірейді – келер шақ.

2. Дәл осы шақтың тараулары:

а) Жалпы осы шақ – *жазып жатырмын*.

б) Кәдімгі осы шақ – *жазып жүрмін*.

в) Қазіргі осы шақ – *жазып отырмын*.

г) Өзіргі осы шақ – *жазып тұрмын*.

Ескерту: істің болу, болмау, осы кезде болып жатса аяғы тын баған іс болса, осыны көрсету үшін етістік осы шақта болады.

Осы шақ төрт түрлі:

1. Жалпы осы шақ.

2. Кәдімгі осы шақ.

3. Қазіргі осы шақ.

4. Өзіргі осы шақ. 1. Істің нақ осы кезде істеліп жатқан болуы да, немесе, көптен бері созылып келе жатқан іс болып үздік-создық жүріп жатқан болуы да мүмкін, осыны жалпы түрде айтсақ, етістік жалпы осы жақта болады. Мысалы: «*Күн жауып жатыр*»; «*Бейімбет пьеса жазып жатыр*» десек, күннің жаууы, Бейімбеттің кітап жазуы істерінің осы кезде болып жатқанын жалпы түрде айтамыз. Күн дәл осы минутте жауып тұрма, болмаса бір жетіден бері жауып жатырма, Бейімбет дәл осы күнде пьеса жазудың үстінде отырма? жоқ, ол пьесаны ала жаздай жазып жатырма – онысы белгісіз. Егер бұдан гөрі анықтанқырап түсіндіру қажет болмаса, онда жалпы осы шақпен қанағаттанамыз. Ал, осы шақтың қай кезеңі екенін дәлелдеп аңғарту керек болса, онда осы шақтың басқа түрінің бірін келтіреміз.

2. Кәдімгі осы шақ. Ұзаққа созылған, үздік-создық істеліп келе жатқан істің жайын айту керек болса, кәдімгі осы шақпен айтамыз. Мысалы: *Бейімбет кітап жазып жүр* десек, Бейімбет дәл осы

кезде жазып отыр деген емес, ұзаққа жазылған, арасында ол істі жинап қойып та жүретін кезі болады.

3. Қазіргі осы шақ. Істеуші дәл осы кезде іс үстінде екендігін көрсету үшін қазіргі осы шақ қолданылады. Мысалы: *Бейімбет кітап жазып отыр* десек, Бейімбет дәл осы сөзді айтып отырған кезде жазу ісінің үстінде деген болды.

4. Әзіргі осы шақ. Дәл осы кезде болып жатқан және өзі сол қалпын жоймаған істі көрсеткіміз келсе, әзіргі осы шақпен айтамыз. Мысалы: *күн құйып тұр. Сағат жүріп тұр. Бір жетіден бері күн жауып тұр* дегенде күннің дәл осы кезде құйып тұрғанын, сағаттың дәл осы кезде жүріп тұрғанын, бір жетіден бері қарай осы күнге дейін күннің жауып тұрғанын білдірген боламыз да, оның үстіне бұл істердің әлі осы қалпынан танбағанын көрсеткен боламыз.

Кәдімгі шақ пен қазіргі шақ көбінесе адамның я адамға теңгерілген заттың ісі жайында ғана айтылады да, жалпы шақ бәріне де жүре береді. Мысалы: *күн жауып тұр* дегенді *күн жауып отыр я күн жауып жүр* деп айтуға болмайды.

Жалпы осы шақты жасау үшін көсемшенің өткен шақ түрінің соңынан *жатыр* деген көмекші етістік келтіру керек.

Кәдімгі осы шақ жасау үшін көсемшенің өткен шақ түрінің соңынан *жүр* көмекшісін келтіру керек.

Қазіргі осы шақ түрін жасау үшін олардың орнына *отыр* көмекшісін келтіру керек.

Әзіргі осы шақ түрін жасау үшін олардың орнына *тұр* көмекшісін қою керек – бұлардың жіктелуі етістіктің тел түрінің жіктелуіндей.

Есімдік

Есімдіктің сөз таптарының бәріне орынбасар бола алатындығы. Қай сөз табының орнына жүретініне қарай тап-тап болатыны: зат есім, сан есім, мезгіл есім, етістер орынбасарлары болатын есімдіктер.

Зат есім орынбасарларының түрлері: 1) жіктеу есімдіктері; 2) сілтеу есімдіктері, 3) анықтау есімдігі (өз), 4) алалау есімдігі (*қай-біреу*), 5) болымсыз (*ешкім*) есімдік, 6) белгісіз есімдік (*біреу, бірдеме*), 7) қимыл есімдігі.

Есімдіктің септелу, жіктелу, тәуелденудегі өзгешеліктері. Есімдіктің емлесі.

Шылаулар

(4 сағат)

Сеп жалғауыштар. Тізімі. Мағыналары. Септеу керек қыла-
тындарының керекті септеулері.

Дәнекерлер (жалғауыштар). Тізімі, мағыналары.

Үстеуіштер. Тізімі, мағыналары.

Одағайлар

1. Малшылық одағайлары (*шек, қос...*). Тізімі.

2. Көңіл күйін хабарлайтындары. (*Қап, ah!...*).

3. Жеткіліксіздері (*мә! ал...*).

Одағай орнына жүретін жай сөздер. Жай сөз орнына жүріп ода-
ғайдан сөз тууы. Өткенді пысықтау.

VII класс

Синтаксистік програмы

(84 сағат)

1. Жай сөйлем

(18 сағат)

1. Сөйлемнің мәнісі. Бастауыш пен баяндауыш: баяндауыш-
тың бастауышпен жақтастығы. Айқындауыш сөздер.

2. Бастауыш. Бастауыш бола алатын сөз таптары, бұларды бас-
тауыш болдыра алатын сөз тұлғалары.

3. Баяндауыш. Баяндауыш бола алатын сөздер. Күрделі баянда-
уыш: есім – көмекші етістік (көсемше, басқа түрлер де) – көмекші.

4. Айқындауыш. Айқындауыштың жетектесетін жолдары: же-
текші сөздің ауанына қарай өзіне белгілі бір септеу жалғап алатын-
дығы, я жалғауыш қосатындығы (септес сөз); жетекші сөзге көну
үшін айқындауыш сөздің (ілік жалғауыш сөздің) ілік жалғаулы түр-
ге түсіп, оның үстіне жетекшіні де өз ауанына қаратып өзімен жақ-
тас тәуелдендіруі (іліктес сөз); етістіктің жетекшіге көну үшін,
соның ауанына қарай, соған лайық (шак) түрге көсемше болуы;
«-ған-ша», «ға-сын», «ға-лы» түрлеріне түсетіндігі, шартты («са-лы»)
түрге түсуі жетекшіге ешбір жалғаусыз көніп, сөйтсе де орын талға-

май, алыста тұрып-ақ жетек бола алатын айқындауыштар (жанас сөздер); жетекшіге жалғаусыз көнгенмен, арасына басқа сөз салып алыстай алмай қабыса жанасатын айқындауыштар (қабыс сөздер).

5. Септес сөздер, бұлардың түр-түрі:

а) Барыс жалғаулы септестер; 1) «бар»; «кел», «сал», «қара» сияқты етістіктерге көніп, *қайда?* (*қай жерге?*) деген сұрауға жауап болатын – бағыт септестер, мұның ішіне «шейін», «таман», «қарай» сияқты жалғауышты септестер де кіреді; 2) «бер», «сат», «айт» сияқты етістіктерге; «керек», «шақ», «лайық» сияқты сын есімдерге көніп *кімге?* *неменеге?* деген сұрауға жауап ретінде жай объект болатын септестер; 3) *неге?* (*не үшін?*) деген сұрауға жауап болатын мақсат мағыналы септестер; мұндай сөздер көбіне етістіктің тұйық түрінен жасалады; 4) «бұл», «кен», «қуан» сияқты жетекшілерге бағынып себеп мағынасында айтылатын септестер; 5) сабақты етістен болған өзгелік етістерге бағынып сын объекті (субъекті – объект) болатын септестер; 6) *қашан?* *қай уақытта?* *қай уақытқа шейін?* деген сұрауларға жауап болып, мезгіл мағынасында айтылатын септестер.

б) Табыс жалғаулы септестер – тек сын объект қана болады, олардың септеусіз айтылатын жерлері.

Ескерту: «Баруын барыпты», «жақсысын жақсы» деген сияқты жерлерде келетін табыс жалғаулы сөздер сөйлемге дербес мүше емес, өзіне жалғаса айтылған сөздерге, «тек», «өте», «тым» – дер сияқты дәйек қосалқыларға ұсап айтылатын көмекші сөз.

в) Шығыс жалғаулы септестер: 1) қимыл етістіктерге бағынып *қайдан?* *қай жерден?* деген сұрауларға жауап болып, мекен мәнді мүше болатын септестер, мұның ішіне «бері», «әрі» сияқты жалғауышты септестер де кіреді; 2) «ал», «біл», «сақтан», «айырыл» сияқты сөздерге бағынып (*кімнен?* *неден?*). жай объект болатын септестер; 3) «жаса», «сал» («құр»), «істе» мәнді сөздерге бағынып, істеген нәрсенің затын көрсететін объект мағынасындағы септестер; 4) бірдемеден асыра жұмсау мағынасындағы етістіктерге бағынып («өзеннен өтті», «Еркімбектен беріп жібердім» дегенге ұсаған жерлерде) жай объекті де бола алатын септестер; 5) *қашан?* *қай уақыттан* (бері?) деген сұрауларға жауап боп, мезгіл мағынасында айтылатын септестер; 6) сын есімдерге бағынып, бірдеменің сыны

неліктен, неден, неден көрі артық соны ашып беретін объект септестері; 7) амалдың неліктен (не себептен?) болғанын көрсететін септестер.

г) Жатыс жалғаулы септестер: 1) бірдеменің қай жерде тұрғанын, амалдың қай жерде болып жатқанын көрсететін мекен септестер; 2) амалдың қай уақытта істелгенін ашып беретін мезгіл септестер (Мұның көбі жатыс жалғаулы есімшелер).

д) Құрал жалғаулы септестер: 1) істеушінің істі немен (не құралмен, не әдіспен, не жөнмен) істегенін білдіретін құрал септестер; 2) қай жермен қозғалатындығын көрсетуші мекен септестер; 3) бір амалдың басқа бір амалды істесімен басталатынын ашып беруші мезгіл септестер; 4) қайткенмен (де) болмайды деу үшін айтылатын ереулі септестер.

е) Меңзес жалғаулы септес – амалдың кімше, неменеше, қандай жол – ережеше, кімнің бұйрығынша, айтуынша істелгенін көрсететін сын септес болады.

ж) **-дай** жалғаулы септес: 1) есімге бағынып, бірдеменің қандай (кімдей, нендей) екенін көрсететін сын септестер; 2) істеушінің амалы басқа біреудікінен кем емес, сондай екенін көрсететін я қайткендей, қайтердей екенін көрсететін сын септес.

з) Атау күйінде түрлі жалғауыштар мен қосыла айтылатын септестердің (кім үшін, кім сияқты, не тақырыпты... деген сияқты) әр жалғауышқа тән айрықша мағыналары.

6. Іліктес сөздер: нәрсе болсын, сын болсын, амал (есімше түрдегі амал) болсын – кімнің, ненің меншігі (нәрсесі, сыны, бөлшегі, амалы) – соны ашып беретін айқындауыш – іліктес болады.

Іліктестің ілік жалғаусыз айтылатын жерлері, септеусіз айтылмайтын жерлері.

7. Шақтас сөздер: а) өткен шақ, көсемше түріндегі шақтастар – амалдың істегенін білдіретін сын шақтас; б) Қазіргі шақ көсемше түріндегі сын шақтас, – мұның ішіне етістіктің басқа түрінде айтылмайтын (*ақшалай, шикілей, екіншілей, осылай*) сияқты көсемшелер де кіреді; в) **«-ға-лы»** түріндегі шақтастар; 1) қайткеннен бері екенін көрсететін мезгіл шақтас, 2) қайткелі (қайтпек үшін екенін ашып беретін) мақсат шақтас; г) **«-ған-ша»** түріндегі шақтас; 1) **«үйткенше басқа бірдемені істеу артық»** *«үйткенше»* сияқты ереуіл шақтас; 2. **«үйткенше (үйткенге шейін бүйтіп үлгір»** дегендегі *«үйткенше»* сықылды мезгіл шақтас; д) **«ға (-сын)<ғаннан//соң»** түріндегі шақтас. 1) **«сөйтпін болғансын артынан бүйт»** дегендегідей

мезгіл шақтас, 2) «сөйткесін (амалсыздан) осылай да осылай болды» деген сияқты; е) шартты («са»-лы) түрдегі шақтастар: 1) «отырсам тұра алмаймын» дегендегідей шарт шақтас, 2) «оянсам терлеп қалған екем» дегендегідей мезгіл шақтас, 3) «да» дәнекерімен қосылып «Білмесем де айтпаймын» дегенге ұқсаған кейде ереуіл шақтас («барсаң да болады»).

Ескерту: «Барсаң бар», «сөйтсе сөйте қойсын» дегендегі түбірі қайталанған жерлердегі шартты түр сөйлемге жеке күйінде мүше бола алмайды, құранды (етістіктің) мүшенің бір бөлігі ғана болады дегенді де ұқтыра кету керек.

8. Жанас сөздер: мезгіл сын есім болған «кеше», «былтыр», «жарын», «мана» сияқты сөздер жетекші етістікке жалғаусыз көніп (өйтеуір алдыңғы жағында тұрса болғаны), орын талғамай мезгіл жанас болады.

9. Қабыс сөздер: жетексіз сөзге жалғаусыз көнгенмен, орын талғайды – тек өзінің артындағы сөзге ғана көніп, екі араға басқа сөз кірістіруді сүйемейді. а) Нәрсенің я амалдың сынын көрсете, қандай? қалай? деген сұрауларға жауап болып, нәрсенің санын, «бес қайнаса сорпасы қосылмайды» дегендегідей амалдың шамасын; б) «пәлен сағат ұйықтады», «онан бұл құдық кісі бойы терең» дегендегідей мезгілдің шамасын, басқа түрлі шамаларды да көрсететін сан – қабыс болады.

10. Бір нәрсе жетек айқындауыштың бір жетекшіге көніп жатысқа жетек болуы; бір жетектің бірнеше жетекшіге бірдей көніп тіл жетек болуы; бір жетекке тағы бір жетек көніп бұл өзі тағы бір сөзге жетекші болып т. т. сөйтіп, баспалдақтаған шұбырма жетектің болуы; мына үш түрлі де, я екі түрлі қабат бір сөйлемнің ішінде кездесіп жамырама жетек болуы.

11. Жарыспа жетектердің орны: а) септес, жанас сөздер өзара жарыспа болғанда, орны-орнының ой екпініне бағынуы; б) басқа сөздер мен қабыс сөз жарыспа болғанда, жетекшінің жаны (дәл алды), қабыс сөзге тиюі; в) бастауыштың орны талғаусыз болғанмен, ой екпіні түскенде, баяндауыштың дәл алдына баяндауышқа жетек қабыс болған күнде, сол қабыстың дәл алдында болуы.

12. Жарыспа қабыстардың орны-орны: 1) есімше; 2) туынды сын есім; 3) таза сын есім; 4) адъективтенген зат есім болып осы ретпен ғана орналасуы.

13. Шұбырма жетектердің орны-орны; оның тұрақтылығы.

14. Жайылма сөйлем, жайылма мүше: бастауыш жайылма, баяндауыш жайылма, септес жайылма мүше (*Нұрымның о сықылды ісін мен есіткен емеспін*); іліктес жайылма (*о сықылды қымбат малдың маған керегі жоқ*); жанас жайылма (*Алматыға бастап келген жылы, ол ілім жұмысынан басқаға көңіл бөлген жоқ*); қабыс жайылма (*Өзі жығылған өкінбес*).

Жайылма сөйлемнің тыныс белгілері.

15. Күрделі мүше: мұның түр-түрі де жаңағыдай (14 сағат) бірақ ішінде дербес бастауыш болады; бастауыш атау түрінде болады. Ілік түрде де болады.

Күрделі мүшеге арналған тыныс белгілері.

16. Адъективтене алатын зат есім я субстантивтенген сөз боп келген бастауыштарға жанас, қабыс сөздерден айыра тану үшін қоятын тыныс белгілері.

17. Тектес мүшелер; қос тектес; ыңғайлас тектес (мұның ішіне «десе»-леп ереуілдескен баяндауыштар да кіреді: «*Бу десек, мылтық түтіні*», «*Мал десек, адам екен*»), тандама тектес. Тектестердің арасындағы дәнекерлері, жалғауы ортақ боп келген тектестер; етістіктен болған тектестердің жалғауы ортақ болғанда, алдыңғыларының өткен шақ көсемше түрінде болуы (Қос тектеске дәнекер болған «мен»-ді септеу «мен»-нен айыра тану).

Жалпылауыш сөз. Тектестердің тел жетегі. Тектес мүшелерге қойылатын тыныс белгілері.

18. Қаратпа, қыстырма. Бұларға арналған тыныс белгілері (8 сағат).

19. Жай сөйлемнің түр-түрі (10 сағат).

а) Хабарлы сөйлем, сұраулы сөйлем, лепті сөйлем. Бұлардың тыныс белгілері.

б) Толық сөйлем мен олқы сөйлемге арналған тыныс белгілері.

в) Иесіз сөйлем. Мұның олқы сөйлемнен басқалары.

2. Құрмалас сөйлем

(32 сағат)

1. Құрмалас сөйлемнің екі түрі: салалас сөйлем мен сабақтас сөйлем.

2. Салалас сөйлемнің ішіне кірген жай сөйлемдердің басын қосу үшін істейтін амалдар: 1) алғашқы сөйлемнің баяндауышының ішінде көмекші «еді» болады (*Әмірбек келіп еді, «бір барайық»*)

дегені нем құрайды боп шықты), я шартты (са-лы) түрдегі баяндауыш болады (*Нұрымдікіне келсек, өзі кетіп қалған екен*); 2) алғашқы сөйлемдердің баяндауыштары өткен шақ көсемше түрінде болады (*«Ғалым келді де, жақсы боп қалды», «Қой маңырап, түйе боздап ауыл у-шу»*); 3) Екі сөйлемнің арасында «да» дәнекері болады – мұндайда кейінгі сөйлемнің хабары алдыңғынікінің артынша (іле-шала) болмақ; «да» әр сөйлемнің ішінде өз алдына қайталап айтылатын болса, бәрінің хабары бір кезде болады; мұндайда сөйлем-сөйлемнің басында, я ішінде «әрі» дәнекері де болады; 4) кейінгі сөйлемдердің басында «және», «тағы», «сосын»-дарға ұсаған дәнекерлер де болады; 5) Кейінгі сөйлемнің хабары алдыңғыныкінің салдары болса, ондайға кейінгі сөйлемнің басында «сол себепті», «сондықтан», «сөйтіп», «сонымен», солармен мағыналас «сосын» сияқты дәнекерлер болады; 6) Екі сөйлемнің хабары біріне-бірі қайшы келетін болса, кейінгі сөйлемнің басындағы дәнекері «бірақ», «сонда да», «сөйтсе де», «дегенмен», «қайта»-лар сияқты болады; 7) Салаластың ішіндегі жай сөйлемдердің біреуінің хабары дұрыс болған күнде, басқаларыныкі дұрыс болмайтын боп, бәрінің біреуі ғана таңдалатын болса, ондайда «я», «әйтпесе», «не болмаса», «немесе»-лерге ұсаған дәнекерлер жұмсалады; 8) бірнеше сөйлемнің бірінің хабары бірыңғай болып, сосын бір сөйлем соның біріне қорытынды сөйлем боп шығатын болса, қорытынды сөйлемнің басынды «әйтеуір», «сөйтіп», «сонымен» сияқты дәнекерлер болады; 9) кейінгі сөйлем алдыңғы сөйлемге себеп болатын болса, оның алдында «өйткені», «неге десең», «себебі сол» сияқты сөздер дәнекер болады; 10) кейінгі сөйлем алдыңғы сөйлемнің мәнісін дәлелдеп ашып беретін болса, алдыңғы сөйлемнің баяндауышының ішінде «осы», «сол», «бұл» есімдіктерінің бір түрі, я солардан жасалған етістік «бұйт», «сүйт»-тер болады.

3. Салаластардың түр-түрі: а) ыңғайлас салалас; б) ереуіл салалас; в) талғама салалас; г) себеп-салдар салалас; д) шарт-жағдай салалас.

4. Ыңғайлас сөйлемдердің біреуінің хабары басқаларының бәрін өз ішіне алатын жалпы хабар болады – бір сөйлемі жалпы сөйлем болады; жалпы сөйлем алдымен айтылып, өзгелері одан кейін айтылуы да мүмкін; жалпы сөйлем ең артынан қорытқы сөйлем боп айтылуы да мүмкін.

5. Салалас сөйлемнің тыныс белгілері.

6. Сабактас сөйлемдер. Сабактас сөйлемнің ішінде басыңқы

сөйлем болады да, оның бір мүшесіне жетек айқындауыш есебінде бағыныңқы сөйлем болады.

Бағыныңқы сөйлемнің баяндауышы шартты түрде («са-лы») болады да, ішінде бір сұраулы сөз болады; басыңқы сөйлемде сол сұрауға сәйкес басыңқының баяндауышына, я басқа бір мүшесіне көніп, соның ауанынша белгілі бір түрге түскен (кейде етістік «сөйт» те болған) «сол» болады. Бағыныңқыдағы сұраулы сөз де, басыңқының есімдігі де дәнекер сұрау, дәнекер есімдік болады.

а) дәнекер есімдік атау түрінде болуы да мүмкін («кімді айтсаң, сол келеді»); онда бағыныңқы сөйлем бастауыш бағыныңқы болады.

б) дәнекер есімдік етістік түріне түсіп, я есімдік күйінде-ақ баяндауыш та бола алады («сен қайтсең, мен де сөйтемін», «ол қандай болса, мен де сондай»). Мұндайда бағыныңқы сөйлем баяндауыш бағыныңқы болады.

в) Дәнекер есімдік септес сөз бола алады (*Кімді көрсем мен сонан, бетті бастым... тұра қаштым жалма-жан.* Абай) — бағыныңқы — септес бағыныңқы болады.

г) Дәнекер есімдік іліктес болса, бағыныңқы — іліктес бағыныңқы болады.

д) Дәнекер есімдік шақтас болса («*Сабыр айтып, қалай істесе, Мәмбет те (сөйтін) солай істейді*»), — шақтас болады.

е) Со қалыпты «*Сабыр қайда барса, Мәмбет сонда барады*» дегендей жанас бағыныңқы да болады.

Е с к е р т у: Жанас сөзге сәйкес жанас есімдік «содан» айтылмайды да, сонымен жанас бағыныңқы септеске ұсап кетеді.

ж) «сөйткен», «сондай» сияқты есімдік тұрған жерде бағыныңқы сөйлем қабыс бағыңқы болады.

7. «Де» етістігінің түрлі мағынасы: а) «*күн жауайын деп тұр*», «*сені ол тіпті адам демейді*» дегендегі сияқты көмекші етістік болуы; б) «*Маса деген көбейіп кетті*», «*Мешкей деген жақсы ат емес*» дегендей есімше түрінің жалғауыш болып кетуі;

з) Төл сөздің өзінен айырмайтын бір белгісі — ауызбен айтқандағы «тырнақша» болуы.

Төл сөзге арналған тыныс белгілері.

Тырнақшаның цитата, газет, журнал, кітаптардың аты, лақап ат, кекесін сөздер сияқты орындарда қойылуы.

V. ВОПРОСЫ ГРАММАТИКИ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

К ПОСТАНОВКЕ ИССЛЕДОВАНИЙ ИСТОРИИ ФОНЕТИКИ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА¹

Так как казахский язык подвергается историческому изучению впервые, к тому же изучению не особенно привычными для его прежних исследователей методами анализа языкового материала, то считаем нелишним предпослать изложению основного материала нашей темы несколько слов о тех «диких, режущих ухо» многим лингвистам приемах, применяемых в нашем исследовании. Мы имеем в виду **палеонтологию речи**.

Дело в том, что многим кажется, будто историческое изучение языка не имеет прямого отношения к языковому строительству, будто подобное изучение преследует «чисто научную», «отдаленную» цель, будто палеонтология речи, выкапывая какие-то «доисторические» формы, не способна помочь практической работе над языком: установлению терминологии и орфографии, выработке норм литературных языков, разработке вопросов грамматики, методов преподавания языка и т. п.

Такие возражения исходят из двух разных внешне, но совершенно одинаковых по существу настроений.

¹ Настоящая статья представляет собой введение к циклу лекций проф. Х. К. Жубанова по истории фонетики казахского языка, прочитанных в КазПИ в 1933/34 учебном году. Статья была опубликована в «Трудах Казахстанского научно-исследовательского института национальной культуры» в 1935 году (кн. I). Редакция сборника сообщила, что основная часть курса будет опубликована отдельными главами в следующих сборниках. Следующий сборник вышел в 1938 году, и продолжения курса, естественно, не было.

Первое из них — против принципа историзма вообще, против изучения языка в движении, развитии, динамике. Обосновывать неправоту подобных возражений было бы, конечно, излишне.

Другое настроение — не «против» истории языка, а лишь против изучения истории языка методами палеонтологии речи, т. е. за изучение этой истории при помощи исключительно письменных памятников феодального периода. Приправляются эти данные сравнением фактов из отдельных языков, входящих в одну «семью», ничуть не выходя за пределы заколдованного круга (т. н. лингвистических семей). Это сторонники индоевропейского компаративизма. Не говоря о том, что письменные памятники не характеризуют обслуживавшихся ими языков во всей их полноте и не уходят в глубь времен, что и делает их недостаточными для восстановления картины исторического прошлого данного языка, не говоря о том, что история, основанная на письменных памятниках, не доступна языкам, не имевшим прежде письменности, каким и было огромное большинство языков СССР, в том числе и казахский.

Подобные «признание» истории языка и возражение против палеонтологического анализа языкового материала, кроме несостоятельности доводов, носят великодержавный характер, считают историю принадлежностью лишь культурных языков и лишают возможности исторического изучения бесписьменные языки.

Таким образом, ни одно из этих возражений против палеонтологии речи как метода исторического изучения языка не может считаться состоятельным.

Изучение языка в движении, развитии делает необходимым условием принцип историзма. Поскольку история языка не постигается одним тем, что в состоянии дать письменные памятники, то не остается иного пути, кроме использования материалов, которые поставляют нам сам живой язык, в силу своей природы представляющий собой накопление всей предшествующей истории человечества. При такой возможности использования современного языка в качестве источника исторических сведений лингвистическая палеонтология приобретает незаменимое значение как могучее орудие в руках исследователя.

Что же касается того возражения, которое отвергает пользу палеонтологии речи в практическом языковом строительстве, то оно представляет собой просто недоразумение. Последнее восходит, с одной стороны, к практиковавшемуся ранее делению наук

на «чистые» и «прикладные», или, что то же самое, к отрыву теории от практики. Действительно, при всеобщем признании бесспорных теоретических достижений нового учения, хотя бы по вопросам происхождения языка, диалектики глоттогонического процесса, по вопросам связи и зависимости в основном структурных изменений языка и многих других, какая же может быть речь о беспомощности этого учения в вопросах практического языкового строительства в такой даже степени, в какой может оказать помощь схоластическая индоевропеистика?

Учение исходит из того резкого противопоставления истории языка его же современности, из т. н. деления языкознания на *linguistique diachronique* и *linguistique synchronique*, которое с легкой руки Ф. де Соссюра стало догматом для лингвистов и не изжито до сих пор. Согласно этой концепции, диахроническое или историческое языкознание, к которому относят работы Н. Я. Марра², не имеет ничего общего со статическим или синхроническим языкознанием, задача которого заключается якобы в голом описании, фотографировании фактов, без всякого осознания исторического развития.

Подобно тому как ошибочно такое понимание отношения современности к истории, ошибочно также и признание отсутствия отношения лингвистической палеонтологии к современности. Наоборот, палеонтология речи имеет своим отправным пунктом имен-

² Мы имеем в виду работы Н. Я. Марра, относящиеся к периоду его научной деятельности, которые знаменуют собой новую эру в истории лингвистики. Но, по чистосердечному признанию одного из самых ярых противников нового учения проф. Поливанова, «немало у Марра работ и чисто описательного характера, которых было бы вполне достаточно для оправдания звания академика» (из доклада Поливанова в Комакадемии в 1928 году).

При бесспорной ценности этих работ как материала, все же они по достоинству своему стоят несравнимо ниже, чем последующие (в чем не сомневался и сам Н. Я. Марр), так как иная, открыто индоевропейская методология не могла не отразиться и на самом результате исследований, не могла не снизить качества, не уменьшить правдивость в восприятии и воспроизведении исследуемой языковой действительности.

Поучительно, однако, когда критики типа Поливанова и другие, оценивая столь положительно пройденные, пережитые ступени развития яфетического языкознания, переросшего затем в общее учение о языке в мировом масштабе, тем не менее всячески бранят дальнейшую, новую, высшую ступень того же самого языкознания, научной деятельности того же самого ученого. (*Прим. автора*).

но современные живые языки, но лишь с тем различием, что, вместо одного поверхностного констатирования наличных фактов, она анатомирует их, вникает в строение слов, рассматривает это строение исторически, т. е. в развитии, изменении, ибо целевой установкой всякого действенного учения является не только и не столько объяснение.

Чтобы сознательно подойти к изменению существующего языкового строя, необходимо быть в курсе изменений строя языков вообще, знать основные и привходящие факторы этих изменений. Чтобы выяснить законы изменения языка вообще, необходимо проследить пути развития и изменения языков в связи с изменениями в экономике и общественных отношениях. Поскольку это проследивание возможно не путем созерцания и субъективного умозаключения, а на основе анализа конкретного языкового материала конкретных языков и поскольку таким материалом, бесспорно, являются отдельные слова и их организация в синтаксические группы, то, естественно, исследователь не может обойтись без исторического анализа каждого отдельного слова и цельных групп слов. Палеонтологией называется лишь такое проследивание на речевом материале путей развития языка особыми приемами, чуждыми традиционным приемам индоевропеистики, но исходящими из специфики, природы самого языка, — приемами, учитывающими исторические условия развития языка.

В самом деле, как же можно помочь языковому строительству, когда не имеешь понятия о природе материала этого строительства?

Ведь очевидно, что история изучается не как самоцель, не ради знания прошлого языка, а наоборот, история, прошлое языка изучаются для осознания современного состояния языка, для того, чтобы на основе этого осознания сознательно воздействовать на язык.

Строение элементов речи имеет не только пространственный характер, т. е. эти элементы состоят не только из разных кусков, но и временной, т. е. состоят из разных кусков, влившихся в разное время и в различных исторических условиях, а потому в измененном виде носящих черты этих разных времен и условий. Поэтому такое строение словесного материала постигается историческим изучением. Понятно, что лингвист не может и не должен отказываться от такого орудия познания строения речи, каким является палеонтология.

Таким образом, палеонтология не только не далека от практики, но, наоборот, без нее немыслима практическая помощь языковеда языковому строительству.

Освещая взятый здесь небольшой отрезок фонетической жизни казахского языка под углом палеонтологического анализа, тем самым **мы заранее должны будем расходиться с прежними исследователями турецких языков в установленных ими моментах, считавшихся незыблемыми.** К тому же вопросы исторической фонетики представляют собой одну из самых малоразработанных дисциплин в новом осмыслении, что и усугубляет трудность поставленной задачи.

Историческое изучение того или иного языка, при скудности наших знаний о закономерностях развития речи, встречается с рядом трудностей. В силу своей специфики каждый современный язык содержит в себе значительное количество архаизмов, не соответствующих образу мышления современной ему эпохи, а имеющих глубокие корни в весьма отдаленном прошлом с иными условиями общественных отношений, а потому с иными взглядами на вещи. Таковы, например, в казахском словоупотреблении выражения **күн көру, күн елту** – «прожить жизнь», подлинно означающие «видеть (көру) день (күн) или солнце», «нести с собой день-солнце», «иметь при себе солнце». Отсюда «состояние» (имущественное) обозначается выражением **күн көргем**, слово в слово означающим: «то, что дает видеть солнце». Современный казах, конечно, не связывает понятие «жить» с видением «солнца» или «дня» и вовсе не думает, что он, живя на свете, несет с собой «солнце» (күн) или «день», а потому не отдает себе отчета, когда он употребляет эти выражения, что в отдельности эти слова означают «солнце», «день», «видеть», «нести», хотя в отдельности слова эти действительно употребляются именно в указанных значениях. Употребляя подобные выражения, современный казах отвлекается от значений отдельных слов и все сочетание в целом воспринимает как отдельное слово «жить», не ассоциируя ни с «солнцем», ни с «видением», ни с «несением». Таково же казахское название «солнечного диска» (солнца в собственном смысле) – **күн-нің көзі**, буквально «глаз» (көз) «дня» (күн). К этой же категории принадлежит словоупотребление **безгег-ім ұстады** «меня лихорадит», слово в слово – «меня держит (ұстады) мой (мен) (безгек)», или же, переводя несколько ближе к духу выражения, «я одержим безгеком». **Безгек** – «лихорадка», а **ұста**

глагол «держать». Казалось бы, с точки зрения современного мышления для лихорадки вовсе ни при чем глагол «держать».

Действительно, для современного мышления чуждо подобное представление как «жизни», «солнца», так и «лихорадки». Но зато эти выражения имеют объяснения в мировоззрении древнейших эпох не только в анимистической, но в космической и микрокосмической стадиях восприятия предметов окружающей среды.

Языковые явления подобного порядка нельзя объяснить одной отсталостью народа, употребляющего эти выражения в своем языке, хотя отсталость обуславливает количественно большее и качественно более «девственное» сохранение особенностей мышления отдаленных периодов общественной жизни. Русский безличный оборот **меня лихорадит** архаичен не менее, чем казахское «безгегім ұстады», т. к. безличные глаголы в самом деле личны, лицо здесь третье, но с тем лишь различием, что в этих образованиях затемнен субъект действия — тот, кто действует, в данном случае, кто **лихорадит**, «вселяет лихорадку». Действующим лицом здесь мыслились в зависимости от стадии мышления и «тотем», и «злой дух», и «бог» и прочее³. Немецкое **es regnet**, греческое **vel** — «дождит», хотя представляются как «дождь падает», в сущности же означают, что «дождит» некое божество, а до анимизма — тотем. Поэтому у Гомера дважды встречается следующее выражение: «а Зевс дождал». Латинский язык имеет выражение **lue tonante** — «когда Юпитер гремел»⁴.

Даже такой реалист-историк, как Геродот, рассказывая об отношении скифов к иноземной культуре на примере случившегося со Скилой, употребляет выражение «в этот-то дом божество метнуло огненную стрелу, так, что он весь сгорел»(IV,79).

Как видно из этих примеров, для греческого языка не характерно выражение «дождь пал», а «дождал отец богов Зевс», для латинского — не «гром гремел», а «гремел бог Юпитер», в словоупотреблении Геродота не «гроза ударила», а «божество метнуло огненную стрелу». Ныне эти божества перевоплощены в немецком языке

³ См. об этом: *Март Н.* «Язык и мышление», Л., 1930., а также: *Ego же. Verba impersonalia, delectiva, substantiva und auxiliaria* // И. О. Н. 1932. №6. (*Прим. автора*).

⁴ *Мейер А.* Введение в сравнительную грамматику индоевропейских языков // Пер. с нем. Кудрявского, Юрьев, 1913. С. 214. (*Прим. автора*).

в местоимение «es», в русском — в безличный оборот «меня лихорадит». Наличие глагола **ұста** (держать) в казахском выражении **безгегім ұстады** (меня держит лихорадка) объясняется тем же, чем можно было бы объяснить русское словоупотребление «о-держать», «о-держимый», которые образованы из той же основы «держать», так как на известной ступени развития мышления больной воспринимался, как «одержимый злым духом», а «одержать победу» — как «вселить беду» (бес) или сделать «одержимым духом (по)беды». Не составит исключения и казахское **күн көр-у** — «жить», буквально «видеть солнце». Оно тоже имеет свою параллель в русском «видеть свет(солнце)», «жить на свете», буквально «жить при солнце», так как свет семантически произведен от солнца.

Таким образом, архаизмы в семантике, как и в синтаксисе, морфологии и фонетике, присущи не одним отсталым языкам, они есть во всех языках, даже в самых развитых. Это составляет одну из особенностей языка.

Если такая задача сама по себе нелегка, то еще более неблагоприятной становится задача исследователей отдельных конкретных языков, наталкивающихся, не только на общие закономерности развития языка вообще, и на специфические, внутренние особенности изучаемого ими лингвистического круга.

Дело в том, что каждый отдельный язык, каким бы он ни казался монолитным, представляет собой накопление, состоящее из вкладов множества языков, вкладов, вложенных на разных ступенях развития каждым отдельным «пайщиком» и в различной дозе, с различным правовым положением использованных слов, поэтому они, попадая в общую племенную или национальную мельницу, перемалываясь здесь, стираются, теряют свой первоначальный лингвистический облик, все больше и больше приближаясь к господствующему, так называемому общенациональному стандарту. Трудность заключается именно в том, что стираются они не одинаково, а по-разному, смешиваются нормы, отдельные типы как-бы совпадают⁵.

⁵ Так, например, казахское слово **су** — «вода» — может и должно быть возведено к двум различным прототипам: с одной стороны, к форме **su-oj**, наличной ныне у тувинцев и появляющейся иногда у самих казахов в произношении производного от слова **so-w** глагола **suoj-ar** — «поить», «поливать», где налицо звук **oj** в конце именной основы. С ослаблением гласного в редуцированный негубной «э» данная форма налицо в глагольной основе **sэ-k** «выжимать», что производно от «воды».

Трудность изучения языка объясняется тем, что эти архаизмы восходят к различным эпохам, являя собой наслоения различных периодов человеческой истории.

Прав был акад. Н. Я. Марр, говоря, что «язык отражает всю совокупность предшествующей истории человечества». Ибо «язык так же древен, как и сознание»⁶, а сознание есть «изначально исторический продукт»⁷.

Таким образом, язык представляет собой накопление всей предшествующей истории человечества, отдельные этапы которой напластовались по порядку последовательности своего развития так же, как предшествующие периоды геологического развития

То же слово в той же форме представлено в корне глагола **sbqta** «плакать», спирантизовано **vэ-g-la id**, ибо «плакать», иначе «пустить слезу», некогда означало «наводнить глаза», как это до сих пор налицо в казахском выражении **boska kózindi sulama** «не плачь напрасно», слово в слово «напрасно не наводни глаза». Что слово «слеза» первоначально означало «очей вода» уже доказано Н. Я. Марром на материале ряда языков и письменностей.

Впрочем, один из языков, близких к нашему, а именно чувашский, сохранил подобное наречие в совершенно неистертом виде — **kuz subы**. После этого не может быть сомнения в производности глагола **ye-g-la** и **sэ-k-ta** от слова «вода» **su-oj**, **sэ-oj**, **sэ-k**, **yэ-g**.

Таким образом, казахское слово **sө-w** должно быть возведено к форме **su-oj**, которая по выпадении **oj** была компенсирована удлинением предшествующего гласного **ubu-suoj-su-g-su**, как в алтайском и киргизском, а в таких языках, не знающих долготы гласных, как казахский, долгий гласный пришел в раздвоение **u эw-(so:-sэw)**. Весь ход преобразований в данном случае можно изобразить формулой: **suoj-su:-so:so:sэw**.

С другой стороны то же казахское слово **sэw** с таким же успехом приходит к форме **sub sup**, наличной в орхонских надписях _____ и в древнеуйгурском языке _____; в таком случае ход изменений **suw** должен изображаться формулой **su-p-su-b su-v-su-w-sэw**.

Существование в самом казахском языке глагола **sep-seb** — «брызгать», производного от такого же слова **sub**, говорит за наличие и формы с губным согласным. И так, в оформлении казахского слова **sэw** одинаково могли участвовать и форма **suoj** и форма **sub**, поэтому нельзя отдать предпочтение какой-либо одной из них, нельзя также ограничиться констатированием чередования **oj** с губным без выяснения генезиса такого чередования, как это делалось в тюркологической практике до сих пор. И в этом следует видеть совпадение результатов эволюции двух разных форм, принявших одинаковый облик, несмотря на их различное происхождение. (Прим. автора).

⁶ Маркс К., Энгельс Ф. О Фейербахе // Архив, Кн.1. С. 281.

⁷ Там же.

Земли оставили свои следы в виде последовательных отложений, пластов, легших друг на друга, чем и дают они о себе знать историкам Земли.

Однако эти трудно уловимые смены типов представляют благодарный материал для изучения генезиса самих языковых явлений. Именно то, что «наслоения различных периодов... одни ложились на другие», «отмечая собою последовательные эпохи», то, что «история есть не что иное, как последовательная смена отдельных поколений, из которых каждое эксплуатирует переданные ему всеми его предшественниками материалы»⁸, дает возможность по ним, хотя и существенно изменившимся, судить о самих предшествовавших. Подходя именно таким образом, Энгельс видел в современных ему исторических формациях пережитки более отдаленного прошлого, когда он утверждал, что «из-за римского рода выглядывает Ирокез»⁹.

Так поступили исследователи Бахофен, Морган, Лафарг и другие, с успехом для своего времени разобравшиеся в общественных отношениях древнейших эпох, до каких не в состоянии добраться ни одна письменность.

Исходя из этой возможности, которую представляет сам живой язык, пережиточно — в снятом виде — сохраняющий следы зигзагообразно пройденного им пути, мы и постараемся проследить историческое развитие казахского языка в части фонетики, используя в качестве основного источника материалы самого казахского языка, а не письменные памятники, как принято в практике исторического изучения языка. Этим, конечно, мы вовсе не хотим умалять значения письменных памятников, но лишь подчеркиваем, что они не будут служить у нас отправным пунктом в объяснении происхождения тех или иных звуковых типов, форм и значений слов.

Это — **первая особенность** нашей постановки исследования истории казахского языка.

Вторым отличием нашего подхода является то, что мы берем отдельные лингвистические факты в общей их связи с остальными областями языковой жизни, выясняя связи последней с отдельны-

⁸ Маркс К. Письмо к Вере Засулич // Архив. Т.1. С. 281.

⁹ Маркс К., Энгельс Ф. О Фейербахе // Архив. Т.1. С. 225.

ми этапами развития общества, его экономики, социального строя и мировоззрения.

Дело в том, что отдельные области языковых явлений: фонетика, морфология, синтаксис, лексика и семантика не отделены друг от друга «китайской стеной», а связаны между собой и обуславливают друг друга. Изменение звукового состава слова влечет за собой изменение значения, изменяется лексический и морфологический облик слова; изменение же лексическое и морфологическое способствует фонетическому перерождению слова. Так, например, давно известное в турецких языках чередование **р-з**, наличное и в казахском в таких родственных образованиях, как **көр-көз**, **семір-семіз**, **сір-сіз**, (суффикс отрицания в словах **әлсіз-әл-сіре**, **қан-сыз — қан-сыр-а**), показывает нам, что некогда наш язык, собственно известный его слой, не знал фонетического различия звуков **р-з**, хотя эти различия существовали в языке. Также мы видим из характера слов, где эти звуки чередуются, что тогда еще не были выделены в особые части речи имена и глаголы, т. е. предмет и его действие обозначались одним словом, и **көр** и **көз**, и **семір** и **семіз** одинаково употреблялись и в значении имени («глаз», «жир»), и в значении глагола («видеть», «ожиреть»). А в дальнейшем, когда возникла потребность отличать глагол от имени, то наряду со многими другими способами словообразования язык использовал наличное, но дотоле безразличное чередование звуков **р** и **з** и, наподобие флективных языков, образующих новое слово от старого внутренним чередованием звуков основы без внешней флексии, закрепил форму с конечным **з** за именами (**көз**, **семіз**), а форму со звуком **р** за глаголами (**көр**, **семір**). Из этого следует заключить, что наличное звуковое различие, но все еще бывшее в безразличном употреблении, послужило основанием к раздвоению единого слова, тем самым к обогащению лексического запаса языка. Затем, поскольку такое лексическое обогащение создало два разных корня: именной и глагольный, оно послужило и морфологическому обогащению — вызвало к жизни новые формы слов. Далее подобные лексические и морфологические нововведения, придав звуковым различиям **р** и **з**, прежде бывшим лишь акустическими различиями, новое фонематическое значение, тем самым способствовали появлению новой фонетической категории.

Примеры слов **көр** и **көз** показывают, как тесно связаны от-

дельные области лингвистических явлений и как изменение в одной области вызывает изменение в другой.

Данная взаимосвязанность отдельных сторон языковой жизни должна быть, как нам кажется, понята и находиться в центре внимания исследователя; в противном случае неизбежны отрыв части от целого и вызванное этим признание изолированного существования фонетических явлений, существования их вне языкового организма. В эту ошибку впали многие солидные языковеды, которые объясняют сугубо социально-лингвистические факты не языковыми и даже не социальными факторами, а совершенно иными, не имеющими сюда отношения, как-то: звукоподражанием (Ашмарин – «Подражание в языках Поволжья»), благозвучием, музыкальностью (Гордлевский – «Грамматика турецкого языка»), экономией произносительной энергии (Поливанов – «*Tilnin osicidэ iqtisadii ojamillэг*»); некоторые же слишком злоупотребляют законом аналогии (Поппе – «О числительных» и другие работы).

Примером подобной безответственности над историей языка могут служить и работы такого крупнейшего исследователя, как М. Кастрен, который, описывая койбальское и карагасское возвратное местоимение **bot, bos** – «сам», объясняет историю происхождения данного местоимения от слова **bos** «lose»frei» («пустой») ¹⁰, против чего законно возражал и вполне остроумно сближал местоимение **bos, bot** со словами **bod, boj** – «тело», «рост» А. А. Шифнер, снабдивший примечаниями работы Кастрена ¹¹, Вамбери в небезызвестном своем «*Etimologisches Worterbuch*» происхождение слова **qыз** – «дочь», «девочка», «девушка» – ищет в словах **ыш** – «дым» и **изи** (ыссы) – «горячий», ссылаясь на выпадение начальных заднеязычных согласных, за что и заслужил справедливую критику В. Радлова ¹².

Подобные ученые карикатуры на науку объясняются тем, что фонетические изменения рассматриваются не в связи с изменениями слова (**ыш, qыз**), а изменения слова прослеживаются изолированно от истории изменения значений (**bos-bos, qыз-изи**).

Чтобы не повторить ошибок своих предшественников, мы подходим к истории фонетики как к части общей истории языка, изу-

¹⁰ *Castren M.* Versuch einer Koibalischen und Karagassischen Spachlehre. S.22

¹¹ Ibid.

¹² *Radlow W.* Phonetik der nordlichen Türksprachen. B. II. S.166.

чаем ее во взаимной обусловленности отдельных явлений. Это и составит **вторую особенность** нашего метода исследования.

Для нас является единственно верным то положение, что звуки существуют не вне слова, а в слове: следовательно, историю отдельных конкретных видов звуков следует изучать в истории изменения отдельных конкретных слов. Это неизбежно увеличит «этимологическую дозу» в нашей работе. Поскольку слова суть не только сочетание звуков, но и носители конкретных значений, и поскольку эти значения также не стабильны, а подвергаются неоднократным изменениям, то историю слова придется проследить в связи с историей отдельных значений. А так как значения тоже развивались во времени и в пространстве, а самое главное, предметам и явлениям придавались различные значения в зависимости от миропонимания каждого отдельного периода общественного развития человечества и, соответственно этому, эти предметы и явления так или иначе нарекались, то неизбежен местами довольно далекий экскурс в историю идеологии и материальной культуры.

Все эти отдельные моменты, каждый из которых имеет свою самостоятельную историю, в то же время имели не изолированную историю. Поэтому следует их рассматривать во взаимной связи отдельных моментов и в то же время показывать собственное бытие каждого в отдельности.

Приступая с такой оговоркой к изложению основного материала, следует отметить, что порядок последовательности изложения не соответствует исторической последовательности появления и развития затронутых фонетических категорий, а представляет до некоторой степени обратную последовательность. Это объясняется тем, что более поздние, близко стоящие к нам по времени появления категории бывают легко воспринимаемы.

ИЗ ИСТОРИИ ПОРЯДКА СЛОВ В КАЗАХСКОМ ПРЕДЛОЖЕНИИ¹

ПРЕДИСЛОВИЕ

Настоящей брошюрой начинается издание серии моих заметок, посвященных отдельным конкретным вопросам грамматики и лексики казахского языка. Заметки содержат самый различный по тематике, между собой не связанный материал и носят общее заглавие лишь постольку, поскольку все они одинаково имеют объектом своего рассмотрения казахский язык.

Казахское языкознание лишь начинает оформляться в качестве самостоятельной науки. И, как всякая наука, оно может завершить стадию своего оформления не на базе общих абстрактных схем, а путем разработки отдельных проблем, чтобы из этих конкретных разработок складывалась наука о казахском языке. Охватить же сразу и осветить в систематическом изложении все многообразие языковой жизни целого народа, отражающей весь пройденный им зигзагообразный путь исторического развития, невозможно. Дореволюционное прошлое изучения казахского языка оставило нам весьма скудное наследие, чтобы не сказать не оставило ничего. Так что почти на всех участках нашей лингвистической работы приходится начинать с азов.

При таком положении вещей работы, направленные на сколько-нибудь углубленную разработку отдельных сторон языковой действительности, не могут не носить лоскутного характера. Этим и объясняется тематическая неоднотипность материала, содержащегося в настоящей серии. Такие работы содержат всего лишь предварительные данные, добытые в результате столь же предварительных разведок в различных уголках малоисследованной области.

¹ Впервые работа издана отдельной книгой под названием «Исследования по казахскому языку». проф. Х. Жубанова. (Вып. 1. Из истории порядка слов в казахском предложении. Алма-Ата, 1936): Настоящая работа отпечатана по изданию 1936 г., изд. «КазФАН СССР», Алма-Ата.

Заметки эти возникли в основном в процессе чтения курса казахского языка в Казахском государственном педагогическом институте и были написаны первоначально не для опубликования, а лишь для уяснения самому себе тех или иных недостаточно ясных вопросов.

Растущая изо дня в день у самого широкого круга работников культуры потребность в лингвистической литературе, отсутствие исследовательских работ по казахскому языку вынудили меня решиться на обнародование заметок в таком, почти черновом, виде.

Пользуясь случаем, выражаю свою благодарность С. Жиенбаеву и С. Аманжолову, усилиям которых обязана выходом в свет настоящая работа.

Автор

ИЗ ИСТОРИИ ПОРЯДКА СЛОВ В КАЗАХСКОМ ПРЕДЛОЖЕНИИ

...Материя и форма родного языка только тогда могут быть поняты, когда прослеживаются его возникновение и постепенное развитие, а это невозможно, если оставлять без внимания, во-первых, его собственные омертвевшие формы и, во-вторых, родственные живые и мертвые языки².

Ф. ЭНГЕЛЬС

Общеизвестно, что в казахском предложении существует довольно строгий порядок расположения слов. Незыблемый закон размещения членов предложения, общий для всех тюркских языков, может быть сформулирован в следующем виде: определение предшествует определяемому, дополнение — дополняемому, и все члены предложения — сказуемому.

Однако этот порядок расположения слов, очевидно, не был изначальным. Ибо в современном казахском языке налицо значительные перебои, что заставляет задумываться над причинами подобного нарушения норм существующего синтаксиса языка и видеть в них образцы норм, некогда господствовавших, но затем вытесненных новыми. Обычно значительная часть исключений из норм существующего строя языка бывает такой природы и находит себе оправдание в историческом прошлом данного языка. Достаточно вспомнить наличие весьма незначительных случаев необходимости строгого порядка расположения слов в русском языке при обычной для этого языка свободе размещения членов предложения. Учитывая, что подобный строгий порядок для слов русского предложения обязателен там, где отношение членов предложения не выражено морфологически, специалисты общего языкознания с полным основанием признают это пережитком аморфно-синтетического строя³, а тем самым и прохождение русским языком стадии аморфно-синтетического оформления слов речи без помощи связующих морфологических элементов. Исходя из

² Маркс К., Энгельс Ф., Соч., Т. XIV. М., 1931, С. 327.

³ Мещанинов И. И. К вопросу о языковых стадиях. Л., 1931, С. 861.

того, что «часто только порядок расположения слов без всяких формальных элементов (приставок) определяет связь между словами...»⁴, а также из того, что история ряда служебных слов и аффиксов свидетельствует об их происхождении из слов-основ, академик А. Н. Самойлович утверждает, что приставочному строю в турецких и родственных им языках в весьма отдаленные, доисторические времена предшествовал, по-видимому, строй чисто синтаксический, при котором речь слагалась из одних основ-слов, расположенных в строгом порядке...»⁵.

Доводы обоих ученых настолько вески, что ни в какой мере нельзя отвергать эти положения, тем более противопоставлять им другие. Данные учения о языке академика Н. Я. Марра с самого начала указывали на подобный путь развития для всех языков, что придает особую силу аргументации приведенным выше положениям.

I

Так, в современном обороте речи *күн ұзақ-қа қайда жүрдің*⁶ (где ты пропал целый день?) понятие «целый день» передано сочетанием *күн ұзаққа*⁷, где определение *ұзақ* (в смысловом переводе «целый», «весь», а дословно — «долгий») не предшествует определяемому «день», а следует за ним. Согласно действующим нор-

⁴ Самойлович А. Н. Краткая учебная грамматика современного османского турецкого языка. Л., 1925, С. 11.

⁵ Там же, С. 35. Впрочем, то же положение было высказано еще в 1906 г. В. Радловым, доказавшим правильность своего мнения на примере форм *adac* и *qadac*. См. по этому поводу: *Radlov W. Einleitende Gedanken zu Darstellung der Morpologie der Türkspresceen*, S. 29-33.

⁶ Вместо косвенной формы *ұзақ-қа* с тем же значением употребляется и форма *ұзын* (длинный), так что вышеприведенное можно заменить другим: *Күн ұзын қайда жүрдің?*

⁷ В данном сочетании противоречит современным нормам грамматики казахского языка не только порядок слов: *күн* и *ұзақ*, но и употребление суффикса дательного-направительного падежа *-қа* в слове *ұзаққа*. В подобных случаях (т. е. когда слово, выражающее время, отвечает на вопрос «сколько времени?») современный казахский язык употребляет именительный падеж: *бір күн* (одни сутки), *бес сағат* (пять часов), *сүт пісірім* (столько времени, сколько нужно, чтобы молоко вскипело) и т. д. Даже вышеуказанное выражение можно заменить другим, равноценным: *Күні бойы қайда жүрдің?* (Где пропал ты целый день?), где в сочетании *күні бойы* (в продолжение дня) слово *бойы* оформлено именительным падежом.

мам казахского синтаксиса следовало бы расположить их в обратном порядке, в виде *ұзақ күн*. Существует и эта разновидность сочетания, но с тем различием, что прилагательное *ұзақ* принимает на себя, казалось бы совершенно излишне, суффикс обладания — **лы/ ты**. Последний может присоединяться теперь только к именам существительным, а к прилагательным лишь в случае образования антонимического повтора, вроде *ұзынды-қысқалы* (имеющий и длинное и короткое, т. е. все меры длины), и получается *ұзақ-ты күн*, что означает то же, что и *күн ұзақ-қа*, т. е. «целый день». Если слово *ұзақ* (долгий) без суффикса обладания сочетается со словом *күн*

Бывает также, что слово — показатель времени — оформляется и местным падежом не только при ответе на вопрос «когда?», но и на вопрос «сколько времени?». Так, на вопрос *қашан?* отвечают: *түс-те* (в полдень; местный падеж от *түс* — полдень), *кешкі-де* (вечером; местный падеж от *кешкі* — вечерний: *кеш* — вечер+суфф. относительности *-кі*). Кроме того, местный падеж употребляется и тогда, когда слово выражает продолжительность времени. Например, вышеприведенные слова, оформленные именительным падежом, могут в равной мере встречаться в местном падеже: *бір күнде, бес сағатта, сүт пісірімде*. Так что термин *locativus*, или «местный падеж», не совсем точен в применении к казахскому языку, ибо здесь нет особого падежа места, а есть лишь падеж места и времени, вместе взятые.

Направительный падеж в слове *ұзаққа* (в сочетании *күн ұзаққа*) напоминает традицию древних литературных языков Восточного Туркестана, для которых данный падеж в словах, указывающих на время совершения действия, был не исключением, а нормой. Выражение «26-го числа месяца» в современном казахском языке будет *айдың жиырма алтысында*, где выражение *жиырма алтысында* оформлено местным падежом (показатель — *да*), в то время как в юридических документах древних уйгуров XIV–XV вв. сплошь и рядом встречается обозначение дат направительным падежом, вроде... *ijtjil birjigirminc aj altı otuzga*.

(начало одного документа из собраний акад. С. Ф. Ольденбурга, по С. Малову) — год собаки одиннадцатого месяца двадцать шестого числа, где выражение *алты отызга* — 26-го (следует иметь в виду, что здесь употреблен так называемый старый способ исчисления, по которому «двадцать шесть» будет «шесть тридцать», т. е. «шесть к тридцати») — оформлено направительным падежом последнего слова *отыз* — 30. Дательный времени спорадически выступает в казахском языке в некоторых наречиях: без притяжательного суффикса в слове *кешке* (вечером, к вечеру) и с притяжательным в словах *жылына* (ежегодно), *күніге* (ежедневно). Особенно интересно оформление последнего слова, где вместо нормального для казахского языка *күніне* мы видим чагатайскую форму *күніге*, что не оставляет сомнения в том, что данное образование либо заимствовано у среднеазиатских соседей казахов, либо является вкладом тех племен, которые до вступления в состав казахов говорили на языках чагатайской группы и обитали в Западном Туркестане.

(день), предшествуя как определению последнему, то такое сочетание дает другое значение, значение «долгий день» уже в астрономическом смысле. В сочетании *ұзақты күн* (целый день) суффикс *-ты* понадобился, очевидно, лишь для того, чтобы не смешивать со значением долготы дня.

Итак, наличие сочетания *күн ұзаққа* позволяет полагать, что в казахском языке некогда имел место чуждый теперешним нормам порядок слов, по которому определение не предшествовало определяемому, как это делается теперь, а следовало за определяемым, пережитком чего и является данное сочетание. В противном случае нельзя было бы объяснить причину подобного расположения слов.

II

Выражение *күн ұзаққа*, конечно, — не единственный случай нарушения нормального порядка расположения членов предложения. В фольклоре и обыденной речи встречаемся с выражением *Елден безіп, адам тағы болып кетіпті* (Отстранившись от людей, стал диким человеком), где налицо сочетание *адам тағы* (дикий человек), в котором определение *тағы*⁸ (дикий) стоит за опреде-

⁸ Значение «дикий» выражено в казахском языке словом *тағы*, подлинно означающим «горный» от основы *тағ* (гора+малоупотребительный суффикс *-ы/і*). Характерно в этом образовании, во-первых, оформление самой основы *тағ*, которая по-казахски звучала бы *тау*. Очевидно, данное словоупотребление является вкладом той части населения древнего Казахстана, которая населяла теперешние южные районы республики и говорила на языке уйгурско-чагатайской группы. Подобное сохранение конечных заднеязычных (вместо *у, й*), не свойственное языкам северо-западной или кипчакской группы, типично для казахского, и восточных районов (ср. *сұрақ* вм. *сұрау* — вопрос, *қыстақ* вм. *қыстау* — зимовка и пр.). Вкладом этой же части населения, образовавшего впоследствии казахов, есть все основания считать и суффикс *-ы* в слове *тағы* (дикий), употребляемый и в присоединении к другим словам: *қазақы киім* (казахская одежда), *естек-і жылқы* (башкирская лошадь, от *естек* — башкир), *түркпен-і кілем* (туркменский ковер), *қоқан-ы ер* (кокандское седло) пр. Так как суффикс этот генетически не может считаться тюркским и в самом казахском языке употребляется очень редко, а самое главное — конечные заднеязычные глухие основы не озвончаются при присоединении этого суффикса (ср. *қазақы, естекі* с этим суффиксом при *қазағ-ы, естег-і* с суффиксом притяжательности III л.), что говорит о позднем появлении данного суффикса в казахском языке, когда глухость и

ляемым *адам* (человек), тогда как нормальный с точки зрения современного казахского языка порядок их расположения был бы обратный – *тағы адам*, что также вполне терпимо.

Правда, единичны случаи сохранения предполагаемого древнего порядка слов. Иначе и быть не могло, ибо господство новой нормы могло осуществиться после того, как была вытеснена старая. Поэтому и там, где определение стоит за определяемым, наше грамматическое мышление не всегда в состоянии это видеть, более того, оно способно превратить определение в определяемое и наоборот. Быть может, такие странные сочетания, как *Күн сұлу* (Солнце красивое), *Ай сұлу* (Луна красивая), *Таң сұлу* (Утренняя заря красивая), встречающиеся в традиционных личных женских именах, или аналогичные им мужские имена, вроде: *Күн жарық* (Солнце светлое), *Ай жарық* (Луна светлая), *Таң жарық* (Утренняя заря светлая), и были образцами такого расположения слов, при котором определения, выраженные прилагательными *сұлу* (красивый) и *жарық* (светлый), следовали за определяемыми *күн* (солнце), *ай* (луна) и *таң* (утренняя заря). Подобное допущение более вероятно потому, что здесь в последних компонентах (*сұлу* и *жарық*) нет возможности усматривать сказуемое, а в первых (*күн*, *ай*, *таң*) – подлежащее, так как сочетания, составляющие личные имена, крайне

звонкость звуков основы приобрели фонематическое различие, то я усматриваю в нем персидский *i* – нисбет, *i* персидского нисбета генетически то же, что и *i* прилагательного. Вполне естественно усвоение его казахами в форме их собственных редуцированных гласных *i/ы*. Мы знаем, кроме того, и слова с настоящим нисбетом, которые произносятся казахами на манер их собственных слов с беглым гласным *ы/i*. Имя классика чагатайской литературы XV в. Навои популярно у казахов. Даже существует одноименная музыкальная инструментальная пьеса у казахов Западного Казахстана, вероятно, привнесенная туркменами (пока еще не выяснено, имеет ли это какое-либо отношение к музыкальным произведениям Навои или нет). Имя Навои у казахов звучит Науайы, звук же *и* (*iü*) в конце этого имени, как известно, является персидским нисбетом **نواي** ..

от персидской основы *науа* **نوا** ... – благозвучие. Нисбет, несомненно, присутствует и в казахском слове *құдайы* (*садақа*) – милостыня, от персидского *xudaj* – божье. Если казахский суффикс *-i/ы* восходит к персидскому нисбету, то последний мог быть перенесен на казахскую почву не кем иным, как среднеазиатскими элементами того этнического образования, которое впоследствии стало казахским народом.

редко принимают форму предложения, вроде: *Жыл келді* (Весна наступила), *Қожам берді* (Мой хозяин пожаловал) и т. д.

Чаще всего личные имена, будь они простые или сложные, безразлично – представляют собою выражение либо атрибута некоей субстанции, либо предиката некоего субъекта. В первом случае субстанцией, во втором – субъектом мыслится лицо, носящее имя. Так что полный перевод вложенных в вышеперечисленные имена мыслей может быть таков: «(это) – красивое солнце», «(это) – светлое солнце» и т. д.

Бывает также, что личные имена выражают идеал. В таком случае они означают: «(пусть это будет) красивое солнце», «(пусть это будет) светлое солнце». Словесно выраженной формой такого осмысления личных имен являются женское имя *Ұлбосын* – «пусть будет (это) сын», мужское – *Жанбосын* – «пусть будет (это) душой», *Жанбол* – «будь душой» и т. д.

Личные имена: *Күнсұлу*, *Айсұлу*, *Таңсұлу*, *Күнжарық*, *Айжарық*, *Таңжарық* не могут быть синтаксически расшифрованы в пределах современных норм, т. е. как сочетание определения с определяемым, предшествование первого второму, потому что существительные теперь не употребляются в качестве определений, когда определяемым должно быть прилагательное. Исключение составляют образования типа *қойшы торы*, букв. пастух гнедая, т. е. пастуший гнедко, *бәйгі күрең*, букв. скачка рыжая, т. е. скаковая рыжая. Но механизм подобного исключения ясен.

Дело в том, что цвета лошади обозначаются в большинстве случаев не обычными прилагательными цветов, а другими, специфичными для лошадей (как это имеет место отчасти и в русском языке). Даже обычные слова, выражающие определенный цвет, в применении к лошади приобретают иногда совершенно иное значение. Так, например, прилагательное *қызыл* (красный) обозначает, когда имеется в виду лошадь, не «красная», а «серая». Слова *торы* (гнедой), *күрең* (рыжий), будучи выражениями исключительно лошадиных цветов, легко субстантивируются и употребляются часто без определяемых, но означают то же, что и с определяемыми. Правда, это свойство присуще всем казахским прилагательным, употребляемым изолированно от определяемых. Но подобное положение обычные прилагательные занимают лишь в форме косвенных падежей, в то время как прилагательные, специфичные для

лошадиных цветов, способны субстантивироваться и без этого. Слова *торы*⁹ и *күрең* следует в таких случаях понимать не как прилагательные, а как эквиваленты русских существительных: гнедко, сивка и пр. Вот почему и они в состоянии иметь определения из существительных.

Другие сочетания существительных, как бы определений с определяемыми – прилагательными типа *Жолғутты* (мужское имя), букв. «путь счастливый», *Көзжақсым* (прозвище девушки, даваемое ей невестками ввиду запретности произнесения настоящего имени) – «моя хорошеглазая», *Есалаң* – «(человек) с сознанием рассеянным», *Атжақсы* – (название речки) – «доброименная» и прочие образовались, по-видимому, в результате выпадения беглых гласных в конце первых компонентов. Притяжательное окончание на *i/ы* обычно не принимает на себя ударение, почему бывает склонно к выпадению. Беглый гласный *i/ы*, находящийся в конце первого компонента сложных слов, часто выпадает и не будучи притяжательным окончанием (ср., напр., собственное имя собаки *Бөрбасар* от *бөрі* (волк) и *басар* – причастие будущего времени от *бас* (давить – давящая волков), *келсап* (колотушка для толчения проса) от *келі* + *сап* и т. д.). Таким образом, *Жолғутты* следует восстановить в форме *жолы қутты* (его путь счастливый), *Көзжақсым* – в форме *көзі жақсым* (моя хорошеглазая, букв. ее глаза хорошие – моя), *Есалаң* – в форме *есі алаң* (т. е. его сознание

⁹ Казахское *торы* (гнедой), соответствующее уйгурско-чагатайским формам *торық*, *торығ* * *id*, первоначально означало, очевидно, не масть лошади, а просто лошадь, как это видно из словаря знаменитого ученого XI в. М. Кашгарского,

который слово *torug* переводит арабским словом *al-farasu* تَرْنَمُ الْفَرَسِ –

лошадь и приводит в подтверждение этого фразу: بِعَ اَغْلَانِيْغِ بِرَ تَرْنَمَقَا اَلْدَم

бу огланиг бір торугқа алдум, в арабском переводе فِيْ سَفَرِيْغِ هَذَا اَلْغُلَانِيْغِ بِرَ تَرْنَمِ,

т. е. я купил этого мальчика за одну лошадь (*aj ictarajtu hadha aleulama bifarasen*, цитирую по памяти).

* Здесь и далее буква *g*, отсутствующая в типографии, заменена современной *g*.

рассеянное, полусознательный), *Атжақсы* – в форме *аты жақсы*¹⁰ – (его имя хорошее).

В сочетаниях: *жау жұмыр*¹¹ – название съедобного корня какой-то дикорастущей травы, по-видимому, дикого картофеля, букв.

¹⁰ *Атжақсы* (аты жақсы), как и его антоним *аттеріс* (аты теріс), по-видимому, ранее было иносказательное выражение, употребляемое при назывании чего-либо, настоящее название которого почему-то (т. е. или по запретности, или из-за уважения) нельзя было произносить. Призыв бия Караменде к Кенгербау гласит:

Сәлем де Кенгірбайға, кел, кетелік!

Мықты сабаз атанды терлетелік.

Мұсылманның жұртына маңдай қойып,

Аты жақсы дариядан әрі өтелік!

Аты жақсы дария здесь Сыр-Дарья. Тут в слове *аты* окончание *-ы* сохранено.

¹¹ Слово *жау* в сочетании *жау жұмыр* я перевожу «жир», «масло» (хотя оно такого значения в казахском не имеет), исходя из того, что уйгурскому *jağ* (жир, масло), алтайскому *djuv id* в казахском соответствует форма *жау*. Что же касается единственно известных казахскому языку значений имени *жау* (соответствующего орхонскому **𐰇𐰏𐰤** *jaγь* – враг) и глагола *жау* (соответствующего не кипчакской форме *jağ* – «идти» дождю, снегу), то ни то, ни другое из этих значений не могло иметь места в словосочетании *жау жұмыр* (дикий картофель). К тому же слово *жау* налицо и в другом составном названии опять-таки съедобного растения – *жау қазын* (клубни тюльпана). Вторая часть этого сочетания – *қазын* – отглагольное имя от основы *қаз* (копать) + суффикс *-ын*, наличный и в составе слов *сауын* (дойное животное) от *сау* (доить) и *егін* (посев) от *ек* (сеять). Так что *қазын* означает нечто копаемое – ископаемое, а вместе с *жау* (*жау қазын*) – маслянистое ископаемое. Очевидно, в казахском языке значения «масло», «жир» (маслянистый, жирный) употребляются как символ всякого съедобного и съедобные растения уточняются определением «маслянистый». О том, что некогда наш язык знал слово *jağ* (масло), говорит также существование глагола *жақ* (мазать), производного от значения «масло», или, что то же, «мазь». Именное же значение данной основы *жақ-жау* утрачено, будучи вытеснено другим словом – синонимом *jağ* – словом *май*. Последнее, по всей вероятности, стало господствовать в связи с культом божества – покровительницы женщин – Умай, фонетическим лишь вариантом которого (утратившим начальный узкий гласный, очевидно, бывший детерминативом) и является слово *май* «масло», «жир». Такое невероятное отождествление названия женского божества словом, означающим «масло», «жир», оправдывается тем, что почитание культа Умай всегда сопровождается употреблением «масла» или «жира» вообще. Мусульманская религия не оставила места чистому виду культа Умай у казахов. Они не знают такого божества. Но зато процедура почитания Умай сохранилась в довольно чистом виде. Во время родов женщины бросают в огонь масло или сало, обращаясь при этом к каким-то забытым божествам со словами: «*От ана! Май ана! Жарылқа!*» [в переводе. «Мать огонь! Мать Май (масло)! Помилуй!»]. Об этой процедуре свидетельствует и классик казахской поэзии Абай в своем трактате «Пара слов о происхождении казахов».

масло-цилиндр, т. е. масляный (съедобный цилиндр), *сүт кенже*¹² (самый младший из детей, букв. молочно младший, т. е. сосавший последнее молоко матери) от *сүт* (молоко) и *кенже* (младший из

«Мать Май», к которой обращаются женщины за помощью в трудные моменты их жизни – во время родов – не могла быть не кем иным, кроме как покровительницей женщин – Умай. Но ее имя произносится казахами иначе, чем в Сибири, как *Май*, без начального гласного *у*. Название покровительницы матерей-кормилиц могло стать и названием матери-женщины, и материнских органов, т. е. органов кормления – груди – и деторождения – *vulva*, и названием корма, еды, съедобного, в том числе и жира. Отсюда наличие слов в казахском *ума* (вымя) с перегласовкой *у* и *е*: *ем* (сосать), *емшек* (женская грудь), *алтайское емеген* (мать), якутское *emie* (кобыла, т. е. мать), что с выпадением начального гласного в казахском будет *бие/мие id*. Основа *ем* (сосать, женская грудь) с перегласовкой *е* в *а* будет означать *vulva* – материнский орган.

¹² *Сүт кенже* – образование, встречающееся весьма редко. Мне известен лишь единственный случай употребления этого выражения из состязаний акына Шакара с Таразой – снохой известного Есет-батыра Котибарова (середина XIX в.). Тараза – красавица и поэтесса-акын, выданная замуж за слепого и бездарного младшего сына Есета – Дяу, будучи недовольна своей судьбой, вела себя нетактично и сочинила ряд песен, оскорбляющих своего жениха, а в его лице всю Котибарову фамилию. Обиженные этим поведением невесты, сородичи Дяу поручили импровизатору Шакару по прибытии Таразы в дом жениха выступить с беташаром (торжественной песней, с началом исполнения которой открывают закрытое лицо невесты), чтобы попутно ответить Таразе оскорблением же. Выступая с беташаром, Шакар сказал, между прочим, и следующее:

*Бұқардың мақпалындай етің, келін!
Кешегі жауған қардай бетің, келін!
Есеттің сүт кенжесін соқыр дейсің!
Үйінде әкесі жоқ, жетім келін!*

Тело твое, невеста (так нежно), как бухарский бархат!
Лик твой, невеста (так светел), как свежий снег!
(За что) прозвала слепым самого младшего сына Есета
Ты, невеста, лишившаяся своего отца, – сирота?

Вот в этой песне и встречаем выражение *сүт кенже* в значении «самого младшего сына».

Следует заметить, что выражение, как будто не к месту употребленное у Шакара, «лишившаяся своего отца – сирота», являясь упреком по адресу Таразы, имеет тот смысл, что последняя могла допустить оскорбительное слово «слепой» про хранителя домашнего очага Есета Дяу лишь по своей неблаговоспитанности, как девица, потерявшая отца-воспитателя. Подобное символическое значение данного выражения становится понятным, если вспомнить казахскую поговорку «*Әкесіздің аузы өсер*» (Тот, кто не имеет отца, бывает невыдержан в выражениях, букв.: У того, кто без отца, уста разбухают). В правильности такого толкования можно убедиться из следующего ответа Таразы на упреки Шакара:

и *м*, и *с*, например, *гөм-гөк* (голубой-преголубой) от *гөк* (голубой), *бөс-бүтүн* (совершенно целый) от *бүтүн* (целый). Следы подобного анатолийскому прибавления звуков *м* и *с* при образовании усилительного слога в казахском языке видны в таких словах, как *тым-тырыс* (абсолютное молчание), *жым-жырт* (абсолютная тишина), *қым-қуыт* (суматоха), *тас-төбе* (самая верхняя точка чего-либо), *тас-талқан* (совершенно размельченный, абсолютно разрушенный)¹³. Подобно форме *тас-талқан* и форма *қаз-қатар* может быть признана словом, имеющим лишь усилительную частицу *қаз*, об-

¹³ Так как эти слова представляют теперь не живую форму словообразования, а окаменелости, то их настоящие значения не видны невооруженным глазом [т. е. неспециалистам].

Слово *тым-тырыс* состоит из усилительного слога *тым* и ономато-поэтической основы *тырыс* в полной (именной) форме *тырсыл*, что значит «несильный, прерывистый шум», но с усилительным слогом *тым* — не «шум», а «мертвая тишина». При всей несовместимости с точки зрения современного мышления звучания с молчанием язык часто имеет дело с подобным совмещением несовместимого, как это видно из казахского слова *саңрау*, по-чагатайски *saңraa* (глухой), образованного от *саңыр* (звон), или, как в случае с древнеуйгурским *garağı* (слепой), в казахском су *қарағы id* от *қарақ* (глаз).

Слово *жым-жырт* (мертвая тишина) образовано от *жырт* (в глухой разновидности *шырт*), встречающегося в качестве определения к слову *ұйқы* (сон) в составе сочетания *шырт ұйқы* (крепкий сон), очевидно, воспринимавшегося как «тихий сон» (*жым* употребляется также и в значении тишины; говорят: *жым* болды, букв. стало *жым* — умолк). Есть все основания полагать, что *жым* стало усилительной частицей лишь впоследствии, а первоначально имело самостоятельное значение, причем такое же, каким обладает и *жырт*. Дело в том, что от обеих образуются глаголы: *жым-ың-да*, *жырт-ың-да*, означающие «улыбаться с неприятным легкомыслием», т. е. делать мимические движения лицом. Когда делать мимические движения лицом понимается как обнаружение легкомысленного поведения, то оно выражается глаголом *жыбыр-ла* (двигаться) от основы *жыбыр* (мелкое движение поверхности). Казахское слово *мылқ-ау* (глухонемой) образовано от основы *мылқ* — разновидности *былқ*, в полной именной форме *былқыл* (движение упругого тела, движение вообще). Во всех этих случаях мы имеем дело с понятием «движение», употребляющимся в значении «молчания», потому что в них звуковой язык противопоставляется языку движения, движения лица — мимике, поэтому «не говорящий» или «не звучащий», в том числе и не «хохочущий», а «улыбающийся», понимаются, как «говорящий движением», «говорящий движением лица», «говорящий мимикой». Отсюда *мылқау* (глухонемой), букв. означающее «двигающийся», т. е. «делающий мимику»; *жым-ың-да*, *жырт-ың-да* — неприятно улыбаться, «моргать», «делать движения лицом», т. е. «выражаться лицом», что означало бы «говорить молча», или, что то же, «не издавать звука», «молчать». Значение «тишина» в словах *жым*, *жырт* восходит, таким образом, к «молчанию», что вместе с «движением» составляет противоположность «звучания», *resp.* «говорения».

разованную из начального согласного *қ* и первого гласного *а* основы *қатар* с прибавлением к ним свистящего *з*. Тогда *қаз-қатар* означало бы «в совершенно ровный ряд». К такому допущению меня вынуждает наличие формы *қаз-қалпында* (в том же совершенно положении, в каком было) от *қалып* (положение), где проклитическая частица *қаз*, несомненно, представляет усилительный слог. Значение же «гусь», имеющее некоторое оправдание для первого случая, в случае с *қаз-қалпы* совершенно неуместно. Если от основы *қалып* образована усилительная фоорма *қаз-қалпы*, то от основы *қатар* также могла быть образована усилительная форма *қаз-қатар*. Поэтому образование *қаз-қатар* я исключаю из рядов сочетаний типа *жау жұмыр* и *сүт кенже*. Последние два сочетания нельзя, однако, рассматривать как абсолютно равные величины. Ибо слово *кенже* означает не просто «младший», а включает в себя и значение определяемого «сын» или «дочь», поэтому и в собственных именах оно встречается то в положении определения, как в сочетании *Кенжебай* (младший богатый), то в функции определяемого — *Байкенже*¹⁴ (богатый младший сын). Слово *жұмыр* (цилиндрический) является обычным прилагательным, могущим и субстантивироваться, когда отсутствует определяемое слово, но не могущим выступать в роли определяемого, когда определением является существительное типа *жау* (жир). Поэтому и образование *жау жұмыр* можно отнести к тем отложениям, которые своим строением сохранили старый порядок слов, где определяемое (в данном случае слово *жау*) предшествует определению (в данном случае *жұмыр*). При таком понимании следовало бы перевести сочетание *жау жұмыр* как «цилиндрический жир», «цилиндрическое съедобное».

Слово же *қым-қуыт* (суматоха) образовано от мертвой формы *қуыт*, состоящей из глагольной основы *қу* (гнать, гонять) + мертвый суффикс *-ыт*, образующий имя от глаголов (ср. *ки-ит*, *мін-ит*). Слово *қуыт*, таким образом, означает нечто вроде «гонки» или «положения, когда гонятся».

¹⁴ В собственном имени типа *Кенжеқара* слово *қара* (брюнет, собств. черный), являясь прилагательным, следует в то же время за словом *кенже* и понимается как определяемое (младший брюнет). Но я вижу в данном случае в слове *қара* не значение «черный», а значение «опора», «сторонник», встречающееся во фразе *қара жию* (вовлечь сторонников своих); *Біреудің қарасын көбейту* (увеличить число сторонников кого-либо). Отсюда образование *ер қара* (живая модель, живая кукла) — человек, поставленный на какую-либо должность, но не способный ее оправдать. Здесь значение «черный» неуместно.

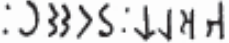
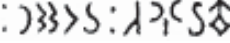

III

Мы уже отметили, что все прилагательные казахского языка обладают свойством субстантивироваться в известных условиях. Кроме того, существует ряд имен, являющихся одновременно и прилагательными, и существительными. Таковы названия имущественных, профессиональных, должностных и других общественных положений людей. Так, слово *бай* означает и «богатый», и «богач», слово *батыр* — и «храбрый», и «храбрец» (богатырь), *сұлу* — и «красивый», и «красавец» и т. д. Поэтому, когда такого рода слова сочетаются с личными именами, то в зависимости от того, которое из двух имен (личное или нарицательное) понимается как носитель признака и является выражением признака, слова *бай*, *батыр* и прочие могут выступать и в роли определений к личным именам, и в роли определяемых личными именами, как это видно из сочетаний *бай Маман*, *батыр Көтібар*, *сұлу Айман* и, наоборот, *Маманбай*, *Көтібар батыр*, *Айман сұлу*.

Оба вида сочетаний переводимы на русский язык одинаково: «богач Маман», «богатырь Кутибар», «красавица Айман», но никак не наоборот. Ибо атрибутивность, присущая природе понятий *бай*, *батыр*, *сұлу*, нисколько не снимается от перемещения их, а это последнее лишь дает иной оттенок, точно не переводимый на русский язык. Но ведь такое же почти различие оттенка относительного значения слов (т. е. значения слов, придаваемого последним по отношению к остальным членам сочетания) налицо и в русских оборотах «вновь построенный дом», «дом, вновь построенный» и «дом, построенный вновь». Перенесение определительных слов на позицию, предшествующую личным именам, в казахском языке лишь подчеркивает значение атрибута, поэтому оно уместно в случаях особого стилистического оформления речи, когда говорящий старается возвести данное лицо до положения, которое выражено в определении. Предшествование определению определяемому, являющемуся личным именем, уместно также, если слушающий, не представляя себе точно, о ком из лиц, носящих данное имя, идет речь, переспрашивает говорящего. В таких случаях говорящий прибавляет к личному имени необходимый эпитет с целью придать ясность своему сообщению. Этот эпитет предшествует личному имени, как в случаях: *Ілияс, қай Ілияс? — Ақын Ілияс; философ Ілияс.*

Обычный же нормальный порядок размещения слов в подобных сочетаниях по сей день тот, в котором личное имя – определяемое – предшествует слову – определению: *Ғаббас сыншы* (критик Габбас), *Қартқожа инженер* (инженер Карткожа), *Санжар профессор* (профессор Санжар), *Бекет жолдас* (товарищ Бекет), *Асқар ақын* (поэт Асқар), *Әли агроном* (агроном Али) и т. д.

Что существующий порядок расположения слов (социальных определителей с определяемыми – личными именами) не согласуется с современным грамматическим строем, а является исключением из существующих норм, отражающим прошлое синтаксической организации слов, видно из того, что подобное расположение определений возможно не при всех собственных именах, выступающих в роли определяемых, а лишь при определяемых личных именах. Так, собственные имена, относящиеся к топонимике, и имена этнонимические, близкие к категории собственных имен, не допускают (фактически) к себе определяющих слов, следующих за ними.

Если, например, язык орхонских надписей знал сочетания топонимических имен, вроде: *Өтүкен йіж* – ; *Шандуң иазік тағи* – , этнонимических типа: – *Қарлық бұдұн*, – *Табағаш бұдұн*, а древнеуйгурский употреблял названия годов двенадцатилетнего животного цикла в качестве определений к слову *йіл*: *ит йіл* (год собаки), *йонт йіл* (год лошади), то подобное положение невозможно для казахского языка. Последний не терпит словоупотреблений такого типа, как *Нарын құм*, *Еділ өзен*, *қытай халық*, *қырғыз халық*, *ит жыл*, *жылқы жыл* и т. д., а оформляет в подобных сочетаниях слово-определение родительным падежом (не оформленным суффиксально) и слово-определяемое – притяжательным окончанием 3-го лица: *Нарын құм-ы* (Нарынские пески); *Еділ өзен-і* (река Волга), *қытай халқ-ы* (китайский народ), *қырғыз халқ-ы* (киргизский народ), *ит жыл-ы* (год собаки), *жылқы жыл-ы* (год лошади) и т. д. Единственным исключением из этого, насколько мне известно, является *Бетпақ дала* – казахское название Голодной степи, которое оформлено, хотя бы на первый взгляд, по образ-

цу вышеприведенных орхонских и древних уйгурских сочетаний¹⁵. Но это исключение объясняется тем, что слово *Бетпақ* само по себе не является собственным именем, а является обычным прилагательным, означающим «несчастный» (от иранского *бад*, *бахт*).

Таким образом, выясняется, что сочетание определения с определяемым, предшествование второго первому, наличное при определяемых из собственных имен, возможны только при собственных именах л и ч н ы х.

Но и личные имена — определяемые — не всегда допускают постпозитивность своих определений. Так, определения из обычных качественных прилагательных типа: *ұзын* (высокий ростом), *қысқа* (низкорослый), *қара* (темного цвета, брюнет), *сары* (рыжий, блондин), *жуан* (толстый), *семіз* (полный, здоровый, жирный), *арық* (худощавый) и т. д., выступая в роли определений к личным именам, не могут находиться позади личных имен. Слова, определяющие личное имя, чистые они прилагательные или смешанные (т. е. являющиеся одновременно и прилагательным, и существительным), или даже настоящие существительные, безразлично, могут и должны следовать за своими определяемыми — личными именами — лишь при условии, если эти определительные слова выражают ка-

¹⁵ Адъективация экономических и топонимических названий широко применяется и современными живыми языками Сибири. Алтайцы называют себя просто *Алтай кіжі* (Алтай-человек, т. е. алтайский человек). Хакасцы выражение «сагайский народ» передают сочетанием *сагай жон* (сагай-народ).

Характерно, что в хакасском возможны и такие сочетания, как *салган от* (крапива-растение, т. е. растение крапива):

*Салган оттың төйізбін,
Сагай жонның төлібін.*

Я — корень растения крапивы,
Я — потомок народа сагай.

На стр. 32 первого издания шорского букваря *Наа жол* (Новый путь) встречаем даже прилагательное-определение, следующее за определяемым во фразе: *Олақ шымықты ат эт мұнду. Машақ ұлұқ ол атпа парсат айты: шымығыңны маа пәр — мән аңма ат қашырайын.* Здесь сочетание *Машақ ұлұқ* (Машак взрослый, т. е. взрослый Машак); если автор поступил правильно с точки зрения синтаксиса своего языка, то допускает следование определения *ұлұқ* (взрослый) за определяемым *Машақ*. По-казахски эти фразы выглядели бы так: *Бала шыбықты ат етіп мінді. Машақ деген үлкен кісі атпен бара жатып (оган) айтты: шыбығыңды маган бер — мен онымен ат айдайын.*

кую-либо социальную характеристику личности, т. е. классовую, сословную, профессиональную ее принадлежность. А такие понятия, как *сұлу* (красивый), *таз* (плешивый) и т. д., могущие следовать за определяемыми, как в случаях *Айман сұлу*, *Ғали таз*, несмотря на то, что они теперь характеризуют личность лишь со стороны ее природных качеств, очевидно, были приравнены к социальным определителям.

Если профессиональные и сословно-классовые определители личных имен свободно могут расположиться по обе стороны определяемого слова — личного имени, допуская возможность как следования определяемого за определением, так и предшествования его определению, если даже определители этой категории больше любят находиться позади своих определяемых, то иную картину мы наблюдаем в позиции другой категории социальных определителей именно-родовых и племенных названий. Определения к личным именам, состоящие из этнонимических названий, почти обязательно занимают место перед своими определяемыми. Здесь нормальный, почти единственный порядок слов должен быть таким, какой налицо в сочетаниях: *арғын Жәнібек* (аргинец Жанибек), *байұлы Сырым* (байулинец Сырым), *қара қытшақ Қобыланды* (Кобланды из рода кара кипчак) и т. д. Обратное сочетание типа *Хорен қалмақ* (калмык Хорен), налицо в поэме «Кыз-Жибек», — явление крайне редкое, во всяком случае невозможное для определений их родовых названий.

По вопросу о генезисе личных имен наука располагает в настоящее время достаточными данными, говорящими о том, что личные имена появились позднее. До их возникновения отдельные личности носили общее имя племени или рода.

Очевидно, при новых обстоятельствах, вызвавших более сложные взаимоотношения между членами общества, возвысивших значение личности, старый способ обозначения индивидуумов по имени всего коллектива был недостаточно выразительным и возникла необходимость уточнить общее племенное или родовое название новыми, долевыми, названиями — личными именами. Отсюда естественно, что личные имена, относясь к коллективному имени, как частное к общему, первоначально возникли как определительное слово к племенным или родовым названиям, уточняя, конкретизируя последние.

В том, что личные имена всегда следуют за родовыми названиями, мы имеем некоторое основание видеть пережиток синтаксического прошлого, когда личные имена как определения к родовым и племенным названиям следовали за ними.

Что касается склонности к постпозитивности определителей сословно-классовых и профессиональных типа *бай, батыр, сұлу* и прочих и наличия у этой категории слов возможности свободного расположения по обе стороны своих определяемых, то следует заметить, что и они восходят [...] к племенным названиям. Но так как эта категория слов довольно рано успела обособиться от значений, сообщающих им групповой, кастовый и прочий характер¹⁶, и стала представляться как выражение личных качеств отдельных индивидуумов, то вместе с тем она довольно рано стала приобретать значение атрибутивности и употребляться как определение. Если и по сей день эти определители обладают силой свободно располагаться по обеим сторонам своих определяемых, то в этом следует лишь видеть борьбу двух синтаксических структур — старой, по которой они должны следовать за определяемыми, и новой, по которой должны предшествовать им, что с точки зрения современного грамматического мышления казахов воспринимается как превращение их в определения, когда они предшествуют личным именам, и как переход в определяемые, когда определители следуют за личными именами.

Если в этих сочетаниях все же не так ясно наличие неустойчивости места расположения определительных слов, то действительную неустойчивость, граничащую с хаотичностью, мы наблюдаем, когда разбираемся в составе сложных личных имен.

¹⁶ Для того чтобы убедиться, что слова типа *бақсы* (колдун), *мерген* (стрелок, охотник) раньше обозначали целый социальный слой, достаточно вспомнить кастовый характер этих профессий в ряде племен.

Социальная природа категорий, обозначаемых рядом обычных теперь прилагательных, может быть иллюстрирована амплитудой колебания значений некоторых прилагательных. Так, казахское прилагательное *үлкен* (большой, старший) — разновидность существующих в казахском же языке слов: *ұлы, ұлық* (великий), в алтайском означает одно из божеств; форма *ұлық* в самом казахском означала при царизме «чиновник, представитель власти». Быть может, киргизское и уйгурское *шоң* (большой) является назализованной разновидностью хакасского *шон* (народ). Об этимологии *ұлы, ұлық, үлкен* см. *Вамбери. Etimologisches Wörterbuch. Ä.* 11-12, но следует учесть характерную для этого автора смелость в выводах.

IV

Синтаксис сложных личных имен имеет все основания быть предметом специальной диссертации, так как по слоям, отлагавшимся в этих окаменевших образованиях, представляется возможность прочесть значительное число страниц неписанной истории грамматического развития языка. Естественно, мы не претендуем на глубокую разработку этого вопроса, а лишь хотим в связи с поднятым выше вопросом коснуться структуры некоторых из них, в которых неустойчивость местоположения определений выступает довольно выпукло.

В расшифровке собственных имен: *Қойлыбай* (богатый овцами, или богач, имеющий в обилии овец), *Малдыбай* (богатый скотом, или богач, в обилии имеющий скот) и т. д. мы, конечно, не затрудняемся и не видим никаких противоречий с законами современной грамматики, ибо тут как с синтаксисом, так и с морфологией обстоит более или менее благополучно. Структурно иное образование типа *Жылқыбай* (букв. лошадь-богач), *Сыырбай* (букв. рогатый скот-богач), *Түйебай* (букв. верблюды-богач) мы интерпретируем обычно по аналогии с *Қойлыбай*, *Малдыбай* и прочими, как «богатый лошадьми», «богатый рогатым скотом», «богатый верблюдами» и т. д., хотя существительные в казахском языке при адъективации не принимают на себя значения обладания.

Значения, которыми обладает адъективированное существительное, могут быть сведены в основном к четырем¹⁷ следующим:

1) адъективированное существительное выражает происхождение из существа того предмета, к названию которого оно стоит определением, вроде *темір күрек* (железо — лопата, т. е. железная лопата);

2) адъективированное существительное выражает собою назначение предмета, выраженного определяемым, вроде *шай қасық* (чай — ложка, т. е. чайная ложка);

3) адъективированное существительное выражает сходство с

¹⁷ Один из местных авторов перечислил 8 значений адъективированных существительных. Очевидно, разновидности значений этой формы не исчерпываются восемью. Сводя к четырем основным, мы не хотим этим отрицать множества значений, а лишь объединяем вместе некоторые незначительные их разновидности.

ним предмета, выраженного определяемым, вроде *біз тұмсық* (шило — клюв, т. е. остроносый, или шилообразный клюв).

Подвидами этого значения являются и те, которые показывают не сходство в целом с предметом, выраженным адъективированным существительным, а лишь сходство с его частью: *бота көз* (верблюженка — глаза, т. е. имеющий глаза, похожие на глаза верблюженка, а не глаза, похожие на верблюженка, как казалось бы по наличным в сочетании лексическим элементам).

Общее свойство, присущее всем разновидностям значений, относящимся к категории, описанной в п. 3, — то, что здесь сочетание в целом переходит в прилагательное;

4) адъективированное существительное выражает собою местонахождение предмета, выраженного определяемым, вроде: *жан қалта* (бок — карман, т. е. боковой карман), *төс қалта* (грудь — карман, т. е. карман, находящийся на груди), *қойын қалта* (пазуха — карман, т. е. карман, находящийся за пазухой).

Как видно из этого, ни одно из перечисленных значений не подходит к тому, что означали бы сочетания *Жылқыбай*, *Түйебай* и пр. Но в том случае, если бы, несмотря на это, приняли *Жылқыбай*, *Түйебай* и прочие за сочетания, означающие «богатый лошадьми», «богатый верблюдами» и т. д., то такого не могли бы допустить для аналогично оформленных *Итбай* (букв. собака-богач), *Күшікбай* (букв. щенок-богач), *Бөрібай* (букв. волк-богач) и тем более для *Еділбай* (букв. Волга-богач) и т. д. Не могли бы допустить подобной интерпретации потому, что нельзя принять за возможное значение «богатый собаками», «богатый щенками», «богатый волками», ибо подобных богатеев не бывает вообще, в особенности у казахов, которые в число домашних животных, составлявших прежде их богатство, не включают собак, тем более, волков, когда обозначают домашнее животное словом *мал*. Если бы объясняли подобным образом значение этих сочетаний, то все же последнее образование *Еділбай* никак нельзя было бы подвести под эту категорию, ибо невозможно допустить значение «богатый Волгой». Обычно казахи подобное имя дают в том случае, если ребенок родился на берегу Волги. Таким образом, правильный перевод выражения *Еділбай* будет «богач, родившийся на берегу Волги». Первые же три имени *Итбай*, *Күшікбай*, *Бөрібай* не поддаются даже такому приблизительному объяснению. Быть может, в этих личных именах мы имеем дело с далекими отзвуками тотемистического мировоззрения, когда

собака и ей подобные животные могли считаться родоначальниками известных групп людей. В таком случае можно было бы все эти образования отнести из числа вышеперечисленных к первой категории адъективации, т. е. к тем сочетаниям, у которых первые компоненты определяют вторые со стороны происхождения, и получить значения: «богач собачьего происхождения», «вольчого ...», «волжского ...» и т. д. Такая этимологизация не затруднила бы отнесение отдельных членов композита к тому или иному члену предложения, предшествующие приняли бы за определения, а последующие — за определяемые.

Словосочетание *Итбай* не допускает перемещения своих составных элементов в форме *бай ит* (имеются в виду личные имена). И это кажется легко объяснимым потому, что мы принимаем слово *ит* (собака) за определение, а *бай* (богач) за определяемое. Обратный порядок кажется невозможным, потому что слово *бай* (богатый), как слово, выражающее имущественное положение людей, не может быть определением к слову «собака» (*ит*) в форме *бай ит* (богатая собака), ибо бедность и богатство — меры, неприменимые к собаке.

Но подобное умозаключение, основанное на логике классового общества, далеко не оправдывается, когда его проверим на остальных трех сочетаниях: *Күшікбай*, *Бөрібай*, *Еділбай*, изменив порядок заключенных в них слов на обратный: *Бай күшік*, *Бай бөрі*, *Бай еділ*.

Такое расположение слов для этих трех сочетаний вполне возможно. Если бы перестановка слов в сочетании *ит бай* была невозможна потому, что невозможно существование «богатых собак» (*бай ит*), то в такой же степени было бы невозможно существование «богатых щенков» (*бай күшік*), следовательно, и невозможна перестановка слов в сочетании *Күшік бай*. Но, как видно, последнее сочетание допускает перестановку, следовательно, в основе построения этих личных имен лежит не то отношение слов-определений к словам определяемым, что существует теперь, т. е. нельзя объяснить предшествование слов: *Күшік*, *Бөрі*, *Еділ* в сочетаниях *Күшік бай*, *Бөрі бай*, *Еділ бай* тем, что предшествующие элементы являются определениями, подобно тому, как нельзя объяснить этим предшествование слова *бай* в сочетаниях *бай еділ*, *бай бөрі*, *бай күшік*.

В этих сочетаниях все же мы имеем дело со словом *бай*, являющимся не чистым прилагательным, а прилагательным смешанным,

т. е. таким, которое одновременно является, и прилагательным, и существительным, означающим не только «богатый», но и «богач», что, может быть, дает ему возможность быть определяемым в противоположность чистым прилагательным, которые не допускают определений из существительных. Но и такое предположение нелегко, ибо существуют личные имена, в составе которых имеются чистые прилагательные, следующие за существительными.

В сложных именах *Сары құл*, *Қара құл*, *Сары бай*, *Қара бай*, *Аман құл*, *Аман қос*, *Аман жол* современное наше грамматическое мышление видит сочетания, в которых определения *сары* (желтый, рыжий), *қара* (черный, темного цвета), *аман* (благополучный) предшествуют согласно законам казахского синтаксиса своим определяемым: *құл* (раб), *бай* (богач), *қос* (очаг путников), *жол* (путь, дорога), и осмысливает перечисленные имена, как «рыжий раб», «черный раб», «рыжий богач», «темного цвета богач», «благополучный раб», «благополучный очаг спутников», «благополучный путь». Такое осмысливание кажется с первого взгляда единственно возможным, ибо во всех этих сочетаниях прилагательные *сары*, *қара* предшествуют существительным, как и в сочетаниях с действительным присутствием этих прилагательных в качестве определений, вроде *сары көйлек* (желтая рубашка), *қара бояу* (черная краска), *аман ауылдар* (благополучные аулы, аулы, не подверженные чему-то).

Но как в таком случае объяснить структуру личных имен, где те же слова расположены в обратном порядке: *Құл сары*, *Құл қара*, *Бай сары*, *Бай қара*, *Құл аман*, *Жол аман*, *Қос аман* и т. п.¹⁸ Очевидно, в основе образования подобных сочетаний слов лежат иные законы синтаксиса, не те, которые нам известны. Конечно, могут быть различные предположения и в защиту их образования по законам, не особенно чуждым современному казахскому синтаксису. Но факт тот, что сочетания, не укладывающиеся в рамки действующих норм казахской грамматики, несомненно, здесь налицо.

Можно было бы отнести все эти синтаксические аномалии к особенностям построения личных имен, ибо у последних дей-

¹⁸ По правилам существующей казахской орфографии сложные личные имена, подобные приведенным здесь, пишутся слитно. Мы пишем здесь раздельно лишь для того, чтобы были ясно видны границы оформления составных элементов каждого целого.

ствительно имеет место некоторая образность — словесная невысказанность всей мысли, которая вкладывается в имена. За примерами подобного случая недалеко ходить. Мы уже заметили, что имена, в составе которых имеются географические названия, вроде *Еділ* (Волга) в имени *Еділбай*, даются для того, чтобы отметить этим место рождение ребенка. В действительности же состав слова *Еділбай* недостаточен, чтобы передать мысль, полным выражением которой было бы *Еділде туган бай* «богач (*бай*), родившийся (*туган*) на берегу (местный падеж *де*) Волги (*Еділ*)».

Но при всем том, что личные имена — это образные выражения, не высказанные прямо и полностью, мы не имеем права допускать отсутствия для них правил словоупотребления, как и не можем применять подобного положения к настоящим образным выражениям — к художественной речи, которая действительно отличается (особенно когда она стихотворна) от обыденной, так называемой «рассудочной», речи своим синтаксисом, морфологией и лексикой, но тем не менее подчиняется известному закону, более того, задает тон в установлении грамматических законов языка.

Организация лексических элементов, входящих в состав сложных личных имен, не по законам современного казахского синтаксиса вовсе не означает, что тут эти элементы не связаны друг с другом и отсутствует синтаксис вообще. Элементы словесного выражения напоминают собою элементы графического выражения чисел. Последние имеют не только непосредственное значение, наличное у отдельно взятых цифр: 1, 2, 3 и т. д., но и относительное значение, которое они приобретают и не могут приобретать, когда сочетаются друг с другом, как в случаях: 123 или 321, или 213 или 231, или $2+1+3$ и т. д. Подобно этому и слова, в отдельности имеющие известное непосредственное значение, находясь в сочетании, вступают в определенные отношения друг с другом и в зависимости от этого приобретают дополнительно относительное значение, что в конечном счете определяет, уточняет самое собственное значение слова. Благодаря тому, что цифрам придаем не только непосредственное, но и относительное значение, вытекающее из местоположения каждой по отношению к другим, мы в состоянии изобразить на письме бесконечные числа всего лишь десятью знаками. Числа бесконечны. Мы не в состоянии были бы передать их графическим способом, если бы пытались изобразить каждую могущую встречаться в жизни конкретную числовую величину особым знаком, если бы

не прибегали к помощи «синтаксиса чисел», используя наличие отношений, в которые вступают числа, когда сочетаются друг с другом. Такая система графического обозначения чисел продиктована нам системой самого словесного обозначения, выработанного логикой вещей в течение тысячелетий в форме десятичной системы (в яфетических языках — двадцатиричной, у шумеров — шестидесятиричной). Подобно упрощенному изображению чисел в графике незначительным количеством цифр люди упрощенно обозначают и в речи бесконечно разнообразные предметы и явления сравнительно немногочисленными словами. Но это упрощение достигнуто благодаря тому, что словам придаем не только непосредственное, но и относительное значение, ставя их в определенные отношения друг с другом и используя эти отношения в качестве способа выражения. В противном случае мы были бы беспомощны, будучи не в состоянии словесно выразить миллионную долю того, что скрыто в таком речевом упрощении, как самое простейшее предложение.

Подобно тому, как никакое сочетание цифр не может быть свободно от того, чтобы одни члены данного выражения имели то или иное графически выраженное отношение к другим, так и ни одно сочетание слов не может быть свободно от того, чтобы одни слова в нем имели то или иное грамматически выраженное¹⁹ отношение к другим словам. Следовательно, где налицо сочетание слов, там налицо и синтаксис, или, что то же, грамматически выраженное отношение слов друг к другу в сочетании.

Быть может, все это имеет силу для сочетаний слов, составляющих не личное имя? Быть может, в сложных личных именах слова сочетаются без тех средств связи, которые известны грамматике? На это можно ответить только отрицательно.

Дело в том, что и личные имена, как разновидности речевого выражения, черпают свое богатство из недр языка. Нет в них ничего неязыкового. Подобно тому, как в лексике личных имен нет ничего, что могло бы быть взятым не из словарного фонда языка, так и в выборе средств организации в сочетании лексических элементов, черпаемых из общеязыкового фонда, личные имена не мог-

¹⁹ Следует понимать грамматическую выраженность не в том неоправданно узком смысле, как аффиксальная или флексийная оформленность слова. Грамматика наличествует и там, где нет ни флексии, ни агглютинации.

ли освободиться из-под власти грамматической стихии. Подобно тому, как в словесном обозначении предметов, называемых личностями, люди не могли выдумать другие виды обозначения, кроме единственно известного им лексического, причем даже не специально для личных имен созданного, а наличного в словарном инвентаре, так и эти лексические обозначения, состоящие из отдельных кусков, они могли связывать воедино, ставить их в определенные отношения друг к другу только теми средствами, которые им были известны, т. е. средствами синтаксическими.

Так что власть синтаксических законов распространяется и на сочетания слов, составляющих личное имя. Поэтому мы не можем пройти мимо синтаксиса сложных имен. Если же синтаксис известной части сложных личных имен расходится с синтаксисом современным, то это лишь означает, что тут мы имеем дело с синтаксисом несовременным и только. Мы не можем в подобных случаях видеть отсутствие морфологического элемента *-mic* вообще в части собственного имени *Тәле-mic* просто потому, что современная морфология казахского языка не знает подобного аффикса. Суффикс этот, наличный в форме *-mic* в южных языках и теперь, являясь синонимом казахского *-ген* – формата причастия прошедшего времени, очевидно, имел место в одном по крайней мере слое казахского языка в прошлом. Другое решение вопроса невозможно. Подобно тому, как в случае с суффиксом *-mic* единственно правильным подходом к решению вопроса является признание существования в прошлом такой морфологии, которая знала суффикс *-mic*, так и в случаях с составными личными именами и другими видами сочетаний, где налицо обратный современному или во всяком случае не свойственный современному порядок слов, единственно правильным подходом к решению вопроса может быть только признание исторической реальности существования в прошлом такого синтаксиса, который знал обратный современному или не свойственный современному порядок слов.

V

К выводу, сделанному выше на основании разбора некоторых архаичных словосочетаний, нас приводят данные и другого рода. Я имею в виду порядок расположения корневых и аффиксальных морфем.

Едва ли можно возразить против давно высказанных в науке положений о том, что современные аффиксы и другие служебные частицы некогда представляли собою корневые слова и только впоследствии утратили свои основные значения, соответственно и прежние звучания. Во всяком случае бесспорно происхождение наших именных и глагольных окончаний от личных местоимений, что впервые дало повод основоположникам индоевропейского языкознания говорить об агглютинативном происхождении флексии. Мы не можем утверждать, что все флексии агглютинативной природы, так как некоторые из окончаний могут быть органическими частями самих основ, использованными в качестве морфологически самостоятельных единиц в более позднее время, когда флексивный способ уже вошел в быт. Но тем не менее следует считать бесспорным происхождение ряда внешних флексий от агглютинативных прибавок, в свою очередь восходящих к основам, часто местоименным. Таковы падежные окончания прилагательных и некоторые личные окончания глаголов в русском языке.

Я не сомневаюсь, что в недалеком будущем установят генеалогию основных аффиксов и служебных слов и найдут слова, к которым восходят те или иные служебные элементы, как это случилось с грузинским языком благодаря трудам акад. Н. Я. Марра.

Слово «сын», «ребенок» почти повсеместно послужило символом «маленького», став вначале определительным словом «маленький», а затем аффиксом уменьшительности. Так, например, в грузинском «девушка», «дочь» будет *к'алишвили*, дословно означая «женщина маленькая», или, вернее, «женщина-дитя», ибо слово это не простое, а сложное, состоящее из *кал-и* («женщина») и *швили* («сын», «дитя»). *К'али* в значении «женщина», а *швили* в значении «сын», «дитя» употребляются и в отдельности. Такое описательное обозначение понятия «дочь», «девушка», как «маленькая женщина», или «дитя женщина», свойственно большинству яфетических языков, как это видно из древнеармянского *аури-орд*, баскского *ала-баб*, мегрельского *осури-скуа id*²⁰. Но подобное обозначение, очевидно, свойственно не одним яфетическим языкам. В монголь-

²⁰ См.: *Марр Н.* Нарисательное значение термина «дера» в митанских женских именах. Л., 1920. С. 173; *Блейхштейнер Р.* Субары древнего Востока. Русский перевод. // *Язык и история.* 1936. № I, II. С. 192.

ском языке «дочь», «девушка» будет *кеу-кин*, что означает «маленькая женщина». Различие с монгольским лишь в том, что здесь вторая часть *кин* употребляется только как суффикс уменьшительности, но не употребляется самостоятельно в значении «дитя», «сын», как это имеет место в яфетических языках.

Что суффиксы уменьшительности восходят к слову «дитя», «сын», подтверждается и данными китайского языка. Китайское слово *дзы* (сын, дитя), обозначаемое на письме иероглифом, восходящим в свою очередь к изображению ребенка²¹, одновременно служит и суффиксом уменьшительности, например: *дао* (сабля), а *дао-дза* (нож, т. е. маленькая сабля); *шао* (ковш), а *шао-дза* (ложка); *чэ* (телега), а *чэ-дза* (тачка); *жэнь* (человек), а *жэнь-дза* (рисунок человека) и т. д. Правда, в положении суффикса слово *дзы* звучит несколько иначе, а именно гласный *ы*, наличный в нем в употреблении как основа, переходит в *а*, когда становится суффиксом (из формы *дзы* переходит в *дза*). Но это настолько незначительное изменение, что никакого сомнения в производности суффикса *дза* от слова *дзы* вызвать не в состоянии. К тому же иероглиф остается одинаковым как для формы *дзы*, так и для формы *дза*.

В китайском языке употребляется несколько аффиксов уменьшительности, как-то: *эр*, *сяо* и другие, все они означают в отдельности «дитя», «мальчик», «сын». Поэтому грамотные китайцы, как и синологи-европейцы, независимо от учения Марра, всегда знали, что суффикс *дза* является не чем иным, как словом *дзы*.

Аналогичные явления встречаются и в казахском. Казахская уменьшительная форма от основы *қыз* (дочь, девушка), *қызалақ*²² (девчонка), несомненно, образована путем прибавления к основе *қыз* слова *олақ*, употребляющегося по сей день в языках Западной Сибири²³ в значении «дитя», «мальчик». Превращение же гласного

²¹ В современном китайском письме слово *дзы*, как и суффикс *дза*, обозначается иероглифом , а в древности иероглиф имел форму рисунка и изображался так:

 . Тут ясна видна фигура человека. В китайском алфавите насчитывают 608 иероглифов, относящихся к категории изобразительных, а потому называемых китайцами *сян-син* (фигура). Они наглядно изображают предмет. Иероглиф *дзы* относится к этой категории.

²² Чему соответствует в татарском языке *қызшық*, в шорском — *қызшақ*.

²³ См. шорские примеры на стр. 45 данного сборника.

о в гласный а — явление чисто фонетическое, вызванное невозможностью сохранения о далее первого слога, подобно переходу о в а в слове *оқшантай* (карман для дробы), которое состоит из *оқ* (заряд) и *шонтай* (мешочек).

Юго-западные языки издавна знают сложный аффикс уменьшительности *жыгаз*, *жықас*, как, например в туркменском *қызжыгаз* (девчонка) от основы *қыз* (фонетической особенности межзубных туркменских свистящихся с и з не отмечаем из-за отсутствия соответствующих шрифтов, но это не имеет значения для данного случая), в анатолийско-турецком *dal-cifaz* (волосок) от основы *dal*, соответствующей казахскому *тал* (волокно), что свидетельствует о существовании этого суффикса в древнем туркменском, причем как сложного, и у Абу-хаяна в формах *жуқас*, *жукес* в образованиях *құл жуқас*, *ит жукес* — уменьшительных формах²⁴ от основ *құл* (раб) и *ит* (собака). В этом суффиксе уменьшительности я вижу сложение двух аффиксов (хотя специалисты юго-западных языков никакого мнения по этому поводу не высказали); живого по сей день суффикса уменьшительности *жық* и количественного прилагательного *аз* (мало). Как в русском языке, и малое по числу, и малое по объему одинаково имеют общий корень «мал» (ср. *мало* и *мелко*) с перегласовкой *мел* в *мел-кий*, так и основа *аз* в турецких языках, очевидно, употреблялась в значении «маленький», отсюда и попала в категорию суффиксов уменьшительности.

²⁴ Я обозначил первый гласный суффикс *жуқас* буквой у, т. е. губным звуком, потому что автор описывает его с помощью арабского диакритического знака *дамма*, что соответствует краткому губному звуку, обозначаемому нами буквой у.

Это место у автора Китабул-ль-Эдрак изложено так:

فانها (السنن في ج.) ترار بعد . جف . و-جلك .
 علامة التصغير من اللغة الزكماننة سالنة سي
 كل اسم نناي ساكن الثاني نقول
 قل حُقْس، اث كُكْس

«... И она (буква. — Х. Ж.) прибавляется, закрывая собой слог *saarinatan*, к показателю уменьшительности *жуқ* и *жук* во всех именах, состоящих из двух звуков (*thanaaji*), у которых второй звук согласный (*saarinath-thaanii*, стр. 156)».

Казахское слово *тай* (жеребенок второго года) употребляется в качестве определительного слова к названиям молодняка животных. Правда, там, где оно употребляется, слово уточняет определяемое со стороны возраста, означая всюду «двухлетний», или «второго года», «годовалый», как это видно из *тай өгіз* (бычок второго года, бык), *тай қашар* (телка второго года), *тайлақ*²⁵ (верблюжонок второго года). В этих же значениях остается основа *тай* без особых определяемых слов, но с суффиксом уменьшительности *-ша, -ке: тайша, тайынша*²⁶.

Но я склонен рассматривать в основном значении слова *тай* не возрастное уточнение, а лишь указание на молодость, так как то же слово я видел бы в суффиксе уменьшительности, ласкательности *-тай* в составе *бала-тай* (сынок), *ага-тай* (братишка), *әке-тай* (папочка), *ана-тай* (сестренка, мамочка), *қалқа-тай* (милая, милый) и т. д. Дело в том, что в возрастной классификации молодых животных казахский язык исходит не из принципа числа прожитых ими лет, а часто использует другие признаки, употребляя иногда синонимы для определения различных возрастов, как это видно из слова *қозы* (ягненок), являющегося фонетическим вариантом монгольского *хоц* (ягненок), туркменского *қош*, алтайского *қуша* (баран). Поэтому форма *қозы* превращается в самом казахском в форму *қоша*, в ласкательном оформлении *қошақан*. В слове же *қашар* — телка (от основы *қаш* — быть на случке) — мы видим совершенно иной признак. С представлением о числе могут быть связаны лишь два общих с монгольским термина — *құнан* (трехлетняя лошадь-самец), *дөнен* (четырёхлетняя лошадь-самец), для самок соответственно — *құнажын, дөнежін*, этому дают повод мон-

²⁵ Второй элемент *лақ* в составе слова *тай-лақ* ныне непонятен. Я полагаю, что он тот же, что и в составе слова *қызалақ*, т. е. слово *олақ* (дитя), в свою очередь состоящее из основы *ол*+суфф. уменьш. *ақ*, как и слово *ол+ақ* (козленок) (ср.,

напр., *أَنْزَلُوا أَنْفَلَتْ نَسَبًا زَيْدًا، اِدْوَى اَنْزَرُ*, М. К), собственно «сынок», «детеныш», звучащее в казахском *ұлақ, ылақ, лақ* (козленок), если это не *олаг* (подвода), ср. уйгурское *ат-олақ* (подвода), соответственно казахское *ылау-лау* (подвода), отсюда, быть может, *тайолақ* (маленькая подвода).

²⁶ Основа *тайын* в форме *тай-ын-ша* напоминает древнеуйгурское *тадун*, переведенное М. Кашгарским «бычок» (по-араб. — *табий*). Быть может, она имеет какое-то отношение к своему синониму казахскому *тана*.

гольские числительные «3» и «4». Во всем остальном казахский язык возрастную особенность животных отмечает не возрастом, а другими свойствами того или иного возраста, а когда имеются в виду животные слишком малые по возрасту, то определяет «дитя», «малыш», как это видно из слов *лақ*, *тайлақ* и пр. Поэтому в слове *тай*, сделавшемся показателем двухлетнего возраста животных, я хочу видеть лишь слово «дитя», «малыш», почему-то встречающееся и в положении суффикса уменьшительности (об этом ниже).

Самым характерным в этом отношении является суффикс уменьшительности *-шақ* (в смягченном оформлении *-шек* с редуцированными гласными *-шық*, *-шік*, в усеченной форме *-ша/-ше*), наличный в формах: *құлын-шақ* — ласкательная форма от основы *құлын* (жеребенок); *келін-шек* (невестка, молодая женщина) от основы *келін* (невеста, сноха); *қап-шық* (мешочек) от *қап* (мешок); *ер-шік* (седелко) от *ер* (седло); *өгіз-ше* (бычок) от *өгіз* (бык); *інген-ше* (молодая верблюдица) от *інген* (самка верблюда); *атан-ша* (молодой верблюд-мерин) от *атан* (верблюд-мерин) и т. д.

Я не сомневаюсь в том, что суффикс уменьшительности *шақ* (как и его фонетические разновидности) восходит к слову-имени *шага* (ребенок, дитя), сохранившемуся в казахском лишь в составе синонимического повтора *бала-шага* (детвора), но зато бытующему в значении «дитя» по сей день в южных языках: туркменском, азербайджанском и др.

Если единственным препятствием этому является наличие в слове-имени *шага* конечного гласного *a*, чего нет в суффиксе *шақ* (оглушение же звонкого *g* в *q* — явление, до сих пор свойственное конечному заднеязычному в казахском), то подобное не должно смущать нас, потому что без такого изменения очень редко обходится переход корневого слова в формальный элемент, как это мы наблюдаем в таких бесспорных случаях, как личные окончания (ср. *-мың*, *-мін*, окончание 1 лица даже просто *m* от *мен* — я). Кроме того, мы знаем, что в ряде слов в монгольском имеются на конце гласные *a*, *e*, в казахском эти гласные выпадают. Ср., например:

монг. *аяга* — каз. *аяқ* (чаша, тарелка),
монг. *екіре* — каз. *егіз* (двойня),
монг. *ере* — каз. *ер* (муж, мужчина),
в сибирских яз. *араха* — в каз. яз. *арақ* (водка, вино),
в алтайском яз. *құша* — в туркм. яз. *қош* (баран) и т. д.

В самом монгольском языке мы знаем укорачивание слов *цаган* – *шаган* (белый) по степени *цақ* и *шақ*²⁷. Казахский послелог ограничения *гана*, известный как суффикс уменьшительности еще из древних памятников в форме *қына*, *қынйа*, в усеченном виде (без конечного *а*) употребляется в казахском как суффикс уменьшительности – ласкательности (*-қан*, *-кене*), как это видим из *ботақан* (верблюжонок), *бұзау-қан* (теленок), *бала-қан* (сын) и т. д. Встречаясь в полной форме в образованиях *аз-гана*, (немножко) от *аз* (мало), *кіш-кене* (малюсенький) от *кіш* (маленький), в составе тех же слов с наращением к ним еще одного суффикса уменьшительности *-тай* суффикс *-қана*, *-кене* принимает усеченную форму *-қан*, *-кен*: *аз-ган-тай*, *кіш-кен-тай* (значение то же, что и без суффикса *-тай*). Казахское слово *біті-гана* (немножко), образованное от мертвой основы *біті* (маленький, дитя); ср. татарское *іті-біті* (размельчать); чувашское *ыдйы-быдйы* (детвора)²⁸, в монгольском будет *біші-кен*, *біші-хан* (малюсенький, немножко), где вместо нашей формы *-қана*, *-кене* встречаем усеченные формы

-кен, *-қан*

При таком положении вещей едва ли есть смысл считать наличие *а* в конце слова *шага* и отсутствие его в суффиксе *-шақ* препятствием, не позволяющим возводить второе к первому.

Полную форму слова *шага* есть основание восстановить в форме *шаган*, конечный носовой который следует считать выпавшим [...]. Слова «дитя», «ребенок», по данным, установленным Н. Я. Марром, восходят семантически к «солнцу», от которого произведены «свет», «белый», «время», «дитя», «рождение». Именно поэтому встречаем слово *шаган*, *саган* диалектически в звучании *шақ*, *сақ* в монгольском в значении «белый», в форме *шақ* в турецких и монгольских – «время», в форме же *шага* в турецких – «дитя». Казахское слова *шақан* (белый) есть лишь назализованный вариант монгольского *шаган*, как и казахский *шагын* «небольшой», «малень-

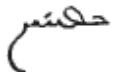

²⁷ См.: Владимирцов Б. Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халкаского наречия. Л., 1929.

²⁸ Исходя из наличия шрифтов в типографии, чувашскую редуцированную *а* передаем через *ы* и чувашское иотированное *д* – через сочетание *дй*.

кий» (что, как известно, восходит к «дитя»), являясь его редуцированным вариантом, представляет полную форму слова *шага*. Редукция последнего гласного налицо в новоуйгурском *шақы* в составе повтора *бала-шақы* (детвора).

Подобно тому, как мы встречаем послелог предела со значением «до» в твердом и мягком вариантах (татарское *шақ-лы, шік-лі* – «до», соответствующее казахскому *шейін, шегін id.*, как и казахское *дейін* – «до», по Codex Sumanicus, соответствует татарскому *тіклі* – «до»), слово *шаган* (дитя), очевидно, имело две формы звучания; твердую – *шаган, шағын* и мягкую – *шеген, шегін*, с нешипящей же разновидностью последней формы *тегін*.

Младший сын – хранитель домашнего очага, или «огня дома»

– в монг. языке будет *од-хан* , или *од-шегін*

од-тегін, в которых первые элементы *од* означают «огонь», а вторые сообразно с позднейшими известными из письменных памятников и живого языка значениями воспринимаются обычно как «хан» и «принц».

В целом сочетания *одхан, одшегін (одтегін)* переводятся таким как «хан огня», «принц огня». Я не разделяю такой интерпретации и вот почему. Слово «хан» в монгольском письме всегда пишется как *хаган*, как оно писалось, очевидно, и звучало у орхонцев в

форме *қаған* . Если бы в составе *одхан* последняя часть дей-

ствительно означала «хан», тогда она писалась бы *хаган*, но этого мы не имеем, *одхан* пишется так же, как в упомянутом выше слове *біші-хан*, где частицу *хан* или *кен* вполне законно принимают за суффикс уменьшительности, как и в составе *кеу-кен, хихың* (девушка, букв. маленькая женщина, или, вернее, женщина-дитя). Поэтому следует частицу *хан* во всех этих случаях принимать за суффикс уменьшительности, как она выступает суффиксом уменьшительности в форме *қан* в казахском. Тогда *одхан* будет «дитя огня». Слово *тегін*, звучащее в составе монгольского *одшегін* с шипящим начальным согласным (наряду с формой *одтегін*), действительно означало «принц», «царевич». Я отнесу к категории обычных народных этимологий приведенную по поводу этого М. Каш-

гарским лингвистическую легенду²⁹ о том, что *тегін* раньше было прозвищем или именем раба, а потом стало означать «царский сын».

Буквальный перевод слова *тегін* в современном смысле был бы «знатного происхождения» от основы *тек* (род, происхождение). Вторая часть — *ін* — могла быть или органической частью основы, если допустить, что она есть полное ее оформление, или же суффиксом древнего инструментального падежа, если видеть в слове *тегін* позднейшее образование. В последнем случае оно означало бы «с происхождением», т. е. «имеющий происхождение, род», как и татарский послелог *тік-лі*, соответствующий казахскому *дейін*, кипчакскому *тейін*, восходящие к *тегін* [ср. формы *тегі*, *дегі*, где основой выступает *тег*, а *рі* есть суффикс направительного падежа, входящий в состав древнего сложного суффикса *-қа, -ру, -ке, -ру*, сохранившийся в казахском *ішкері* (внутри), *тысқары* (вне), *ілгері* (перед), в анатолийско-турецком — *ише-ри, дис-а-ри, ил-е-ри*]. В современном казахском языке формы с суффиксом обладания (*-лы, -ты*) *тек-ті* (букв. имеющий происхождение, род) и *тек-сіз* (букв. не имеющий происхождения, рода) соответственно озна-

²⁹ Кашгарский М. *Divanu Lughat*. Т. 1, С. 297. Подлинный текст объяснения М. Кашгарского гласит:

تَكَدُّ - جَمْعٌ تَلِيْنٌ. وَ مَوْ فِي الْأَصْلِ إِنْ سَمِ الْعَبْدِ.
ثُمَّ صَبَّرَ ذَلِكَ لَفْظًا لِأَبْنَاءِ الْخَاقَانَةِ وَ مَوْ جَمْعٌ
عَلَى نَيْرِ الْقِيَاسِ. صَحْفَهُ ٢٩٧ حَلْدًا

«*тегін* — множ. число от *тегін*. Оно вначале (*Тіл-атсілу*) было именем раба, потом превратилось в прозвище для сыновей хаканов. И оно является формой множественного числа, не имеющей себе аналогии». (М. К., 1, 297).

В другом месте того же сочинения читаем:

تَلِيْنٌ - الْبَيْتُ عَنِ أَصْلِ اللَّعَةِ ثُمَّ جُعِلَ صَدًا لِإِسْمِ
لِأَبْنَاءِ الْخَاقَانَةِ سَمَةً مَعْنَى

«*тегін* — в первоначальном употреблении — раб. Потом это имя сделалось специально титулом (*simat-a-n*) хаканских сыновей».

чают: «имеющий знатное происхождение, род», «не имеющий знатного происхождения».

Но какое имеют отношение понятия «происхождение», «род» к слову «дитя», «малыш», «маленький», а затем к суффиксу уменьшительности, тем более послелогу предела?

[...] Семантический путь, совершенный представлением о «дитяти», «маленьком», таков: «племя» гесп. «род», «потомство» гесп. «дитя», «маленькое»; или же «дитя», «потомство», «размножение», «род» (племя).

Данное положение [...] подтверждается [...] материалами тюркских языков. В тувинском языке слово *рүг* (*үрүг*) означает и «род», и «племя», и «дитя», и «потомство». Казахский использует кипчакский вариант звучания этого слова *ру*, *үру* в значении «рода», «племени», а уйгурский вариант *urufj* — в значении «потомства», «зародыша», «семени». Казахское слово *үргашы* (самка, женщина) поэтому я понимаю как образование, состоящее из слова *үрүг* (род + потомство + дитя), наращенного суффиксом производителя или действующего лица *-шы*, восстановив, таким образом, праформу этого слова, как *үрүг-шы* (производительница рода + потомства + дитяти). Подобно тому, как слово *бүрүн* (раньше, прежде, перед), восходящее к *мүрүн* (нос), встречалось и в отдельности в форме *бүрна*³⁰, как и в производном образовании *бүрна-гы күн* (позавчера), где переместился второй *ү* основы на конец (*бүрүн* -> *бүрнү*), а затем превратился в негубной открытый гласный *а* (*бүрнү* -> *бүрна*) ввиду невозможности сохранения губных гласных далее первого слога, так и из формы *үрүг* образовалась *үрга* (*үрүг*-> *үргү* -> *үрга*) и с присоединением суффикса *-шы* приняла вид *үргашы*³¹.

Допуская двойное значение «род» + «дитя» и для слова *тектег* (какое и имели мы у его синонима *үрүг*), мы получаем возможность дальнейшего использования языком этого слова для образования служебных элементов: а) суффикса сравнения, уподобления и б) суффикса уменьшительности, неотрывной от категории ласкательности.

³⁰ В «Шебани-наме» Мухаммед Салиха слово *бүрүн* встречаем несколько раз в форме *бүрна*.

³¹ При правдоподобности такой этимологизации слова *үргашы* следовало бы пересмотреть и существующие объяснения слова *үрагут*, быть может, и *arvat*, принимаемых за арабское *avrat* (женщина).

Казахский суффикс сравнения *-дей* (*-дай*, *-тей*, *-тай*), звучащий у современных уйгуров и узбеков как *-тек*, *-дек* и *-дак*, а в орхонских надписях в одной только форме *-тег* (*тэңрiтег* – подобно небу), восходит к слову *тег* (род, происхождение). Уподобление одного предмета другому, по-видимому, представлялось раньше как установление общего происхождения обоих предметов, единства рода обоих, т. е. чтобы сказать «подобно лошади», «подобно горе» прежние люди имели в своем распоряжении единственное выражение: «лошадиного рода», «горного происхождения», как это имеет место отчасти в русском и немецком языках (ср. обороты «такого рода действие» в значении «действие, подобное такому», или идентичное употребление слова *Art* в немецком). Исходя из того, что слово *тек* могло означать и происхождение (род), и употребляться как послелог уподобления – «подобно», я считаю более вероятным перевод начала траферетной формулы орхонских надписей: *Тэңрi тег тэңрiде болмыс* (... не как «подобны небу, из существа неба созданный...», а как «небесного происхождения – рода, из существа неба созданный»...).

Во всяком случае сама возможность двояко передавать значение *тек* (и как «род», и как «подобно») говорит о близости друг к другу значений «подобно» и «род».

Слово *тек* (род), имея значение «дитя», «маленький», могло стать морфологическим символом «дитяти», «маленького» – суффиксом уменьшительности. Подобно тому, как в уйгурском, подчиняясь твердости звуков основы, слово *тег*, *тек* в употреблении в качестве суффикса уподобления превратилось в *дак*, так и в казахском оно могло принимать две формы: твердую – *тай*, *дай* и мягкую – *тей*, *дей*.

В случае с суффиксом уподобления это будут формы: *ат-тай* (как лошадь), *шөп-тей* (как трава), *кісі-дей* (как человек). В случае же с суффиксом уменьшительности-ласкательности это есть вышеупомянутый – *тай* в составе *бала-тай* (сынок), *ага-тай* (братишка) и т. д. Уйгурско-чагатайские *к*, *г* соответствуют в подобных случаях казахскому звуку *й*.

Поэтому вполне законно оформление суффикса уменьшительности, происходящего из формы *тег*, в виде *-тей* (ср. *тебетей* – тубетейка; *төбе*-верх, голова, макушка + *тей* – суфф. уменьшительности). Правда, этот суффикс больше встречается в твердой

форме *-тай*, что может вызвать сомнение в его происхождении от *тег* ввиду значительного фонетического расхождения этих двух форм. Но подобное сомнение должно рассеяться, если вспомнить, что в казахском языке все суффиксы должны иметь от двух до шести фонетических вариантов, чтобы быть суффиксом, т. е. морфологическим элементом, в звуковом отношении подчиняющемся основе. Поэтому заранее мы должны согласиться с тем, что какое-либо корневое слово, став аффиксом, будет употребляться в нескольких разновидностях, из которых, быть может, лишь одна в состоянии будет напоминать звуковую фигуру своего прототипа, и то значительно расходящуюся с ним.

Итак, суффиксы уменьшительности *-тай* (изредка *-тей*) и уподобления *-тей*, *-дей*, *-тай*, *-дай* одинаково восходят к одному слову *тег*, *тек*, означавшему теперь «род», «происхождение», а прежде, по-видимому, и «дитя», «малыш», «маленький».

Я лично полагаю, что форма *тег* представляет собой усеченный вид, в полном же оформлении она, должна быть, звучала *тегін*, в каком мы ее застаем в значении «царский сын», что первоначально, когда еще на свете не было ни «царей», ни, следовательно, «царевичей», означало просто «сын», «дитя».

Именно по этой семантической природе своей слова *тег* и *тегін* повторяют все фонетические формы, как и значения и морфологические службы упомянутых выше слов *шақ*, *шаган*. Как первое, так и второе слово употребляется и в значении «дитя» (*шага* и *тегін*), и в качестве суффикса уменьшительности (*-шақ*, *-шек*, *-шық*, *-шік*, *-ша*, *-ше* и *-тай*, *-тей*), и суффикса уподобления (*-дай*, *-дей*, *-тай*, *-тей* и *-ша*, *-ше*), и послелога предела (казахское *шейін* и *дейін*, татарское *шақлы* и *тіклі*). То, что монгольское слово *одтегін* звучит и в форме *одшегін* (младший сын), объяснимо их общей природой. Существование полной формы *шақ* и *шага* в виде *шаган* и *шек* в виде *шеген*, *шегін* подтверждается тем, что казахское слово *ем-шек* (женская грудь) в монгольском звучит *еб-шігүн id*, где первая часть *еб*, соответствующая казахской глагольной основе *ем* «сосать» (кормилица-мать), в форме *еме* в монгольском означает «мать», а вторая часть *шек* (*шегін*) в казахском и *шігүн* в монгольском, будучи суффиксом уменьшительности, представляет собою слово, с которым уже имели дело, *шегін-тегін* (дитя), отсюда «маленький». В целом казахское *ем-шек* — монгольское *еб-шігүн*, означающее те-

перь «женская грудь», некогда представлялись как «дитя-мать», т. е. «детская мать», «маленькая мать».

Не входя здесь в подробности, можно лишь заметить, что само слово *тегін* или *шегін*³² не простое, а сложное, состоящее из двух слов-синонимов, из которых второе то же, что и отдельно употребляющийся суффикс уменьшительности *-ген*, *-гін*, *-ган*. Иными словами, тут налицо факт скрещения.

Резюмируя сказанное выше о суффиксе *-шақ*, *-шек*, можно сказать, что обе эти формы суть усеченные разновидности, полной их разновидностью следует считать для *-шақ* слово *шаган*, *шага* (дитя), а для *-шек* — форму *шегін=шігүн*, как в монгольском *еб-шігүн* = каз. *ем-шек* (женская грудь), наличную в значении «сына»,

³² Употребление этих слов в качестве послелога предела, на чем мы здесь не остановились, объясняется легче всего опять-таки татарскими их формами *шақ-лы*, *шік-лі*, *тік-лі*, *са*, *сә* со значением «до», наряду с позднейшим по времени употреблением в том же значении образования *хәт-лі* с арабским корнем *had* (грань, граница, предел). В татарском *шік*, в казахском *шек* означают то же, что в арабском *had* (предел, граница). Следовательно, татарское выражение *апрельден майгаша*, *майга шіклі* и пр. «с апреля до мая» иначе означает: «временем, начинающимся апрелем и граничащим с маем». Что в казахской форме *шейін* действительно присутствует слово *шек* (граница, предел), видно из словоупотребления северных казахов, у которых слово *шейін* звучит *шекейін*. Означая предел, границу действия или другие величины, как русское «до», так и казахские, и татарские его эквиваленты всегда означают в то же время амплитуду колебания чего-то до каких-то размеров, а потому у них налицо оттенок приблизительности, передаваемый в русском языке словом «около» и заменяемый в казахском и татарском языках суффиксом сравнения: каз. *-дей*, *-дай*, *-тей*, *-тай*, тат. *-ді*; русское *около десяти* — каз. *он шақты*, тат. *ун хәтлі*; русское *ходил до дома* — каз. *үйге шейін жүрдім*, тат. *үйге тіклә йордем*; русское *этакий* — каз. *мұндай*, *бұл сықылды*, *бұл сияқты*, тат. *бонди*, *бү хәтле*, *бұның секелді*. Как видно из этого, послелоги: каз. *шақ-ты*, *шейін*, тат. *шақлы*, *шікле*, *текле* употребляются не только в значении собственно предела, но и в значении сравнения. Поэтому-то русское «весом в 1 килограмм» (оттенок приблизительности) по-казахски будет *салмағы бір килограмдай*, что означает букв. «его вес похож на килограмм» или же «приблизительно столько же, сколько весит 1 килограмм», а выражение *үй-дей жерге жүрдім* — «совершил столько расстояния, сколько отсюда до дома», «сходил на расстояние, похожее на дом». О значении «мера» для *шақ* и о производности от последнего анатолийско-турецкого суффикса уподобления *ca/se* см.: *Самойлович А. Н.* Краткая грамматика османско-турецкого языка, стр. 35-36 и 95, о том, что суффикс *ca/se*, наличный в анатолийско-турецких герундивах типа *gelence* и соответствующий казахскому суффиксу предела *ша/ше* в *барганиша*, восходит к слову *шақ* (время), см.: *Смирнов*. Кочубей Гюмюрджинский о причинах падения Османской империи.

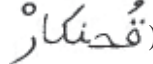

«дитяти», в монгольском *од-шегін, од-тегін* (младший сын), в отдельности *тегін* (царский сын)³³.

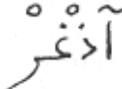

Если согласиться с положением о том, что суффикс уменьшительности *-шақ/-шек, -шық/-шік, -ша/-ше* восходит к слову «дитя», отсюда «маленький» (ср. каз. *шағын* — «маленький»), то следует принять такие морфологические образования, как *құлын-шақ* (жеребенок) и *келін-шек* (невесточка), за образования синтаксические, за синтаксические сочетания, состоящие каждое из двух слов: *құлын-шақ* (жеребенок-дитя, жеребенок маленький) и *келін-шек* (невеста-дитя, невеста маленькая). Само собой разумеется, что в каждом из этих сочетаний, имеющих в своем составе по два слова, мы должны видеть соответственно и по два члена предложения — по определяемому и определению. Не может быть сомнения, что определением явилось слово «маленький» — *шақ/шек*, а *құлын* и *келін* были определяемыми.

Вот здесь ясно видно место прежнего определения, которое не предшествовало своему определяемому, а следовало за ним. Казахский язык до сих пор знает употребление слова *бала* (дитя) в значении «молодой», «маленький» в роли определения к какому-либо другому слову, в конечном счете в значении суффикса уменьшительности, как, например, *бала қаз* (гусенок), по значению же составляющих данное сочетание слов — «дитя гусь», т. е. «молодой гусь», «маленький гусь». Такое образование понятия уменьшительности ничем не отличается от тех, о которых мы уже говорили — «невеста — дитя», «жеребенок — дитя», как и от китайского *дао-дза* (сабля-дитя, нож), грузинского *к'али-швили* (женщина-дитя). Различие лишь в одном — в порядке расположения членов предложения. В казахских окаменевших синтаксических образованиях: *құлын-шақ, келін-шек* и других, ставших теперь образованиями морфологическими, как и в китайском *дао-дза*, в грузинском *к'али-швили*, определительные слова *шақ, шек, дза, швили* следуют за определяемыми *құлын, келін, дао, к'али*, в то время как в современном сочетании *бала қаз* определительное слово *бала* предшествует определяемому *қаз*.

³³ Вопрос о природе суффиксов уменьшительности и их связи со словом «дитя», как и лексические варианты последнего, нами освещаются в данной статье попутно, а потому слишком отрывочно. Подробный разбор этой темы будет сделан в особой работе, еще не опубликованной, но написанной и доложенной 6 лет тому назад (1930 г.) на I краеведческом съезде Казахстана в Алма-Ате.

VI

В работе, доложенной на Первом казахстанском краеведческом съезде в 1930 г., посвященной разбору «Скотоводческих междометий казахов» и не по моей вине не видевшей света³⁴ до сих пор, мне удалось было обосновать составность названий животных — племенных производителей, в частности, слова: *қошқар* — баран (М. К. —) и *айғыр* (в орхонских — *адгыр*) ,

 в древнеуйгурском , в хакасском — *адсыр* / - > *асқыр*, в коттском — *асқар*, в якутском — *атыр*, в чувашском — *айар*) — жеребец первоначально состояли каждое из двух слов: *қошқар* из *қош+қар*, *айғыр* из *ай+гыр*, где *қош*, употребляющееся самостоятельно как слово-обращение к овце и являющееся составной частью слова *қошақан* (уменьшительно-ласкательная форма от слова «ягненок»), с редукцией *a* в *ы* и превращением шипящего *s* в свистящий *z* (*қозы* — ягненок) означало просто «овца» (ср. самостоятельное употребление данного слова в форме *қош* в туркменском в значении «баран»), а первая часть слова *айғыр* (жеребец), оформленная по закону кипчакской фонетики именно *ай*, которая звучала бы по нормам орхонских [надписей], древнеуйгурского, тувинского [языков] — *ад*, хакасского — *ас*, *аз*, якутского — *ат*, означает просто «лошадь». Вторые же части слов — *гар*, *қыр* — представляют собой фонетические разновидности, сохранившие начальный заднеязычный согласный чувашского слова *ар*, казахского *ер* (мужчина, самец). Таким образом, казахские названия самцов — племенных производителей — барана и жеребца в буквальном смысле означают «овца-самец», «лошадь-самец».

Если против подобного положения могут быть какие-либо возражения, то это лишь то, что слова *ар=ер* (мужчина, самец) нигде

³⁴ Работа это, по постановлению съезда подлежавшая опубликованию и сданная мною для печатания, была затеряна в делах «Общества изучения Казахстана». Перед тем, как я ее доложил на съезде, она была прочитана в Яфетическом институте Академии наук СССР. Письменный отзыв Н. Я. Марра об этой работе хранится в моем личном деле в Комитете кадров АН СССР.

не встречаются ни с начальным заднеязычным согласным $q = \varepsilon$ (*қар*, *ғар*), ни с гласным редуцированным *-ы* (*ыр*). Но едва ли такое выражение заслуживает внимания.

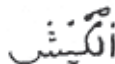

Во-первых, гласный *a* чередуется с *ы* всюду, где мы имеем дело с более древними образованиями, обнаруживаемыми в самом казахском языке. Ср., например, *қай-шы* (ножницы) и *қый* (резать), *сыйақ-ты* – послелог (подобный, по образу) и *сыйық* (образ, подобие), *дауыс* (голос), *дабыс* (слава) и *дыбыс* (звук, голос), *дабыл* (сигнальный барабан, сигнал, весть) и *дыбыл* (сигнал, весть), *сатыр* (сильный шум, грохот) и *сытыр* (слабый шум), *жалт* (сильный блеск) и *жылт* (слабый блеск); анатолийско-турецкое *сарсық* (потрясенный) и казахское *сарсан* (в сочетании *әуре сарсан*), *жар* (вскрыть, расколоть) и *жыр* (то же в уменьшенном размере); *шалқы* (разливаться о воде и жидкости вообще) и *шылқы* *id*³⁵ (то же, в более слабом виде) и т. п. В самом комплексе *қар*, *қыр* (в коттском *қар* вместо казахского *ғыр*: *айғыр* – *асқар*) мы имеем чередование этих гласных. В якутском и чувашском наличны формы без начальных заднеязычных согласных *ыр*, *ар* (якут. *аты*: *p*, чуваш. *айар*).

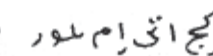
Различие звучания между чувашским *ар* (самец) и *ар* в *айар* (жеребец) только в том, что *a* в первом *ар* полный, а во втором редуцированный. Вопрос о склонности начальных заднеязычных к выпадению решается положительно не только яфетической теорией, но и достаточно разрешен трудами Шотта «*Altaische Studien*» и Г. Вамбери «*Etimologisches Wörterbuch der Türksprachen*». На отдельные недостатки в работе этих авторов отчасти мы указывали в сборнике Трудов КНИИК (Алма-Ата, 1935, кн. I, стр. 12-13).

³⁵ Большинство из приведенных здесь слов относятся к категории так называемых ониматопэтических, кинематопэтических и светоподражательных слов. Проф. Ашмарин в своей работе «Подражания в языках Среднего Поволжья» приходит к выводу, что почти все слова восходят к этим подражательным выражениям, и старается тем самым обосновать на материале турецких и финских языков допотопную теорию происхождения языка от подражания природе.

Но при внимательном подходе к этим образованиям оказывается, что ничего подражательного в них нет. Это своеобразная форма словообразования, применяемая для изображения подвижных явлений с дифференциацией их на короткие по времени или длительные и на однородные и разнородные. Основными областями, охватываемыми этим видом словообразования, являются основные разделы физики: движение, звук, свет. Характерно здесь то, что явления более сильные отмечаются открытыми гласными, а слабые – слабыми. Свои исследования по данному вопросу надеюсь опубликовать в недалеком будущем.

Что же касается возможности языкового восприятия жребцов, как самцов тех или иных животных, то достаточно вспомнить М. Кашгарского, который в своем словаре дает слово *еркеж*

(козел , букв. мужчина-коза), подтвердив правильность этого формулой народной медицины своего времени (XI в.): *еркеж еті ем болур, ешку еті йел болур*³⁶

.....   (мясо козла целебно, мясо же козы вызывает воспаление, т. I, стр. 87).

Образование, аналогичное древнеуйгурскому *еркеж* (самец козы), налицо и в современных языках. Так, в татарском «козел» будет *ата кәжә*, «баран» — *ата сарык*, «самец гуся» — *ата қаз*, буквальный перевод будет «отец-коза», «отец-овца», «отец-гусь». Различие между древнеуйгурскими и татарскими формами лишь в том, что первый язык употребляет слово «самец», «мужчина», тогда как второй использует слово «отец». В конечном счете различий между ними нет, ибо «отец», как противоположность «матери+женщины», представляет то же самое, что и «мужчина».

Есть все основания полагать образованием более поздним якутское *атыр огыс* (жеребец-бык) в значении «бугай». Подобное наречие поименного самца изредка дает знать и казахский язык в сочетании *айгыр тауық* (жеребец-курица), т. е. «петух» наряду с более ходкими *әтеш* и *қораз id*. Первое из двух последних заимствовано у татар, а второе — у иранцев (*xoroos*).

Казахское и татарское *әтеш* буквально означает «маленький отец» (от *ата* «отец» + суфф. уменьш. *-и*), что в грузинском будет просто «отец» — *tatal* (петух), полная форма от *tata* (отец).

Своеобразным среди всех самцов обозначено казахское *теке* (козел), означающее, по всей вероятности, просто «отец», «мужчина». Слово *теке* налицо и в составе *қыз теке* (гермафродит, букв. девушка-мужчина или девушка-отец), если в *теке* видеть скрещение основных знаменательных элементов (без детерминативов *а, е,*

³⁶ Вторая часть данной формулы сохранилась в точности и у казахов в соответствующем фонетическом оформлении: *Ешкі еті жел болар*. Первая же часть, где говорится о «козле», казахскому языку неизвестна.

ә) двух слов-синонимов: *а-та* и *ә-ке*. Оба со значением «отец», он же «муж», следовательно, «мужчина». В грузинском почти в таком же порядке образовано слово *карабише* (гермафродит, букв. женщина-мужчина или женщина-мальчик).

«Самец собаки» в казахском будет *арлан*, что, очевидно, состоит из двух слов, первое из которых *ар*, несомненно, «мужчина» = «самец», как и древнеуйгурское *еркеж*. Вторая часть — *лан*, очевидно, означала «собака».

Таким образом, слова *қош-қар* (баран) и *ай-ғыр* (жеребец), по нашему мнению, образованы в том же порядке, в каком древнеуйгурское *еркеж* (козел), татарское *ата сарық*, но с тем лишь различием, что определительные слова вторых: *ер* (самец) и *ата* (отец) — предшествуют определяемым *кеж* (коза) и *сарық* (овца), в то время как в более древних образованиях, превратившихся лексически и морфологически в единое слово *қош-қар* и *ай-ғыр*, определения *қар* и *ғыр*, долженствующие означать «самец», напротив, следуют за своими определяемыми: *қош* (овца) и *ай* (лошадь).

Во всех описанных случаях, таким образом, мы видим не свойственный современному казахскому синтаксису порядок расположения слов, допускающий предшествование определяемого определению, что нельзя не считать пережитком некогда имевшей место синтаксической структуры.

VII

Тот же самый обратный современному порядок расположения членов предложения с еще большей убедительностью выступает в размещении подлежащего и сказуемого. Железный закон современного синтаксиса, ни в коей мере не допускающей подлежащего, следующего за своим сказуемым, разбивается, когда вместо современного синтаксиса выступает древняя форма сочетаний, отложившаяся в слившихся, и превратившихся из синтаксических в морфологические образованиях.

Имена и глаголы, снабженные личными местоименными предикативными аффиксами, суть целые предложения, подлежащими которых выступают личные местоимения, а сказуемыми — глаголы или имена, к которым прибавляются личные окончания. Такие формы, как *жақсы-сың* (ты хорош), *жазар-мын* (я напишу),

содержат в себе все признаки предложения, в котором теперешние окончания, бывшие некогда самостоятельными местоимениями, *сың* из *сен*, *мын* из *мен*, очевидно, были подлежащими, а слова *жақсы* и *жазар* — сказуемыми.

Если согласиться с положением, что аффиксы спряжения восходят к личным местоимениям (не согласиться же с этим, конечно, нельзя), то вместе с тем мы должны согласиться и с другим, вытекающим отсюда: современные личные глаголы, как и имена, снабженные предикативными аффиксами, суть морфологизированные лишь впоследствии, законченные синтаксические единицы-предложения, причем предложения полные со всеми главными членами: подлежащим и сказуемым³⁷. Функции сказуемого в этих предложениях отправляли причастные *жазган-(мын)*, *жазар-(мын)* и деепричастные *жазып-(пын)*, *жаза-(мын)* формы глаголов или основы имен *жақсы-(мын)*. Как видно, в таком предложении подлежащие *мын(пын)* стоят последними, в то время как сказуемые (*жазган*, *жазар*, *жазып*, *жаза*, *жақсы*) занимают место впереди подлежащего.

Итак, то, о чем шла речь по вопросу о порядке расположения определений с определяемыми, находит полную аналогию и в позициях подлежащего со сказуемым³⁸. Очевидно, излишне после всего этого всякое сомнение в том, что ранее существовал диаметрально противоположный теперешнему порядок слов в предложении.

VIII

Что же послужило поводом к совершению подобного переворота в порядке размещения членов предложения, и когда этот процесс произошел?

³⁷ Считаем излишним подробный разбор этого вопроса, так как он уже раз был затронут в казахской лингвистической литературе. См.: Труды КНИИК. 1935. Т. 1.

³⁸ Нам кажется, что и русские личные глаголы не чужды подобного развития. В окончаниях *м* и *т* глаголов *пише-м* и *пише-т* мы бы видели личные *resp.* указательные (когда речь идет о III л.) местоимения «мы», «ты», ослабленные до степени одного согласного. В таком случае эти формы следовало бы восстановить как *пише+мы* и *пише+ты*. Ограничимся этими кустарными гипотезами, подождем веского слова славистов.

Жизнь языка, в частности продолжительность сохранения того или иного его грамматического строя, измеряется не обычными для поздних исторических событий отрезками времени, вроде десятилетий и даже столетий. Это дело тысячелетий. Насколько долго пребывает язык в одной и той же грамматической системе, не переходя в другую, можно составить себе представление по ходу типологического развития индоевропейских языков, наиболее изученных и изученных с избытком документальности. Ни один из представителей этих языков, как бы древен он ни был по дате зафиксировавших его документов (а ведь первые письменные памятники языков данной группы появились за несколько столетий до начала христианской эры), не оставил нам свидетельств, говорящих об ином строе, чем тот, что господствует теперь, — флективный. Поэтому-то у ученых, изучающих эти языки, даже фантазия не дошла до возможности существования какого-либо индоевропейского языка с иным строем, чем флективный. Даже самое фантастичное из всего могущего быть фантастичным — праязык индоевропейский, сконструированный учеными и существовавший, по мнению одного из корифеев современного буржуазного языковедения А. Мейе³⁹, в период каменного века культуры индоевропейцев, признается флективным. При всей фантастичности представлений индоевропейцев о построении праязыка все же мы имеем дело в данном случае с одним, далеко не фантастичным фактом — с документами — письменными памятниками, ни один из которых не был флективным. И с этим нельзя не считаться. Очевидно, при всем этом, что язык изменяется, что изменялись и индоевропейские языки, все же они, эти языки довольно долгое время, в течение целых десятков столетий, продолжают в основном оставаться типологически такими же, какими застали их самые ранние памятники.

Если в Европе и значительной части Азии, где общественная жизнь протекала наиболее интенсивно, где технические средства производства и общественные формы претерпевали ряд значительных перемен, языки в своей грамматической жизни так медленно

³⁹ Сравнительная грамматика индоевропейских языков. Русский перевод. 1913. С. 45.

двигались, то более короткую длительность смен грамматических типов едва ли можно предполагать для языков остальной части света.

Нет основания считать и казахский язык пребывающим беспримерно короткое время в том морфологическом и синтаксическом строе, который характерен для него и теперь. Таким образом, эпоху перемещения порядка слов в предложении казахского языка, вернее тех языков, которые сыграли ведущую роль при образовании казахского языка, придется отнести на значительно более ранний период. Мне кажется, что это была эпоха, которая ознаменована крупным событием для истории языка, а именно эпоха разложения аморфно-синтетического строя и перехода его в агглютинативный. Синтетический строй, представляющий собой значительно более высокий этап грамматического развития, характеризуется строгим порядком слов, уточнявшим как положение слов по отношению к другим словам, так и собственное значение отдельных слов, что впервые значительно освободило слово от хаотического, на наш взгляд, первичного полисемантизма. И строгий порядок слов, имевший место в языках, из которых образовался наш язык, отличался, как видно из размещения сегодняшних суффиксов и основ, постановкой определения позади определяемого и подлежащего позади сказуемого.

Если местоположение суффиксов говорит нам о прежней постпозитивности определения и подлежащего, то само отложение прежних определения и подлежащего в виде суффиксов говорит о причине перемещения их позиций. Определительные слова ввиду частого употребления в сочетании с определяемым словом сливаются с последним в одну лексическую единицу и образуют символический элемент — суффикс. При необходимости уточнить и далее данное определяемое слово другим определительным словом последнее, вытесненное образовавшимся на его месте суффиксом, находит себе позицию, единственно свободную и прилегающую к своему определяемому, т. е. предшествующую ему. Прекрасным примером подобного перемещения слов является китайское сочетание с *дао-дао-дза* («ножик» или «ножичек», букв. «дитя» (маленькое) — «сабля-дитя», где *дао* (сабля), а с суффиксом *дза* (восходящим к *дзы* — «сын») — «нож», т. е. «сабля-дитя» — «маленькая сабля», второе же определение *дао* (маленький), указываю-

шее на еще меньшую величину уже раз уменьшенного предмета *дао-дза* (нож), не могло поместиться далеко от определяемого слово (*дао*) и перешло к началу *дао-дао-дза*. Очевидно, в таком же порядке переместились определения и в казахском языке, т. е. переместились после и в силу того, что их места были заняты суффиксом.

То, что агглютинативные приставки в нашем языке носят исключительно суффиксальный, т.е. постпозитивный, характер, объясняется именно тем, что они образовались либо из определений, либо из подлежащих, ранее находившихся после слов, к которым они относились.

Заканчивая настоящее предварительное сообщение, я считаю, что обязан извиниться перед читателями за небрежности в ссылках на источники. Работа выполнена при отсутствии под руками книг, из которых ранее черпал материалы. Поэтому нельзя было в ряде случаев указать на страницы книг, откуда взят материал. Могут быть также некоторые орфографические неточности в цитатах. Многие из использованных здесь книг, как-то: «*Divanu Lugat*» М. Кашгарского (стамбульское издание), «*Kitab al-idrak li-Lisan al-Atrak*» Абу-Хаяна Альгарнаты (первое стамбульское издание), «*Kitabu halijatul lisaan ve halebe-tu-l-insaan*» Ибн-Муханны (стамбульское изд. и изд. Мелиоранского «Араб-филолог о турецком языке»), «Кочубей Гюмюрджинский» Смирнова, «Подражание в языках Среднего Поволжья» Ашмарина, «Сравнительная грамматика монгольского письменного и народного халкаского языков» Владимирцова, ряд статей Н. Поппе и Б. Я. Владимирцова по монгольскому языку и другие – мною прочитаны еще в 1929 и 1930 годах в Ленинграде, и с тех пор я их не видел. Тем не менее я не мог не сослаться (местами даже цитировал по памяти) на них, поскольку ими пользовался.

Считаю, что при отсутствии исследований по казахскому языку нецелесообразно было бы задерживать опубликование работы из-за чисто литературных формальностей.

ЗАМЕТКИ О ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ И СЛОЖНЫХ ГЛАГОЛАХ¹

Сложное настоящее

В одной из своих замечательных работ² акад. Н. Я. Марр охарактеризовал особенность категории глаголов грузинского языка следующими словами: «...das Georgische ist so voll vom Zeitwort, das man zu zeifeln beginnt, ob dieser Redeteil wirklich das Verbum ist? In der Tat das georgische Zeitwort ist mehr als Verbum»³ — «...грузинский (язык) так полон глаголообразных слов⁴, что начинаешь сомневаться, глагол ли в действительности данная часть речи или нет?

На самом деле грузинский глагол это нечто большее, чем глагол».

Являясь по строю типичным агглютинативным, с довольно значительным сохранением следов синтетизма, казахский язык переживает ту стадию морфологической зрелости, которая делает категорию его глаголов запутанной не менее, чем в грузинском языке. Сколько одних времен в казахском! Сколько в особенности тех уточнений хода и условия действия, которые напоминают виды славянских языков, но не тождественны с ними! Часто бывает трудно установить, имеем ли дело с наращениями одного глагола или же с целым сочетанием слов синтаксического порядка. В последнем случае нелегко узнать, где кончается один глагол и начинается другой. Значительная часть основных глаголов употребляется и в качестве вспомогательных, поэтому порой трудно различить, употреблен ли тот или иной глагол во вспомогательном значении или основном.

Выяснение свойств сложных глаголов казахского языка имеет поэтому чрезвычайную актуальность и научно, и практически. Но в литературе, посвященной грамматике казахского и родственных с ним языков, вопросу этому уделено внимания весьма недостаточно.

¹ Статья впервые была опубликована брошюре (Алма-Ата, 1936), изданной как II серия «Исследования по казахскому языку».

² Verba impersonalis, defectiva, substantiva und auxiliaria // ИАН. 1932, № 8. С. 701–730.

³ Ibid. S. 706.

⁴ Поскольку автор употребляет немецкое Zeitwort в более широком смысле, чем латинское verbum, я перевел его в данном случае не как глагол, а как глаголообразное слово, хотя в следующем, втором, случае из-за стилистических соображений перевожу то же Zeitwort как глагол, а не глаголообразное слово.

Поэтому мы решили посылить ответ на данный вопрос в серии заметок о вспомогательных глаголах, без которых не обходится ни один сложный глагол. Лексика и морфология вспомогательных глаголов, взятых в связи с теми или иными формами предшествующих им имен, деепричастий и причастий, – вот основной узел, за который следует ухватиться, чтобы войти в курс сложных глаголов.

Среди всех сложных глаголов, если оставить пока в стороне недостаточные их типы, выделяются наибольшей универсальностью и необычной продуктивностью четыре: *отыр* (сидеть), *жур* (ходить), *тур* (стоять), и *жат(ыр)* (лежать). Значения, указанные здесь, ориентировочные, ибо значения слов одного языка с точностью не передаваемы одним словом на другом. Отдельные слова одних языков могут в своем значении совпадать с отдельными словами других языков то больше, то меньше, но никогда не полностью. Глаголы *отыр*, *жур*, *тур*, *жатыр* имеют множество оттенков значений, которых нет у соответствующих слов русского языка. Так, например, *catыр* может быть использовано в значении «пребывать», *тур* – в значении «находиться», *жур* – «идти», «ездить», «следовать», *отыр* – «осесть» и т. д. Эти же разновидности значений могут сказываться и в их вспомогательных функциях, чем и вызвать загадочное с точки зрения других языков сочетание значений, вроде значения универсального настоящего *келе жатыр* «идя сюда, лежит», т. е. «идет».

В нашу задачу не входит подробное описание оттенков значений всех этих глаголов. Нас в данном случае интересует вопрос о том, какие формы вспомогательных глаголов сочетаются с какими формами основных и какое при этом придают они значение. Поэтому о значениях каждого отдельного глагола мы будем иметь суждение в связи с их вспомогательными функциями.

Четыре названных глагола объединяются между собой и выделяются из всех остальных по крайней мере тремя морфологическими свойствами:

во-первых, они могут непосредственно к своей основе⁵ при-

⁵ Лишь у глагола *жатыр* выделяется живая основа *жат*, к которой не могут присоединиться непосредственно личные окончания. Но зато он имеет ему одному присущий форматив *praesens*'а *-ыр*, по присоединении которого наравне с остальными тремя может принимать на себя и личные окончания. Формы же причастий, деепричастий, условная и прошедшая очевидная образуются от основы *жат*, а не *жатыр*.

мать личные окончания (суффиксы спряжения) 1-го и 2-го лица так же, как и имена⁶, в то время как все остальные глаголы могут спрягаться лишь после их преобразования посредством особых суффиксов в причастные, деепричастные, условные формы и в форму очевидного прошедшего;

во-вторых, они имеют в своем корневом виде форму чистого *praesens*'а, в то время как все остальные глаголы не могут принимать эту форму ни без наращений, ни с суффиксальным наращением, переходя в *praesens* лишь по присоединении одного из этих четырех вспомогательных глаголов;

в-третьих, они, оставаясь основой, т. е. без всяких наращений, могут иметь формы двух лиц: 2-го лица *imperativ*'а и 3-го лица *praesens*'а, тогда как все остальные глаголы в состоянии иметь без суффиксов лишь форму одного – 2-го лица *imperativ*'а.

Так как эти четыре глагола употребляются и в качестве служебных, вспомогательных, глаголов и так как основы только этих четырех глаголов обладают свойством иметь форму чистого *praesens*'а, чего нет ни у одного из остальных глаголов, то они (эти 4 глагола), присоединяясь к деепричастным формам любого глагола в качестве служебного элемента, превращают их в форму чистого настоящего времени (*praesens*). В таком случае основной глагол, приняв деепричастную форму, остается неизменяемой частью сложного глагола и элементом, носящим основное значение данного образования, а вспомогательные *жүр, тұр, отыр, жатыр* становятся лишь спрягаемой частью первого и, лишившись своего основного значения, сообщают основному глаголу, в зависимости от форм спряжения, различные служебные значения.

Остановимся вкратце на характеристике презентциальных форм, образуемых из сочетания деепричастных форм глаголов с перечисленными вспомогательными.

Обычно авторы казахских грамматик провозглашают формой настоящего времени (Байтурсунов) или настояще-будущего вре-

⁶ Некоторые наши авторы (Шонанов) в погоне за механическим перенесением традиций русских формалистов дошли до того, что глагол (казахский) определяли как слова, изменяющиеся по лицам, а имена – по падежам. Между тем в казахском языке глагольные основы (за исключением этих четырех) никогда не принимают личных окончаний (за исключением 3-го л. повел. накл.), тогда как именные основы принимают их непосредственно.

мени (Мелиоранский и др.) форму деепричастия настоящего времени, снабженную личными окончаниями для 1-го л. ед. ч. **мін** — **мын** или **мі**; для 2-го л. ед. ч. **сің** — **сың**; для 3-го л. ед. и мн. **ді** — **ды**, с формативом **а** — **е** для основ с конечным согласным, **и** — **й** — с конечным гласным:

жаз (писать);

I л. жаз-а-мын;

II л. жаз-а-сың;

III л. жаз-а-ды;

бер (давать);

бер-е-мін;

бер-е-сің;

бер-е-ді;

қара (смотреть);

I л. қара-й-мын;

II л. қара-й-сың;

III л. қара-й-ды;

түне (ночевать);

түне-й-мін;

түне-й-сің;

түне-й-ді.

Если признание этой формы формой настояще-будущего времени имеет некоторое оправдание, то утверждение Байтурсунова о том, что это — форма настоящего времени и только, остается признать продуктом явного непонимания ни природы этой формы, ни природы настоящего времени в казахском языке вообще.

Как известно, форма настоящего времени большинства изученных языков выражает действие двоякого рода: действие, совершающееся во время сообщения, и действие, обычное предмету, выраженному грамматическим субъектом. «Настоящее время» последнего рода собственно не является указанием на время совершения действия. В выражениях: корова мычит; птица летает; поезд ходит быстро, а верблюды — медленно и т. д. нет духа времени, а есть лишь указание на свойственность, обычность того или иного действия тому или иному предмету. Эти выражения собственно означают, что корове свойственно мычать, птице — летать, ходу поезда — быстрота, ходу же верблюда — медленность. Такое значение глагола можно назвать, как правильно поступают некоторые русские языковеды, формой обычного времени (времени, поскольку налицо форма, присущая уточнению действия по времени) или просто формой обычности.

Деепричастие наст. вр., снабженное личными окончаниями, в казахском языке употребляется иногда в значении этого обычного времени, но не больше. Чаще всего такая форма выражает одну

из разновидностей будущего времени⁷, именно утвердительного будущего: *жаза-а-мын* «обязательно буду писать», *бересің* «обязательно будешь давать» и т. д. В последнем значении эта форма употребляется больше. Поэтому в практических грамматиках удобнее ее назвать просто Будущим Утвердительным, указав, что она выражает иногда обычное время, поэтому и действия, ставшие обычными занятиями людей, как в случае: *мен математикадан сабақ бер-е-мін* — «я преподаю математику» (имеется в виду свойственное казахскому языку употребление этой формы без указания на время).

Когда мы говорим, что Мелиоранский и др., видевшие в такой форме форму Настояще-Будущего, то есть форму соединения Настоящего с Будущим, имели на то некоторые основания, нами подразумевается наличие у этой формы лишь Обычного Настоящего, что Настоящим в полном смысле этого слова не может быть признано. Так как эта форма выражает и Будущее и Настоящее, но Будущее она выражает в полном смысле, а из категорий Настоящих — лишь с трудом приписываемое к нему Обычное, то нет никаких оснований ставить знак равенства между этими двумя ее функциями, назвав ее Настояще-Будущим, как поступают Мелиоранский и др., тем более не может быть речи о признании ее только Настоящим, как поступил Байтурсунов. Отсюда целесообразно назвать ее просто Будущим Утвердительным. Настоящее время в действительном смысле выражается в казахском языке сложными формами, спрягаемой частью в которых выступают перечисленные выше четыре вспомогательных глагола, а неспрягаемой — деепричастие прошедшего времени основного глагола. Сложную форму Настоящего времени образуют все четыре глагола. Но каждый из них выражает в то же время определенную категорию внутри категории Настоящего, вступая тем самым в сложные взаимоотношения друг с другом. Разновидности Настоящего образуются каждым из четырех глаголов, которые я бы назвал:

⁷ В казахском языке несколько будущих времен; в простой форме глагол дифференцирует их на три разновидности: 1) будущее утвердительное; 2) будущее неутвердительное или запоздалое и 3) будущее достигательное; кроме того, с оттенком будущего употребляются часто четыре сложных формы: желательности, подходящности, неуверенности и боязни.

1) Настоящее универсальное. Форматив — вспомогательный глагол *жатыр*⁸;

2) Настоящее длительно-не-непрерывное. Форматив — *жур*;

3) Настоящее непрерывно-длительно-данное. Форматив — *тур*;

4) Настоящее активно-данное. Форматив — *отыр*.

Когда говорящий считает достаточным выразить лишь то, что действие продолжает совершаться, не указывая, совершается ли оно в данную минуту или это начавшееся длительное действие, могущее совершаться с перерывами, то он оформляет глагол Универсальным Настоящим:

1. *Бейимбет бір үлкен роман жазып жатыр.* — «Бейимбет пишет большой роман». Писать большой роман — это дело не одной минуты. Не может быть, чтобы писатель не делал никакого перерыва до окончания составления романа. Следовательно, в минуту сообщения писатель мог быть занят другим делом или вообще не делать ничего. Форма Универсального Настоящего допускает все это.

2. *Мұқтар қайда? — Ана бөлмеде қат жазып жатыр.* — «Где Мухтар? — Он там, в той комнате пишет письмо». Тут речь идет о действии, которое совершается во время беседы. Настоящее Универсальное вполне применимо и к подобным случаям.

3. *Біздің қалқозымыз бір айдан бері бәйгіге ат жаратып жатыр.* — «Уже месяц наш колхоз готовит лошадей к бегам».

Как видно, здесь речь идет о значительно длившемся действии, которое еще не закончилось. Слова *бір айдан бері* («в течение месяца») уточняют, сколько времени действие длилось. Универсальное Настоящее в состоянии употребляться и по отношению к таким длительным действиям.

В случае, если говорящий считает необходимым выразить, что действие совершается именно в данную минуту, то он оформляет глагол Настоящим данным-активным.

— *Мұқтар қайда? — Ана бөлмеде қат жазып отыр.* — «Где Мухтар? — Там, в той комнате пишет письмо». Здесь *жазып отыр* оз-

⁸ Проф. Е. Д. Поливанов («Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка». Ташкент, 1933, С. 6) называет эту разновидность *progressiv'om* — длительным настоящим. Такое обозначение не выражает, как видно будет из дальнейшего изложения, специфики данной формы, а потому и не может считаться удачным.

начает: пишет именно в данную минуту. Если в этом же значении выше мы встретили форму с *жатыр*, то это не значит, что *отыр* и *жатыр* тождественны во всем, что они не имеют различия между собой. Форма с *жатыр* универсальна. Она может употребляться, если говорящему не нужно уточнять, идет ли процесс письма именно в данную минуту или нет, если ему достаточно сообщить лишь о том, что процесс письма вообще идет, но в данную минуту он мог иметь перерыв и в значении Длительного-Настоящего, и в значении Данного. Форма с *отыр* возможна только в последнем значении. Поэтому она не может иметь места там, где необходимо вытекает длительность действия, вроде того, что было в примере для формы с *жатыр*: *Бейімбет бір үлкен роман жазып жатыр*. — «Бейимбет пишет большой роман», т. к. создание большого романа — процесс длительный, допускающий перерывы действия, что не может уживаться со значением, передаваемым посредством сложной формы с *отыр*. Если она встречается в таком обороте, то глагол с формативом *отыр* сообщает лишь то, чем занят Бейимбет в данную минуту, но не то, над чем он работает вообще.

Если же, напротив, говорящему необходимо дать знать о том, что какое-либо действие имеет место, что оно длительное и не непрерывное, то он оформляет сложный глагол формативом *жур*, что образует Длительное непрерывное Настоящее.

Бейімбет бір үлкен роман жазып жур. — «Бейимбет пишет большой роман», т. е. «Бейимбет работает над большим романом». Сложный глагол с формативом *жур* противопоставляется сложному с *отыр* в том смысле, что последний сообщает о действии, совершающемся в данную минуту, тогда как первый — о действии, происходящем не только в данную минуту, но и вообще о действии, которое не может быть совершено без перерыва.

Действие, допускающее перерывы — это действие длительное, ставшее на определенный промежуток времени привычным. Поэтому сложная форма с *жур* может казаться несколько похожей на Обычное Настоящее время, выражаемое простой формой (деепричастием наст. вр., снабженным личным окончанием). Но различие между первой и второй формами нетрудно уловить. Если я скажу: *Мен сүгірет саламын* (Настоящее Обычное, если глагольная форма *сал-амын* употреблена именно в этом значении, а не в значении Будущего Утвердительного. Форма общая для обоих. Различают, главным образом, по контексту), то это означает: «Я занима-

юсь рисованием» («Мое занятие — рисование»); если же скажу: *Мен сугирет салып жүрмін*, то это будет: «Я работаю над живописью» («Я работаю в настоящее (не в данное) время, в последнее время над рисованием»). Иначе говоря, Настоящее Обычное выражает лишь действие, свойственное, или обычное, субъекту, без оттенка действительности и без особого оттенка времени, в то время как Настоящее Длительно-не Непрерывное оттеняет время (последнее время, если нет во фразе указаний, с каких пор действие продолжает совершаться) и действительность. Это различие приблизительно передается различием между выражениями «занимаюсь тем-то» и «работаю над тем-то».

Если не необходимо оттенить в сообщении, в данную ли минуту совершается действие или оно продолжается в течение последнего времени, допуская возможность перерыва, то глагол принимает форму Настоящего Универсального времени с формативом *жатыр*, которое включает в себя значение и формы с *отыр* (Настоящее Данное), и формы с *жур* (Настоящее не Непрерывно-Длительное). Говоря иными словами, Настоящее Данное и Настоящее не Непрерывно-Длительное являются долевыми, дифференцированными ответвлениями Настоящего Универсального, а потому при отсутствии необходимости дифференцировать могут быть заменены им (Универсальным). Этим объясняется и то, что примеры, взятые для иллюстрации и Настоящего Данного (*Мухтар ана бөлмеде қат жазып отыр*. — «Мухтар в той комнате пишет письмо»), и Настоящего не Непрерывно-Длительного (*Бейімбет бір үлкен роман жазып жур*. — «Беймбет пишет большой роман»), в состоянии иллюстрировать и Настоящее Универсальное при замене формативов первого (*отыр*) и второго (*жур*) формативом третьего (Универсального — *жатыр*). Но заменить Настоящее Данное Настоящим не Непрерывно-Длительным или наоборот нельзя ни в коей мере.

Менее дифференцированной по значению, а потому более сложной для анализа является четвертая по счету форма Настоящего — сложный глагол с *тур*. Я назвал ее довольно неуклюжим многословным термином «Настоящее Непрерывно-Длительно-Данное» не столько с убеждением, что этим сумел адекватно выразить ее функции, сколько с целью показать трудность терминологической передачи ее грамматического значения. Касательно этой формы я могу сказать только, что она применима и для сооб-

щения о действии, протекающем в данную минуту, как в выражении *жаңбыр жауып тұр* «дождь идет» (в данную минуту), и для выражения длительного действия, как во фразе: *көптен бері жаңбыр жауып тұр* — «дождь продолжает идти давно». Различие в употреблении формы с *отыр* от формы с *тұр*, когда последняя выражает действие, совершающееся в данное время, состоит в том, что первая почти исключительно употребляется при действиях, совершаемых человеком, реже — субъектом, приравненным к человеку, т. е. абстрактным субъектом, в то время как вторая одинаково применима ко всяким действиям без различия действующих лиц. Так, мы говорим: *жел соғып тұр* — «ветер дует», *күн құйып тұр* — «идет сильный дождь», *мал оңалып тұр* — «скот поправляется», *дөңгелектер зырлап айналып тұр* — «колеса быстро вращаются». Но нельзя ни в одном из этих предложений *тұр* заменить вспомогательным *отыр*, ибо здесь речь идет не о действиях человека. Когда же имеется в виду действие человека, даже в том случае, если слово, выражающее человека, является субъектом лишь логическим, а грамматический субъект — иной, то вспомогательный *тұр* применим, как и *отыр*: *Мен саған не айтып отырмын?* = *Мен саған не айтып тұрмын* — «Что я говорю тебе?» (субъект выражен как логически, так и грамматически личным местоимением 1-го л. единственного числа индивидуальной формы в им. п.): *Менің бірдеме айтқым келіп отыр* = *Менің бірдеме айтқым келіп тұр*. — «Мне хочется⁹ что-то сказать» (логический субъект выражен местоим. 1-го л. ед., инд. в род. п., грамматический — отглагольной формой *айт-қым* — то, что относится к «сказать» от основы *айт* «сказать» с притяжательным окончанием 1-го л. индив. формы *-м* «мое» = *айт-қым келіп тұр* — букв. «мое» то, что относится к «сказать», идет сюда). Несмотря на то, что в значении Настоящего Данного употребляется сложная форма с *тұр* наряду с формой с *отыр* и что переводятся обе формы на русский язык одинаково, в самом казахском имеется некоторое, почти неуловимое, различие между их значениями.

⁹ В казахском нет глагола «хотеть», «желать» в настоящем смысле слова. Глагол *тіле*, в татарском употребляемый в этом значении, теперь употребляют иногда в значении «хотеть», «желать». Настоящее же значение *тіле* в казахском языке будет «умолять», «просить». Значение «хотеть», «желать» нормально выражается сложным образованием типа *айтқым келіп тұр*, т. е. присоединения к основе глагола, которой выражается желаемое действие, суф. *-қы* (*оы, кі, гі*) + оконч. притяж.-вспом. гл. *кел* «идти» + формы спряжения.

Форма с *отыр* выражает процесс, форма с *тұр* — скорее результат, чем процесс. Поэтому в первой больше динамики, во второй больше статики, постоянства, а сообщения вроде *жаңбыр жауып тұр*; *жел соғып тұр* близки по значению русским повествовательным-номинативным предложениям: «Дождь. Ветер». Иными словами, мы тут имеем дело с действием, совершение которого ввиду непрерывности своей достигает некоторого постоянства или, что то же, состояния покоя. Эта природа сложной формы с *тұр* называется и тогда, когда она выражает длительный процесс, как и форма с *жұр*, чем и отличается от последней.

Біздің бригадамыз былтырдан бері бәйгі алып жүр. Біздің бригадамыз былтырдан бері бәйгі алып тұр. «(Начиная) с прошлого года наша бригада премируется (получает премии)». Отличие оттенка второго предложения от первого в том, что первое (*алып жүр*) понимается как «получает время от времени», второе (*алып тұр*) означает «все время». Поэтому первую форму я назвал Настоящим не Непрерывно-Длительным, вторую — Настоящим Непрерывно-Длительно-Данным.

Форма со вспомогательным *жатыр*, как Настоящее Универсальное, заменяет, когда нет необходимости уточнить, все три остальные формы.

Конечно, во всем этом сказывается основное значение каждого из четырех вспомогательных глаголов. Порою даже трудно различить, в основном или вспомогательном значении употреблены эти глаголы. Подобное случается главным образом там, где сообщается о действиях, которые выражены глаголами: *жат(ыр)*, *жұр*, *отыр*, *тұр* в их основном значении. Так, когда говорят: *ұйықтап жатыр* — «спит», *жер өлшеп жүр* — «измеряет землю», *қағаз жазып отыр* — «пишет (бумагу)», то можно в этих образованиях видеть действительно сложный глагол, где элементы: *жатыр*, *тұр*, *жұр*, *отыр* отправляют функцию вспомогательных грамматических величин, поскольку посредством их глаголы: *ұйықта-п* «спавши», *кел-(і)п* «пришедши», *өлше-п* «измерявши», *жаз-(ы)п* «писавши», принявшие форму деепричастия прош. времени [форматив **-п, (ы/і)п**], приобрели значение Настоящего; но в то же время не исключена возможность интерпретации их как сочетаний синтаксических, где основными элементами являются глаголы: *жатыр*, *тұр*, *жұр*, *отыр* в своих собственных значениях, а глаголы, оформленные в виде

деепричастия прошедшего времени, суть обстоятельства образа действия. В таком случае следовало бы перевести: *ұйықтап жатыр* как «спавши лежит», *келіп тұр* как «пришедши стоит», *жер өлшеп жүр* как «измерявши землю ходит», *қағаз жазып отыр* как «писавши бумагу сидит». В этих случаях одинаково оправданы как первое, так и второе объяснения. Ибо здесь сами эти действия (или состояния): «спать», «прийти», «измерять землю», «писать» тесно связаны с теми действиями, которые выражены вспомогательными: «лежать», «ходить», «стоять», «сидеть». «Спать» можно (или, во всяком случае, принято) «лежа», «прийти» значит дойти до намеченной точки и «остановиться» т. е. «пришедши, стоять»; «измерять землю» можно «похаживая», «писать» принято «сидя». Поэтому отрывать одно от другого невозможно. Если бы глагол, принявший форму деепричастия, имел значение, не совместимое с теми действиями, которые выражены спрягаемым глаголом, тогда можно было бы узнать, сохранил ли последний свое основное значение или же отдал его в жертву своего превращения в служебный элемент. И, действительно, не трудно опознать служебный элемент в глаголах *жат(ыр)*, *отыр*, *тұр*, *жүр* в таких сочетаниях, как *шөп шауып жатыр* «косят (сено)»; *жетегімдегі інгеннің ботасы, енесінен қалмай, шауып отырды* — «верблюженок, не отставая от своей матери, которую я водил, скакал (все время)»; *мен ол кезде күніге 5 сағаттан ұйықтап жүрдім* — «я в то время спал по 5 часов в сутки»; *сағат жүріп тұр* — «часы ходят». Ибо невозможно, чтобы «косили сено лежа», чтобы верблюженок «скакал сидя», чтобы «я спал похаживая», чтобы «часы ходили, одновременно останавливаясь».

Поэтому следует выяснить, в каком значении употреблен вспомогательный глагол в составе сложных форм, задавая вопрос поочередно и для спрягаемого, и для неспрягаемого глаголов. Если выяснится, что имеет место основное значение спрягаемого глагола, тогда последний — не вспомогательный. Если же речь идет только о действии глагола, принявшего форму деепричастия, тогда спрягаемый глагол необходимо считать вспомогательным. В сочетании *sambastap cатыр* последний глагол нельзя считать вспомогательным, ибо он отвечает своим основным значением на вопрос «что делает?». Что делает? — Лежит (*жатыр*). Как лежит? — На боку (*жамбастап*). Напротив, в выражении *шөп шауып жатыр* на вопрос «что делает?» нельзя ответить *жатыр* (лежит), а можно толь-

ко «косит» или «косят» (*шауып жатыр*), т. е. речь идет тут о первом неспрягаемом глаголе *шау-ып*¹⁰.

Следует не забывать, что у нас речь идет лишь о Сложном Настоящем, которое образуется путем оформления любого глагола в виде деепричастия Прошедшего и присоединения к нему одного из упомянутых четырех глаголов в форме чистой основы для III л. и посредством прибавления личных окончаний только для I и II лиц. Если же эти 4 глагола, в составе сложного образования или одни — это безразлично, встречаются в оформлении каким-либо тематическим суффиксом, могущим находиться между основой и личным окончанием, или же снабжен окончанием III лица, то они (эти 4 глагола) не могут считаться формативами Сложного Настоящего, хотя и в таком положении могут оказаться элементами сложного глагола. При подобном оформлении вопрос о том, являются ли эти глаголы вспомогательными или основными, решается на тех общих основаниях для всяких вспомогательных глаголов, о которых мы уже говорили, а вопрос о времени — в зависимости от того, какой из тематических суффиксов находится за основой. Так, из числа вышеприведенных четырех примеров: *шөп шауып жатыр*, *бота шауып отырды*, *5 сагаттан ұйықтап жүрмін*, *сагат жүріп тұр* лишь в первом и последнем случаях глаголы *жатыр* и *тұр* — в настоящем времени, ибо в этих примерах глаголы *жатыр* и *тұр*, не имея ничего кроме своих основ¹¹, стоят в то же время в III лице, без всякого личного окончания и тематического суффикса, что немислимо ни для какого глагола, кроме этих четырех, и немислимо так же ни для одной формы, кроме двух: формы Повелительного II л., что здесь невозможно, т. к. глаголы согласованы не с местоимением II л., а с именами (*ол*

¹⁰ Отрицательная форма деепричастия Прошедшего при вхождении его в состав сложного глагола совпадает с отрицательной формой деепричастия Настоящего, т. е. к основе глагола присоединяется общий для всех глаголов суффикс отрицания **-ма**, а затем форматив деепричастия Настоящего основ на гласный **-й**, а не **-п(ып, іп)**, как при образовании Прошедшего Неочевидного: *жазып-ты* «оказывается, он писал», *оқы-п-тын* «оказывается, я читал», в отрицательной же форме: *жаз-ба-п-ты* «оказывается, он не писал», *оқы-ма-п-ты* «оказывается, он не читал». В сложных же глаголах (когда вспомогательный — не *е-мек*), как и в положении обстоятельства образа действия, деепричастие Прошедшего Отрицательного оформляется через **-й**: *жаз-ба-й* «не пи-сав», *оқы-ма-й* «не читав».

¹¹ О том, что выделяющийся элемент **-ыр** в составе *жат-ыр* не принимается в расчет при форме настоящего, мы уже говорили выше.

и *сагат*) и формы III л. Настоящего, какую и представляют они в данном случае. Во втором и третьем примерах нетрудно узнать, что глаголы *отыр* и *жур* не в настоящем времени, ибо у первого налицо тема Прошедшего Очевидного (-ды), а у второго – личное окончание I л. ед. ч., между которым и основной находится тот же тематический суффикс (-ді). Здесь оба глагола в Прошедшем Очевидном, так что *шауып отырды* будет «скакал» (все время), *ұйықтап жүрдім* «спал» (все время), как мы перевели выше.

Глаголы *тұр*, *жур*, *отыр*, *жатыр*, наращенные каким-либо тематическим суффиксом, или согласованные с местоимением второго лица (без тематич. суф.), не будут иметь формы Настоящего, а потому не образуют Сложного Настоящего для других глаголов, а примут соответствующие грамматические значения в зависимости от тематического и синтаксического оформления. Сами они в сложных глаголах, кроме формы Настоящего, служат еще видовыми формативами, сообщая основному глаголу в основном значении длительности действия. Так, во фразах *шауып отырды* и *5 сагаттан ұйықтап жүрдім* глаголы *отыр* и *жур* сообщают значение «все время»: *шапты* – «скакал», а *шауып отырды* – «все время скакал», *ұйықтадым* – «спал», а *ұйықтап жүрдім* – «все время спал». В последнем случае «все время» не значит нерерывно, а означает «как правило» – нечто вроде многократного вида («как правило, спал по 5 часов»).

Сложные формы глагола, образуемые посредством присоединения одного из этих четырех глаголов, имеют самые разнообразные значения, в зависимости как от суффиксальных придатков вспомогательного глагола, так и от того, к какому из двух деепричастий – Прошедшего или Настоящего – приставлены вспомогательные глаголы. Но в нашу задачу в данном случае не входит описание всех этих разновидностей, что постараемся дать в следующих заметках. Здесь мы хотели остановиться лишь на одном вопросе о Сложном Настоящем и его подвидах, о чем в кратце уже шла речь. Теперь не мешало бы коснуться двух моментов Сложного Настоящего, связанных с глагольными формативами *сатыр*. Это – сочетание *praesens*'а *жатыр* с деепричастием Настоящего двух глаголов: *кел* – «прийти», «приехать», (сюда, т. е. по направлению к себе) и *бар* – «идти», «ехать», «ездить» (туда, т. е. по направлению не к себе).

Дело в том, что глаголы *кел* и *бар*, сочетаясь с *жатыр*, образуют Сложное Настоящее не только в форме деепричастия Прошедшего (*келіп жатыр*, *барып жатыр*), но и в форме деепричастия Настояще-

го (*келе жатыр, бара жатыр*), чего не может случиться ни с одним из других глаголов, кроме этих двух (*кел* и *бар*). Сочетание глагола *жатыр* в форме Настоящего с деепричастием Настоящего других глаголов никогда не дает Сложного Настоящего, следовательно, в таком положении глагол *жатыр* никогда не превращается во вспомогательный. Так, например, сочетание вроде *ол мұнда оқып жатыр* означает: «он пребывает здесь, чтобы учиться»; *ол мұнда экзамен беріп жатыр* — «он пребывает здесь, чтобы сдавать экзамены» и т. д. Здесь основное значение глагола *жатыр* «лежать», «пребывать» сохранено, следовательно, он здесь не является вспомогательным, а когда нет вспомогательного глагола, то не может быть сложно-вербальных образований. Как видно из этого, сочетания деепричастия Настоящего с *praesens' жатыр* не образуют Сложного Настоящего.

Но исключения составляют глаголы *бар* и *кел*, от которых образуется форма *бара жатыр* «идет», «едет» (не сюда). Так как тут речь идет о процессе передвижения, то само собой понятно, что глагол *жатыр* не мог сохраниться в своем основном значении, а лишь отправляет функцию спрягаемого служебного элемента. И не только *жатыр*, по природе склонный к этому, но и весь комплекс с *бара* и *келе* в целом могут далее стать сложным вспомогательным, как это видно из сочетания *көбейіп келе жатыр* «увеличивается», *күшейіп бара жатыр* «усиливается». В первой фразе, состоящей из трех глаголов, лишь первый — *көбейіп* «увеличившись» (от именной основы *көп* «много»+*ей* суф. вербализации — «размножаться», «увеличиваться» — (i)п — тема деепричастия Прошедшего — «увеличившись») — является основным глаголом, а оба остальные дополняют его значение. Во второй фразе основным глаголом выступает тоже лишь первый член сочетания — *күшейіп* «усилившись» (от основы *күш* «сила»+*ей*+*іп*=«усилившись»). Спрашивается, что делают здесь глаголы: *келе* «идя (сюда)» и *бара* «идя (не сюда)»? Тут ведь в понятиях *көбей* «увеличиваться», «размножаться» и *күшей* «усиливаться» не может идти речь о направлении движения, что было бы уместно, когда *кел* и *бар* взяты в своем собственном значении, как в выражениях: *қалаға бара жатыр* — «идет, едет в город», *қаладан келе жатыр* — «идет, едет из города».

Если здесь глагол *жатыр* сообщает значение незавершенности процесса действия, как и в предыдущих случаях, то глаголы *кел* и *бар* придают глаголу значение степени, фазы, которой достигает процесс (в данном случае процессы «увеличения» и

«усиления»). Комплекс *келе жатыр* употребляется как сложный вспомогательный глагол там, где следует указать на начало процесса, еще не дошедшего до своего апогея, а сочетание *бара жатыр* — в том случае, если процесс переходит за свои грани. Так, *көбейип келе жатыр*, *күшейип келе жатыр* будет, если точнее передать их значения, «начинает увеличиваться», «начинает усиливаться»; фразы же *көбейип бара жатыр*; *күшейип бара жатыр* — «продолжает увеличиваться», «продолжает усиливаться».

Так как глаголы *кел* и *бар* в состоянии сочетаться в форме деепричастия Настоящего со вспомогательным *жатыр* и образовать в таком виде Сложное Настоящее, то этим они ограничивают употребляемость нормальной с точки зрения других глаголов формы сочетания деепричастия Прошедшего с *жатыр*. Сложная форма Настоящего *келіп жатыр* и *барып жатыр* означает «приезжают», «съезжаются», «отправляются»: *Мектепке оқушылар келіп жатыр* — «Учащиеся съезжаются (приезжают) в школу»; *Оқу бітіргендер экскурсияға Мәскеуге барып жатыр* — «Окончившие школу направляются в Москву с экскурсией». Словом, сочетаясь с *жатыр* и оформляясь в виде деепричастия Прошедшего времени, глаголы *кел* и *бар* приобретают значение «прибытия», но не одновременного, а последовательного. Форма эта похожа на многократный вид, ибо сообщает о повторяющемся действии (прибытии), но отличается от него тем, что здесь идет речь о повторении действий не одного лица или нескольких лиц, совершающих действие совместно, а о действии, которое совершается разными лицами в разное время. Характерный пример этого «съезжаются», то есть одни уже прибыли, другие прибывают. Основы *кел* и *бар* выражают здесь направление, форма же деепричастия Прошедшего — достижение намеченной точки, а *жатыр* — продолжение, незавершенность.

В этом значении и в этой форме глаголы *келіп жатыр* и *барып жатыр* должны иметь множество действующих лиц, в противном случае значения повторения несколькими лицами не получится.

Не следует смешивать эту форму сложного глагола с несложным сочетанием, но с теми же членами и в том же внешнем оформлении. *Біздікіне Сәбиттер келіп жатыр* — «К нам пришли (приехали) и прибывают Сабиты» (т. е. Сабит и др.), где *жатыр* не является вспомогательным, а выражает значение пребывания. Отличить одну форму от другой можно лишь по контексту, в живой речи, кроме того, и по интонации.

ОБРАЗОВАНИЕ СЛОЖНЫХ СЛОВ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ¹

Сложение, или композиция, есть образование нового слова путем соединения двух или более слов в одно.

Эта проблема в вопросах казахского языкового строительства до сего времени оставалась как бы наименее разработанной.

В то же время по своему существу в методике языкового строительства ее следовало бы выдвинуть на наиболее близкое место в ряде тех источников, откуда следует черпать новую терминологию, обогащающую язык за счет собственных средств.

Возможности для творчества здесь необычайно велики, и успех всецело зависит от умения их использовать.

Отчасти сам материал подготовлен, осталось только оформить его и, так сказать, санкционировать право его гражданской жизни.

Прежде чем вплотную подойти к решению этой проблемы в казахском языке, следовало бы проиллюстрировать аналогичные образования и существующие подобные языковые богатства в ряде других языков, чтобы иметь большее обоснование для тех наших предложений, которые мы выдвигаем здесь для казахского языка, впервые в истории своего развития вступающего на этот путь.

По данным анализа методов композиции, для ряда языков устанавливается, что сложение может производиться двумя путями: 1) непосредственно, например, нем. *Zeughaus* (цейхауз), это значит «оружейный склад» (*Zeug*² — оружие и *Haus* — дом) и 2) посредством связующего звена — соединительного гласного (греч. «**ο**», латин. «**и**», русское «**о**», «**е**» и т. д.). Например, греч. *termometer* — *термометр/тепломер* (*thermos* — *теплый*+*meter* — *мера*)³. Латин. эквивалент — *равноценное* (*eguis* — *равный* + *valens* — *ценный*), русское *землетрясение* (*земля*+*трясение*) и т. д.

¹ Статья взята из материалов ЦГА КазССР, ф. 81, оп. 3, д. 680, лл. 28-33. Впервые опубликована в кн. К. Жубанова «Исследования по казахскому языку», Алма-Ата, 1966.

² В современном немецком языке *Zeug* уже не означает «оружие»; слово отдельно малоупотребительно, оно стало компонентом сложных слов — полусуффиксом. Примеры: *Flugzeug* — *самолет*, *Spielzeug* — *игрушка*, *Fusszeug* — *обувь*, *Schreibzeug* — *письменные принадлежности*. — *Редколлегия*.

³ Греческое написание: $\upsilon\epsilon\rho\mu\eta + \mu\epsilon\tau\rho\epsilon\omicron$. — *Редколлегия*.

Словосложение особенно развито в греческом и германских языках, редко в латыни и романских языках; непосредственное сложение реже в классических языках, чаще в неклассических.

Широко распространенное мнение о том, что сложение должно быть обязательно однородным, т. е. обе части слова должны браться из одного языка (греч.+греч., латин.+латин., фран.+фран. и т. д.), на практике не оправдывается.

Смеси в словосложениях — явление совершенно обычное и как пример можно привести термины: *терминология* (латин. *terminus* — предел+греч. *λογος* — слово) или *социология*, наука об обществе (латин. *societas*⁴ — общество+греч. *λογος* — слово) и т. д.

Кроме этих способов и видов образования наблюдается еще иная, а именно сложное словообразование не от начальных форм, а от именных. Таким образом, существуют международные термины из сложения с родительным падежом имени (первой части нового слова), например: латинское *aquaeductus* — акведук; *jurisprudentia* — юриспруденция; немецкое *Reichstag*⁵ — рейхстаг; английское *sportsman*⁶ — спортсмен и т. д.

Далее существуют сложные образования и из дополнений при глаголах в первой части, при этом дополнение ставится после глаголов. Например, фран. *cache + nez* (прячь нос) — русское *кашне*.

Что касается частей речи: имени существительного и прилагательного, то они входят в композицию, преимущественно соблюдая тот порядок, когда определение стоит впереди определяемого, например, нем. *Schnellzug* — скорый поезд, однако бывает и обратный порядок. Так, греч. *φίλος* — любитель, друг в старых сложениях занимает первое место, например, *филолог*, в новых же — последнее, например: *библиофил*, *туркофил* и т. д.

Ниже мы даем на этой базе ряд примеров словосложений в некоторых языках, комбинированных из различных частей речи.

Немецкие сложения: *Weissbrot* — белый хлеб; *Ehrenpräsident* — почетный президент; *Eheleute* — супруги; *Fraktionssitzung* — фракционное

⁴ Более вероятно, что компонент не *societas*, а *socius* (общий). — *Редколлегия*.

⁵ Окончание родительного падежа *s* превратилось в соединительный элемент. — *Редколлегия*.

⁶ Вероятнее, что это *s* — формант множественного числа. — *Редколлегия*.

заседание; Tariflohn – обязательная оплата (плата по тарифу); Arzterat – медицинский совет; Meinungsverschiedenheit – разногласия; totschiagen – губить (убить); hängenbleiben – повиснуть.

Английские сложения: *sweetheart – милый, милая; football – футбол; foot-note – подстрочное примечание; quide-book – путеводитель; pickpocket – карманник.*

Русские сложения: *миролюбие, землетрясение, братоубийца, болеутоляющий, путеводитель, белолицый, краснощекий, черноморский, пустоцвет, рукоплескать, рукоприкладствовать, уравнивать, разнообразить.*

Перейдя непосредственно к сложениям в казахском языке, мы полагаем, что по предварительным и, конечно, далеко не полным обследованиям этот момент мог бы охватить нижеследующие категории языковых сочетаний:

- 1) имя существительное + имя существительное;
- 2) имя прилагательное + имя существительное;
- 3) имя существительное + отглагольное имя;
- 4) числительные;
- 5) имена собственные (личные);
- 6) новые образования – сокращения.

Краткие объяснения к каждой из указанных категорий приводятся, равно как дается и материал, иллюстрирующий положения о композициях.

Один из серьезных вопросов, возникающих у нас при обсуждении настоящего предложения, – это степень подготовленности школ с их ученическим составом к усвояемости этих сложений. По данным вопросам выясняется, что затруднений к усвоению данных правил со стороны школьников не может быть, тем более что эти категории сложений относятся к понятиям частей речи, с которыми школьники знакомятся с третьего года своего обучения родному языку, но уже достаточно бывают ориентированы и на втором году.

Кроме того, разумеется, необходимо, чтобы преподаватель был сам достаточно подкован методически и в основном ясно представлял себе руководящие принципы сложения слов.

В целом здесь положено в основу правило сложения таких двух слов, которые могут стоять рядом без формальных признаков своей взаимной связи. Конечно, к композициям относятся не все такие сочетания, а лишь те шесть видов, которые приведены выше.

§ 1. Имя существительное + имя существительное

К этой группе словосложений должны быть отнесены выражения, состоящие из двух имен существительных – определения и определяемого. При этом определение означает предмет или материал, из которого сделан предмет, выраженный определяемым, а также сочетания из определения и определяемого, которые имеют так называемые фигуральные смысловые значения. Взаимная грамматическая связь этих слов между собой суффиксами не оформлена, она выражена только последовательным положением их.

Типами таких сложений нужно считать нижеследующие⁷ [...].

§ 2. Имя прилагательное + имя существительное

В эту группу сложений входят сочетания из двух слов: имени прилагательного и имени существительного – определения и определяемого. При этом имя прилагательное (в данном своем сочетании) утрачивает свое первоначальное и основное значение и в совокупности с определяемым обычно передает одно понятие.

Типами этих сложений будут следующие [...].

§ 3. Имя существительное + отглагольное имя

В данную группу сложений входят образования из двух слов – имени существительного и отглагольного имени (существительного или прилагательного). При этом впереди стоящее имя существительное является дополнением.

Типами этих сложений будут следующие [...].

§ 4. Имена числительные

В эту группу сложений рационально было бы включить сочетания из десятков и единиц, начиная с одиннадцати. Относятся сюда [...].

⁷ Здесь и далее казахские слова, приведенные как примеры, в материалах архива не зафиксированы, по-видимому, автор собирался их напечатать на машинке, но своевременно этого не сделал. Автограф и другой список этой статьи пока не найдены. – *Редколлегия*.

§ 5. Имена собственные

В данную группу следует отнести имена собственные (личные), состоящие из нескольких частей [...].

§ 6. Новые образования – сокращения

В эту группу следует включить все новые сокращения названий учреждений, правительственных организаций, канцелярской и делопроизводственной номенклатуры.

Сюда относятся следующие типы [...].

§ 7

Всякого рода парные слова и т. н. звуковые повторы, являясь специфическими формами выразительности в казахском языке, слитно не пишутся, между словами ставится тире. Так, например: [...].

О ФОРМАХ СОЧЕТАНИЯ СЛОВ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ¹

По морфологической классификации языков казахский язык, как и все тюркские языки, относится к группе агглютинативных языков, где как словообразование, так и словоизменение происходят путем прибавления к основам соответствующих приставок, причем эти последние не так крепко сливаются с основами (корнями) и не производят особых звуковых изменений в них, что наблюдается в языках флективных. Но это не значит, что в казахском языке агглютинация является единственным способом образования формы. Точно так же, как флективные языки пользуются для этой цели не только флексией основы, но и прибегают к другим способам словоизменения и словообразования, так и агглютинативные языки не ограничиваются одной лишь агглютинацией. Очень важную роль в этом отношении играет в казахском языке форма сочетания слов, определяющих не только отношение слов в определении, но и значение их. К сожалению, им мало уделялось внимания, не было даже и попытки к серьезному изучению их, если не считать отдельных указаний в некоторых лингвистических сочинениях, сделанных мимоходом. Приведенные ниже примеры и без особых пояснений показывают, как сильны формы сочинений в казахском языке.

Вот предложение, построенное из 15 слов, из них лишь 3 имеют при себе приставки словоизменения, остальные же 12 слов являются основами, некоторые, правда, производными.

<i>І. Сен көрген қымбат алпауыттан да Қызыл Кұрт Ертай</i>
1 2 3 4 5 6 7 8
<i>ұстаның Темірбайдан алған торы бесті аты жақсы.</i>
9 10 11 12 13 14 15

Пословный перевод этих 15 слов таков: 1) *ты*, 2) *видевший*, 3) *дорог*, 4) *помещика* (исх. пад.), 5) *и (даже)*, 6) *Кызыл*, 7) *Курт* (собств. имя — название рода; состоит из двух слов, из коих первое

¹ Из предисловия к составленному автором учебнику по казахскому языку. — **Примечание автора.** Статья впервые публиковалась в кн. Х. Жубанова «Исследования по казахскому языку». Алма-Ата, 1966, взята из материалов ЦГА КазССР, ф. 81, оп. 3, д. 378, лл. 39-46. — *Редколлегия.*

значит «красный», а второе — «творг», «червь»), 8) *Ертай* (собств. имя), 9) *кузнеца* (род. пад.), 10) *Темирбая* (собств. имя в исх. пад.), 11) *получивший*, 12) *гнедой*, 13) *пятилетка*, 14) *мерин*, 15) *хорош*.

В сочетании в приведенном порядке эти 15 слов составляют предложение, значащее в переводе на русский язык следующее:

«Чем дорогой помещик (лошадь помещичьей породы),
(4) 3 4

виденный тобою, лучше и гнедой пятилетний мерин, полученный
2 1 15 5 12 13 14 11

кузнецом Ертаем кызыл-куртовцем от Темирбая».
9 8 6 7 10

Слово (1) **сен** в данной фразе имеет значение «тобою» в зависимости от глагола (2) **көрген**, который мы переводим уже не «видевший», а «виденный», так как он, предшествуя слову **алпауыттан**, служит определением к нему и приобретает значение страдательного залога без прибавления соответствующей приставки, имеющейся в казахском языке: (3) **кымбат** здесь также не «дорогой», а «дорогой», ибо непосредственно предшествует слову **алпауыттан** и потому является определением к нему; (4) **алпауыттан** в данном случае значит не «помещик», а «лошадь помещичьей породы». Союз (5) **да** имеет значение «даже» при подлежащем «мерин», так как сравниваемое с ним дополнение **алпауыттан** предшествует подлежащему. Следующие три слова (6, 7 и 8) **Қызыл**, **Құрт**, **Ертай**, находясь непосредственно перед **ұстанын**, служат определением к последнему, и падежные окончания в русском переводе даны в порядке согласования с определяемым словом. Слово же (9) **ұстаның** (с приставкой род. пад.) приобретает значение творительного падежа вследствие управляющего им глагола **алған**, (10) **Темирбайдан** (от Темирбая) сохраняет это значение, находясь непосредственно перед управляющим им **алған**. Слово же (11) **алған** (получивший) приобретает значение страдательного залога (без замены приставки действительного **ған** соответствующей приставкой страдательного залога) только потому, что предшествует слову **аты** и тем самым служит определением и ему. Слова (12 и 13) **торы** и **бесті** также служат определением к **аты**, так как предшествуют ему, и потому **бесті** значит уже не «пятилетка», а «пятилетний». Слово (14) **аты** (мерин

его, в данном случае кузнеца), служа подлежащим, не меняет своего значения. Слово (15) **жақсы** здесь не «хорош», а «лучше», ввиду того что **алпауыттан** – в исходном падеже.

Если произвести соответствующую перестановку этих слов, каждое из них может без помощи приставок в зависимости лишь от своего места в предложении приобрести новое значение. Возможно, например, такое сочетание этих же слов:

II. Қызыл құрт Ертай ұстаның Темірбайдан көрген аты

	1	2	3	4	5	6	7
қымбат.	Торы	алпауыттан	да	сен	алған	бесті	жақсы.
8	9	10	11	12	13	14	15

Получается два предложения, которые в переводе на русский язык значат:

«Мерин	кузнеца	Ертая	кызыл-куртовца,	заподозрившего
7	4	3	1	2
			5	8

(в похищении этого мерина) Темирбая, дорог.

Чем	гнедой	помещик	(лошадь)	лучше	и	полученной	тобою
(10)	9	10	15	11	13	12	

пятилетки».

14

Первые четыре слова первого предложения **Қызыл құрт Ертай ұстаның** имеют в данном случае те же значения, что и в первом примере. Но на русский язык мы перевели их в форме родительного падежа ввиду невозможности точного перевода слова **көрген**, которые по своему месту имеет форму страдательного залога (несмотря на приставку действительного залога). Здесь действующим лицом является **ұста**. Слова (5) **Темірбайдан** с приставкой исх. пад., находясь непосредственно перед словом **көрген**, зависит от последнего и переводится на русский язык в виде прямого дополнения – **Темирбая**. Слово же (6) **көрген** только потому, что находится после слова **Темірбайдан** и, следовательно, управляет им, коренным образом меняет свое значение; безотносительный перевод его значит уже не «видевший», а «заподозривший», но так как оно предшест-

вует слову **аты** и потому служит определением к этому слову — объекту действия **көрген**, то автоматически (без изменения приставки) принимает форму страдательного залога. Точный перевод его на русский язык невозможен, так как по-русски прямым дополнением глагола «подозревать» служит похититель (в данном случае **Темирбай**), а в казахском глагол **көр** имеет прямым дополнением предмет похищения (мерина), похититель ставится в исходном падеже. Буквальный перевод словосочетания **ұстаның Темірбайдан көрген аты**: «Мерин, заподозренный кузнецом, от Темирбая» недопустим по-русски. Слово (7) **аты** сохраняет то же значение, что и в первом случае. Слово (8) **қымбат** здесь значит уже не «дорогой», а «дорог», так как, находясь в конце предложения, оно должно служить сказуемым. Слово (9) **торы**, предшествуя слову (10) **алпауыттан**, служит определением к последнему, которое вместе с союзом (11) **да** сохранило здесь то же значение, что и в первом случае. Слово (12) **сен** в данном случае также имеет значение «тобою», так как ему принадлежит действие (13) **алған** (принадлежность эта определяется расположением этих слов: сначала **сен**, а потом **алған**, которое, предшествуя слову **бесті**, служит к нему определением и приобретает значение страдательного залога, означая в переводе на русский язык уже не «получивший», а «полученный»). Слово (14) **бесті** не имеет за собою другого имени существительного, к которому оно служило бы определением (как в первом случае), а потому само становится именем существительным: оно значит здесь уже не «пятилетний», а «пятилетка». Сказуемое (15) **жақсы** не меняет своего значения (ибо так же, как и во втором случае, находится в конце предложения) и переводится на русский язык тем же словом «лучше», что и в первом случае.

Можно представить эти же слова и в таком порядке:

III. Ұстаның жақсы көрген аты алпауыт қызыл бесті. Сен							
1	2	3	4	5	6	7	8
Темірбайдан	алған	кұрт	Ертай	торыдан	да	қымбат.	
9	10	11	12	13	14	15	
«Любимый кузнецом мерин — помещичья сивая пятилетка.							
2—3	1	4	5	6	7		
Полученный тобою от Темирбая творог дороже Ертая-гнедка».							
10	8	9	11	15	14	12	13

Слово (1) *ұстаның* с приставкой родительного падежа, предшествуя определяемому им отглагольному прилагательному *көрген*, переводится, как и в первых двух случаях, формой творительного падежа. Слова же (2, 3) *жақсы* и *көрген* в сочетании в таком порядке представляют одно понятие и значат «любивший», но в данном случае приобретают страдательную форму потому, что предшествуют слову (4) *аты*, к которому они должны служить определением и которое, являясь объектом действия *жақсы көр*, представлено в форме именительного падежа; (5) *алпауыт* без падежной приставки (ее мы перенесли к слову *торы*, служившему в предыдущем случае определением для *алпауыттан*), предшествуя слову *бесті* и являясь определением к последнему, получает значение имени прилагательного, показывающего не только на принадлежность (как значится в нашем неточном переводе), но и на происхождение (*алпауыт бесті* значит «пятилетка помещичьей породы»). Слово (6) *қызыл* — «красный» в данном случае показывает масть лошади, так как предшествует слову *бесті* (пятилетка) и определяет последнее, поэтому оно означает уже не «красный», а «сивый», «сивая»; *бесті* (7) сохраняет здесь то же значение имени существительного, что и в предыдущем случае. Также не изменяется в своем значении и слово (8) *сен* (тобою) ввиду принадлежащего ему действия *алған*. *Темірбайдан* (9) здесь восстанавливается в своем значении — «от Темирбая», так как за ним следует (10) *алған* в том же значении «полученный», что и в предыдущих случаях, т. е. в форме страдательного залога (несмотря на приставку действительного залога), ввиду своего места перед определяемым им словом (11) *күрт* (творог) — объектом получения, выраженным в форме именительного падежа. Слово (12) *Ертай* непосредственно предшествует слову (13) *торыдан* в значении уже имени существительного (так как после него нет другого существительного, к которому оно служило бы определением), а самое главное — имеет при себе падежную приставку, поэтому из этих двух слов первое является определением, а второе — определяемым словом, и сочетание *Ертай торыдан* значит: «ертаевского гнедка», точнее «Ертая гнедка», так как в данном случае Ертай скорее означает кличку, чем простое определение, указывая не на принадлежность, а на происхождение. Союз (14) *да*, не меняя своего значения (и, даже), остается при дополнении *торыдан*, не относясь к подлежащему, как в предыдущих случаях, ибо в данном случае подлежащее предшествует дополнению (поэтому

русский перевод получается в виде «творог дороже и Ертай-гнедка», что было бы уместно в случае *Ертай торыдан да құрт қымбат*), сказуемое *қымбат* здесь и не «дорогой», и не «дорог», как в предыдущих случаях, а «дороже» управляемого им дополнения *торыдан* в исходном падеже, сравниваемого с подлежащим *құрт*.

Взятых нами для примера слов оказалось очень много, чтобы исчерпать все случаи изменения их порядка, влекущего за собой и изменение форм. Возможны, например, такие сочетания:

IV. Қызыл құрт Ертай ұстаның алпауыттан да қымбат көрген

1 2 3 4 5 6 7 8

аты Темірбайдан сен алған жақсы торы бесті.

9 10 11 12 13 14 15

«Мерин, оцененный кузнецом Ертаем кызыл-куртовцем, дороже

9 8 4 3 1 2 7

даже помещика, (есть) хорошая гнедая пятилетка, полученная

6 5 13 14 15 12

тобою от Темирбая».

11 10

V. Темірбайдан алған бесті жақсы сен көрген Қызыл құрт

1 2 3 4 5 6 7 8

Ертай. Торы алпауыттан да ұстаның аты қымбат.

9 10 11 12 13 14 15

«Хороша пятилетка, полученная от Темирбая. Кызыл-куртовец,

4 3 2 1 7 8

виденный тобою, (есть) Ертай. Чем гнедой помещик — лошадь

6 5 9 10 11

дороже и мерин кузнеца» и т. д.

12 14 13

Достаточно и приведенных случаев, чтобы убедиться в важности значения порядка слов в казахском языке и необходимости серьезного изучения форм сочетания слов.

О ПОСТРОЕНИИ РЕЧИ НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ¹

1. Члены предложения, зависящие непосредственно от сказуемого, называются первичными, каждый из коих может иметь свои определения, дополнения (прямые, косвенные и обстоятельственные) и подлежащие, зависящие только от него (данного первичного члена) и называемые вторичными, которые в свою очередь управляют третичными членами и т. д.

«*Бітісі жаман қамысты су ішінен өрт шалар*». Здесь *қамысты*, *ішінен* и *өрт* — первичные члены, все они непосредственно зависят от сказуемого *шалар*, *су* — вторичный, относящийся к *ішінен*, *бітісі жаман* — сложное определение — вторичный член, зависящий от *қамысты*; он разлагается на *бітісі* и *жаман*, из коих собственно вторичным является *жаман*, от него зависит *бітісі* — третичный член.

2. Сочетание слов в предложении или отдельной группе бывает параллельное, когда несколько слов одинаково зависят от одного и того же слова (сказуемого или какого-либо первичного члена), и последовательное, когда одно слово зависит от другого, последнее от третьего и т. д. Первичные члены приведенного предложения служат примером параллельного сочетания. «*Сырын білмеген аттың сыртынан жүрме*». Здесь *сыртынан* — первичный член, управляемый непосредственно сказуемым *жүрме*; *аттың* — вторичный член, относящийся к *сыртынан*; *білмеген* — третичный, зависящий от *аттың*, *сырын* — четвертичный, зависящий от *білмеген*. Вся фраза составляет одну последовательную цепь.

3. Члены предложения располагаются в определенном порядке, подчиняясь основному закону. Управляемое слово предшествует управляющему, определение — определяемому, т. е. в самом конце предложения находится сказуемое, ему предшествуют первичные члены, каждому из них — зависящие от него вторичные и т. д.

При параллельном сочетании члены, одинаково относящиеся к одному и тому же слову и имеющие те или иные формальные принадлежности (см. § 4), характеризующие это отношение, могут

¹ Статья не закончена, взята из материалов ЦГА КазССР, ф. 81, оп. 3, д. 378, лл. 2-27. Впервые публиковалась в 1966 году в книге К. Жубанова «Исследования по казахскому языку» — *Редколлегия*.

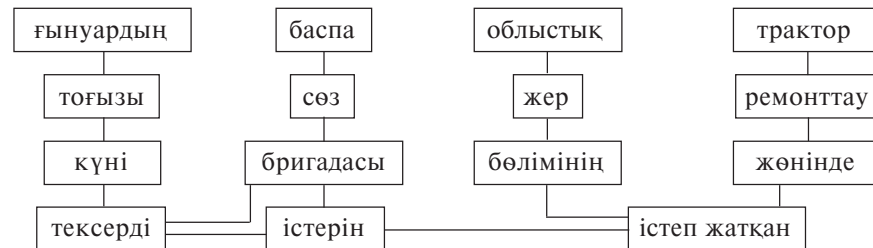
быть расположены без определенного порядка, подчиняющегося в этом случае только логическому ударению.

Последовательное же сочетание не допускает иного порядка, как только восходящего.

«*Ғынуардың тоғызы күні баспасөз бригадасы облыстық жер бөлімінің трактор ремонттау жөнінде істеп жатқан істерін тексерді*» («С. Қ.» 31. 01. 1934).

Здесь три первичных члена (подчеркнутые) параллельны; их можно переставить как угодно, но последовательная цепь, относящаяся к каждому из них, должна сохранять свой восходящий порядок. Два третичных члена (*бөлімінің* и *жөнінде*) также параллельны — оба относятся к *істеп жатқан*, поэтому они также могут быть переставлены и без нарушения восходящего порядка возглавляемой каждым из них подцепи. Возможно, например, такое сочетание:

«*Трактор ремонттау жөнінде облыстық жер бөлімінің істеп жатқан істерін баспасөз бригадасы ғынуардың тоғызы күні тексерді*».

4. Расположить параллельные члены (цепи) по своему желанию мы можем лишь в том случае, если все они оформлены и по формальной принадлежности каждого члена можно установить, к какому слову он относится.

Когда же член предложения не имеет никакой формальной принадлежности, последняя заменяется его местом в предложении, он считается [находящимся] под управлением непосредственно следующего слова. В приведенном предложении, например, слова *трактор* (неоформленный вин. пад.) и *ремонттау* (неоформленный род. пад.) не имеют других, кроме занимаемого места, формальных принадлежностей; из этого следует, что *трактор* зависит от непосредственно следующего за ним *ремонттау*, а *ремонттау* — от *жөнінде*, также непосредственно следующего за ним. Члены без формальных принадлежностей не могут отделиться от уп-

равляющего слова иначе, как только путем оформления. (Если, например, хотим отделить *трактор* от *ремонтау*, вставив между ними слово *жедел*, мы должны будем снабдить *трактор* приставкой винительного падежа: *тракторды жедел ремонттау*. Подробнее об этом будет ниже в § 7).

И когда среди параллельных членов имеется неоформленный, ему принадлежит самое последнее место – непосредственное соседство с управляющим (или определяемым) словом.

«*Мен жасымнан Жама балуан атанганмын*». Здесь подлежащее *мен*, дополнение *жасымнан* и неоформленное дополнение *Жама балуан* одинаково относятся к сказуемому *атанганмын*. Но перестановка их допустима только в отношении *мен* и *жасымнан*, из коих с первым, как подлежащим, сказуемое согласовано в лице, а второе оформлено падежной приставкой (так что возможно: *Жасымнан мен Жама балуан атанганмын*). Неоформленный же член *Жама балуан* не может быть отделен от сказуемого: роль и значение слов *Жама балуан* не могут быть уточнены какими-либо другими формальными принадлежностями, как только его местом в предложении (здесь невозможно оформление, какое мы произвели над словом «*трактор*» в предыдущем примере). В данном случае слово *балуан* (имя существительное) стоит в определенном падеже, соответствующем русскому творительному при глаголах «*быть*», «*состоять*», «*называться*» и т. п. и управляемом такими же по значению глаголами казахского языка: *тұлымдысын күң қылды*. Этот падеж отличается от именительного тем, что последним выражается только подлежащее и с ним согласовывается сказуемое, неоформленный же падеж ставит существительное под управление глагола, не снабжая его никакими формальными принадлежностями.

5. В казахском языке имеется особая категория слов, которые, не имея при себе никаких приставок, служат тем или иным членом предложения, но и их значение, т. е. место слова, служит формой и словоизложения, и словообразования. Это главным образом имена прилагательные. Так, в сочетании *жақсы жігіт* слово *жақсы* – хороший, а в «*А*» – дан «*В*» *жақсы* то же слово *жақсы* – лучше. Во фразе же *атың жақсы* это же *жақсы* – хорош. В *жақсы айтасың* оно, предшествуя глаголу, обращается в наречие «хорошо». Когда же за именем прилагательным не следует определяемое слово, оно (имя прилагательное) приобретает значение имени существительного: *жақсыдан жаман туады*.

Поэтому члены предложения, выраженные именами прилагательными (поскольку они не обращены в имена существительные или не служат сказуемыми): определения и обстоятельства образа действия, помещаются всегда непосредственно перед определяемым словом. И параллельное сочетание таких членов предложения представляет большие затруднения, а в некоторых случаях бывает совершенно невозможно без особой интонации или без помощи особых служебных слов, вроде *әрі, өзі*: «*Әрі үлкен, әрі биік, әрі жарық, әрі жылы ағаш үй*». «*Жер ошақты әрі кең, әрі терең қылып қазыпты*». Общее определение для нескольких определяемых слов типа «*правые рука и нога*» недопустимо. Также недопустимо и сочетание типа «*правая и левая руки*», где множество определений предлагает множество определяемых слов. В таких случаях приходится повторять: в первом случае определение: *Оң қол мен оң аяқ* и во втором случае определяемое слово: *Он қол мен сол қол*.

б. Сказанное в предыдущем параграфе относится к определяемым и обстоятельствам образа действия, не имеющим никаких формальных принадлежностей, кроме своего места во фразе.

Когда же определение выражено словами, содержащими в себе ту или иную формальную принадлежность, таких затруднений не бывает. При этом следует иметь в виду, что приставки основообразования всех производных имен прилагательных: *-ғы, -лы, -сыз, -ған, -тын* и т. п. (*балалы, баласыз, барған, баратын, барар*) также составляют формальную принадлежность, характеризующую определение (во всяком случае производные имена прилагательные имеют некоторое преимущество перед основными именами прилагательными, слишком полисемантическими по сравнению с производными и меняющимися в зависимости от своего места не только отношение к другим членам предложения, но и собственное значение). Такую же формальную принадлежность составляют и сочетания типа *орақ мұрын, қой көз, бота тірсек, қамыс құлақ, туысы жаман, еті тірі, талағының биті бар*, которые обычно служат групповыми определениями.

Определения, имеющие при себе какие-либо формальные принадлежности (несмотря на отсутствие согласования с определяемым словом), легко вступают в параллельное сочетание: *қолаң шашты, қой көзді, қыр мұрын, имек қас, ақ құба қыз. Отқа салса күймейтін, суга салса батпайтын, оқ өтпейтін, қылыш кеспейтін бір жалмауыз кемпір болыпты*.

При параллельном сочетании разнородных определений определения с такими формальными принадлежностями всегда предшествуют определениям, выраженным основными прилагательными (качеств.) и аффиктированными существительными.

Порядок определений, относящихся к одному и тому же слову, должен быть такой: первое место, считая с конца, принадлежит прилагательным, означающим более специфические и неотъемлемые признаки, причем перед основными прилагательными имеют преимущество вещественные и функциональные формальные (типа *күміс ожау, өзіз арба*), носящие в себе значение имени прилагательного ввиду непосредственного соседства с определяемым словом; последними (считая с конца) следуют производные имена прилагательные с теми или иными формальными признаками и, наконец (в самом начале), — определения в родительном падеже, которые имеют перед другими определениями то преимущество, что определяемое слово согласовывается с ними при помощи местоименных суффиксов².

Мырқымбайдың былтыр Арқадағы қайын ағасы Қосайдан алдырған жалғыз шетен үлкен темір арбасы. Жауқасын құдағайдың түйе бастаған тоғыз беріп қалап алған күміс қымыз ожауы.

7. Обычно из двух рядом находящихся слов первое зависит от второго, и место первого сообщает ему ту или иную форму. Поэтому некоторые падежные приставки оказываются излишними, когда роль этих приставок заменена местом слова: *қымыз ішті, кітап оқыды, ат мінді, қазақ қызы, Ташкент кетті, тау асты*.

Стоит только нарушить непосредственное соседство этих бесприставочных слов с последующим управляющим словом, они вынуждены будут оформляться через соответствующие падежные приставки: *қымызды мана ішті, кітапты өзі оқыды, атты*

² Эта особенность определения с приставкой родительного падежа делает неудобным составлять новые слова (термины) с определением в родительном падеже, так как в случае, когда необходимо иметь новое определение (без приставки род. п.), это основное определение пришлось бы отодвинуть вперед (электрическая лампа — *электр шамы*; электрическая лампа с металлической нитью — *электрдің металл қылды шамы*). Если бы вместо электр шамы принять просто *электр шам*, такого затруднения не было бы, получилось бы *металл қылды*. Редкие слова, составленные из определения в род. пад. и определяемого с притяжательным суффиксом: *отагасы, қосагасы*, в сознании говорящего перестают казаться сложными. Говорят: *оның отагасысы* и *отагасыға, отагасыдан*.

Мырқымбай мінді, қазақтың ерке қызы, Ташкентке кеше кетті, таудан әрең³ асты.

8. Опускание падежных приставок допускается и при перечислении однородных членов предложения, вступивших в параллельное сочетание, причем общая приставка прибавляется только к последнему из них: *Ай мен күннің аманында. Балтабай, Қарпық, Маман, Салпықтардан үлгі алған...*

9. В слитных предложениях с несколькими глагольными сказуемыми приставка сказуемости является также общей и прибавляется к последнему сказуемому, предыдущие же сказуемые остаются в форме деепричастия: *Мырқымбай таңнан тұрып, бекітіп жіберген атын ұстап әкеліп, суарып, жемдеп, қатынының төркіндеп әкелген арбасына жегіп алып, қалаға жүріп кетті.*

При перечислении однородных членов предложения допускается опускание и приставок словообразования: *«Жылқыны ақ қар, көк мұзда да қар төсеніп, мұз жастанып етегін төсек, жеңін жастық қылуға шыдаған жылқышы ғана баға алады».* (Из Абая).

В художественных произведениях нередко опускают падежные приставки для усиления соответствующей части предложения, причем роль падежной приставки выполняется интонацией: *Еділдің бойы ен тоғай, ел қондырсам деп едім. Еңсесі биік ақ орда еріксіз кірсем деп едім. Қан сарқыты⁴ сары май еріксіз жесем деп едім.*

10. Причастие из *-ған* и *-тын* от глаголов пассивной формы (на *-л-*) теряет приставку пассивности при наличии предшествующего логического подлежащего (в родительном падеже), сохраняя значение пассивности, сообщаемое порядком слов: *сатылатын мал, тігілген үй, сойылған қой* но *Мырқымбайдың сататын малы, Асанның жаз бойы тіккен үйі, Асан сойған қой.*

Форма родительного падежа в этом случае соответствует творительному падежу русского языка, управляемому глаголами

³ Опускание приставки исходного падежа встречается очень редко. Глагол *ас* (переходить), может быть, единственный, допускающий такое опускание (*ел асып, жер асып, іздеп келіпті*). Эта приставка чаще всего опускается при отглагольных прилагательных на *-ған* перед наречием *соң* (*барған соң* вместо *барғаннан соң* и даже *барғасын*, но *барғаннан кейін*). Очевидно, имеется тенденция к образованию отлагательного наречия *барғасын, оқығасын, көргесін*.

⁴ Здесь *сарқыт* — не остаток, а доля, порция, предназначенная для человека, который не смог воспользоваться ею.

страдательного залога. Но в казахском языке определяемое слово может быть образовано не только от прямого дополнения при глаголах действительного залога, но и из всякого косвенного и обстоятельственного дополнения с обращением глаголов недействительного залога в форму причастия – определения: *Мырқымбайдың жүрген жері, отырған орны, үйленген кезі...* Это является большим удобством языка, предоставляющим выражать в сокращенном виде почти все придаточные предложения, которые в европейских языках формулируются как полные, соединяясь с главным предложением при помощи особых служебных слов.

Следует отметить, что приставка пассивной формы причастий *-л-* опускается очень часто и значение пассивности выражается только порядком слов. Причастие будущего времени вообще не имеет этой приставки, и оно без логического подлежащего обращается в пассивную форму лишь ввиду наличия соответствующего определяемого: *мінер ат, киер киім, барар жер, басар тау.*

То же наблюдается и в отношении причастий на *-ған* и *-тын*, правда, не всегда: *айтқан сөзге нанбайды, оқитын кітап табылмайды.* Приставка *-л-* здесь также заменяется наличием определяемого слова, а не логического подлежащего.

11. Подобно тому, как наличие следующего непосредственно имени существительного служит единственным формальным признаком, сообщаящим предыдущему слову значение имени прилагательного (*күміс қасық, қайын аға, от арба*), так и отсутствие определяемого слова превращает имя прилагательное, в том числе и отглагольное, в имя существительное со значением отсутствующего определяемого слова: *Тілегенің алдыңнан іздемей-ақ табылар.* При этом причастия без приставки пассивности (*-л-*) приобретают пассивное значение ввиду наличия логического подлежащего или же местоименной приставки, согласовывающей причастие с отсутствующим логическим подлежащим. Став именем существительным, причастие может склоняться как имя существительное, поэтому оно может служить не только определением, но и подлежащим, и дополнением: прямым, косвенным и обстоятельственным. Это предоставляет [возможность] передавать в сокращенном виде придаточные предложения всех типов: *Молданың істегенін істеме, айтқанын істе. Ол қызды көрген де арманда, көрмеген де арманда. Мен көргенде, Абылай, тұрымтайдай ұл едің. Көп екен көргенімнен көрмегенім – көргенімнен көрмегенім көп екен.*

12. Полные придаточные предложения типа: *Түсі қандай болса, ісі де сондай. Ұяда не көрсең, ұшқанда соны аларсың. Егін қайда болса, береке сонда* обычно употребляются редко, и они неудобны для построения сложных переводов, к тому же все они с большим удобством могут быть сокращены с помощью причастий. К ним приходится прибегать в случае усиления соответствующей части предложения.

Более употребительны условные и уступительные придаточные предложения без относительных местоимений: *Ұсынсам қолым жетпейді, Өлсе өлгенін көреміз, тірі қалса өзін көреміз.*

Но эти придаточные предложения, как и все сокращенные придаточные, должны рассматриваться как простые члены предложения (в данном случае как условные обстоятельства).

13. Нередко употребляются сокращенные же придаточные предложения вопросительные местоимения и наречия, а сказуемое, обращенное в причастие с соответствующей падежной приставкой, служит дополнением главного предложения:

Не боларын білмейді, қайдан шығып, қайда барғанын сөйлейді. Қашан келгенінің керегі жоқ, қайдан келгенін айт. Не айтқанына түсіне алмады. Түсінген-түсінбегенін өзі де білмейді.

Такие придаточные предложения, будучи однородными (сочетаясь параллельно), обращаются в полные, подытоживаясь местоимением *осы, сол, бәрі* или *соның бәрі*:

Өлкеден келген өкіл аудандық орындардың істерін тексергенде: олар жұмысын қалай істеп жатыр; орталықтың сілтеген жолына түсінген бе; кезімен тындырып отырған да екен; кеңсешілдік, «күнде ертең», берекесіз бос сөз, сорлының сары уайымы, оппортунистшылдықтан аман ба екен; алдағы істердің жоспары қалай жасалған екен, — осының бәрін де қалдырмай тексерді.

14. Для усиления соответствующей части предложения иногда употребляются вопросительные же слова, но без значения вопроса: *Қай жеңгенің менікі. Кім көрінгенге телміреді. Бәйгіні қай озып келгені алады, қашан ержетіп, қатарға қосылып алғанша көрмеген қорлығы болмады.*

В этих случаях вопросительные местоимения и наречия служат только для усиления, выполняя роль наречий *ең, әбден*, и могут быть опущены без особого ущерба для редакции.

15. Чужие слова, как полные (подлинные), так и сокращенные, служат придаточными дополнительными, управляемыми обычно

глаголами *айт, сөйле, ойла* и т. п., когда чужие слова представлены в сокращенном виде (*Мырқымбай өзінің ол жұмысын бір айдан қалдырмай бітіре алатынын айтты*), и глаголом *де*, когда чужое слово приведено в подлинной редакции (*Мырқымбай: «Ол жұмысты бір айдан қалдырмай бітіріп беремін», – деді*).

Во избежание смещения подлежащего главного предложения с частями чужого слова, отделяющего собою подлежащее от сказуемого *де*, обычный порядок построения таков: 1) подлежащее, 2) чужое слово и 3) сказуемое *де*; чужому слову может предшествовать предварительное сказуемое, выраженное глаголами *айт, ойла* и т. п., что, однако, не может заменить собою главного сказуемого, выраженного через *де*, заканчивающего все предложение (*Мырқымбай айтты: «Ол жұмысты бір айдан қалдырмай бітіріп беремін», – деді*).

Конечно, глагол *де* может служить и неглавным сказуемым, за ним могут следовать вспомогательные глаголы, основные сказуемые, ставящие глагол *де* в форме деепричастия или определяемого слова, обращающего его в причастие. Но чужое слово (подлинное) всегда остается под непосредственным управлением глагола *де* (*Мырқымбай: «Ол жұмысты... бітіремін», – деген сөзі...*).

Когда подлежащее чужого слова не совпадает с подлежащим главного предложения, глагол *де* управляет подлежащим чужого слова, обращая его в прямое дополнение: *Асан: «Мырқымбайды мұнда келген жоқ», – деді*. Но приставка винительного падежа при подлежащем чужого слова может быть и опущена, так что возможно и следующее сочетание: *Асан: «Мырқымбай мұнда келді», – деді*. Только в таких случаях требуется особая интонация, помогающая отличить подлежащее главного предложения от подлежащего чужого слова.

Подлежащее чужого слова может обойтись без приставки винительного падежа и без помощи особой интонации, если чужое слово начинается не с подлежащего: *Асан: «Мұнда Мырқымбай келді», – деді*. Зависимость подлежащего от глагола *де* – сказуемого главного предложения – характеризует особый вид сокращения – перередактирование чужого слова. Чужие же слова в подлинном виде не должны допускать такую зависимость отдельных членов от сказуемого главного предложения (*де*), управляющего не отдельными членами (подлежащими) чужого слова, а всем

чужим словом. Такое переработанное чужое слово с обращением его подлежащего в прямое дополнение объясняется тем, что в сознании говорящего глагол *де* носит значение «считать», «называть». Подобно тому как: *Қоянның баласын көзбек дейді.*

Служебные слова

16. Употребительнейшими из служебных слов являются: *мен, да, шейін, гері* и пр.

а) Из них *мен* имеет очень много значений: чаще всего оно употребляется в роли приставки инструментального падежа (*Ағашты балтамен шапты. Қалаға мен атпен бардым*), связывает два однородных подлежащих и два однородных дополнения (но не определения и сказуемое, за исключением случаев, когда они выражены родительным падежом, а сказуемое – именем существительным).

После отглагольных имен на *с* и *у* играет роль падежной приставки: *қалаға келісімен М.-ге жолықты.*

– ” – *келуімен* – ” – После причастий на *–ған* в сопровождении союза *да* и без него *мен* соответствует русскому «*хотя*»: *оқығанмен адам болмады.*

б) Союз *да* употребляется в смысле русского «*и*», «*хотя*», «*хотя и*», «*и даже*» и просто «*и*», связывая в этом случае два однородных глагольных сказуемых или сопровождая все однородные члены частицей «уже», помещаясь в этом случае между основным сказуемым в форме деепричастия и следующим за ним вспомогательным глаголом:

Барса да таба алмады. Барып та ештеңе бітіре алған жоқ. Оған ұстара да өтпейді. А-дан Б-да жақсы. Барды да қайтты. Оқып та болды. Кетіп те қалды.

в) *Шейін* управляет дательным падежом. В сочетании с причастием на *–ған*, сократившись, он обратился в приставку *ша*: *Сен келгенге шейін – сен келгенше. Сен келгенше істеп бітірді.* Но совершенно иное значение имеет эта же приставка *ша* с теми же причастиями на *–ған*, когда управляющий глагол выражает пожелание: *Сен келгенше А. келсін де...*

г) Иногда, очевидно, вопросительная частица *ша*, сопровождающая глаголы условного наклонения и имена, соответствует русскому «*а если*» и вообще «*а*» с интонацией вопроса: *Келсе ше? Сен ше? А-ға ше?*

д) Особое значение имеет *ша* в роли падежной приставки⁵.
Өзгіше өкіреді. Бураша бұрқылдайды.

Следует отметить, что еще дореволюционными переводчиками и малограмотными писарями было введено взамен этой приставки служебное слово *бойынша*, которое (*бой*) по полисемантизму может потягаться с любым полисемантическим словом, означая и рост, и длину, и высоту, долину и берега рек, оврагов, протяжение дороги, улицы, организм, мужественность, половую зрелость и пр., и пр., но ни одно из его значений не подходит к понятию «предписание», «положение», с каковым значением оно употреблялось царскими переводчиками в сочетаниях: «*Закун бойынша. Н-шіі статья бойынша*» и т. п. Объяснить значение *бой* каким-либо из десятков значений этого слова равносильно попытке разрешить квадратуру круга или найти *perpetuum mobile*. Ясно, что нельзя говорить ни о протяжении, ни о зрелости законодательных актов, положений, приказаний. А ларчик просто открывался: невежественный переводчик, плохо владевший русским языком, знал, что когда приходится говорить о движении по дороге, по улице, по реке, на казахском удобнее передать форму дательного падежа русского языка с предлогом «по» (на вопрос «где», но отнюдь не «как») словом *бой* со значением «протяжение»: *Жайық бойын жағаладым. Көше бойы шұбырған адам*, но не знал, что дательный падеж с тем же «по» в словах «по закону», «по-вашему» означает просто *законша, сіздіңше*, а если надо уточнить: *Законның ұйғаруынша, жолынша, бұйрығынша*, но только не *бойынша*.

Жаңа и *жаңада* значит «еще», «да еще», «к тому же». Слово очень удобное для связывания двух предложений. Употребление этого слова в значении союза «и» перед последним из однородных членов предложения — одно недоразумение: если в русском языке необходимо показать исчерпывание однородных членов предложения через союз «и» (например, «Я видел Иванова, Петрова и Сидорова»; здесь «и» показывает, что я видел только этих лиц и больше никого), то это еще не значит, что такой же пример необходим и в

⁵ Это *-ша* мы называем падежной приставкой потому, что она требуется соответствующим глаголом, кроме того, она не допускает после себя падежных или иных приставок словоизменения, за исключением ограниченного количества слов, вроде *қазақша, орысша*, которые только одни имеют значение основы: *А. орысшадан да қазақшаға тәуір. Қазақша сөзге түсінбейді.*

казахской речи. В казахском языке существует иной принцип передачи законченности или незаконченности перечисления.

е) Есть приставка *-лар*, редко употребляющая в качестве приставки множественности (*балалар/балдар*), в случае *балдар* эта *-лар* слита с основой, образуя с последней новое слово. Кстати, это также подтверждает наше приводимое ниже мнение о том, что *-лар* не приставка, а служебное слово, принимающее значение падежной приставки, общее для однородных членов предложения (*оқыңдар, жазыңдар, жазасыңдар*, где *-лар* действительно служит приставкой множественности для глаголов 2-го лица), она очень часто выступает в роли служебной частицы, означающей «и т. д.», «и т. п.», «и другие». Так, во фразе: *Мырқымбайлар келе жатыр* слово *Мырқымбайлар* значит *Мырқымбай* и др. В предложении *Әкемдер үйде жоқ, әжемдер желі басында* эта *-лар* прилагается к слову не в обычном порядке (по примеру *әкелерім, әжелерім*, но не *баламдар, жылқымыңдар*), следовательно, ожидать *әкелерім, әжелерім*, но в данном случае местоименный суффикс *-м* не может быть общим для *-лар* (и др.), и поэтому допущен порядок сочетания, чем подтверждается значение *-лар* в роли служебной частицы «и другие». Обычно частица *-лар* прилагается к последнему из однородных членов с тем же значением «и др.», показывая собою незаконченность перечисления: *Мәскеу, Ленинградтарда болдым* (Я был в Москве, Ленинграде и других подобных им городах); *Мәскеу, Ленинградта болдым* (Я был в Москве и Ленинграде), перечисление закончено, о чем говорит не присутствие «и», а отсутствие *-лар*⁶.

ж) *Тағы басқалар, тағысын тағы, тағы со сықылды* так же неуместны, как и *жана*, в значении русского «и» ввиду всего сказанного о *-лар*.

з) Яки при наличии *жа, немесе, әйтпесе* напоминает перевод времен царских чиновников и мулл.

и) То же *яни-жагыни*, которое будто изживается.

⁶ По нашему мнению, нет никакой надобности в особом служебном слове со всеми значениями русского «и», *жаңа* меньше всего подходит для этого, если даже допустить противное. В последнем случае (по-нашему, заведомо неверном) для перевода русского «и» было бы целесообразнее восстановить *әм* или же принять русское «и», употребляемое в нашем интеллигентном жаргоне «*Бардым и алдым*», «*Гастрономнан ет и арақ алдым*». Дело в том, что употребление существующего слова в определенном значении, в значении, ему не свойственном, не должно быть терпимо; разумнее вводить новое слово, не допускающее путаницы.

к) *Арқылы* имеет такое же происхождение, что и *жаңа, бойынша*. Неграмотный переводчик перевел русское «*через реку*» татарским *арқалый*, безграмотно переделав последнее на казахский лад — *арқалы, арқылы, артқылы*. Упрекать невежественного переводчика в неумении пользоваться падежными приставками казахского языка незачем, да и какое мы имеем право требовать от него знания того, что по-казахски: *Өзеннен өтеді, жолды кесіп өтеді, етікті етікшіге тіктіреді* (но не *етікші арқылы тігеді*), *пәлендей пәледен Мырқымбайдың арқасында құтылды*. Но нельзя не возмущаться беспомощностью современных писателей, переводчиков, не отказавшихся до сего времени от такого позорного наследия.

л) К служебным же словам следует отнести *ұлы* (сын), еще не ставшее приставкой, но, как всякое словосочетание, вместе с предыдущим собственным именем в родительном падеже получившее определенный формальный признак, характерный для имен прилагательных. Ясно, что в *Асан ұлы Мырқымбай* *Асан ұлы* — определение с вопросом *қай?*, а в *Мырқымбай Асан ұлы* оно сказуемое. Ясно также, что *Асан ұлы* как прилагательное может служить только определением для следующего слова с именным значением и только сказуемым, если после него нет такого слова, и в *Асан ұлы жолдас* слово *жолдас* не может быть понятно иначе, как определяемое слово и в данном случае только как собственное имя.

Поэтому во всех случаях, когда писателю не известно имя лица, которое он может назвать не иначе, как только по фамилии, лучше всего писать фамилию с русским суффиксом «-ов» — Асанов. В случае же, когда известно имя, сочетание должно быть только в порядке *Асан ұлы Мырқымбай*.

м) «*Күрес*», правда, не служебное слово, но и не полисемантически, оно в живой речи имеет единственное значение борьбы цирковых борцов, т. е. чисто физического состязания в узком смысле: татарская борьба, узбекская борьба, фигурально и французская борьба и вообще, цирковая борьба. Значение этого слова настолько точно и присвоение ему иного какого-либо значения нетерпимо, что оно не допускается и для обозначения киргизской борьбы, что в языке цирковых артистов значит такой вид цирковой борьбы, когда борющиеся перетягивают друг друга на аркане, надетом на шею. Ясно, что это слово отнюдь не может передавать значения русского слова «борьба» в смысле «классовая борьба», «борьба с вредителями», тем более «борьба с вредителями сельского хозяйства».

Существующий в самом языке полисемантизм регулируется формами словосочетания. Создавать полисемантизм в отношении слов с определенным и точным значением можно лишь путем одновременного создания новых форм словосочетаний. Многозначность того или иного русского слова вовсе не должна создавать такую же многозначность одного из значений этого слова в казахском языке. Если допустить, что наши писатели до того беспомощны, что не могут пользоваться словами *талас, тартыс, қыру, құрту, арпалысу* и т. д., каждое из коих передает то или иное значение русской «борьбы», надо ввести в казахский язык слово «борьба» в том же полисемантическом виде, в каком оно употребляется в русском языке, но ни в коем случае не создавать путаницу, придавая слову с точным и определенным значением не свойственное ему значение.

н) То же надо сказать и об *ұйымдастыру*. Слово, подходящее для перевода русского «организовать», когда нужно говорить о создании какой-либо общественной организации, но не подходящее, когда говорится об организации труда, работы, какого-либо предприятия.

Если допустить, что мы не можем умело пользоваться нашими словами *құру, басын құрау, жасау, салу* и т. д., необходимо принять в казахский язык и это русское слово со всеми его значениями. Только не исказить точного значения имеющегося в языке слова *ұйымдастыру*.

о) То же надо говорить и о *байланыс*, что означает «связывать», «приставать», но означает не «причинную связь» и не ту «связь», которая поддерживается путем постоянной переписки между товарищами, организациями, учреждениями. Для этого существуют у нас слова: *хабарлас, астас, ұштас, сабақтас* и т. п., которыми мы, очевидно, также не умеем пользоваться. В последнем случае необходимо принять и это русское слово «связь», сохранив все его значения.

п) Слова *жоғары, төмен* имеют определенное и точное значение «высокий» и «низкий» и фигурально — «высший» и «низший», носят в себе понятия только пространственные, но не во времени. Поэтому эти слова (*жоғарыда айтылды, төменде айтылды*) не могут быть поняты казахом как «наверху» и «внизу», что, может быть, и уместно, если речь идет о словах, имевших место где-то наверху, хотя бы в верхнем этаже, или, наоборот, сказанных именно внизу, в подвальном помещении. Но отнюдь не «выше» и «ниже», означаю-

щих место текста; эти слова можно перевести со всей точностью в этом значении: *әлгіде, мана, жаңа, кітаптың бас жағында, сөзімнің басында; енді, кейін, соңыра, кітаптың аяқ (кейінгі) жағында.*

Надо полагать, что как бы ни был скуден язык наших писателей-переводчиков, эти-то слова знакомы им всем и не нужно никакого таланта, чтобы пользоваться ими умело. Не нужно ни творчества, ни изобретательности (чего мы можем требовать и ожидать от всех и каждого, только не от «профессионала» – писателя), стоит только чуточку избавиться от косности и консерватизма мысли, и не будет никакой надобности вводить в казахский эти русские слова (выше и ниже).

р) Слово *жүреді* означает «хождение», «движение» в пространстве, «пребывать», «находиться», как вспомогательный глагол оно сообщает основному глаголу значение настоящего времени и продолжительность действия. В качестве сказуемого при подлежащем *билігі* (его власть) означает «распространяться», «действовать».

Слово *жүреді* в живой речи полисемантическое. Но ни одно из его многих значений не соответствует русским «ведется», «производится», когда говорят о ведении протокола, дела, какой-либо работы, «производить чистку». Дело в том, что по-казахски: *істі істейді*, протоколды *жазады, жасайды; мекеме, дүкендерді сұм-сұрқия, бұзықтардан тазартады, ашады*. Но всякое *жүреді, жүргізеді* для казаха так же дико, как если бы по-русски говорили «дело ходит».

с) Глагол *бер* имеет значение «давать» в узком смысле, в качестве вспомогательного глагола при основном глаголе в форме деепричастия настоящего времени соответствует русскому «продолжать» *жаза берді* (продолжать писать); когда же основной глагол действительного и пассивного залога имеет форму деепричастия прошедшего времени, он показывает, что действие произведено для кого-либо другого: *жазып берді, түсіндіріп берді*. Но «данное дело», «данный предмет» не могут значить по-казахски: *берілген іс, берілген нәрсе*, а просто *бұл іс, бұл нәрсе*. То же «данные задачи» не могут быть *берілген*, а *мәлім* или *белгілі*.

Так же, как *тазарту, жүргізу, түсінік беру* вместо понятного для массы *түсіндіру* не может иметь иной цели, как только путать читателя.

т) Приставка *-лы* превращает имя существительное в прилагательное; в отдельных случаях прибавляется и к прилагательному, сообщая ему особые в каждом случае значения: *алалы жылқы*,

ақтылы қой; ұзынды-қысқалы; ақты-көкті, ірілі-уақты. Но прилагательное *керек* может служить определением для всякого существительного, хотя бы и для *адам: қымбат адам, керек адам.* Приставки *-лы (-ты)* для них совершенно излишни. *Қымбатты адам, керекті адам* только искажает эти слова и путает.

у) Числительные служат определением следующего слова; *16-шы октябрь* не может быть понято иначе, как только «16-е октября», а «9-е января», «8-е марта», где определением служат «январь», «март», по-казахски должны следовать только в таком порядке: *ғынуардың 9-ы, марттың сегізі* и т. п. или полнее: *ғынуардың 9 жаңасы, марттың 8-нші күні.*

Невежественный переводчик понял взаимоотношение слов в сочетании «9-е января» неправильно: был введен в заблуждение формой родительного падежа «9-го января», в которой он усмотрел в согласовании слов «9-го» со словом «января» именительный падеж, «9-е (число) января» он понял как «9-й январь» и перевел на казахский язык: *9-ншы ғынуар.* Неудобно оспаривать право царского чиновника на невежество, но он так злоупотребил этим правом, что плоды его «творчества» ощущаются в нашей литературе до сих пор.

ф) К несчастью, он оставил нам в наследство не только свои изобретения, но и методы, предоставляющие свободно путать словоупотребление. И наши писатели-переводчики с успехом пользуются этим методом: *Әдіспен пайдаланады, Н. туралы ойлайды, сөйлейді. Н. туралы мәселе, Н. туралы іс.* Между тем для *пайдаланады* нужна форма винительного падежа, как и для *ойлайды, сөйлейді* (без какого-либо *туралы*), а глаголы страдательного залога не требуют формы творительного падежа, а сам глагол остается без приставки пассивности, так что получается *комиссариаттың көрсеткен тәртібі* и *Н.-нің ісі, Н.-нің мәселесі* (вопрос или дело о Н.) без какого-либо *туралы*.

х) *Тұрады* значит «стоит», «встанет», «живет», служит вспомогательным глаголом, но не имеет значения «состоит». Поэтому *электр шам жіңішке сымнан тұрады* звучит так же странно, как «электрическая лампа стоит на тонкой проволоке». *Электр шамның жіңішке сымы болады.*

ц) Приставка *-рақ* служит для ослабления качества: *ұзынырақ* — длинноватый, чуть длиннее (не короткий)...

VI. ВОПРОСЫ АЛФАВИТА, ОРФОГРАФИИ И ТЕРМИНОЛОГИИ

ВЫСТУПЛЕНИЕ К. К. ЖУБАНОВА НА НАУЧНО-ОРФОГРАФИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ В г. КЗЫЛ-ОРДЕ 2–4 ИЮНЯ 1929 г.¹

Председатель: *Следующее слово имеет тов. Жубанов.*

Жубанов: Я хочу здесь остановиться лишь на принципиальных моментах построения нашей орфографии, поскольку тов. Омаров своим выступлением неожиданно для нас оказал некоторое свое сочувствие к морфологическому принципу.

Что же касается деталей, то, пожалуй, я их не коснусь, так как я согласен со всеми теми замечаниями, которые сделал Константин Кузьмич Юдахин, о них у нас еще заранее была договоренность с ним. К ним я не нахожу надобности добавить чего-нибудь.

Собственно, какой принцип орфографии нам нужен: морфологический или фонетический?

Здесь, мне кажется, решающую роль играет природа того языка, для которого вырабатывается орфография, как это было отмечено в докладе, а природа нашего языка сама по себе говорит, что у нас орфография должна быть построена на фонетической основе, конечно, фонетической и в том смысле, какой ему придал тов. Шонанов в своем докладе.

Почему именно нам нужен такой фонетический принцип, это лучше, чем кто-нибудь, объяснил тов. Омаров в своем докладе на первом Всеказахском научном съезде.

Если бы даже мы и избрали морфологический принцип правописания, то и тогда, думаю, получилось бы такое же правописание, какое мы тоже называем фонетическим и больших различий между морфологическим и фонетическим принципами правописания не могло бы быть, потому что морфологический, вернее этимологический, принцип может быть осуществлен только в отношении основы, а в отношении приставок — не может быть никогда,

¹ Текст выступления дается по книге К. Жубанова «Исследования по казахскому языку». Алма-Ата, 1966.

потому что этимология приставок никому не известна. Для того, чтобы был этимологический, а это все равно исторический принцип, начертание каждой части речи должно соответствовать той форме, которая первоначально зафиксирована в литературе и считается в понятиях современных языковедов как-будто первоначальной формой. А какая частица от какой формы произошла, как она изменилась, является ли архетипом «-лар» или «-дар», или «-тар» — это недоказуемо при современном состоянии лингвистики.

Поэтому-то принцип, предложенный профессором Чобан-заде, я переиначил бы обратно, что не основа фонетическая, приставка морфологическая, а, наоборот, основа этимологическая, а приставка фонетическая. Тогда у нас получилось бы идеальная орфография, потому что основы имеют постоянную форму, они не изменяются, за малым и то закономерным исключением. Поэтому я и говорю, что у нас не должно быть больших различий между морфологическим и фонетическим правописанием, кстати, во флективных языках это невозможно.

Для того чтобы не создавать различные формы одного и того же слова, прибегать к морфологическому принципу правописания совершенно не требуется, потому что у нас и так корень не изменяется за незначительными исключениями, о которых в докладе было сказано.

Профессор Чобан-заде, предлагая морфологический принцип правописания, собственно имеет в виду то, что этим путем будто бы можно объединить тюркские языки, но это иллюзия. Тов. Омаров говорил, что наша письменность не имеет большой истории, а я бы сказал, что наша письменность имеет немалую историю, даже по сравнению с русской письменностью. Наша письменность, можно сказать, имеет значительно древнюю историю. Еще в VI—VIII веках тюрки имели письменность, а славяне ее имели начиная с X века. Если не считать орхонских надписей, то уйгурская письменность, на которой написано множество книг, судя по дошедшим до нас памятникам, относится к IX—X векам. Я имею в виду «Легенду о двух царевичах — о добром и злом», написанную на уйгурском алфавите, которую лингвисты-тюркологи относят к IX веку.

С того времени, с IX века, в продолжении тысячелетия у нас именно был морфологический принцип правописания. А насколько это сумело объединить тюркские языки?

Для того чтобы объединить эти языки путем письменности, она должна быть массовой.

До тех пор пока масса не взяла в руки власть, она (письменность) не могла быть массовой, а, как правильно отметил тов. Омаров, она, т. е. письменность, являлась принадлежностью верхушек. Поэтому она и не могла распространяться и объединить языки масс. В дальнейшем можно в связи с тем, что письменность будет массовая, объединить в одну письменность и язык, но одной письменностью объединить языки нельзя. Человек, как активное животное, могущее воздействовать на свою жизнь, может активно воздействовать и на свой язык, но для этого требуется не только одна письменность, а целый ряд социально-экономических условий, которые могут объединять не только тюркские языки, но пока об этом нечего думать. Если мы вступим на путь этимологического письма, у нас получится такое же явление, какое имеем в английской письменности и в ряде других письменностей. У нас, например, **-лар** пишется **-лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер**. В уйгурском алфавите **-лар** писалось только через «а», в чагатайской письменности – «лр» (لِر); в более же позднее время в османском и татарском правописании **-лар** писалось все время также в форме « لِر ». Но этим написанием ни татары, ни османские турки не могли уничтожить диалектов, которые существовали на той территории, где именно употреблялась эта морфологическая письменность.

Следовательно, мы не можем надеяться на то, что с переходом на морфологический принцип правописания возможно будет унифицировать письменность, а главное – языки. Я тоже сторонник унификации, но здесь нужны особенно осторожные меры.

Казахское **-лар** имеет четыре начертания, мы не можем отказаться от них и перейти к لِر (лр). Это затруднит обучение первоначальной грамоте, а в дальнейшем также саму грамотность. Чтобы не писать безграмотно, начертание должно быть приближено к произношению. Иначе требуется зазубривание всех графических форм, как было при «ять» у русских.

Собственно, до сих пор вопросы орфографии не решали лингвисты, их решала сама жизнь. Возьмите любую письменность у культурных народов. Несмотря на то, что у них имелись крупные

лингвисты, они мало помогли построению орфографии, потому что до сих пор лингвистика являлась «чистой наукой». В дальнейшем она должна помогать и практическому письму.

Арабское правописание основано на историческом принципе правописания. Оно было продиктовано не невежеством арабов, а являлось результатом особенностей арабского языка. Собственно, арабская филология была настолько развита, что современная фонетика, в мощь которой так верит наш тов. Шонанов, мало опередила арабскую фонетику, которая существовала несколько сотен лет тому назад. Эта самая ассимиляция и диссимиляция давно были известны, и, пожалуй, наши мугалимы хорошо знают об этом и помнят, что такое **اخفاء, ادغام** (ихфа, идгам). Но не этой арабской филологией были выработаны принципы арабского правописания, их выработала природа арабского языка, имеющего трехгласный корень и бедность гласных. Все это обусловило морфологический принцип.

Я немного коснусь одного пункта речи проф. Н. Э. Вундцетеля в отношении невозможности сочетания двух согласных. Но об этом несколько ниже. У нас, оказывается, тов. Байтурсунов выступал в печати немножко ближе к морфологическому принципу, что «-дар», «-тар», «-дер», «-тер» должны писаться как «-дар» и «-дер» и только. Это, собственно, происходит от той же иллюзии, будто «-дар», «-ды» и прочие, суть первоначальные, нормальные формы приставки — архетипы, а все остальное «тар», «ты» — болезненные отклонения. Никто не установил, что чему предшествовало, это никому не известно. Наши алтайские языки в древности не имели, вероятно, дифференциацию по принципу звонкости и глухости звуков, как это имело свое отражение в уйгурской письменности, где «п» и «б», а также «к» и «г» обозначаются одной и той же буквой.

Это все нам показывает, что в сознании тогдашних тюрков, которые писали на этом алфавите, эти буквы не отличались так друг от друга. В одном из наиболее отдаленных тюркских языков мы и теперь видим это. Сейчас чувашский язык, например, не знает различия глухих и звонких. Глухие звуки в открытом слоге превращаются в звонкие, а в закрытом — в глухие; слово *лошадь* **үт** в дательном падеже будет **үда**. Не могут они улавливать отличия глухого звука от звонкого: по ним не дифференцируются слова. В дальнейшем на основе общего развития языка начинается дифферен-

циация по признаку глухости и звонкости. Считать один из звуков архетипом совершенно неправильно. Здесь они равноправны и должны иметь равноправие в нашей орфографии.

К тому же морфологический принцип правописания невозможен потому, что морфологическая классификация нашего языка очень трудна. Тов. Кеменгеров в редактированной им грамматике Архангельского указывает на невозможность морфологической классификации имен в казахском языке; прилагательные нельзя отличить от существительных по формальным признакам потому, что формальные частицы тюркских языков являются более поздними образованиями: они не везде заменили синтетические образования. Наш язык – язык агглютинирующий. Это значит, он не достиг флективной стадии. Хотя некоторые говорят, что флективность не есть признак развитости, что английский язык вернулся к аморфному виду, но уже одно из новейших течений лингвистики доказывает, и я вполне этому верю, что флективная стадия есть более развитая стадия. Кроме того, тюркологи высказались, что у нас, в нашем языке есть пережитки аморфно–синтетического строя. Это видно и там, где прилагательные образуются из имен существительных без формальных принадлежностей. Это говорит о том, что они образовались не путем формального прибавления частиц. Здесь играет роль место расположения в предложении той или иной части речи. Следовательно, даже и грамматику лучше было бы построить не только на одном морфологическом принципе, но и на смешанном морфологическо–синтаксическом. Если язык уже переживает такую стадию, то нет смысла предлагать на морфологическом принципе и орфографию. Конечно, здесь самый убедительный принцип – это фонетический.

Теперь попутно коснусь немного и деталей. Я не хочу делать лингвистической отшлифовки к формулировкам докладчика, хотя у него имеются некоторые неточности в них, ибо докладчик не претендует быть лингвистом. Относительно того, что согласные звуки в начале слова не могут стоять подряд, объясняется так: согласные не только в начале слова, но и вообще в слоге не могут стоять подряд, ибо нет тюркских слогов без гласных, и подряд согласных никогда не сочетаются в нашем языке, за исключением сочетания гласный+сонорный+глухой взрывной. В других тюркских языках есть сочетание согласных, но это орфографическое обозначение – явление условное. Говорить же, что это явление

(невозможность сочетания согласных) общее для всех недоразвитых языков — неправильно. В семитских языках стоят подряд три согласных, хотя в последнее время слова разделяют диакритическим знаком, например, *бить* — «*зарыбун*», *бил* — «*зараба*», *бился* — «*зурыба*». Начертание без гласных говорит о том, что все-таки гласные были мало ощутимы. Н. Э. Вундсетель говорил, что это уже есть особая принадлежность наиболее развитых языков. Я понял его так, и если так, то не хочу с этим согласиться, потому что в отношении богатства гласными тюркские языки не имеют других претендентов. Недавно на узбекской конференции предлагалось 18 гласных, так что в этом отношении тюркский язык богат. Но это не признак отсталости, недоразвитости языка, а наоборот, как было указано еще Бодуэном-де-Куртенэ, признак развитости.

Я вполне поддерживаю мнение, что агглютинирующие языки более отстали по сравнению с флективными языками, но в то же время, в отношении фонетическом, наоборот, они более развиты. Одной из новейших лингвистических теорий доказано, что первоначальная человеческая речь состояла из слитных звуков, впоследствии же эти аффрикаты разложились, и потом между ними появилась огласовка. Отсутствие огласовки, т. е. соседство в слоге двух согласных, есть явление более раннего периода, а не признак отсталости, недоразвитости.

На этом я заканчиваю...

Председатель: *Еще какие дополнения?*

Жубанов: Послелог (если можно так назвать) *кәрі*, оказывается, всегда сочетается с исходным падежом *дан* и следует за ним, за сонорным, что озвончает глухой *к* и получается не *кәрі*, а всегда *гәрі*. Если не ставим тире между ним и предыдущим словом, т. е. не указываем распространимость поля влияния предыдущего слова на *кәрі*, на озвончающее его влияние, то оно как самостоятельное слово читается *гәрі*. Поскольку постоянная неизменяемая форма *гәрі* и поскольку наша орфография фонетическая, то, не считаясь с тем, что *кәрі* произошло от глагола *көр*, мы должны принять единую форму *гәрі*...

Я поддерживаю тов. Кеменгерова в вопросе о научной дисциплине. «Техника», «физика» — эти слова так должны прививаться. Мы через русский язык принимаем европейские термины. Здесь нет никакого затруднения.

ПРОЕКТ КАЗАХСКОГО АЛФАВИТА¹

Казахский алфавит утверждается в следующем составе (в алфавитном порядке букв): Aa, Bb, Cc, Dd, Ee, Gg, Hh, Ii, Kk, Ll, Mm, Nn, Hh², Oo, Pp, Qq, Rr, Ss, Tt, Uu, Yy, Xx, Zz, Ъ, апостроф, всего 25 букв и один смягчающий знак.

а) Из состава казахского алфавита исключаются как лишние следующие буквы: **o, ə, j, c**.

б) Буквы **g** и **c** исключаются из-за неудобства их начертания и заменяются: **c** — вновь вводимой буквой **z**, имеющейся в соответствующем для данного казахского языка значении в унифицированном алфавите, а **g** — буквой **h**, имеющейся в казахском алфавите, но не имеющей соответствующего звука в составе казахского языка.

в) В состав казахского алфавита вновь вводится буква **z** с установленным в унифицированном алфавите значением.

г) Соответственно природе казахских звуков, произносимых двойко: и твердо, и мягко, все буквы казахского алфавита, за исключением **l, k, g** (звуки которых произносятся исключительно мягко), обозначают и твердые, и мягкие разновидности соответствующих звуков, тем самым гласные освобождаются от возложения на них лишних нагрузок — быть знаком различия твердости. Мягкость звуков, входящих в состав слова, обозначается и определяется наличием букв **l, k, g**, а где их нет, там ставится перед словом смягчающий знак (апостроф). Письменные изображения слов, не снабженных апострофом и не имеющих в своем составе звуков **l, k, g**, читаются как твердые сочетания.

Так, налицо возможность без вреда для дела выбросить из казахского алфавита шесть букв, из них четыре (**o, ə, g, c**) — поллитивы те же самые, которые представляли наибольшее неудобство, и две из шести — основные латинские (**u, j**), звуковые значения которых вполне передаваемы оставшимися в алфавите буквами.

Из указанных шести букв (**o, ə, j, v**) исключаются как лишние и две (**c, g**) заменяются другими более удобными буквами: **c** заменяется буквой **z**, наличной в унифицированном алфавите со зна-

¹ Статья взята из материалов ЦГА КазССР, ф. 81, оп. 3, д. 680, лл. 103-105. Первый раз публиковалась в кн. Х. К. Жубанова «Исследования по казахскому языку» в 1966 г.

² Здесь и далее буквы **Hh, Zz, Ff**, отсутствующие в типографии, заменены современными **h, z, f**. — *Редколлегия*.

чением, соответствующим казахскому языку; **ғ** заменяется буквой **h**, имеющейся в самом казахском алфавите, но совершенно не используемой из-за отсутствия в казахском языке соответствующего придыхательного звука. Правда, мы несколько уклоняемся от всеобщего звукового значения этой буквы, но подобных уклонений полон всякий алфавит.

Таким образом, целиком устраняются недостатки первого рода; ко второго рода недостаткам, т. е. к тем, которые присущи только казахскому использованию латинизированного алфавита, следует отнести:

1. При переходе на латинизированный алфавит перенесены на него худшие традиции арабского алфавита, вместо того чтобы, пользуясь преимуществом латинского, избавиться от подобных недостатков арабского алфавита.

Из-за нехватки букв при арабском алфавите ряд полных гласных букв казахского языка обозначался удвоенными начертаниями. Так, вместо одной буквы **u** (русское **y**) надо было употребить четыре пары (**uv-yv**) и вместо одной **i** (русское **и**) — две пары (**ьj, ij**). С переходом же на латиницу эти недостатки не были изжиты, как следовало бы ожидать, они сохранились до сих пор. До сих пор мы обозначаем двумя парными буквами **u** (**uv - yv**) и **i** (**ьj, ij**). Вся экономия в этом отношении заключается в том, что вместо четырех пар букв, одинаково обозначающих звук **u** при арабском, употребляется две пары.

Чтобы изжить окончательно вредное наследие арабского алфавита, необходимо (и это вполне возможно) отказаться от каких бы то ни было двойных начертаний, тогда две пары **uv, yv** заменит одна буква **u** и две пары **ьj, ij** — одна **i**. Это не только не вызовет затруднений, но и сделает излишними для казахского алфавита буквы **j** и **v**, поэтому мы исключаем их из алфавита.

2. Если первый недостаток этого рода заключался в перенесении плохих сторон арабского алфавита на латинский, то второй в противоположность первому характеризуется отказом от единственно положительного достижения казахского арабизированного алфавита в деле приспособления чужой графики к особенностям казахского языка. Это система введения в алфавит смягчающего знака, благодаря которому количество гласных букв сокращается чуть не наполовину.

Дело в том, что каждый звук казахского языка (за исключением трех: **l, k, g**, которые звучат всегда мягко) имеет по две разновидности звучания: твердое и мягкое в зависимости от того, како-

во его фонетическое окружение в слове, иногда даже в слове. Сочетание твердого и мягкого звуков в одном слове, часто даже и в целом слове, — явление, невозможное для казахского языка.

Эта особенность казахских звуков дает возможность (собственно говоря, так и только следует) обозначать обе разновидности одного и того же звука одной буквой, а для различения мягкости или твердости звуков, вошедших в состав слова, достаточно поставить смягчающий знак перед словом. С 1912 года, когда впервые была выработана эта система и произошла реформа арабского алфавита, по 1930 г., когда арабский алфавит правительственным декретом был изъят, т. е. в течение 18 лет казахские слова писались по этой системе, причем никаких недостатков, кроме таких, какие свойственны природе арабского алфавита, не ощущалось. Надо заметить, что и отказ от этой системы при принятии латинского алфавита произошел, собственно говоря, по нажиму Ученого совета ВЦКНА, а не по инициативе Казахстана.

Система эта, наиболее соответствующая особенностям казахского языка (собственно не только казахского), удобна и теперь, при новом алфавите, так как она несколько не связана с графической природой арабской письменности и с тем же успехом одинаково применима ко всем системам алфавитов.

Для доказательства применимости этой системы достаточно сослаться на «проекты алфавитов для всех языков» известного дилетанта — профессора Яковлева, дважды «открывшего Америку» своей математической формулой построения алфавита (см. его доклад на Тюркологическом съезде и статью в журнале «Культура и письменность Востока». 1928. № 1), где он обосновал письменность «математически сформулированного алфавита» применительно к латинской графике. Что же касается существа дела, то премудрая «математическая формула построения алфавита» была лишь ученым плагиатом. Это была переуплощенная в математику казахская система сокращения букв, созданная для заметания следов, как и сознавался сам Яковлев.

Если применить эту систему, то казахский алфавит сократит число букв с 29 (что налицо теперь) до 25 и в состоянии будет освободиться как от удвоенных обозначений долгих гласных, так и от паллиативных букв. К тому же становится возможным ликвидировать тот разрыв, который существует между изображениями международных слов и их обозначениями в казахском.

Против введения этой системы могут быть выдвинуты два возражения.

1. Что авторство этой системы принадлежит классовому врагу казахских трудящихся.

2. Что это будет возвратом к старому, пройденному этапу развития казахской письменности.

Ни то, ни другое из этих возражений несерьезно и оба они далеки от вопроса о «возврате к старому» и к вопросу о наследии, нетрудно убедиться.

Когда-то Дюринг обвинял Маркса в «возврате к старому», к первобытному коммунизму, но и вся история с тех пор продолжает доказывать, что есть полный возврат — замыкание круга и есть приближение, повторение, «развитие по спирали», идущее по закону отрицания, что первый тип возврата равен покою, а второй вид «возврата» есть высший принцип развития.

И впредь в нашем повторении системы сокращения букв — полный возврат к 1912 году, что было бы неизлечимой слепотой.

И второе возражение не выдерживает критики, потому что всякое культурное и иное достижение, оставленное нам нашими предшественниками, — это наше законное наследие так же глупо, как было бы глупо отказаться от хороших фабрик, транспорта, университетов и других ценностей, оставленных буржуазией, и отказаться просто потому, что они до их национализации принадлежали классовому врагу. Мы не откажемся ни от чего, что составляет лучшее в творениях предыдущей истории, если оно в наших руках может быть полезно для нас.

3. Третий недостаток, имевший место в казахском алфавите, это то, что он был заполнен лишними, без всякой надобности введенными буквами тогда как прекрасно можно было бы обойтись без них. Такими лишними буквами в казахском алфавите были буквы: **h, j, v**. Первая буква была совершенно излишней потому, что в казахском языке она не употребляется, если не принять в расчет 2-3 междометий, можно ввести буквы: нет соответствующих звуков. Вторая и третья буквы (**j, v**) не нужны потому, что звуки, которые ими обозначаются, можно и легче передавать гласными буквами **i, u**. Поэтому вторая и третья буквы исключаются из алфавита, первая (**h**) сохраняется с измененным значением, соответствующим значению исключенной из алфавита буквы **ғ**.

К ПРОЕКТУ РЕФОРМЫ КАЗАХСКОГО АЛФАВИТА¹

Недостатки действующего казахского алфавита можно свести к следующим двум моментам:

1. Недостатки, присущие всей системе нового латинизированного алфавита, т. е. не только казахскому алфавиту, но и всем разновидностям унифицированной системы графики.

2. Недостатки, имеющие отношение только к использованию латинизированного алфавита в казахском языке.

К первого рода недостаткам относятся формы тех букв, которых не было в самом латинском алфавите и которые были введены из-за необходимости обозначать звуки, отсутствующие или не обозначающиеся особым знаком просто по традиции в европейских языках. Подобные новые буквы создавались либо путем заимствования из других алфавитов (например, заимствование буквы **ъ** из русского и **g** из немецкого готического алфавита), либо путем изменения форм более близких по звуковому значению латинских букв, снабдив последние дополнительными штрихами (перечеркивание, прибавление хвостика, перевертывание, растягивание ширины, снятие поперечных черточек и т. д.). Так, на графической базе латинских букв образовались новые буквы-паллиативы: **o** (перечеркнутая **o**); **c**, **n** (снабженные хвостиком **c**, **n**); **e** (перевернутая **e**); **g** (растянутая **g**); **z** (**z** со снятой поперечной черточкой).

Неудобства этих паллиативов заключается в том, что в силу графической несовершенности не только в скорописи, но и в печатном тексте они смешиваются между собой, становятся неразличимыми фигуры: **e**, **e**, **e**, **o**, с одной стороны, и буквы **c**, **g**, **z** — с другой; при наличии буквы **j** фигура **g** смешивается с сочетанием букв **oj** и т. д.

Эти неудобства настолько ощутимы, что наши издательства и редакции газет периодически терпят колоссальный убыток из-за потери бумаги при конфискации целых тиражей газет и учебников из-за наличия в тексте вызванных этими недостатками грубых искажений, часто превращающихся в нецензурные выражения.

¹ Статья взята из материалов ЦГА КазССР, ф. 81, оп. 3, д. 378. Впервые опубликована в книге: Х. Жубанова «Исследования по казахскому языку», Алмата, 1966. — *Редколлегия*.

В лучшем случае подобные искажения устраняются с помощью наклеек, что вызывает не только дополнительные расходы и работы, но и задерживает поступление продукции печати к читателям.

Эти недостатки нового латинизированного алфавита уже давно замечались всеми, и в настоящее время (надо сказать с большим хвостистским запозданием) занимается этим вопросом сам ВЦКНА², но пока еще он не смог найти выхода из создавшегося положения. Не будет, пожалуй, пророчеством, если скажем, что ВЦКНА не в состоянии разрешить этот вопрос пока не изживет нынешнюю свою замкнутость, кабинетный характер своей работы, пока будет по-прежнему оторван от практического культурного строительства мест и пока не возьмет курс на дифференцированное изучение условий каждой нацреспублики, чтобы выяснить фактические возможности каждой в отдельности.

Эти недостатки, присущие всей системе унифицированного алфавита, вполне устранимы для казахской письменности, если только будут учтены звуковые особенности казахского языка. Буквы-палиативы, представляющие наибольшие неудобства, и кое-какие из основных латинских свободно можно исключить из состава казахского алфавита, причем одни из них будут исключены как лишние, из-за ненадобности, а другие могут быть заменены более удобными основными латинскими буквами, вошедшими в состав унифицированного алфавита.

О буквах для согласных звуков

Ни одна из существующих букв, употребляемых для изображения согласных звуков, не может быть исключена из алфавита: они необходимы и затруднений с ними в письме мало.

Живой казахский язык (в особенности Южного Казахстана) имеет еще три согласных звука, которые не включены в казахский алфавит. Это **f**, **h** и **x** (первые две — в международном употреблении, а последняя — в русском). Северные казахи (более татаризованные) звук **x** заменяют звуком **g**, но не заменяют, а просто игно-

² ВЦКНА — Всесоюзный центральный комитет нового алфавита (латинизированного). — *Редколлегия*.

рируют звуки **f** и **h**, существующие и в их живом языке. Перспектива развития казахского языка, тенденция обогащения его терминами и словами, обозначающими технику и действия современной культуры, из иностранных языков (преимущественно из русского) не дадут возможности так просто их игнорировать. Из учета этого и необходимости унификации алфавита с остальными алфавитами турецких народностей следует ввести в казахский алфавит эти три согласные буквы: **f**, **h** и **x**.

Об апострофе в казахском письме

Апостроф сохранить как знак препинания без какого-либо буквенного значения и без придачи значения толкователя твердого или мягкого произношения звуков и слов. Апостроф — разделяет условное сочетание букв в одном слове: сокращенных названий от приставок и окончаний к ним.

Об иностранных словах в казахском языке

Необходимо установить три условия при введении в казахский язык иностранных слов и советизмов:

- 1) принимать без изменения первоначальные слова в русском варианте, а не производные от них слова;
- 2) при склонении и спряжении первоначальных слов употреблять только казахские окончания;
- 3) все производные слова от первоначальных слов производить согласно законам казахского языка.

Примеры: *федерация* — *federatsija*, *федерировать* — *federatsijalav*; *классификация* — *klassifikatsija*, *классифицировать* — *klassifikatsijalav*; *коммунист* — *kommunist*, *коммунистический* — *kommunist*; *Коммунистический интернационал* — *Kommunist international*.

Кроме того, нельзя ограничивать введение международных терминов и советизмов. При этом следует совершенно игнорировать теоретизированные законы сингармонизма из расчета, что сингармонизм — не такая постоянная категория в казахском языке, что международные термины и советизмы преодолеют эту преграду не хуже арабских слов: *gudret*, *qъzmet*, *qasiet*, *qurriet* и т. д.

26. VI. 1934 г.

К ПЕРЕСМОТРУ КАЗАХСКОЙ ОРФОГРАФИИ¹

Орфография и терминология составляют важнейшие элементы всякого культурно развивающегося языка именно потому, что они имеют касательство ко всем отраслям культуры языка, начиная с обучения грамоте и кончая высшими формами проявления языковой деятельности, именно — языковым выражением достижений революционной практики, науки и техники. Особенно важное значение орфография и терминология приобретают там, где орфография и терминология обращены лицом к широкой массе трудящихся и имеют основным заданием своим приобщение их к культуре.

Поэтому тот или иной характер орфографии и терминологии в значительной мере определяет доступ широких масс к грамотности, к культуре вообще.

Прекрасным примером этого может служить современная английская орфография, о которой еще Энгельс заметил: «А если принять во внимание запутанную английскую орфографию, при которой чтение является истинным искусством и может быть достигнуто лишь после долгого изучения, то невежество рабочего класса умеют понять лишь немногие, а писать орфографически правильно не умеют даже многие образованные люди». (Сочинения Маркса и Энгельса, т. III, стр. 403).

Если же такая запутанная, доступная лишь немногим, орфография была допустима в условиях буржуазной Англии и Америки, об орфографии господствующего языка которых и идет речь у Энгельса, и если даже такая запутанная орфография была совместима с передовой буржуазной культурой, какая налицо в Англии и Америке, то при диктатуре пролетариата вовсе не может быть речи о подобающем развитии культуры, когда она, культура, недоступна трудящимся массам — самим носителям этой культуры.

Поэтому не может идти речь у нас о каком бы то ни было запутывании орфографии множеством исключений и обилием не отвечающих языковой действительности «академических» правил. Именно поэтому не может считаться правильной имеющая место в известных кругах ссылка на английскую орфографию, будто

¹ Статья опубликована в №1 «Бюллетеня Государственной терминологической комиссии» (Алма-Ата, 1935 г.). — *Редколлегия.*

запутанная орфография англичан не помешала последним стать передовым культурным народом, как и несостоятельны доводы А. Букейханова о том, что самый наихудший способ письма в мире — японский — не помешал японцам подняться до уровня Европейской цивилизации («Энбекши казак» за 1924 г.).

Японский алфавит и орфография, если так можно выразиться в отношении японской письменности — иероглифической в основном и слоговой отчасти, действительно представляют собою один из худших способов, хотя не самый худший, как кажется Букейханову. Более того, по традиции Европы каждая официальная нация имеет лишь один литературный язык (исключая Швейцарию, где параллельно существуют три государственных языка), в Японии наличествует несколько литературных языков, представляющих собою последовательные ступени по трудности, со специальными приемами письма для каждой разновидности литературного языка, что особенно затрудняет овладение культурой широкими массами.

В бывшей буржуазно-помещичьей России, где не только арабская и монгольская (Бурятия) письменности уступили свое место латинизированному алфавиту, но и один из китайских языков — дунганский — предпочел латинизацию арабскому алфавиту и китайскому иероглифическому письму, которое является графической базой японской письменности.

Итак, первым и основным требованием, которое может и должно быть предъявлено к пересмотру казахской орфографии, безусловно является требование сделать ее максимально доступной трудящимся массам, легкой в усвоении.

Однако и легкость орфографии, простота ее могут быть истолкованы по-разному. На первый взгляд может казаться единственно правильным положение: чем меньше правил, в особенности, исключений, тем и легче орфография.

Нельзя, конечно, отрицать, что легче усвоить меньшее число правил, чем тогда, когда их больше. Нельзя также отрицать, что гораздо проще орфография, когда незначительно число исключений из правил. Но численность этих правил и исключений переходит по своей минимальности известные грани, поэтому такая «мнимая простота», безусловно, дает отрицательные результаты.

Если число правил меньше от того, что содержит в себе не все правила, какие должны быть; если исключений меньше не потому, что их так мало в действительности, а лишь потому, что переч-

нем исключений охвачены не все исключения, — если дело обстоит так, то понятно, такая орфография не может облегчить усвоение грамотности, а скорее всего, она затруднит, при значительности же подобных премудростей, даже сделает невозможным грамотное письмо на данном языке.

Между тем, такой именно и является действующая казахская орфография. Внешне она проста. Всего 12 правил по части правописания собственно казахских слов и 18 правил орфографирования терминов. При такой «простоте» орфографии, казалось бы, затруднений с письмом не должно быть, следовательно, все должны писать грамотно. Однако, факты говорят об обратном: все пишут безграмотно.

Одно и то же слово — причем самое употребительное в нашем общественном быту — слово «коммунист» пишется в стольких разновидностях (в 16-ти), сколько нет букв в нем: одни пишут *komenes*, другие — *kəmynes*, третьи — *kəmynis* и т. д. И каждый из пишущих имеет в пользу своего написания такой же ценности основания, какая налицо и в доводах остальных. Никто из пишущих и судящих о начертании данного слова не в состоянии доказать преимущества своего перед остальными, ибо нет критерия правильности. Так как нет критерия правильности, то получается, что все они одинаково правы, как и одинаково неправы. Это и называем мы приведением правописания в такое состояние, когда грамотное письмо стало невозможным.

Не может послужить оправданием возражение, что слово «коммунист» не казахское. Оно здесь и не русское, как не немецкое и т. д. Но оно в то же время и русское, и казахское, и немецкое и т. д. В действительности же оно столько же казахское, сколько латинское, откуда происходит его основа *communis* «общий», «общинный». Более того, казахи имеют больше права считать его своим, нежели рабовладельцы — римляне.

Дело заключается, однако, не в том, чтобы право на правильное письмо было предоставлено на такие лишь слова, которые бы были «чистокровны» по происхождению, а в том, чтобы все слова, которые употребляются в казахском литературном языке, независимо от их происхождения, имели определенное устойчивое изображение в письме, отклонение от которого (изображения) считалось бы орфографической ошибкой. Нерусское и ненемецкое происхождение слова «коммунист» не дает русским и немцам права писать это слово как попало. Оно имеет такое же право быть

изображенным правильно, как и любое «чистокровное» русское и немецкое слово.

То же самое должно иметь силу и в казахском орфографировании. И если такое слово, как слово «коммунист» и тысячи других подобных не могли найти себе устойчивого письменного изображения в течение 6 лет за время с 1929 года по сей день, то для того, чтобы искоренить это зло, необходимо отыскать корень зла.

Понятно, он не заложен в самом слове «коммунист», терпящем столь безбожное искажение у пишущих. Ни причем, конечно, и пишущие, поставленные правилами орфографии в такое глупое положение, ибо не за что им ухватиться, чтобы спастись от власти орфографической анархии.

Итак, виновницей во всем этом могла бы быть только сама орфография, одно из правил которой гласит: *«В основу орфографии заимствуемых иностранных слов-терминов положить действующие звуковые и морфологические законы казахского языка»* (курсив наш. — Х. Ж.).

(Стеногр. Отчет орфограф. конференции. 1929 г., стр. 139.).

Чтобы смягчить разрушительные последствия этого применения звуковых законов казахского языка к орфографии терминов, тут же в примечании делается эклектическая оговорка: *«Нужно избегать искажения основы иностранных слов... без особой на то необходимости»*.

(Там же, стр.140).

Руководствуясь этим параграфом правил орфографии, каждый пишущий старается, во-первых, подчинить начертание термина «действующим звуковым законам казахского языка» и, во-вторых, «не искажать основы терминов без особой на то надобности». Но так как никому из них нельзя отказать в наличии их собственных взглядов на вещь, то одному кажется, что он «подчинил звуковым законам казахского языка» и «искажил в пределе необходимости».

И это привело к тому, что орфография, призванная быть регулятором индивидуальных вкусов в письме, в силу забвения ее авторами этих основных ее задач, превратилась в собственную противоположность, стала источником анархии не только в отношении правописания международных терминов, но и собственно казахских слов.

Шаблонное применение ультрафонетического принципа вызвало к жизни путаницу в правописании сомнительных гласных, т. е. таких гласных, наличие которых в произношении неясно или же которые в одних случаях появляются, в других выпадают. Так, один и тот же казах в одном случае может произнести: *asra, gamra, Aqmet, kəbrek, ruv, abralʔ* и т. д. (без гласного «ь», «и», «і»), а в другом случае те же слова тот же казах произносит с гласными: *asʔra, gamʔra, Aqʔmet, kəbirek, uruv, iret, Abʔralʔ* и т. д. Сообразно с этим, существующая орфография допускает писать и так, и этак, т. е. не устанавливает устойчивого правописания одних и тех же слов. То же самое следует сказать и в отношении начертания слов: *oʔʔnʔ, qoʔʔnʔ, avʔʔ, caruva, Aluva*, которые могут быть произносимы и соответственно изображаемы в письме и без узких гласных: *qoʔnʔ, avʔʔ, carva, Alva* и т. д. Правописание же слов, варьирующихся в произношении в еще большей степени в результате индивидуальной особенности каждого произносить по-своему или в результате наличия нескольких вариантов звучания одного и того же слова, или же, наконец, в результате диалектной особенности отдельных районов, настолько разнообразно и неустойчиво, что создает впечатление, будто орфография казахского языка вообще не существует. К этой группе относятся слова: *gana*, вариантами *gəne, gənə; ic kim – eckim; edəvir – ədəvir – nedəvir; qarʔʔn – qarqʔn; cʔj maj – cʔj maj – cʔzbaj; kerbis – kerp-ic, kiripic; bʔj bastaq – bejbastaq, bʔj bastaq, bej bastaq; gəntik – gəndik; cʔnara – cinara, cin – ara, icin – ara, icinara; sargan – sargʔn*.

Совершенно неразрешенным орфографией 1929 года и до сих пор остающимся неясным является вопрос о правописании сложно-слитных слов, вызывающих наибольшее число ошибок и спорных моментов вроде: *garʔganat (gar qanat), qolʔgabʔs (qol qabʔs), garʔm es – gərmes, iʔj in agac – iʔj inəgʔac, ac-kəz – ackəz, gazdʔʔ khni – gazdʔʔ khni – gazdʔʔ khn – gazdʔʔghn, gazʔʔ tur – gazʔʔturʔm – gazʔʔtur – gazʔʔturim; baragatʔr – baratʔr – barat* и т. д.

Примеров подобного порядка можно было бы привести до бесконечности. Но считаем, что и этих примеров достаточно, чтобы видеть, насколько наивны люди, которые восхищаются преимуществами существующей казахской орфографии и считают, что современная казахская орфография блестяще изображает подлинно казахские слова, что в этой части она безупречна, что если имеются кое-какие ее недостатки, то, это мол, лишь в правописании

иностранных слов. Этих примеров достаточно, чтобы убедиться в том, что ряд вопросов лингвистического порядка, имеющих прямое отношение к орфографии, остался при установлении существующей орфографии «сырым», не разработанным, соответственно и правила орфографии были выработаны без учета этих вопросов.

Следовательно, кажущаяся простота существующей орфографии, меньшее число ее правил обусловлены не тем, что на основе глубокого знания частных был найден способ сведения этих частных к немногочисленным общим положениям — общему знаменателю, а тем, что просто опущено многое из того, что должно было занять место в правилах орфографии.

В вопросе правописания терминов старая орфография отделалась перечислением нескольких несущественных моментов, оставив неотраженным в правилах самые главные.

А в орфографировании собственно казахских слов упущено немало таких недостатков, на которые мы указывали выше. Именно потому, что малочисленность правил существующей орфографии не отражает действительность языка, является искусственным уменьшением числа правил, что совокупность наличных правил не охватывает всего того, что следовало бы орфографически урегулировать, поэтому действующая орфография, несмотря на внешнюю простоту, явилась источником анархии в письме. Как видно из этого, орфографию делает легкой для усвоения не огульное сокращение числа правил, не огульное уменьшение количества исключений, а установление того минимума правил и исключений, что диктуется языковой действительностью, что делает орфографию возможно адекватным отражением того языка, для которого она и устанавливается.

Отсюда следующее требование к пересмотру казахской орфографии, а именно требование избегать упрощенчества, искусственных уменьшений числа правил и исключений, требование создать такую орфографию, совокупность правил которой отразила бы необходимый минимум реально существующих норм казахского языка.

Причиной тому, что сама орфография обуславливала эту анархию в письме, послужила неправильная установка, взятая авторами существующей орфографии в вопросе о том, что такое казахский язык данного периода и куда он идет в своем дальнейшем

развитии. Выяснение этого вопроса было необходимо, так как орфография казахского языка данного периода должна была создаваться по образу и подобию языка именно этого периода.

Авторы же существующей орфографии забыли, что не бывает языков вне времени и пространства, а лишь существуют языки определенного времени, определенного места, определенным образом организованного языкового коллектива. Так как нет и не может быть невременного языка, то выяснить временную определенность, временное различие языков – равносильно выяснению различий одного языка от другого.

Нельзя говорить о казахском языке вообще, о казахском языке одинаково для всех времен, а можно и должно говорить лишь о казахском языке определенного времени. Казахский язык времен Касым-хана, казахский язык времен Николая II и казахский язык эпохи строительства социализма в одной стране различаются так же, как может отличаться один язык от другого. Не поставив этого вопроса, вернее, разрешив его в корне неправильно, они тем самым в корне неправильно разрешили вопрос об орфографии.

Под казахским языком они понимали дореволюционную стадию его развития со всеми присущими этой стадии языковыми нормами (хотя, впрочем, при весьма слабом представлении о них), причем эти нормы мыслились данными раз и навсегда, застывшими, неизменяющимися, не подлежащими изменению.

Отсюда стремление сохранить эти ветхие нормы их самобытной «святости», всяческое избегание иноязычных элементов в языке и письме, стремление создать такое орфографическое условие, при котором бы не казахский язык подчинился ходу развития интернационализирующейся мировой истории, а наоборот, интернационализирующаяся мировая история подчинилась бы дореволюционному уровню казахского аула, плоды же этой интернационализации – интернациональные слова – соответственно переопределились бы в казахскую фонетическую шубу.

Всю дикость подобной постановки вопроса авторы хотели прикрыть оговорочкой «лишь бы не искажалась орфография без особой на то надобности ...», совершенно замалчивая о том, при какой кройке этой казахской шубы из-под нее можно будет узнавать искаженное ими тело интернационального слова.

Мы употребляем выражение «дореволюционная норма казахского языка» вполне сознательно, так как все до сих пор известные

нам из учебников и исследований звуковые и иные нормы казахского языка суть нормы, установившиеся до революции. Какие же изменения внесла революция в казахский язык, какие на этой основе выработались и намечаются новые нормы, — этот вопрос не только не исследован, но и не поставлен как проблема. Более того, многими из наших лингвистов отрицаются наличие и возможность новых норм.

Понятно после этого, что люди, старающиеся так или иначе подчинить орфографию интернациональных слов законам казахского языка, тем самым, становятся на позицию подчинения законам дореволюционного казахского языка.

Самое стремление подчинить орфографию международных слов звуковым законам казахского языка исходит из анализа способов, какими дореволюционный казахский язык осваивал иноязычный материал. Арабско-персидские слова, проникающие в казахский язык в условиях отсутствия непосредственной связи казахов с арабами и в условиях своеобразных общественных отношений у казахов, не могли оставаться в более или менее чистом виде, а подверглись сильному звуковому изменению, часто приводившему к неузнаваемости арабско-персидского их происхождения: многие арабские звуки выпадали за отсутствием соответствующего их эквивалента, многие звуки изменялись и превращались в другие звуки и т. д.

И в этом изменении, в этом подчинении арабско-персидских слов особенностям казахского языка выработались известные нормы перехода известных звуков и звукосочетаний, не свойственных казахскому языку, а свойственные последнему. Изучив и установив эти нормы изменения звукового облика арабско-персидских и немногочисленных русских слов, проникших в казахский язык до Октября, Х. Досмухамедов пришел к выводу, что и международные слова-термины будут и должны проникать в казахский язык по тем же законам, какие установились при проникновении арабско-персидских слов.

Этот якобы эмпирический вывод стал теми научными костылями, на которые опирались прежние авторы в вопросе создания казахской терминологии. Орфография терминов под соусом подчинения звуковым законам казахского языка настолько искажалась, что сами термины стали неузнаваемы и никому непонятны.

Действительно, трудно было узнать слова: «футурист», «осмос»,

«лаборатория» из-под графико-акустических фигур «путыршы», «оспыс», «лебиретир».

Вся ошибочность и неправомерность концепций Досмухамедовых и Байтурсуновых о «категорическом императиве», имманентно присущем природе казахского языка, в силу которого последний якобы всегда при всяких условиях и со всяким заимствованным языковым материалом будет поступать так же, как до сего времени с арабско-персидской лексикой, начали давать знать о себе уже к моменту установления действующей орфографии – в 1929 году.

В таких словах, как «радио» и «кино», звук «о» не переместился к началу, как уверяли они, а остался на месте; слово «газ» не стало звучать «каз» или «кез», как понравилось бы им. Иначе говоря, дал о себе знать факт зарождения новых закономерностей, являющихся результатом нового содержания и новой формы общения.

Собственно говоря, эта эклектическая оговорочка, на которую указали мы выше, оговорочка о «неискалечивании орфографии терминов без особой на то необходимости» и была лишь вынужденным, но не доведенным до конца, признанием наличия этих новых закономерностей, признанием невозможности провести последовательно принцип подчинения орфографии терминов законам, установившимся на базе арабско-персидских заимствований.

Но тем не менее осознание этого факта и теми, кто относился к тому вполне доброжелательно, не было достаточно глубоко и в силу этого тенденция подчинить новый этап развития казахского языка дореволюционному его уровню не получила достаточно отпора. В результате тенденция эта в довольно утонченной форме, в форме эклектических оговорочек, нашла себе отражение в существующей орфографии.

Так как новый этап развития казахского языка не мог укладываться в рамки норм, выработанных за время X–XX столетий, то эти новые закономерности местами взрывали изнутри не по ее размеру изготовленную орфографическую оболочку языка и давали о себе знать в форме той анархии в письме, свидетелями которой мы являемся сегодня, превратив существующую орфографию в источник орфографической разнузданности.

Орфография 1929 года, скроенная по росту дореволюционного казахского языка, а потому консервирующая его на дореволю-

ционном уровне, изолируя казахский язык от его окружения, создала анархию в письме и вместе с тем послужила большим препятствием дальнейшего нашего языкового развития. Отсюда неоспорима законность следующего требования, которое должно быть предъявлено к пересмотру казахской орфографии, а именно требования создать такое орфографическое условие, которое бы не задерживало, а облегчало дальнейшее развитие казахского языка путем всяческого поощрения прогрессивных тенденций, намечающихся в самом языке.

ПРОЕКТ ИЗМЕНЕНИЙ ОРФОГРАФИИ И АЛФАВИТА КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА¹

1. Устранить существующий способ обозначения некоторых гласных сложными двойными буквами: **uv**, **уv** (для гласного, приблизительно соответствующего русскому «y») и **ьj**, **ij** (для гласного, приблизительно соответствующего русскому «и»), заменив первые две пары букв одной буквой «u» и вторые две пары – одной буквой «i», буквы же «u» и «i» употреблять как в значении «uv», «уv» (u) и «ьj», «ij» (i), так и в значении «v» (u) и «j» (i). Так, вместо

прежнего	<i>Suv</i>	писать	<i>Su</i>
«	<i>Kesuv</i>	«	<i>Kesu</i>
«	<i>Oqьjдь</i>	«	<i>Oqидь</i>
«	<i>Bekьjди</i>	«	<i>Bekиди</i>
«	<i>Sav</i>	«	<i>Sau</i>
«	<i>Gev</i>	«	<i>Geu</i>
«	<i>Sajlav</i>	«	<i>Sailau</i>
«	<i>Gejdi</i>	«	<i>Geidi.</i>

В связи с этим существующие буквы «v» и «j» исключить из состава казахского алфавита как лишние.

2. Твердые и мягкие разновидности гласных звуков обозначать не двумя разными буквами, как это имело место в существующем алфавите, а одной буквой. Так, вместо прежних двух букв «a» (для твердой) и «ə» (для мягкой) оставить одну букву «a».

Вместо прежних букв «o» (для твердой) и «o» (для мягкой) оставить одну букву «o». Также вместо одной буквы «u» и «y» оставить «y», а вместо «ь» и «i» оставить «ь».

Буква «e» остается по-прежнему в одном мягком значении. Таким образом, вместо прежних 13 букв по значению и 17 букв по числу знаков (**uv**, **уv**, **ij**, **ьj**, каждая по 2, всего 8 знаков) оставляются 7 букв, 7 знаков.

¹ Проект впервые опубликован в №2 «Бюллетеня Гостерминкома», Алма-Ата, 1935 г.; затем в кн. Х. Жубанова «Исследования по казахскому языку». Алма-Ата, 1966. – *Редколлегия*.

В связи с этим, как лишние, исключаются из алфавита буквы-паллиативы: «э» и «о», представляющие наибольшее неудобство при чтении и письме (смешиваются друг с другом и с буквой «е»).

Мягкость звуков начального слога, когда в составе этого слога не звук «е» (который сам сообщает мягкость), отмечается особым смягчающим знаком, для чего вводится апостроф (’), который ставится впереди слова на уровне верхнего края. Обозначать же мягкость или твердость звуков далее первого слога нет никакой надобности.

Вариант

В случае, если необходимо отметить мягкость отдельных согласных звуков (что может случиться довольно редко в правописании международных слов), то надо отметить это апострофом, поставив его перед согласным, который звучит мягко: *a’lbom*, *ka’lkulatsia*, *a’lmanaq*.

Итак, состав казахского алфавита устанавливается в следующем виде:

а) согласные:

старые – b, c, c, d, g, ғ², h, k, l, m, n, н, q, p, r, s, t, z, v, j = 20.

новые – b, c, c, d, g, ғ, h, k, l, m, n, н, q, p, r, s, t, z = 18.

б) Гласные:

прежние – a, ә, o, ө, u, y, ь, j, uv, yv, ъj, ij, e = 13.

соотв. новые – a, o, y, ь, u, i, e = 7.

Всего букв в старом алфавите (фактически) 33, в новом будет 25+1 знак.

3. Ограничить употребление беглого гласного «ь», не обозначая его в письме там, где это не необходимо:

а) в начальном открытом слоге (т. е. в слоге, состоящем из двух звуков, первый из которых – согласный, а второй – гласный – c+r), когда за ним следует слог с полным гласным (полногласные) a, o, e, i.

Таким образом, вместо теперешних: *сьlan*, *сьluv*, *билек*, *пролетарий*, *пирйзма* писать: *clan*, *clu*, *blek*, *proletari*, *prizma*. Там, где за открытым слогом с беглым гласным «ь» следует слог опять с беглым гласным «ь», там «ь» не опускается: *сьрт*, *’льм* *’сьлк*, *qьrq*, *сьrq*, *зьгг*.

² Буквы g и f здесь и далее заменены ғ и ц. – *Редколегия*.

б) во всех закрытых (гласный+согласный = г+с) и замкнутых (согласный+гласный+согласный = с+г+с) слогах: **zfar, qpal, balq, cetm, 'bork, qрман, brqe, cymc, blmpaz.**

в) во всех открытых слогах, где отсутствие буквы «ь» не вызывает другого чтения в случаях, когда «ь» следует за взрывными и приданными и предшествует сонорным, а также, когда стоит между сонорными, за исключением сочетаний **rl, lm** и удвоения: **asra** (не **asъra**), **azraq** (не **azъraq**), **carra** (не **carъra**), **baqla** (не **baqъla**), **batraq** (не **batъraq**), **alnadъ** (не **alъnadъ**) и т. д.

г) в начале слова перед «г», «и», «і», «ь» не отмечается там, где не искажает смысл слова: **ru** – род (не **uruv**), но **yru** – бить (не **ruv**), **ret** – порядок, последовательность (не **iret**), но **'bret** – заставить выдрать кожу (но не **ret**) и т. д.

4. Сложно-слитные слова, когда они вместе передают одно понятие, писать слитно: **cermai** – керосин (состоит из двух слов **cer** – земля, **mai** – масло), **bescъldъq** – пятилетка, **yjqoian** – кролик (**yj** – дом, **qoian** – заяц), **qolqap** – рукавицы (**qol** – рука, **qap** – сосуд) и т. д.

5. Частицы, в своем звуковом оформлении подчиняющиеся характеру предыдущих звуков, до сих пор пишущихся отдельно, вроде вопросительного **ma?**, **sn** (от прилагательного+**сон**): **barama?** **barransn, kelgesn.**

О СПЕЦИФИКЕ СЛОВ-ТЕРМИНОВ¹

Одним из существенных недостатков, присущих нашей терминологической практике, было то, что в большинстве случаев обычные слова, не являющиеся терминами, выдавались за термины и за ними закреплялись определенные стандартные словесные обозначения, что уменьшило гибкость и выразительность казахских слов, сделало их малопонятными, порою совершенно непонятными.

Во избежание этого **необходимо** прежде всего **уточнить понятие термина**, выяснить, какое из слов является термином, требующим закрепления за ним определенного стандартного выражения, и какое из них не может быть обозначено одним определенным словом.

¹ Впервые опубликована в №2 «Бюллетеня Гостерминкома» (Алма-Ата, 1935 г.). – *Редколлегия.*

Термином называется специфический вид определенных словесных обозначений, передающих определенные понятия, установленные на данном этапе развития науки и практики, причем передаваемое термином терминологическое понятие может не совпадать со словарным значением, которое присуще данной словесной величине в обыденной жизни.

Так как термином обозначается определенное для данного периода научное понятие, причем часто не совпадающее со значением данного слова, то слово-термин остается стабильным, пока не нарушится стабильность того понятия, которое им передается. Часто слово-термин сохраняется и тогда, когда обозначавшееся им ранее понятие изменилось.

Например, термины, первично обозначавшие:

- атом – мельчайший неделимый;
- психология – учение о душе;
- яровизация – превращение озимых семян в яровые.

В дальнейшем с развитием науки понятия, выраженные этими словами, изменились и приняли новое содержание; электронная теория разрушила старое понятие об атоме, как мельчайшей частице тела, далее которой оно якобы не может раздробляться; психология стала учением не только о душе, но и, наоборот, учением, отрицающим существование души, духов; яровизацией стала называться такая обработка семян и пахотного поля, которая не только яровизирует озимые семена, но и ускоряет всходы самих яровых семян и улучшает урожай.

В подобных случаях – а случаи эти имеют место почти у всех терминов – старые термины сохраняются, но в них вкладываются новые содержания. Так как переводятся лишь слова, которыми выражаются научные понятия, а не сами понятия, ибо последние, общие для данного периода, и могут быть только объяснены, расшифрованы, а не переведены, то само собой понятно, что общепринятые термины непереводаемы. Те безобразия, которые имели место в казахской терминологической практике, вроде переводов **жан жүйесі** («учение о душе» вместо «психология»), **ортақшыл** («сторонник обобществления» вместо «коммунист»), **пішіндеме** («то, что относится к установлению фигуры», вместо «геометрия») и пр., происходили именно потому, что некоторые пытались переводить непереводаемое, т. е. переводить общепринятые термины.

Отсюда возникла необходимость закрепления определенного слова за каждым из этих стабильных понятий, причем слова, установленного в международной терминологической практике, если это есть, тогда как обычные слова, не являющиеся терминами, могут быть заменены другими словами в зависимости от богатства лексикона у говорящего или пишущего и от искусства употреблять уместно наличный у него словарный фонд.

Достижения науки и практики с тех пор, как история стала всемирной историей, являются в то же время достижениями мировой науки и практики. В наше время немыслимы такие случаи, чтобы один и тот же закон был открыт независимо друг от друга и Ломоносовым, и Лавуазье.

Поэтому и термины, порожденные этими достижениями, являются мировыми, международными. В этом и заключается отличие значений слов-терминов от значений обыденных слов. Если слово не приобретет международного, единого, стандартного на определенный отрезок времени научного понятия, а остается в том значении, в каком принято употреблять в отдельных языках, то оно не станет термином. Таковы русские слова «лошадь», «корова», «толстый», «мелкий» и т. д. и их соответствия в казахском языке: «ат», «сыйыр», «жуан», «ұсақ». Но в том то и дело, что понятия, передаваемые ими на русском языке, не покрывают тех понятий, которые выражены адекватными на первый взгляд казахскими эквивалентами. Русскому слову «лошадь» соответствует в одном случае «ат», в другом «жылқы», и, наоборот, казахскому слову «ат» соответствует в одном случае русское «мерин», в другом — «конь» и т. д. Казахское слово «сыйыр» в большинстве случаев соответствует русскому «рогатый скот» и лишь реже — русскому «корова». Русское слово «толстый» соответствует казахскому «жуан» лишь в выражении толщины цилиндрического тела, а «толстые» же тела, имеющие плоскую поверхность, вроде «бумага», в казахском будут не «жуан», а «қалың», «толстая бумага» — «қалың қағаз», но «толстый стебель» — «жуан сабақ». Русское слово «мелкий» соответствует казахскому «ұсақ» лишь в характеристике им таких тел, как «камешек» и т. д. («ұсақ тастар» — «мелкие камешки»), но когда им обозначается глубина воды, то передается это казахским словом «тайыз»: «тайыз су» — «мелкая вода».

И это вполне естественно, ибо слова являются **не просто названиями предметов, а названиями осознанных предметов.** Так как

это осознание происходило в условиях исторического развития отдельных народов, то в зависимости от конкретно-исторических условий, которые были пережиты каждым языковым коллективом, это осознание бывает различно. Каждый из этих коллективов осознал тот или иной предмет с той лишь стороны, с какой соприкасался он в своей практической жизни, и устанавливал связи между явлениями, исходя из этой реальной связи, которая ему была известна.

«**Восход солнца**» для одних народов представлялся как «*восхождение на высь*», для других — как «*выход из помещения*», для третьих — как «*рождение*». То же самое случилось и с понятием «*меньшей глубины воды*». Русские это связывали с «*мелким предметом*», а у казахов оно ассоциировалось с «*замерзающей водой*», с чем связано понятие «*скользкости*» («*тайыз*» от основы «*тай*» — скользить).

В результате такого свойства процесса образования обыденных понятий, соответственно и обыденных слов, слова одних языков, соответствующие определенным словам других языков, всегда соответствуют лишь в одном определении того понятия, которое обозначается этими словами, но никогда не соответствует полностью, ибо обыденные понятия, пока не будут изглажены окончательно различия в жизни и исторически унаследованном сознании, не будут одинаковыми у различных народов.

Другое дело — научные понятия. Последние определены для конкретного промежутка истории данной науки независимо от историко-этнически унаследованных сознаний того народа, откуда происходит лицо, оперирующее данным понятием. Научное понятие «*линия*» не совпадает с обыденным ее понятием, ассоциирующимся у различных народов с самыми различными явлениями, как и не одно и то же понятие «*пар*» в обыденной жизни и в физике.

Обыденные слова отдельных языков становятся терминами, когда они освобождаются от этой национальной ограниченности, когда они фиксируют определенные научные понятия, не знают уступок сознанию отдельных народов. Казахские слова «*тау сагыз*», «*жабагы*» оставались обыденными словами, пока употреблялись как выражения тех понятий, какие вкладывают в них казахи. Но слова стали терминами, когда слово «*тау сагыз*» стало выражать определенное ботаническое и биохимическое понятие, а слово «*жабагы*» — товароведческое.

Поэтому можно утверждать, что национальных терминов не бывает, если не считать практики единичных народов, таких, как арабы и китайцы, в силу исторически сложившихся условий, старающихся создавать все термины из национального языкового запаса.

Поэтому термин всегда международен независимо от того, обозначен ли он словом национальным, вроде «*труд*» и «*деньги*», или же словом межнациональным, вроде «*капитал*» и «*валюта*», ибо понятия, передаваемые как первыми, так и вторыми терминами, одинаково международны и вовсе не присущи какой-либо нации.

Когда национальные рамки становятся тесными, когда возникает стандартизация в производстве в мировом масштабе как языковое выражение, тогда появляются и растут международные термины-стандарты, часто обозначаемые международно-общими словами. Но так как и в эту эпоху будут существовать нации и национальные языки, то значительная, быть может преобладающая, часть международных терминов будет обозначена словами национальных языков.

Следовательно, и в этот период будут существовать термины, наряду с международно-общими, обозначенные словами национальными. Пропорция между этими двумя типами терминов будет зависеть от конкретно-исторических условий, но в общем удельный вес терминов, обозначаемых международными словами, будет расти по мере развития общества.

Такой, установленный терминологической практикой порядок образования терминов из международно-бытующих слов, с одной стороны, и из национальных слов — с другой, должен сохранить свою силу и при создании казахской терминологии.

Таким образом, казахская терминология будет состоять с одной стороны, из интернационально-единых обозначений, с другой — из терминов, создаваемых на базе казахских слов.

Этим и объясняется наша позиция, направленная против перевода интернационально-единых терминов независимо от того, имеют ли они лексические соответствия в казахском языке, или не имеют.

Май 1935 г.

ПРИНЦИПЫ ТЕРМИНОЛОГИИ КАЗАХСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА, ПРИМЕНЯЕМЫЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ КОМИССИЕЙ

(Одобрено съездом культурных работников, Алма-Ата, 1935 г.)

Принципы терминологии казахского литературного языка, применяемые Государственной терминологической комиссией¹

1. Термины, имеющие в практике литературных языков международно-единые обозначения без перевода на национальные языки, вроде: **революция, совет, теория, практика, тенденция, медицина, хирургия, климат, абсолютный, конкретный** и т. д., принимать в том же международно-едином обозначении, без перевода их на казахский язык.

2. Международные термины, которые в практике литературных языков переводятся на национальные языки, как-то: **производство, труд, деньги, корень, стебель, мышцы, деление, умножение** и т. д., переводить на казахский язык. Если подлежащий переводу термин не имеет эквивалента в казахском языке или же если казахский перевод делает его менее понятным (в иных случаях искажает смысл термина), то принимать соответствующее русское слово: **сословие, состав, клетка, слет** и т. д.

3. Термины, употребляющиеся в различных дисциплинах, но в одном и том же значении, или в значениях близких друг к другу, принимать в едином обозначении: **форма – forma** (в философии и физике), **материя – materija** (в философии и физике), **корень – tybir** (в математике, в ботанике, и лингвистике), **морфология – morpologija** (в ботанике и лингвистике), **реакция – reaksija** (в химии, биологии, политике), **экскурсия – ekskursija** (в области просвещения и в физиологии).

4. Термины, имеющие в различных случаях различное значение, вроде: **мануфактура** (в историко-экономическом и товароведческом значениях), **продукт** (продукт производства и продукт как продовольствие), **легенда** (как фольклорный жанр и как аннота-

¹ Материал впервые опубликован в качестве предисловия к Терминологическому словарю казахского языка, составленному Х. К. Жубановым (Алма-Ата, 1936).

ция) и т. д. принимать как термин для одной дисциплины, а в остальных случаях переводить. Например, **мануфактура** как этап экономического развития – термин (не переводится), но как вид товара – не термин (переводится).

5. Международные термины принимаются в той форме, в какой они пишутся в русской литературе. В том случае, если в казахском языке будут отсутствовать какие-либо звуки (для передачи этих терминов), таковые изображаются буквами в пределах казахского алфавита (**форма – roґma, химия – qij mija, революция – rebolutsija**) и т. д.

6. Термины, переводимые на казахский язык (см. п. 2), должны сохранять при переводе полное соответствие их научному значению. При переводе этих терминов следует точно учитывать грамматические особенности казахского языка, не прибегая к искусственным словообразованиям, делающим термины непонятными, как, например: **berilis – передача, korpil – многоугольник, тоqта – текстиль, tәsirijbe – практика** и т. д.

7. Международные термины, выраженные в именной и отглагольно-именной формах, за исключением образований с каузативной формой, созданной при помощи формальных элементов **-изация, -ификация, -ация** (в словах **машинизация, электрификация, объективация**), которые соответствуют казахским формам **masij nalandьruv, elektirlendьruv, obijektiptenuv**, принимать в том же виде.

Международные термины как определения, образованные из прилагательных на **-ский, -ный**, в казахском образовании принимать усеченно, т. е. без **-ский, -ный**: **популярная книга – popular kitap, абсолютная величина – absolut sama, буржуазная идеология – burcuaz ijdeologija, экстенсивное хозяйство – ekstensijр сарнасььь, дифференциальное уравнение – dijperensijal tengerge.**

Прилагательные, оформленные суффиксом «**-ский**» с превращением звука «**к**» основы в «**ч**», оставлять в существительном оформлении без всяких наращений: **электрическая лампа – elektir sam, физическая география – rijzika sagarija** и т. д. Глагольные формы от существительных и прилагательных основ образовывать при помощи соответствующих казахских суффиксов: **изолировать – ijzolatsij alay, механизировать – masij nalandьruv** и т. д. Термины же, имеющие в русском языке лишь глагольные формы и не имеющие именных форм или слишком отдаленные от именных значе-

ний, переводить сообразно с контекстом (**игнорировать, регулировать, реагировать** – последнее слишком отдалено от именной формы «реакция»).

8. Вместе с терминами ввести в казахский язык ряд приставок, употребляющихся в международной терминологической практике, которые не могут быть заменены казахскими суффиксами, например «-ист», «-изм» (суффиксы), «ре-», «син-», «де-», «анти-», «контр-» (префиксы).

Большинство же других аффиксов, встречающихся в терминах, сохранять в казахском употреблении, но не выделять как формальные элементы, а считать их органической частью основы.

9. Сокращенные формы терминов, присоединяемые к другим словам (**авто-, аэро-, авиа-** и пр.), иметь в сочетании с казахскими словами: **apocol, aptoqatynas, ablacana** и т. д.

Термины: **диктатура, революция, совет, теория, практика, контрреволюция, милитаризм** и пр., употреблявшиеся в казахском языке только переведенными, принимать без перевода в интернациональной их форме.

10. Ввести в практику казахского словообразования сокращенные сложные слова, широко применяемые в современном русском языке со времени Октябрьской революции, считая такие образования вкладом, внесенным достижениями революции (**политэкономия – polijtekonomija, райисполком – avatkom** и т. п.).

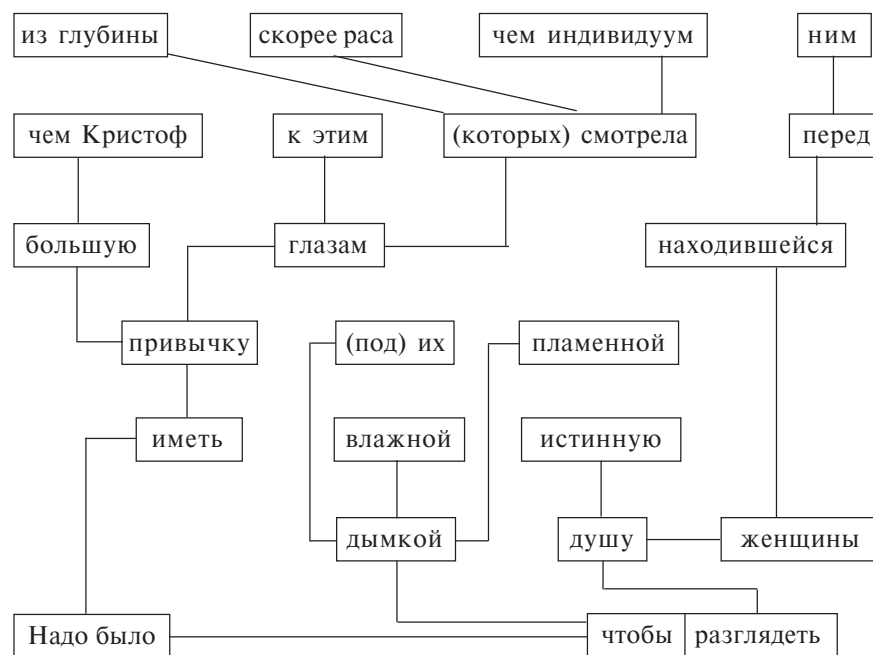
Однако при образовании подобных сокращений необходимо увязывать их с законами казахского литературного языка, используя на практике лишь те из образований, которые были приняты Государственной терминологической комиссией.

ЭТЮДЫ К ПЕРЕВОДУ ТРЕХ СТИЛЕЙ¹

I. Текст художественный (Ромен Роллан. Жан Кристоф. Т. 4. С. 68).

а) «Надо было иметь большую, чем Кристоф, привычку к этим глазам, из глубины которых смотрела скорее раса, чем индивидуум, чтобы разглядеть под их влажной и пламенной дымкой истинную душу находившейся перед ним женщины».

Схема связей слов

Перевод: «Алдында тұрған әйелдің шыны кім екенін көзінің буы мен жалыны аралас түтінінен айырып тану үшін, бұл аржағынан (түбінен) бір адам емес, бүтін ұрулы ел қарап тұрған екі көзге Кристофшыламай әбден үйреніп алу керек еді».

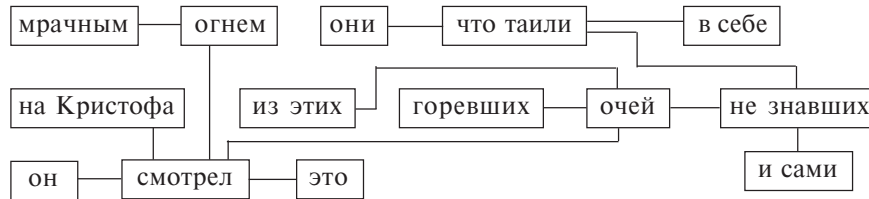
¹ Материал ЦГА КазССР, ф. 81, оп. 3, д. 378, лл. 28-33. Впервые опубликован в сборнике «Лексико-семантические вопросы перевода». Алматы, 1987 (заголовок условный. — Прим. ред.).

б) «Это была душа всего еврейского народа».

Перевод: «Бұл бүтін жәбрей халқының жан үрейі еді».

в) «Это он смотрел на Кристофа из этих горевших мрачным огнем очей, не знавших и сами, что они в себе таили».

Схема связей слов

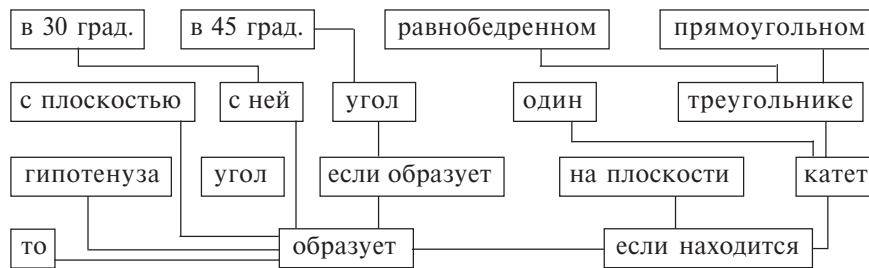

Перевод: «Өзінің ішінде не бар екенін өзі де білмей, оттай жанып, түнерген ол екі көзбен Кристофқа қарап отырған сол бүтін халық еді». Здесь подлежащее превращено в сказуемое; определение «мрачный» отнесено к «очей».

II. Текст научный (Рыбкин Н. Сборник задач по геометрии. Ч. 2. Стереометрия. М., 1934. С. 7, задача 12).

«Если в равнобедренном прямоугольном треугольнике один катет находится на плоскости M , а другой катет образует с ней угол в 45 градусов, то гипотенуза образует с плоскостью M угол в 30 градусов».

Схема связей слов

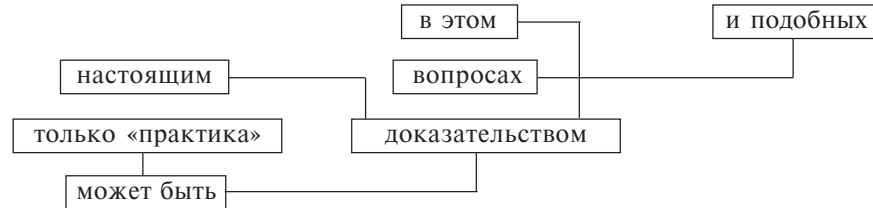

Перевод: «Тең бүйірлі тік бұрышты үшкілдің бір катеті M жазықтығында да, екіншісінің ол жазықтықпен арасы 45 градус болса, онда гипотенуздың жазықтықпен арасы 30 градус болады». В этом предложении *30 градус* «тік бұрыш» заменено на «30 градус», слово «бұрыш» пропущено. «На плоскости» обращено в сказуемое первого придаточного, «если находится» пропущено.

III. Текст публицистический (из газет).

а) «Настоящим доказательством в этом и подобных вопросах может быть только «практика».

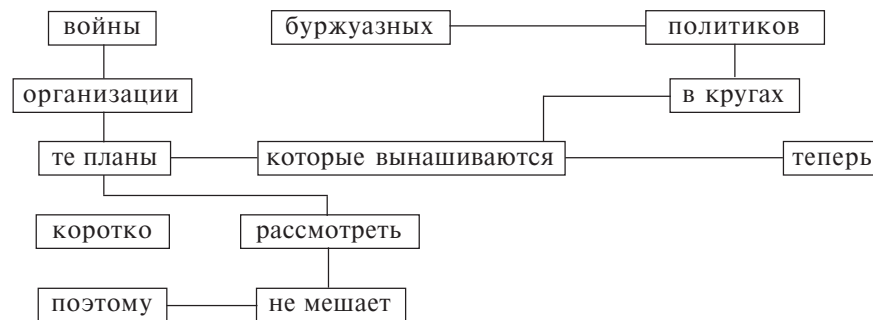
Схема связей слов

Перевод: «Бұл мәселеде, бұл сияқты мәселелерде нағыз «ыспат» тек тәжірибеде ғана бола алады» («Соц. Қазақстан». 29 қаңтар, № 25). В этом предложении (год издания газеты у автора не указан. – Прим. ред.) подлежащее «практика» с логическим ударением должно сохранить непосредственное соседство со сказуемым. Но и дополнение «доказательством», переводимое на казахский язык в неоформленном виде (в неопределенном падеже), должно занять то же место (непосредственно предшествовать сказуемому). Поэтому при переводе этой фразы удобнее обратить подлежащее (в данном случае логическое сказуемое) в сказуемое. Ср.: «Бұл мәселеде, бұл сияқты мәселелердің бәріне де нағыз «сыпат» бола алатын тек қана практика», или же «Бұл мәселеде, бұл сияқты мәселелердің бәрінде де дәлел болуға практика ғана жарайды» и т.д.

б) «Не мешает поэтому рассмотреть коротко те планы организации войны, которые вынашиваются теперь в кругах буржуазных политиков».

Схема связей слов

Перевод: «Сондықтан буржуа саясатшыларының қазіргі жасап жатқан соғысты ұйымдастыру жоспарларын қысқаша қарап өтуге болмайды» («Соц. Қазақстан»). В этом предложении слово «жоспарын» имеет два определения: «жасап жатқан» и «ұйымдастырудың» (по нашему мнению, просто *болдырудың*) в родительном падеже, которому поэтому и должно принадлежать первое место, т. е. более отдаленное от определяемого слова. Правда, «жасап» имеет свое определение (логическое подлежащее) в родительном падеже — «саясатшылардың», также относящееся к «жоспарын», что затрудняет сочетание этих двух определений в предлагаемом порядке. Но определение «жасап жатқан» не должно предшествовать определению в родительном падеже, иначе оно может быть понято как определение следующего за ним непосредственно «соғыстың». Таким образом, правильный перевод данного предложения должен быть такой: «Сондықтан соғысты болдырудың буржуа саясатшылары кәзірде жасап жатқан жоспарларын қысқаша қарап өтуіміз артық емес».

Конечно, было бы несравненно лучше, если бы к «болдыру» прибавили служебное слово, вроде «үшін, жағынан, жөнінде», получилось бы: «соғысты болдыру үшін буржуа саясатшылардың жасап жатқан жоспарын». Но такой перевод представляет неточность в редакции (вместо «Соғысты болдырудың жоспары» получается «Соғысты болдыру үшін жасап жатқан жоспар»).

Чаще всего в таких случаях сложное предложение разбивается на несколько предложений с превращением придаточного предложения в самостоятельное. Ср.: «Сондықтан соғысты болдырудың жоспарын қысқаша шолып өтуіміз артық болмас; ол жоспарларды кәзірде буржуа саясатшылар жасап жатыр». Или: «Соғысты болдырудың жоспарларын кәзірде буржуа саясатшылар жасап жатыр; ол жоспарларды біздің қысқаша шолып өтуіміз артық болмас».

Можно применить и прием повторения определяемого слова: «Сондықтан соғысты болдырудың жоспарларын, — буржуа саясатшылардың кәзірде жасап жатқан жоспарларын, — шолып өтуіміз артық та болмас».

РЕДАКТОРСКИЕ ПРИМЕЧАНИЯ Х. ЖУБАНОВА К ДВУМ СТАТЬЯМ С. АМАНЖОЛОВА¹

[К стр. 15]

Следует заметить, что источником бед в данном случае является не «подчинение закону сингармонизма», как это кажется многим, в том числе и тов. С.Аманжолову, а **искажение** произношения и начертания международных слов **под видом этого подчинения**. В действительности же сингармонизм тут ни при чем.

Сингармонизм – закон вполне реальный и вовсе не отживший, а действующий; следовательно, он нисколько не реакционен в том виде, в каком имеет силу в современном казахском языке. Современный казахский язык, как и известный нам дореволюционный казахский язык, знает один вид сингармонизма: **фонетическое согласование звуков аффиксов со звуками основы**, сохраняя ведущую роль за звуками основы и подчиняя характер звуков аффиксов (в смысле твердости и мягкости, глухости и звонкости, режесонорности и шумности) характеру звуков последнего слога основы. Так, аффикс множественного числа принимает шесть разновидностей в зависимости от того, каковы звуки последнего слога основы: 1) если звуки последнего слога основы твердые (гutturальные), то гласный аффикса будет твердый, если же мягкие (палатальные), то мягкий, например от основы **бала** – «*дитя*» форма множественности будет **бала-лар** – «*дети*», но от **бәле** – «*беда*» будет **бәле-лер** – «*беды*»; 2) если последний согласный основы глухой, то начальный звук аффикса будет тоже глухой, если же звонкий, то и в аффиксе будет звонкий звук: **тартыс** – «*борьба*», **тартыс-тар** – «*борьбы*», **жалғыз** – «*один*», «*одинокий*», **жалғыз-дар** – «*одинокие*»; 3) если последний звук основы гласный или «*р*», «*и*» или «*в*», то начальный звук аффикса множественности будет: **бала** – **балалар**, **бәле** – **бәлелер**, **қасқыр** – «*волк*», **қасқырлар** – «*волки*», **жұмыскер** – «*рабочий*», **жұмыскерлер** – «*рабочие*».

Как видно из этого, функция сингармонизма заключается лишь в том, чтобы, как «цемент», удержать суффиксы в единстве с осно-

¹ Настоящие заметки являются примечаниями редактора (Х.Жубанова) к статьям С. Аманжолова «О языке перевода классиков М–Л» и «Элементы флективности в казахском языке», опубликованных в «Трудах Казахстанского научно-исследовательского института национальной культуры». Алма-Ата; Москва, 1935. Кн. I.

вой и в подчинении последней, как на это указал еще в 1882 г. акад. В. Радлов (Phonetik der nordlichen Türkschprachen, Leipzig, 1882. В.1. S. 77), то же самое повторивший в 1906 году (Einleitende Gedanken zur Darstelleng der Morphologie der Türkschprachen // Записки Академии наук, т. VII. Петербург, 1906), и как еще раньше говорил Бодуэн де Куртенэ (Резья и резьяне // Славянский сборник, т. III, ст.1, стр. 323). Сингармонизм, понимаемый в этом смысле, – а понимать следует только в этом смысле, ибо другого вида сингармонизма, другой его функции казахский язык не знает, – зиждется на суффиксально-агглютинирующей морфологии нашего языка, а вовсе не обуславливается расово-физиологической особенностью народов – носителей языков с сингармонизмом, как утверждал акад. Бетлинг, видевший в нем результат «einer eigentümlichen Organisation der Sprachorgane aller ural-altaischen Volker» – «особенности устройства органов речи всех урало-алтайских народов» (Über die Sprache der Fakoten, р. II), или, как полагал Штейнталь, усмотревший в сингармонизме «eine geistige Trugheit» – «духовную лень этих народов» (Charakteristik der hauptsachliehsten Tupen des menschlichen Sprachbaues. Berlin, 1860. S. 180). Следовательно, объявление войны против сингармонизма, как часто поступают ученые мужи из ВЦКНА², равносильно объявлению войны против агглютинативного строя так называемых урало-алтайских языков. Сингармонизм в этих языках одной природы с регрессивной ассимиляцией в латинском и русском языках. Если аффикс «с» то оглушается, то озвончается, чтобы приспособиться к начальному звуку основы в русском языке: «с-пайка», но «з-бавить» (речь идет о произношении, а не о правописании), или же аффикс «dis» изменяется в «diz» в латинском также для приспособления к начальному звуку основы, то во всех этих случаях следует видеть одно и то же явление с сингармонизмом с тем лишь различием, что в одном случае аггармонизация реализована путем согласования звуков префикса с основой (латинский и русский языки), а в другом – путем согласования звуков суффикса с основой (казахский язык, который не знает префиксов). Едва ли найдутся смельчаки, стремящиеся одним ударом покончить с этим сингармонизмом в международных терми-

² ВЦКНА – Всесоюзный Центральный комитет нового (латинизированного) алфавита.

нах и в русском языке, а также чередованием глухих и звонких в русском и немецком языках, являющихся пережитком того периода, когда фонетическое согласование внутри слова более сильно, чем теперь.

Сингармонизму, реально существующему в казахском языке, мы и в дальнейшем будем подчинять словообразование международных слов, как и в подлинно казахских, в том смысле, что звуковой состав суффиксов, присоединяемых к терминам, будет оформлен в зависимости от характера звуков последнего слога международного слова: **трактор-лар, кали-лер, гранат-тар, гранит-тер.**

В этом действительно присущем ему смысле сингармонизм не опасен и не реакционен, а необходим. Он опасен в той научно неверной формулировке, которую дали Байтурсунов, Досмухамедов и др. и которая гласит, что «согласование звуков происходит не только между основой и аффиксами, но и внутри основы, так что всякое казахское слово бывает целиком твердое либо целиком мягкое». Это ненаучно, следовательно, неверно, потому что основы давно утратили внутреннюю аггармонизацию (бывшую некогда тоже необходимой), как это видно из звукового оформления слов: **кайте-мін** – «что буду делать», **бірақ** – «однако», **әпербақан** – «нахал», **мұнтаз-дай** – «без недостатков» и пр., и пр. Это же говорит о том, что условием разрушения сингармонизма в казахских основах послужил самый способ казахского словообразования путем словосложения (все приведенные слова первично состоят из двух слов), т. е. внутреннее «спонтанное» развитие самого казахского языка, а не наплыв иноязычных слов, как полагает К. Юдахин и многие другие, видящие в историческом развитии языков троцкистскую формулу развития путем внешнего насилия (см.: *Юдахин К., Сухотин А. О сокращении некоторых букв в ряде тюркских языков // Письменность и революция, сб. 1, стр. 140-141*). Так как сами казахские основы допускают сочетание твердых и мягких звуков, т. е. не знают аггармонизации, то распространение закона аггармонизации на основу международных слов нельзя квалифицировать как «подчинение закону сингармонизма», как допускает Аманжолов; здесь следует видеть насилие над сингармонизмом, насилие над законами казахского языка, в конечном счете насилие над казахским языком.

Борясь с различными искажениями в применении закона сингармонизма, прежде всего следует разобраться, уяснить себе, в чем

тут дело, иначе вполне возможно «вместе с водой выплеснуть и ребенка».

Впрочем, кажущееся созвучие казахских основ происходит от того, что большей частью казахские корни односложны, а все остальные – суффиксы, если не живые, то мертвые и, как суффиксы, подчинены звукам односложной основы.

[К стр.16]

«**Клетка**» – сравнение неудачное. Организм языка будущего не будет состоять из тех клеток, о которых идет здесь речь, т. е. из слов современной терминологии. Так как современные и интернациональные термины созданы и создаются из материала «русского, немецкого» и прочих национальных, а чаще донациональных (греческого и латинского) языков, то понятно, нельзя их авансом причислять к лексическому фонду общечеловеческого языка. «Термин – это язык будущего» лишь постольку, поскольку круг его обращения не укладывается в рамки национальных языков, постольку он международен, но нельзя забывать и того, что современная терминология наряду с тем, что она интернациональна, в то же время и национальна, поскольку изготавливается из национально-лингвистического материала, употребляется в условиях существования наций, наконец, поскольку входит и в национальное словарное богатство каждого языка.

Не совневаемся, что автор и в этом вопросе того же мнения, что и мы. Но тем не менее мы сочли нужным дать некоторые пояснения, т. к. существует очень много ошибочных представлений, выдающих язык терминов за подлинный мировой язык будущего (ср., например, подобное допущение у проф. Юшманова в его «Грамматике терминов», приложенной к «Словарю иностранных слов». М., 1932 г.).

[К стр.19].

Нельзя считать справедливыми все замечания и акад. А.Н. Самойловича, в особенности первое и последнее из приведенных здесь. В 1925 году, когда впервые был переведен «Ком. манифест», число казахов, изучающих иностранные языки (русский язык для казахов не есть иностранный), по крайней мере из тех, на кого рассчитан перевод, равнялось чуть ли не нулю. При таком положении вещей соблюдение буквальной точности в отношении слов «и н о с т р а н н ы х я з ы к о в» сделало бы перевод менее понятным, чем

при наличной, я бы сказал, удачной замене этого примера (это лишь пример, а не термин). То же самое следует сказать о переводе выражения «*общественное евангелие*», которое и теперь не будет понятным для не знавшего и не изучавшего истории христианства казаха. Такие образные выражения, незнакомые учителям перевода, можно и должно заменить соответствующими образными же выражениями, выработанными на казахской почве. Мы считаем, совершенно непростительным для академика А. Н. Самойловича такие переводы на русский язык, как «*заставить жаворонка нести яйца на овце*» или «*ясно, как то, что на жеребенка положили тавро*». Дело в том, что тут мы имеем дело с идиоматической фразеологией, с так называемыми «крылатыми словами», значения которых непередаваемы переводом отдельных слов, из которых они состоят. Следовало бы объяснить значение фразеологии в целом. В общем следует заметить, что перевод «Ком. Манифеста» содержит местами такие удачные, мастерски выполненные передачи мысли авторов на казахский язык, что и нынешним переводчикам и их критикам есть там кое-чему поучиться.

[К стр. 22].

Автор неоднократно прибегает к обратному переводу как к критерию. Это может дать известный эффект в полемике, но критерием правильности перевода не может служить, потому что семантическая емкость слов, как бы соответствующих друг другу, в различных языках бывает различная, что может вызвать несовпадение обратного перевода цитат. При подготовке английского издания «Капитала» Элеонора Маркс выполнила кропотливую работу отыскания английских источников для того лишь, чтобы не было обратного перевода. Энгельс прямо указывает, что вследствие двойного перевода «смысл цитаты приобрел несколько иной оттенок, напр., цитаты из Стюарта, Юра и т. д.» (Предисловие к IV нем. изд. «Капитала» // Капитал, т. I, 1934, ИМАЛ, стр. 35), и что поэтому он воспользовался первоначальным английским текстом.

[К стр. 23].

И «*кәрі*» и «*ескі*» переводимы на русский язык словом «старый» с тем лишь, что в казахском «*кәрі*» означает «старый» в смысле возраста, а «*ескі*» значит не вообще «старый», а «ветхий». Так что ни то, ни другое полностью не совпадает со значением «древний», а приблизительно совпадают оба одинаково. В этом смысле замена

слова «*кәрі*» словом «*ескі*» едва ли улучшает перевод. То же самое можно сказать о замене «*кәрі заман Римінде*» — «*в Риме древней эпохи*» выражением «*ескі Рим заманында*» — «*в эпоху древнего Рима*».

**ПРИМЕЧАНИЯ РЕДАКТОРА К СТАТЬЕ
Т. АМАНЖОЛОВА «ЭЛЕМЕНТЫ ФЛЕКТИВНОСТИ
В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ»**

[К стр. 27].

Публикуя исследование молодого лингвиста т. Аманжолова, считаем необходимым предупредить читателей, что вопрос, поставленный им, очень серьезен и постановка его вполне своевременна. Основная идея автора об отсутствии «китайской стены» между типологически различными языками и о возможности перерастания одних типов в другие совершенно правильна, хотя вопрос о том, представляют ли эти элементы флективности в казахском языке зародыш могущего господствовать в будущем принципа или же они лишь явления, не получившие дальнейшего развития, остался неясным, и нелегко его разрешить. Дело в том, что не всякие элементы представляют собой тенденции нового; бывают элементы, являющиеся пережитком пройденного этапа, а также такие, которые никогда не были господствующей нормой и не имеют тенденции стать таковой в будущем. Так что недостаточно установить наличия каких-то элементов, а необходимо наряду с этим выяснить, какова их жизненность и будущность. Автор, по всей вероятности, видит развитие этих элементов в господствующую норму в будущем, но это положение у него осталось необоснованным. Флективность не есть последнее звено в цепи развития языков, она начинает сдавать свои позиции уже в наше время, как показывают это английский и дореволюционный русский язык. Поэтому и есть все основания полагать, что грядущее казахского языка не в переходе на флективный строй, а может в том, что он достигает высшей ступени своего дальнейшего развития, минуя флективную стадию.

Среди фактов, приведенных автором в доказательство его положений, есть довольно удачные, подтверждающие неголословность его заявлений, но вместе с тем есть и такие, которые дают знать о явно поверхностном, несерьезном отношении автора к материалу. Такие случаи отмечены и разъяснены в следующих редакционных примечаниях. Однако эти замечания касаются лишь

отдельных примеров, отдельных формулировок, являющихся результатом допущенной автором некоторой небрежности к фактическому материалу, к техническим приемам языковедческого анализа, и они, эти замечания, нисколько не ослабляют общего положения автора, нашедшего себе достаточное подтверждение в той части аргументации, которая осталась не затронутой примечаниями редакции.

[К стр. 28].

Типичный аморфно-синтетический китайский язык знает, однако, аффиксы, но часто это не видно из-за иероглифической письменности, которая своей формой консервирует пройденные этапы языка. Так, в китайском *dao* – «сабля», *dzze* – «дитя», т. е. «маленькая сабля». Синологи большей частью видят в подобных случаях синтаксическое сочетание, а не явление морфологического порядка. Однако один из китайских языков – дунганский, перешедший на алфавитное письмо, не осознает в сочетании *daodze* двух слов, лишь сочетавшихся, а видит одно слово, основой которого является *dao*, а *dzze* воспринимается как суффикс уменьшительности. Так что определение «аморфно-синтетический язык» правильно как схема, но чистой аморфности, как и чистой синтетичности, нет, по крайней мере, в китайском. Все же, поскольку аморфно-синтетическая сторона в китайском преобладает при наличии элементов агглютинации, то данная классификация остается верной.

[К стр. 29].

Степень развитости языка, однако, не измеряется тем, что различные грамматические оформления одной и той же части речи бывают различного корня. Такое образование налицо во всех языках, не только в русском («хорошо», но «лучше»; «я», но «мы»), немецком («gut», но «besser»; «ich», но «mich»), но и в абхазском – самом архаичном (см.: *Hasra. Die passive Konstruktion* и т. д. // Яфетический сборник, кн. VI, Л., 1930).

В казахском языке местоименные суффиксы первого и второго лица выявляют то же самое: наряду с *-із* (*келеміз* – «мы придем») налицо и *-к* (*келді-к* – «мы пришли»), наряду с *-сің* (*келе-сің* – «придешь»), налицо и *-ң* (*келді-ң* – «ты пришел»).

[К стр. 30].

Едва ли можно видеть причину сохранения глухости конечного «п» основы, принимающей аффикс с начальным гласным, в преж-

двух временном закреплении печатью. Во-первых, печать в Средней Азии — дело недавнее, во-вторых, письменность здесь не была массовым явлением, чтобы быть в состоянии воздействовать на систему фонем, в-третьих, чередование — «п» с «в», а не устойчивость одного из них должно считаться явлением более ранним, в-четвертых, уйгурский язык и в настоящее время больше, чем какой-либо язык, знает чередование — «п» с «в»: так, **қап** — «мешок», **түп** — «дно», но в притяжательной форме «п» превращается в «в»: **қаві** — «его мешок», **түві** — «его дно». Так что никакой статичности в этом отношении уйгурский язык не проявляет, наоборот, чередование «п» с «в», встречающееся в казахском спорадически, в уйгурском выступает как норма.

[К стр. 30].

Форма **арымас** — «не будет худеть» не происходит от слова **арықтамас** *ид.* В казахском существует глагольная основа **ары** — «худеть», отсюда **ары-ма** — «не худеть», **ары-ма-с** — «не будет худеть». От глагольной основы «ары» образовано производное имя посредством прибавления суффикса «-қ»: **ары-қ** — «то, что худеет, худой», так же, как от основы **қоры** — «охранять» образовано **қоры-қ** — «охраняемое». Производное имя **ары-қ** — «худой» вновь превращается в глагол, приняв на себя суффикс глаголообразования (ла — да) **-та**: **арық-та** — «сделаться худым», «похудеть». Таким образом получились два глагола-синонима: один первообразный «ары» и другой второобразный «ары-қ-та». Следовательно, получилось не «ары» от «арықта» путем усечения, а наоборот, «арық-та» от «ары».

Несколько иначе обстоит дело со словами «**кәрі**» (**қары**) — «старый» и **кәрттай** — «устареть». От именной основы **кәрі** образовалась глагольная основа посредством суффикса **-тай** — **кәрттай** (я не имею основания усматривать здесь образование от основы **gart** — «старик», хотя могло случиться и так), а последний редуцированный гласный «и» основы лишился ударения ввиду перехода ударения на последний слог **-тай**, в результате гласный «и» исчезает совершенно так же, как в случаях: **мұрын** — **мұрны** — «нос», **орын** — «место», **орна** — «поместиться» и из **кәрі-тай** остается **кәрттай**. Глаголообразующий суффикс **-тай** встречается тоже редко. Но что он имеет место, говорит форма **жан-тай** — «лежать на боку» от слова **жан** — «бок».

Форма же **кәрі** как основа глагольная встречается единственно у Алтынсарина в вышеприведенном месте. Лично у меня имеется сомнение насчет реальности бытования у казахов этой формы глагола. Во всяком случае нет никакого основания возводить форму **кәрі-ме** к форме **кәр-тай-ма**, ибо при реальности первой та и другая должны считаться самостоятельно развившимися так же, как **ары** и **арықта**.

[К стр. 30].

Образование **үйк-та** — «спать» не представляет особенно большого отклонения от нормы, как и не есть оно результат флексии основы. Нормальной формой этого глагола было бы **үйқы-ла**. Но переход ударения редуцированного гласного «**ы**» на следующий гласный в порядке **үйқы (ла) — үйқы-ла** вызвал исчезновение этого гласного, как в слове **қоз-да** вместо **қозы-ла**. Образование по выпадении «**ы**» стечение глухого взрывного «**қ**» с сонорным **л** — сочетание незаконное для казахского языка; поэтому **л** суффикса заменено глухим взрывным двойником своим **т** и получилось форма **үйк-та**. В татарском, где сочетание это допустимо, сохранился **л** суффикса: **йұқы — жұқы — «сон», а йұқы-ла — жұқ-ла — «спать»**.

Больше подходят примеры **үйат** и **үйал**. Последние напоминают флективное оформление тем, что здесь видимые формальные элементы расположены не в порядке последовательного их нарастания, как поступает в подобных случаях казахский язык, а замещены одни другими (**й** и **т** в словах **үйат** и **үйал**), подобно гласным характерам различных форм в индоевропейских языках («**а**» и «**ы**» в словах **корова** и **коровы**, при **сыйыр** и **сыйыр-лар** в казахском). Кроме того, и это самое главное, основа неотделима от формантов, не в состоянии самостоятельно употребляться так же, как основа глагола **пис-ать (пис)** не может употребляться отдельно.

В этом, собственно, и заключается отличие флексии от агглютинации. Формы **үйа-т** и **үйал** напоминают флективную морфологию тем, следовательно, что основа **үйа** не есть самостоятельное слово. Значит, если за конечными звуками **ли** и **т**, заменяющими друг друга с функциональной службой, признать формальные элементы, то эти формальные элементы органически связанные с основой, могут быть не чем иным, кроме как внешними флексиями; если же в них видеть составную часть основы, то они становятся неизбежно признаком внутренней флексии, с тем лишь различ-

ем, что флексия основы выражена здесь заменой одного согласного другим согласным, в то время как в семитских и индоевропейских языках она выражается заменой одного гласного другим гласным. Но так как есть языки, осуществляющие внутреннюю форму посредством изменения и согласных (см.: *Сенир*. Язык, М., 1934), то эта особенность «казахской флексии» не может явиться преградой к флективности. Однако все это – видимость. В сущности же и **ұят** и **ұял** – образования агглютинативные. Агглютинативная их природа затемнена лишь тем, что здесь корень и, более того, производная глагольная основа – неживые; мертвый также суффикс **-т** в слове **ұя-т**, он тот же суффикс, образующий имя от глаголов, что налицо в архаических образованиях, пережиточно сохраненных в казахском, как **кій-(і)т** – «одежда» от **кій** – «одеваться», **мін-(і)т** – «подвода» от **мін** – «сесть на лошадь», **шық-(ы)т** – «одежда, предназначенная девушке, выходящей замуж», от **шық** – «выйти». «Л» же в слове **ұя-л** представляет собой современный живой суффикс пассивного залога, так что на долю глагольной основы остается часть **ұя**, но в живом языке такого слова нет, основа эта мертвая. Но ведь мертвы основы глаголов **күре-с** – «бороться» и **жар-с** – «состязаться в бегах», от которых, если отнять живой по сей день суффикс взаимного залога **-с**, остаются не употребляющиеся самостоятельно части: **күре** - и **жары-** (быть может, **жары**). Но не объявляем же мы после этого глаголы **күрес** и **жарыс** образованиями флективного порядка. Точно так же нельзя признать в оформлении слов **ұят** и **ұял** флективного начала только лишь потому, что основа **ұя** мертва. Впрочем, **ұя** в свою очередь не чистая, а производная основа, образованная от имени **ұй** посредством суффикса «а» (наличного в **ас-а** – «кушать» от **ас** – «кушание», **ойна** – «играть» от **ойын** – «игра»). Укажем лишь на это, не вдаваясь в дальнейшие детали, чтобы не выйти за рамки редакционного примечания.

[К стр. 31].

Нельзя не указать на то, что «экономическая детерминированность» звукового оформления слова **беріл** как раз и не показана. Операция со словом **беріл** является образцом того, как не надо поступать с лингвистическим материалом. Семантическое положение о том, что значения «брать» и «давать» одинаково восходят к значению «рука», автор хочет применить к случайному сов-

падению, и то лишь наполовину, звуков глагола **ал** — «*брать*», «*взять*», со звуком суффикса пассивного залога **-л**, после согласных с вклиниванием узкого гласного **і**, **іл** лишь потому, что суффикс **-л** в данном случае присоединен, опять случайно, к основе **бер** — «*давать*». Глагол **бер** здесь вовсе ни при чем — суффикс **л** может присоединиться не только к нему, но и к любому глаголу, не оканчивающемуся на **л**, вроде **іш** — «*пить*», **ішіл** — «*быть выпитым*» и т. д. Если же пытаться выяснить историю суффикса **л**, то следовало бы это сделать независимо от глагола **бер**; следовало бы исходить из возникновения представлений о пассивности, из названия предмета, который в общественном сознании известных эпох воспринимался как пассивное общество.

[К стр. 34]

Анализ по элементам и семантическая палеонтология у автора крайне наивные. Он опять путает суффикс, чего в слове *semir* вовсе нет, с основой, без какого-либо выяснения генезиса суффикса глаголообразования, отождествив последний со значением основы. О семантической родословной представления о «*жире*», «*полном*», «*здоровом*» см. у Н. Марра («*Расселение языков и народов и вопрос о прародине турецких языков*», в журнале «*Под знаменем марксизма*» за 1927 год, июнь, № 6). Автор не мог использовать такой благодарный и прямо говорящий в его пользу материал, как образование **семіз**— «*жирный*» и **семір** — «*ожиреть*». Между тем это прямо напрашивается само, чтобы исходя из него сделать тот вывод, который нужен автору. См. по этому поводу нашу статью «*К постановке исследования истории фонетики казахского языка*» (в этом же сборнике).

* * *

Настоящие примечания были написаны с расчетом, что они будут подстрочными. Однако по условиям печатания это оказалось невозможным, и они были перенесены в конец сборника.

Х. ЖУБАНОВ

**ПРОФЕССОР Қ. ЖҰБАНОВ ТАРАТҚАН
ТІЛТАНУ ЖЕЛІЛЕРІ**

Қазір филология ғылымы саласында аян болып отырған жайттардың бірі – профессор Құдайберген Қуанұлы Жұбанов мұраларының кезінде жойылудың аз-ақ алдында болғандығы еді. Ойлап қарасақ, 1932 жылдың күзінде Ленинградтан аспирантура бітіріп, Алматыға келген соң Абай атындағы ҚазПИ-дің қазақ тілі мен әдебиет кафедрасын басқарған білімдар тілші осыдан соң бар-жоғы бес-ақ жыл жұмыс істепті, яғни оның тағдыры 1937 жылдың күзінде, қарашаның 19 күні таусылыпты. Рас, ресми құжаттардың деректеріне сүйенсек, Қ. Жұбановтың дүние салған мерзімі – 1938 жылдың ақпан айы делінеді. Алайда бұның өзі қатыгез жазаның іске асқан уақыты секілді. Қамауға алынғаннан бастап, үкім орындалғанға дейінгі оның өмірі сталиншіл-ежовшыл жендеттердің қыспағында, көр азабын тірілей тартумен өткені хақ. Сондықтан ол кезенді адам өмір сүрді немесе азапта күй кешті деп ажырату да қиын.

Жайсаң жанды ғұлама әкемізді үйден алып кеткенде, оның жасы әлі 38-ге де еркін тола қоймаған еді. Бірақ сол аз ғана өмірінде ол қыруар жұмыстар істеп үлгеріпті. Енді байқасақ, оның қолды болған, ұрланған, із-түзсіз кеткен еңбектерінің жалпы көлемі баспа жүзін көрген, қазір қайта жарияланып жүрген дүниеліктерінен анағұрлым қомақты болғаны рас. Ғалымның жоғары мектептерге арнап жазған бір ғана фонетика курсы атты қолжазбасының көлемі 30 баспа табақ болыпты. Амал не, кітап баспасына өткізілген, жоспарға енген талай жұмыс әлдекімдердің тегін «олжасына» айналған.

Тілтану профессоры Қ. Жұбанов азаматтық тұрғыдан ақталды – деген Жоғарғы соттың шешімі бізге 1957 жылдың қазан айында келіп жетті. Сол сәттен бастап марқұмнан қалған ғылыми мұраларды іздеу әрекеттері өрістей берді. Алғаш рет әкеміздің жарық көрген еңбектерінің едәуір мөлшердегі тізімін берген адам – белгілі жидашы, бұл күнде көптеген библиографиялық көрсеткіштер құрап, аты қалың жұртқа мәлім болған ғалым, Республика академиясының мүше-корреспонденті Шора Шамғалыұлы Сарыбаев болды. Осы жерде айта кететін бір жай – ол

тұста Шора бар болғаны ғылым кандидаты, Тіл және әдебиет институтының аға ғылыми қызметкері еді, кейінгі лауазымдарға содан біраз уақыттар өткен соң барып ие болды.

Әкеміздің ақталатындығы жөніндегі хабар енді-енді естіле бастаған шақта, маусым айында мені Тіл-әдебиет институтының директоры – академик Ісмет Кеңесбаев Академияға шақырды. Аспирантураға түсіп оқысам деген «ежелгі» арманым жүзеге асатындай көрініп, мен оның ұсынысын қабыл алдым. Алайда І. Кеңесбаев маған: – Оқуды қоя тұрып, түсіндірме сөздік жасауға қолқабыс ет, аспирантураға сәл кейінірек түсерсің, – деп қолқа салды. Оған да көндім. Сөйтіп сөздік бөлімінде кіші ғылыми қызметкер болып жүргенімде 1958 жылдың басында жоғарыда аталған Шораның әкесі, белгілі методист, педагогика ғылымдарының кандидаты, қарт ұстаз – Шамғали Харесұлы Сарыбаев ақсақал маған: «үйге келіп кетсін» деп хабар айтыпты.

Мен Шәкенді кішкентай бала жасымнан білетінмін. Ол кісі біздің әкемізбен Орынбордағы медресе «Хұсайнияда» бірге оқыған көрінеді. Жасы Құдекеңнен алты жас үлкен бола тұра, өзін Құдайбергенмен «мектептес жолдаспыз» деп атайтын-ды. Әкеміз ұсталғанға дейін екі шаңырақ өзара үй-іші болып араласып тұрушы едік. Мен ҚазПИ-де оқып жүрген шағымда Шәкең бізге қазақ тілін оқытудың әдістемесінен дәріс берген. Ал, сол мені іздететін тұста ол кісі ұстаздықты қойып, демалысқа шыққан, төсегінен ұзап кете алмайтын халдегі егде тартқан адам екен. Оның үстіне көп заманнан «жолдас» болған демікпе ауруы да қартты шаршатқан тәрізді көрінеді. Мен кіріп, амандық сұрасқаннан кейін, неге шақырғанын бірден айта қоймағандықтан әр түрлі жайлардың басын шалып, әңгімелесіп отырдық.

Біраздан кейін Шәкең кітап жиған сөрелерінен бір үлкен қызыл папканы суырып алды да, маған «бері кел» дегендей ишара білдірді. Шәкеңнің қолындағы папканың тысына жарты парақтай ақ қағаз желімделіп, оған «Қазақ тілінің жоғарғы курсы» деген сөздер жазылғанын байқадым. Осы атау едәуір қалың папканың сыртқы қырына да кішкене қағазға жазылып жапсырылыпты. Мұқабаның сыртындағы тақырыптың астында жақшаның ішінде «Жазба, 1-ші басылым» деген сөздер бар. Содан сәл төменірек басқа сиямен, жақша ішінде берілген бір сөз өшіңкіреп қалғандықтан танылмады. Бұл сөздердің бәрі де латын әрпімен жазылыпты. Ал, осы та-

қырыптың үстіңгі жақ шекесіндегі «Жұбанов Қ. Қ. лекциясы» деген сөздер басқа кісінің қолымен орыс әрпімен қондырылыпты. Шамасы бұны Шәкеңнің өзі қосқан тәрізді. Мұқаба қызыл матамен тысталған, оның ішкі қайырма қақпақшалары мен сыртқы қыстырмасына жіңішке жіптен өріп бау тағып қойыпты. Көне заманның қолжазбасы үлгісіндегі папканың аузы мұқият жабылады.

Осы папканы ашқанда ішінен екі түрлі жазба шықты. Бірі — шақпақ торлы дәптер парақтарына ұсақ етіп латын әріптерімен таңбаланған қолжазба текст. Оның дені көк сиямен жазылған, кей жерлері ұшталған қара қарындашпен толтырылған. Каллиграфия тұрғысынан жазу әдемі бедерленген. Шамғали Харесұлының түсініктемелеріне қарағанда, бұл жазба оның Қ. Жұбанов лекцияларын тыңдап отырып жазған конспектісі іспетті. Алайда жазудың мөріне (қолтанбаның ерекшеліктеріне) қарағанда оны Құдайберген Қуанұлы әзірлеген тезистің түпнұсқасы емес пе екен деп те ойлауға болғандай. Себебі Ш. Сарыбаевтың осы конспекті жайындағы кейінгі түсініктемелерімен салыстырғанда екі жазудағы әріптердің графикалық бейнелері мүлдем өзгеше екендігі көзге бірден шалынады.

Екінші жазба — алғашқы латын харіпті машинкадан шыққан нұсқасы екен; көшіргіш бояулы қағаз арқылы басылған кейінгі (2-3) даналарының бірі. Машинканың «ғ», «е» әріптері түспей қалатын болғандықтан көшірме бетте оларды қолмен қойған. Шәкеңнің әралуан түсініктемелері де осы нұсқаның ақ жерлеріне жазылған. Жалпы бұл нұсқада Шәкеңнің үш түрлі қолтаңбасы бар. Оның біреуі — қолжазбаның мазмұны көрсетіліп: «Қазақ тілі жоғарғы курсының бірқатар жинақтары», — деп тақырып қойылған бір жарым беттік мазмұнның етек жағында. Онда былай делінген: «16 февральда (1958 ж.) осы тізімдегі Құдайберген Жұбановтың мұғалімдер курсінде оқыған лекциясын Ахмет Жұбанов жолдасқа — Құдайбергеннің көзіне табыс етіп аман-есен тапсырғаныма көңілім жайлашып қалды. Шамғали Сарыбаев». Содан әрі жақшаның ішіне қол қойған.

Ақсақал ең әуелі қағаздарды аударыстырып отырып: — Мына конспектілердің ішіндегі 15-16 беттік бір бөлегін мен Шораға беріп едім, сен қазір барып соны алып кел, — деді Шәкең ақсақал. Шораға мен барып, әкесінің талабын жеткіздім. — Ол кісінің айтып отырғаны мына бір қағаз шығар, — деп, машинкаға басылған текстің көшіргіш

қағаз арқылы жазылған он алты беттік кейінгі данасын столының қобдишасынан суырып алып, маған берді. Мен берген қағазын алып, екінші бөлмедегі әкесіне – Шамғали Сарыбаевқа әкеліп бердім. Шәкең оның беттелген бұрыштама цифрларын «таптасқан және таптаспаған сөздер» деген тақырыпшасын мазмұндағы тізіммен салыстырып қарап шығып, папка ішіндегі тиісті орнына, қалған қағаздарға қосты. Менің байқағаным, бұл парақтардың бәрінің қағазы да, көк түсті көшіргіштің бояуы да, «ғ», «ө» әріптері түспей қалатын машинканың ақауы да бірдей екен. Сөйтіп қолжазба түгенделді. Шамғали ақсақал біраздан соң басқа қағаздарды былай алып қойды да, жаңағы Шора қайтарған текшені қолына алып, бірінші беттегі тақырыптың үстіңгі жағында ақ қалған, хариіп түспеген жерлерге: «Курста оқылған Жұбанов Құдайбергеннің лекциясын жазып алып, машинкаға бастырған Ш. Х. Сарыбаев», – деп жазып, қолын қойды. Одан соң: «Мұның 6-бетінің орта жеріне шейін салыстырған мен (Ш. Х. С.). Арғы жағын біреу түзеткен болыпты, 8-бетті түзетуші абдан бүлдірген, – деген сөздер мүлде дұрыс емес (Ш. Х. С.)» – деген ескерту қосты. Ал, сегізінші беттегі жоғарыда келтірілген арабша екі сөзді сызып тастап, үстіне: «Мен бұздым. Ш. Х. С.» – деп, белгі соғып, сол тұсқа тағы да: «Біреу абдан бұзған (кім?) Ш. Х. С.», – деп жазып, сызылған араб сөздеріне қарата жай оғының белгісін нұсқап салыпты. Бұл түзету шамасы ертеректерде жасалған болуы керек, өйткені менің көзімше Шәкең қолжазбаның беттерін парақтаған жоқ еді.

Шора қайтарған үзіктің басында: 1) Таптасқан сөздер. 2) Таптаспаған сөздер деген тақырып қойылған. Бұл бөлікше Қ. Жұбановтың қазақ тіліндегі одағай сөздер тарихына қатысты оқыған лекциясының желісі екен. Шәкең маған тақырыптағы «таптасқан», «таптаспаған» деген терминдік қолданыстардың мәнісі «сөз табы бола алатын», немесе «сөз табы бола алмайтын» деген ұғымдарға саятындығын түсіндірді. Бұған әкеміздің 1936 жылы Ақтөбелік мұғалім Жанғазы Жолаевқа жазған хатын оқығанда өзімнің де көзім жетті. Онда ғалым сөздерді таптастырудың, яғни сөз табын айқындаудың негізгі принциптерін қисындай келіп, «дербес лексикалық мағынасы, қалыптасқан грамматикалық тұлғасы және сөйлем ішінде атқаратын өзіндік синтаксистік қызметі бар сөздер ғана белгілі бір сөз табы бола алады» – деген алғы шарттарды ұсынған болатын. Соған орай ол өзіне тән лексикалық мағынасы жоқ,

сыртқы тұлғасы грамматикалық қалыпқа түспеген, ешбір сөйлем мүшесі бола алмай, конспектідегі басқа сөздерден оқшауланып тұратын одағайларды қалайша өз алдына сөз табы деп танып, өңге сөз таптарымен терезесі тең грамматикалық категориялар санатына қосамыз деген әрі терең, әрі осы кезге дейін жауабы қайтарылмаған сауал тастаған еді. Шәкен «Қызыл папканы» маған көрсеткені болмаса, қолыма ұстатқан жоқ-ты. Бірақ ол менің ішкі ойымды сезгендей, одағайлар жайындағы конспектіні аударыстыра берді. Сөйтіп «таптасқан» атауыш сөздер мен «таптаспаған» одағай сөздер жайлы түсіндіріп өтіп, қолжазбада одағайлардың: 1) шаруашылық одағайлары, 2) қатынас одағайлары және 3) көңіл одағайлары болып сараланатындығын айтты. Мен үшін ерекше, қалыптан тыс болып көрінгені әкеміздің шаруашылық (малға байланысты) одағайларына берген түсінігі еді. Оның ұзын-ырғасы мынаған саяды: «Тіл адамдар арасында жұмсалатын, олардың бірінің ойын біріне жеткізетін сөйлесу құралы. Ал шаруашылық одағайлары тілге тән сөздер емес, өйткені олар адам мен адам арасында айтылмайды, үй жануарларына, малға ишара білдіру ретінде қолданылады. Мысалы: жылқы малына қатысты құру-құру! (құлынға); құр-құр! (биеге, айғырға); лық-лық! (асауға); маһ-маһ (жемге шақырғанда); кішкіш! (суарғанда); сиыр малына қатысты; ах-хау, әукім-әукім! (тәуір көргенде); әк, әк! (қайтарғанда), шәуім-шәуім! (сауғанда), соп-соп! (өгіз айдағанда) тәрізді одағайлар бар. Осы ізбен ғалым түйеге, қойға, ешкіге, ит-құсқа, мысыққа және басқа хайуанаттарға қарата айтылатын одағай сөздердің үлгілерін берген. Бұл жерде мына жайтты айрықша ескеруіміз қажет.

Жалпы лексикалық грамматикалық тұрғыдан одағай сөздердің табиғаты профессор Қ. Жұбановтан бұрын да, соң да ғылым тезіне түсіп келе жатқаны мәлім. Алайда аталмыш категорияның мағыналық өзгерістері нақ Қ. Жұбановша мүшеленіп талданған емес. Орысша «семантическое членение» делінетін бұл лингвистикалық таным қазақ тіл біліміне әлі күнге сіңісе де алған жоқ. Ал профессор Қ. Жұбанов сырт қарағанда өзіндік мағынасы жоқ сияқты көрінетін сол одағай сөздердің түпкі шығу төркінін іздестірген. Оның пайымдауынша, шаруашылық одағайларының көбі бұрын әр түлік малдың атын білдірген. Мысалы, қойға айтылатын «қош!» сөзі әуелде «қой» мағынасында болған. Осы күнгі *қошқар*, *қошақан* атауларының құрамында ол ежелгі нұсқада сақталған; сиырға айтылатын

өк, әк, әукім бірқатар туыстас тілдерде жарыса қолданылатын; *өгіз, өкуз, угез, өкур* атауларымен түбірлес, түйеге айтылатын *көс-көс* (кәуіс-кәуіс) одағайы түрікпен тіліндегі бота ұғымында қолданылып, «кішкене түйе» дегенді білдіретін *көшек* сөзінің негізінде түбір морфема қызметін атқарып тұрған, көш – (қара: көш-ақ) қазақ тіліндегі қосарлы *көс-көс* сөзінің фонетикалық варианты; қазақ тіліндегі жылқыға қатысты айтылатын: *мама бие сақа, жасамыс бие* («тоқсан қулық саусаң да, бір мама биедей болмайды»), *мама ағаш* – үй сыртындағы ат байлайтын ағаш, керме (коновязь) тіркесімдерінің алғашқы сыңары (мама) қытайдың «жылқы» дегенді білдіретін созылңқы дауысты *маама* сөзімен төркіндес деп қарайды. Қысқасы, қолжазбада қазақ тілінің тарихы, диалектологиясы, фонетикасы мен лексикасы, грамматикасы жөнінен «жоғары курста» оқылған лекциялардың теориялық нұсқасы желіленген. Латын әрпімен хатқа түскен мұрағат осы уақытқа дейін баспа бетін көрмеген дүниелік еді.

Шәкең ақсақалдың мен үшін «тосын көрінген мінезі» – маған қызыл папканың мазмұнын бажайлап таныстырып болып:

– Сірә, мына қолжазбаларды мен саған емес, Ахмет Жұбановқа табыс етермін, маған сол кісіні шақырып бер! – дегені болды. Әрине, айтылмыш хабарды мен Ахаң ағамызға дереу жеткіздім. Бірақ Шәкеннің неліктен сол арада бұндай шұғыл шешімге келгенін ол жолы түсіне алмадым. Арада бір шамалы уақыт өткенде Ахаң ағай маған телефон соғып: «Жұмыс аяғында үйге келіп кетші!» – деп ескертті. Мен кешкілікте барғанымда, ағамыз бізге таныс «Қызыл папканы» ақтарып отыр екен. Қолжазбаның жекелеген бөліктерін Шәкең тізімдегі «мазмұнмен» салыстырып, тақырыптарын таза ақ парақшаларға қайта көшіріп жазыпты. Ал, «ән», «күй» сөздерінің тарихы, «домбыра» сөзі қайдан шыққан? – деген тәрізді музыка терминдеріне қатысты баптардың астын сызып қойыпты. Мені көрген соң Ахаң өзінің Шамғали ақсақалға барып сәлемдесіп, ағасы Құдекең оқыған лекциялардың желісі хатталған аманат-папканы алып келіп отырғандығын айтты. Шәкеңнің бұл қолжазбаны қиын-қыстау замандарда жиырма жылдан артық сақтап жеткізгендігін «ғылым жолында жасалған ерлік» деп атайды. Сонау 1914-1916 жылдарда Орынбордағы медресе «Хусайнияда» бірге оқыған мектептес жолдастардың арасындағы бұндай жанашырлық қарым-қатынас, биік адамгершілік сананың ғана шынайы көрінісі

екендігіне шек келтірмей сөйледі. Тек, сөз арасында: «Өттең, осы қолжазбаны машинкадан шыққан алғашқы данасы кімдердің қолында кеткенін білсек қой! Шәкең ол жағын маған ашып айтпады да, мен «оны кімге бердіңіз» деп анайылап сұрай алмадым: қарттың көңілін жабырқатып алармын деп қаймықтым. «Иә, сол бір ұшынып тұрған «қырағылық» заманында қай қағаз қайда кетпей жатты?» – деп абзал аға сөзін кілт доғарды.

«Қазақ тілінің жоғары курсы» жекелеген адамдардың қалауымен ірге көтерген әлде нендей бір үйірме емес, Қазақстан Халық ағарту комиссариатының арнаулы бұйрығымен (1935 ж. 25 маусым, № 406 бұйрық) республикалық деңгейде орталықтандырған, тұрақты семинар іспетті кәсіби даярлық жүйесі болатын. Кезінде қазақ жұртшылығы «темір нарком» деп атаған жігерлі де айбынды Халық ағарту халық комиссары Темірбек Жүргеновтың бұл бұйрығы аса ауқымды ұйымдастыру жұмыстарын қамтитын бірнеше тармақтардан тұрды. Архив сөрелерінде сақталып, күні жеткен құжат әр түрлі оқу орындарында қазақ тілінен дәріс беріп жүрген, мамандықтары ала-құла мұғалімдердің білім дәрежелерін деңгейлестіріп, ұстаздық шеберліктерін жетілдіру ісін комиссариат сол 30-шы жылдардың басында-ақ қолға алғандығын айғақтайды. Онда: қазақ тілін орта, жоғары, арнаулы оқу орындарында, мектептерде оқытып жүрген мұғалімдер өз пәні бойынша білімдерін үздіксіз көтеріп отырулары тиіс, ол үшін барлық облыстарда және Алматы қаласында оларды теориялық даярлықтан өткізетін арнаулы курс-семинарлар ұйымдастыру қажет, қазақ тілінің жоғары курсы бойынша семинар сабақтарының бағдарламасын жасау және өтілетін материалдарды іріктеп, Халық ағарту комиссариатына ұсыну жұмыстары ҚазПИ-дің профессоры Құдайберген Қуанұлы Жұбанов жолдасқа жүктелсін; курстарға қатысып, өз білімдерін тереңдетуден бас тартқан оқытушы кадрларын қызметтен босатуға дейін шара қолданылсын т. б. деген сияқты арнайы қарастырылған шарттар бар.

Халық комиссары Т. Жүргенов телефонограмма арқылы берген жарлықтарының бірінде қазақ тілінің жоғары курс-семинарын ұйымдастыру мақсаттарына сәйкес проф. Қ. Жұбанов негізгі қызметтерін, соның ішінде ҚазПИ-де оқитын лекцияларын да уақытша қоя тұрып, курсқа даярлық жұмыстарына бірыңғай кірісуі тиіс! – деп міндеттеген. Әрине, бұндай қарбалас шақта Қ. Жұбанов

ұйымдастыру жабдықтарына өзінің ежелгі мектепте жолдасы, тәжірибелі ұстаз, ҚазПИ-дің белгілі оқытушыларының бірі — Шамғали Харесұлы Сарыбаевты да тартып, жана бастамаға атсалысуға шақыруы әбден ықтимал. Сондықтан Шәкеңнің: «Мен ҚазПИ жанынан қазақ тілінің жоғары курсы аштым...» — деп «өзімсінген» бопса сөздерін күнілгері шығармай тұрып, шындығында оның бұл іске қаншалықты және қандайлық дәрежеде үлес қосқанын айқындап, тарихи фактінің қоғамдық мәнін зерделей зерттеп, сіңірілген еңбектің әлеумет алдындағы лайықты бағасын берген жөн деп білеміз. Олай дейтін себебіміз — бізге архив қорынан келіп жеткен әр түрлі бұйрық-жарлықтар мен өткен күндердің іс-қағаздарына Шамғали ақсақалдың аты аталғанымен, жоғарыдағы естелік жобалары бойынша, әрі «Қазақ тілінің жоғары курсынан» оқылған лекциялардың тезистік желілерін конспектілеп алып, 20 жылдан аса сақтап, заңды мұрагеріне табыс етуіне қарағанда, ол да аталған курс-семинарды ашысып, еңбектенген мұғалімдердің бірі екен-ау деген сенім нығая түседі.

Ал, қазақ тілінің мәртебесін үстем ету ниетінен туған бұндай ұйымдық шаралардың бастау көздерін танып, мәдени өмірімізде олардың қандай роль атқарғанын кейінгі ұрпаққа тарихи тұрғыдан егжей-тегжейлі түсіндіру қажеттігі, біздіңше, ешқандай дау туғызбаса керек. Бір ғана мысал: сол әуел бастағы қысқа мерзімді мұғалімдік курстар мен жеке пәндер бойынша ұстаздық шеберлікті шындайтын тұрақты семинарлардың және Халық ағарту комиссариаты құрамындағы әдіс-программа секторының негізінде осы күнгі (Білім министрлігіне қарасты) педагогикалық ғылымдардың ғылыми-зерттеу институты, мұғалімдердің білімдерін жетілдіретін республикалық, облыстық, қалалық, аудандардағы мектептер шоғырының әдістеме бірлестіктері, педагогикалық оқулар өмірге келіп, оқытушылардың өзара тәжірибе алмасу мүмкіндіктері молайды. Сондай-ақ, біз әңгіме етіп отырған «Қазақ тілінің жоғары курсының» өзі де 1933-1934 оқу жылынан бастап қолға алынып, ақтық сабақтары проф. Жұбановты «халық жауы» деп атап, нақақтан қаралаған 1937 жылдың соңына шейін жүріп келсе керек. Бұл жөнінде осы семинардан дәріс тыңдаған, ұзақ жылдар бойы ҚазГУ-дің қазақ тілі кафедрасының доценті болған белгілі тіл маманы — Ыбырайым Есенғұлұлы Маманов өзінің «Қазақ тілі білімінің көш бастаушысы» деген естелік-мақаласында мынандай деректер атайды: «Елімізде

сталиндік репрессия қызу басталған кезі – 1937 жылы мен... Алматыға келіп, № 37 орыс мектебіне қазақ тілі мұғалімі болып орналастым.... Бір күні ҚазПИ-де профессор Қ. Жұбанов қазақ тілі мамандары, мұғалімдері үшін семинар ұйымдастырып, өзі лекция оқиды екен дегенді естіп, ҚазПИ-ге келдім. Бір аудиторияда жиырмаға жуық адам отыр, ішінде бірлі-жарым студенттер де бар секілді. Бір кезде аудиторияға Құдайберген Жұбанов кіріп, отырғандармен сыпайы сәлемдесіп, лекция оқуға кірісті... Қай ай екені есімде жоқ, бір күні кезекті семинарға келсем, аудиторияда 4-5 мектеп мұғалімдері ғана отыр, институт мұғалімдерінен ешкім жоқ... Отырғандар маған қарап: –Сен Қ. Жұбановтың пәтеріне барып біліп кел, бүгін семинар бола ма екен? – деді. Мен есік қаққанда Қ. Жұбановтың өзі есік ашып,... семинар өткізуге бара алмайтынын айтты, басқа сөз қатыса алмадық. Көп ұзамай Қ. Жұбановтың ұсталып кеткенін естідік. Үйірмеге қатысып, Қ. Жұбановтың лекциясын ынтамен тыңдап, өзіне зор құрметпен қарайтын мұғалімдер бір-бірімізбен кездесіп қалған күндері Қ. Жұбановтың атын атауға қорқатын болдық...»

Демек, Ы. Мамановтың бұл айтып отырғаны 1937 жылдың күзінде, қараша айның 19-ы күні болған жағдай. Сол білім көтеруші топқа «ағалық» еткен Ш. Сарыбаев оқылған лекциялардың бәрін конспектілеп, оны басқалардың жазбаларымен толықтырып, одан әрі проф. Қ. Жұбановтың тезистерімен салыстырып түзетіп, бірсыдырғы таразылаған дәйекті стенограммалық хаттама қалдырған. Сөз арасында айта кетейік, проф. Қ. Жұбановтың ҚазПИ-де жалпы тіл білімінен, түркологиядан, қазақ тілінің тарихынан оқыған лекцияларын ұстазының өз аузынан тыңдап жазып алып, кейінгі ғылыми-педагогикалық ізденістерінде табан тірейтін негізгі ойтүрткі көземелдер ретінде пайдаланып келгенін ғылымның үміт артқан шәкірттері, сонынан өздері де танымал тіл маманы атанған Ғ. Мұсабаев, Ә. Ермеков т. б. әр алуан естелік әңгімелерінде сөз ететін. Жоғарыда бір естелігінен үзіндіні доцент Ы. Маманов та ҚазГУ-дің осы талапты студенттеріне: Ешкімге көрсетпей оқы! – деп, Қ. Жұбановтың етістік категориясы жайындағы жазбаларын беріп тұрады екен. Сырт естуімізше, бұл қолжазбаның да өзіндік тарихы бар секілді. Көзі тірісінде Ыбырайым ағамыз: –Қүдекен туралы әлі жазарым бар! – деуші еді. Бірақ амал нешік, осы аттары аталған аға буын лингвистердің үшеуі де өмірі өкініште кеткен

Қ. Жұбановтың ғылыми мұрасын толықтырарлықтай ештеңе беріп үлгірмей бұл дүниеден өтті.

Ж и н а қ: «Құдайберген Жұбанов және қазақ совет тіл білімі». Алматы: «Ғылым», 1990. – 193-195-бб.

«Шаш ал десе, бас алатын сталинизм заманының қанды шеңгелінен қаймықпай Қ. Жұбанов есіміне қатысты қолжазба материалдарды ұзақ жылдар бойы сақтап келіп, ғылыми айналымға қосып, жұртшылық көздеріне жаратқан екі адамның атын ерекше атауымыз қажет. Оның бірі – 20-30 жылдарда Ақтөбе облысының Шалқар ауданында, Алға, Жұрын поселкелерінде, Ақтөбе қаласының өзінде қазақ тілінен сабақ берген, ескіше үлкен сауаты бар қарт мұғалім Жанғазы Жолаев. Ол өзіне 1936 жылы Қ. Жұбанов жазған, көлемі бір дәптер толы жауап хатты, соңындағы қол қойылған жерін қиып тастап, тоздырмай сақтап, ғалымның 1936 жылы жарық көрген «Қазақ тілінің грамматикасы» атты оқулығының бір данасымен қосып, бізге табыс етті. Хат әуелі 1958 жылдан бермен қарай шыға бастаған «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналының № 2 санында басылды, кейіннен ғалымның 1966 жылы жарық көрген бір томдық жинағына енді. Тек қазақ тіл білімі ғана емес, тілтанудың жалпы түркілік шеңберінде ғылыми мәні зор, дәйекті лингво-дидактикалық принциптерге негізделген, эпистолярлық үлгіде баяндалатын бұл туындының түп нұсқасы қазірде Мәскеудегі «Төңкеріс музейінде» («Музей революций») сақтаулы.

Ал, проф. Қ. Жұбановтың терең мазмұнды лекцияларының маңызды, сүзіндісі, тұжырымдары іспетті қолжазба мәтінді кейінгі ұрпаққа аманат етіп қалдырған екінші адам – өзіміз әуел бастан әңгіме етіп отырған Шамғали Харесұлы Сарыбаев. Жалпы көлемі алты баспа шамасындағы құрылымы тіл табиғатының алуан құбылыстарын нысанаға алатын бұл материалдар ғалымның баспа бетін көрген бірқыдыру еңбектерімен іштей өзектесіп те жатыр. Яғни, бұларды тесіле тексерген жаңа талап жастар ізденіс мұратына жету жолында ғұлама аталарының қаншалықты тіл фактілерін ой елегінен өткізіп, не сынды қорытынды пікірлер түйгенін зерделеуге мүмкіндік алады.

Міне сол Шамғали ақсақалмен сұхбаттасқалы да отыз бес жылдан асып барады екен. Осы уақыт ішінде Шәкеннің қастерлеп сақтап, бізге табыстаған қолжазбасын жұртшылыққа тұтастай таныстырудың реті келмей, әр алуан анықтама, зерттеу, өмірбаян,

естелік типіндегі мақалаларда аталып кеткендігі болмаса, оның мазмұны мен сипаты жағынан толық мағлұматтар берілмеген-ді... Бұның өзіндік себептері де болды. Алғашында Шәкеннің ... «науқасымнан тәуір болған соң бұл әңгіме туралы жазарым көп...» деген қолтаңбасынан «дәмелі» болып та жүрдік. Бірақ ол кісі науқасынан айығып кете алмады, сол жатқаннан тұра қоймай, ақыры қаза болды, өзінен кейін «о, бәрекелді-ай!» дерлік толымды естелік те жария болмаған тәрізді.

Сондай-ақ, Шәкен берген материал проф. Қ. Жұбановтың өз қаламынан туған тезистік желілердің дәл көшірмесі ме, жоқ дәріс тыңдаушылардың конспект-жазбаларынан Шәкен қорытып алған стенограммалық хаттама ма? – деген дұдамал ой да әрдайым жадымыздан шыққан емес. Бұның өзі қолжазбаны жанр тұрғысынан дөп басып атауды қиындататын жағдай еді. Оны баспаға лекциялар, не тезистер, не конспектілер деп, болмаса: қазақ тілі жоғары курсының материалдары, тіл тарихына шолу, немесе ғұлама ойының үздіктері (фрагменттері) дегендей айдар тағып ұсынуға болғанымен, сол тақырыптардың ешқайсысы да жеке тұрып текстің табиғи болмысын ашып көрсете алмайтыны да бізді ойландырады. Сөйтіп, Ш. Х. Сарыбаев келер ұрпаққа аманат етіп қолтаңбасын басып қалдырған проф. Құдайберген Жұбановтың дәріснамалары өзінің болашақ зерттеушісін күтулі.

*Есет ЖҰБАНОВ – филология ғылымдарының докторы,
Ақтөбе университетінің профессоры*

**ПРОФЕССОР Қ. Қ. ЖҰБАНОВ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ
ХРОНОЛОГИЯЛЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРІ¹**

**ХРОНОЛОГИЧЕСКИЙ УКАЗАТЕЛЬ ТРУДОВ
ПРОФЕССОРА Х. К. ЖУБАНОВА¹**

1915

1. Өнегелі мұғалім (мақала) // Қазақ, 11 ақпан, № 103. (Ж. Тілепбергеновпен бірігіп жазған).

1917

2*. Наурыз құтты болсын (өлең) // Алаш, № 14.
3*. Аянышты хал (фельетон) // Алаш, № 20.

1924

4. Әйел теңдігі туралы (мақала) // Еңбекші қазақ, № 232.
5. Түс екен (оқшауша) // Еңбекші қазақ, 11 қыркүйек, № 243.
6. Үлгі алындар (мақала) // Еңбекші қазақ, № 254.

1925

7. Темір уезінің оқушылар тобы (мақала) // Еңбекші қазақ, 14 қаңтар, № 276.
8*. Екі қой, бір тоқты киіт өтірік дейді (жауап сөз) // Кедей, 11 сәуір, № 41.
9*. Ойыл коммуна мектебі кімге тиіс // Кедей, 14 қазан, № 62.
10*. Сауатсыздықты жоятын нұсқаушы мектеп // Кедей, 14 қазан, № 62.

¹ **Ескерту:** Ғалымның уездік, болыстық газеттерде жарияланған тырнақалды туындылары жинастырылмаған. Сонымен бірге түрлі бүркеніш аттармен (Шекті, Қараша бала, «К», «К. Ж.» т. б.) жазылған мақалалары да бұл тізімге енгізілген жоқ.

* Осындай белгі қойылған деректерді Қазақ ССР Мемлекеттік архивінің аға ғылыми қызметкері Б. Байғалиев табыс етті.

¹ **Примечание:** Первые пробы пера будущего ученого, увидевшие свет в уездных, губернских органах печати, в данном перечне охвачены не полностью. Кроме того, в указатель не вошли статьи, опубликованные под различными псевдонимами (Шекті, Қараша бала, «К», «К. Ж.» и др.).

* Сведения, обозначенные настоящей пометой, были любезно предоставлены старшим научным сотрудником ЦГА КазССР Б. Байғалиевым, за что редакционная коллегия сборника выражает ему свою признательность.

11*. Халық ағарту ағысында төңкеріс толқыны // Кедей, 2 қараша, № 65.

12*. Қазақ емлесі жөнінен // Тілші, 6 ақпан, № 156.

1926

13. Коммуна мектептері жеті жылдық болсын // Еңбекші қазақ, № 10.

14. Біз де ұлт театрына қарай маңайладық // Еңбекші қазақ, № 11.

15. Аулақтан оқыту // Еңбекші қазақ, 19 қаңтар, № 14.

16. Газет көпке ортақ // Еңбекші қазақ, № 74.

17. Хат жолықпаған шығар (жауап) // Еңбекші қазақ, № 157.

18*. Малды қауіпсіздендіру шаруаның ырысы // Кедей, шілде, №94.

19*. Мұғалімдер курстері таралды // Кедей, 31 тамыз, № 101.

1927

20*. Таңжарықтың қуанышы (әңгіме) // Кедей, 7 қараша, № 36.

1928

21. Түпсіз астау, құдай және Ақтөбенің ілім-мәдениет орындары (фильетон) // Еңбекші қазақ, 21 тамыз, № 191.

22. Жаңа әліппені алу мәселесі туралы (баяндама сөздер) // Еңбекші қазақ, № 291.

23. Төрт қызық, мың бейнет, жарық өмір (әңгімесі) // Кедей, 4 қазан.

24. Жаңа әліппені үйрен! Жаңа әліппе сабақтары: жаңа әліппенің әріптері, бірінші сабақ, екінші сабақ. Жаңа кітаптар: 1. Жаңа әліппе туралы, 2. Жаңа әліппе сабағы. Губерния ішінде. Округтың жаңа әліппе комитетінде. Қ. Ж., «Кедей» газеті, № 35, 36, 1928 жыл, ноябрь.

24*. Еңбек мектебінің он жылы // Кедей, 1928, 14 қазан, № 32.

1929

25. Бас әріп керек пе? (жарыссөз) // Еңбекші қазақ, 2 желтоқсан, № 251.

26. Емле жайындағы пікірлер // Еңбекші қазақ, № 69.

1930

27. Қазақстан жаңа әліппешілерінің тұңғыш конференциясы / (1928 ж., декабрь 9-12). Жұбан ұлының сөзі (Ақтөбеден), 27-29 және 56-57 беттерде. Қазақстан баспасы – 1930 ж., Қызыл-Орда, (ВЦКНТА заказы бойынша).

28. [Выступление на Научно-орфографической конференции] // Стенографический отчет Науч.-орфограф. конференции, созданной 2-4

июля 1929 года науч.-метод. советом НКП и ЦК НККА. Кзыл-Орда, 1930, С. 51-58, 115.

1931

29. [Выступление на IV пленуме ВЦКНА] // Стенографический отчет IV пленума Всесоюз. центр. комитета нового алфавита, проходившего в г.Алма-Ате. (Л.,1931). С. 177, 201-204.

1933

30. Қазақ тілінің ғылыми курсы жөнінен лекциялар. 1-кесек. Қазақ тілінің фонетикасы (Дыбыс жүйесі) // Политехникалық мектеп, № 7-8, 33-34-бб.

1934

31. Буын жігін қалай табуға болады // Ауыл мұғалімі, № 2.

32. Әдіс бірлестіктері мен әдіс үйірмелерінде оқу жылының екінші жартысында талқыланатын әдіс, программа мәселелері // Ауыл мұғалімі, № 3, 25-28-бб.

33. Абай – қазақ әдебиетінің классигі // Әдебиет майданы, № 11-12, 29-44-бб.

34. Абай // Социалды Қазақстан, 26 желтоқсан, № 297, 28 желтоқсан, № 299.

1935

35. Қосар ма, дара ма? («uv», «у», «ь», «j»-лердің емлесі жөнінен) / Қазақстанның оқыту істерін басқаратын Халық комиссариатының жанындағы Мемлекеттік терминология комиссиясының бюллетені. № 1, 5 мамыр, 26-28-бб.

36. К пересмотру казахской орфографии // Бюллетень государственной терминологической комиссии при Каз. Наркомпрос. № 1, 5 мая, С. 21-24.

37*. Қазақ тілінің емлесі мен әліппесіне кіргізілетін өзгерістердің жобасы // Мем. термин. ком. бюллетені, № 1, 5 мамыр, 29 б.

38*. Қазақ әдебиет тілінің терминдерді туралы // Мем. термин. ком. бюллетені, № 1, 5 мамыр, 1-2-бб.

39*. О терминологии казахской орфографии и алфавита казахского языка // Там же, № 2, 15 мая, С. 2-3.

Ескерту. ** К. К. Жұбановтың қаламынан туған, бірақ редакциялық мақала ретінде жарияланғандар.

- 41**. О специфике слов-терминов // Там же. С. 1-2.
- 42**. Термин-сөздердің спецификасы жөнінде // Мем. термин. ком. бюллетені, № 3, 20 мамыр, 1-2-бб.
43. Қазақ тілінің емлесін өзгерту жайлы // Мем. термин. ком. бюллетені. № 4, 25 мамыр, 1-3-бб.
44. Төңкеріс және қазақтың ұлт тілі // Қазақ әдебиеті, 20 қараша.
45. К постановке исследования истории фонетики казахского языка // Тр. Казахстанского НИИ национальной культуры. Алма-Ата; Москва, вып. I. С. 3-13.
46. Примечание к статье С. Аманжолова «Элементы флективности в казахском языке» // Там же, С. 155-158.
47. Примечание к статье Аманжолова «О языке перевода классиков марксизма-ленинизма» // Там же. С. 152-155.
48. Он үш жас күш // Лениншіл жас, 14 қаңтар.
- 49*. Қазақ тілі туралы (баяндама) // Қазақ әдебиеті, 23-27 мамыр; Казахстанская правда, 21-30 мамыр.
50. Первый серьезный успех казахского драматического театра // Казахстанская правда, 16 января, № 14.

1936

51. Қазақ тілінің грамматикасы. I бөлім. Сөздің жалпы құрылысы (Жалпы морфология). Орта мектептің V класына арналған. Алматы, 74 бет.
52. Қазақ тілінің програмы. Проект. V-VII класқа арналған. Алматы, 29 бет.
53. Из истории порядка слов в казахском предложении: (Исследования по казахскому языку. Вып. I). Алма-Ата, 57 стр.
54. Заметки о вспомогательных и сложных глаголах: (Исследования по казахскому языку. Вып. II). Алма-Ата, 36 стр.
55. Қазақ музыкасында күй жанрының пайда болуы (тіл мен тарих деректері). Қызылорда, 26 бет.
- 56* Қазақ әдебиет тілінің терминологиясы жөнінде. Мемлекеттік Термин комиссиясы қолданған (Мәдениет қызметкерлерінің съезі мақұлдаған) принциптер мыналар... // Қазақ тілінің терминдері, 1-кітап. Қызылорда.
- 57**. Принципы терминологии казахского литературного языка, применяемые Гос. термин. комиссией (одобрено съездом культурных работников) // Қазақ тілінің терминдері, 1-кітап. Қызылорда.
58. О Горьком: [Доклад] // Литературный Казахстан, № 3.
59. Соңғы екі-үш жылда // Қазақ әдебиеті, 31 шілде, № 29.

1937

60. Жаңа грамматиканың жаңалықтары жайынан // Ауыл мұғалімі, № 1-2, 27-39-бб.

61. Шылаулар, қос сөздер, біріккен сөздер // Ауыл мұғалімі, № 3, 31-42-бб.

62*. Пушкин туралы (сөйлеген сөз) // Социалистік Қазақстан, 10-11 ақпан; Казахстанская правда, 10-11 февраля; Қазақ әдебиеті, 10-16 ақпан.

1958

63. Жанғазы! (хат) // Қазақ тілі мен әдебиеті, № 2.

64. О специфике слов-терминов // Учитель Казахстана, 10 апреля.

65. Термин сөздердің спецификасы жөнінде // Қазақстан мұғалімі, 1958, 10 сәуір.

66. Буын жігін қалай табуға болады // Қазақ тілі мен әдебиеті, № 8, 49-55-бб.

67. Қазақ музыкасында күй жанрының пайда болуы (тіл мен тарих деректері) // Жұлдыз, № 2.

1966

68. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: «Ғылым», 1966. 362 б. Исследования по казахскому языку. Алма-Ата: «Наука», 362 с.

I. Қазақ тілі грамматикасының мәселелері

Вопросы грамматики казахского языка

Из истории порядка слов в казахском предложении. С. 32-75.

Заметки о вспомогательных и сложных глаголах. С. 76-90.

Образование сложных слов в казахском языке. С. 91-95.

О формах сочетания слов в казахском языке. С. 96-101.

О построении речи на казахском языке. С. 102-117.

Қазақ тілінің ғылыми курсы жөнінен лекциялар. 118-134-бб.

Қазақ тілінің грамматикасы. 135-197-бб.

Жаңа грамматиканың жаңалықтары жайынан. 198-228-бб.

Қазақ емлесі мен грамматикасының кейбір мәселелері. 229-237-бб.

II. Алфавит, орфография, терминология мәселелері

Вопросы алфавита, орфографии и терминологии

Проект казахского алфавита. С. 238-241.

К проекту реформы казахского алфавита. С. 242-244.

Қосар ма, дара ма? 245-253-бб.

Выступление на научно-терминологической конференции в г. Кзыл-Орде 2-4 июня 1929 г. С. 254-259.

- К пересмотру казахской орфографии. С. 260-269.
Проект изменений орфографии и алфавита казахского языка.
С. 270-272.
О специфике слов-терминов. С. 273-277.
О терминологии казахского литературного языка. С. 278-282.
Принципы терминологии казахского литературного языка. С. 283-285.

III. Қазақ әдеби тілі мәселелері

Вопросы казахского литературного языка

Абай – казақ әдебиетінің классигі. 286-306-бб.

IV. Мәдениет пен өнер мәселелері

Вопросы культуры и искусства

Қазақ музыкасында күй жанрының пайда болуы жөнінен. 307-321-бб.
Выступление на съезде учителей-ударников Казахстана. С. 322-326.
Первый серьезный успех Казахского драматического театра. С. 327-329.

V. Программа мен методика мәселелері

Вопросы методики и программы

Буын жігін қалай табуға болады? 330-340-бб.
Қазақ тілінің програмы. 341-360-бб.

1969

69. Еленбеген ерекшелік («Абай – казақ әдебиетінің классигі» деген мақаланың бірінші бөлімі) // Қазақ әдебиеті, 20 желтоқсан.

1971

70. Абай және шағатай әдебиеті // Жұлдыз, № 6.

1986

71. Абай – казақ әдебиетінің классигі. «Абай тағлымы» (әдеби-сын, мақалалар, зерттеулер). Алматы: «Жазушы» баспасы, 14-33-бб. (24 б/т).

1987

72. Этюды к переводу трех стилей (название условное) // В сб.: «Лексико-стилистические вопросы перевода». Алматы: «Наука», 152 стр. (8 п/л), с. 77-82.

1989

73. Төңкеріс және қазақтың ұлт тілі // Жалын, № 6. 80-82-бб.
74. Төрт қызық, мың бейнет жарық өмір (әңгіме) // Жалын, № 6, 82-84-бб.

1990

- 75а. «Құдайберген Жұбанов», шығармалар мен естеліктер. Алматы, 12 б/т.
75. Қазақ музыкасында күй жанрының пайда болуы жайлы. 8-28-бб.
76. Абай – қазақ әдебиетінің классигі. 28-59-бб.
77. Төңкеріс және қазақтың ұлт тілі. 59-67-бб.
78. Қазақ драма театрының алғашқы күрделі жеңісі. 67-70-бб.
79. Он үш жас күш. 70-73-бб.
80. Біз де ұлт театрына қарай мандайладық. 73-74-бб.

1994

81. Әліппеміз бұқарашыл болсын. «Ақтөбе» газеті, 13-қазан.
82. Қазақ музыкасында күй жанрының пайда болуы. «Ақтөбе» газеті, 3 қараша.

1997

83. К постановке исследований истории фонетики казахского языка // Вестник КазГУ, серия филологическая, № 12, стр. 5-12, объем 13,6 п/л., 162 с. Алматы.

Қ. Жұбановтың редакторлығымен басылған кітаптар

Работы, вышедшие под редакцией Х. Жубанова

84. Труды Казахстанского научно-исследовательского института национальной культуры. Вып. 1. Редакторы: Х.Жубанов – раздел лингвистики, С.Асфандияров – раздел историй, А.Алманов – раздел литературы и искусства. Алма-Ата–Москва, 1935. Вып. 1. 160 с.
84а. Бюллетень № 1, Гос. термин. комиссии... / Отв. ред. Х. Жубанов, 1935, 5 мая, 31 с. (на каз. и рус. языках).
85. Бюллетень № 2, Гос. термин. комиссии... / Отв. ред. Х. Жубанов, 1935, 15 мая, 18 с. (на каз. и рус. языках).
86. Бюллетень № 3, Гос. термин. комиссии... / Отв. ред. Х. Жубанов, 1935, 20 мая, 22 с. (на каз. и рус. языках).
87. Бюллетень № 4, Гос. термин. комиссии... / Отв. ред. Х. Жубанов, 1935, 25 мая, 21 с. (на каз. и рус. языках).

88. *Ермеков А.* Ұлы математика курсы. Қызылорда, 1935.

89. *Шонанов Т., Бегалиев Г., Жиенбаев С.* Методика [преподавания] казахского языка в начальной школе. Кзыл-Орда, 1935 (на каз. и рус. языках).

Қ. Жұбановтың баспаға тапсырылған, бірақ жоғалған еңбектері

Работы Х. Жубанова, сданные в производство, но впоследствии утерянные

1. Смысл бессмысленных слов [Доклад].
2. Скотоводческие междометия казахов [Доклад].
3. Ғылыми грамматиканың материалдары, 1 т. Фонетика. 30 б. т.
4. Ғылыми грамматиканың материалдары, 2 т. Морфология.
5. Қазақ тілінің грамматикасы. II бөлім, 6-классқа арналған, 140 б.
6. О частях речи в казахском языке [Исследования по казахскому языку. Вып. 3].
7. Двойные слова синонимического типа [Исследования по казахскому языку. Вып. 4].
8. Возникновение фонематического различия глухих и звонких [Исследования по казахскому языку. Вып. 5].
9. «Подражательные» слова как особые формы словообразования [Исследования по казахскому языку. Вып. 6].
10. Скотоводческие междометия казахов [Исследования по казахскому языку. Вып. 7].
11. К природе и генезису залоговых форм в казахском языке [Исследования по казахскому языку. Вып. 8].
12. Структура местоимений в казахском языке [Исследования по казахскому языку. Вып. 9].
13. Элементы кинетической сигнализации в женской речи казахов [Исследования по казахскому языку. Вып. 10].
14. Вопросы казахского языкознания. Сборник. Под ред. проф. Х. Жубанова. Книга 1 (3).
15. Еще раз о глаголе «де» // Вопросы казахского языкознания. Сборник.
16. Причины выпадения беглых гласных в казахском языке // Вопросы казахского языкознания: Сборник.
17. Қазақ тілінің академиялық сөздігі. 1-бөлім [А-Азу]. Академический словарь казахского языка. Вып. 1 / Под. ред. акад. А. Самойловича и проф. Х. Жубанова. Объяснения слов на каз. и рус. языках.

**ПРОФ. Қ. Қ. ЖҰБАНОВТЫҢ ӨМІРІ МЕН ЕҢБЕКТЕРІ
ТУРАЛЫ ӘДЕБИЕТ**

**ЛИТЕРАТУРА О ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВЕ ПРОФ.
Х. К. ЖУБАНОВА**

1937

- Орманов Ф.* Профессор // Социалистік Қазақстан, 21 наурыз.
Балақаев М. Қазақ тілі грамматикасы туралы // Социалистік Қазақстан, 15 мамыр, № 109.
Жолымбетов Ө. Жұбановтың кітабындағы кейбір кемшіліктер (пікір алысу ретінде) // Социалистік Қазақстан, 27 сәуір.
Смайылов Е. Грамматикадағы анархия туралы // Социалистік Қазақстан, 30 қыркүйек.

1957

- Ауэзов М., Кенесбаев С.* Основоположник казахской лингвистики // Учитель Казахстана, 5 декабря, № 50.
Әуезов М., Кеңесбаев І. Қазақ лингвистикасының негізін қалаушы // Қазақстан мұғалімі, 5 желтоқсан, № 50.
Әуезов М., Кеңесбаев І. Ірі оқымысты // Қазақ әдебиеті, 5 желтоқсан, № 49.
Жолаев Ж. Друг сельских учителей // Учитель Казахстана, 5 декабря, № 50.
Жолаев Ж. Ауыл мұғалімінің ақылшысы // Қазақстан мұғалімі, 5 желтоқсан, № 50.
Жұбанов А. Өнегелі өмір // Қазақ әдебиеті, 5 желтоқсан.
Мұсабаев Г. Скромный и требовательный // Учитель Казахстана, 5 декабря, № 50.
Мұсабаев Ф. Қадірлі ұстаз // Қазақстан мұғалімі, 5 желтоқсан.
Решетняк В. Народный интеллигент // Учитель Казахстана, 5 декабря, № 50.
Решетняк В. Ұмытылмас дос // Қазақстан мұғалімі, 5 желтоқсан.
Ситдықов А. Ученый-педагог // Учитель Казахстана, 5 декабря.
Сытдықов Ә. Педагог ғалым // Қазақстан мұғалімі, 5 желтоқсан, № 50.

1958

- Кеңесбаев І.* Профессор Құдайберген Жұбанов және оның ғылыми-педагогикалық мұралары // Қазақ тілі мен әдебиеті, № 2.

Кеңесбаев І, Мұсабаев Ғ. Көрнекті ғалым // Жұлдыз, № 6.
Алпанов О. Құдайберген мұғалімдердің де қамқоршысы еді // Коммунизм жолы, 22 желтоқсан, № 122.
Әбілқаримов А. Қазақтың тұңғыш профессоры // Коммунизм жолы, 22 желтоқсан, № 122.
Беркінов А. Зейінді шәкірт еді ол // Коммунизм жолы, 22 желтоқсан, № 122.
Қожабаев Н. Естелік // Коммунизм жолы, 22 желтоқсан, № 122.
Сабырқұлов Ә. Жұбанов Құдайбергеннің есімімен аталса екен // Коммунизм жолы, 22 желтоқсан, № 122.

1960

Жанпейісов Е. Құдайберген Жұбанов // Білім және еңбек, № 11, 28-б.

1962

Наурызғалиев С. Ғалым есімімен аталған мектеп // Коммунизм жолы, 21 ақпан, № 15.

1963

История Казахской ССР (эпоха социализма). –Алма-Ата.

1964

Есенов Қ. Тұңғыш филолог-профессор // Лениншіл жас, 24 желтоқсан.
Сыздықова Р. Құдайберген Жұбанов – тіл білімінің классигі // Қазақ әдебиеті, 25 желтоқсан.
Кенесбаев С. Видный казахский ученый-лингвист // Казахский университет, 23 декабря, № 41-42.
Сыздықова Р. Проф. Қ. Жұбановтың ғылыми-педагогикалық мұрасы // Қазақ университеті, 23 желтоқсан, № 41-42.
Балақаев М. Ардагер ұстаз // Қазақ университеті, 23 желтоқсан, № 41-42.
Мұсабаев Ғ. Қ. Жұбанов – полиглот // Қазақ университеті, 23 желтоқсан, № 41-42.
Кенжебаев Б. Құдайберген жөніндегі есімдегілер // Қазақ университеті, 23 желтоқсан, № 41-42.
Әлімжанов Д. Ірі методист ғалым // Қазақ университеті, 23 желтоқсан, № 41-42.

1965

Бержанов К. Русско-казахское содружество в развитии просвещения (Историко-педагогическое исследование). — Алма-Ата.

Бісқақов А. Жұбанов және қазақ тіл білімі // Қазақстан мектебі, № 3, 71-77-бб.

1966

Кенесбаев С. Профессор Худайберген Куанович Жубанов // Жубанов Х. Исследования по казахскому языку. — Алма-Ата: Наука, 1966. — С.9-31.

Сыздықова Р. Ғалым-азамат. — Алматы, 72 б.

Есенов Қ. Қазақ тіл білімінің беташары // Жұлдыз, № 10, 137-141-бб.

Мұсабаев Ф. Үлкен ғалымның бағалы еңбегі // Социалистік Қазақстан, 9 шілде, № 156.

Нұрқанов С. Профессор Құдайберген Жұбановтың қазақ тілі жөніндегі зерттеулері // Қазақстан мектебі, № 9, 94-96-бб.

Омарбеков С. Қазақ тіл білімінің бағалы қазынасы // Қазақстан коммунисті, № 12, 67-70-бб.

Серғалиев М. Ғалым мұрасы // Қазақ әдебиеті, 12 қараша.

1967

Әлсейітов Ж. Қос бұлан // Коммунизм жолы, 30 маусым.

1968

Серғалиев М. Қ. Жұбановтың терминологиялық еңбектері // Қазақстан мектебі, № 6. 77-79-бб.

Хайруллина Н. Профессор Қ. Жұбанов және алфавит мәселесі // Материалы Межвуз. науч.-теор. конференции. 16-19 сентября 1967 г. (Тезисы докладов). — Алма-Ата, 1968. — С. 75-76.

1969

Байқадамова Д. Қыран мен ұлан // Лениншіл жас, 24 желтоқсан.

Қ. Жұбановқа арналған ғылыми мәжіліс // Социалистік Қазақстан, 21 желтоқсан, № 296.

Қ. Жұбанов // Қазақстан мектебі, № 11, 94-б.

Есенжанов Х. Ғалымдар ағасы // Қазақ әдебиеті, 20 желтоқсан, № 51.

Ермеков Ә. Абзал жанды аяулы аға // Оңтүстік Қазақстан, 10 желтоқсан.

1970

Ақшолақов Т. Педагог-ғалым // Қазақстан мұғалімі, 8 қаңтар.
Кеңесбаев І., Мұсабаев Ф. Ұстаздардың ұстазы // Жұлдыз, № 1, 156-159-бб.

1974

Жұбанов Құдайберген Қуанұлы // Қазақ Совет Энциклопедиясы, IV том (Док-Имантау). – Алматы, 492-493-бб.

1975

Ибатов Ә. Құдайберген Жұбанов және қазақ тілі морфологиясының мәселелері // Қазақ тілі грамматикасы бойынша зерттеулер. Мақалалар жинағы. – Алматы, 81-86-бб.

Ибатов Ә. Құдайберген Жұбанов және тарихи морфология мәселелері // Қазақ тілі грамматикасы бойынша зерттеулер. Мақалалар жинағы. – Алматы, 106-112-бб.

1979

Балмағамбетова Ж. Білімімен үлгі // Коммунизм жолы, 20 желтоқсан, № 243.

Бекниязов К. Мы помним его // Коммунист, 29 декабря.

Қазиев Р. Үлкен дарын иесі // Коммунизм жолы, 20 желтоқсан, № 243.

Қалиев Ф. Аса көрнекті ғалым педагог // Педагог, 13 желтоқсан.

Қожанов М. Көрнекті ғалым // Коммунизм жолы, 20 желтоқсан, № 243.

Оралбаева Н. Ғалымның мол мұрасы (Проф. Қ. Жұбановтың туғанына 80 жыл) // Қазақстан мұғалімі, 14 желтоқсан.

Сегізбаев Ж. Асыл азамат еді // Коммунизм жолы, 20 желтоқсан, № 243.

Тлегенов А. Незабываемая встреча // Коммунист, 29 декабря.

Үтбаева А. Қ. Жұбановты еске алу // Педагог, 13 желтоқсан.

1980

Баймолдин С. Ел есіндегі есім // Коммунизм жолы, 12 қаңтар, № 9.

Балақаев М. Көрнекті ғалым // Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабарлары. Тіл-әдебиет сериясы, № 1, 35-37-бб. (Резюме орыс тілінде).

Жұбанов Худайберген Қуанович // Развитие казахского советского языкознания. – Алма-Ата, – С.177-178.

Казиев Р. Основоположник казахской лингвистики // Путь к коммунизму, 26 января.

Оралбаева Н. Құнды мұра // Қазақстан мектебі, № 9.

1984

Байқадамова Д. Сезімге адалдық // Қазақстан әйелдері, № 4, 16-17-бб.

Ибатов Ә., Саргожин Р. Ғалым мұрасы (Қ. Қ. Жұбановтың туғанына 85 жыл) // Қазақстан мектебі, № 12, 65-67-бб.

1985

Әуезов М. Ірі оқымысты // М. Әуезов. Жиырма томдық шығармалар жинағы, 20-том. Алматы, 358-363-бб.

1986

Ысқақов А., Ибатов Ә. Көш басы (Қ. Жұбановтың «Қазақ тілі грамматикасына» – 50 жыл) // Қазақстан мектебі, № 12.

1987

Айтбаев У., Жубанов Е. Проф. Х. Жубанов и некоторые вопросы теории перевода // Лексико-стилистические вопросы перевода. – Алматы: «Наука», – С. 67-77.

1988

Әлсейітов Ж. Халық перзенті // Коммунизм жолы, 30 наурыз.

Белботаев А. Ғалым-қайраткер // Қазақстан мұғалімі, 25 қараша, № 47.

1989

Сыздықова Р. Профессор Құдайберген Жұбанов // Мәдениет және тұрмыс, № 1, 13-б.

Сыздықова Р. Впереди своего времени // Путь к коммунизму, 17 мая, № 93.

Сыздықова Р. Уақыт ақтаған азамат // Коммунизм жолы, 17 мамыр, № 93.

Афанасьев В. Незавершенная статья // Путь к коммунизму, 17 мая, № 93.

Мендекеев Ә. Профессор Құдайберген Жұбанов // Қазақ әдебиеті, 10 ақпан.

Мырзахметов М. Абайтанудың сын сағатында // Коммунизм жолы, 17 мамыр, № 93.

Әлсейітов Ж. Ұмытылмас кездесулер // Коммунизм жолы, 17 мамыр, № 93.

Пангереев А. Аяулы ағамен қауышу // Коммунизм жолы, 17 мамыр, № 93.

Әнесов Ғ. Қаламгерлік пен қайраткерлік // Жалын, № 6, 77-78-бб.

1990

Жұбанов Құдайберген. Шығармалар мен естеліктер. – Алматы: «Өнер» баспасы, 12 б/т.

Әуезов М. Ірі оқымысты, 76-81-бб.

Жұбанов А. Өнегелі өмір, 81-86-бб.

Қаратаев М. Патриот профессор, 87-96-бб.

Есенжанов Х. Ғалымдар ағасы, 96-99-бб.

Орманов Ғ. Профессор, 99-103-бб.

Кеңесбаев І. Ұстаздардың ұстазы, 104-115-бб.

Сыздықова Р. Құдайберген Жұбанов – қазақ тіл біліміндегі аса зор тұлға, 115-124-бб.

Дербісалин Ә. Ұстаз-ғалым, 124-132-бб.

Решетняк В. Ұмытылмас дос, 132-135-бб.

Меңдібаев Қ. Асыл азамат еді, 135-140-бб.

Ермеков Ә. Абзал жанды аяулы аға, 140-147-бб.

Жұбановтар А. және Е. Әке шаңырағының шырағы, 148-162-бб.

Жұбанова М. Менің әкем, 170-192-бб.

Жұбанова Р. Екі дүниеде естен кетпес серігім, 192-205-бб.

1990

ПРОФЕССОР ҚҰДАЙБЕРГЕН ЖҰБАНОВТЫҢ 90 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН ҒЫЛЫМИ КОНФЕРЕНЦИЯЛАР

А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтында өткен ғылыми-теориялық конференция

Қ. Жұбанов және қазақ совет тіл білімі. К. Жубанов и казахское советское языкознание. Ғылыми еңбектер жинағы. Сборник научных трудов. – Алматы: «Ғылым», 1990. – 368 б.

Қайдаров Ә. Профессор Құдайберген Жұбанов, 9-16-бб.

Қайдаров А. Слово о профессоре Х.К. Жубанове, – С.16-20.

I бөлім. Ғұлама келбеті

Ауэзов М., Кенесбаев С. Основоположник казахской лингвистики, — С.21-25.

Жұбанов А. Өнегелі өмір, 26-29-бб.

Сыздықова Р. Азамат-ғалым, 30-48-бб.

Әлсейітов Ж. Халық перзенті, 48-54-бб.

II бөлім. Қ.Жұбановтың ғылымдағы орны

Дербісалин Ә. Ұстаз-ғалым, 55-61-бб.

Оралбаева Н., Маралбаева С. Грамматика ілімінің бастау көздері, 61-69-бб.

Есенов Қ. Профессор Қ.Жұбанов және қазақ тілінің синтаксисі, 69-79-бб.

Серғалиев М. Синтаксистің кейбір мәселелері, 79-88-бб.

Әбілқасымов Б. Әдеби тіл хақындағы ауқымды ойлар, 88-100-бб.

Жанұзақов Т. Кісі аттарының байыпты зерттеушісі, 101-108-бб.

Бектаев Қ., Белботаев А., Смайылов Т. Қазақ тіл біліміндегі лингвистикалық статиканың алғашқы көріністері, 108-116-бб.

Исаев С. Қазақ тілі тарихи морфологиясының проблемалары, 116-127-бб.

Ибатов А. Сөздің тұлғалану процесін зерделеуші, 128-136-бб.

Мырзахметов М. Абайтанудың сын сағатында, 136-144-бб.

Айтбаев Ө. Термин және аударма, 144-152-бб.

Молдажаров Ж. Унификатор лингвистической терминологии, — с.152-158-бб.

Есенғұлов А. Грамматикалық қатынастар мен ұғымдардың номинациясы, 158-169-бб.

Урекенова Р. Первый председатель Гостерминкома республики, — с. 169-174.

Әбдірахманов А. Қазақ терминологиясының түп қазығы, 174-180-бб.

Омарбеков С. Диалектілік құбылыстар төркінін тереңнен барлаушы, 180-191-бб.

Жүнісбеков Ә. Қазақ фонетикасының ғылыми курсы жасаушы, 191-196-бб.

Шакиева А. О семантическом синтаксисе сложных глаголов, — с. 196-201.

Уәлиев Н. Қазақ орфографиясының негізгі принциптері хақында, 201-208-бб.

Ақшолақов Т. Педагог-ғалым, 209-213-бб.

III бөлім. Есімі ел есінде

- Каратаев М.* Испытание временем, – С. 214-218.
Балақаев М. Ұстаздың жарқын бейнесі, 218-223-бб.
Тәжібаев Ә. Аға туралы аз ғана сөз, 223-229-бб.
Орманов Ғ. Профессор, 229-232-бб.
Есенжанов Х. Ғалымдар ағасы, 233-235-бб.
Жұбанова Р. Кебенек киіп кетіп еді, 235-249-бб.
Ситдықов А. Ученый-педагог, – С. 249-250.
Решетняк В. Народный интеллигент, – С. 251-253.
Ермеков Ә. Абзал жанды аяулы аға, 253-259-бб.
Баскаков Н. Один из первых советских тюркологов, – С. 259-262.
Карасаев Х. Кудайберген ағаны эскерип (қырғыз тілінде), 263-267-бб.
Ысқақов А. Ақылғөй аға, ұлағатты ұстаз, 267-277-бб.
Кенжебаев Б. Құдайберген жөніндегі есімдегілер, 277-278-бб.
Шәріпов Ә. Аяулы ұстаз еді ол, 279-290-бб.
Әлімжанов Д. Ірі методист-ғалым, 290-291-бб.
Қазиев Р. Үлкен дарын иесі, 291-293-бб.
Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің көш бастаушысы, 293-295-бб.
Мұсабаев Ғ. Қ. Жұбанов – полиглот, 296 б.
Меңдібаев Х. Ағаны көріп іні өсер, 297-301-бб.
Беркінов А. Зейінді шәкірт еді ол, 301-302-бб.
Жолаева Ж. Ағалардың ақ жолынан айнымай, 302-311-бб.
Алпанов О. Құдайберген мұғалімдердің де қамқоршысы еді, 312-313-бб.
Балмагамбетова Ж. Білімімен үлгі, 313-314-бб.
Ержанов К. Жарыққа жетелегендер, 317-318-бб.
Бірманов Е. Асыл аға, 319-321-бб.
Бекниязов К. Мы помним его, – С.321.
Тлегенов А. Незабываемая встреча, – С.322.
Брусиловский Е. Таинственная сила памяти, – С.323.
Жулаев Ж. Друг сельских учителей, – С.324.
Байқадамова Д. Жарқын жүзін жадымызда, жақсы аға, 325-333-бб.
Хаймулдин О. Бәрі де бүгінгідей сезіледі, 333-337-бб.
Дияров Н. Ғалымның туған жерінде, 337-340-бб.
Жұбанов Е. Ғалым мүшеліне арналған ғылыми-практикалық конференциялар, 340-353-бб.

**Қазақ ССР ҒА Халыққа білім беру министрлігі Абай атындағы
Қазақ педагогика институтында өткен ғылыми конференция**

Профессор Құдайберген Жұбановтың 90 жылдығына арналған ғылыми конференция (19 желтоқсан, 1989) материалдары. — Алматы: Полиграф. предприятие «Кітап», 5,7 б.т.

Шаяхметов Ш. Құрметті жолдастар, қадірлі ағайындар! (Кіріспе сөз). 3-5-бб.

Қайдаров Ә. Ел мақтаны, 5-11-бб.

Сыздықова Р. Құдайберген Жұбанов, 11-21-бб.

Оралбаева Н. Қазақ совет тіл білімінің негізін қалаушы, 21-29-бб.

Қалиев С. Оқу-ағарту ісінің ұйымдастырушысы, 29-32-бб.

Есенов Қ. Ғалымның синтаксис жайындағы ілімі, 32-35-бб.

Томанов М. Қазақ тілі тарихының кейбір мәселелері, 35-40-бб.

Әбілқасымов Б. Әдеби тіл мәселелері, 40-46-бб.

Исаев С. Қазақ тілінің тарихы мен тарихи грамматикасы мәселелері, 46-52-бб.

Айтбаев Ә. Ғалымның терминология мен аударма ғылымын қалыптастырудағы орны, 52-61-бб.

Мырзахметов М. Абай дүниетанымының бастамасында, 61-66-бб.

Жүнісбеков Ә., Уәлиев Н. Қазақ тілі фонетикасының проблемалары мен емлесінің ғылыми негіздері, 66-69-бб.

Ақшолоқов Т. Ірі педагог, методист ғалым, 69-76-бб.

Шәкіева А. Көмекші және күрделі етістіктер хақында, 76-83-бб.

Жанұзақов Т. Атаулар жайлы сыр шерткен, 83-88-бб.

Мәжітаева Ш. Қазақ тіліндегі күрделі сөздердің бір типі жөнінде, 88-90-бб.

1993

Терехова Ф. Х. Жубанов как лингвометодист. Записки группы «Структурно-семантический анализ языка», Вып. I, объем сб. — 111 м/п, — С.55-68. Актюбинский пед. институт им. Х.Жубанова, обл. типография.

Жұбанов Е. Проф. К. Жұбанов тартқан тілтану желілері. «Ақтөбе» газеті, № 169, 171, қазан.

1994

Оралбай Ә. Абай және Қ. Жұбанов. «Ақтөбе» газеті, 19 наурыз.

Жұбанов Ақырап, Жұбанов Есет. Әке шаңырағының шырақшысы

(деректі очерк). «Ақтөбе» газеті: № 43, 28 мамыр; № 44, 31 мамыр; № 45, 2 маусым; № 46, 6 маусым.

Жұбанов Е, Әнесов Ф. Ғұлама тағылымы. «Ақтөбе» газеті, № 102, 13 қазан.

Тайжанов А. Қ. Жұбановтың қазақ халқының рухани мәдениетін дамытудағы орны. «Ақтөбе» газеті, 5 қараша.

Тайжанов А. Қ. Жұбанов және рухани мәдениет. «Серпін», № 16, «Ақтөбе» газеті, 11 қараша.

Асқаров И. «Сүйер ұлың болса, сен сүй...» (Абай) (Қ. Жұбанов күндері. Шолу). «Ақтөбе» газеті, № 117, 17 қараша.

Ашықбаев Е. Тіл кеспек жоқ (Ақтөбеде өткен Қ. Жұбановты еске алу кешінде оқылған өлең), «Қазақ әдебиеті» газеті, № 48, 2 желтоқсан.

Байқадамова (Қаралдина) Д. Аруағына бас иемін, жақсы аға ... (Қ. Жұбанов күндеріне орай). «Ақтөбе» газеті, 20 желтоқсан.

Тектіғұлова Ж. Қ. Жұбанов және қазақ тілі тарихи грамматикасының проблемалары. — Алматы. Кандидаттық диссертацияның авторефераты, 22 бет.

Тектұғұлова Ж. Кейбір тілдік элементтердің этимологиялық табиғаты (Проф. Қ. Жұбановтың лингвистикалық концепциялары тұрғысынан. Лекциялар желісі). Ақтөбе обл. типографиясы. 40 бет.

1997

Ильясова А. Разработка Х. Жубановым вопросов педагогической теории. — Алматы, 1997, Республиканский издательский кабинет по учебной и методической литературе Министерства образования и культуры Республики Казахстан, 1,2 п/л.

Бәкіров О. Дара тұлға (очерк). //Жинақ: «Нәубет жылдары». —Алматы: Қазақ университеті, 16-25-бб.

Садуақас Н. Қ. Жұбанов еңбектеріндегі фонетикалық терминдер // Тілдік жүйе және құрылым (ғылыми жинақ). Көлемі 14.2 б.т., 238 б. — Алматы, 1997. 30-35-бб.

Құрманова Н. Қ. Жұбановтың қазақ сөйлемін талдаудағы О. Есперсеннің «Үш ранг» теориясының көрінісі // Тілдік жүйе және құрылым (ғылыми жинақ). Көлемі 14.2 б.т., 238 б. — Алматы, 1997. 61-67-бб.

Миров М. Ғұламалар ойының үндестігі // Тілдік жүйе және құрылым (ғылыми жинақ). Көлемі 14.2 б.т., 238 б. — Алматы, 1997. 168-174-бб.

1998

Шәріпов Ә. Аяулы ұстаз еді // Көргенім, көңілге түйгенім. — Алматы, 1998. — 23-32-бб.

1998

**ПРОФЕССОР ҚҰДАЙБЕРГЕН ЖҰБАНОВТЫҢ
100 ЖЫЛДЫҒЫ ҚАРСАҢЫНДА**

**Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе университетінде өткен
Республикалық Жұбанов оқулары**

Материалы республиканских Жубановских чтений, посвященных актуальным проблемам современных гуманитарных наук (1989, 1994, 1996 годов) на казахском и русском языках. 10,5 печ. листов (47 мақала). Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе университетінің редакциялық-баспа бөлімінде теріліп, басылды. — Ақтөбе, 1998.

Кенжебаев К. Отыз жылдың олжасы, 3-6-бб.

Қайдаров Ә., Әбдірахманов Ә. Тіл білімінің тарланы, 7-13-бб.

Сыздықова Р. К. Жұбановтың лингвистикалық мұрасын танып-игеру проблемалары, 13-18-бб.

Копыленко М. Проблемы общего языкознания в трудах Х.К. Жубанова, — С.18-24.

Сергалиев М. Профессор Қ. Жұбановтың синтаксистік зерттеулері, 24-29-бб.

Әбілқасымов Б. Профессор Қ. Жұбановтың тіл тарихына қатысты пікірлері жайында, 29-32-бб.

Есенов К. Профессор Қ. Жұбановтың синтаксис жайындағы ілімі, 32-34-бб.

Жүнісбеков Ә. Профессор Қ. Жұбанов қазақ фонетикасының ғылыми курсы жасаушы, 34-38-бб.

Уәлиев Н. Профессор Қ. Жұбанов қазақ орфографиясының негізгі принципі хақында, 38-43-бб.

Әнесов Ғ. Қаламгерлік пен қайраткерлік, 43-47-бб.

Негимов С. Қ. Жұбанов және қазақ фольклоры, 47-51-бб.

Жұбанов А.К. Профессор Қ. Жұбанов және қазақ тілін зерттеудің кейбір қолданбалы тәсілдері, 51-56-бб.

Омарбеков С. Профессор Қ. Жұбановтың қазақ тілінің диалектілік белгілері жөніндегі көзқарастары, 56-60-бб.

Оразов М. Көмекші етістіктер, 60-64-бб.

Жұбанов Е. Профессор Қ. Жұбановтың кейбір басылым көрмеген еңбектері хақында, 64-71-бб.

Берікұлы Н. Профессор Қ. Жұбанов және дидактика мәселелері, 71-76-бб.

Алдашева А. Қазіргі қазақ терминологиясын қалыптастырудың кейбір ұстанымдары, 76-81-бб.

Султангалиева Г. Х. Жубанов – видный деятель народного образования, – С. 81-85.

Манкеева Ж. Қ. Жұбанов және тарихи морфология мәселелері, 85-91-бб.

Шакиева А. Вопросы словообразования в трудах профессора Х.К. Жубанова, – С.91-93.

Жубанова А. К проблеме фоновой и компонентной субституции в казахских фразеосочетаниях в аспекте жубановедения, – С.93-99.

Тайжанов А. Мұхтар Әуезов профессор Қ. Жұбановтың қазақ халқының қоғамдық ойы мен мәдениетін дамытуға қосқан үлесі туралы, 99-104-бб.

Мурзалина Б. Проблемы интонации в работах Х. Жубанова и их современное состояние, – С.104-108.

Тектіғұлова Ж. Профессор Қ. Жұбанов предикаттық қатынастың қалыптасу тарихы хақында, 108-113-бб.

Алдашева Н. Қ. Жұбанов және сөзжасам мәселесі, 113-117-бб.

Садуақасов Н. Профессор Қ. Жұбанов – қазақ тілі фонетикасының негізін салушы, 117-122-бб.

Қарағұлова Б. Профессор Қ. Жұбанов – қазақ терминологиясының негізін қалаушы, 122-127-бб.

Байганина Н. Лингвистические исследования профессора Х. Жубанова в области казахской музыкальной терминологии (к проблеме «палеонтологии речи»), –С. 127-131.

Мұхтаров С. Қ. Жұбанов және қазақ тіл біліміндегі сөз таптастыру принциптері, 131-134-бб.

Жаманбаева К. Қ. Жұбанов және қазақ тілі пәнін оқыту мәселелері, 134-137-бб.

Кенжеғұлова А. Қ. Жұбановтың «Буын жігін қалай табуға болады?» деген мақаласындағы методикалық көзқарастары, 137-143-бб.

Бақытжанова А. Қ. Жұбанов және аударманың лексика-семантикалық проблемалары, 143-148-бб.

Борашев Б. Қ. Жұбанов және Шығыс әдебиеті, 148-151-бб.

Пангереев А. Қ. Жұбанов еңбектеріндегі топономастикалық деректер, 151-156-бб.

Ниязова Ф. Қ. Жұбанов пен Ж. Тілепбергенов арасындағы рухани сабақтастық, 156-163-бб.

Миров М. Қ. Жұбанов публицистикасындағы паремиялық қолданыстар, 163-167-бб.

Есқалиева Ж. Профессор Қ. Жұбановтың сөз тұлғалары жайындағы танымдары, 167-170-бб.

Тектіғұлова Ж. Қ. Жұбанов бір құрамды түбір негіздердің қазіргі тіліміздегі өлі түбірлерге қатысы жайында, 170-173-бб.

Сүлейменова З. Относительно заметок о сложных и вспомогательных глаголах профессора Х. К. Жубанова, – С.173-176.

Байганина Н. Идеи профессора Х. Жубанова в области теории перевода и его роль в становлении казахской терминологии, – С.176-181.

Тайжанов А., Толыбаев М. Профессор Х. Жубанов и духовная культура казахского народа, – С.181-185.

Брызгалов Ю. К вопросу о формировании одаренности и таланта, – С.185-191.

Нурадинов А. О психологических аспектах лингвистического учения профессора Х. К. Жубанова, – С.191-195.

Жубанова А. Этнолингвистические воззрения профессора Х. К. Жубанова, – С.195-199.

Бокаева А. Об одной малоизвестной работе профессора Х. К. Жубанова, – С.199-202.

Сыздықова Р. Жеделхат. Құдайберген Жұбановтың туғанына 95 жыл толуына арналған ғылыми-теориялық конференцияға қатысушыларға, 202-203-бб.

Әлсейітов Ж. Өмірде өшпес ізі бар, 203-206-бб.

Сәдуақас Н. Қазақ тілінің дыбыс жүйесі туралы (Қ. Жұбановтың туғанына 100 жыл). «Ақтөбе университеті» газеті, № 4, сәуір.

1999

Жұбанов Қ. Қазақ тілінің жоғарғы курсы: Лекциялар желісі. – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 112 бет.

1999

ПРОФЕССОР ҚҰДАЙБЕРГЕН ЖҰБАНОВТЫҢ 100 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН ҒЫЛЫМИ КОНФЕРЕНЦИЯЛАР

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында өткен республикалық ғылыми-теориялық конференция

Құдайберген Жұбанов және қазақ тіл білімі: Ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы, «Арыс» баспасы, 1999. – 376 бет.

Қошанов А. – ҚР ҰҒА-ның вице-президенті, Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар бөлімінің академик-хатшысы. Құттықтау сөз, 8-9-бб.

Сыздық Р. Ғылым көгінің жарық жұлдызы, 10-17-бб.

Әбілқасымов Б. Тіл тарихын зерттеудегі Қ. Жұбанов тағылымы, 18-22-бб.

Оралбай Н. Қ. Жұбанов – қазақ тілін ғылыми тұрғыдан зерттеуші ғалым, 23-29-бб.

Айтбайұлы Ө. Профессор Қ. Қ. Жұбанов және терминжасам принциптері, 30-41-бб.

Хасанұлы Б. Қ. Жұбановтың әлеуметтік-лингвистикалық пайымдаулары, 41-57-бб.

Хұсайын К. Қ. Жұбанов және қазақ тіл білімі, 58-66-бб.

Уәлиұлы Н. Профессор Қ. Жұбановтың буын туралы теориялық тұжырымдары, 66-72-бб.

Жанұзақов Т. Қ. Жұбановтың еңбектеріндегі жалқы есімдердің зерттелуі, 72-80-бб.

Жұбанов Е., Оралбай Ә. Профессор Қ. Жұбановтың қоғамдық, саяси және әлеуметтік ой-толғамдары, 80-86-бб.

Айғабылұлы А. Қ. Жұбанов және морфонология мәселесі, 86-92-бб.

Шалабай Б. Қ. Жұбанов – Абай поэзиясын лингвопоэтикалық тұрғыдан тұңғыш зерттеуші, 92-97-бб.

Жұбанова А. А. Профессор Құдайберген Жұбановтың терминологиялық принциптері негізінде қазақ биология терминдерін жасау, 97-102-бб.

Жұбанов А. Қ. Жұбанов және қазақ мәтін мазмұнын статистикалық тәсілмен анықтау, 102-108-бб.

Манкеева Ж. Қ. Жұбанов зерттеулерінде тілдің тілдік философиясы тұрғысынан қарастырылуы, 108-113-бб.

Бүркіт О. Қ. Жұбановтың грамматикалық ілімін оқытудың ерекшеліктері, 113-118-бб.

Оразалин С. Қ. Қ. Жұбановтың қазақ тіл білімі жайлы ойлары, 139-142-бб.

Сәдуақас Н. Қ. Жұбановтың фонема заңдылықтары туралы көзқарастары, 143-152-бб.

Қасым Б. Профессор Қ. Жұбанов және күрделі сөз мәселелері, 152-157-бб.

Құрманова Н. Қ. Жұбанов грамматикалық құбылыстар туралы, 158-163-бб.

Кобыланова А. Қ. Жұбановтың буын теориясы және оның оқу-әдістемелік маңызы, 163-165-бб.

Карабалина А. Психологизмы, психологические понятия и слова-термины в наследии К. К. Жубанова, – С.165-172.

Омарова А. Қ. Қ. Жұбановтың көмекші етістік туралы зерттеулері, 172-177-бб.

Нұржанқызы Ж. Қ. Жұбановтың ғылыми мұрасын студенттерге оқытып, үйретудің жолдары, 177-182-бб.

- Ұлықпанова Ә. Қ.* Жұбановтың абайтаным, 182-190-бб. ...
Миров М. К. Жұбанов лингвистикалық терминдер хақында, 190-198-бб.
Макешева Ж. Профессор Қ. Жұбановтың терминологиялық принциптерінің қазақ іс жүргізу жүйесін қалыптастырудағы орны, 198-202-бб.
Шәріпжанова Ф. Қ. Жұбанов пен Ы. Маманов еңбектеріндегі қалып етістіктерінің көрінісі, 202-209-бб.

1999

**Абай атындағы Алматы мемлекеттік университетінде өткен
ғылыми-теориялық конференция**

Қазіргі қазақ тілі және лингводидактика мәселелері (2-шығуы). (Қ. Қ. Жұбановтың 100 жылдығына арналған Республикалық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары). — Алматы, 1999. — 138 бет.

Оразбаева Ф. Құдайберген Жұбанов — қазіргі қазақ тілі кафедрасының негізін салушы, 3-5-бб.

Шалабай Б., Мұрсәлімов Т. Қ. Жұбановтың синтаксиске қатысты еңбектері, 6-10-бб.

Құрманова Н. Сөйлемнің ішкі құрылымы жасалуындағы синтагмалық мүшеленудің атқаратын қызметі және Қ. Қ. Жұбановтың сөздердің тіркесуі туралы пікірлеріндегі озық талдау үлгілері, 10-16-бб.

Балтабаева Ж. Құдайберген Жұбановтың әдістемелік көзқарастары туралы, 17-20-бб.

Тамаева Б. Профессор Қ. Жұбановтың этнолингвистика жөніндегі ой-пікірлері, 20-24-бб.

Қасым Б. Қ. Жұбанов күрделі сөз мәселелері жайында, 24-28-бб.

Ноғайбаева Ж. Қ. Жұбанов үндестік заңы жайында, 29-31-бб.

Сәменова С.Н. Қ. Жұбанов еңбектеріндегі заттануға қатысты пікірлер және заттанудың жасалау жолдары, 31-37-бб.

Арынова Р. Қ. Жұбанов сын есім жайында, 37-40-бб.

Макешева Ж. Профессор Қ. Жұбановтың терминологиялық принциптерінің қазақ іс жүргізу жүйесін қалыптастырудағы орны, 40-44-бб.

Ибраимова И. Қ. Жұбановтың терминологияға қосқан үлесі, 44-47-бб.

Бердалина Т. Теңдесі жоқ тұлға, 47-50-бб.

Османова З.Ж. Құдайберген Жұбанов қазақ поэзиясының көркемдігі туралы («Абай қазақ әдебиетінің классигі» мақаласы бойынша), 51-53-бб.

Жетпісбаева О. Жұбанов еңбектеріндегі терминология және аударма мәселесі, 109-112-бб.

1999

Қазақстан Республикасы Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігі Тілдерді дамыту департаментінде өткен ғылыми-тәжірибелік конференция

Мемлекеттік тіл: терминология, іс қағаздары мен бұқаралық ақпарат құралдарының тілі (Қ.Жұбановтың 100 жылдығына арналған республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары). – Астана, 1999. – 464 бет.

Сәрсенбаев А. – Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрі. Кіріспе сөз, 5-7-бб.

Кекілбаев Ә. – Қазақстан Республикасының Мемлекеттік хатшысы. Ұлттық руханиятымыздың өзегі, 7-14-бб.

Хұсайын К. Қ. Жұбанов және қазақ тіл білімі, 30-34-бб.

Сыздық Р. Құдайберген Жұбанов – қазақ тіл білімінің теориялық негіздерін қалаушы, 43-50-бб.

Айтбайұлы Ө. Профессор Қ. Қ. Жұбанов және қазақ терминологиясының кейбір мәселелері, 60-69-бб.

Жубанов Е.К. Профессор Х. К. Жубанов и проблемы казахской терминологии, –С.99-109.

Негимов С. Құдайберген Жұбанов және ұлттық фольклор, 109-114-бб.

Жарықова Д. Қ. Жұбанов және қазіргі медицина тілі, 240-249-бб.

Жұбанов А. Проф. Құдайберген Жұбановтың буын теориясы және оның компьютерлік лингвистикадағы орны, 298-305-бб.

1999

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында өткен ғылыми-теориялық семинар

Қазақ тіл білімі: Ұрпақ жалғастығы мен дәстүр сабақтастығы: Ғылыми мақалалар жинағы (Профессор Құдайберген Қуанұлы Жұбановтың 100 жылдығына арналған ғылыми-теориялық семинар материалдары). – Алматы: «Арыс» баспасы, 1999. – 416 б.

Сыздықова Р. 1999 жыл – қазақ тіл білімі үшін Құдайберген Жұбанов

жылы (жас ғалымдарға арнау сөз), 8-13-бб.

Айтбайұлы Ө. Профессор Қ. Қ. Жұбанов және терминжасам принциптері, 14-27-бб.

Салқынбай А. Қ. Жұбанов және тарихи грамматика мәселелері, 27-30-бб.

Жаманбаева К. Қ. Жұбанов – абайтанушы, 30-32-бб.

Садуақас Н. Профессор Қ. Жұбановтың қазақ тіліндегі буын туралы тұжырымдары, 32-39-бб.

Мүрсәлімов Т. Қ. Жұбановтың сөздердің байланысу формаларын жіктеу принциптері, 43-49-бб.

Мұхтаров С. Қ. Жұбанов қазақ тілі сөздерін таптастыру туралы, 49-55-бб.

Балтымова М. Аударма теориясына байланысты профессор Қ. Қ. Жұбановтың ой-тағылымдары, 56-62-бб.

Ержанова Ұ. Қ. Қ. Жұбановтың лингвистикалық терминологиясының ерекшеліктері, 62-65-бб.

Жубанова А. Общелингвистические взгляды Х. К. Жубанова, – С.65-71.

2000

Хасанұлы Б. Қ. Жұбанов мұралары – отандық жалпы тіл білімі, әлеуметтік лингвистика, психолингвистика бастаулары. Тіл саласындағы қуғын-сүргін. –Ақтөбе, 2000. –119 бет.

Хасанұлы Б. Жубановедение: в контексте формирования общего языкознания, социолингвистики и психолингвистики в Казахстане. Репрессии в сфере языка. –Ақтөбе, 2000. –120 с.

2002

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университетінде өткен Республикалық ғылыми-теориялық конференция

Жұбанов тағылымы – V. Республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Ақтөбе: Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университетінің редакциялық-баспа бөлімі, 2002. – 297 бет.

Мырзахметов М. Қ. Жұбанов – қайраткер, ойшыл ғалым, 15-20-бб.

Оразбаева Ф. Ұлылыққа тағзым, 20-23-бб.

Хасанұлы Б. Концепция Х. К. Жубанова в контексте гендерной лингвистики, –С.23-28.

Сәдуақас Н. Қ. Жұбанов және қазақ тілі дыбыс жүйесі, 72-74-бб.

Баяндина С. Қ. Қ. Жұбанов мұрасындағы тіл қызметінің көрінісі, 77-

79-бб.

Айтжанова С., Тоқтыманова Ф. Профессор Қ. Қ. Жұбанов еңбектері, 91-93-бб.

Кенжегұлова А. Қ. Жұбанов тағлымы авторлық оқулықтарда, 93-98-бб.

Садирова К. Қ. Жұбанов лексика мен синтаксистің байланысы туралы, 98-101-бб.

Ниязова Ф. Қ. Жұбанов халық ағарту майданында, 101-104-бб.

Миров М. Қ. Жұбанов және ғылым тілі, 111-114-бб.

Қаңтарбай С. Қ. Жұбановтың оқу әрекетіндегі біртұтастық ұстанымы, 119-123-бб.

Оралбай Ә. Қ. Жұбановтың публицистік шеберлігі, 127-130-бб.

Аитова Н. Қ. Жұбановтың когнитивтік пайымдаулары, 150-153-бб.

Терекова Ф. Языковая личность профессора Х. К. Жубанова: аспекты к изучению вопроса, – С.173-176.

Дұзмагамбетов Е. Қ. Жұбанов мұраларындағы «одағай» категориясының танымы, 176-178-бб.

Ұлықпанова Ә. Қ. Жұбанов Қожа Ахмет Яссауи толғауларының тарихи мәні жайында, 181-185-бб.

Кенжан А. Ұлы Ұстаз Қ. Жұбанов тұжырымдамаларының – келешек ұстаздар үшін құндылығы, 185-186-бб.

Балтымова М. Профессор Қ. Қ. Жұбановтың лингвистикалық еңбектеріндегі шығыстану мәселелері, 193-196-бб.

Сәтер А. Қ. Жұбанов және бүгінгі БАҚ: терминология мәселелері, 198-204-бб.

Асылбаева Р. Құдайберген Жұбановтың күрделі сөздер туралы ойлары, 226-228-бб.

Кенбай Ж. Тұғыры биік тұлғаның мүсіні қалай сомдалды, 237-240-бб.

2003

Бүркіт О. Жұбановтану. Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің филология факультетінде оқытылатын арнаулы курстың бағдарламасы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2003. – 48 бет

2004

**ПРОФЕССОР ҚҰДАЙБЕРГЕН ЖҰБАНОВТЫҢ
105 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН ҒЫЛЫМИ
КОНФЕРЕНЦИЯЛАР**

**Ақтөбе мемлекеттік педагогикалық институтында өткен
Республикалық ғылыми-теориялық конференция**

Жұбанов тағылымы: IV Республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Ақтөбе: Ақтөбе мемлекеттік педагогикалық институты, 2004. – 316 бет.

Кенжебаев К. Ұлы адамның мүшелтойы, 5-6-бб.

Кенжебаев К., Хасанұлы Б. Профессор К. Жұбанов және ХХІ ғасыр тіл білімі, 6-11-бб.

Нұрпейісов Ә. Халқымыздың рухани казынасын жасаушылар, 11-12-бб.

Жұбанов Е. «Жұбанов тағылымдары» ғылым көгіне бастайды, 12-18-бб.

Оралбаева Н. Неоценимое научное значение трудов профессора Х. К. Жубанова, – С.18-23.

Құсайынов К. Қ. Жұбанов және қазақ тіл білімі, 23-30-бб.

Оралбаева Н. Ұлттық тіл біліміміздің теориялық негізін қалаушы, 30-37-бб.

Қасқабасов С. Құдайберген Жұбанов еңбектеріндегі фольклор теориясының мәселелері, 37-42-бб.

Хасанұлы Б. Қ. Жұбановтың әлеуметтік-лингвистикалық пайымдаулары, 42-55-бб.

Серғалиев М. Қ. Жұбанов және стилистика мәселелері, 55-60-бб.

Сайрамбаев Т. Қ. Жұбанов «тіркесімділік» мәселесі хақында, 60-65-бб.

Оразбаева Ф. Қ. Жұбанов еңбектеріндегі тілге көзқарас, 65-68-бб.

Айталы А. Ұлттанушы ғұлама, 72-79-бб.

Молдаханов Ә. Дәстүр мен жалғастық, 79-84-бб.

Кенжебаев К., Сартабанов Ж. Қ. Жұбанов және математика терминологиясының қазақша қалыптасуы, 85-90-бб.

Айгабылұлы А. К. Жұбанов және қазақ тіліндегі буын жүйесі, 90-94-бб.

Шалабай Б. Қ. Жұбановтың синтаксиске қатысты еңбектері, 106-109-бб.

Жубанова А. Принципы и основные направления общелингвистических исследований Х. К. Жубанова, – С.116-122.

Ержанова Ү. Қ. Жұбановтың лингвистикалық терминологиясының ерекшеліктері, 122-125-бб.

Миrows М. К. Жұбановтың полемикалық стилі жайында, 125-128-бб.

Жубанова А. Топо-ономазиологиялық концепции М. О. Ауэзова как аспект жубановедения, – С.139-147.

Білал Ш. Құдайберген Жұбановтың атаутаным принциптері хақында, 154-158-бб.

Қоянбекова С.Б. Көрнекті ғалым Қ. Жұбановтың сөйлем мүшелері жайындағы көзқарасы, 162-164-бб.

Шоқым Г. Қ. Жұбанов және лингвопоэтика мәселелері, 167-171-бб.

Алдашев Н. Қ. Жұбановтың «қиюлы сөз» туралы ілімі, 171-176-бб.

Мұхтаров С. К. Жұбанов сөз таптары туралы, 179-183-бб.

Жазықова М. Қ. Жұбанов көркем аударманың лингвистикалық мәселелері туралы, 188-191-бб.

Бақтарбаев Қ. Қ. Жұбанов танымдарына сәйкес «сөз» ұғымының табиғаты, 191-194-бб.

Даулетова Б. Проф. Қ. Жұбанов сөз тіркесінің информативтік-коммуникативтік құрылымы туралы (*«О формах словосочетания слов в казахском языке» деген еңбегі бойынша*), 194-200-бб.

Садулова Ж. Қ. Жұбанов танымы және байланыс саласындағы қазақ терминологиясы, 200-203-бб.

Шалабай Б. Қ. Жұбанов – Абай поэзиясын лингвопоэтикалық тұрғыдан тұңғыш зерттеуші, 206-210-бб.

Бораши Б. Түркі классиктері мен абай сабақтастығы Қ. Жұбанов көзқарасымен, 210-214-бб.

Пангереев А. Халықтық топономастиканың жалпы филологиялық аспектілері / Қ. Жұбанов ілімдері негізінде, 214-218-бб.

Ниязова Ф. Темір-оркаштан шыққан қос ағартушы, 218-226-бб.

Ұлықпанова Ә. Қ. Қ. Жұбановтың абайтанымы, 235-241-бб.

Оралбай Ә. Құдайберген Жұбанов публицистикасының ерекшеліктері, 241-247-бб.

Жаксығарина М. К. Жубанов в экслибрисе художников мира, – С.247-253.

Меңкешев М., Меңкешева Т. Қ. Жұбановтың «Қазақ музыкасындағы күй жанрының пайда болуы жайлы» зерттеуі, 253-258-бб.

Бүркіт О. Қ. Жұбановтың грамматикалық ілімін оқытудың ерекшеліктері, 268-272-бб.

Қаңтарбай С. Қ. Жұбанов еңбектеріндегі оқу әрекеті мәселелері, 272-275-бб.

Терекова Ф. Х. К. Жубанов как педагог-методист, – С.275-279.

Калюжный А. К. Жубанов и профессиональная подготовка учителя, – С.279-282.

- Жубатканов К.* Новая книга о нашем великом земляке, – С.282-287.
Нұржанова Ж. К. Жұбановтың қазақ тілін оқыту әдістемесі жайлы пікірлері, 287-290-бб.
Дауленова М. Роль принципов терминообразования К. Жубанова в формировании архивной терминологии, – С.290-292.
Джабасова А. Специфика выражений определительных отношений в работе Х. Жубанова, – С.292-295.
Оралбай Ә. Ерекше есте қалған мерейтой, 304-311-бб.

2004

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университеті

Жұбановтану жылнамасынан. Био-библиографиялық дерек көздері. – Ақтөбе: Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университеті редакциялық-баспа бөлімі. «Жұбановтану» зертханасының» еңбектері, 12-жарияланым, 2004. – 186 бет (Профессор Құдайберген Жұбановтың туғанына 105 жыл толу мерейіне орай жинақталған дерек көздері)

Құдайберген Жубанов. *История. Годы. Судьбы.* Каяться некому? (Публикация этих материалов – возвращение к трагической судьбе казахского лингвиста Худайбергена Жубанова), – С.6-13.

Орманов Ф. Профессор, 15-18-бб.

Әуезов М. Ірі оқымысты, 18-22-бб.

Жұбанов А.К. Өмірі өнеге, еңбегі – үлгі, 22-25-бб.

Кеңесбаев І. Профессор Құдайберген Жұбанов және оның ғылыми-педагогикалық мұрасы, 25-34-бб.

Кеңесбаев І., Мұсабаев Ф. Көрнекті ғалым (*Профессор Құдайберген Жұбановтың өмірі мен мұралары туралы*), 34-42-бб.

Қаратаев М. Профессор-патриот, 42-48-бб.

Балақаев М. Ардақты ұстаздың жарқын жүзі есімде, 48-56-бб.

Ысқақов А. Профессор Қ. Жұбанов және қазақ тіл білімі (шәкірт лебізі), 56-65-бб.

Есенжанов Х. Ғалымдар ағасы, 65-67-бб.

Әлсейітов Ж. Қазірден бастап қолға алсақ, 67-69-бб.

Байқадамқызы (Қаралдина) Д. Аруағыңа бас иемін, жақсы аға! 69-83-бб.

Жұбанова М. Әкелер заманының күнгейі мен теріскейі (дерекнама), 83-86-бб.

Жұбанова М. «Әке арманының шуағына жылынып...» (*эссе*), 86-95-бб.

Варшавская Л. Құдайберген – богом данный (к 100-летию со дня рождения), – С.95-103.

Жұбанов Е.К., Оралбай Ә. Профессор Құдайберген Жұбановтың саяси памфлеттері, 103-108-бб.

Қайдари Ә. Т. Ел мақтаны, 109-114-бб.

Сыздық Р. Ғылым көгінің жарық жұлдызы (Аса ірі филолог, лингвист Құдайберген Жұбановтың туғанына – 100 жыл), 114-120-бб.

Оралбаева Н. Қ. Жұбановтың грамматика ілімі, 120-123-бб.

Кажибеков Е. После юбилея, или думы в межъюбилейные будни, – С.127-128.

Меңдекеев Ә. Сегіз қырлы, бір сырлы, 142-149-бб.

Великая двадцатка столетия, – С.158.

АҚТӨБЕЛІК АҚЫНДАР Қ. ЖҰБАНОВТЫ ЖЫР ЕТТІ

Құрманалин М. Ағайынды Жұбановтар көшесі, 159-б.

Жұбанова М. Ескерткіш болып келді әкем, 160-б.

Ашықбаев Е. Тіл кеспек жок, 161-162-бб.

Ашықбаев Е. Тіліммен сырласу (*Құдайберген Жұбанов мүсіні түбінде*), 163-б.

Елеусізова Ж. Жұбановты іздеу, 164-б.

Айжан Ж. Тіл туралы толғаныс, 166-б.

Сарышева Ф. Ағамен сырласу, 167-б.

Сатанов С. Құдайберген Жұбанов (толғау), 169-б.

Нұрғалиев О. Замана жұлдызы (*Құдайберген Жұбановқа арналады*), 173-б.

Қауыс Ү. Есею, 175-б.

Ағайынды Жұбановтар (*Сөзі: Е.Ашықбаев, Әні: Н.Жүсіпов*), 178-б.

Әлімбаева Ш. Арнау, 179-б.

Балмаханұлы Н. Жұбановтар сөйлейді, 180-б.

Қалдина Г. Елім деп сокқан жүрегі (Халқының біртуар ұлы Қ. Жұбановқа арнаймын), 181-б.

Қалдина Г. Асыл аға (Есет Құдайбергенұлы Жұбановтың 70 жылдығына арнаймын), 182-б.

Жұбанова М. Әкені еске алу (поэмадан үзінді), 183-б.

2004

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінде өткен Республикалық ғылыми-практикалық конференция

Құдайберген Жұбанов тағылымы // Профессор Қ.Жұбановтың 105 жылдығына арналған Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдарына арналған мақалалар жинағы. – Алматы, 2004. – 150 бет.

- Сыздықова Р.* Азамат — ғалым, 5-19-бб.
Оразбаева Ф. Ұлылыққа тағзым, 19-24-бб.
Базарбаева З. Кудайберген Жұбанов — первый профессор в области казахской филологии, —С.24-31.
Қасым Б. Қ. Жұбанов еңбектеріндегі ғылыми бағыттар, 31-35-бб.
Қобланова А. Ғалымның дара тұлғасы, 35-40-бб.
Есенова Қ. Қ. Жұбанов зерттеулеріндегі мәтіннің дискурс ретіндегі сипаты, 40-49-бб.
Оразалиева Ә. Қ. Жұбанов идеяларының паралингвистика мәселелерімен сабақтастығы, 43-49-бб.
Оразалиева Ә. Қ. Жұбанов және шығыс елдерінің танымдық пәлсапасы, 49-55-бб.
Мұхамеди Қ. Профессор Қ. Жұбанов және кейбір көмекші сөздер мәселесі, 55.
Исабекова Ұ. Қ. Жұбановтың қазақ тілінің дыбыстық жүйесінің зерттелуіне қосқан үлесі, 59-62-бб.
Қожабекова Ш. Араб теңеулерінің құрылымдық семанткалық типтері, 62-68-бб.
Уразбаева А. Қ. Жұбанов және қазақ тіл білімі, 70-72-бб.
Әлімбаев М. Профессор Қ. Жұбанов еңбектеріндегі дыбыстың физикалық сипаттамасы, 91-94-бб.
Аймұрзаев Ф. Қ. Жұбанов және дыбыс физиологиясы, 94-97-бб.
Тазабекова Д. Қ. Жұбанов және когнитивтік бағыт, 97-101-бб.
Оразбаева Ф. Қ. Жұбановтың педагогикалық мұрасы: лингводидактика және әдістеме, 101-105-бб.
Балтабаева Ж. Профессор Қ. Жұбанов септік жалғауларының бірде ашық, бірде жасырын келуі туралы, 105-108-бб.
Абдразақова Ф. Қ. Жұбанов сауаттылық жайында, 108-111-бб.
Рахметова Р. Құдайберген Жұбанов зерттеулеріндегі жана технологияның нышандары, 111-113-бб.
Ермагамбетова Л. Қ. Жұбановтың қазақ тілі синтаксисіне қатысты ой-тұжырымдары, 113-116-бб.
Байғонұсова Ф. Қ. Жұбанов және етістікті оқыту мәселесі, 139-144-бб.

2005

Ақтөбе мемлекеттік педагогикалық институтында өткен VI Халықаралық ғылыми-теориялық конференция

Жұбанов тағылымы: VI Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. — Ақтөбе, 2005. — 530 б.

Нұрышев Р. Құдайберген Қуанұлы Жұбанов — ұстаз-ғалым, 3-4-бб.
Ақтөбе облысының әкімі *Е.Н.Сағындықов* мырзаның құттықтау сөзі, 4-7-бб.

Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрі *Ж. Құлекеевтің* «Жұбанов тағлымы» ғылыми-теориялық конференциясының кезекті VI мәжілісіне қатысушыларына құттықтау сөзі, 7-8-бб.

Жұбанов Е. «Тағлымға» тағзым еткен жұрт. Шолу (Алғы сөз орнына), 8-12-бб.

Жанұзақ Т. Дарынды ғалым — ұлағатты ұстаз, 12-15-бб.

Хасанов Б. К. Жұбановтың гендерлік жіктелімдер жөніндегі пайымдаулары, 15-24-бб.

Жұбанов А.К. Құдайберген Жұбанов және қазақ тіл біліміндегі статистикалық әдістің жетістіктері, 24-29-бб.

Оразбаева Ф. К. Жұбановтың педагогикалық мұрасы: лингводидактика және әдістеме, 29-32-бб.

Султангалиева Г. К. Жубанов и Общество изучения Казахстана, — С.32-35.

Бисенгали З. Есет Жұбанов қазақ эпосы тілінің поэтикасы хақында, 35-39-бб.

Юсупов Р., Абсалямова Ю. Межэтнические контакты башкир и казахов в Восточном Оренбуржье, — С.39-43.

Тектігүл Ж. Профессор К. Жұбанов қазақ тіліндегі қосымшалардың эволюциясы жайында, 43-48-бб.

Жубанова А.Е. Наши комментарии к переводу на русский язык ответного выступления Х. К. Жубанова, — С.48-54.

Жанпеисова Н. Лингвистическое учение К. Жубанова в контексте антропоцентрического подхода к языку, — С.54-58.

Берікұлы Н. Профессор К. К. Жұбановтың ұлттық дидактика мәселелерін дамытудағы рөлі, 60-71-бб.

Тайжанов А.Т. Құдайберген Жұбанов және мәдени мұра (*К. Жұбановтың Хожжа Ахмет Яссауиді тануы*), 71-83-бб.

Оралбай Ә. К. Жұбановтың ғылыми-публицистикалық шығармашылығының кейбір кезеңдері, 83-87-бб.

Манкеева Ж. К. Жұбановтың ғылыми мұраларының академиялық танымы хақында, 90-93-бб.

Шоқым Г. А. Байтұрсынов пен К. Жұбанов шығармашылығындағы гендерлік тұжырымдамалар, 96-100-бб.

Оразалиева Ә. К. Жұбанов идеяларының паралингвистика мәселелерімен сабақтастығы, 121-125-бб.

Жұмағалиева Н. Профессор К. Жұбанов қазақ тіл біліміндегі ерлер тілінің көрінісі жөнінде, 131-133-бб.

Дұзмагамбетов Е. К. Жұбанов ұстанымы және орман кодексіндегі ұғымдардың аударылу мәселесі, 133-136-бб.

Кемерова Ж. Профессор Қ. Жұбановтың когнитивтік пайымдаулары, тілдік негіздері, 136-139-бб.

Сұлтан Ж. Профессор Қ. Жұбанов өзіне дейінгі батыстық тілтанушылар туралы, 139-143-бб.

Негимов С. Құдайберген Жұбанов және ұлттық фольклор, 154-157-бб.

Жүнісбек Ә. Қ. Жұбанов және қазақ фонетикасы, 157-158-бб.

Базарбаева З. Құдайберген Жұбанов – қазақ тіл білімінің негізін қалаушы, 158-162-бб.

Жұбанов Е.Х. Межэтнические устно-поэтические связи тюрков как культурный наддиалект, – С.162-165.

Салқынбай А. Қ. Жұбанов және тіл тарихы, 165-168-бб.

Бейсенов Қ. Ағайынды Жұбановтар күй туралы, 168-172-бб.

Момын Б. Құдайберген Жұбанов қазақ тілінің мәдениеті жайында, 172-175-бб.

Ісімақова А. Құдайберген Жұбанов Абайдың мұрасын қалай жақтаған? 175-178-бб.

Мұхтаров С. Қ. Жұбанов одағай сөздердің категориялық белгілері туралы, 181-183-бб.

Баяндина С. Функции языковых единиц в творчестве К. К. Жубанова, – С.183-187.

Жаңабекова А. Профессор Құдайберген Жұбанов және қазақ грамматикасының кейбір мәселелері, 187-190-бб.

Сәдуақас Н. Қ. Жұбановтың қазақ жазуы мен әліпбиіне қатысты көзқарастары, 193-197-бб.

Имаханбетова Р. Байтұрсынов пен Қ. Жұбанов арасындағы байланыс, 197-200.

Нұрдаuletova Б. Қ. Жұбанов – «Диуани хикмет» тілін тұңғыш зерттеуші, 204-208-бб.

Миров М. Профессор Құдайберген Жұбановтың тілтаным, 208-212-бб.

Мұратбек Б. Профессор Қ. Жұбанов стиль және тіл мәдениеті жайында, 214-217-бб.

Баймұханов Б. Қ. Жұбанов және артикуляциялық база проблемасы, 220-224-бб.

Жексенғалиев Б. Қ. Жұбанов зерттеулері және қазіргі қазақ тілі фонетикасы терминологиясындағы жарыспалылық мәселесі, 224-226-бб.

Қарағұлова Б. Қ. Жұбановтың тіл тарихы туралы танымдары, 226-228-бб.

Алдашев Н. Қ. Жұбановтың «Жаңа грамматиканың жаңалықтары жайынан» атты еңбегіне қатысты кейбір ойлар, 233-235-бб.

Исқарина Ж. Ағайынды Құдайберген мен Ахмет Жұбановтар еңбектерінің тіліндегі стильдік-эстетикалық өзектестіктер, 242-249-бб.

Избагамбетова Г. Қ. Жұбановтың термин жасау принциптері және сауда саласындағы терминдердің қолданысы, 254-256-бб.

Қалиев Е. Қ. Жұбановтың сөз тіркесі танымы, 258-261-бб.

Меңкешев М., Меңкешева Т. Қ. Жұбанов – күйдің пайда болу тарихын зерттеу, 276-280-бб.

Новые сведения к библиографии Х. К. Жубанова, – С.280-286.

Қыдыршаев А. Ғалым шешен Құдайберген Жұбанов және шешендік-тануды оқытудың ұстанымдарын таразылау мәселесі, 287-293-бб.

Жұбанова М. Әкелер заманынан келіп жеткен достық нышандары (Ғалым Құдайберген мен ақын Ілияс шығармашылығын зерделеуге септігін тигізген), 293-296-бб.

Бүркіт О. Профессор Қ. Жұбановтың ғылыми мұрасын оқытудың аспектілері, 296-299-бб.

Мұхамбетова С., Қарабалына А. Қ. Қ. Жұбановтың психологиялық идеяларының әдіснамалық негізі, 299-303-бб.

Өмірбаева К. Қ. Жұбанов және ұлттық дидактика мәселелері, 303-305-бб.

Мақешова Ж. Профессор Қ. Жұбановтың буын жігін оңай табуға арналған әдісінің буын жүйесін оқытудағы орны, 315-317-бб.

Есқали Ж. Қазақ тілін оқыту әдістемесінің Қ. Жұбанов ілімімен сабақтастығы, 317-320-бб.

Алдашева Г. Профессор Қ. Жұбановтың «Қазақ тілі грамматикасы» атты еңбегіндегі дидактикалық көзқарастар, 344-345-бб.

Жазықова М. Профессор Қ. Жұбановтың әдістемелік мұралары және қазіргі заманғы оқыту технологиялары, 349-353-бб.

Абдоллаев Н. Қ. Жұбанов заманындағы мемлекеттік саясат ерекшелігі, 403-406-бб.

Алимбаева Б. Құдайберген Қуанұлы Жубанов и медресе «Хусаиния», – С.411-413.

2006

Құдайберген Қуанұлы Жұбанов (Биобиблиографиялық көрсеткіш). – Ақтөбе, 2006. – 68-б.

2009

Сұлтан Ж. Тілтанымның бүгінгі бағыттары және Жұбановтану проблемалары (оқу құралы). – Ақтөбе, 2009. – 178 бет.

2009

**ПРОФЕССОР ҚҰДАЙБЕРГЕН ЖҰБАНОВТЫҢ
110 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН ҒЫЛЫМИ
КОНФЕРЕНЦИЯЛАР**

**А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында өткен
халықаралық ғылыми-теориялық конференция**

Қазақ тіл білімінің өзекті мәселелері (Профессор Құдайберген Жұбановтың 110 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары) / Жауапты ред. С. Құлманов. — Алматы: «Кие» лингвоелтану инновациялық орталығы», 2009. — 328 бет.

Сыздық Р. Құдайберген Жұбанов есімі мен еңбектерін тағы бір еске алсақ, 3-6-бб.

Оразбаева Ф. Өнегелі өмір, өрісті ғалым, 6-10-бб.

Садықов Т. Профессор К. Жұбанов илимий жана морфофоностатистика жөнүндө (*Қырғызстан*), 10-13-бб.

Жұбанова М. Құдайберген Жұбанов — қазақ тіл білімі тарихындағы ұлттық лингводидакт, 13-19-бб.

Жанұзақов Т. Профессор Қ. Жұбановтың лексика бойынша зерттеулерінің ғылыми-теориялық негізі, 19-23-бб.

Хасанов Б. Қ. Жұбановтың ділдік лингвистикалық ой-пікірлері, 23-24-бб.

Шалабай Б. Қ. Жұбанов және қазіргі қазақ тіл білімінің даму бағыттары, 24-27-бб.

Жұбанов А.Қ. Проф. К. Жұбанов және қолданбалы тіл білімінің жана бағыты, 27-32-бб.

Манкеева Ж. Профессор Қ. Жұбанов зерттеулеріндегі этнотанбалық жүйе, 32-34-бб.

Базарбаева З. Профессор Құдайберген Жұбановтың еңбектеріндегі тарихи фонетика мәселелері, 34-38-бб.

Қосымова Г. Қ. Жұбановтың грамматикалық атаулар мен ереже-түсініктерді берудегі дүниетанымы, 38-41-бб.

Жүнісбек Ә. Проф. К. Жұбанов фонетикасы жайлы сілтемелер, 42-43-бб.

Қаршығаева А. Проф. К. Жұбановтың дыбыс жіктелімінің артикуляциялық талданымы, 83-86-бб.

Ерубаева Ш. Проф. К. Жұбанов сөздік екпін жайлы, 91-94-бб.

Бәйімбетова Ә., Молдашева А. Проф.К. Жұбанов еңбектеріндегі дыбыстардың үндесім/үйлесім түрленімі жайлы, 94-95-бб.

Сайрамбаев Т., Хамитова М. Профессор Қ. Қ. Жұбановтың оқшау сөздер туралы зерттеуі, 109-113-бб.

Садирова К. Профессор Қ. Жұбанов және қазіргі лингвистиканың кейбір мәселелері, 113-116-бб.

Жұбаева О. К. Жұбановтың қазақ тіліндегі шақ категориясын танудағы ұстанымдары, 120-125-бб.

Жаңабекова А. К. Жұбанов және функционалды бағыт (семантикалық шақ категориясы негізінде), 128-131-бб.

Құлманов С. К. Жұбанов зерттеулеріндегі функционалды грамматика мәселелерінің көріністері, 131-134-бб.

Жубанова А. О некоторых мифопоэтических и культурологических сведениях в трудах Х. К. Жубанова по истории языка, – С.182-186.

Смағұлова Г. К. Жұбанов және тілдегі гендерлік оппозиция, 240-242-бб.

Сұлтан Ж. Қ. Жұбанов және лингвистикалық прогностика мәселесі, 255-257-бб.

Қалыбеков Б., Көшекеева Ж. Қ. Жұбанов және қолданбалы тіл білімі, 257-258-бб.

Нұрлыбаев Н., Нурадинова Г. Қазақ лингвостатистика ғылымында Қ. Жұбанов пен А. Қ. Жұбановтар еңбектерінің маңызы, 258-260-бб.

Көбденова Г. Профессор Қ. Жұбанов – қазақ тілі тарихын зерттеуші, 293-295-бб.

Әміржанова Н. Профессор Қ. Жұбановтың күрделі сөздердің орфограммасына қатысты тұжырымдары, 309-312-бб.

2009

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университетінде өткен халықаралық ғылыми конференция материалдары

«Жұбанов тағылымы – VII» халықаралық ғылыми конференция материалдары (Қазақ тілінің теориялық негізін қалаған лингвист, қоғам қайраткері, профессор Қ. Қ. Жұбановтың 110 жылдық және белгілі лингвист ғалым, профессор Е. Қ. Жұбановтың 80 жылдық мерейтойларына арналған). I-II томдар. – Ақтөбе, Қ. Жұбанов атындағы АқМУ РББ, 2009. I том – 370 бет; II том – 264 бет.

I том

Кенжебаев К. Дәстүрлі «Жұбанов тағылымы» VII халықаралық ғылыми конференциясының ашылу салтанатында сөйлеген сөзі, 3-4-бб.

Жұбанов А.Қ. Профессор Қ. Жұбанов зерттеулері – қолданбалы тіл білімі саласына бағыт-бағдар, 28-31-бб.

Шалабай Б. Қ. Жұбанов және қазақ тіл білімінің қазіргі кезеңі, 31-34-бб.

- Бисенғали З-Ф.* Құдайберген Жұбанов және Абайтану, 34-39-бб.
- Оразбаева Ф.* Профессор Қ. Жұбановтың педагогикалық мұрасы, 39-42-бб.
- Молдаханов Ә.* Құдайберген Жұбанов және Абайтану проблемалары, 47-53-бб.
- Осман А.Ә.* Даналық дария иесі, аяулы аға! 57-59-бб.
- Балтымова М. Қ.* Жұбанов және шығыс тілдері мәселесі, 81-85-бб.
- Қалиев Е. Қ.* Жұбанов – когнитолог, 100-105-бб.
- Тектігүл Ж. Қ.* Жұбанов күрделі есімдер синтаксисінің танымдық сипаты жайында, 125-129-бб.
- Базарбаева З.* Профессор Құдайберген Жұбановтың ғылыми мұрасындағы фонология және интонология проблемалары, 154-158-бб.
- Дұзмағамбетов Е. Қ.* Жұбановтың тіл даму заңдылықтарына қатысты ойлары, 162-164-бб.
- Есқұлова Қ. Қ.* Жұбанов – қазақ фонетикасының ғылыми курсы жасаушы ғалым, 164-168-бб.
- Жұбанова Е.Б. Қ.* Жұбанов және қазақ тіліндегі буын жігін табу теориясы, 168-172-бб.
- Жексенғалиев Б. Қ.* Жұбановтың лингвистикалық терминологиясы, 182-187-бб.
- Мамаділ Қ.* Профессор Қ. Қ. Жұбанов және қазақ диалектологиясы мәселелері, 191-193-бб.
- Мұхамбетов Ж.* Лингвист-ғалым Құдайберген Жұбанов және қазақ тіл білімінің диалектілері туралы, 193-197-бб.
- Садирова Қ.* Профессор Қ. Жұбановтың қазақ тілі синтаксисіне қатысты пайымдаулары, 204-207-бб.
- Сұлтан Ж. Қ.* Жұбанов еңбектеріндегі тіл синергетикасы, 218-221-бб.
- Тектігүл Ж. Қ.* Жұбанов және синкретизм құбылысының сөз табы категориясының пайда болуына қатысы, 225-228-бб.
- Абдуллина А.* Жұбановтар еңбектеріндегі халықтың ежелгі наным сенімдеріне құрылған мифологиялық әдебиет нұсқалары, 232-235-бб.
- Екибасова Б.* Халық поэзиясы және Қ. Жұбанов шығармашылығы, 271-276-бб.
- Жонысова М.* Профессор Қ. Жұбанов Қожа Ахмет Яссауидің тарихи тұлғасы хақында, 280-284-бб.
- Қожахметова А.* «Диуани Хикмет» – ақын Есенбай Дүйсенбайұлының көркем аудармасы мен Қ. Жұбанов зерттеулері бойынша, 295-298-бб.
- Молдаханов Ә.* Құдайберген Жұбанов және фольклор, 321-324-бб.
- Ниязова Ф.* Жұртын сүйген Жұбанов, 324-328-бб.

Ұлықпанова Ә. Қ. Жұбанов еңбектеріндегі фольклордың бастау арналары туралы сөз, 351-356-бб.

Ұлықпанова Ә. Фольклортанудағы тың бағыт, терең тұжырымдар үндестігі (Ресей фольклортанушылары мен Қ. Жұбанов зерттеулері бойынша), 356-360-бб.

II том

Амангазиева М. Профессор Е. Қ. Жұбановтың «тәңірі» семантикасын талдаудағы көзқарасы, 7-11-бб.

Бораш Б. Құдайберген және Есет Жұбановтардың ғылымдағы өзіндік көзқарастары туралы бірер сөз, 13-15-бб.

Ерназарова Г. «Қазақ» этнонимі және халық әдебиеті (Е. Жұбановтың «Қазақ» атауының халық поэзиясындағы көріністерін зерделеу» мақаласы бойынша), 15-17-бб.

Жубанова А.Е. О роли межэтнических и внутренних общественных связей в развитии культурного наддиалекта, национального языка и диалектов в исследованиях Е. Х. Жубанова и Х. К. Жубанова, — С.17-23.

Жұмағалиева Р. Е. Қ. Жұбанов зерттеулеріндегі эпостанудың кейбір мәселелері, 23-27-бб.

Күштаева М. Е. Қ. Жұбановтың көне жазу ескерткіштері тіліндегі фольклоризм көріністері туралы пікірлері, 27-29-бб.

Мұратбек Б. Профессор Е. Қ. Жұбановтың лингвистикалық мұраларындағы *баға*, *бағалау* компоненттері, 41-45-бб.

Оралбай Ә. Жұбановтанудың өзекті мәселелері және Есет Жұбанов тағылымы, 45-49-бб.

Жазықова М. Қ. Жұбанов еңбектеріндегі қазақ тілінің синтаксисін оқыту мәселесі, 96-100-бб.

Жазықова М. Қ. Жұбановтың әдістемелік еңбектеріндегі оқыту ұстанымдары және олардың қазіргі білім беру жүйесімен сабақтастығы, 100-103-бб.

Жұбанова М. Қ. Жұбанов және ұлттық тәрбие тарихы, 103-113-бб.

Карабалина А. Қ. Жұбановтың психологияның терминологиялық принциптерін құрастыру, 119-122-бб.

Күштаева М. Қ. Жұбанов және қазақ тілін оқыту бағдарламасы мәселесі, 131-133-бб.

Мұхамбетова С. Психологияны оқыту әдістемесі мен Қ. Жұбанов идеяларының үндестігі, 142-147-бб.

Уәлиұлы Н., Қобланова А. Профессор Қ. Қ. Жұбановтың буын теориясы және оның оқу-әдістемелік маңызы, 170-174-бб.

Жұбанов Е.Қ., Алдашев Н. Профессор Қ. Жұбановтың ғылыми-педагогикалық қызметіне қатысты тың деректер, 201-206-бб.

Құрманбеков Б. Құдайберген Жұбанов және Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс мәселелері, 229-231-бб.

Сауытбаева С. Вклад личности К. Жубанова в культуру Казахстан, – С.253-256.

2009

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінде өткен республикалық ғылыми-практикалық конференция

«Құдайберген Жұбанов тағылымы: ғылыми сабақтастық және жана бағыттар (Профессор Қ.Жұбановтың 110 жылдығына арналған республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдарына арналған мақалалар жинағы). –Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2009. –268 б.

Оразбаева Ф. Профессор Қ. Жұбановтың педагогикалық мұрасы, 30-36-бб.

Жубанова М. Менің әкем, 36-46-бб.

Жубанова Қ. Өшпес өмір жалғасы, 47-63-бб.

Нысанбаев Ә., Тайжанов А. Құдайберген Жұбанов жапон иероглифін не үшін үйренген? 64-69-бб.

Жубанова А.Қ. Проф. Қ. Жұбанов және қолданбалы тіл біліміндегі формалды модельдер, 70-76-бб.

Бекмагамбетов Ш. Қ. Жұбанов және тіл тарихының кейбір мәселелері, 77-84-бб.

Балтабаева Ж. Қ. Жұбанов оқулығының әдістемелік ерекшеліктері, 85-88-бб.

Рахметов Р. Құдайберген Жұбановтың қазақ тілі әдістемесіне қосқан үлесі, 89-92-бб.

Абдризахова Ф. Құдайберген Жұбановтың емле жайлы ой-тұжырымдары, 93-96-бб.

Қосылбаева А. Құдайберген Жұбанов еңбегіндегі қалып етістік мәселесі, 97-101-бб.

**ПРОФЕССОР ҚҰДАЙБЕРГЕН ҚУАНҰЛЫ ЖҰБАНОВ
ЖАЙЛЫ ҚОРҒАЛҒАН ДИССЕРТАЦИЯЛАР**

1. *Тектіғұлова Ж. О. Қ.* Жұбанов және қазақ тілінің тарихи грамматикасы мәселелері. Филол. ғыл. канд. ... дисс. 10.02.06 – түркі тілдері. – Алматы, 1994. – 165 бет.
2. *Сәдуақас Н. Ә.* Профессор Құдайберген Жұбанов еңбектеріндегі қазақ тілі дыбыстары жіктелімінің фонологиялық негіздері: филол. ғыл. канд. ... дисс. автореф. 10.02.02 – қазақ тілі. – Алматы, 1999. – 28 бет.
3. *Миров М. О. Қ.* Жұбановтың ұлттық ғылым тілін қалыптастырудағы рөлі: филол. ғыл. канд. ... дисс. 10.02.02 – қазақ тілі. – Алматы, 1999. – 134 бет.
4. *Омарова А. Қ.* Профессор Қ. Қ. Жұбановтың етістіктер туралы ғылыми еңбегі, оның ғылымның кейінгі дамуына ықпалы: филол. ғыл. канд. ... дисс. автореф. 10.02.02 – қазақ тілі. – Алматы, 1999. – 24 бет.
5. *Жубанова А. А.* Общелингвистическая концепция Х. К. Жубанова: Автореф. дисс... канд. филол. наук. 10.02.19 – общее языкознание, социалингвистика, психоллингвистика. – Алматы, 2000. – 28 с.
6. *Терекова Ф. Е.* Языковая личность К. К. Жубанова (социалингвистическое освещение): дисс. канд. филол. наук. 10.02.19 – общее языкознание, социалингвистика, психоллингвистика. – Алматы, 2000. – 135 с.
7. *Қарабалина А. Ә. Қ.* Жұбановтың жалпылингвистикалық тұжырымдамаларындағы психологиялық ой-пікірлері: психология ғыл. канд. ... дисс. автореф. 19.00.01 – жалпы психология, жеке адам психологиясы, психология тарихы, этнопсихология. – Алматы, 2005. – 24 бет.
8. *Сұлтан Ж. И.* Тілтанымдағы антропологиялық парадигманың Қ. Жұбанов мұраларындағы көрінісі: филол. ғыл. канд. ... дисс. автореф. 10.02.02 – қазақ тілі. – Алматы, 2007. – 26 бет.
9. *Оралбай Ә. Ә.* Құдайберген Жұбановтың публицистикасы: филол. ғыл. канд. ... дисс. автореф. 10.01.10 – журналистика. – Алматы, 2007. – 24 бет.
10. *Жазықова М. Қ.* Құдайберген Жұбановтың әдістемелік мұрасы: пед. ғыл. канд. ... дисс. автореф. 13.00.02 – оқыту және тәрбиелеу теориясы мен әдістемесі. – Алматы, 2008. – 24 бет.

ПРОФЕССОР ҚҰДАЙБЕРГЕН ҚУАНҰЛЫ ЖҰБАНОВ ӨМІРІНІҢ НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕРІ

Ақтөбе губерниясы, Темір уезі (қазіргі Мұғаджар ауданы) 9-шы ауыл, Ақжар деген жерде 1899 жылы желтоқсанның 19 күні дүниеге келген.

Бастапқы білімін әкесі ашқан ауыл мектебінен алып, әрі қарай сол маңдағы Оспан ишанның мешітінде 3-4 жыл оқиды. Келесі бірнеше жыл жергілікті ауыл мектебінде өтеді. 1914-1916 жылдары Орынбор қаласындағы «Хұсайния» медресесінде оқуын жалғастырады, 1916-1917 жылдарда Жұрынның 2 кластық орыс мектебінің бірден 4-5 класына түсіп, оны үздік аяқтайды. Ал 1917-1918 жылдары Күйік қаладағы (Елек) екі кластық орыс училищесінің соңғы курсына қабылданып, орысша білімін жалғастырады.

1928 жылы Ленинградтың шығыс тілдері институтын (экстерн ретінде) бітіріп, жоғарғы білімге ие болады.

1929-1932 жылдары Ленинградта аспирантурада оқиды:

– 02.1929-09.1930 (1,5 жыл) Шығыс тілдері институтында түрік тілдері мамандығы бойынша;

– 10.1930-09.1932 (2 жыл) СССР Ғылым Академиясында (жалпы тіл білімі бойынша).

Анкетада өзінің көрсетуі бойынша мына тілдерді білген: неміс, араб, парсы, түрік, моңғол, чуваш, коми, грузин, түркі тілдері.

Қызметі жөнінде мәлімет:

1. Темір аудандық, Құлжа-Темір болыстығы – әуелі хатшысы, кейін – председателі – 10.1918-04.1920 жж.;

2. Темір аудандық бақылау комитетінің басқармасы – 1920-1922 жж.;

3. Темір аудандық атқару комитеті (РИК – мүшесі) – 1922-1923 жж.;

4. Темір уездік оқу бөлімінде – инспектор, 12.1923-09.1925 жж.;

5. Ақтөбе губерниялық оқу бөлімі – нұсқаушы методист – 12.1925-09.1928 жж.;

6. Қазақ Мемлекеттік университеті (бастапқыда осылай аталып, кейін ҚазПИ болған) – салыстырмалы түрік тілдері кафедрасында ғылыми қызметкер – 12.1928 – 02.1929 жж.;

7. Қазақ педагогикалық институты (ҚазПИ), Алматы – қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының меңгерушісі әрі профессоры – 01.09.1932-19.11.1937 жж.;

8. Ағарту Халық Комиссариаты – Коллегия мүшесі, программа, оқулықтар бөлімінің меңгерушісі, Мемлекеттік терминология комиссиясының председателі, «Мемлекеттік терминком бюллетенінің» бас редакторы. 01.1933-19.11.1937 жж.;

9. СССР Ғылым Академиясының қазақстандық филиалы – лингвистика секторының меңгерушісі, қазақ тілінің Академиялық сөздігінің

бас редакторы, Қазақ филиалының Ғылыми советінің және Президиум мүшесі – 1936-19.11.1937 жж.;

10. Қазақстандық ұлт мәдениетін ғылыми-зерттеу институтының Ғылыми кеңесінің мүшесі – 1935-1936 жж.;

11. Бүкіл Одақтық жаңа әліп Орталық комитетінің Қазақстандық мүшесі – 1935-1937 жж.;

12. Сайланған:

Темір аудандық атқару комитетіне (РИК) – 1922-1923 жж.

Қаз. ОАК мүшелігіне – 1935-1937 жж.

XVI Бүкіл ресейлік Советтер Съезіне делегат – 1935 ж.

13. «Қазақстанның 15 жылдығы» Құрмет белгісімен наградталған (1935 ж.)

Қ. Қ. Жұбанов туралы қосымша мәлімет:

1937 жылы қарашаның 19-күні «Халық жауы» деген жаламен ұсталып (қамауға алынды), 1938 жылы ақпанның 25-күні «тройканың» үкімімен атылып кетті.

1957 жылы қазан айының 3-күні азаматтық тұрғыдан ақталды.

1958 жылы ақпанның 22-күні партиялық қалпына келтірілді.

ОСНОВНЫЕ ДАТЫ ЖИЗНИ ПРОФЕССОРА ЖУБАНОВА ХУДАЙБЕРГЕНА КУАНОВИЧА

Родился в 1899 году (19 декабря) в селе Акжар, аул №9, Темирского района (ныне Мугоджарский) Актюбинской области.

Начальное образование получил в местной школе, затем в медресе «Хусайния» в г.Оренбурге 1914-1916 гг., в Джурунской 2-х классной русской школе, в 2-х классном училище в г.Илецке.

Образование – высшее. Окончил Ленинградский институт живых восточных языков в 1928 г. (экстерном); 1929-1932 гг. обучался в аспирантуре в г.Ленинграде:

а) в Институте восточных языков (тюркские языки) (1,5 года: с 02.1929 г. по 09.1930 г.);

б) в Институте языка и мышления Академии наук СССР (общее языкознание) (2 года: с 10.1930 г. по 09.1932 г.).

Кроме казахского и русского языков владел следующими иностранными языками: немецким, персидским, арабским, турецким, монгольским, грузинским, чувашским, коми и тюркскими языками.

Сведения о работе:

1. Темирский район, Кульджа – Темирский Волостной Сов. деп. 10.1918-04.1920 г.г. – секретарь Сов. депа, позже – председатель.

2. Темирский Собес (Сов. контроль) – 1920-1922 гг.

3. Темирский РИК (член РИКа) – 1922-1923 гг.

4. Темирский уездный отдел народного образования (УОНРО) – 12.1923-09.1925 г.г. – инспектор.

5. Актюбинское ГубОНО – 09.1925-12.1928 гг. – инспектор-методист.

6. Казахский государственный университет (позже КазПИ), г.Алматы, 12.1928 – 02.1929 гг. – научный сотрудник кафедры тюркологии.

7. Казахский педагогический институт (КазПИ), г.Алматы, 01.09.1932-19.11.1937 гг. – заведующий кафедрой казахского языка и литературы, профессор.

8. Народный комиссариат просвещения Казахской ССР, г.Алматы, 01.1933-19.11.1937 г.г. – член коллегии, зав. сектором методики, программ и учебников, председатель УМСа, председатель Гос.терминологической комиссии республики, главный редактор «Бюллетеня Гос.терминкома» – 1935 г.

9. Казахстанский филиал Академии наук СССР – 1935-19.11.1937 гг. – заведующий лингвистическим сектором, главный редактор «Академического словаря казахского языка», член Ученого совета Казахского филиала АН СССР, член Президиума КазФАН СССР.

10. Член Научного Совета Казахстанского института национальной культуры – с 1935 г. по 1936 г.

11. Член Всесоюзного Центрального Комитета нового (латинизированного) алфавита – с 1935 г. по 1937 г.

12. Избирался: членом Темирского РИКа (1922 г.), членом КазЦИКа (1935 г.), делегатом на XVI-й Всероссийский съезд Советов (1935 г.).

13. Награжден Почетным знаком «15 лет Казахстана».

Дополнительные сведения о Х. К. Жубанове.

Арестован 19 ноября 1937 года, расстрелен 25 февраля 1938 года в г.Алма-Ате (первый день массовых расстрелов по решению выездной «тройки»).

Реабилитирован: в гражданском отношении – 03.10.1957 г., в партийном отношении – 22.02.1958 г.

М А З М Ұ Н Ы

Алғы сөз (<i>Редакция алқасынан</i>)	5
<i>І. Кеңесбаев</i> . Профессор Құдайберген Қуанұлы Жұбанов (<i>1899-1938</i>)	9

І. ҚАЗАҚ ТІЛІ ГРАММАТИКАСЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазақ тілінің ғылыми курсы жөнінен лекциялар. I кесек	
Қазақ тілінің фонетикасы (1933 ж.)	34
<i>I ЛЕКЦИЯ</i> . Фонетика (<i>Дыбыс жүйесі</i>). Фонетика біздіңше нендей ғылым?	38
<i>II ЛЕКЦИЯ</i> . Тіл дыбыстарының табиғатын қалай танып келдік, қалай тануға тиіспіз? А. Тіл дыбыстары жөніндегі орныққан көзқарас	43
Б. Тіл дыбыстарын былайша танып келуіміздің себептері	44
Қазақ тілінің жоғарғы курсы. «Дәрістер» (1937 ж.)	
Дыбыстарға анықтама	50
Дыбыс физиологиясы	54
Дыбыстардың жіктелуі	56
Қазақ тілінің физиологиясы	58
Дыбыс шығаратын мүшелеріміз	58
Үнсіздер физиологиясы (еріннен көмейге)	59
Ауыз жолды сонорлардың физиологиясы	60
Үнділердің физиологиясы	61
Мұрын жолды сонорлардың физиологиясы	61
Дыбыс дәрежелері	62
Дауыстылардың физиологиясы	62
Дауыстының емлеге байланысты жері	63
Дыбыстың физикалық жағы	64
Дыбыстың күші (амплитуда)	65
Дыбыстардың бөлінуі (таптастырылуы)	68
Фонетика	70
Ән	71
Буын	74
Бұрын буынды не үшін қолданған?	74
Сөздердің жақындығы	75
Қосымшалар тарихына	77
Грамматика нені қарайды, қандай пәндерден құралады?	78
Грамматика деген не? (<i>Шолу</i>)	85
Ф. де Соссюрдің тілге көзқарасы	87
Марр және грамматика	89
Грамматиканы кім, қалай жазған	91
Тіл бірлігі неден?	92
Тіл деген не? Зат пен құбылысқа тағылған аттардың қалай пайда болуы мен олардың мағыналарының өршуі	93

Бір сөз мағынасының кеңейіп тарауы	94
Микро-космический период (<i>Кішкене космос дәуірі; кішкене дүние дәуірі</i>)	94
Тотемизм (идеология)	95
Дүниеге көзқарас арқылы да нәрсеге ат қойылады	95
Функциональная семантика (<i>Атқаратын қызметіне қарап затқа ат тағылады</i>)	96
Бүтіннің мағынасының бөлшекке көшуі	97
Бөлшектің мағынасы бүтінге көшеді	97
Сөз өзгешелігі мен сөз қызметі	97
Лексика мен синтаксистің байланысы	103
Сөз өзгешелігі мен оның қызметі (<i>Жақындық-аулақтық тенденциясы</i>)	103
Жуықтық тенденциясы	104
Аулақтық тенденциясының басым болуы	105
Сөздің негіздік мағынасы мен грамматикалық мағынасы	107
Сөз құрамы	108
Түбір мүшенің өзгешелігі	109
Түбір мүшенің таптары	110
Тіл және дыбыстың шығуы	111
Синтаксис тарихы (<i>Сөйлем мүшелерінің тарихы</i>)	114
Диалектология	118
Қазақ тілінің тарихына	119
«Е» етістігі	119
Сөздердің тапқа бөлінбеген дәуірі және адамның конкрет түсінуі	120
Қазақ тілінің тарихы (09.XII. 1936 ж.)	120
Одағай	126
I. Шаруашылық одағайлары	126
II. Шаруашылық одағайының тарихы	127
III. Көңіл одағайлары	129
IV. Көңіл одағайының тарихы	131
V. Одағайдың дыбысталуы	133
VI. Бірқатар одағай сөздеріміздің жасалуы	134
VII. Одағай сөздердің тынысқа қатыстылығы	135
Леп белгісі	136
Сұрау белгісі	136
Кейбір тыныс белгілері жайында	137
Одағайлы сөйлемдер	137
Қазақ тілінің емлесі мен грамматикасының кейбір мәселелері (Жанғазыға хат) (1936 ж.)	138
Қазақ тілінің грамматикасы	
I бөлім. Сөздің жалпы құрылысы (Жалпы морфология) (1936 ж.)	
§ 1. Грамматика нендей ғылым?	147
§ 2. Сөз деген не?	150

§ 3. Сөйлеу	151
§ 4. Сөз бен ой	152
§ 5. Сөйлем	152

II бөлім. Сөйлем жүйесінен бастауыш білім

§ 6. Сөйлемнің сазы	153
§ 7. Сөйлем мүшелері	154
§ 8. Сөз қиыны	158
§ 9. Сөздің тура күйі мен бұрма күйі	159
§ 10. Жалғауыштар	160
§ 11. Жетек сөз бен жетекші сөз	161
§ 12. Анықтауыш пен толықтауыш	162
§ 13. Сөйлем мүшелерінің орын-орны	163

III бөлім. Сөз тұлғалары

§ 14. Таныстыру	164
§ 15. Түбір сөз бен қосымшалы сөз	165
§ 16. Жалғаулы сөз бен үстеулі сөз	165
§ 17. Өлі қосымша	168
§ 18. Өлі түбір	168
§ 19. Кіріккен түбірлер	169
§ 20. Кіріккен сөздердің көнесі мен жаңасы	170
§ 21. Қиюлы сөз	171
§ 22. Қосар сөздер	172
§ 23. Қосалқы сөз	177

Сөз мүшелері

§ 24. Бір мүшелі сөз бен көп мүшелі сөз	179
§ 25. Түп мүше мен жамау мүше	180
§ 26. Жамау мүшелердің түр-түрі	180
§ 27. Сөз мүшелерінің орын-орны	181

IV бөлім. Сөздің дыбыс құрылысы

§ 28. Бір сөзді бір сөзден қалай айырамыз?	182
§ 29. Дыбыс деген не?	182
§ 30. Дыбыс пен мағына	183
§ 31. Дыбыстардың саны мен сапасы	184
§ 32. Қазақ тілінің дыбыстары	185
§ 33. Дауыстылар	185
§ 34. Дауыстылардың түр-түрі	186

Дауыссыздар

§ 35. Қандай дыбыс дауыссыз болады?	187
§ 36. Дауыссыздардың түр-түрі	188

Сонорлар

§ 37. Қандай дыбыс сонор болады?	191
§ 38. Сонорлардың түр-түрі	191
§ 39. Дыбыс қалай шығады?	194
§ 40. Дыбыстаушы аппаратымыз	195

Сөздің буын құрылысы

§ 41. Буын деген не?	197
§ 42. Бір буында қандай дыбыс, қанша дыбыс болады?	198
§ 43. Буынның түр-түрі	200
§ 44. Буынның жылысуы мен кірігуі	203
§ 45. Буынның жуаны мен жінішкесі	204

V бөлім. Сөз мүшелерінің қиындасуы

§ 46. Буынның күші. Сөз екпіні	207
§ 47. Сингармонизм. Үндестік заңы	209

Жаңа грамматиканың жаңалықтары жайынан (1937 ж.)

I. Сөйлемнің сазы	215
II. Сөйлемнің тұрлаусыз (айқындауыш) мүшелері	221
III. Шылаулар. Қосымша. Қосалқы. Үстеу. Жалғау. Жалғауыш	233

Қосар сөздер

1. «Қос сөз» демей, «қосар сөз» деп неге атадық?	241
2. Қосарларды Байтұрсыновша таптастыру неге дұрыс емес?	241
3. Қосар сөз бен кіріккен сөз	242
4. Қандай сөзді кіріккен сөз дейміз?	245
5. Кіріккен сөздердің қандай белгісі болады?	245

II. ӘДЕБИЕТ, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Абай қазақ әдебиетінің классигі (1934 ж.)

1. Еленбеген ерекшелік	251
2. Абай және шағатай әдебиеті	256
3. Абай және халық әдебиеті	262

Қазақ музыкасындағы күй жанрының пайда болуы жөйлі

(Тіл мен тарих деректері) (1936)	274
--	-----

Мұра-хаттар. Түркі әдебиеттер тілінің танымы (1928-1936 жж.)

1. Хожа Ахмет Яссауи кім?	289
---------------------------------	-----

2. Хожа Ахмет Яссауидың 95-толғауы туралы	300
3. Хожа Ахмет Яссауидың армандары	311
4. Хожа Ахметтің әлеуметтік көзқарастары	313
5. Хожа Ахметтің шындық іздеуі	316
«Диуани хикмәттің» жалпы мазмұны мен тілі туралы бірер ауыз сөз	318
Төнкеріс және қазақтың ұлт тілі (1935 ж.)	324

III. АЛФАВИТ, ОРФОГРАФИЯ, ТЕРМИНОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Әліппеміз бұқарашыл болсын (1929 ж.)	331
Қазақ тілінің емлесін өзгерту жайлы (1935 ж.)	336
Қосар ма, дара ма? (Ұу, үу, ый, ій-лердің емлесі жөнінен) (1935 ж.)	342
1. Қосар әріп бізде қайдан басталады?	342
2. Қосар әріпті жақтаушылардың дәлелдері	345
3. Ұу, ій-лер шынында бір-бір дыбыс па, жоқ, әрқайсысы қос дыбыстан ба?	347
Термин сөздердің спецификасы жөнінде (1935 ж.)	350
Физика терминдері жайынан (1935 ж.)	355
Математика терминдері жөнінде (1935 ж.)	360

IV. ПРОГРАММА МЕН МЕТОДИКА МӘСЕЛЕЛЕРІ

Буын жігін қалай табуға болады (1934 ж.)	365
1. Буын жүйесінің маңызы	365
2. Біздегі буын түрлері	367
3. Буын жігі қайткенде оңай табылады?	374

Қазақ тілінің програмы (1936 ж.)

V класс. Грамматика, емле, тыныс белгілері	376
Түбірлердің тарихы	377
Есімдер	379
VI класс. Етістік	382
Есімдік	390
Шылаулар	391
Одағайлар	391

Синтаксистік програмы (VII класс)

1. Жай сөйлем	391
2. Құрмалас сөйлем	395

V. ВОПРОСЫ ГРАММАТИКИ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

К постановке исследований истории фонетики казахского языка	398
Из истории порядка слов в казахском предложении (1936 г.)	410

Заметки о вспомогательных и сложных глаголах (1936 г.)	457
Образование сложных слов в казахском языке	472
О формах сочетания слов в казахском языке	477
О построении речи на казахском языке	483
Служебные слова	492

VI. ВОПРОСЫ АЛФАВИТА, ОРФОГРАФИИ И ТЕРМИНОЛОГИИ

Выступление К. К. Жубанова на научно-орфографической конференции в г. Кызыл-Орде 2-4 июня 1929 г.	499
Проект казахского алфавита	505
К проекту реформы казахского алфавита	509
К пересмотру казахской орфографии	512
Проект изменений орфографии и алфавита казахского языка	522
О специфике слов-терминов (Май, 1935 г.)	524
Принципы терминологии казахского литературного языка, применяемые Государственной терминологической комиссией (Алма-Ата, 1936)	529
Этюды к переводу трех стилей	532
Редакторские примечания Х. Жубанова к двум статьям С. Аманжолова	536
Примечания редактора к статье т. Аманжолова «Элементы флективности в казахском языке»	541

ҚОСЫМША

Профессор К. Жұбанов таратқан тілтану желілері (Есет Жұбанов)	547
Профессор К. К. Жұбанов еңбектерінің хронологиялық көрсеткіштері	558
Профессор К. К. Жұбановтың өмірі мен еңбектері туралы әдебиет	566
Профессор К. К. Жұбановтың мерейтойларына арналған ғылыми-теориялық конференция материалдары	571
Профессор Құдайберген Қуанұлы Жұбановтың ғылыми мұрасы жайлы қорғалған диссертациялар	597
Профессор Құдайберген Қуанұлы Жұбанов өмірінің негізгі кезеңдері	598
Основные даты жизни проф. Жубанова Худайбергена Куановича	600

ҚҰДАЙБЕРГЕН ЖҰБАНОВ

Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер

Жауапты шығарушы *Е.Б. Жұбанова*
Компьютерде беттеген *С. Беласарова*
Безендіруші *Д. Тоқмырзаев*

ИБ №

Басуға 11.06.2010 қол қойылды. Пішімі 60×90 ¹/₁₆. Офсеттік қағаз.
«Таймс» гарнитурасы. Шартты баспа табағы 38,0. Таралымы 1000 дана.
Тапсырыс №

Қазақстан Республикасы «Атамұра» корпорациясы» ЖШС-нің
Полиграфкомбинаты, 050002, Алматы қаласы, М. Мақатаев көшесі, 41.